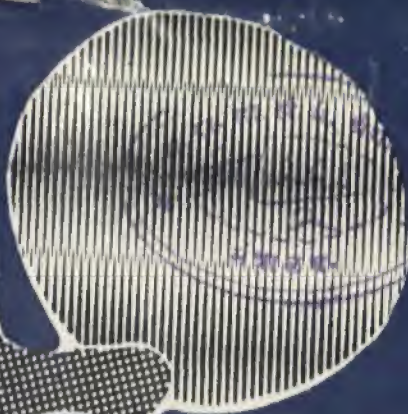

२६१

२

भाग १ ला

डॉन संथ वहातव आहे

(मिखाईल शोलोखोव लिखित
"And quiet flows the Don" चा अनुवाद)

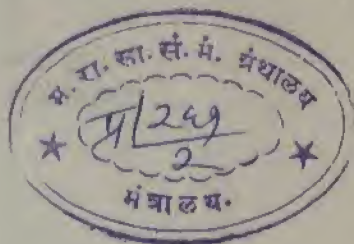
अनुवादक • नरेन्द्र सिंदकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

डॉन संथ वहातच आहे

(मिखाईल शोलोखोव्ह लिखित " And Quiet Flows the Dawn " चा अनुवाद)

भाषांतरकार

नरेंद्र सिंदकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

प्रथमावली : डिसेंबर १९८५

प्रकाशक : श्री. सु. डा. देशमुख
सचिव
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२

संबंधितक : प्रकाशकाधीन

मुखपृष्ठ : सुहास बावडेकर

मुद्रक : सौ. कांता जयसिंग नलावडे
शिल्पा आर्ट्स
सी / ४ दीप अपार्टमेंट, छेडा नगर,
मुंबई-४०० ०८९

किंमत : रुपये ३५/-

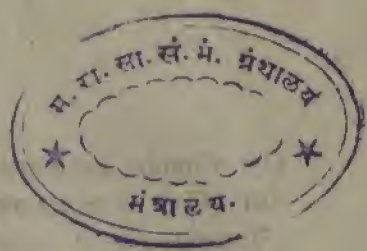
निवेदन

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाच्या वतीने अनेक उत्तम ग्रंथ भाषांतरित करून घेऊन ते प्रकाशित करण्यात येतात. या योजनेत साहित्य, शास्त्र, विज्ञान, कला इत्यादी विषयांवरील ग्रंथ मंडळाने प्रकाशित केले आहेत. रशियन लेखक श्री. सोलोखोव्ह यांची नोबेल पारितोषिक विजेती कादंबरी ' अँड व्हाएट क्लोज द डोर ' अनुवादित करण्याचे मंडळाने ठरविले. या कादंबरीचे भाषांतराचे काम रशियन नभोवाणी केंद्रातील अधिकारी श्री. नरेंद्र सिदकर यांनी स्वीकारले. मोठ्या पुस्तकाचे भाषांतर करतांना अनेक अडचणी उद्भवतात. विशेषतः अनेक पात्रे असलेल्या कादंबरीत पात्रांच्या नावाच्या उच्चारात फरक होतो. श्री. सिदकर यांनी प्रयत्नपूर्वक हे टाळले आहे. काही ठिकाणी अशा चुका झाल्या असल्यात त्या नजरेआड होऊ देणेच योग्य होईल असे वाटते. श्री. प्र. श्री. नेहरूकर यांनी या पुस्तकात विस्तृत प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल त्यांचा तसेच श्री. सिदकर यांचा मी मंडळाच्या वतीने आभारी आहे. ही कादंबरी दोन भागात प्रकाशित होत असून त्यापैकी भाग-१ चे प्रकाशन करण्यात मंडळास आनंद होत आहे. दुसऱ्या भागाचेही प्रकाशन अल्पावधीत होत असून वाचक या पुस्तकाचे स्वागत करतील अशी आशा आहे.

४२. यशोधन,
मुंबई- ४०० ०२०

सुरेंद्र बारलिंगे,
अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.

डॉन संथ वहातच आहे

थोडी तोंड ओळख

प्रास्ताविक

श्री. नरेन्द्र सिंदकर यांनी जगविख्यात रशियन लेखक मिखैल शोलोखोव् यांच्या 'अँड क्वाण्ट फ्लोज द डॉन' या महाकादंबरीचा मूळ रशियन भाषेतून मराठी अनुवाद केला आहे व 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळा' तर्फे तो प्रकाशित होत आहे. यापूर्वी मुद्रा साहित्य संस्कृती मंडळाने महान रशियन कादंबरीकार काऊण्ट लिओ टॉल्स्टॉय यांच्या 'वॉर अँड पीस' या महाकादंबरीचा मराठी अनुवाद संक्षिप्त रूपात मराठी वाचकांसाठी सादर केला आहे. मी स्वतः शोलोखोव् यांच्या या कादंबरीचा इंग्रजी अनुवाद समोर ठेवून श्री. सिंदकर यांनी खूप मेहनत घेऊन पूर्ण केलेल्या या मराठी अनुवादाचा आढावा घेणार आहे व साहित्य निर्मितीच्या विविध प्रक्रियांची या कादंबरीशी संलग्नता जोडणारी चिकित्सा घडवून आणण्याचा, या कादंबरीचा व रशियन साहित्याचा एक अभ्यासक या नात्याने प्रयत्न करणार आहे.

लेखक म्हणून शोलोखोव्‌ची जडणघडण

इ. स. १९२३ साली शोलोखोव्‌ने आपले पहिले कथालेखन केले. १९२६ साली त्याचा 'टेल्स फ्रॉम द डॉन' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. १९२९ साली त्याने 'अँड क्वाण्ट फ्लोज द डॉन' लिहायला सुरुवात केली. त्यावेळी तो वीस वर्षांचा

डॉन संथ वहातच आहे.

होता. रशियातील डॉन प्रदेशात शोलोखोवचं बालपण गेलं. त्याचं तात्पर्य 'यादवी युद्ध' (Civil War) च्या धकाधकात गेलं. डॉन प्रदेशातील व्हेशेन्स्काया खेडं (Veshenskaya) हे शोलोखोव्हच्या जीवनाची अतूटपणी निगडीत झालं आहे. जसे टॉल्स्टॉयच्या जीवनाची 'यान्नाया पोल्याना' (Yashaya Polyana) हे खेडं निगडीत झालं होतं. आपल्या डॉन प्रदेशावरच्या प्रेमातूनच शोलोखोव आपली ही महाकादंबरी लिहायला उद्युक्त झाला. 'अँड क्वाएट फ्लोज् द डॉन' चा उत्तर वयात मागे वळून निघार करताता शोलोखोव म्हणाला होता, 'ज्या लोकात मी जन्मलो व ज्यांना मी ओळखत होतो त्या लोकांबद्दल मला लिहायचं होतं.'

डिसेंबर १९६५ ला स्टॉकहोम येथे नोबेल पारितोषिक स्वीकारताना शोलोखोवने जे भाषण केलं होतं त्यावरून त्याची कलेबद्दलची जीवनदृष्टी दिसून येते. तो म्हणतो, "वाचकांची प्रामाणिकपणे बोलायचं, लोकांना सत्य सांगायचं, मग ते कितीही कटू असो. माणसांच्या हृदयात भविष्यकालाबद्दलची आणि तो भविष्यकाला निर्माण करण्याच्या स्वतःच्या सामर्थ्यावरची श्रद्धा बळकट करायची, जगभर धातता नांदाची म्हणून सक्तीय लढवैय्या व्हायचं, आणि स्वतःच्या लेखनाने अद्या लढवैय्यांची संख्या वाढवायची. प्रगतीची स्वाभाविक आणि उदात्त ओढ लागलेल्या लोकांना एकत्र करायचं. कला माणसांच्या मनावर व हृदयावर प्रचंड प्रभाव पाडतात. मला वाटत की त्या माणसाला स्वतःला कलावंत म्हणवून घेण्याचा हक्क आहे. जर तो, ही माणसाच्या अंतरास्थ्यात सौंदर्य निर्माण करण्याची शक्ती, माणसाच्या भव्यासाठी मार्ग लावील."

शोलोखोव्हच्या साहित्याचे एक ज्येष्ठ अभ्यासक श्री. व्यक्तिमेन्को म्हणतात त्याप्रमाणे शोलोखोवचं सामर्थ्य वास्तवतेतून तो घेतो - वास्तवता तिच्या ऐतिहासिक स्वरूपात, वास्तवता तिच्या विकसनशीलतेत, वास्तवता दैनंदिनी जीवनाची. त्याचे नायक ठाम भौतिक वस्तूंच्या जगात वावरतात. ते स्वतःच वास्तवता असतात. व्यक्तिचित्रणाच्या नेमकेपणाने ही वास्तवता अशी काही निर्माण केलेली असते की त्या प्रत्येकाला एक अपूर्व व अनुकरणदुर्लभ असं स्वतःचं व्यक्तिमत्त्व लाभलेलं असतं. १९३२ साली शोलोखोव्हला मॅक्सिम गॉर्किन म्हटलं होतं की युरोमधील सूत्र लोक शोलोखोव्हचं साहित्य एक वास्तवता म्हणूनच स्वीकारतात. कलेची पाळंमुळं जनतेत असतात, या जाणीवेतून शोलोखोव आपलं लेखन करीत होता. स्टॉकहोमला केलेल्या आपल्या भाषणात हा मुद्दा मांडताना शोलोखोव अभिमानाने म्हणतो, "ज्या ऐतिहासिक वाटेवरून माझे लोक गेले ती

मळलेली वाट नव्हती. नवी वाट शोधणारे, जीवनाचे उदगाते म्हणूनच ते पुढे गेले. माझे ध्येय एक लेखक म्हणून नेहमीच, माझ्या सर्व साहित्यातून या कण्टकन्यांच्या, इमारती उभारणाऱ्यांच्या आणि दूरवीरांच्या राष्ट्राचा सन्मान करण्याचेच राहिले आहे. त्यांनी कुणावरही कधीच हल्ला केलेला नाही. उलट जे त्यांनी निर्माण केलंय त्याचं रक्षण करणं नेहमीच त्यांना ठाऊक आहे. रक्षण करणं आपल्या स्वातंत्र्याचं आणि सन्मानाचं. त्यांनी स्वतः होऊन निवडलेल्या मार्गाने स्वतःच भवितव्य घडविण्याच्या आपल्या हक्काचं. माझ्या पुस्तकांनी लोकांना अधिक चांगलं अंतरणातून शुद्ध करायला मदत केली तर मला आवडेल माणसासाठी प्रेम निर्माण करणं, मानवतेच्या आदर्शासाठी आणि मानवतेच्या प्रगतीसाठी होणाऱ्या लढ्यात सक्रीय भाग घेणं यासाठी जर खरोखरच मी यशस्वी झालो असेन तर मी स्वतःला एक आनंदी माणूस समजेन."

मिखेल अँलेक्झाण्ड्रोविच शोलोखोव्चा जन्म डॉन प्रदेशातील ख्रुझिलिनो शेतवाडीवर व्हेनेस्काया या खेड्यात २४ मे १९०५ रोजी झाला. पुढे १९३७ साली आपल्या मतदारांना उद्देशून शोलोखोव म्हणाला होता, "मी डॉनमध्ये जन्मलो आणि वाढलो. याच ठिकाणी मी माणूस आणि लेखक म्हणून घडलो. आमच्या महान कम्युनिस्ट पक्षाचा सभासद म्हणून शिक्षण घेतलं. मी माझ्या महान, बलवान देशाचा एक देशभक्त आहे. आणि डॉन प्रदेशाचा मी एक देशभक्त आहे हे जाहीर करताना मुझा मला अभिमान वाटतो. शोलोखोव्ची आई अनास्तासिया इॅनिलोव्हना बेनिकोव्हा एका कुणबी कुटुंबातील होती. शोलोखोव्च्या पहिल्याच पुस्तकाला (कथासंग्रह) प्रस्तावना लिहिणारा व व्हेनेस्काया येथे शोलोखोव्च्या घरी राहिलेला, रशियाचा ज्येष्ठ लेखक ए. एस. मेराफिमोविच शोलोखोव्च्या आईबद्दल लिहितो, "त्याची आई एक विलक्षण बाई आहे. पूर्णपणे निरक्षर तथापी बळकट, सजीव, भेदक मन अमंगारी. आपल्या मुलाला पत्र लिहिता यावे म्हणून तिने स्वतःलाच सज्ज केलं आणि लिहाय-वाचायला शिकवलं. त्यानंतर तिच्यामध्ये आणि मुलामध्ये आनंददायक पत्र-व्यवहार झाला. उघडच मौलिक निर्माणक्षम देणगी त्याला आईकडूनच मिळाली. जिने त्याला महान लेखक केलं." १९४२ साली व्हेनेस्काया खेड्यावर नाझी विमानानी केलेल्या बॉम्ब हल्ल्यात तो ठार झाला. शोलोखोव्चा बाप, अँलेक्झांडर मिखेलोविच शोलोखोव्, रँडॅन परगण्यातील होता. विकत घेतलेल्या कोसक जमिनीवर तो धान्य पेरायचा, शेतावरचा निरोप्या म्हणूनही त्याने काम केलं. बापेवर चालणाऱ्या गिरणीचा तो व्यवस्थापक होता तो १९२३ साली मरण

पावला व्हॅनेन्काया शॅडोवोव् शालेबाहेर पडला. रशियामध्ये दादवी युद्ध सुरु झालं होतं. डॉन प्रदेशातील वर्गलढ्यात तो मामील झाला पंधराव्या वर्षी शॅडोवोव् आपल्या आत्मचरित्रात लिहीलं "१९२० पासून रासनवास्वाव मी दीर्घकाळ नोकरी केली. सर्वत्र डॉन प्रदेशात प्रवास केला. १९२२ सालापर्यंत गोव्या डोळ्या (White band) या प्रदेशांचे नियक्षण करीत होत्या. त्यांचा पाठलाग केला व तेथी आमचा पाठलाग करीत असत. स्वाभाविकच आमची सर्व प्रकारच्या लफड्यात गुंतवणूक झाली. डॉन प्रदेशातच शॅडोवोव्ने बरे लढ्याचा अनुभव कोवळ्या वयात घेतला. त्याच्या पहिल्या बहिल्या कथा व नंतर त्याने लिहिलेली, डॉन संघ बहातेव' ही कादंबरी या अनुभवावरच आधारलेली आपल्याला आढळून येते.

यादवी युद्ध संपल्यावर शॅडोवोव् १९२२ च्या अखेरीस मास्कोला गेला. त्याच्या लढ्यासमोर लेखक होण्याचे स्वप्न होतं. तो मास्कोला आला तेव्हा ते शहर गुलतच भूक आणि चिनाच घालून मावरत होतं. रशियन क्रांती आणि यादवी युद्ध यांच्या घातनातून ते बाहेर पडत होतं. नविन आर्थिक धोरण (New Economic Policy) त्याचवेळी सुरु झालं होतं. ३० ऑक्टोबर १९२० रोजी प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या 'तीन' (Three) या कथेत मास्को नगरीचे त्याला झालेले दर्शन त्याने व्यक्त केले आहे. पहिल्यांदा त्याला मास्को नगरीचे कठीण परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले. त्याने हुमाल, फातरफांड, कारकून अशी कामे केली त्याचवेळी तरुणांच्या एका वर्तमानपत्रासाठी मुद्रा तो लेखन करीत होता. परंतु लेखक म्हणून त्याची खरी कारकिर्द १४ डिसेंबर १९२४ रोजी सुरु झाली. त्या दिवशी मास्को-मधील एका प्रमुख मार्क्सकान त्याची 'द ब्येमाक' (जन्मलून) ही कथा प्रसिद्ध झाली. काळांतराने त्याच्या कथांचे 'टेलम फॉम द डॉन' व 'द अथर स्टेप्या' हे संग्रह प्रकाशित झाले. मोठमोठ्या नामांकित मासिकातून त्याच्या कथा येऊ लागल्या. मेराफिमोवित हा साहित्यातील शॅडोवोव्चा देवपिता होता. त्याने त्याच्या पहिल्या कथासंग्रहाला प्रस्तावना लिहीली व तो उद्याचा रशियानील महान लेखक होईल म्हणून त्याचे भाकीत केले. १९३८ साली आपल्या देवपित्याच्या (godfather) पंचाहतराव्या वाढदिवशी शॅडोवोव्ने त्याच्याबद्दल लिहीलं होतं, "मी खरोखर मेराफिमोवितचा कुतज आहे. कारण त्यानेच प्रथम माझ्या साहित्यिक कारकिर्दीच्या सुरुवातीला मला पाठिंबा दिला. त्यानेच मला प्रथम गान्यता आणि उत्तेजन दिले. - - - आमची पहिली भेट 'फर्स्ट हाऊस ऑफ

सोव्हिएट्स' मध्ये झाली. मेराफिमोविचने मला धीर देऊन सांगितलं की मी लिहीण आणि अभ्यास चालू ठेवला पाहिजे. त्याने मला प्रत्येक बाबतीत लक्षापूर्वक काम कर व कधीही घाई करू नकोस असं सांगितलं. मी नेहमीच त्याच्या उपदेशाप्रमाणे चालण्याचा प्रयत्न करीत आलो आहे. '

शोलोखोव्ने लिहायला सुरुवात केली तो काळ सोव्हिएत साहित्यातील ऐतिहासिक महत्त्वाचा होता. अनेक तरुण त्याच काळात एकाच वेळी लिहायला लागले. ते सर्व तरुण सैनिक होते आणि यादवी युद्धातील अनंत हाल अपेष्टांना तोंड देऊन ते माघारे परतले होते. त्यांना खूप कांही सांगायचं होतं. सोव्हिएत साहित्यात त्यांनी जी लेखननिर्मिती केली ती वैशिष्ट्यपूर्ण होती. " युद्ध आणि कांती हा आमचा अत्यंत महत्त्वाचा भावनिक अनुभव होता. आमच्या जीवनाचे एकमेव ध्येय हा अनुभव कलेतून व्यक्त करण्याचा होता. " श्रेष्ठ सोव्हिएत लेखक फेदिन याने नंतर लिहीलं होतं. 'अलेक्झांडर पॅर्सेयेव हा रशियन लेखक म्हणतां " आम्ही आमचा व्यक्तिगत अनुभव आणि आमचं व्यक्तिमत्त्व घेऊन लाटे मागून लाट असे साहित्यात आलो. तबं जग आमचे आहे या जाणीवेने आणि आमच्या त्याच्यावरील प्रेमाने आम्ही एकत्र आलो होतो. " या जाणीवेचा नितांत प्रत्यय शोलोखोव्च्या सर्वच साहित्यात आपल्याला सतत येत रहातो. थॅकिमेन्को म्हणतां त्याप्रमाणे शोलोखोव्च्या कथांतून नेहमी दोन परस्परविरोधी शक्तींचे संघर्ष टिपलेले असतात. समाजवादाच्या उगवत्या जगातील लोक आणि चिबटपणे भुतकाळाला चिकटून राहणारे लोक यांच्यातील संघर्ष—कुलक (Kulaks) आणि व्हाईटगार्ड. दोन विमंगत तत्त्वांचा झगडा तो नाट्यमयतेने वर्णन करतो. एक मानवता व दुसरे संपत्तीवर आधारलेली प्रतिष्ठा.

‘ डॉन संथ वहाते आहे ’ आकार घेते

१९२५ साली मास्को मॉडर्न शोलोखोव् आपल्या डॉन प्रदेशात परत आला. तेव्हापासून त्याने आपलं जीवन फक्त लेखनासाठी वाहून घेतलं. लगेच दुसऱ्या वर्षी त्याने आपल्या युद्धपूर्व आणि युद्ध काळातील कोसक लोकांचं जीवन वर्णन करणाऱ्या मुप्रसिद्ध कादंबरीचा पहिला खंड लिहायला घेतला. खरं म्हणजे ' आणि संथ वाहतेंच डॉन ' त्याने लिहायला घेतली तेव्हा तो बीस वर्षांचा होता. दोन वर्षांपूर्वीच त्याची लेखन कार्यकदं सुरू झाली होती. त्या लेखनाकाळाबद्दल आपल्या आत्मचरित्रात तो लिहिता. ' १९२५ च्या शिजिराकडून मी ' आणि संथ वाहतेंच

डॉन संथ वहातच आहे.

डॉन 'लिहापला घेतली, परंतु तीन चार भाग लिहिल्यानंतर मी ते लेखन सोडून दिले. मला वाटले ते माझ्या आवाक्याबाहेरच आहे." मग पुढे तो लिहितो, 'मी १९१७ साली, जनरल कॉन्क्लोवने पेट्रोझाडवर जाल केली. तेव्हापासून मुळात लिहामला सुरुवात केली. एक वर्षाने मी पुनः त्या लेखनाकडे आलो आणि माझा विचार बदलला. युद्धापूर्वीचं कोझक लोकांचं जीवन दाखवायचं मी ठरवले." शोलोखोवचा पहिला वेत कॉन्क्लोवच्या स्वारीत कोझक लोकांनी कोणती भूमिका पार पाडली ते दाखवण्याचा होता. हळूहळू त्याचा विस्तार महान ऑक्टोबर समाजवादी क्रांती आणि यादवी युद्ध यांचं महाकाव्यसदृश वर्णन करणाऱ्या चार खंडात झाला. या महान घटना घडत असताना कोझक लोक कसे बागले याची कथाही शोलोखोव लिहितो. 'आणि संथ वाहतेय डॉन' या कादंबरीचे पहिले दोन खंड त्याने १९२५ ते १९२८ या काळात लिहिले.

रशियन साहित्याची एक समृद्ध पूर्वपरंपरा आहे. तिच्याकडे शोलोखोवने आपल्या लेखनात दुर्लक्ष केल नाही. ती परंपरा आहे जनतेच्या खऱ्या गरजांचा आणि आकांक्षांचा शोध घेणे आणि त्यांची ऐतिहासिक भूमिका नीट समजून घेणे. आपल्या कांतिकाळातील अनुभवांना महाकाव्याची कलात्मक आणखी व खाशेली देण्यासाठी व तिची लेखन निमित्तीची उत्तुंग परिमाणे साधण्यासाठी शोलोखोवने टॉल्स्टॉय, गोंगोल, मॅक्सिम गॉर्की या महान लेखकांचा आदर्श अर्थातच स्वतःसमोर ठेवला होता. म्हणूनच 'आणि संथ वाहतेय डॉन' या कादंबरीची सतत टॉल्स्टॉयच्या 'युद्ध आणि शांतता' या महाकाव्याशी तुलना करण्यात आली. या चांगली कादंबऱ्या वास्तवतेचं विषाल चित्रण करतात आपली रचना महाकाव्यासारखी करतात. नाटकात्मक निवेदन आणि खोल मानसशास्त्रीय अवगाहनाची दृष्ट लेखक आपल्या कादंबऱ्यांना देतात. अनेक अंगांनी शोलोखोव गॉर्कीची परंपरा पुढे चालवतात. धार्मिकतेकडे म्हणतात की हे साम्य केवळ शैलीच किंवा लेखनपद्धतीचं नव्हतं. हे होतं मूलभूत विचारसरणीचं आणि सौंदर्यतत्त्वाचं. गॉर्कीच्या व्यक्तिमत्त्वातील तीन महत्त्वाच्या घटकांचं शोलोखोवला फार मोठे आकर्षण होतं. ते म्हणजे (१) त्याचा माणसाबद्दलचा अतिमान, (२) लढणारा म्हणून माणसावरचं त्याचं प्रेम आणि (३) कष्टकरी जनतेच्या प्रयत्नातून जगाचा कायापालट होऊ शकतो यावरची त्याची श्रद्धा.

महाकादंबरी लेखनाची पंधरा वर्षे

'आणि संथ वाहतेय डॉन' ही कादंबरी शोलोखोव पंधरा वर्षे लिहीत होता.

१९२७ साली त्याचे दोन खंड लिहून पुरे झाले व १९२८ पासून 'ओक्यात्र' या मासिकातून ते प्रसिद्ध होऊ लागले, ते वाचून १९ एप्रिल १९२८ च्या 'प्रावदा' मध्ये ए. एम्. सेराफिमोविच लिहितो, "शोलोखोव्ने एकदा मुझा 'वग' किंवा 'वर्गकण्ट' म्हटलेले नाही. तथापि, प्रत्येक फार मोठ्या लोकांच्या बाबतीत घडत त्याप्रमाणे आपल्या कथनात, लोकांच्या वर्णनात, आणि घटनांच्या क्रमात त्याने अदृश्यपणे वर्गरचना गुफलेली आहे. ती हळूहळू विकसत जाते आणि जसजसा ती भव्य कालखंड आपल्यासमोर उलगडत जातो तसा त्याचा अधिकाधिक प्रभाव आपल्यावर पडत जातो. काही छोट्या तर्कतः चांगल्या 'उद्योन्मुख' कथांच्या अंदाधानातून एकमेव विशिष्ट लेखक बाहेर पडला. दुसऱ्या कुणाही प्रमाणे नसलेला. स्वतःचे गुणी कलात्मक व्यक्तिमत्त्व घेऊन आलेला." १९३१ च्या उन्हाळ्यात शोलोखोव्ने आपल्या महाकादंबरीचा तिसरा खंड 'ओक्यात्र' कडे पाठवला. त्याच्यावर त्याने खूप मेहनत घेतली होती. पूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या प्रकरणांमध्ये त्याने खूप बदल केले होते, या तिसऱ्या खंडाच्या प्रकाशनात खूप अडथळे निर्माण झाले. १९१९ मधील 'अप्पर डॉन' उठावाचे चित्रण करणाऱ्या या कादंबरीच्या सहाव्या भागाविषय लोकांनी विरोधाचे काहूर उठविले. तरीपण व्हेसेन्काया उठावाची कहाणी सांगणारा हा सहावा भाग अपार कष्ट घेऊन लेखकाने पूर्ण केला. 'रॅव' (Russian Association of Proletarian Writers) ने केलेल्या विरोधा-मुळे या तिसऱ्या खंडाचे प्रकाशन काही काळ रेंगाळले होते. शोलोखोव्च्या जीवनातील हा अत्यंत अवघड असा काळ होता. सोव्हिएट साहित्याच्या शत्रूंनी त्याच्यावर वाङ्मय चोरीचाही आरोप करायला पुढेमाने पाहिले नाही. ६ जून १९३१ ला मॅक्सिम गॉर्कीला लिहिलेल्या पत्रात शोलोखोव् म्हणतो, "माझे काही सहकारी लेखक जे सहावा भाग वाचतात आणि मी जे वर्णन केले आहे ते ऐतिहासिक सत्य आहे हे जाणत नाहीत, ते त्याविषय भलतेच पूर्वग्रहदूषित झाले आहेत. जीवनात आणून सोडलेल्या 'कलात्मक कल्पनाशक्ती' चा ते निषेध करतात. खरे म्हणजे शोलोखोव्ने शिगरी मेलेखाव हा नायक आपल्या कादंबरीत निर्माण करून त्या काळातील परिस्थितीचे सूक्ष्म व सखोल दर्शन वाचकांना भेदकपणे दिले आहे. त्या काळात घडलेल्या घटनांचे समर्थन लेखक करीत नाही. उलट त्यांची कारणे तो शोधतो. ज्यामध्ये हजारोनी श्रमिक कोसक व 'बाहेरचे' सामील झाले व त्यांनी 'सोव्हिएट शक्तीसाठी' उभारलेला हा तथाकथित उठाव मूलतः आणि परिणामतः लोकविरोधी आणि राष्ट्रविरोधी होता हे वास्तव, लेखक विलक्षण नाट्यपूर्णतेने व प्रभावीपणे चित्रित करतो. हे बंडखोर 'व्हाईटगार्ड' च्या सैन्यात सामील होतात. वास्तविक त्यांच्यामोवती अनेक अंगानी युद्धकुशल असलेल्या 'लाल सैन्या'चा वेढा

पडलेला असतो. पण हे बंडखोर लाल सैन्यांनी हात गुळवणी करित नाहीत. या बंडखोरांची दिशाभूल करण्यात आलेली असते. संघमाच्या भोवत्यात त्यांची फर-फट झालेली असते. त्यांना कामकरी वर्गाच्या क्रांतिविरुद्ध होणाऱ्या लढाईसाठी वर्गद्रोहीपणाने प्रवृत्त केलेले असते. या घटनेतच त्यांच्या पुढे होऊ घातलेल्या शोकांतिकेची बीजे असतात हे वाचक चाणाक्षपणे ओळखतो. शोलोखोव् 'इतिहासाच्या एका प्रवाहावर काव्यमय शिक्कामोर्तब' करतो. याचे कारण इतिहासाच्या जडण-घडणीची मूलभूत तत्वे तो चांगल्या प्रकारे ओळखतो. आपल्या कादंबरीसाठी म्हणूनच तो समवर्चने एक कवयित्री निवडतो. पात्रांची समूहरचना करतो. आपल्या प्रमुख पात्रांची वैयक्तिक मुलदुःखे लेखकाला प्राप्त झालेल्या विविध अभिव्यक्ती माधनातून साकार करित जातो. मॅक्सिम गॉर्की यांनी मध्यस्थी केल्यावर 'आणि संघ वाहते डॉन' चा तिसरा खंड प्रसिद्ध झाला व लगेच शोलोखोवने चौथा खंड लिहायला घेतला.

शोलोखोवला चौथा खंड लिहायला प्रदीर्घ काळ लागला. "सगळं काही बराच काळ माझ्याजवळ कच्चं टिपिलं होतं." तो नंतर म्हणाला, "परंतु त्यावर मी सतत पुनः पुनः काम करित होतो." शेवटी १९३४ - ३५ साली एकदाचा कादंबरीचा अंतिम आकार ठरला. "आणि संघ वाहते डॉन" ही कादंबरी चार खंडात प्रसिद्ध होईल असे लेखकानेच जाहीर केले. प्रिगरी भेलेखोवला कोणकोणत्या प्रसंगातून कसे व्यायचे याची रुपरेखा कादंबरीकाराच्या मनात स्पष्ट झाली होती. तिच्या खंडाच्या शेवटी व्हेरीन्स्कायाजवळ बंडखोरांच्या तुफानी नेतृत्व भेलेखोव करित प्रसतां. तिथून तो उत्तरेकडे, बालाशोव्हकडे हल्ला करतो. पण त्याला 'व्हाईट' सैन्याबरोबर नोव्होरोसिझ्ककडे माघार घेणे भाग पडते. नंतर दक्षिणेकडे 'व्हाईट' सैन्याचा पुर्ण धुव्वा उडतो आणि कोझकांचा सशस्त्र लढा संपुष्टात येतो. तेव्हा भेलेखोव लाल सैन्यात सामील होतो. पोलंडच्या आघाडीवर तो पहिल्या खंडडळासह लढतो. त्यानंतर काही काळाने तो लुढाहंच्या टोळीत सामील होतो. सामाजिक व ऐतिहासिक वास्तवाच्या संदर्भात आपण प्रिगरी भेलेखोव ज्या परिस्थितीतून निर्माण झालेला दाखवलाय, त्याबद्दल लिहिताना शोलोखोव निश्चून राहतो. "भेलेखोवची नियती ही विशुद्धपणे एक वैयक्तिक घडामोड आहे. ते काही मध्यम-कुणवी कोझकांचं कोणतं वैशिष्ट्य आहे असें सुचविण्याचा माझा मुळीच इरादा नाही. मी त्याला अशांतच 'व्हाईट' लोकांपासून वेगळा करतो. परंतु मी त्याचा 'बोल्शेविक' होऊ देणार नाही. तो बोल्शेविक नाहीय."

१९३७ च्या अखेरीला १९३८ सालच्या प्रारंभाला सातवा भाग 'नोव्ही मिर' मध्ये प्रसिद्ध झाला. १७ डिसेंबर १९३८ ला आपली आठव्या भागाची कच्ची प्रत तयार झाल्याचे लेखकाने सांगितले. आपल्या कादंबरीच्या अंतिम भागावर काम करायला या काळातच योलोखोवने सुरुवात केली. २० मार्च १९३९ रोजी झालेल्या एका मुलाखतीत योलोखोव म्हणाला " मी नवकीच ती फेब्रुवारीत लिहून पूर्ण करीन'. त्याप्रमाणे १९४० साली ' नोव्ही मिर ' च्या दुसऱ्या व तिसऱ्या अंकात कादंबरीचा आठवा आणि शेवटचा भाग प्रकाशित झाला. १९३० ते ४० काळातील सोव्हिएट साहित्यात परंपरेला छेद देणारे नवे बदल घडून येत होते. नवा सोव्हिएट माणूस घडत होता व त्याचे दर्शन देण्याची उत्सुकता सोव्हिएट साहित्याला लागली होती. जीवनाच्या विलक्षण विविध अंगांनी हा नवा सोव्हिएट मानव सोव्हिएट साहित्यातून प्रकट होत होता. हा समाजवादी मानव आपल्या, गुणवत्तेने कसा विकसित होत होता याचे प्रतिबिंब विश्वव्यापी ऐतिहासिक संदर्भात काही पुस्तकातून, दैनंदिन वास्तवाच्या चित्रणामध्, प्रत्ययकारिकेने उमटत होते. या काळातील साहित्यातून प्रकट होणारी कथानकांची व साहित्यप्रकारांची विविधता नव्या सोव्हिएट माणसाच्या चैतन्यगर्भ विकसनशील जीवन वैभवाची अनुभूती वाचकांना समृद्धपणे देत राहते. हा नवा सोव्हिएट मानव केवळ वर्तमान काळाचाच अर्थ व त्या काळातील आपले स्थान शोधत नव्हता किंवा तो नजिकच गुदरलेला क्रांतीचा आणि यादवी युद्धाचा भूतकाळ धुंडाळीत नव्हता. तर तो आपल्या लोकांच्या संपूर्ण इतिहासाचाच काळजीपूर्वक अभ्यास करीत होता. इतिहासातील लोकोत्तरांचा मागोवा घेत होता. आणि ' संथ वाहते डॉन ' च्या शेवटच्या भागात ऐतिहासिक विकसनशीलतेचे नियम प्रत्ययकारिकेने व ठामपणे देण्याचा, अवघड प्रयत्न कलात्मकतेने कादंबरीकाराने केलेला सूज वाचकाला जाणवल्याचाचून रहात नाही. या महाकाव्याचे रूप धारण करणाऱ्या महाकादंबरीचा महान चित्रफलक कादंबरीकार विविध घटनांनी, विविध पात्रांनी व विविध रंगांनी पण विलक्षण ताकदीने नटवून मजवून टाकतो, आणि तरीही त्यातील वैयक्तिक तरलता व काव्यात्मकता तो टिकवून ठेवतो. मानवी परस्परविरोधी भावनांचे व विकासाचे सुखदुःखदायी खेळ जसे तो प्रभावीपणे चित्रित करतो त्याचप्रमाणे त्याच्या यौकालिक जीवनातील वैयर्थ्याला अर्थकारी संपन्न विनोदाची जोडही द्यायला तो विसरत नाही. गॉर्कीने एकदा कादंबरीकार फेदिनला लिहिलं होतं, " कला ही जर प्रामाणिक व विमुक्त असेल तर ती कधीच जुजबी नसते. नव्हे, ती एक जीवन आणि मनुष्याबद्दलचा पवित्र ग्रंथ असते. " कलेची ही उत्तम संकल्पना डॉन संथ वहातच आहे.

साक्षीबाबूच्या कादंबरीला निश्चितपणे लाभू होतं. ती कामगरी, कष्टकरी माण-
साच्या प्रेमाने व आदराने ओतप्रेत भरलेली असते.

चिगरी मेलोखोव्ची शोकांतिका :

डॉन कोझॅक ही सर्वसामान्य कुणव्यापेक्षा एक वेगळी जमात होती. त्यांना
मराठ्यांनी दाम्पत्य कधी ठाऊक नव्हतं. त्यांचं शिक्षण वेगळं होतं तसच त्यांना
लहानपणापासूनच लष्करी सेवेसाठी तयार करण्यात आलं होतं. त्यांना धीटपणाचं
आणि लागेल ती वस्तू हस्तगत करण्याचं बालकहून झारच्या राजवटीत पाजण्यात
आलं होतं. झार सरकारने त्यांना आपण एक विशेष जातिजमातीचं लोक आहोत
याचा अभिमान बालगायला नेहमीच उल्लेखन दिलं होतं. 'मुझिक' आणि नामगरी
कामगार वर्गाचा निरस्कार करायला शिकवले होतं. झार आणि देश याचे आपण
एकनिष्ठ सेवक आहोत असा अभिमान त्यांच्या रोमरोमात भिनला होता. लहान-
पणापासूनच चिगरी मेलोखोव्च्या मनात 'कोझॅक' हा एक अतिशय गौरवाचा
किताब आहे असा विश्वविश्वास आलं होतं. झारचे अधिकारी, कोझॅक जमीनदार,
बंदी शेतकरी (Kulak) आणि अन्य सत्ताधीश मोठ्या कोणत्याने व दक्षतर-
पूवक कोझॅकांची ही जातीय अखिलता पोसत होते व जपत होते. तिचे प्रयत्न
प्रत्येकीने नवीन यादवी युद्धात आले. क्रांतिकारी रणियामध्ये डॉन कोझॅक यांनी
सबता गुप्ता व स्वतःची 'कोझॅक परंपरा' प्रस्थापित करण्याची अलगतावादी चळ-
वळ केली. जमिनीचा भलामोठा तुकडा देऊन कोझॅकांना वस करण्यात येई. कोझॅक
'काहेरव्या' कुणव्यांचं आणि भूहीन रहिवाशांचं शोषण करीत. गरीब आणि मध्यम
कोझॅक आपल्या कुटुंबियांच्या मदतीने आपली जमीन आपणच कमीत असत. मेले-
लोख कुटुंब मध्यम कोझॅक होते. त्या कुटुंबाचा प्रमुख पॅनोनीय प्रोकोकोविच म्हणतो
'वडाचा हंगाम सोडून दिला तरी आपल्याकडे दोन वर्षे पुरेल. इतके धनधान्य
भरलेले आहे.' उलट उल्लिखितना म्हणते, "मी आणि माझा म्हातारा रात्रंदिवस
आजही गुलामासारखे येतावर राहत होतां." लिस्टनिट्स्कीमारुषा कोझॅक सेनापती
व अधिकार्याजवळ हजारो एकर जमीन होती. आपल्या तातांमर्की खेड्यात कुलक
निर्माण कोझॅकांवरून प्रचंड संपत्ती आणि मत्ता हस्तगत केली होती. त्याने कायमचे
मजूर कामाला लावले होतं. जमीन विकत घेतली होती. जनावरांची जोपासना
केली होती. व्यापारी मोलाव आणि त्याचा भागीदार आटेपिन तर सावकारी
चाजने कर्जाऊ रक्कम देऊन गरीबांनाही गरीब कोझॅकांना पिळून काढीत होते.

‘आणि संथ वाहते डॉन’ मध्ये जोलोखोव रशियाच्या क्रांतिकळातील कोंशॅक जीवनाची ही विसंगती व विषमता उघड करून देतो. मिखैल कोशेव्हाय सारखा कोंशॅक, आपली स्वतःची जमीन कमता येत नाही म्हणून वेठविगार मजुराचे काम करतो. कोंशॅकसारखे सारखे कोंशॅक आपली जमीन सोडून मोखोवच्या गिरणीत काम करतात. ते अर्ध कुणबी अर्ध - कामकरी होतात. या गरीब खेडूतांमध्ये एक खोल असतोष धुमसत असतो. ‘नेव्ह’ या टोपण नावाच्या मोखोवच्या गिरणीतील कामगाराळा १९०५ साली झालेल्या धमिकांच्या उठावाची आठवण असते. धमिकांचा द्वेष त्याच्या नयानमात भरलेला असतो. पुनः एक क्रांती घडून येणार आहे अणि शोपकांचा समूळ उच्छेद होणार आहे याचा त्याला भरंवसा वाटत असतो.

यादवी युद्ध आणि क्रांती आली सगळा द्वेष पेटून उठला. पण तत्पूर्वी शिगरी मेलेंखोवने सामाजिक प्रश्नांचा कधीच विचार केला नव्हता. मेलेंखोव कुटुंब श्रीमंत नव्हतं. पण खाऊन पिऊन सुखी होतं. समाजात त्या कुटुंबाला आदर मिळत होता. शिगरीचं आपल्या शेत जमिनीवर प्रेम होतं. तीवर तो कामही करीत होता. त्याचा बाप पॅन्टेली प्रांकोफेविच झारच्या लष्करात गिनियर साजंश्ट होता. म्हणजे त्या कुटुंबाच्या सन्मानाची तो अधिक वाजू होती. शिगर मुद्धा सैन्यात दाखल होतो पण रणांगणावर लढत असताना मुद्धा त्याला त्याची शेतजमीन आठवत रहाते. कोंशॅक कुटुंबपद्धती ही पितृसत्ताक होती. बाप हा घरादाराचा एकमेव मालिक होता. लहानपणापासूनच कोंशॅक मुलावर, त्याने बापाची आज्ञा पाळणे व त्याची भीती वाळवणे याचे संस्कार होत असत. शिगरीच्या बापाने भर गावात आपली अवज्ञा केल्याबद्दल मुलाची पाठ आपल्या कुबडीने फोडून काढली होती. वरिष्ठ कोंशॅकांना कनिष्ठ कोंशॅकांना शिक्षा करणाऱ्या अधिकार होता. शिगरी धैर्यशाली व संवेदनशील होता. आपल्या कुटुंबाशी त्याने चांगलं जुळवून घेतलं. गावात अक्सन्याशी त्याची भानगड होती यामुळे त्याने कुळाला कलंक लावला होता. पण बापाने त्याचे लग्न ठरविल्यावर तो निमूटपणे नताल्याशी लग्न करायला बोलल्यावर उभा राहिला. तसं पाहिलं तर शिगरीच्या बोलण्या बालण्या वागण्यातून त्याच्या अंगी असलेल्या माणुसकीचा प्रत्यक्ष वाचकाला निरंतर येत रहातो. त्याच्या कुटुंबातील भांडणं असोत, युद्धातील पैचप्रसंग असोत किंवा दैनंदिन जीवनातील वारकावे असोत, शिगरीला त्याची न्यायबुद्धी, आत्मप्रतिष्ठा व त्याचं जीवनावरचं उत्कट प्रेम काही कधी सोडून जात नाही. ज्या जगात शिगरी वावरतो त्या जगाचा तो एक अवश्यमेव घटक आहे.

असेच कारबरीकार नेहमी सूचित करतो. अस्मिन्त्या व नताल्या या दोन्ही स्त्रियांशी तो संबंध ठेवतो व त्या दोघींवरही तो प्रेम करतो. पण प्रत्येकीवरील त्याच्या प्रेमाची तऱ्हा वेगवेगळी आहे. अस्मिन्त्या आपल्या मनुष्य घातक सौंदर्याचा अभिमान बाळगणारी आहे. उच्छ्वसल आहे. उलट नताल्या घात, संयमशील, थंडाळू व प्रेमळ पत्नी व माता म्हणून आपल्या मनात ठसते. अस्मिन्त्याचे लेफ्टनंट लिस्ट-निट्सर्फोशी लावेबांध आहेत हे ध्यानात आल्यावर प्रिगरी तिला गुरासारखी बदटून काढतो आणि तरी रणांगणात जाघाडीवर लढत असताना त्याला सरखी अस्मिन्त्याची आठवण येत रहाते. प्रिगरीला राजकारणचं ज्ञान जेमतेमच असतं. भावहंगणाने तो जार व रेश यालाच प्राणपणाने मानीत असतो. एक काजक म्हणून आपले लष्करी कर्तव्य तो एकनिष्ठेने पार पाडीत असतो. मात्र जेव्हा मिलिटरी ट्रिपटळाने त्याला सैनिक गरांझा भेटतो व त्याला बोल्गेविकांचं तत्त्व-ज्ञान समजावून सांगतो तेव्हा त्याचे डोळे लखकून उघडतात. बोल्गेविक गरांझाने आपल्या चतुर यत्नवादाने त्याला युद्धाचं वैयर्थ्य पटवून दिलेलं असतं. त्या रात्री प्रिगरीची झोपच उडते. मध्येच भर रात्री गरांझाला जांगेतून जागा करून तो रामारागाने त्याला विचारतो, "तू म्हणतास की धनिकांच्या फायद्यासाठी आप-त्याला मृत्यूच्या बाईत लोटलसं ? पण मग लोकांचं काय ? त्यांना समजत नाही ? युद्ध कसं थांबवता येईल यावर त्याने जोरदार वादविवाद केला. मग तो गरांझाला म्हणाला, "म्हणजे प्रत्येक गोष्ट उलटीची मुलटी केली पाहिजे. अमं तुझं म्हणण आहे ? आणि नव सरकार आल्यावर तू युद्धाचं काय करणार आहेस ? तू युद्धाच मुळ कसं उघटून काढणार आहेस ? युगानुयुगे माणसे लढत आली नाहीत काय ?" गरांझाकडे प्रत्येक प्रश्नाला उत्तर होतं. मग त्याचे आभार मानून त्याचा निरोप घेताना प्रिगरी म्हणतो, "अच्छा, बोखोल, माझे डोळे उघडल्याबद्दल तुझे जाभार मी आता पाहू शकतो. माझी समज तितकी चांगली नाहीय . . . "

ऑक्टोबर क्रांतीच्या पहिल्या महिन्यामध्ये प्रिगरी बोल्गेविकाना 'सुईट लोकांविषयक येऊन मिळाला. नंतर पुढे त्याने आपला मार्ग बदलला तरी त्याच्या विचारांना जोरदार चालना मिळाली हे लक्षात घेतले पाहिजे. याकिमेंको 'जेनेलोकोव्ह' या आपल्या पुस्तकात प्रिगरीच्या व्यक्तिमत्त्वाची चिकित्सा करताना लिहितात, "मध्यम कुणवी वर्गाची पार्श्वभूमी असलेल्या एका माणसाला आपल्या सहकाऱ्यांवरील नायक कथन बोलोवोव यांनी क्रांतीच्या काही मूलभूत तत्वांच्या उलगडून दाखविल्या आणि तिची सामाजिक व राजकीय अनुभूती दिली."

‘श्रमिक कुणबीची, व्याख्या लेनिनने अवूक दिली होती, त्याने लिहीलं होतं, “कुणबी हे अर्ध-मजूर व अर्ध-संपत्तीधारक आहेत.” ग्रिगरी मेलेखोवच्या मानसिकतेत या सत्त्वाचा प्रत्यय वाचकाला येतो. लोकांविरुद्ध लढताना ग्रिगरीच्या मनातील सुंदर व कोमल भावभावनांचा चुराडा होतो. आपल्या पत्नीशी अप्रामाणिक राहिल्याबद्दल त्याला टोचून बोलताना नताल्या विचारते, “तुला शरम नाही वाटते ?” जणू कुणी एक भावडी पोर बाळिगपणे आपल्याशी बोलतेय अशा अविर्भात ग्रिगरी हसतो आणि म्हणतो, “हं ! शरम ! . . . शरम कशाशी खातात हे मी विसरून गेलोय ज्याच्या सगळ्याच जीवनाचा बटुपाबोळ झालाय त्याला शरम कशी काय वाटणार ?” एकदा त्याची आई वैतागून ग्रिगरीला म्हणते, ‘तुस काळोज लांडग्याच असलं पाहिजे.’ त्याची बहिण दुनिया होचंही तेच मत असतं. शोलोखोवने ग्रिगरीची रशियन लांडग्याशी तुलना करून त्याच्या जीवनाची शोकांतिका अधिक उत्कट व परिणामकारक केली आहे. त्याच्या जीवनात घडणाऱ्या आत्मविघातक बदला-बदलींची व चंचलतेची चुणूक दाखविली आहे. ग्रिगरीच्या अंतःकरणातसदैव अंतःकलह उफाळलेला असतो. त्याच्या अंतर्गामातील नाना तऱ्हेचे अंतर्विरोध त्याचा छळ मांडतात, त्याची झोभमोड करतात. त्याला त्यांच्यावर उपाय सापडेनासा होतो. ते त्याला उध्वस्त करतात. नताल्याला आवेगाने तो एकदा म्हणतो, मुलांची मला प्रवृत्तिच काळजी वाटते आणि मी माझा स्वतःचा विचार केलेला नाही. लढाईने मला आतून कोरडं केलं आहे. मी टणक झालोय . . माझ्या अंतःकरणात डोकावून पहा . . आणि तुला दिसून येईल की एखाद्या कोरड्या विहरीसारखेच ते काळंकुट्ट आहे. .” खरोखरच मेलेखोवच्या जीवनाची शोकांतिका गडद काळ्या रंगाची आणि घातून रिकत कोरडी अशी आहे.

‘ आणि संथ वाहतेय डॉन ’ मधील स्वभाव चित्रण :

प्रभावी व्यक्तिचित्रण हे रशियन साहित्याचं पूर्वापार वैशिष्ट्य नेहमिच टिकून राहिलेलं आहे. शोलोखोव देखील आपली व्यक्तिचित्रणे सजीव व गतिमान अशी रेखाटतो. १९२८ साली ए. एस. सेराफिमोविच यांनी शोलोखोवच्या लेखणीचं स्वभावचित्रणाचं सामर्थ्य ओळखलं होतं. यावेळी यांनी लिहीलं होतं, “किती तरी काळजीपूर्वक काढलेल्या रेखा चित्रासारखी तो (शोलोखोव) आपली पात्रे ‘ लिहीत ’ नाही. उसळणाऱ्या रंगबहार गर्दीसारखे लोक याच्या पुस्तकातील पात्रात फेकले जातात. तिथे प्रत्येक माणसाला आपलं स्वतःचं नाक असतं. स्वतःच्या

डॉन संथ वाहतच आहे.

आठघा असतात. त्यांच्या कावळाच्या पायांबरोबर स्वतःचे डोळे असतात. स्वतःचे शब्दोच्चार असतात आणि प्रत्येकजण आपल्या विशिष्ट पद्धतीने चालतो व आपले डोळे बळवतो.” शोलोखोवची लेखनकला ही चित्रदर्शी आहे. पण त्याबरोबरच तो आपल्या पात्रांचे मानसशास्त्रीय चित्रणही अचूक व नेमके करीत रहातो. जणू काही प्रत्येक पात्राचा वाचकाला साक्षात्कार होत रहातो. आपल्या कादंबरीतील प्रत्येक पात्राची विशिष्ट भावावस्था, त्यांच्या आंतरिक भावनांचे निश्चितरूप शोलोखोव ताकदीने टिपतो. या बाबतीत त्याची तुलना टॉल्स्टॉयशी करता येईल. भाणसाच्या केवळ बाह्य रूपातच तो अडकून रहात नाही तर त्याची जी अंतर्बोध छाप त्याच्या जाणीवेत उमटलेली असते तिचा शोध घेत शोलोखोव आपली पात्रनिर्मिती करतो. विशेषतः त्याच्या कादंबरीतील नायकाबद्दल हे विशेषच जाणवतं. ग्रिगरी मेलेखोव हा तसा एक नायक आहे. ग्रिगरीच्या जळजळीत निळसर डोळ्यांचं जसं तो रंगतदार वर्णन करतो तशीच त्याची कीटुविक स्वभाव वैशिष्ट्येही तो त्यातील आनुवंशिक वारकाव्यासह रेखाटतो. वेगवेगळे अनुभव घेताना पात्राचा स्वभाव कसा बदलत जातो त्याचं सूक्ष्मतम दर्शन शोलोखोव कलात्मकतेने देतो. गंभीर आजारातून ग्रिगरी बरा होतो व समोवार जगाकडे पाहतो तेव्हा त्याला एका नव्या जगाचा साक्षात्कार होतो. त्याच्या चेहऱ्यावर सार्धं बालसदृश्य हास्य उमटत. त्याचा राकट चेहरा आणि लांबग्यासारखे जनावरी डोळे मऊभार हळुवार होतात. यादवी युद्धात, व्हॅशेन्स्काया उठावात आणि नव्याने जन्माला आलेल्या तरुण सोव्हिएट राज्याबिरुद्ध फोमिनच्या तुकडोत सामील झालेल्या ग्रिगरीची वेगवेगळी दर्शने शोलोखोव प्रत्यक्ष-कारिकतेने देतो. शेवटचे ग्रिगरीचं दर्शन वाचकाला होतं ते त्याच्या लहान मुलाच्या- भिष्ताकाच्या- डोळ्यातून. “ भिष्ताकाने त्याच्याकडे भयभीत होऊन पाहिल आणि त्याची नजर खाली गेली. त्याला जाणवलं की हा दाढीवाला आणि भयंकर दिसणारा माणूस त्याचा बाप आहे.”

‘ आणि संघ वाहते डॉन , या महाकादंबरीचा चित्रफलक विज्जाल आहे. या फलकावर इतर अनेक पात्रांबरोबर ठळकपणे उठून दिसतो तो ग्रिगरी मेलेखोव- त्याच्या मतातील वादळ, शंका, चांचत्व, गोंधळ आणि संघर्ष रशियन जनतेच्या क्रांतिकारी लढ्याच्या पाश्चंभूमीवर कादंबरीकार चित्रित करतो. दोन परस्पर विरोधी जगाचा तो संघर्ष असतो, तो कोणता अमूर्त व गूढ असा अध्यात्मिक झगडा नसतो किंवा कोणत्या नैतिक तत्वांचा त्यात विजय किंवा पराजय झालेला नसतो. ग्रिगरी मेलेखोवला सामाजिक सत्य जाणून घेण्याचा ध्यास लागलेला असतो. यादवी युद्धात तो सामील होतो त्याच वेळी त्याला एकामागून एक निर्णय पटापट घ्यावे

लागतात. चुकामागून चुका त्याच्या हातून घडत रहातात आणि पावलापावला-
गणिक त्याची वाट चुकत रहाते. एका व्यापक ऐतिहासिक घडामोडींच्या पातळीवर
कादंबरीकार ग्रिगरी मेलेखोव या पात्राची उभारणो करीत रहाता. त्यात माणसांचं
अंतःकरण हीच एक युद्धभूमी झालेली असते व तीवर नव्या जुन्याचे युद्ध पेटलेले
असते. शेवटी ग्रिगरीची जी भयानक अवस्था होते ती इतिहासानेच त्याला दिलेली
निष्ठुर शिक्षा असते. ग्रिगरीबरोबरच अक्सिन्या आणि नताल्या व ग्रिगरीची आई
इलियनिचना ही स्त्री पात्रे कादंबरीत सजोव व गतिमान होऊन वावरतात. मातृ-
त्वाच्या प्रबळ भावनांनी इलियनिचनाचं हृदय भरलेलं असतं तर अक्सिन्या व नताल्या
उत्कट सर्वग्राही प्रेमाचं प्रतीक होऊन रहातात. त्यांच्या प्रेमाची उत्कटता व अलौ-
किकता ग्रिगरीचं व्यक्तिमत्व विस्तेज करीत रहाते. ऐतिहासिक विकसनशीलतेच्या
शास्त्रीय ज्ञातातून कादंबरीकाराची सौंदर्यलक्ष्मी जाणोव आपलं भरणपोषण करते
आणि त्यातूनच सामाजिक, ऐतिहासिक व व्यक्तिगत वास्तवाचं लेखकाचं भान
अतुट व अचूक रहातं. 'मॅक्सिम गॉर्कीने आपल्या साहित्य विचारातून दिलेली
'समाजवादी वास्तवतावादाची' संकल्पना (Socialist Realism) शोलोखोवच्या
'आणि संथ वाहते डॉन' या महाकादंबरीत पुरेपूर साकार झाल्याची प्रचिती
वाचकाला येत रहाते.

गॉर्कीप्रमाणेच शोलोखोवच्या कादंबरीतील लहानमोठी पात्रे आत्मपरीक्षण
करताना आढळतात. परंतु गॉर्कीहूनही वेगळी अशी स्वतःची पद्धती शोलोखोव
'आणि संथ वाहते डॉन' या कादंबरीतील पात्रांना अंतर्मुख करण्यासाठी वापरतो.
ही पात्रे नेहमी आंतरिक स्वगत (inner monologues) बोलतात. ग्रिगरी
स्वतःशीच स्वतःबद्दल बोलतो तद्वतच तो स्वतःबद्दल इतरांशीही मोठ्याने बोलतो.
स्वभावतः तो बहिर्मुख आहे पण परिस्थिती त्याला अंतर्मुख बनवून आत्मपरिष्का-
णाला उद्युक्त करते. साहित्यिकच या पद्धतीने लेखक आपल्या पात्रांचे मानसिक
बिश्लेषण सूक्ष्मपणे करतो व त्यांच्या स्वभावातील परस्पर गुंतागुंतीचे अंतर्विरोध
तपशीलवार टिपतो. पुष्कळदा या कादंबरीतील मुख्य पात्रांच्या मनातील विचार
स्वयंकथनपद्धतीने तसेच तृतीय पुरुषी सुद्धा प्रकट होतो. स्वाभाविकच त्या त्या
पात्रांचे त्यालाही ठाऊक नसलेले त्याचे आंतरिक विश्व त्यातून विस्तृत उलगडले
जाते. या कादंबरीचा चौथा खंड त्या दृष्टिने लक्षणीय ठरतो. या महाकादंबरीवर
आणि तिच्यात प्रकट झालेल्या मानवी वास्तवावर या खंडात शिक्षामोर्तव होतं.
या खंडातील प्रत्येक घटना, प्रत्येक दृश्य, प्रत्येक तपशीलसुद्धा, अर्थपूर्ण आहे असे
याकिमेन्को म्हणतो ते खरेच आहे. ग्रिगरी मेलेखोवचं जीवन संपुष्टात येतं तसा

डॉन संथ वाहतच आहे

वाचकही त्याचं जीवन अधिकाधिक जाणून घ्यायला अधोर हातो. याकिमेन्को या खंडाचे विश्लेषण करताना म्हणतो, "संपन्न, अभिव्यक्त होत जाणारी प्रतिमा—मृष्टी हा शोलांखोवच्या गजलेखनाचा विशेष गुण आहे. प्रत्येक ओळ प्रत्येक वाक्यप्रयोग स्पंदन पावतो. जिवंत असतो, प्रत्येक संतुलन संपूर्णपणे अधिकृत, सुस्पष्ट व गतिमान असते. एका प्रबळ मातवी भावनेने ती ओथंबून भरलेली असते. ती वाचकाच्या सगळ्या हृदयतारा छेडीत रहाते." कादंबरीची अखेरची प्रकरणे एका उदात्त दुःखवेदनेने व्यापलेली आहेत. मिगरीचं दृढीव जीवन सपुष्टात येत असतं. तो एक जिवंत मरण जगत असतो. त्याच्या मुलदुःखात वाचकही समरस झालेला असतो. कधी कधी मिगरीच्या जीवनाचा कालपट पाहून त्याला धडकी भरते. मिगरीच्या जीवनाचं वास्तव त्याला भयभीत करतं. तो स्वतःलाच पुनःपुनः प्रश्न विचारतो असतो. मिगरी मेलेखोवच्या शोकांतिकेचं मूलभूत कारण कोणतं असावं? या शक्तिमान भावना व विकारप्रचळ व बुद्धिमान माणसाच्या वाटघाला असा बदनाम जीवनांत का यावा?

‘आणि संथ वाहते डॉन’चा मराठी अनुवाद:

‘महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाने’ मिळेल शोलांखोव यांच्या या महाकादंबरीचा अनुवाद मराठी भाषेत प्रसिद्ध करावा ही खरोखरच मराठी साहित्यातील महान घटना आहे यात शंका नाही. माँस्को या रशियाच्या राजधानीत गेली अनेक वर्षे वास्तव्य करून राहिलेले श्री. नरेंद्र सिदकर यांनी हा मराठी अनुवाद मूळ रशियन कादंबरीवरून समर्थपणे केला आहे असे म्हणता येईल. या संपूर्ण महाकादंबरीचा जेकडो पात्रांचा व घटनांचा पल्ला लक्षात घेता नरेंद्र सिदकर यांनी केलेली ही मराठी अनुवादाची कामगिरी विशेष लक्षणीय ठरते. शोलांखोवच्या या कादंबरीतील एकूण पात्रांची संख्या आठशेहूनही अधिक भरते. विशेषतः या कादंबरीतील स्थळ, पाने, प्रसंग व ऐतिहासिक जूने भवे मंदर्भ, ग्रामीण व नागरी जीवन, उच्चभू तसेच तळागाळातील लोकभाषेचे ढग व लोकबोलीतील वाक्यप्रयोगांचे बारकावे, स्त्रीपुरुषांच्या ग्रामीण व कौटुंबिक स्तरावरील बोलण्या—चालण्याचा विशिष्ट प्रकार, लोकाचार व लोकम्हणी, लोकसंस्कृती या सर्व लोकजीवनाचे रशियातील व विशेषतः डॉन परिसरातील जिवंत व बोलके वास्तव नरेंद्र सिदकर यांनी केलेल्या या महाकादंबरीच्या मराठी अनुवादात प्रकर्षाने उमटते व तीच अनुवादकाची एक अनुवादक म्हणून खरी कमाई ठरते. रशियन भाषेचा माँ स्वतः अभ्यासक नसल्यामुळे रशियन भाषेतून इंग्रजीत

जालेला या कादंबरीचा अनुवाद डोळ्यासमोर ठेवूनच मी गेले कित्येक महिने श्री. सिंदकर यांनी मराठीत केलेल्या या अनुवादाचा तुलनात्मक अभ्यास करीत आहे. उत्तम अनुवादकाचं असां लक्षण सांगितलं जातं की त्याने अनुवाद केलाय हेच मुळी त्याचा अनुवाद वाचताना लक्षात येत नाही. ज्या अभिजात साहित्यकृतीचा अनुवाद परभाषेवरून स्वभाषेत एखादा अनुवादक करीत असतो त्यावेळी ती साहित्यकृती तो सर्वांथाने व सर्वांगाने पुनः जगत असतो. वस्तुतः तो द्विज बनून दोन जन्मांच्या फेऱ्यातून जात असतो. एक त्याचा जन्म त्या अभिजात साहित्यकृतीची संपूर्ण अंगकाठी आत्मसात करण्यात खर्च पडतो, व त्याचा दुसरा जन्म त्यातून त्याला येणाऱ्या अनुभूतीची पुनराभूती प्रत्यक्ष भाषेच्या माध्यमातून साकार करण्यात भुंतेलेला असतो. दोन जन्मांच्या या सर्जनशील प्रक्रियेतून तो जाणीवेने जात असतो. 'डॉन संथ वाहतूच आहे' असां शीर्षक श्री. सिंदकर आपल्या मराठी अनुवादाला देतात आणि ते समपंकच ठरतं. या महाकादंबरीची विभागणी पाच पर्वांमध्ये झालेली आहे. नुसत्या पहिल्या तीन पर्वांतच दीडशेहून अधिक पात्रे वावरताना आपल्याला विविध स्थळी, विविध काळी व विविध प्रसंगातून भेटतात. त्यांच्या नावांची यादी द्यायची झाली तरी सुध्दा पानामागून पाने भरून जातील आणि एका मर्यादित प्रस्तावनेत या सर्व पात्रांच्या स्वभाववैशिष्ट्यांचे व वैचित्र्याचे बारकावे नेमके ठिपणे अवघड व अनावश्यकही आहे. मूळ महाकादंबरीच्या महा अरण्यात मराठी वाचक स्वतःला ज्या समरसतेने व समजोत्याने धुंदफुंद होत ओकून देईल त्याप्रमाणे त्याला त्या अरण्यातील विस्मयकारक व मनाला व बुद्धीला कलानुभूतीने व जीवनानुभूतीने व्यापून टाकणाऱ्या स्थळकाळपात्रांचा परिचय आपोआपच समृद्धपणे होत जाईल. नरेन्द्र सिंदकर यांनी केलेला हा मराठी अनुवाद शोलोखोवच्या मूळ रशियन भाषेतील लेखनाची मराठी प्रतिकृती ठरल्यावाचून रहात नाही. सर्जनक्षम साहित्यिक पातळीवर श्री. सिंदकर अनुवादक म्हणून 'संथ वाहते डॉन' मराठीत सजीव साकार करतात व हे त्यांचे यश म्हटले पाहिजे.

प्रत्यक्ष आपल्या पतीला शय्यासोबत देत असताना आवसीनीयाच्या मनात प्रिगरीबदलच्या विचारांचे जे वादळ घुमत होते त्याचे वर्णन सिंदकर यांनी केलेल्या मराठी अनुवादात कसे उमटते ते 'पर्व पहिले' पृ. १०४ वर शेवटच्या परिच्छेदात वाचावे. तसेच त्याच पर्वात पृ. १२०, पृ. १५९ वरील संवाद व वर्णने वाचावीत. उदाहरणार्थ 'कझाक आणि रशियन अस्मिता व्यक्त करणारा पुढील संवाद पहा:-

डॉन संथ वाहतूच आहे

भगदाडे पडलेल्या दातांतून ओसिरोव तिरस्काराने पचकन थुंकला. वाऱ्यावर उडणाऱ्या थुंकीकडे बघत तो पाय फाकून उभा राहिला.

‘मी कसाक आहे ...! पण तू ...? तू कोण आहेस? जिप्सी?’

‘तू आणि मी - - - दोघे रशियन आहोत !’

‘बापा मारतोयस !’

आफोनकाने मुद्दाम आरोप केला.

‘कसाक रशियनांच्याच कुळातले आहेत ! ठाऊक आहे तुला ?’

‘मी तुला सांगतो ! कसाक कसाकांच्या कुळातील आहेत ?’

‘खूप पूर्वी बेटबिगार जमिनदाराकडून पळून आले आणि हॉनवर त्यांनी वस्ती केली. त्यांनाच पुढे कसाक म्हणायला लागले.’

‘अरे जा तू आपल्या बाटेन !’

पुढील आणखी एक नमुना पहा : (पर्व दुसरे. पृ. १८०)

मध्याकाळी नार्सिक व्होडका घेऊन आला ! दोन दिवस जंगळ केली ! पण नंतर आम्हाला त्यातली गोम कळली ! त्या पोरानं रांडीच्यानं आम्हाला जमनीतल्या मगळघात नाजलेल्या दंगलखोराचं चित्र दिलं होतं ! मी आपलं ते माझ्या बिछा-
वावर लावलं होतं ! त्या मागसाला पिकलेली दाढी होती ! मोठा खानशानी बाटन होता. शेटजी ब्रिटजी मारखा दिसत होता ! जमलेदारानं ते पाहिलं आणि बिचारलं.

‘काय रे ए भडव्या ! कुठून आणलं हे चित्र?’

मी त्याला सांगून टाकलं. तशी शिबीराळ करीत माझ्या कानफटात घायाळा लागला.

‘तुला ठाऊक आहे रे कोण आहे हा ? हा त्यांचा आत्तामन कालं-च्यायला विसरलो सालं नाद-! काय बरं होतं?’

‘कालं माकस !’ रुंद हुसत स्तोकमनने मुचबले.

पृष्ठ ३२३ वरील ‘तिसऱ्या पर्वातील कसाक जीवनाचे चित्रण, त्यांच्या श्री. सिंदकर यांनी मराठीत अनुवादीत केलेल्या लोकगीतांसह कसे लक्षवेधी ठरते ते पहा:-

जून महिन्याच्या उकडत्या सायंकाळी कसाक झगरीभोवती गाणे म्हणत होते.

कक्षाक दूरच्या गेला मुलखाकड
 खड्या रानावर फेकीत धोड
 कायम ठेवून मार्ग खेडं
 परत यायचा पुन्हा न इकडं

लोचदार मध्यमाच्या स्वरात शोकात हुंदका होता तर खर्जातून प्रगाढ
 म्लायम दुःख प्रकटले होते.

मध्यमाने शोकाची तीव्र पट्टी आता गाठली होती.

त्याची होती कक्षाक नवरी नव्या नवतीची उषा
 उरी फोल ही घेऊन आशा निरखी उत्तर दिशा
 सांज सकाळी वाट पाहते येईल साजणं घरी
 कक्षाक दिलवर कधी न माझा जाईल सोडून दुरी

अनेक आवाजानी गाण्याचा भरणा केला आणि घरी बसविलेल्या 'बीअर'
 प्रमाणे ते समृद्ध झाले आणि भिन्न लागले.

कडे पठारा पल्याड तेथे घुमताती वादळे
 धरणी गोठून बर्फाळाली तडतडुनी तळमळे
 देवदारू फिर राने झुकती खिन्नपणे तेथली
 कक्षाक हाडे पडली, वरती हिमचादर ओढली

कक्षाकाची साधी कहाणी आवाज सांगत होते आणि एप्रिल महिन्यातील
 पावळत्या धरणीवरील आकाशात चंडोलाने भरारी घ्यावी त्याप्रमाणे आपल्या
 कपित्थ स्वरांनी मध्यमाना ती कहाणी पेलली होती.

मरणादारी कक्षाक पडला ज्योत विझत चालली
 काकुळतीने परी आजंवे कगितो शेवटली
 थडग्यावरती माझ्या बांधा सान एक चौथरा
 वरी वृक्ष अन् गावाकडला डाळी भयल फुलोरा

पुढील आणखी एक उतारा पहा: (पृ३४२: पर्व तिसरे)

'आणि सरोखर घडले होते काय? आपल्यासारखाच एक असणाऱ्या दुसऱ्या
 माणसाला ठार मारण्याचे कसब ज्यांनी संपादन केलेले नव्हते ते सैनिक मृत्युक्षेत्री
 कवटाळत्या प्राणांतिक भयापोटी एकमेकांवर तुटून पडले होते. परस्परावर त्यांनी
 आंधळेपणाने घाव घातले होते. एकमेकांना शोडवून काढले होते. एकमेकांना आणि

एकमेकांच्या घोड्याला त्यांनी घायाळ केले होते आणि नंतर आपल्यातील एकाचा जीव घेणाऱ्या मोठ्याचा आवाज ऐकून ते मोठ्या वळवून घळून गेले होते! नैतिक-दृष्ट्या लुळे होऊन ते घोड्यावरून पसार झाले होते!

आणि ह्याला म्हटले जात होते अर्धीचा पराक्रम!
माणखी एक नमुना मला सावासा वाटतो (पृ. ३९२ : पर्व तिसरे)

'ज्युनिअर कॉप्टन कालमिकोव एक गुंभुर्बीत ठेंगणा अंमलदार होता. त्याचा तोंडावळा आणि नाव त्याच्या मंगोल वंशाची साथ देत होते. तावातावाने हातबारे करीत तो म्हणाला,

'हे युद्ध आपल्यासाठी नाय! मी चारजणे बघे उगिरा जनमलो, प्येतर ठासकाय?' स्वदाडून कमीडर तेरसित्सेवला तो मांगत होता. 'प्यो' तर ऐबजी तो 'प्ये' तर असे ठामून म्हणत होता. 'ह्या युद्धाचा जेवढा पट्टायला काही मी जगत नाय!'

'तुमं ज्योतिष राहू दे' आपल्या कॉकेशन चुग्यांखालून तो बोलला.

'ह्या ज्योतिषाच्या गोष्टी नव्हत! माझा हा जेवढा आधीच ठरलेलाय! मी कुळकर आहे! इथं मी फालतू आहे! आज आपल्यावर भड्डीमार चालू असताना मी भ्रमिष्टपणे धरधरत होतो. मनिम दिसत नाय हे आपल्याला सहजच होत नाय. मला वाटणारी दळभट्टी भावना हे एक प्रकारचं भयकाय! कित्येक मैलां-वळन त्यांनी तुमच्यावर भड्डीमार करण्याचा आणि रानमाळ्यावर शिकारी मागं लागलेल्या माळडोकासारखं तुम्ही घोडी फेकीत रहायचं!'

पिगरी मेलेखीवच्या संतप्त मनोवृत्तीचे दर्शन पुढील उताऱ्यात पडते ते असे:-
(पृ. ४४६: पर्व तिसरे)

'चकचकीत गणवेशातील हा जमाव आणि उंची मुंगंधाची जंगी लाट पिगरीच्या दिशेला वळली. दाढी वाढलेला, दुमूखलेला, ज्वरग्रस्त डोळ्यांचा पिगरी आपल्या खाटेजवळ उभा होता. त्याच्या उंच गालफडावरील पिगट कातडीच्या सूक्ष्म धरधरण्यातून त्याची क्षुब्धता प्रकट होत होती.

'हेच ते!' त्याच्या मनात येत होते. 'आमच्या घरच्या खंड्याखंड्यातून आम्हाला हुसकून मरणाच्या खाईत फेकून देण्यात ज्यांना मौज वाटते तेच हे

लोक! आह! डुकरीचे! मढी उचलली त्यांची! आमच्या पाठीवरच्या ह्या उवा आहेत उवा! दुसऱ्या माणसांचा धान्यदाणा आम्ही टापांखाली तुडवला आणि अनोळख्यांना ठार मारले ते काय ह्यांच्यासाठी? पिकाच्या खुंटातून मी सरपटत गेलो आणि ओरडलो! आणि आमचं भय? आमच्या घरादारापासून ह्यांनी आम्हाला तोडलं! बराकीतून फाके मारायला लावलं! त्या जळजळीत विचाराने त्याचे डोके फुटायच्या बेताला आले. संतापाने त्याचे ओठ थरथरू लागले. 'त्यांची माजलेली चकचकीत घोडाडं पाहून घ्या! तुमच्या आयला! तुम्हालाच तिकडं पाठवतो! पाठीवर बंदुक देऊन घालतो घोड्यावर! उवांचा भारा लादतो पाठीवर! कुजलेला पाव आणि कीडे पडलेलं मांस खायला लावतो तुम्हाला!'

तर ग्रिगरी आपल्या जिल्ह्यातील पहिल्या खेड्यात पोचतो व काही मैलावर राहिलेल्या यांगोदनोये या आपल्या खेड्याकडे चालू तेव्हा लागतो नदीच्या वळुं—जोखाळी गावातील पोरे कक्षाक गीत गात होती. त्याचा नरेंद्र सिदकर यांनी केलेला मराठी अनुवाद कसा मराठमोळा होऊन उतरतो पहा:

(पृ०४८-पर्व तिसरे)

रानामागुन चमकत आले तलवारी भाले
कक्षाक शंभर बौडत बौडत आले मिशीवाले
तरुण अंमलदार तयांचा विनिवरती स्वार
पाठीवरती कक्षाक घेऊन बौडतसे शंभर

सणसणीत दाणेदार स्वच्छ सुराने गाणे पुढे नेले—

चला गडघांनू मिऊ नगा या
माझ्या मागुन या

इतर गाणारांनी द्रुत लयीत सूर पकडला.

अलंगावरी खुशाल सगळे चालुन जाऊ या
अलंगास त्या भिडेल पहिला
कक्षाक पट्टा तो
मानमरातब मिळविल सगळे कीरत
मिळविल तो

अर्थातच नरेंद्र सिदकर यांचा 'डॉन नदी संघ वहातच आहे' याचा समग्र अनुवाद सगळ्याच सरळ, सरस व समाधानकारक उतरला आहे असे म्हणता येणार डॉन संघ वहातच आहे

नाही. पण अशा असमाधानाच्या बाबी अल्पप्रमाणातच आहेत, एवढीच या अनु-
वादाची कमतरतेची बाब आहे. उदाहरणार्थ या मराठी अनुवादाचे 'पहिले पर्व'
शब्द योजना व वाक्यरचनेच्या अंगाने क्लिष्ट होत जाताना दिसते. असे अनेक शब्द
विशिष्ट रशियन संदर्भात अनुवादकाने मराठीत आणले आहेत की ज्यांचा नीट
अर्थबोध बिगर रशियन वा इंग्रजी भाषेच्या मराठी वाचकाला सहजपणे होणे
अवघड झाले आहे. 'चरवणीचे फाटक' 'बळुंजीचे फाटक' 'बळदात गेला'
'गोटपाळ काठावर' 'आवाडातून' 'अगाराळालून' 'खडूळ' 'डांगेतून' 'घाटा'
'टांगूलाच्या टोकावर' 'झिजाडले' 'घमतड' 'गाठपाळ मूठ' 'दांडेरी' 'टेल्माटिकोव्य'
'दाताळधान' 'बुडुखाला' 'पोडळाभोवती' 'इष्टापुरीच्या इहाळीशी' 'डीस देह'
'सावधानात' 'डाबाळ' 'उफळून' 'प्रपाणा' 'सुजीर' 'मयलेले स्मित' 'राशजलधर'
'मंडल घेत होती' 'पगजाले' 'खबाड' 'बोडीनाळे' 'फोंडाऱ्यात' 'किचडतळ'
'अपरे ओठ' 'रेकल्यातून' 'उपलाने घोडे' 'खरपट माया' 'खमाविणी' 'खकाण'
उडाला' 'पतझडीच्या मोसमात' 'पडली रहायची' 'बुलबुलीचे दार' 'पेंदेबांधणी'
'उटंगळ' 'निखडणी' 'कसाटोला' 'डिगक' 'उटव्यात' विधूळवाटघा' 'चांदमारी'
'कुंमेरी' 'भू-मध्याचा मुका' 'मारमानेच्या बिळात' 'कोठंबोला' 'सालोत्री'
'दिलचीत' 'दारकसावर' (काही वाक्यरचना पहा: माध्यावर अचूक ठेवून दिलेल्या
टिप्प्याने दणकट आणि निबर रसवालीच्या पहारे सैनिकालाही स्तिपान तिनताड
उडवीत असे.) 'जिजाबाच्या' 'छापाळ निवाऱ्यात' 'गाव आखरीला असलेल्या'
'सुंदर दीर्घ पाषापर्यंत' 'चकिस्त' 'दामाडाची हालचाल' 'ओकाडे' 'बांदाडोला'
'तणस-बीण गवताळघात' 'बुरकुले बसलेल्या' 'फोंडवलीच्या मोनेरी लबीच्या
पूजक्याशी बागडत होती.' त्याचा बाबू सुंकारीत थरथरत होता.' 'घोंडखवडे'
'गुजाडनखे' 'रबलंद' 'निमूर' 'नमडांथरील' 'राधावल्ली' 'चोभ्यामामने' 'मुकाट मूठीने'
'चकमकीचे गारमणी' 'दांड बरड' 'हुचके डोळे' 'वान्याच्या अकारा' 'कांडीवर'
जसा प्रकारच्या शब्दप्रयोगांमुळे व वाक्यरचनेतील दोषांमुळे अनुवादाचे स्वरूप
काहीसे वेडिले व कुरूप होत रहाते. अनुवादकाने मूळ रशियन शब्दांना जे
मराठी शब्दरूप दिले त्यांचा शब्दकोष त्यांच्या अर्थासह व संदर्भासह कादं-
बरीच्या शेवटी दिला असता, किंवा ज्या पृष्ठांवर असे शब्दप्रयोग होतात त्या
पृष्ठाखाली टिकाटिप्पणी दिली असती (म्हणजे काही पृष्ठांवर तशी ती दिलेली
आढळली) तर अर्थ सुलभतेच्या दृष्टीने वाचकाला ती उपकारक ठरली असती.

लोकांचा लेखक :

१९५५ साली रोस्टॉव्ह आणि कामेत्स्क परगण्यातील तरुण लेखकांसमोर बोलताना शोलोखोव म्हणाला होता, 'लोकांसाठी लेखकावर असलेली जबाबदारी फार फार मोठी असते. आपण सगळे मिळून आणि विभक्तपणे आपण प्रत्येक जण लोकांची सदसदविवेकबुद्धी बनले पाहिजे आणि मला हेच तुम्हाला सांगायचं आहे. माझ्या तरुण मित्रांनी तरुण लेखकाला लिहिणं नेहमीच सोपं नसतं. खरं म्हणजे अगदी प्रामाणिकपणे बोलायचं तर पुष्कळांदा त्यांच्यावर चांगलीच अवघड वेळ येऊन ठेपलेली असते. परंतु तुमच्या मनात ज्याने अजून आकार घेतलेला नाही ते शब्दांत मांडण्याची घाई करू नका. तुम्ही जे पुस्तक निर्माण कराल त्याला प्रतिसाद मिळाला पाहिजे आणि ते दीर्घजीवी झाले पाहिजे.' आणि मग आपल्या भाषणाचा तसमारोप करताना शोलोखोव म्हणतो, 'तुम्हाला पुनः एकदा मला इशारा द्यायचा आहे. पहिल्यांदा तुम्हाला कितीही कष्ट पडले तरी सहजसोप्या यशाच्या मार्गे लागू का. काही झालं तरी तुम्ही आमची जागा घेणार आहात. तुम्ही आमची आज्ञा तुम्ही आमचं भविष्य. तुमच्यापैकी पुष्कळजनां वर्तमानकाळ आहे आणि तुम्हा सगळ्यांनाच भविष्यकाळ आहे. लेखकाचा भविष्यकाळ, तुम्ही सुंदर लोकांचे सुंदर प्रतिनिधी आहात.'

कॉन्स्टेंटिन फेदिन हा थोर रशियन लेखक शोलोखोवबद्दल लिहितो. 'धैर्य हा शोलोखोवच्या लेखनाला अविभाज्य घटक आहे. त्याच्या लेखनाने सोव्हिएट साहित्याची प्रचंड सेवा केली आहे. जीवनातील अंतर्गत अंतर्विरोध त्याने कधीच बाजूला काढलेला नाही मग कोणत्याही कालाचं तो वर्णन करीत असेना का. त्याचे ग्रंथ भूत आणि भविष्यकाळातील संघर्ष त्यातील संपूर्णतः सह दाखवतात तरुण असताना लेव्ह टॉल्स्टॉयने आपल्याला जे दंडक घालून घेतले होते त्याची एखाद्याला आपोआपच आठवण व्हावी—खोटं सांगायचं नाही. प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष. आणि टाळाटाळ करून कधीच खोटं सांगायचं नाही. शोलोखोव काहीच टाळत नाही. तो संपूर्ण सत्य लिहितो तो शोकांतिकेचं नाटकात रूपांतर करीत नाही किंवा नाटकाला हलक्या फुलक्या लेखनाचं स्वरूप देत नाही. वरवरचे समाधान देणाऱ्या रानफुलांच्या घोळक्यात त्याच्या शोकांतिक घटना दडून रहात नाहीत. पण सत्याचं सामर्थ्य एवढं मोठं असतं की जीवनातील कडवटपणा किंवा दुःख, मग ते कितीही भयानक असो, त्यावर ते मात करतं. सुखाकडे नेणारी इच्छाशक्ती, सुखप्राप्तीची लालसा, आणि ती सफल झाल्याचा आनंद

त्यावर विजय मिळवितो. मला वाटतं वस्तुस्थिती ही अशी आहे. तिच्या संपूर्ण साकलनासह आपण 'आशावादी शोकांतिके'ची (Optimistic tragedy) कल्पना उभीच नाही स्वीकारलीय. हा काही केवळ शब्दावरचा खेळ नाहीय. एका कलावंताने चितारलेल्या वस्तुस्थितीच्या शोकांतिकेची सखोलता घ्यानात घेऊन आपण त्याचं पुस्तक तरीही एका प्रकाशमय साक्षात्काराच्या जाणीवेने मिटतो. 'आणि संथ व्हातेय डॉन' चा समारोपाचा महान खड हा थेट त्या एक ग्रंथ आहे. कॉन्स्टान्टिन फॅडिन पुढे लिहूतो, 'मी शोलोखोवच्या मजलेखनाच्या इतर ठळक गूणवत्तेचं वर्णन असं करीन. रशियन महाकाव्याच्या राष्ट्रीय परंपरेला ते जीवन-दायी सातत्य देतं. त्याचा अर्थ असा नव्हे की आमच्या अभिजात लेखक पूर्वजांनी जे रस्ते व पायवाट मळक्या त्यावरूनच आपल्याला चालायला पाहिजे. शोलोखोवने आपल्याला एका भवनात्मकतेने प्रतीत होणाऱ्या वस्तुस्थितीचे प्रत्यंतर देऊन ठेवले आहे आणि ते म्हणजे आपल्या काळाशी जडणाऱ्या लेखकाच्या सैद्धीय एकात्मतेतून व नातेसंबंधातूनच केलेची प्रगती साध्य होते. आपण लेखनातील आशय ज्याला म्हणतो तो लेखक ज्या काळात जगत असतो, त्याबद्दलच्या त्याच्या ज्या कल्पना असतात, त्याच्या संपूर्णतेपासून अविभक्त असतो. आपण जेव्हा शोलोखोवचा ग्रंथ हातात घेतो तेव्हा त्यातील धारणा, कल्पना आणि मानवी आकांक्षांसह आपण आपला स्वतःचा काळच हातात धरतो.'

डॉन संथ व्हातच आहे! आणि डॉन परगण्यातील प्राचीन डॉन लोकगीते अजूनही कक्षाकांच्या ओठांवर टिकून आहेत. यापुढेही अनंतकाळ ती तशीच टिकून रहाणार आहेत.

प्र. श्री. नेहरूकर

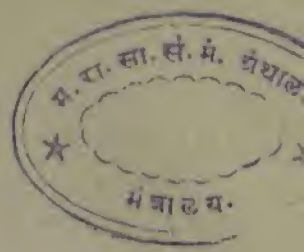
१३ फुलराणी

साहित्य सहवास

वाग्रे (पूर्व) मुंबई ४०००५१

XXIV

डॉन संथ व्हातच आहे

नांगराच्या फाळाने
नाही जात नांगरली ...
आमची पावन धरणी,
नांगरली जाते
घोड्यांच्या टापांनी...!
धरणीत ह्या पेरणी होते,
कक्षाकांच्या शिरांची...!
शांत डॉनच्या प्रवाहावर
तरुण विधवांची रूपकळा आहे...!
आमचा पिता शांत डॉन
अनाथ अर्भकांनी बहरला आहे...!
शांत डॉनवर लाटा उठतात
आईबापांच्या आसवांच्या !
शांत डॉनच्या नदा !
आमच्या बापा !
अरे, आमच्या डॉन नदा,
प्रवाहात एवढा गढूळलास ?
मामी शांत डॉनचा नद
गढूळल्याखेरीज राहावा कसा ?
खोलवर माझ्या अशांगतेत
शैतल क्षरे उचंबळताहेत
मी डॉनचा शांत नद...माझ्या आत...
शुभ्र मासळी उसळते आहे...!

मेलीखोव शेतीबाडी त्या खेड्याच्या पार टोकाला होती. चखणीचे फाटक उत्तरेला डांनच्या दिशेला होते. खड्डा, शेवाळलेल्या काठापर्यंत उभट पन्नास फुटांची डगर आणि खाली किनारा, पाण्याने बाहून आणलेले शंखशिपले, आदळ-णाऱ्या लाटांनी गुळगुळीत केलेले कंकर मोठे आणि पुढे खळखळता, मारपंखी, बाऱ्याने उकळधा फुटणारा-डांनचा पृष्ठभाग, मळणीच्या खळघाला घातलेल्या वळंजीच्या कुंपणापलीकडे पूर्वेला हेटमनची हमसडक, कुठे कुठे पिकलेल्या पोलपून-इची झुडपे, थोड्याच्या टावांनी मुडवलेले जिवट करवंदी रंगाचे रानगवत, सहकेच्या फाटघावरचे गिरिजाघर आणि पुढे मोकळे मैदान-विरळ धुक्यात गुरफटलेले, दक्षिणेला टेकड्यांची खड्डा रंग, पश्चिमेला रस्ता-चोक ओलांडून गुरणात धावलेला.

तुकंस्वानबरोबर गेल्याच्या मेली लढाई झाली त्यावेळी प्रकीफी मेलीखोव त्या खेड्यात जो परत आला तो बायको घेऊन परत आला. डोक्यापासून पायापर्यंत ही बाई शालीत गुरफटलेली होती. आपले तोंड ती नेहमी झाकलेले ठेवायची. तिचे रासवट, व्याकुळ डोळे ती सहसा दृष्टीला पडू द्यायची नाही. तिच्या शालीला एक वेगळाच सुगंध पायचा. त्या शालीवरची इंद्रधनुष्याच्या छटांची नक्षी पाहून कसाक बायकोचा जळफळाट व्हायचा. घरून आणलेली ही तुकी बाई प्रकीफीच्या मोतवळपापासून दूर रहायची. थोड्याच दिवसात म्हाताऱ्या मेलीखोवने पाराची वाटणी त्याला देऊन टाकली. जगभर पाराच्या शरात त्याने पाऊल टाकले नाही. झालेली नाचकरी ती विसरू शकला नाही.

प्रकीफीने लागलीच आपली मूळ वेगळी केली. सुतारांनी त्याला बर बांधून दिले. चरबणीला त्याने स्वतःच कुंपण घातले. पानगळतीच्या मुरुवातीला बाकलेल्या परदेसी बायकोला घेऊन तो नवीन घराकडे निघाला. त्याचा संसार भरलेली माडी पुढे चालली होती. तिला घेऊन हा खेड्यामधून चालला होता. लहाना-पासून मोठ्यापर्यंत सगळेजण रस्त्यावर लोटले होते. बाप्ये माणसांनी दाडी-मिश्याच्या आड हसे आवकून धरले होते. बायका गलबला करून एकमेकींना

आपली मते सांगत होत्या. कळकळ कसाक पोरांच्या जुंडी प्रकोफीच्या भागे टवाळीचे आवाज काढीत चालल्या होत्या. पण नुसत्याच नांगरलेल्या मातीतून चालाचे तसा ओव्हरकोटची बटवे सोंडनेला प्रकोफी धीमेपणाने टवाळीची पर्वा न करता चालत होता. आपल्या प्रचंड काळघा पंज्यात बायकोचे नाजूक मनघट त्याने आबळून धरले होते.

ह्यानंतर तो खेड्यात वदचितच नजरेस पडायचा. कसाकांच्या भेळाव्यातून त्याने कधीही भाग घेतला नाही. डॉनच्या काठी असलेल्या एकाकी घरात तो एकलकोंड्यासारखा रहायचा. गावात त्याच्याबद्दल नाही नाही त्या गप्पा उठत. कुरण रस्त्याच्या पलीकडे बासरे चरवायला नेणाऱ्या पोरांनी उठवून दिले की, अगदी ततार मसणवटीच्या दुव्यापर्यंत प्रकोफीने बायकोला उचलून नेल्याचे आपण पाहिले. ती कातरवेळ होती. शिखरावर युगान् युगे उन्हावाऱ्यात झिजून धाते पडलेल्या खडकाला तिची पाठ टेकवून त्याने तिला बसती केली. तिच्या बाजूला आपण बसला. दोघांच्या नजरा मैदानापलीकडे कुठेतरी बिळल्या होत्या. झांजर काळोखात बुडेपर्यंत ते टक लावून बसले. मग धरी बनवलेल्या मंडकातडी कोटात त्याने बायकोला गुरफटले आणि परत घरी उचलून आणले. ह्या चमत्कारिक वर्तनाचा खुलासा शोधण्यासाठी तत्कालीन करण्यात यावयाचे म्हणून गेले. बायकांच्या गप्पांना इतका ऊत आला की, एकमेकींच्या डोक्यातल्या उवा हुडकायला त्यांना फुरसत होईना. प्रकोफीच्या बायकोबद्दल अफवांचे पेंव फुटले. कुणी म्हणे तिची रूपकला मूलवणारी आहे. कुणी अगदी बिस्म सांगत. अखेरीस सगळा उलमडा झाला. ताजे आंबवण मागायचे निमित्त करून मावरा ही सैनिकाची बायको घावत पळत प्रकोफीच्या घरी आली. आंबवण आणायला प्रकोफी खाली बळदात गेला. एवढ्या वेळात मावराने हे पाहून घेतले की प्रकोफीचा हा तुर्की 'पराक्रम' काहीच्या बाहीच आहे !

थोड्याच वेळात मावरा परत आली. तिचा चेहरा उफळून आला होता. डोक्याचा समाल सरकला होता. तिच्या सांगण्याने गल्लीतल्या बायकांची करमणूक होत होती.

'अम बायातो, मेल्यानं तिच्यात पाहिलेच तरी काय ? धड बाई तरी असावी का नाय ? मास तरी असावं पोटाबुडाला ? ध्यान मेलं ! धक्का दिला तर भुकती व्हायची. डोळे तेवढे हेऽऽ असलाले ! काळेकंच ! सटवीच्या डोळ्यांची फडफड तेवढी बघून घ्या. देवा परमेश्वरा ! दिवस भरत आलेत तिचे. देवा संपत !'

‘दिवस भरत आलेत ?’ बायका चकीत झाल्या.

‘काय पोर समजलीस काय मला ? तीन पोरं झालीत मला—’

‘बेह्यामोह्यानं कशी आहे ?—’

‘बेह्यानं पिवळी, डोळ्यात काही जीवच नाही. परक्या मुलखात जीव रमत नसेल. आणखी बरं का म बायानो, तिच्या नेसुला आहे— प्रकोफीची विजार—!’

‘काही तरीच काय ?’ सगळ्या बायकांनी एकदम श्वासच रोखून धरले.

‘मी स्वतः पाहिलंय. विजार नेसते विजार ! पट्टेरी नाही एवढंच ! त्याची रोजची नेसण्यातलीच विजार असणार. लांबच्या लांब कुडता आहे अंगावर. खाली मोज्यांस कांबलेली विजार चक्क दिसते. ते पाहूनच मी सदै झाले—’

गाव कुजबुजू लागले. प्रकोफीची बायको बेटकीण आहे. अस्ताशोवच्या मुनेने (अस्ताशोव कुटुंब खेड्याच्या टोकाला प्रकोफीच्या घराजवळच रहायचे) सपथेवर सांगितले की, ‘त्रोइस्तीई’ (ट्रिनिटी) च्या दुसऱ्याच दिवशी उजाडण्या-पूर्वीच प्रकोफीची बायको अनवाणी, उघड्या केसाने, अस्ताशोवच्या गाईची धार काढत असलेली आपण पाहिली. तेव्हापासून त्या गाईचे आंचळ लहान पोरान्या मुठीएवढे आकसले, गाय आटली आणि खेड्याच दिवसात मेली. त्या वर्षी कधी नाही अशी गुरेढोरे पटापटा मेली. डाँनचा प्रवाह जिथे उघड झाला होता त्या गोट्याळ काठावर गाई आणि खोडांची ताजी मडी रोज दिसू लागली, मग खेड्यांत लागण झाली. खेड्यांतील कुरणाळ जमिनीत चरणारे कळप पाहता पाहता चिरचळूनच गेले. खेड्याच्या गल्याखोळातून भयानक अफवा पसरली.

कझाकांची गायकी झाली आणि ते प्रकोफीकडे गेले. बाहेर येऊन घराच्या बायन्यावर ती उभा राहिला. गावकीला पुढे झुकून त्याने आदर दाखवला—

‘तुमच्यासाठी काय करू शकतो मायबापहो ?—’

चिडीचीप निःशब्द असलेला जमाव पायन्याजवळ सरकला. सर्वांत आधी किचाळला तो एक झिगलेला म्हातारा—

‘खेच तुझ्या हडळीला इथं ! तिच्याकडं पहायचंच आम्हांला !’

प्रकोफी घरात जायला झपाट्यानं मार्ग वळला. पण वाटेतच त्यांनी त्याला धरला. लुसनाया म्हणून लोक चिडकीत त्या तोंकेचा गोलंदाज असणाऱ्या आडवाड कझाकाने त्याचे ठोके भितीवर आदळून त्याला सांगितले, ‘तंडू नको ! बोंबलायचं कारण नाही. तुला कोणी हात लावीत नाही पण तुझी बायको पाया-खाली तुडवायचीय आम्हाला. गुराचं दुर्मिश्य होऊन गाव मरण्यापेक्षा तिचा

वायनाट केलेला बरा. पण तंडलास तर याद राख टाळकं भितीत चिणीन !'

'खेचा कुत्तरडीला अंगणात !' पायऱ्यावरून गर्जना आली. प्रकोफीच्याच रेजिमेन्टमध्ये असणाऱ्या त्याच्या दोस्ताने त्या तुर्की बाईचे केस पंजात गुंडाळले. तिच्या किचाळणाऱ्या तोंडावर दुसरा हात दाबला. एका अपाटघात तिला आवाडातून खेचली आणि जमावाच्या पायाखाली फेकून दिली. आवाजाच्या कल्लोळातून एक बारीक किचाळी उठली. अर्ध्याइंइन कक्षाकांना झुगारून देऊन प्रकोफी घरात घुसला. भिंतीवर लटकणारी तलवार त्याने खस्सदिशी काढली. एकमेकांना चेंगरत कक्षाकांनी घराबाहेर घुम ठोकली. तळपती तलवार डोक्या, भोवती नाचवीत प्रकोफी घाबत पायऱ्या उतरून आला. जमाव मागे हटला अंगणात पांगला.

लुशनाय पळायला जड होता. मळणीच्या खळघाजवळ प्रकोफीने त्याला गाठला. मागच्या बाजूने डाव्या खांद्यावरून उभा आडवा घाब घालून त्याने त्या कक्षाकाचा देह पट्ट्यापयेंत चिरफाळला. कुडाचे खुंट उपसणारा जमाव मागे हटला आणि मळणीच्या खळघातून बाहेरच्या मैदानात धावला.

अर्ध्या तासाने परत हिऱ्या करून कक्षाक प्रकोफीच्या शेताजवळ आले. संपकघराच्या उंबऱ्यावर प्रकोफीची बायको रक्ताच्या पारोळघात पडली होती. तिने चमत्कारिकपणे मान टाकली होती. वेदनेने ओठ पिळवटत होते. दाताखालून जीभ बाहेर पडली होती. प्रकोफीची मान डगडगत होती. दृष्टी शून्य झाली होती. टाहो फोडणारा मांसाचा गोळा अकाली जन्मलेले अर्भक-मेंढीच्या कातडीत तो गुंडाळीत होता.

त्याच दिवशी संध्याकाळी प्रकोफीची बायको मेली. त्याच्या म्हातान्या आईला तान्हुल्याची कणव आली आणि त्याला तिने ताब्यात घेतले. कोंडघाचा वाट काल त्यांनी त्याच्या अंगाला चोपडला. घोडीचे दूध लावले. एक महिना लोटला. हे सावळे तुर्की तोंडवळघाचे पोर जगेल ह्याची ते खात्री देऊ लागले. त्यांनी त्याला देवळात नेऊन त्याचे बारसे केले. त्यांनी त्याला त्याच्या आजोबांचे पंतीलेय हे नाव ठेवले. सक्तमजुरी भोगून प्रकोफी बारा वर्षांनी परत आला. छाटलेली, तांबूस रंगाची-मधूनच पिकले केस चमकणारी दाढी, रशियन पेहराव ह्यामुळे तो कक्षाक वाटत नव्हता. आपल्या पोराला घेऊन तो परत शेतावर आला.

वाडत्या वयाचा पंतीलेय सावळा आणि बेफाट होता. चैणीने आणि तोंड-वळघांने तो आईच्या वळणावर गेला होता. एका कक्षाक शेजाऱ्याच्या मुलीबरोबर प्रकोफीने त्याचे लग्न लावून टाकले.

तेव्हापासून कक्षाकात तुर्की नाकाचे रांगडे देखणेपण घेतलेले मेलीखोबचे कुटुंब त्या खंड्यांत आले, त्याचे नांव 'तुर्क' असेच पडले.

बाप मेल्यावर पंतीलेयन शेतीवाडी साव्यात घेतली, घराची नव्याने बाकारणी करून घेतली. शेतीवाडीत एक एकर सामाईक जमिनीची भर टाकली, नवीन गोंडे बांधले. पश्यांचे छप्पर असलेले कोठार बांधले, पश्यांच्या फुटकळ तुकड्यातून पत्रेवाल्याला सागून 'वातकुक्कुटा' ची जोडो कापून तयार करून घेतली. कोठारान्वया छपरावर ही जोडी बसवल्यावर मेलीखोब शेतीवाडीला खुशालीच्या ढंगाची बसक आली. त्या वास्तूला एक संतुष्ट मुखावस्तु कळा आली.

वाढत्या वयाच्या ओझ्याखाली पंतीलेय प्रकोफीएविचू थकून जून झाला. त्याचे अंग सुटले. देहाला पोक आले. तरीही अजून म्हातारा दणकट दिमत होता. त्याच्या हाताला काळोप्य आले होते. चालताना तो लंगडायचा (तरुणपणात फोजेच्या शाही पाहणीच्या बेळी घोड्याच्या 'अडगळा' दागंतीत त्याचा पाय मोडला होता) डाव्या कानात त्याने चांदीची कोर अडकविली होती. उतार वग झाले तरी त्याच्या दाढीकेसांची काळीमोर छटा कायम होती. संतापला की त्याचा स्वतःवर ताका रहायचा नाही. त्याची तुंदिल बायको ह्याचामुळे अकाली म्हातारी झाली होती. एकेकाळी मंदर असलेले तिचे मूग आता निव्वळ मुरकुत्यांचे जळमट झाले होते.

प्योत्र हा त्याचा लग्न झालेला मोठा मुलगा ठोसर बांध्याचा, मव्हाळी रंगाचे दाट केस असलेला, निळया डोळ्यांचा प्योत्र आईच्या बळगावर गेला होता, पण धाकटा चिगरी बापासारखा होता. प्योत्रपेक्षा अर्धावोट उंच असलेला चिगरी त्याच्यापेक्षा सुमारे सहा वर्षांनी लहान होता. बापासारखेच त्याचे नाक वर उंचललेले, अणकुचीदार होते. त्याच्या भगवगीत डोळ्यांच्या कवड्यांना चिंचोळ्या गर्तेतून निळसर झाक मारीत असलेली दिसायची. उंचावलेल्या गालफडांच्या हाडांवर पिंगट तांबूस चामडी ताणून बसली होती. बापासारखाच चिगरी किंचित पोक काढून चालायचा. त्याच्या स्मितातमुढा तोच रासवट ढंग होता. सहमडीत बांध्याची मोठ्ठ्या डोळ्यांची दुन्या बापाची लाडकी लेकर होती. शिवाय प्योत्रची बायको दाग्या-तिर्च लहान पोर-एवढे मिळून मेलीखोबचे कुटुंब झाले होते.

पहाटेच्या राखी आभाळात कुठे कुठे चांदण्या रेंगाळल्या होत्या. झगाराखालून वारे सुटले होते. डाँनच्या खूप वर घुमे तरंगत होते. खडूळ टेकड्यांच्या उतरणीला त्याचे डोंग जमले होते. डोंगेंतून एकाद्या करड्या सर्प-कबंधासारखे ते सरपटत होते. नदीचे डावे तीर, वाळू, खाचर, कळकीची दलदल, दहिवरात भिजलेली माडे, त्या सर्वांवर उषःकालच्या शिरशिरत्या आनंदप्रभेची झळाळ आली होती. सूर्य क्षितिजाखाली घुमसत होता. पण वर येत नव्हता.

मेळीखोवच्या घरात पहिली जाग आली ती पंतीलेय प्रकोफीएविचला.

कशिदा काढलेल्या सद्याच्या कॉलरीची बटणे लावीत तो पायऱ्या उतरून खाली आला. गवताळ आवाडात दवाची चांदी पसरली होती. त्याने गुरे रस्त्यावर सोडली. चुणीदार झगा धालून दायी तेथून घाटा काढायला धावली. तिच्या उघड्या गोऱ्या पोटाच्यावर दवाची शिपण झाली. तिच्या पावलांचे घूसर सपाट ठसे अंगणात गवतातून उमटत गेले. दार्याच्या पावलांखाली दबलेले गवत पुन्हा उभारी घेत असलेले बघत पंतीलेय प्रकोफीएविच् थोडा वेळ उभा राहिला. नंतर वळून तो आपल्या चाफेखणीत आला.

पुढच्या दारी बहरलेल्या चेरी वृक्षाच्या कोमेजलेल्या गुलाबी पाकळ्या सताड उघड्या खिडकीच्या ओट्यावर पडल्या होत्या. भिगरी पालखा झोपला होता. एक हात त्याने बाजूला टाकला होता.

'भिगरी, मासळी घरायला येतोस ! -'

'काय ?' भिगरी पुटपुटला. आपले पाय त्याने खाटेखाली सोडले.

'बाहेर चल. उजाडेपर्यंत मासळी घर-'

मोठाले मुस्कारे टाकीत भिगरीनं रोजची विजार खुंटीवरून खाली ओडली. पायातून ती खेचून घेतली. पांढऱ्या लोकरी मोज्यात पाय घातले. संघर्षणे पायताण चढवले त्याची भिजलेली टाच नीट केली.

'पण आईनं गळाला शिजवलाय का ?' बापाच्या पाठोपाठ अंगणात जात त्याने खर्जात विचारले-

‘होय, तू होडीवर जा, मी एका मिनिटात आलो.’

दर्प मारणारे उकडलेले राय म्हतान्याने खुजात ओतले. खाली पडलेलं दाणे काळजीपूर्वक हातात गोळा केले आणि लंगडत लंगडत तो बांधावर आला. त्या होडीत वाकून बसलेला आपला पोरगा त्याला दिसला.

‘कुठं जायचं आपण?’

‘काळघा तीराकडे. त्या दिवशी आपण बसलो होतो त्या ऑडक्यापाशी शोधू या—’

होडीचं पट्टण जमीन खरबडत तीरापासून सुटे झाले आणि पाण्यावर टेकले. प्रवाहात होडी बहायला लागली. धार होडी हेलकावू लागली. तिचा मोहरा बळबू लागली. बल्ह्याने प्रिगरी होडी बळबत होता. पण वल्ली मारीत नव्हता.

‘बल्हू का मारीत नाहीस?’

‘आधी खालच्या धारेपर्यंत जाऊ या—’

प्रवाहाच्या मध्यभागी असणारी होडी झपाट्याचा धारसा ओलांडून डाव्या किनाऱ्याकडे जाऊ लागली. खेडधातीळ कोंबडधांची बांग प्रवाहापलीकडून त्यांच्या मागे घुमली. नदीच्या वर उगवलेल्या काळघा खडकाळ बांधाला घासत होडी खालच्या खाजणात सरकली. बांधापासून सुमारे चाळीस फुटांवर पाण्यात बुडालेल्या एमबूझाच्या वाकलेल्या फांदा पाण्याबाहेर डोकावत होत्या. त्यांच्या भोवती फेसांचा भोवरा तयार होऊन त्याचे टहाळे गरगरा फिरत होते.

‘पांगड उलगड तोपर्यंत मी गळाळ फेकतो’ पंतलीय कुजबुजला. खुजाच्या काफाळणाऱ्या तोंडात त्याने हात खुपसला. चोरट्या आवाजात ‘दश दश’ करावे तसा शुक्कार पाण्यावर पसरणाऱ्या रायचा झाला. टरारलेले धान्य प्रिगरीने आकडीवर गोवले आणि स्मित केले.

‘माशा माशा गळाला ये, लहान माशा ये, मोठ्या माशा ये—’

पांगड नाथमोडी बळणाने पाण्यावर पडला. त्याला खेच बसली. परत तो डिला झाला. दांगूलाच्या डोकावर प्रिगरीने पाय ठेवला आणि सावधपणे तो बोस्तान शोधू लागला.

‘आज नशीब हात देईलसं दिसत नाही, बाबा. चांद फिका व्हायला लागलाय.’

‘जागपेटी आणल्येस बरोबर?’

‘हा हा!’

‘शिलगवायला दे—’

म्हातारा सिगरेट ओढू लागला. एमच्या झाडापल्याड खोड्यात सूर्याकड
न्याने दृष्टी टाकली.

‘कार्प ! तो कुठं गळाला लागेल सांगवत नाही. कधी कधी चांद मावळ्या-
यच्या वेळेलाही तो जाळ्यात फसतो-’

‘आमळ्या गळाला झटतायतसं वाटतं’ प्रिगरीने उसासा टाकला.

होडीच्या दोन्ही अंगावर जळ खळखळून थापटत होतं. एवढ्यात तांब्याच्या
मुशीतून ओतल्यासारख्या वाटणाऱ्या चार फुटी तांबूस कार्पने चीत्कारून वर
उसळी घेतली. आपल्या कंद बाकदार शेंपटीने त्याने पाणी झिजाडले. संबंध
होडीभर फवाऱ्याचा झल्लर उघडला गेला.

‘थांब आता.’ पंतेलीयने आपली भिजलेली दाढी बाहीने पुसली.

बुडालेल्या झाडाजवळ फांदारलेल्या नागव्या झाडापासून दोन कार्प माशांनी
एकाच वेळी उसळता घेतल्या. तिसऱ्या लहान कार्प माशाने हवेतच तडफड केली
आणि मग जिहीने तो काठाजवळ ताडकन् पाण्यात आदळला.

सिगरेटचे ओले टोक प्रिगरी आधीरपणे चाबत चघळत होता. धुकट सूर्य
अर्धा वर आला होता. उरले मुरले गळ्याचे धान्य पंतेलीयने बिखरून टाकले.
नाराजीने ओठाचा चंबू करून गळ्याच्या स्तब्ध टांगूलाकडे तो बावळटासारखी टक
लावून बसला.

सिगरेटचे थोटूक प्रिगरीने धुकून टाकले. आपट्याने उडत जाणाऱ्या त्या
थोटकाकडे तो रागाने बघत होता. एवढ्या पहाटे आपल्याला उठवल्याबद्दल
मनातून तो बापाला शिब्या देत होता. अनोशापोटी सिगरेट ओढल्याने केसाचे
खुट जळावेत तशी धुरकट घाण त्याच्या तोंडाला येत होती. खाली ओठगून
ओंजळीत पाणी भरून घेण्याच्या वेतात तो होता. एवढ्यात टांगलाला नाजूक
हिसका बसला आणि ते आत बुडू लागले.

‘घे त्याची फिरकी’ म्हाताऱ्याने ऊसासा टाकला. प्रिगरीने उडी मारली
आणि टांगूल पकडले पण त्याच्या हातापासून दांडा वाकून त्याची कमान झाली.
आणि त्याचे टोक डुबकत पाण्यात बुडाले.

‘घर त्याला’ होडी काठापासून बाजूला दामटीत पंतेलीय गुरगुरला.

प्रिगरीने टांगूल उचलण्याची कोशीश केली पण तो मासा भलताच ताक-
दीचा होता. तो दणकट दोरखंड करकट तुटला. प्रिगरी भेलकांडला आणि जवळ
जवळ आपटला.

‘खोडासारखा ताकदीचा आहे.’ त्याचा बाप कुजबुजला तांब्या गळ्यात

आंकडी टुपण्याची तो कोडीश करू लागला पण तो हुकू लागली. हंसायची उबल येऊन प्रिगरीने नवीन पांगड टांगलाला लावून गळ फेकला, त्याला लाबलेले शिमे तळाला टेकलं न टेकलं एवढ्यात परत टांगूल बाकले.

‘तोच तो सैतान’ मधल्या धारव्याच्या दिशेने धावू पाहणाऱ्या माशाला मुळिकलीने खेचत प्रिगरी गुरगुरला. धुमवत्या आवाजाने पांगडाने पाणी कापले. आणि आपल्या मागे उतरते हिरबट तकट उभारले. पंतलीय आपल्या थोराड बोटानी घमतडीची मूठ खोपू लागला.

‘त्याला पांगड तोडू देऊ नको—’

‘फिकीर करू नको—’

एक प्रचंड लाल आणि पिवळा कापं पृष्ठभागावर उंचावला. धापटधा मारीत त्याने पाण्याला फेस आणला आणि परत तळाला मूर मारला.

‘माझं बखोटं उपटून राहिलाय ! नको नको तू येऊ नको—’

‘घरून ठेव प्रिगरी—’

‘मी त्याला घरून ठेवलाय.’

‘त्याला होडीखाली जाऊ देऊ नको.’

छातीत दम भरीत प्रिगरीने तो शक्ति कापं होडीकडे खेचला. म्हातान्याने घमतड खसकून पुढे आणले, पण उरले मुरले बळ एकवटून कापंने तळाशी परत बुडी मारली.

‘त्याचं डोकं बर घे ! थोडं वारं गिळू दे त्याला म्हणजे मग येईल बठणीवर.’

दमणूक झालेल्या त्या माशाला प्रिगरीने परत होडीकडे खेचला. होडीच्या पुढच्या खडबडीत भागाला नाक टेकून ‘आ’ वासून तो तरंगत होता. त्याचे नारिंगी सोनेरी खबले चरचरत होते.

‘संपला तो’ घमतडीत तो मासा उचलीत पंतलीय गुरगुरला.

आणखी अर्धातास ते बसून राहिले. कापंच्या उसळणा यांबल्या होत्या.

‘पांगड गुंडाळून घे. आजची शिकार झाली’ अखेर म्हातारा म्हणाला.

प्रिगरीने होडी काठापासून बाजूला दाबली. बरहे मारीत असताना त्याने बापाच्या तोंडाकडे पाहून ताडले की त्याला काहीतरी बोलायचंय. पण टेकडीखाली विखुरलेल्या गावातील घरांकडे टक लावून पंतलीय गुळणी घरून बसला होता.

‘हे बघ प्रिगरी—’ पायाखालच्या पोत्याची गाठ ओढीत त्याने मोघमपणे विषयाला हात घातला.

‘माझ्या लक्षात आलंय की तू आणि आक्सीनिया आस्ताखोवा-’

प्रिगरीचे तोंड लालबुंद झाले. त्याने मोहरा फिरवला. त्याच्या सदऱ्याची गळपट्टी त्याच्या त्याच्या पुष्ट रापलेल्या गर्दनीत घुसून कातडीची सफेद बळी बाहेर उतरली होती.

‘जपून ऐस पोरा’ म्हतारा आता खरमरीत आणि आणि रागाने बोलू लागला ‘नाहीतर तुझ्याशी वेगळ्या भाषेत बोलायला लागेल मला. स्तिपान आपला शेजारी आहे. त्याच्या बायकोबरोबर राडा केलेला चालणार नाही मला. त्यातून लक्षाड निघेल. मी आधीच तुला बजावतोय. परस तुला ह्यात पाहिला तर चामडी लोळवीन तुझी.’

पंतीलेयने आपली माठपाळ मूठ आवळली आणि आकुञ्चित नजरेने आपल्या थोराला मोरामोरा होणारा चेहरा म्याहाळला.

‘हा सगळा खोटारडेपणा आहे’ प्रिगरी पुटपुटला आणि आपल्या बापाच्या नाकाच्या निळसर दांडेरीकडे त्याने थेट नजर लावली.

‘चूप-’

‘लोकाना बोलायला काय-’

‘जीव आवर राडिच्या.’

प्रिगरी बहावावर रेलला. होडीने पुढे उसळी घेतली. खळखळत्या पाण्याचे लहान लहान तरंग होडीच्या बरामीपासून नाचत दूर जात होते. मग ते मग्न झाले. काठाजवळ ते पायला लागले तशी त्याच्या बापाने आठवण करून दिली.

‘मी काय म्हटलं ते ध्यानात असू दे. नाहीतर रात्रीचं तुझं बाहेर जाणंच बंद करून टाकतो. आवाडाबाहेर पाय टाकू देणार नाही.’

प्रिगरीने उत्तर दिले नाही. होडी तटला लावल्यावर त्याने विचारले-

‘बायांना हा मासा देऊ का?’

‘जा आणि बिक’ म्हतारा जरा मबाळपणे म्हणाला-

‘तुझ्या तंबाखूला पैसा होईल.’

ओठ चाबीत प्रिगरी बापामागोमाग गेला.

‘पहाच बाबा! माझ्या पायात खोडा घातलाय तरी आज राजी आपण बाहेर जाणार’ मनांतल्या मनात तो म्हणाला. त्याची नजर म्हताऱ्याच्या खोपडीत तीक्ष्णपणे घुसत होती.

घरी आल्यावर प्रिगरीने माशाच्या अंगावरची रेंती नीट धुऊन काढली आणि त्याच्या नाकाडातून दहाळ खूपसून ठेवले.

वाडीच्या फाटकापाशी त्याला त्याचा जुना दोस्त मित्का कोशुनोव्ह भेटला. चांदीच्या चमक्या बसवलेल्या आपल्या पट्ट्याच्या टोकाशी चाळा करीत मित्का टेव्हाटिकोव्हा करीत चालला होता. त्याचे वाटोळे पिबळट डोळे मिमूळत्या खोबण्यातून उमटपणे चमकत होते. मित्काच्या भावल्या मांजरासारख्या मोठ्या होत्या. त्यामुळे त्याची नजर चंचल आणि फसवी वाटायची.

‘मासा घेऊन कुठं निघालास?’

‘आज आम्ही हा घरला. मी तो विकामला निघालोय—’

‘मोखोवला?’

‘तिकडंच.’

मादाचं वजन मित्कानं तजरेनंच तोललं.

‘पंधरा पौड?’

‘माडे पंधरा!’ काटघावर आम्ही वजन केलं.

‘मला घे बरोबर. मी सौदा पटवतो.’

‘चल.’

‘मला काय देणार?’

‘घाबरू नको. त्यावर आपला बखेडा नाही होत—’

गिरजाघरातील प्रार्थना संपली होती आणि गावकऱ्यांची रस्त्यावर गर्दी होऊ लागली होती. तीन शामील बंधू एका ओळीत पुढून टांगी टाकीत आले. सगळ्यात मोठा, थोटा अलेक्सी मघोमघ होता. लांब लष्करी फर्गोलाच्या आवळ गळपट्टीने त्याची पुष्ट गर्दन ताठ झाली होती. त्याची पातळ टोकदार लहानगी दाढी शिजवल्यासारखी दोन्ही बाजूंना फिस्कारली होती. त्याच्या डाव्या डोळ्याची विकलतेन उघडझाप व्हायची. खूप वर्षांपूर्वी चांदमारीवर त्याची बंदूक त्याच्या हातावर उडाली होती आणि उडालेल्या लोखंडाचा तुकडा त्याच्या गालफडात घुसला होता. आता त्याच्या डाव्या डोळ्याची वारंवार फडफड व्हायची. एक निळा व्रण त्याच्या गालापासून निघून बुरणुसासारख्या त्याच्या केंसात लुप्त झाला होता. कोपरापासून त्याचा डावा हात तोडला गेला होता. पण एका हातानं सिगरेट वळवण्यात अलेक्सी अट्टल होता. आपल्या छातीशी तो चंबी दाबून घरायचा. नेमका हवा तेवढा कागद दातानी फाडायचा. त्याची सुरतळी करायचा, दाताळबानं तंबाखू गोळा करायचा. सिगरेटची गुंडाळी करायचा आणि तो काय करतोय ते तुमच्या लक्षात यायच्या आत सिगारेट चघळत आणि डोळा मिचकावीत तो तुमच्यापाशी शिलगवायला मागायचा.

तो जरी थोटा होता तरी गावात त्याच्या सारखा जंगबहादुर कुणी नव्हता. त्याच्या मुठीचा (उपमा देतात) तसा कटोरा नव्हता, पण एकदा नांगरणी करीत असताना तो खोंडावर बिडला. हाताशी चाबूक नव्हता म्हणून त्याने त्या खोंडाला ऐसा ठोसा हाणला की, नांगरणीच्या पलीकडे ते खोंड होलपडत गेले त्याच्या कानातून रक्ताची धार लागली. त्यातून काही ते सावरलं नाही. दुसरे दोघे भाऊ मातिन आणि प्रखोर ह्यांचे अलेक्सीशी तीळन् तीळ साम्य होते याच्या मारखे तेही दणकट होते. मात्र दोघांना दोन्हीही हात होते.

प्रिगरीने शामील बंधूंना सलाम केला. पण मित्का मान गरेकन बाजूला फिरवून तसाच पुढे गेला. प्रथमास सुरू होण्याआधी झालेल्या मुष्टियुद्धाच्या दंगलीत अलेक्सी शामीलने मित्काच्या अबान दातांभट्टल दयाभाया दाखवली नव्हती. मित्काला त्याने एक ऐसा तडाखा लगावला होता की पोलादी टाचां- झाली तुडवून बिदीर्ण झालेल्या त्या पारख्या बर्फात आपले दोन उत्तम दांत त्याला घुंकून टाकावे लागले होते.

तो त्यांच्याजवळ आला तेव्हा अलेक्सीचं पांच बेळा डोळ्यांची उघडझाप केली.

‘पाटी विकतो काय?’

‘ध्यामची का विकत?’

‘काय भाव लावला?’

‘बैलाची जोडी न् वर एक बायको.’

डोळे आकुंचित करीत अलेक्सीने हाताच्या बुडुखाला झटका दिला.

‘ए यडपट! हा: हा: हा: ! वर बायको काय? ओलाद तको का?’

‘पोसायला राहू दे तुला. नाहीतर शामीलाचं भरणं बुडायचं’ प्रिगरी हुसला.

चौकात गावकरी गिरिजाधराच्या पोडळाभोवती गोळा झाले होते. गिरिजा- धराच्या रखवालदाराने एक कादंब डोक्याच्या वर उंच धरला होता. आणि तो ओरडत होता. ‘पन्नास कोपेक्सला चालला! कोणाला बोलायचंय?’ मान उंच करून तो कादंब आजूबाजूला टकाटका नवत होता. त्याचे गुंजेसारखे डोळे तिरस्काराने, तिरप्या नजरेने पाहत होते.

लोकांच्या एका कड्याच्या मधोमध करड्या कैसांचा एक म्हातारा हातवारे करीत उभा होता. फूस आणि पदकांनी त्याचे छाताड झाकले होते.

‘म्हत्तारा प्रिश्का तुकीं मुद्दाबहल आपली एक मोष्ट मांगतोय’ त्या कड्याकडे मानेने खूण करीत मित्का म्हणाला-

‘चल ऐकू या-’

‘त्याची मोष्ट ऐकता ऐकता कापं कुजून फुगायला लागेल-’

‘फुगला तर वजनात आरत भरेल-’

बंबलान्याच्या पलीकडच्या चौकात मोसावच्या घराचे हिरवे छप्पर उंचावले होते. पडघरावरून आतांना प्रिगरी घुंकला आणि त्याने आपले नाक दाबून धरले. एका पिपाच्या मागून एक म्हत्तारा विजारीची बटण लावीत आणि दातात आपला पट्टा धरून बाहेर आला.

‘घाईची लागली होती?’ मित्काने खोटेपणे विचारले. आपले शेवटचे बटण लावून म्हत्तान्याने तोंडातला पट्टा काढून घेतला.

‘तुला काय करायचंय?’

‘त्यात तुझं नाक खुपसलं पाहिजे. नाही तर तुझी दाढी-! म्हणजे ह्मता गेला तरी तुझ्या म्हत्तारीला घुऊन काढता पायचं नाही.

‘तुलाच त्यात खुपसतो’ म्हत्तारा चिडून म्हणाला, उन्हाच्या तिरपेत मित्काने आपले मांजरी डोळे आकुंचित केले.

‘चिडायला काय झालं?’

‘जालायला लाग राडिच्या, माझी का छेड काढतायस? माझ्या पट्ट्याची चव पहायचीच?’

शांतपणे हसत प्रिगरी पायन्यांजवळ आला. कठड्यावर द्राक्षाची भरगच्च बेलपत्ती पसरली होती. आळसावलेल्या सावण्यांची जाळी पायन्यांवर पसरली होती.

‘काही माणसं कशी राहतात बघ मित्का?’

‘दाराच्या मुठीला मुद्दा सोनं लावलंय.’

झराड्याचे दार उघडित मित्काने जोराने हुंगल्यासारखे केले.

‘ते म्हत्तारं इचपर्यंत आलं होतं म्हणजे बघ.’

‘कोण आहे?’ दाराच्या पलीकडून कुणीतरी विचारलं. प्रथम प्रिगरीने चाचरत आत पाऊल टाकले. रंगवलेल्या लाकडी जमिनीवरून कापंची शेपटी फटफटत आली.

‘कोण हवंय तुम्हाला?’

‘एक मुलगी बेताच्या झुलत्या खुर्चीवर बसली होती. तिच्या हातात

इष्टापुरीची बघी होती. एक इष्टापुरी तिने ओठांत आवळून धरली होती. त्या गुलाबी बदामी आकाराच्या परिपूर्ण, ओठांकडे प्रिगरीने निःशब्द नजर खिळवली होती. मान कलली करून त्या मुलीने त्या पोराना खालपासून वरपर्यंत न्याहाळले. मिस्का प्रिगरीच्या मदतीला आला. तो खोकला-

‘काही मासळी विकत घ्यायच्येय?’

‘मासळी? मी जाऊन विचारते.’

शोका घेऊन तिनं खुर्ची ताठ केली. तिने उठून पायात आपले भरजरी पैजार घातले आणि ती आत गेली. तिच्या शुभ्र बेणांतून उन्हाची झळाळी उतरली होती. तिच्या पुष्ट पोटऱ्यांची अस्पष्ट रेपाकुती आणि आतल्या परकराची धोळदार फीत मिस्काच्या नजरेला पडली. तिच्या उघड्या पोटऱ्यांचे मखमली गोरेपण पाहून तो चकित झाला. फक्त तिच्या लहानशा मोल टाचाभोवतालची कातडी दुधी पिवळट होती.

‘बघून घे प्रिशा. काय पोशाख आहे! काय जशी काही! आतलं सगळं पाहून घ्या.’ प्रिगरीला डोसत तो म्हणाला. पडवीकडे येणाऱ्या दरवाजातून ती मुलगी परत आली आणि हळूच खुर्चीवर बसली.

‘सैपाकधरात जा.’

चबडघावर चालत प्रिगरी घरात गेला. तो गेल्यानंतर मिस्का तिथेच एक पाय मागे टाकून उभा राहिला. त्या मुलीचे केस दोन सोनेरी अर्धगोलात विभागणाऱ्या भांगाच्या शुभ्र रेषेकडे बघत तो डोळे मिचकावत होता. खोडकर चंचल नजरेनं ती त्याला न्याहाळीत होती.

‘तुम्ही मावातलेच का?’

‘होय.’

‘तुम्ही कुणाचे चिरंजीव?’

‘कोईनोव्हचे.’

‘तुमचं नाव काय?’

‘मित्री.’

आपल्या गुलाबी नखाची तिने लक्षपूर्वक पाहणी केली आणि चटकन् पाय वर घेतले.

‘तुमच्यापैकी कुणी मासळी धरली?’

‘माझ्या दोस्तानं-प्रिगरीनं.’

‘तुम्हीही मासे धरता?’

‘लहुर लागली तर घरतो.’

‘आकडी आणि पांगड घेऊन?’

‘होय!’

‘मला कधीतरी मासे घरायला जायचंय.’ थोडा वेळ थांबून ती म्हणाली.

‘ठीक. तुमची इच्छा असेल तर मी घेऊन जाईन तुम्हाला.’

‘खरं S च ? कसं जमवायचं आपण?’

‘तुम्हाला खूप लीकर उठावं लागेल.’

‘मी उठेन. फक्त तुम्ही मला उठवायला हवं.’

‘मी उठवीन. पण तुमचे बाबा?’

‘बाबांचं काय?’

मित्का हसला. ‘ते मला चोर समजून माझ्या अंगावर कुत्री सोडतील.’

‘हॅट्! मी कोपण्यातल्या खोलीत एकटी ओपते. ती पहा खिडकी.’ तिने खिडकीकडे बोट करून दाखविले.

‘माझ्याकडं आलात तर खिडकीवर टक् टक् करा म्हणजे मी जागी होईन.’

ग्रिगरीचा भेदरट आणि सैपाक्याचा जाड तूपकट आवाज सैपाकघरातून मधून मधून येत होता. पट्ट्यातील काळपा पडलेल्या चांदीवर बोंटाची चाळवा-चाळव करीत मित्का गप्प होता.

‘तुमचं लग्न झालंय?’ हसू दावीत तिने विचारलं.

‘का?’

‘काही नाही. सहज विचारलं.’

‘नाही झालं. मी एकटाच आहे.’

मित्का एकदम लाजला. नखरेलपणे हसत आणि जमिनीवर पसरलेल्या इष्टापुरीच्या ढहाळीशी खेळत तिने विचारलं.

‘तुम्हाला मुली आवडतात का हो मित्का?’

‘काही आवडतात. काही नाही आवडत—’

‘खरंच...? तुमचे डोळे मांजरासारखे का हो आहेत?’

‘मांजरासारखे?’ मित्का आता पुरता खजील होऊन मेला होता.

‘हो हो. अगदी अगदी मांजराचेच डोळे आहेत.’

‘माझ्या आईपासून मी घेतले असतील. माझा काय इलाज?’

‘तुम्ही लग्न का करून टाकीत नाही, मित्का?’

आपल्या क्षणिक गोष्टलातून मिस्का भानावर आला.

तिच्या शब्दात दडलेला कुत्सितपणा जाणवत्यावर त्याने आपल्या पिबळट डोळ्यात चमक आणली.

‘कोंबडी सापडायच्याआर्धा कोंबडा बाढायला हवा-’

चकित होऊन तिने आपल्या भुवया उंचावल्या, तिच्या तोंडावर लाली पसरली आणि ती खूर्चोतून उठली. रस्त्यावरून पायऱ्या चढणाऱ्या पावलांचा आवाज आला. तिचे चंचल हास्य खाजखुजलीसारखे मिस्काला झोंबले

कमावलेल्या कातड्याच्या प्रशस्त बुटात हलक्या फरफटत्या चालीने घराच घनी सेगई प्लोतोनोविच मोखोव यानी आपला डीस देह मिस्कापुढून प्रतिष्ठेने सावरीत नेला.

‘माझ्याकडं काम आहे?’ मान न वळवता जाता जाता त्यानी विचारलं,

‘त्यानी काही मासळी आणलीय पपा-’

प्रिगरी बाहेर आला. त्याच्याजवळ कार्प नव्हता.

३.

संध्याकाळी बाहेर पडलेला प्रिगरी परतला तेव्हा पहिल्या कोंबड्याने बांग दिली होती. आवाडातून आंबूस ‘हॉप्स’ चा सुवास आणि ‘स्टिच्वोट’ चा उग्र गंध दरवळला होता.

जवड्यावर चालत तो खोलीत गेला. कपडे काढले. सणामुदीला घालायची बिजार नीट अडकवून ठेवली. अंगावर कूसाची खूण केली आणि तो बिछान्यावर पडला. जमिनीवर चांदण्याचे सोनेरी तळे झाले होते. खिडकीच्या चौकटीच्या सावल्या त्यात उभ्या आडव्या पडल्या होत्या. कोपऱ्यात भरतकाम केलेल्या कमालांच्याखाली देवपुतळ्यांची चांदी मंदपणे चमकत होती. खाटेच्या डोक्यावर असलेल्या फळीवरून चाळवलेल्या माझ्यांची भुणभुण ऐकू येत होती.

त्याला झोप लागली असती. पण सावधानात त्याच्या भावाचे पोर रडायला लागले. माडीच्या वंगण न दिलेल्या चाकासारखा पाळणा करकळू लागला. त्याच्या भावजईचा- दायीचा- पेंगुळलेला आवाज त्याच्या कानावर पडला, ‘झोप न्

कारट्या ! घटकेची उसंत देऊ नकोस !' आणि ती पोराला हलकेच जोआवू लागली.

तू कुठं गेला होतास ?

मी बोडी पाहत होतो.

काय काय पाहणलंस ?

जिनाचं घोडं पाहणलं

जीन होतं सोन्याचं.

घिम्या लयीतील सुखद करकर कानावर पडून पेंगता पेंगता घिमरीला आठवलं : उद्या प्योत्र शिबिराला जायला निधतोय. दायीं पोरामरोबर घरी राहणार. त्याच्या मदतीशिवाय आपल्याला गवतकापणी केली पाहिजे.

गरम उशीत त्याने डोके खुपसले. पण ते मूर त्याच्या कानात अखंडपणे ठिबकत राहिले.

तुमं घोडं कुठं आहे ?

घोडं माझं फाटका-बाहेर-

आणि फाटक कुठं आहे ?

पुरामधे वाहून गेलं.

वणवणीत शिकाळण्याने तो एकदम जागा झाला. त्याच्या डबतीवरून त्याने तो प्योत्रचा फौजी घोडा असल्याचे ओळखले. झोपेने सिधिल झालेली त्याची बोटि मुस्तपणे खमिसची बटणे लावू लागली. दयाच्या नाण्याच्या झुळझुळत्या लयीत त्याचा परत डोळा लागला गेला.

आणि कादंब कुठं आहेत ?

कादंब गेले वेळूच्या बनात.

वेळूचं बन कुठं आहे ?

पोरींनी ते कापून टाकलं.

आणि पोरी कुठं आहेत ?

पोरी गेल्या सासरला.

आणि कझाक कुठं आहेत ?

कझाक गेले लढायला !

डोळे बोळीत घिमरी तबेत्यापर्यंत जाऊन पोचला आणि प्योत्रच्या घोड्याचा लगाम घेऊन त्याने त्याला रस्त्यावर आणला. एक तरंगते कोळिष्टक त्याच्या वेड्यावर झुरमुळले आणि त्याची पेंग खाडकन् उतरली.

चांदण्याचा अक्षुण्ण चुणीदार पट्टा डोंनवर तिरकस पडला होता. नदीच्या पात्रावर धुके तरंगत होते. आणि त्याच्याही वर घान्याचे दाणे विखरून टाकल्यासारख्या चांदण्या दिसत होत्या. घोडा आपले खूर जपून टाकीत होता. पाण्याकडे गेलेंला उतार मुण्कीलीचा होता. नदीच्या परतीरावरून बदकांचा कलकलाट ऐकू येत होता. तीराजवळच्या गाळाच्या उथळ पाण्यातून सापडेल त्या लहान मासळीची शिकार करणाऱ्या एका डावाळ सोम माशाने पाण्याचा फवारा उडवीत उसळी मारली.

प्रिगरी बराच वेळ नदीच्या काठी उभा होता. काठावरून दमट कुबट घाण मारत होती. घोड्याच्या ओठावरून पाण्याचा चिमुकला धेंब पडला. प्रिगरीच्या अंतःकरणात एक हलक सुखद पोफळी निर्माण झाली होती. त्याला छान आणि विचारातून मुक्त झाल्यासारखे वाटत होते. परत जाताना त्याने पूर्वेकडे नजर टाकली. तिथली निळसर काळोखी निवळूही लागली होती.

तब्रेल्याजवळ त्याला आई भेटली.

‘प्रिशा, तू काय रे?’

‘मग कोण वाटलं तुला?’

‘घोड्याला पाणी दिलंस?’

‘होय’ त्याने तुटक उत्तर दिलं.

ओटीभर जेण्यांचे सरपण घेतलेली त्याची आई डुलत डुलत तिथून गेली. तिची अनवाणी वाळकुंडी पावले जमिनीवर चपचपत होती.

‘जा आणि आस्ताखोवूना जामं कर. स्तिपान म्हणालाय की तो आपल्या प्योत्रबरोबर जाणार म्हणून.’

पहाटेच्या शिरशिरीस प्रिगरीच्या अंगातून एका स्प्रिंगची ताठरलेली धरधर सुरू झाली. त्याच्या सर्वांगाला क्षिणक्षिण्या आल्या. आस्ताखोवच्या घराच्या पावलाणाच्या तीन कुरकुरत्या पायच्या तो घाबत चढून गेला. दाराला कडी घासलेली नव्हती. सायबानात पसरलेल्या रमावर स्तिपान झोपला होता. त्याच्या बायकोचे मस्तक त्याच्या दंडावर बिसावले होते. पहाटेच्या झुंजुमुंजु प्रकाशात प्रिगरीने पाहिलें की आक्सीनियाचा खमीस गुडघ्याच्या वर गोळा झाला होता आणि निःसंकोच फाकलेले तिचे पाय बघं वृक्षाच्या सालीसारखे गोरेपान होते. क्षणभर तो टक लावून उभा राहिला. आपल्या तोंडाला कोरड पडत्येय आणि मस्तकात घनाचे घाब घातले जात आहेत असे त्याला वाटले.

चॉरटघासारखी त्याने नजर बाजूला वळवली, आगळ्याच घोंगऱ्या आवाजात त्याने हाक मारली.

‘ए ! कोणी आहे का ? उठा !’

आकसीनिया दचकून जागी झाली.

‘आई ! कोण आहे ते ?’

ती लगबगीने आपला खमीस चाचपडू लागली आणि तो तिने पायावरून ओढून घेतला.

लाळेचा लहानसा थेंब तिच्या उशीवर पडला होता. बाईची ओप पहाटेला गाढ असते.

‘मी आहे आईनं तुम्हाला उठवायला पाठवलय.’

‘एका मिनिटात उठलोच. पिसवांच्या त्रासानं आम्ही जमिनीवर ओपलोय स्तिवान उठ, ऐकलंस का ?’

तिच्या आवाजावरून ग्रिमरीने ताडले की, तिला अवजडल्यासारखं झाले आहे आणि तो तिथून अपाटघानं निघाला.

मे शिबीरासाठी त्या खेड्यातून तीस कक्षाक चालले होते. सात बाजायच्या सुमारास ताडपत्र्यांची टापणे घातलेले रेकले, पायी चालणारे, घोड्यावर स्वार झालेले, घरी शिवलेले सदरे घातलेले, आपले चब्रुगवाळे वाहणारे कक्षाक हृद्यांची रीघ चौकाकडे लागली

सुटलेल्या लगामाला घाईघाईने टाके घालीत प्योत्र पायऱ्यांवर उभा होता. पंतीलेयची प्योत्रच्या घोड्याभोवती घांदल उडून गेली होती. त्याच्या पुढ्यातल्या पेल्यात तो ओट ओतीत होता. पुन्हा पुन्हा ओरडत होता.

‘दुन्या, अग गोणीत ‘सुखारी’ घातल्यास का ? अग ‘बेकन’ खारव-लास का ?’

गुलाबी आणि उफळून आलेली दुन्या चिमणीसारखी इकडून तिकडे घावत होती. बापाच्या गर्जनांना हुमून उत्तर देत होती.

‘तुजं तू बघ बाबा. भाऊची पडशी मी इतकी पक्की बांधून देते की बेर-कास्कला पोहोचेपर्यंत काहीही इकडचं तिकडं व्हायचं साही.’

‘अजून खाणं संपलं नाही नं ?’ मान उडवीत प्योत्रनं विचारलं.

‘नाही झालं अजून’ आपल्या खरबरीत तळव्यांनी खोनीराची फराकी तपाशीत त्याच्या बापाने मुद्दामच म्हटले.

टोप : १. सुखारी टोस्टसारखे भाजलेले पावाचे तुकडे.

‘कापडातून एवढंस कुसळ जरी बाहेर निघालेलं असलं तरी एकाच रपेटीत घोडघाची पाठ फोड येईस्तो चोळवटते-’

‘बाबा, त्याचं खाणं झालं की त्याला पाणी दाखव.’

‘ग्रिशा त्याला डॉनवर घेऊन जाईल.’

कपाळावर पांढरे नाम असलेल्या हाडे निघालेल्या त्या उंच घोडघाचा लगाम ग्रिगरीने हातात घेतला. फाटकातून त्याला बाहेर काढला. आपल्या डाव्या तळहाताचा त्याच्या गर्दनीवर टेकू देऊन तो उडी मारून त्याच्या पाठीवर स्वार झाला आणि त्याने घोडघाला टाच दिली. नदीच्या उताराशी त्याने घोडघाचा लगाम खेचण्याचा प्रयत्न केला पण ते जनावर ठेचकाळले. आपली चाल त्यानं तेज केली, सरंक्न् त्याने उतार कापला. त्या जनावराच्या पुठ्यावर जवळजवळ ओपण्याइतका भाग बाकलेल्या ग्रिगरीला काबड घेतलेली एक बाई दरड उतरताना दिसली. वाटेतून तो गर्कत वळला आणि तीरासारखा पाण्यात शिरला. त्याच्या मागोमाग धुळीचा लोटच्या लोट उधळला गेला.

आक्सीनिया तरतरा दरड उतरून आली. त्याच्यापासून थोड्या अंतरावर आल्यावर ती त्याच्यावर खंकसली, ‘पागल संतान कुठचा! चांगलं तुडवत होतास मला थोड्याखाली. थांब थोडा कसा पिटाळतोस ते तुझ्या बापालाच सांगते-’

‘रागावू नको ग शेजीबाई! शिबिरावर निघालेल्या नवऱ्याला निरोप दिलास की तुझ्या शेतावर मी तुझ्या कामाला येईन-’

‘तू रे काय मेल्या माझ्या कामाला येणार?’

‘गवत कापणीचे दिवस आले की मला विचारत येतील.’ ग्रिगरी हसला.

आक्सीनियाने मोठ्या कौशल्याने तदीतून हंडा भरून पाणी काढले. बाऱ्यावर उडणारा झगा आपल्या गुडघ्यात दाबून धरला.

‘तुझ्या स्तिपानची तयारी झाली की नाही?’ ग्रिगरीने विचारले.

‘तुला काय करायचंय?’

‘फिस्काटतेस काय मांजरीसारखी! मी विचारू मुद्धा नये की काय?’

‘झाली तयारी! पुढे काय?’

‘म्हणजे भरताराला सोडून तुला रहायला लागणार-’

‘हो.’

त्या थोड्याने पाण्यापासून आपले प्रपाणा उचलले आणि डॉनच्या प्रवाहा-पलीकडे बघत तो उभा राहिला. त्याचे पुढचे पाय प्रवाहात बुडाले होते.

आक्सीनियाने आपला दुसरा हंडा भरून घेतला. कावड खांद्यावर घेतली आणि तरतरा ती दरड चढू लागली. ग्रिगरीने थोडा वळवला आणि ती तिच्या मागोमाग जाऊ लागली.

वाऱ्यावर तिचा सगळा फडफडत होता. तिच्या रापलेल्या मानेवर पडलेल्या केसांच्या कुरळ्या बटा वाऱ्याशी खेळत होत्या. चपटी, भरतकाम केलेली जाळी तिच्या भरदार अंबाड्यावर चमकत होती. झग्याच्या आत कमरेजवळ गोळा झालेला तिचा गुलाबी स्वमीस उभट पाठीला आणि मुबक खांद्यांना चिकटला होता. दरड चढताना ती पुढे झुकली होती. आणि काचोळीतून तिच्या पाठीची पन्हुळ स्पष्ट दिसत होती. तिच्या कांचोळीला जिथे घामाचे डाग पडले होते त्या खाकेंतून डोकावणारे कुरळे केस त्याने पाहिले. तिची प्रत्येक हालचाल ग्रिगरी न्याहाळीत होता. तिच्याबरोबर त्याला परत बोलणे काढायचे होतं.

'तुला नवऱ्यावाचून करमणार नाही नाही का ?' न थांबता आक्सीनियाने तांड वळवले आणि ती खुदकन हसली.

'अर्थात नाही. लग्न कर म्हणजे कळेल.' श्वास रोखून ती अडखळत म्हणाली,

'मग कळेल की आपल्या लाडकीवाचून आपल्याला करमतं का ते'

ग्रिगरीने थोडा अगदी तिला भिडवला आणि तिच्या डोळ्यात रोखून पाहिले.

'पण नवरे गेले की इतर बायकांना आनंद होतो. प्योत्र गेला की आमची दार्या बघ कशी आडवी मुटेल !'

आक्सीनियाच्या नाकपुड्या थरारल्या. तिचा श्वासोच्छ्वास जलद होऊ लागला तिने आपल्या केसावरून हात फिरवला.

'नवरा म्हणजे जळू नसला तरी रक्त शोषून घेतोच. तुम्हां होईलच की आता लग्न.'

'कृण्णस ठाऊक ? बाबांवर अवलंबून आहे.

फौजेतली चाकरी संपल्यावर होईल कदाचित.'

'अजून तरणा आहेस. लग्न करू नकोस.'

'का नको ?'

'लग्नानं माणसाचा चोथा होतो' त्याच्याकडे तिरपा कटाक्ष टाकीत ओठ मिटून तिने कसतसे स्मित केले. ग्रिगरीच्या प्रथमच हे लक्षात आले की तिचे ओठ

निसंकोच हावरे आणि काहीसे सुजीर आहेत. घोड्याची आयाळ बोटांनी विचरीत त्याने उत्तर दिले.

‘मला लग्न करायचं नाही. तसंच कुणीतरी प्रेम करेल माझ्यावर !’

‘कुणी हेरलंयस् बाटतं ?’

‘मी काम हेरायचं ? तुझ्या स्तिपानला तू निरोप देत्येच आहेस.’

‘माझी छेड काढू नको हं !’

‘काय करशील ?’

‘मी स्तिपानला सांगेन.’

‘तुझ्या स्तिपानला मी बघून घेईन.’

‘भलतीच घमंड दिसत्येय. मग रडू नको.’

‘मला भीती दाखवू नको, आवसीनिया.’

‘मी नाही तुला भीती दाखवत. खुशाल पोरीच्या मार्गं गोंडा घोळत कीर, तुझे हातरुमाल का शिविनात त्या. पण माझ्या बाटेला जाऊ नको.’

‘आता तर जास्तच जाईन.’

‘पहा हं !’ आवसीनियाने त्याच्याकडे पाहून मयलेले स्मित केले. त्याच्या घोड्याच्या पुढे जाण्यासाठी ती रस्ता सोडून निघाली. ग्रिगरीने जनावर बाजूला जळवले आणि तिचा मार्ग रोखला.

‘जाऊ दे मला शिक्षा.’

‘नाही जाऊ देणार.’

‘वेड्यासारखं करू नको. माझ्या नवऱ्याचं मला पाहिलं पाहिजे.’

ग्रिगरीने हसून घोड्याला चाळवले. त्याने आवसीनियाला तिराकडं सरकायला लावले.

‘जाऊ दे मला राक्षसा ! तिकडं माणसं आहेत, त्यांनी पाहिलं तर काय म्हणतील ?’

तिने आपली भेदरलेली दृष्टी आजूबाजूला टाकली आणि घुसफुसत, मार्गे चळून न बघता ती तिथून पुढे गेली.

आपल्या घराच्या पावलाणावर प्योत्र कुटुंबाचा निरोप घेत होता. ग्रिगरीने घोड्यावर जीन चढवले. आपली तलवार एका बाजूला पकडून त्याचा भाऊ पावलाणावरून घावत खाली आला आणि त्याने लगाम हाती घेतला. रस्ता हंगत घोडा स्वस्थपणे लगाम चघळीत उभा होता. रिकीबीत एक पाय टाकून प्योत्र बापाला म्हणाला—

‘बैलं तावडू नको. पतझडीच्या मोसमात आपण ती विकून टाकू.’ फीजेत जायला घिगरीला घोडं लागेल. माहिती आहे ना ? आणि करपेल, कडबा विकू नका. यंदा कुरणातून केवडा कडबा हाती येईल ते तुला स्वतःलाच ठाऊक आहे-’

‘बरं बरं ! देव तुला साथ देवो. यशवंत हो’ म्हाताच्याने कपाळ छाती खांद्यावर कुसाची निशाणी करीत म्हटलं.

आपला दणकट देह प्योत्रने जीनावर फेकला. मागच्या बाजूला पट्ट्यात गुपमलेल्या सदऱ्याच्या चुऱ्या सारख्या केल्या. घोडे फाटकाच्या दिशेने निघाले. तलवार ठेक्यात मागेपुढे होत होती. तिची मूठ उन्हात मंदपणे तळपत होती.

कडेवर पोर घेऊन दायीं मामोमाग चालली होती. बाहीने डोळे आणि कमरेच्या एघनच्या टोकाने नाक पुसत त्याची आई इलीनिचना आवाडाच्या मधोमध उभी होती.

‘भाऊ ! पिराशूकी ?’ पिराशूकी विसरलास !

बटाट्याच्या पिराशूकी !’ दुऱ्या तीरासारखी फाटकाकडं घावली.

‘ओरडायला काय झालं मूर्खे’ घिगरी बिडून फटकन म्हणाला.

‘तो पिराशूकी मागंच ठेवून गेला’ फाटकाच्या डांबावर रेलून ती स्फुंदून म्हणाली, तिच्या तप्त गालांवरून आसवे पोलक्यावर ओषळत होती. कपाळावर आडवा हात धरून उभी असलेली दायीं घुळीच्या पडद्यामागून दिसणाऱ्या आपल्या नवऱ्याच्या पांढऱ्या सदऱ्याकडे टक लावून बसत होती. म्हाताच्या पंतीलेयने कुजत चाललेल्या फाटकाच्या खांबाला धक्का दिला आणि घिगरीकडे पाहिले.-

‘फाटक दुष्ट कर आणि नवा खांब उभा कर.’ क्षणभर विचारात गडल्यासारखा तो उभा राहिला आणि नंतर एकाएकी बातमी सांगावी तसे स्थाने जाहीर केले-

‘गेला प्यात्र’

कुडाच्या कुपणापलीकडे स्तिपानची तयारी चाललेली घिगरीने पाहिली. हिरवा लोकरीचा झगा चडवलेली आकसीनिया घोड्याला धरून नेत होती. हंसत हंसत स्तिपानने तिला काही तरी सांगितले. मूळीच घाई गडबड न करता स्वामितवाने स्थाने बायकोचे चुंबन घेतले. त्याचा हात तिच्या खांद्याभोवती बराच वेळ रेंगाळत राहिला. उन्हाने आणि काबाडकष्टाने काळजलेला त्याचा हात तिच्या पांढऱ्या पोलक्याच्या पार्श्वभूमीवर कोळशासारखा काळा वाटत होता.

टीप : १. पिराशूकी- मास किंवा सागूतीचे पुरण भरलेले. समोसासारखे खाद्य.

त्याची भक्कम, स्वच्छ तामलेली गर्दन, त्याचे हंड किंचित उतरते खांदे आणि (बायकोच्या दिशेने ती वाकला की) त्याच्या फिनकट भुव्या मिशांचे वळवलेले आकडे कुंपणापलीकडून दिसत होते.

कशावरून तरी आवस्मीनिया हसली आणि तिने डोके हालवले. आपला वजनदार देह जिनावर स्तिपानने झोकला तेव्हा ती छिप्पाड काळा घोडा किंचित पुढे झुकल्यासारखा झाला. रुतल्यासारखा जिवात असलेल्या स्तिपानने दुडक्या चालीने घोडा फाटकाबाहेर काढला. रिकीब हातात धरून आवस्मीनिया त्याच्या वाजूने चालली होती. एखाद्या कुऱ्याने पाहावे तसे प्रेमाने आणि बुभुक्षितपणे ती त्याच्या डोळ्यात पहात होती.

रस्त्याच्या कोपऱ्यावरून ते वळेपर्यंत ग्रिमरी त्यांच्याकडे अपलक नजरेने बघत उभा होता.

४.

संध्याकाळपर्यंत योजवावळ भरून आले. सत्रंघ खेड्यावर एक कभिन्न राशिजलधर दाटून आला होता. वाऱ्याने झोडपल्याने चवताळलेल्या डोंनच्या फेसाळ लाटा काठावर आदळत होत्या. जळजळीत बिजेने आभाळ प्रदीप्त होते होते आणि मधून मधून होणाऱ्या गडगडाटाने घरणी हादरत होती. जलधाराच्या खालीच एक घार पंख पसरून मंडले घेत होती. कावकाव करणारे होमकावळे तिथ्यामागे लागले होते. आपले थंड निःश्वसित पसरवून ती जलधर पश्चिमेकडून डोंनच्या खालच्या अंगाला सरकला. कुरणापलीकडचे आभाळ भयानक मडद होऊन गेले होते. माळरानांवर पर्युत्सुक शांतता पसरली होती. आकल्या जाणाऱ्या मडपांचे खडखडाट खेड्यात ऐकू येत होते. दिवेलामणीची प्रार्थना आटोपून अंगावर कृसाची निशाणी करीत, म्हातारेकोतारे घाईघाईने घरी चालले होते. खुळीचा भुव्या रंगाचा खांब चौकातून भिरभिरत गेला आणि उघड्याने भारावून गेलेल्या घरणीवर पडल्या पंजंयबीजांची उधळण झाली.

आपल्या गुंफलेल्या वेथ्या उडवीत हुन्या आवाडातून धावत गेली आणि कोबड्यांच्या खुराड्याचे दार तिने फटकन लावून टाकले. अटकाव्याशी थबकलेल्या

बोड्यासारख्या नाकपुड्या फेडारून ती आवाडाच्या मधोमध उभी होती. रस्त्यावर मुलाचा घिमाणा चालू होता. आठ वर्षांचा मिदका स्वतःभोवती गिरक्या घेत होता. त्याच्या बापाचा काहीच्याचाही उंच हापणाची टोपी त्याच्या डोळ्यावर सरकली होती. किचाळून तों गत होता.

पावसा पावसा निघून जा
 वार आमच्या मुट्टीचा
 देवाचा नवस फेडायचा
 येदूपुढं वाकऱ्याचा

जमीन तुडवणाऱ्या मिदकाच्या भेगाळलेल्या अनवाणी पावलांकडे दुन्या हेव्याने पाहत होती. तिलाही पावसात नाचायचे होते. डोके भिजवून घ्यायचे होते. म्हणजे तिचे केस त्यामुळे दाट आणि कुरळे झाले असते.

बाजसुयलीच्या झुडपात पडण्याची पर्वा न करता रस्त्याच्या कडेच्या धुळीत मिदकाच्या मित्रासारखे हातावर उभे राहावे असे तिलाही वाटत होते. पण तिची आई तिच्यावर नजर ठेवून उभी होती. बिडकीपलीकडे तिच्या ओठांची रागारागाने उघडझाप होत होती. सुस्कारा सोडून दुन्या पळत पळत घरात गेली.

आता पाऊस संतत आणि मूसळधार लागला होता. छपराच्या ऐन माथ्यावरच मेघाचा प्रबंड गडगडाट होऊन तो मेघनाद डौनवरून खाली पसरत गेला.

आवाडात पंतीलेय आणि सामाधूम झालेला गिररी अडगळीच्या खोलीतून गुहाळलेले पगजाळे ओढून आणीत होते.

'कच्चा दोरा आणि दाभण ! लोकर !' गिररीने दुन्याला ओरडून यागितले.

दायां जाळे शिवायला बसली.

पीरोला झोके देताना तिची सामू धुसपुसत होती.

'आणखी काय काय डोक्यात घेणारसं म्हातान्या ! झोपू या आता. वास-लेटाचा भाव रोज वाढतोय. आता काय पागणार आहात कुणास ठाऊक ! जातांय तरी मेल्यानां कुठं ? सगळ्या उच्चापतीत नदीत जीव जायचा. देव बघ कोपून राहिलाय. ती बीज तरी बघ ! देवा येसू ख्रिस्ता ! आकाशातल्या माये !' अणाघात सायवानात लसलखीत निळा प्रकाश आला आणि चिडोचीप झाले. झडपांवर बाजणाऱ्या पावसाचा आवाज कानावर येत होता. त्याच्या पाठोपाठ मेघमजंना झाली. दुन्याने कोकाटत आपले तोंड जाळ्यात खुपसले. दायानि साह-न्याच्या आणि दाराच्या दिशेने क्रुशाची निशाणी केली. आपल्या पायाशी अंग

घासणाऱ्या मांजराकडे म्हातारीने भयंकर नजरेन पाहिले. 'दुन्या हाकल ह्वा रा. . ., आकाशातल्या माये, घडल्या पातकाची क्षमा कर, दुन्या ह्वा मांजराला आवाजात नेऊन सोड. शुत्शुत ! हडळ मेली ! तुमं...'

जाळे चाली टाकून गिरगरी आतल्या आत गदगदून हसला.

'खिदळायला काय ज्ञालं ?' पतिलेय खेकसला.

'ए बायांनो शिवण लौकर आटपा. परबाच तुम्हाला सांगितलं हात की जाळघाकडे जरा बघा म्हणून—'

'ह्यावेळी कुठली आल्येय मासळी ?' त्याची बायको चोटपणे म्हणाली.

'तुला समजत नसेल तर गप बस. स्टारलेट आताच काठाकडे येत असताना वादळाला बाबरातात ते. आतापर्यंत पाणी गवळलं असेल. दुन्या बाहेर जाऊन बघ नात्याची खळखळ ऐकू येतेय का ?'

दुन्या नाखुशीनं दाराकडे सरकली.

'तुझ्याबरोबर कोण पाणी तुडवणार ? दार्यानं नाय जायचं. छातीत मदीं होईल तिच्या' म्हातारीची विरपिर चालूच होती.

'मी आहे आणि गिरगरी आहे. दुसऱ्या जाळघासाठी आम्ही आक्सीनियाला बोलावू अन् बायकांपैकी आणखी कुणालातरी बोलावू.'

दुन्या घापा टाकीत घाबत आत आली. तिच्या पापण्यांवर पाण्याचे धब थरथरत होते. तिच्या अंगाला भिजट काळघा मातीचा गंध येत होता.

'कसला तुपकान वाहतोय नाला' ती धपापत म्हणाली,

'तू पण येथेस ?—'

'आणखी कोण जातंय ?—'

'काही जणींना गोळा करा, आपण—'

'चालेल—'

'कोट चाल आणि आक्सीनियाकडं पळ' तिच्या बापाने तिला सांगितले—

'ती येत असली तर तिला म्हणावं मलादका फलोवाला पण घेऊन ये—'

'ती बाई नाही गारठायची' गिरगरी हसून म्हणाला.

'डुकरीसारखी साजळीय ती—'

'प्रिशा राजा, थोडा कडबा का घेईनास बरोबर ?' त्याच्या आईनं मल्ला दिला.

'काळजावर ठेव थोडासा नाहीतर आवुन गारठशील'

'हो हो घेऊन ये थोडा कडबा, गिरगरी. म्हातारीचं अगदी बरोबर आहे.'

दुन्या बटकन त्या बायांना घेऊन आली. आक्सीनियाने निळा झगा आणि दोराच्या पट्ट्याने आवळलेल्या घोंगडीचे जाकीट घातले होते. त्यात ती ठेंगणीशी आणि जास्त सडपातळ वाटत होती. दार्याशी हसत हसत तिने आपला डोक्याचा कमाल सोडला. केसांची घट्ट गाठ मारली आणि मान मागे झुकवून थंड नजरेने तिने घिगरीकडे पाहिले. दणकट मलास्काने मांडमोजे वर ओढून घेतले आणि घोगन्या आवाजात ती म्हणाली-

‘तुमच्या गोणी आहेत का तुमच्याजवळ ? आज नक्कीच रंगड मासळी मिळणार आहे.’

ते सगळेजण आवाडात गेले. थबथबलेल्या मातीत पाऊस अजून कोसळत होता. खबाड फेमाळत होते आणि बोदीनाले खाली डोंनकडे खळखळत चालले होते.

घिगरीच्या मागोमाग ते खाली नदीपर्यंत गेले काही कारण नसताना एकाएकी त्याला मोठीच खुपी वाटू लागली-

‘बाबा, इथं खबाड आहे-’

‘कसला काळोख आहे !’

‘माझ्या मागोमाग ये आक्सीनिया, बरोबरच खोडघात पडू’ मलास्का खरखरीत आवाजात हसली.

‘हा पडतोर ना रे घिगरी ?’

‘होय होय’

‘इथूनच मुक्तात करा’ बाऱ्याच्या गर्जनेच्या वर आवाज चढवून पंतीलेय ओरडला.

‘काय म्हणता ते ऐकू नाही येत काका.’ मालास्का घोगन्या आवाजात ओरडली.

‘पाण्यातून चालायला लाग. मी खोलीची बाजू धरतो- खोलीची म्हणाले मी. मालास्का, ए बहिरट भवाने, कुठं भयकतच चाललीस ? मी पेंडाच्या बाजूला जातो. घिगरी, प्रिशा, आक्सीनियाला बाणीची बाजू धरू दे.’

डॉनवरून आक्रोशणारी गर्जना येत होती. पाचसाची तिरपी होत गेलेली कनात फाटून वारा तिच्या चिच्या करीत होता. पावलाने तळ चाचपीत घिगरी कमरडाव पाण्यात चालत गेला. चिब बंडी सरपटत त्याच्या उरात शिरली आणि त्याच्या काळजाभोवती तिने घट्ट विळखा घातला. त्याच्या तोंडावर आणि घट्ट आवळून घेतलेल्या डोळ्यांवर लाटा आमुडासारख्या फटकारीत होत्या. जाळघाचा

फुगा झाला आणि फोंडान्यात ते ओढले गेले. लोकरी मोज्यातले ग्रिगरीचे पाय रेंताळ तळावरून पसरले. जाळे त्याच्या हातून खेचले जात होते. अधिकाधिक खोलवर चालले होते. अचानक तो हौलपाडला. त्याच्या पायाचा आधार सुटला. ससेटघाने त्याला खेचून घेतले आणि ऐन धारेवर आणले. आपल्या उजव्या हाताने पाणी कापीत तो आवेशाने काठाकडे पोहत आला. काळाकुट्ट वाटणारा फोंडारा त्याला कधी नाही असा भेडसावू लागला. किचडतळ पायांना लागल्यावर त्याला आनंद झाला. एक मासा त्याच्या गुडघ्यावर आदळला.

‘फोंडान्याकडं ने’ चिप्प काळोखातून त्याच्या बापाचा आवाज आला.

परत जाळघाचा झोक गेला आणि ते फोंडान्यात खेचले गेले. धारेने परत त्याच्या पायाखालची जमीन निसटली. पाण्याच्या बुळा टाकीत ग्रिगरी पोहत आला.

‘आक्सीनिया तू ठीक आहेस?’

‘आतापर्यंत ठीक आहे—’

‘पाऊस थांबत नाही ना?’

‘मस्त पाऊस आहे. आता दणदणीत शिकार मिळणार—’

‘हळू बोल. माझ्या बापानं ऐकलं तर येईल माझ्या मागं—’

‘तुझ्या बापाची भीती वाटते का?’

बोडा बेळ ते न बोलता जाळे खेचत होते. चिकट खेळीने घालावा तसा पाण्याने प्रत्येक हालचालीला पायबंद घातल्यासारखा होतो.

‘प्रिशा, मला वाटतं काठाशी एक बुडालेलं झाड आहे. त्याच्याभोवती जाळं बांधू या.’

एका भयंकर घोटाळ्याने ग्रिगरी तिच्यापासून लांब फेकला गेला.

‘अग आई नः!’ काठावरून कुठून तरी आक्सीनियार्ची किचाळी आली. भेडरून तो तिच्या आवाजाच्या दिशेने पोहत आला.

‘आक्सीनियाः’

बारा आणि पाण्याचा बाहता घोघोकार!

‘आक्सीनियाःः!’ भीतीनं गारठत चालेला ग्रिगरी पुन्हा ओरडला.

‘ए—! ग्रिगरीः!’ दूरवरून त्याने आपल्या बापाचा आवाज ऐकला.

त्याने हाताने सपासपा पाणी कापले. त्याच्या पायाला काहीतरी चिकट आणवले. त्याने ते हाताने पकडले. ते जाळे होते.

प्रिशा कुठं आहेस तू?’ आक्सीनियार्चा रडवेला आवाज त्याने ऐकला.

‘माझ्या हाकेला ओ का नाही दिलीस ?’

हातावर आणि गुडघ्यावर रांगत बरड चढत तो रागाने ओरडला.

उकिडवे असून ते जाळघाचा गुंता सोडवू लागले. एका टपाच्या उफललेल्या टरकलातून चंद्र बाहेर पडला. कुरणापलीकडे दबलेला गडगडाट ऐकू येत होता. घरणीवर ओल चमकत होती. पावसाने स्वच्छ धुतलेले आकाश लखलखीत आणि नितळ दिसत होते.

जाळघाचा गुंता सोडल्यावर ग्रिगरीने आक्सीनियाकडे रोखून पाहिले तिचा चेहरा पांढरा फटफटीत दिसत होता. पण तिचे लाल किंचित अपरे ओठ स्मिताने विलग आले होते.

‘काठाला कसली आदळले मी ! बुद्ध हरमल्यागत झालं मला. भीतीनं बोवडीच बळली. मला वाटलं तू बुडालास.’ घापा टाकीत ती म्हणाली.

त्यांच्या हातांचा एकमेकांना स्पर्श झाला. आक्सीनियाने आपला हात त्यांच्या बाहीच्या आत खुपसण्याचा प्रयत्न केला.

‘तुझा हात किती गरम आहे’ ती लिपपणे म्हणाली.

‘आणि मी मारठून गेल्येय्. काटा आलाय सर्वांगावर-’

‘बघ तो रांडीचा कुठून निसटला.’

जाळघाच्या मधोमध पाच फुटाचे भोक गेलेले ग्रिगरीने तिला दाखवले.

कुणीतरी काठावरून धावत आले. ती दुन्या असल्याचे ग्रिगरीने ताडले तो तिच्यावर ओरडला.

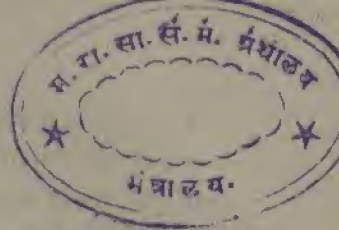
‘दोरा आहे का ?’

‘आहे’ दुन्यादका ” घापा टाकीत धावत त्याचेकडे आली होती.

‘आहे. इथं का बसलास तू ? बाबानं मला तुझ्याकडे पाठवलय. तुला ताबडतोब तिकठं बोलावलय. आम्ही पोतंभर स्टलेंट घरलेत.’

तिच्या आवाजात जिकल्याचा सूर होता. दोतावर दात घडयडणाऱ्या आक्सीनियाने जाळघातील भोक दाखले. नंतर ऊब येण्यासाठी ते धावत डिम्बावर चढून आले. पाण्याने मुजलेल्या, घट्टे पडलेल्या बोटानी पंतीलेय् सिगारेट बळत होता नाचत उडत तो फुशारकीने म्हणाला, ‘पहिल्या खेपेला आठ मासे ! पण दुसऱ्या खेपेला-’ असे म्हणून तो बांबला आणि न बोलता त्याने पायाने पोत्याकडे खूण केली. आक्सीनियाने उत्सुकतेने आत डोकावून पाहिले. बळबळणाऱ्या मासळीचा घडपडता फडफडता आवाज त्यातून येत होता.

टीप : १. दुन्यादका हे दुन्याचे पोर वय सूचित करणारे लाडिक संबोधन.

‘तुम्ही कुठं होता?’

‘सोमनं आमचं जाळं फाडलं’

‘शिवलं काय नाय?’

‘शिवलं कसंतरी—’

‘ठीक! परत गुडघाभर पाण्यापर्यंत जाऊ या न् मग धरी! आधी तू पुढं होऊन जाळं फेक प्रिशा, वाट कशाची बघतोयस्?’

पाय बघिर झालेला प्रिगरी पुढं झाला. आक्सीनिया इतकी कुडकुडत होती की त्याला ते जाळे थरथरत असल्याचं जाणवत होते.

‘थरथरणं थांबव —’

‘मला काय होस आहे थरथरायची? पण दम लागल्यासारखा झालाय—’

‘हे बघ आपण बाहेर पडू या. गेली काफळत ती मासली.’

त्याच अशी एका जंगी कापं माझाने जाळ्याकडं झेप घेतली. प्रिगरीने ते कंकणाकृती आंबळण्यासाठी जाळे खेचले.

आक्सीनिया घापा टाकीत काठावर आली. जाळ्यात मासा पडकडत होता!

‘कुरणातून परत माधारी जायचं?’

‘रानातली वाट जास्त जवळची आहे’

‘अरे ए! येतोयस् का?’

‘तुम्ही व्हा पुढं. आम्ही तुम्हाला गाठतो. आम्ही जाळं साफ करतोय.’

थरफडत आक्सीनियाने आपला सगळा विल्ला. माशाची गोणी खांद्यावर टाकली आणि तुम्तुरू ती चालायलाही लागली. प्रिगरीने जाळे गोळा केले. ते जेमतेम दोनशे पाडं गेले असतील एवढ्यात आक्सीनिया कणू लागली.

‘माझ्यानं नाही चालवत. पायाला मूंघ्या आल्यात.’

‘हे बघ, तिकडं जुनी गवताची गंज आहे तिथं जरा ऊब घे ना!’

‘सकास! नाहीतर मी ह्या जन्मात काही धरी नाही पोचायची.’

गवताच्या गंजीचा माथा प्रिगरीने कलता केला. आणि आत एक खळगा तयार केला. कित्येक दिवस पडून राहिलेल्या गवताला उबलेला कुजट वास येत होता.

‘सरपटत मध्यापर्यंत जा. इथं हे चुलीसारखंच आहे.’

तिने स्वतःला गंजीवर झोकून दिले आणि त्या बाळलेल्या गवतात मानेपर्यंत धरीर बुडविले.

‘किती बरं वाटलं!’ ती म्हणाली.

सडीन कुडकुडणारा शिगरी तिच्या बाजूला लवडला. तिच्या ओल्या केसातून कोयळा चालवता गंध येत होता.

डोके मागे झुकवून ती पडली होती. अर्धवट उघडलेल्या तोंडातून तिचा श्वास संचपणे चालला होता.

‘तुझ्या केसाला ओघ्याचा वास येतोय. ते पांढरं फूल ठारक आहे तुला?’

तिच्याकडे झुकून शिगरी कुजबुजला, ती गप्प होती. घूसर आणि दूरवर गेलेली तिची नजर क्षीण होत जाणाऱ्या चंद्रकोरीवर खिळली होती.

शिगरीने आपला हात खाशातून काढला आणि तिचे मस्तक अचानक आपल्याकडे ओढले. तिने बळ एकवटून स्वतःला ग्याच्या मिठीतून सोडवून घेतले. आणि त्या गंजीवरून तिने देह किंचित उंचावला.

‘सोड मला-’

‘गप्प बस-’

‘सोड नाहीतर किचालेन-’

‘बाव, आवसीनिया-’

‘पंतीलेय् काका!’

‘वाट चुकली काय?’

अगदी जवळूनच काटेरी झुडपाच्या पुंजामागून पंतीलेय्चा आवाज आला.

दात घट्ट आवळून शिगरीने गंजीवरून उडी मारली.

‘काय झालं ओरडायला? वाट सापडत नाही?’ जवळ येत म्हाताऱ्याने विचारलं.

आपला समाल सारखा करीत आवसीनिया गंजीजवळ उभी होती. तिच्या कपड्यातून वाफा येत होत्या.

‘वाट नाही चुकली. पण आमची अगदी गोठून जायची पाळी आल्याय.’

‘ए बाई, हे बघ. ती गवताची गंज आहे तिथं जरा ऊब घे.’

कोणी उचलून घेण्यासाठी थांबलेल्या आवसीनियानं स्मित केलं.

५.

सित्राखोव शिबोर मुमार चालीस रमलावर होते. प्योत्र मेलीखोव आणि स्तिपान आदताखोव एकाच रेकल्यातून चालले होते. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या

खेडघातले आणखी तिघेजण होते. देवीचे वण असलेल्या 'कालमिक' 'चेहऱ्याचा तरुण कक्षाक फिदोत बदोपस्कक हुजुरातीच्या 'आतामान' पयकातील दुय्यन राखीव शिपाई ख्रिस्ताफ तोकीन ह्याला ख्रिस्तोनिया तोकीन म्हणून लोक ओळखत आणि तिसरा होता तोफखान्यावरील इवान तोमिलीन.

जेवणाचा पहिला मुक्काम झाल्यानंतर त्यांनी ख्रिस्तोनिया आणि अस्ताखव ह्यांचे घोडे रेकल्याला जुंपले आणि बाकीचे घोडे मागच्या बाजूला बांधले. आडव्या अंगाच्या आणि 'अतामान' रेजिमेंटमधल्या इतर सैनिकांप्रमाणेच तऱ्हेवाईक डोके असलेल्या ख्रिस्तोनियाने लगाम हाती घेतले. धुरेंबर तो बसला होता. चाकामारक्या त्याच्या वक्र पाठीने रेकल्याच्या आत येणारा उजेड झाकला गेला होता. आपल्या खोल खर्जातल्या आवाजाने तो घोडघांना हाकारीत होता. ताठ खेचलेल्या ताडपत्रीच्या आडोशाखाली पडून प्योत्र, स्तिपान आणि तोमिलीन ह्यांचे धूम्रपान चालले होते. बदोपस्कक पाठीमागून चालत येत होता. त्याचे फॅगडे 'कालमिक' पाय त्या धुळीच्या रस्त्याला दाद देत नव्हते. ख्रिस्तोनियाचा रेकला सगळ्यांच्या पुढे चालला होता. त्याच्या मागोमाग सात आठ रेकले होते आणि त्याच्याही मागे ओझी लादलेले किवा उपलाणे घोडे चालले होते. हशा, आरडाओरडा, घोडघांची फुरफुर, रिकाम्या रिकिबीचा किणकिणाट ह्यांचा त्या रस्त्यावर गोंगाट उडाला होता. 'मुखारी'च्या बैलीवर प्योत्रने डोके टेकले होते. आपल्या पिगट मिस्यांच्या आंकड्यांना पीठ देत तो शांतपणे पट्टडला होता.

'स्तिपान—'

'आँ ?—'

'गार्ण होऊन जाऊ दे—'

'भलती गरमी आहे कोरड पडल्येय घशाला—'

'इथं कुठं काही प्यायला मिळायचं नाही. तेव्हा त्याची चाट बघत बसूनको.'

टीप : १. कालमिक हे मुळचे लामाचे उपासक. आराव्या शतकाच्या प्रारंभी आजच्या कालमिकांचे पूर्वज 'आईरात' म्हणून ओळखले जात. ते मध्य आशियात राहात. चंगीजखानाच्या साम्राज्याचा ते भाग होते. चौदाव्या शतकाच्या अखेरीस 'देरवान ओर्द' नावाखाली त्यांची लहान लहान राज्ये उदयाला आली. सोळाव्या-सतराव्या शतकात 'आईरात' रशियात आले. व्होलगाच्या काठी कॉस्पियन समुद्राच्या किनाऱ्यावर ते राहू लागले. ह्याच स्थलांतरातून कालमिक जमात उदयाला आली. त्यांच्यात तुर्की, रशियन वगैरे रक्ताचा संकर झाला होता. म्हणूनच नाकाडोळ्यांच्या ठेवणीत हे मंगोलवंशियाप्रमाणे आहेत.

टीप : २. मुखारी टोस्टसारखे भाजलेले पावाचे तुकडे.

‘चल सुरू कर. माण्यात तुझी तेवढी तयारी नाही हे खरं! तुझा प्रिशा तयार आहे. त्याचा आवाज म्हणजे आवाज नाही निव्वळ चांदीची तार आहे.’

स्तिपानने डोके मागे झुकवले. तो खोकला आणि खालच्या पट्टीत मुराबर गाऊ लागला.

‘अहो आलं आलं मस्त, सांजर पेटतं

ग्रमोळि आलं पहा आलं आभाळात ’

एकाद्या बाईसारखा तोंमिलीनने गालाला हाताच्या तळव्याचा आधार दिला आणि माण्याचे कडवे पकडून तो आपल्या किनऱ्या आळवऱ्या आवाजात गाऊ लागला. त्या यालायातीने त्याच्या कानशिलाच्या पिचळटणाच्या शिरांकडे पुरीत स्मित करीत आणि तोंडात मिशीचे टोक चपळीत पाहत होता.

‘ऐन जवानीची बाळी नार अशी अट्टकर

लटपट चालीनं ही आली, आली ओढ्यावर ’

ख्रिस्तोनियाकडे डोके करून पडलेल्या स्तिपानने कोपरावर रेलत मोहरा वळवला. त्याच्या भरदार गर्दनीला तांबूस छटा चढली होती.

‘ख्रिस्तोनिया चल माघ दे ’

‘आणि मडधानं जाणला जाणला हो तिचा हेत

कुमायती घोडी त्याची टाकी पाय रिकिबीत. ’

स्तिपाननं आपली सस्मित नजर प्योत्रकडं वळवली. आपल्या मिण्याचे टोक तोंडातून घुस्कारीत प्योत्रनं आपला आवाज मिसळवला. घनदाट बांदी असलेला आपला जबडा सताड वासून ख्रिस्तोनियाने अशी काही गर्जना केली की त्याने ताडपण्यांचे ढापणच हादरले.

‘कुमायती घोडी त्याची पाय टाकी रिकिबीत

नार अट्टकर तिला भेटायला उघळत ’

ख्रिस्तोनियाने आपला उघडा पाय अंगाखाली मूडपून घेतला आणि स्तिपानने परत सुरुवात करायची तो बाट पाहू लागला. आपले डोळे स्तिपानने मिटून घेतले. त्याच्या चामेजलेल्या चेहऱ्यावर सावळी पडली होती. हळुवारपणे तो गाऊ लागला. कधी त्याचा आवाज सजात जाई तर कधी तारसप्तकात लणसणून उठे—

‘अग अग पोरी ’ मला जाऊ दे ग ओढ्यावर

घोडो कुमायती माझी नेऊ दे ग ओढ्यावर,

आणि परत ख्रिस्तोनियाच्या खोल घुमणाऱ्या आवाजात इतरांचे आवाज

बुडून गेले. दोजारच्या रेकल्यातील आवाजांचीही गाण्याला साथ मिळू लागली. आपल्या लोखंडी चावांवर चाके खडखडत होती. तोंडात जाणाऱ्या धुळीने घोडी कुरकुरत होती. गाण्याचा जोमदार आणि गाढा ओष हेल काढीत पुढे जात होता. पांढऱ्या पंखांची एक टिटबी त्या पिंगट कोळपलेल्या मैदानातून उडाली. पांढऱ्या डापणाच्या रेकल्यांची रांग, आपल्या खुरानी धुळीचे लोट उडवीत चाललेली घोडो. . ., धुळीत भरलेले, पांढरे सदरे घातलेली रस्त्याच्या कडेन चाललेली माणसे . . ह्यांना आपल्या हिरव्या कंच डोळ्यांनी निरखीत ती टिटबी एका खळग्याकडे उडून गेली. त्या खळग्यात ती उतरली आणि भटकणाऱ्या जनावरांनी तुडवून सपाट केलेल्या दमट गवताला आपले काळे ऊर बिलगवून बसली. भग रस्त्यावर घडत असणारा प्रसंग तिच्या नजरेआड गेला. आधी चालले होते तसेच ते रेकले खडखडत चालले होते. घामाने निथळणारी घोडी तशीच अनिच्छेने धूळ उडवीत चालली होती. पण धुळीधूसर सदरे घातलेले कक्षाक आपल्या रेकल्यातून घावत आपल्या म्होरक्याकडे निघाले होते. त्याच्या भोवती दाटो करीत त्यांनी हसण्याचा दणका उडवून दिला.

स्तिपान आता रेकल्यात ताठ उभा राहिला होता. ताडपत्री त्याने एका हाताने धरली होती. दुसऱ्या हाताने त्याने ठेका धरला होता. आणि आपला मोहक, द्रुत लयीतला आवाज त्याने टिपेत लावला होता.

‘ बसू नको जवळी माझ्या
 बसू तका जवळी माझ्या
 लोकांनी पाहिलं तर बसतील म्हणत
 तुझी नि माझी आहे पिरत
 म्हणतील की पिरतीच्या नादानं
 पुन्हा पुन्हा येथि माझ्या मागानं
 ध्येनात धर मी नाय असली तसली ’

इमनावारी रांगड्या आवाजांनी हे पालूपद उचलून असा काही गदारोळ उडवून दिला की रस्त्याच्या कडेची धूळही त्याने चोपली गेली.

‘ ध्येनात धर मी नाय असली तसली
 ध्येनात धर मी नाय असली तसली
 त्येक हाये बेरडाच्या कुळातली
 ध्येनात धर मी नाय असली तसली
 राजपुत्तराच्या पिरतित गुंतलेली ’

केदीय बसोपस्काफाने शिट्टी मारली. धोंडघांती दावणीला मेट लावला. रेकल्याबाहेर बाकून प्योच हसत हसत आपली टोपी हलवू लागला. चेहऱ्यावर हसू झळकणाऱ्या स्तिपानने कुशारकीने खांदी उडवले. रस्त्याच्या कडेने घुळीचा लोट उठला होता. लांब सदऱ्याचा पट्टा सोडलेल्या क्रिस्तोनियाने रेकल्याबाहेर उडी घेतली. त्याच्या केसांचा गुंता झाला होता. चेहरा घामानं निवळत होता. किचाळत घुमत भिंगरीसारखा गरगरा फिरत त्याने कक्षाक नृत्य सुरू केले. करड्या मुलायम घुळीवर त्याच्या अनघाणी पावलांचे ठसे उमटून राहिले.

६.

सरपट माघा असणाऱ्या एका हुंमीवर राजीचा मुक्काम करण्यासाठी ते यांबले. पश्चिमेला ढग गोळा झाले होते. त्यांच्या काळघा पाखातून पाऊस ठिबकत होता. एका तळघावर धोंडघाना पाणी दाखवण्यात आले. बांधावरची उदास बळुंजी याच्यापुढे लवत होती. माचलेल्या टिकलीच्या सौवाळघाने झाकलेल्या आणि भिकार टीचभर तरंगाचे खवले उठवणाऱ्या पाण्यात विजेचे वेडेविडे प्रतिबिंब उमटत होते. धरणीच्या कोळपून गेलेल्या ओंजळीत भीक उघळावी तमा बारा मधून मधून पावसाच्या चेरांचा चुरा टाकीत होता.

पायबंद घातलेले घोडे चरायला सोडण्यात आले. त्यांच्यावर राखण म्हणून लिघाना नेमण्यात आले. इतरानी चूली पेटवल्या आणि माडघांच्या जोखडांना गाडगी लटकावली.

क्रिस्तोनिया मका शिजवीत होता. चमक्याने ढवळता ढवळता आजू-बाजूला बसलेल्या कक्षाकाना ती पोष्ट सांगू लागला.

‘हुंमी ही अशीच टंच होती. माझ्या स्वर्गबासी झालेल्या बापाला मी म्हणितलं-’

‘हुंगी बिगरपरवाना खणली म्हणून आतामान’ आपल्यावर उखडेल काय ?’
 ‘काय बटवट करतोय हा ?’ घोड्याकडून परत आलेल्या स्तिपानने विचारले.

‘स्वर्गवासी झालेल्या बापाबरोबर— ईश्वर त्याच्या आत्म्याला शांती देवो !— आम्ही खजिना कसा शोधित होती त्याची गोष्ट सांगतोय.’

‘कुठे शोधला खजिना ?’

‘अस्सं अस्सं !’

स्तिपान जाळाजबळ उकिडवा बसला आणि त्यातला निखारा टिचकीने उडवून त्याने तो तळहातावर घेतला तो बराच वेळ हातावर धोळवीत त्याने सिगरेट शिलमावली.

‘ती होती मेटकुलोव हुंगी’ तेव्हा आपला बापूस म्हणतो, ‘चल ख्रिस्तो-निया आपण मेटकुलोव हुंगी खणू या. त्याने त्याच्या बापाकडून ऐकले होते की ह्यात खजिना पुरलेला आहे. आपल्या बापसान देवाला नवस बोलला होता. ‘हा खजिना मला मिळू दे. मी एक मस्तपैकी गिरिजा घर उठवून देईन.’ दोघांचा विचार ठरला आणि आम्ही निघालो, ती जागा होती खमाविशी, तेव्हा आम्हाला आडकाठी फक्त आतामनच करू शकत होता, जेव्हा उतरायच्या वेळेला आम्ही येऊन पोचलो. दिवस बुडेलो आम्ही थांबलो. नंतर फावडी घेऊन चढणीला लागलो. पार टेव्यावरूनच आम्ही सरळ खाली खणायला लागलो. सहा फूट खोलीपर्यंतच बळव आम्ही खणले. माती दगडासारखी होती, आपण चिब निघळलो. बापूस ओठातल्या ओठात देवाचा धावा करीत होता. पण भाऊ, गळपासपच

टीप : १. आतामान— निरनिराळ्या पातळीवरील नाईकीच्या जागांवर झारवाही रजियांतील कझाक ‘आतामान’ ना निवडून देत. डॉनफौजेच्या नाईकाला ‘फौजांचा नाईक’ म्हणत. कझाक जिल्हा किंवा जिल्ह्याचे ठिकाण असणाऱ्या स्तनिस्साच्या नाईकाला ‘स्तनिस्सा नाईक’ म्हणत. कझाक तुकडी मूलखगिरीसाठी जाई तेव्हा ती आपल्या स्वतःच्या ‘मोहिमेचा आतामन’ निवडीत असे. व्यापक अर्थाने आतामान म्हणजे नाईक. डॉन कझाकांनी अखेरीस जेव्हा आपले स्वातंत्र्य गमावले तेव्हा ‘अखिल कझाक फौजांचा आतामान’ ही किताबत गादीच्या वारस-दारांची वंशपरंपरेची किताबत झाली आणि सर्व कझाक सैन्यावर ‘नेमलेल्या’ आतामानची हुकमत चालू झाली.

सांगतो, मासं पोट असं काही कुरकुर लागलं—उन्हाळ्यात आपण काय खातो तुम्हाला ठाऊकच आहे, दुधाचं आंबोण आणि क्वॉस.^१

आपला बापूस कसा म्हणतो, 'युत् तिच्या ! ख्रिस्तोनिया तू गव्हार आहेस. मी इथं धावा करतोय आणि तुला खाल्लेलं पोटाला ठेवायला येईना, दुर्गंधीनं मला गुदमरायला व्हायला लागलयं, जा, उतर हुंगीच्या खाली नाही तर हातातल्या फावड्यानं तुझ्या डोक्याचं भक्कलच फोडतो, तुझ्या घाणीनं सजिना आणखी रसातळाला जायचा. तेव्हा आपण हुंगी उतरून येतो. पोटदुखीनं मरायला ठेकतो. आपला बापूस—हा ऽ दणकट माणूस ! खणतोय आपला एकट्यानं ! खणता खणता त्याला दगडी कपार लागते, तो मला हाक घालतो. मी कपारीखाली टिकाव घालतो आणि वर उचलतो. देवाच्यान भाऊ ! चांदणी रात्र होती. आणि कपारीखाली असा काही चकचकाट !'

'आता मात्र तू थापा मारतोयस ख्रिस्तोनिया' हसत हसत मिशाना पीळ मरीत प्योत्र मध्येच म्हणाला.

'कोण थापा मारतोय ? खड्ड्यात गेलाम लेका' तुमान वर खेचीत ख्रिस्तोनियाने आपल्या थोरयांबरून नजर फिरवली—

'नाही. देवाच्यान खोटं सांगत नाही—'

'काय सांगायचं ते लवकर माग—'

'लललललल होतं. मी त्याच्याकडं पाहतो तो असतो दगडी कोळसा ! बांगला चाळीस एक बुधेल.' बापूस म्हणतो, 'उतर खाली ख्रिस्तोनिया आणि काढ उकळून, तेव्हा मी हा कचरा उकळून काढतो तांबडं फुटेपर्यंत मी खणतोय आपला आणि सकाळी हा आपला तिथं—'

'हा कोण ?' तोमिलीनने विचारले.

'कोण काय ? आतामान ! दुसरा कोण ? त्याची स्वारी तियूनच चाललेली—'

'कुणाच्या परवानगीन ?'

'आम्ही चिडीचीप. आम्हाला धरून बांधून गावाकडे आमची घिड नेली त्यानं तिगस्ता कामेन्स्कायाच्या कोडतात आम्हाला बोलावणं ! पण काय होणार ते बापसानं ओळखलं आणि आधीच तो मरून गेला. आम्ही लिहून कळवलं.—

'सदर इसम मयत आहे.'

टीप : १ क्वास— राय आणि बार्ली आंबवून तयार करण्यात येणारे एक काळसर पिण्ड आंबूस रसियन पेय.

उकळत्या मक्याचे गाडगे घेऊन ख्रिस्तोनिया चमचे आणायला गाडीकडे गेला.

‘मग तुझ्या बापसानं गिरिजाधर बांधायचा नवस फेडलाय की नाही?’ तो परत आल्यावर स्तिपानने विचारले.

‘मूर्ख आहेस स्तिपान ! दगडी कोळसा मिळाला तर बांधणार काय?’

‘नवस बोलला की फेडलाच पाहिजे.’

कोळशाबद्दल काही बोली झाली नव्हती आणि खजिना-’

त्याबरोबर खिदळण्याचा असा काही खकाणा उडाला की तो जाळही धरारल्यासारखा झाला. मांडघात घातलेले डोके ख्रिस्तोनियाने वर उचललं आणि कशाबद्दल खसखस पिकत्येय हे न समजल्याने त्याने असा काही कल्लोळ उडवून दिला की इतरांचा आवाज त्यात बुडून गेला.

७.

स्तिपान आस्ताबोवशी आक्सीनियाने लग्न लावून देण्यात आले तेव्हा ती सतरा वर्षांची होती. डॉनच्या पैलतीराच्या वाळूत बसलेले दोब्रोफका हे तिचे माव.

तिच्या लग्नाआधी एक वर्षांची गोष्ट. गाबापासून पाच साडेपाच मैल अंतरावर असलेल्या शेतात तिने नांगर धरला होता. पन्नास वर्षे वयाच्या तिच्या बापाने रात्री तिचे हातपाय बांधून तिच्यावर बलात्कार केला.

‘चकार शब्द कुठं बोललीस तर मुडदा पाडीन, पण गप्प राहिलीस तर मलमलीचं जाकीट आणि खाली रबरी तळ बसवलेले उंच बूट घेऊन देईन’ त्याने तिला वचन दिले.

फाटलेल्या परकरानिशी रात्रीच्या काळोखातून आक्सीनिया घाबत खेडघाकडे आली. आपल्या आईच्या पायाशी आपला देह लोटून देत तिने स्फुंदत स्फुंदत सगळी कहाणी सांगितली. तिच्या आईने आणि भावाने रेकत्याला घोडे जुंपले. आपल्याबरोबर आक्सीनियाला गाडीत बसायला लावले. आणि त्या बापाकडे गाडी निघाली. पाच साडेपाच मैलांच्या रस्त्यावर तिच्या मावाने धोडघाना उरी फुटावे

असे पिटाळले. शेतातील शोपडीजवळच त्यांना तो म्हातारा आढळला. कर्णोळ खाली अंधारून त्यावर नशेत धुंद होऊन तो पडला होता. जवळच रिकामी व्होडकाची बाटली होती. आक्सीनिया बघत असताना तिच्या भावाने रेकल्याचा दांडेरा सोडवला. म्हाताऱ्याला एका लायेत उभा केला. एकदोन प्रदन विचारले. आणि लोन्गडाचे पत्रे ठोकलेल्या त्या दांडेऱ्याचा प्रहार त्याच्या दोन डोळ्यांच्या मधोमध हाणला. तो आणि त्याची आई ह्यांनी त्याला तास दीडतास घोंसळला. सदैव आज्ञाधारक पतिव्रता असलेल्या, म्हातारपणाकडे झुकणाऱ्या तिच्या आईने त्या बेहोश नवऱ्याचा केसन्केस उपदला. भावाने लाथांचा उपयोग केला. आक्सीनिया तोंड झाकून टेकल्याखाली पडून राहिली होती आणि मिटल्यातोंडी घरघरत होती. पहाटेच्या सुमारास त्याची तिच्या बापाला घरी आणला. दीनबाणपणाने तो कण्हत पडला होता. आक्सीनियाला घोघीत त्याचे डोळे खोलीभर भिरभिरत होते. ती लपून बसली होती. त्याच्या फाटलेल्या कानावरून उशीवर रक्त आणि पू वहात होता. संध्याकाळच्या सुमारास तो मेलला. रेकल्यातून तो खाली पडला असे त्याची शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना सांगितले.

एक वर्षाच्या आतच नटून बटून गुंगारलेल्या गाडीत बसून आक्सीनियाला मागणी घालायला मध्यस्थ आले. रेखीव गर्दन आणि डोलदार बांधा असलेला उंचापुरा स्तिपान त्याच्या नवरीला आवडला आणि पतशडीच्या घोसमात लग्न करायचे ठरले.

आस्ताखोबच्या संसारत आक्सीनियाची घरघनीण म्हणून प्रतिष्ठापना झाली. तो दिवस गोठवणाऱ्या थंडीचा होता. रस्त्यावर पडलेले बर्फही आनंदाने किणकिणत होते.

आक्सीनियाची सासू उंचाडी म्हातारी बाई होती. कुठल्यातरी दुःख देणाऱ्या स्त्रीरोपाने तिची पाठ बाकून मेली होती. सोहळे समारंभ झाल्याच्या दुसऱ्या दिवशी तिने आक्सीनियाला उठवले आणि सैपाकघरात नेले. तिचे उमाच वाचकावाचक करीत ती आक्सीनियाला म्हणाली,

‘तुला सून करून घेतल्येय ती गुलगुल गोष्टी करायला नाही - का पलंगावर लोळपट्टी करायलाही नाही. जा, गायांच्या घारा फाड आणि सैपाकाच बघ. मी म्हातारी आहे. जिवालाही बरं नाही माझ्या. घरकाम सगळं स्वतःकडे घेतलं पाहिजेस तू. सगळं तुझ्यावरच पडणार आहे.’

त्याच दिवशी स्तिपान आपल्या तरुण बायकोला घेऊन कनगऱ्यात मेलला आणि तिला त्याने जाणून वजून भयंकर ठोकून काढली. इतरांना खाणाखुणा

दिसणार नाहीत अशी दक्षता घेऊन तिच्या पोटावर, स्तनावर आणि पाठीवर त्याने तिला जोडपून काढली. त्यानंतर तिची त्याने हेळसांड केली. भतार बाहेर गावी गेलेल्या चंचल भटक भवान्यांची संगत त्याने जोडली. जवळ जवळ रोज रात्री तो बाहेर जायचा. जाताना तिला कनगऱ्यांत नाहीतर चाफेखणीत दरोबरस्त कोंडून ठेवायचा.

मूल होईपर्यंत म्हणजे जवळ जवळ दीड वर्षे स्तिपानने तिच्याकडून हू का चू सहन केले नाही नंतर तो जरा निवळला. तरी तिला आजारायगोंजारयला तो कधीच राजी नसे. रात्री क्वचितच घरी राहायचा.

गुराढोरांचा मोठाच बारदाना असलेल्या शेतीबाडीचा बोजा आक्सीनियावर पडला होता. स्तिपान खास्तमाजत काम कायचा, आणि मग मिगरेट ओढायला, पत्ते खेळायला नाहीतर ताच्या बातऱ्या ऐकायला जायचा. मग आक्सीनियाला मगळे करायला लागायचे. तिच्या सासूची मद्यत क्षम्यच होती. उगाच आपले इकडचे तिकडे केले की ती बिछान्यावर जाऊन लोळायची ओठ घट्ट आवळून विव्हळ नजर आडघाकडे लावून कणूत कुंथत अंगाची मुरकुंडी करून पडली रहायची. मोठाल्या आणि विद्रूप चामखिलांनी डागाळलेला तिचा चेहरा अशावेळी घामाने डबडबून जायचा. मालांवरून आसवांचा एकेक थेंब ठिबकत रहायचा. हातातले काम तसेच टाकून आक्सीनिया कोपऱ्यात लपून बसायची. भयाने आणि अनकपेने आपल्या सामूच्या चेहऱ्याकडे टाक लावून बघायची.

पोर जन्माला येण्याआधी म्हातारी खपली. मकाळी आक्सीनियाला वेणा यायला लागल्या. दुपारी- म्हणजे ते पोर जगात येण्याच्या सुमारे तासभर आधी- तबेल्याच्या दरवाजाजवळ आजो मरून पडली. वाळंतिणीच्या खोलीत जाऊ नको असा इशारा झिगलेल्या स्तिपानला द्यायला सुईण पळाली. तेव्हा पाच पोटाशी मूडपून पडलेली ती म्हातारी तिने पाहिली. पोरच्या जन्मानंतर आक्सीनियाने पतिसेवेळा वाहून घेतले खरे पण त्याच्याबद्दल तिला काही भावना उरलेली नव्हती. होती ती फक्त कडवटलेली स्त्रीमुलम दयाबुद्धी. आणि एक सवयीचा घर्म. ते पोर एका वर्षाच्या आत मेले. जुने आयुष्य परत सुरू झाले. आणि प्रिशा मेलीखोब जेव्हा तिच्या वाटेत आडवा आला तेव्हा त्या लोभस मावळचा जवानाचे आपल्याला आकर्षण वाटत असल्याचे ध्यानात घेऊन ती धरारून गेली. आयव्ही आशाळभूत प्रेमाने तो तिच्या मागे घोटाळू लागला. आणि त्याच्यातील त्या आयव्हीपणालाच आक्सीनिया भीत होती. स्तिपानला ती डरत नाही हे तिने ओळखले. त्याच्यामुळे तो माघार घेणार नाही हे तिने जाणले. स्वतःच्या

इच्छेची तिला जाणीव नव्हतीच. पण सारे बळ एकबटून त्या भावनेचा ती प्रतिकारच करीत होती. तरीही तिच्या ध्यानात असे आले की रविवारी आणि आइवारी आपण विशेष काळजीपूर्वक वेधमूळा करीत आहोत. स्वतःच्याच मनाला फसवीत ती पुन्हा पुन्हा त्याच्या वाटेवर येजा करू लागली. गिगरीचे कुण्णनेत्र आपल्याला उत्कटतेने आणि तल्लीनतेने कुरवाळत आहेत ह्या भावनेने ती सुखावून जायची. एकाद दिवशी सकाळी उठून घारा काढायला जाताना ती स्मित करायची. आणि का तें कळून स्वतःशीच म्हणायची, 'आज काहीतरी आनंदाचं घडणारं' पण का ? अय्या, गिगरी. . . गिशा, आंतरबाह्य व्यापून टाकणाऱ्या ह्या नवीन भावनेने ती धाबळून जाई. मग विचारात चूर झालेली आक्सीनिया माचं महिन्यातील वितळत्या बर्फावरून डॉन ओलांडावी अशी चाचपडत खबरदारीने पावले टाकू लागायची.

शिविराकडे गेलेल्या स्तिपानाला निरोप दिल्यानंतर आता गिगरीला शक्य तेवढे टाळायचे तिने ठरवले. मामळी घरायच्या त्या दिवसापासून तर तिचा निश्चय जास्तच ठाम झाला.

८.

ट्रिनिटीच्या सुमारे दोन दिवस आधी खेड्यातील चराऊरानाच वाटप झाले. पंतीलेय् बटवाऱ्याला हजर होता. जेवायच्या वेळेला तो परत आला. तोंडाने रेंकत त्याने पायातले बूट झाडून टाकले. घकलेली पावल कराकरा लाजवीत त्याने बातमी दिली.

'लाल तटाईजवळचा पट्टा आपल्याला मिळालाय. गवत काही म्हणावं तसं नाही. पट्ट्याचा बरचा भाग जंगलापर्यंत गेलाय. कुठं नुमतं गवत आहे. कुठं कुठं कुसवळ उगवलय.'

'गवत कधी काढायचं ?' गिगरीने विचारले.

'सणसुद झाल्यानंतर—'

'दायाला घेणार काय बरोबर ?' म्हातारीने रागेजून विचारलं. पंतीलेय् प्रकीर्तीएविचने तिला हुडुत करून सटकून टाकले.

‘लामली जरूर तर घेऊ. वाढायला घे. ‘जा’ करून काय उभी राहिल्येस?’

त्याच्या म्हाताऱ्या बायकोने चुलवणीचे दार खडखडत उघडले आणि गरम केलेला कोबीरस्सा बाहेर काढला. पंतीलेयचे जेवण बराच वेळ चालले होते. त्यादिवशी काय काय झाले... तमाम कक्षाक मंडळीच्या डोळ्यात चालबाज आतामाननं कशी धूळफेक केली... त्याबद्दल तो सांगत बसला होता.

‘गेल्यावर्षी त्यानं अशीच चालबाजी केली’ दार्यां मध्येच म्हणाली, ‘मालाष्कांच्या बावराची वाटणी करताना त्यानं अशीच धूळफेक केली.’

‘कुठ्याची अवलाद आहे साला’ पंतीलेय पुटपुटला.

‘पण कोळपणी आणि पेंदेबांधणी कोण करणार, बाबा?’ दुन्याने भीतभीत विचारले.

‘तू काय करणार आहेस?’

‘मला एकटीला नाही सगळं जमायचं—’

‘आपण आवसीनिया आस्ताखोवाला बोलावून घेऊ, स्तिपानने त्याची गवत कापणी आपल्याला सांगितली होती. त्याच्या शब्दाला मान दिला पाहिजे.’

दुसऱ्या दिवशी सकाळी मिस्का कोर्शु नोव आपल्या हलायक घोड्यावर बसून मेलेखोवच्या आवाडात दौडत आला. रिमझिम पाऊस पडत होता. खेड्यावर डाट धुके तरंगत होते. खोमीरावरून खाली वाकून मिस्काने फाटक उघाडले आणि त्याची स्वारी आत आली. म्हातारीने त्याला पावलापावरून हाकारले.

‘एमेत्या लकंग्या! काय रे हवं तुला?’ तिच्या आवाजातील नाराजी उघड होती. ह्या अफाट आणि भांडकुदळ मिस्काबद्दल तिच्या मनात मुळीच ओलावा नव्हता.

‘तुला ग काय करायचंय इलीतिच्ना?’ मिस्काने कठड्याला घोडा बांधीत आश्चर्याने विचारले.

‘मला मिशा हवाम कुठाय तो?’

‘तो झोपल्या कोपटीत. पण तुला काय धाड भरली का रे? का पायावरून वारं गेलं तुझ्या ठेव्हा घोड्यावर बसलंच पाहिजे?’

‘तुला नसती लुडबुड करायची खोड लागलेल्या, मावसे’ मिस्काने चिडून जबाब दिला. आपल्या चकचकीत कातडी वुटांवर नक्षीदार चाबकाचा फटकारा मारून तो डुलतडुलत मिगरीला शोधायला निघाला. एका गाडीत तो झोपलेला त्याला आढळला. डाव्या डोळ्यांची पापणी आवळीत मिस्काने मिगरीला चाबकाचा फटकारा मारला—

‘ऊठ ए नांयन्या!’

‘नांगऱ्या’ ही मित्काला मूचू झकणारी सर्वात इरमाल शिवी होती.

प्रिग्रम लाबल्यामारणा प्रिगरी ताडकन् उठला-

‘काय आहे ?-’

‘झोपा पुरे झाल्या आता-’

‘मित्का आचरटपणा बंद कर, नाहीतर माझ्याशी गाठ आहे-’

‘ऊठ, मला तुझ्याशी बोलायचंय-’

‘काय ? -’

गाडीच्या एका बाजूवर मित्काने बँठक मारली आणि एका ओलपाटधाने बटावरचा बाळलेला चिखल खरबडत तो म्हणाला-

‘माझा पाणउतारा झाला प्रिशा-’

‘आ ?-’

‘अरे तो आहे-’ मित्काने लांबलचक शिवी घातली.

‘लेपटनंट आहे म्हणून मिजाम दाखवतोय्’

तोंड धडन उचडताच तो रागाने तडतडा बोलत होता त्याचे पाय धरधरत होते. प्रिगरी उठून बसला-

‘कोण लेपटनंट ?’

त्याची बाही पकडून मित्का जरा शांतपणे म्हणाला-

‘चटकन तुझ्या घोड्यावर जीन घाल आणि कुरणावर चल, दाखवतो त्याला !’ मी त्याला म्हणालो :

‘यावंच तुम्ही हुजूर ! आम्ही बघून घेतो.’ तो म्हणाला.

‘तुमचे सगळे दोस्त आणि साथीदार घेऊन या, एकजात सगळ्यांना लोळ-वीन, सेन्टपिटर्सबर्ग मध्ये झालेल्या अधिकाऱ्यांच्या अडथळा शर्यतीत माझ्या घोडीच्या जाईन बक्षिस जिंकलीत.’ त्याची घोडी अन्तिची आई हर्षाच्याशी मला काय करावचंय ? साहुघात का जाईनात ! माझ्या जनावराच्या पुढ त्यांना जाऊ देणार नाही मी.’

प्रिगरीने चाईघाईने कपडे चढवले. रागाने धुमसत मित्का त्याला चाई करीत होता.

‘मोझोब शेटच्या घरी तो पाहुणा आलाय, दम धर, त्याचं नाव काय बर ? लिस्तुनिस्की मला वाटतं ! उंचापुरा आणि उग्रट दिसणारा आहे, चढ्या लाबतो !’

अरे लाबी ना का ? चढ्या काय त्याला मदत करतो काय ? माझ्या जनावराला तो काय गाठतो विशाद !’ प्रिगरीने हसत हसत आपल्या म्हाताऱ्या

घोडोवर जिन बडबल आणि बापाला टाळण्यासाठी सळघाच्या काटकातून तो दोडत उघडघा मंदानात आला. टेकडीच्या पायथ्याशी असणाऱ्या कुरणाकडे ते घोडो फेकित आले. एका पार सडलेल्या हिवरच्या झाडाजवळ घोडेस्वार त्याची वाट बघत होते. लेपटनंट लिस्तनिस्की एका देखण्या उमद्या घोड्यावर आरुढ झाला होता आणि खेड्यातील सात जवान आपापल्या घोड्यावर स्वार झाले होते.

‘कुठून सुरवात करायची?’ त्या अधिकाऱ्याने मिस्काकडे पाहून विचारले, एकभिणी चष्मा नाकावर नीट बसवीत त्याने त्या जनावराच्या दणकट छाताडाकडे कौतुकाने पाहिले.

‘हिवर झाडापासून झारच्या तळघापर्यंत—’

‘कुठं आहे झारचं तळ?’ किलकिल्या डोळ्यांनी दूरचे पाहण्याचा प्रयत्न करीत लिस्तनिस्कीने विचारले.

‘तिकडे आहे हुजूर! राताच्या कडेला—’

त्यांनी घोडे ओळीत आणले. त्या अधिकाऱ्याने आपला बाबूक उंच डोईवर धरला.

‘मी तीन म्हटलं की सुटायचं! ठीक? एक, दोन...तीन!’

खोगीरमूदीवर झालवर झुकलेला आणि टोपी हाताने दाबून धरलेला लिस्तनिस्की पुढे गेला. सेकंदभर तो सगळ्यांच्या पुढे होता. पांढराफटक चेहरा झालेला मिस्का रिकिवीत उभा राहिला. आपल्या घोड्याच्या पुठ्यावर बाबूक ओढण्यातील त्याची ढिलाई शिगरीला असल्या वाटत होती.

झारच्या तळघापर्यंत सुमारे दोन मैल अंतर होते. निम्मे अंतर काटल्यावर मिस्काच्या घोड्याने तीरासारखे लिस्तनिस्कीच्या घोडोला गाडले. सुडवाती-पासूनच मागे राहिलेला शिगरी त्या घोडेस्वारांची उघडलेली साखळी बघत दुडक्या चालीने येत होता.

झारच्या तळघाजवळ बाळूची उदंगळ होती. वारंतिक जळाने ती तयार झाली होती. तिच्या पिवळघा मंदारीवर तण माजले होते.

तो लेपटनंट आणि मिस्का उदंगणीवरून दोडत जाऊन माथ्यावरून पळोकडे दिसेनासे झालेले शिगरीला दिसले. त्यांच्या मागोमाग इतर घोडेस्वारही गेल. तो तळघापाशी पोचला तेव्हा सगळघा घोड्यांचा घोळका उभा होता. लिस्तनिस्कीच्या भोवती इतरांनी मराडा घातला होता. आवरून धरलल्या आनंदाची तुकतुकी मिस्काच्या तोंडावर पसरली होती. त्याच्या प्रत्येक हालचाली-तून त्याचा ‘विजय’ व्यक्त होत होता. तो लेपटनंट तिलमावही बावरून गेला

नव्हता. झाडाला पाठ देकून तो सिगरेट ओढीत उभा होता. आपल्या फेंसाळत्या तोंडाच्या घोडीकडे बोट करून तो म्हणाला—

‘आधीच तिच्यावरून माझी शंभर मैलाची रपेट झालीय. कालच मी गावातून आलो. ती ताज्या दमाची असती तर तू मला कधीही गाठू शकला नसतास, कीर्तानोब’

‘शक्य आहे.’ मित्का दिलदारपणे म्हणाला.

‘त्याचा घोडा सगळ्या जिल्ह्यात चांगला आहे.’

अंगावर पिवळसर डाग पडलेल्या एका मुलाने मत्सराने सांगितले.

‘चांगलं जनावर आहे.’ असं म्हणून मित्काने घोड्याची गर्दन धोपटली. भावनावेगाने त्याचे हात धरधरत होते. प्रिगरीकडे नजर टाकून तो बावळट-सारखा हसला.

इतरांना सोडून प्रिगरी आणि मित्कानी घोडी घराकडे वळवली. गावात त्यांनी चक्कर मारली. लेफ्टनंट लिस्तेनिस्कीने त्याचा थंडपणे निरोप घेतला. टोरोच्या डावणाऱ्याली दोन बोटे खुपसली आणि मोहरा वळवला.

घराच्या जवळ येत असताना समोरून आक्सीनिया येताना प्रिगरीने पाहिली. हातातल्या डहाळीची पाने खुडत ती चालली होती. त्याला पाहिल्यावर तिने मस्तक झाली झुकवले.

‘लाजायला काय झालं ? आम्ही काय नागव्यान हिडतोय ?’ असे ओरडून मित्काने डोळा मारला.

‘बर्फुलाच्या कडवट झाडा—’ तो गाऊ लागला.

नाकासमोर बघत प्रिगरीने तिच्या अंगाला घसटून घोडी नेली आणि तुर्की चालीने चालणाऱ्या घोडीवर अचानक जाबूक ओढला. त्याबरोबर घोडी मागच्या पायांवर उभी राहिली आणि आक्सीनियावर राडपाण्याचा कवारा उडाला.

‘पागल संतान !’

गरंक्न् मोहरा वळवीत आणि फुरफुरलेले जनावर तिच्याजवळ आणत प्रिगरीने सबाल केला—

‘नमस्ते का म्हणत नाहीस ?’

‘तुझी लायकी नाही ती—’

‘म्हणूनच राड उडवली तुझ्या अंगावर. स्वतःला जादा समजू नको.’

‘जाऊ दे मला.’ घोडीच्या नाकापुढे हातवारे करीत आक्सीनिया ओरडली.

‘कशासाठी तुझ्या घोड्याऱ्याली तुडवतोयस मला ?’

‘ती घोडी आहे, घोडा नाही.’

‘मला काय त्याच्याशी करायचंय ? मला जाऊ दे.’

‘रागबायला काय झालं आक्सीनिया ? त्या दिवशी कुरणावर जे झाले त्याबद्दल नाही ना ?’

घिमरीने तिच्या डोळ्यात रोखून पाहिले. आक्सीनियाने काहीतरी बोलण्याचा प्रयत्न केला. पण तिच्या काळ्याभोर नेत्रांच्या कडेने एक अश्रू ओघळला आणि तिच्या ओठांची केबिलबाणी बरबर झाली. कपटाने आंबंदा गिळीत ती कुजबुजली—

‘जा ना रे, घिमरी— मी रागावले नाही. मी—’ आणि ती निघून गेली.

शक्ति झालेल्या मिटकाने मित्काला फाटकाजवळ गाठले.

‘संध्याकाळी येणार का बाहेर ?’ मित्काने विचारले.

‘नाही’

‘का ? काय झालं ? का रात्रीच्या सोबतीला तिनं बोलावलं तुला ?’

घिमरीने कपाळ तळव्याने चोळले आणि काहीच उत्तर दिले नाही.

९.

जमिनीवर विखुरलेल्या वाश्मचा पाचोळा-चोळामोळा पानांचा बुरा-फाटकाना आणि पावलांमना बांधलेल्या ओक आणि अंशच्या मुकलेल्या झडलेल्या तुटक्या वृक्षांच्या अंबुड्याच खेड्यातील बरातून ट्रिनिटीच्या खुणा उरल्या होत्या.

गवत कापणी ‘ट्रिनिटी’ नंतर लागलीच सुरू झाली. बायकांचे सणामुदीचे सगे, अंप्रसन्नवरचे भडक भरतकाम आणि रंगीबेरंगी कमाल हृषानी उजाडल्या-पासून कुरणे फुलू लागली. संबंध खेडे गवत कापणीला लागले. वर्षाच्या सणाला करावेत असे पोशाख निखटणी आणि पेंढे बांधणी करणाऱ्यांनी केले होते. पूर्वापार असेच चालत आले होते. डॉनपासून दूरच्या आल्डर झाडीपर्यंत सगळे उध्वस्त कुरण रान सचेतन होऊन निःश्वासू लागले.

मेलेखीव कुटुंबाला काम सुरू करायला विलंब झाला. निम्मे खेडे कुरण रानावर जाऊन काम करू लागले तेव्हा हे बाहेर पडले.

‘कार वेळ झोपून राहता पंतीलय प्रकोपीअेविचू’ घाम माळणाऱ्या पेन्ढी बांधणाऱ्यांनी त्याचे स्वमित केले.

‘माझा दोष-ह्या बायकाच परत-’ म्हातारा झुमला आणि कच्चे तामडे लावलेल्या आमुडाने त्याने बैलाना होसले.

‘राम राम शेजारी ! तुम्हाला थोडा उशीरच झाला, नाही का !’ गवताची टापी घातलेल्या अंका उच्च कक्षाकने विचारले. रस्त्याच्या कडेला दावलीला पाणी देत तो उभा होता.

‘गवत मुकूनबिकून जाईल का काय ?’

‘वेळेवर हाल्ला नाहीत तर मुकायला वेळ नाही लागणार. तुम्हा कापणीचा पट्टा कुठे आहे ?’

‘लाल तराईजवळचा-’

‘तुम्हे ‘अंजनी’ हाकून ते लवकर. नाही तर आजच्या दिवसात तिथवर पोहचायचा नाहीस.’

गाडीच्या फसाटीला आक्सीनिया बसली होती. उन्हाचा घाम चुकवण्या-माठी तिने तोंड पूर्णपणे झाकून घेतले होते. डोळ्यांपुरत्या ठेवलेल्या फटीतून ती तिच्या समोरच बसलेल्या मिगरीकडे निश्चलपणे आणि रोखून बघत होती. शायही रविवारच्या शास कपड्यात होती. रेल्वेच्या पावतकोवर तिचे पाय लोंबकळत होते. हातावर घेतलेल्या आणि पेंगणाच्या आपल्या पोंराच्या तोंडात तिने आपला लांबोडा, निळ्या शिरा उठून दिसणारा स्तन दिला होता. दुन्या पेटीवर बसून चुळबुळत होती. तिचे डोळे आनंदाने कुरणाचे आणि रस्त्यावर ये जा करणाऱ्या लोकांचे निरीक्षण करीत होते. नाकावर पिवळट ठिपक्यांची कणी असलेला तिचा उन्हात रापलेला आनंदी चेहरा जणू सांगत होता, ‘मला आनंदी आणि मुखी वाटतंय. कारण निळ आणि निरभ्र आकाश असलेला दिवसही मुळात आहे. माझे मनही त्याच निरभ्र नीलप्रसन्नतेने भरून गेलं आहे. मी मुखी आहे. मला हव ते समळं मिळालंय.’

आपल्या मुठी तट्याची बाही मूडीत पकडून पंतीलेयने टोरीतून ओवळणारा घाम पुसला. त्याच्या ओणव्या पाठीवर सदरा घट्ट ताणला गेला होता आणि तामट ठशानी ती कुठे कुठे काळपटलेला होता. एका भुरव्या भुशकेदार डगातून तिरपी उन्हे वाहेर पडली होती. आणि त्यामुळे घुकट बक्र किरणांचा एक पंखा कुरणावर, खेड्यावर आणि डॉनच्या दूरवरच्या चंदेरी टेकड्यावर पसरला होता.

त्यादिवशी उकाडा होत होता. लहान लहान ढग इतक्या सुस्तपणे सरकत होते की रस्त्यावरून रखडत चाललेल्या पंतीलेयच्या बैलानाही ते गाठत नव्हते. म्हणून तो म्हाताराही आळमटल्यासारखा आसूड उचलत आणि फिरवत होता. बैलांच्या हाड निघालेल्या पाठाडीवर तो मारावा किंवा नाही असा जणू त्याला संदेह पडला होता. जणू काही हे ओळखूनच बैलही आपली चाल बाडवीत नव्हते, संद गतीनं बाचपडल्यासारखे आपले दिशक ते पुढे टाकीत होते आणि शेपटचा फिरवीत होते. एक धूळकट सोनेरी तारिगी मोमाशी त्यांच्या अंगावर गिरक्या घेत होती. खळघाजवळ खुरपून झालेली कुरण जमीन फिकट हिरक्या ठिगळानी झळकत होती. तिथे अजून खुरपणी झाली नव्हती तिथे काळघा रंगाची छटा असलेले गवताचे रेशीम बाऱ्यावर सळसळत होते.

‘तो आपला पट्टा.’ पंतीलेयने चाबूक उडवून सांगितले.

‘रानापासून सुक करायचं का?’ ग्रिगरीने विचारले.

‘इकडून सुरवात करायला हरकत नाही इथं मी फावड्याची खूण केल्वेय.’

दमलेले बैल ग्रिगरीने सोडले. म्हाताऱ्याच्या कानातील कीर चमचमत होती. परवाच्या दिवशी त्याने केलेली खूण पहायला तो गेला. तिथे त्याने एक शब्द कोरून काढलेला होता.

‘दाबल्या आण.’ बोट्या वेळाने हात हालवीत तो ओरबला.

गवत तुडवीत ग्रिगरी त्याच्याकडे गेला. त्याच्या मागोमाग गवताचा हलका पट्टा उमटत गेला. दूरवरच्या घंटामनोऱ्याकडे तोंड वळवून पंतीलेय उभा राहिला. आणि त्याने अंगावर कुसाची खूण केली. जसे काही नुकतेच रोगण लावल्यासारखे त्याचे बाकदार नाक चमकत होते. त्याच्या कोळपलेंल्या गालफडाच्या खड्ड्यात चामाचे ओबळ साचले होते. तो हसला आणि त्याच्या काळघाभोर दाढीतून त्याच्या दातांची पांढरी शुध्द सुरेख ओळ चमकली. त्याची मुस्कृतलेली गर्दन त्याने उजवीकडे झुकवली आणि गवतातून सपकन दाबली फिरवली, खुरपलेल्या गवताचे सात फुटी अर्धं वर्तुळ त्याच्या पावलाशी तयार झाले.

अर्धोन्मीलित डोळ्यांनी ग्रिगरी त्याच्या मागोमाग चालला होता. दाबलीने गवताचे भार पाडीत होता. बायकांच्या एप्रन्सचे इंद्रधनुष्य त्याच्यासमोर फुलले होते. पण त्याचे डोळे कशिद्याचे काठ लावलेला एकच एप्रन शोधीत होते. आवसीनियाकडे त्याने नजर टाकली आणि बापाच्या पावलांशी आपली लय जमवीत त्याने परत गवत कापायला सुरवात केली.

आकसीनिया अष्टोप्रहर त्याच्या घ्यानीमनी होती. डोळे अर्धवट झाकीत कल्पनेतच त्याने तिचे चुंबन घेतले आणि उत्कट लडिव्याळे शब्दात तो तिच्याशी बोलला. कुठून आणि कसे हे शब्द आपल्या जिभेवर आलेत ते त्याला समजले नाही. मग त्याने असले विचार झटकून टाकले आणि परत तो तालात पावले टाकू लागला. एक...दोन...तीन...परत त्याचे मन गतकाळाच्या प्रसंगात भरकटले. गवताच्या दमट उडव्यात बसली होती. ते कुरणावर प्रकाशणारा चंद्र झुडपांवरून मधूनच पाण्यात ठिबकणारा बॅब. एक दोन...तीन मस्त ! आहा ! ते मस्त होते !

आपल्यामागून त्याने हुसण्याचा आवाज ऐकला. त्याने वळून पाहिले. दार्या गाडीखाली झोपली होती. आकसीनिया तिच्यावर ओढंमून तिला काहीतरी सांगत होती. दार्या हातवारे करीत होती आणि परत त्या दोघी हुसत होत्या दुन्या जुंपणीच्या जोत्यावर बसली होती. आणि कंकश आवाजात मागे म्हणत होती. 'झाडापर्यंत जावे आणि मग दाबणीला पाणी द्यावे' प्रिगरीने विचार केला. त्याच क्षणी त्याला कोणत्या तरी कोमल आणि लुसलुशीत वस्तूतून आपल्या दाबलीचे पाते गेल्याचे जाणवले. तो खाली वाकला. एक लहानसे रानबंदकाचे पिल्लू गवतातून केकाटत तुरतुरत गेले. जिथे बीळ होते त्या घराजवळ दुसरे एक मुटकुळे करून पडले होते. ते मेलेले पाखरू त्याने तळहातावर ठेवले. ते अंध्यातून बाहेर पडून थोडेच दिवस झाल्याचे स्पष्ट दिसत होते. त्याच्या मऊ परात अजून जिवंत ऊब होती.

सपाट अर्धवट उघडलेल्या चोचीवर रक्ताचा एक गुलाबी बुडबुडा होता. मण्यासारख्या डोळ्यांना शहाजोग चमू पडल्या होत्या. पाव अद्याप गरम होते आणि थरथरत होते. आपल्या हातावरील त्या निश्चल गोळ्याकडे तो अतीव कणवेने टक लावून पाहू लागला.

'काय सापडलं तुला प्रिशा ?' खुरपणी झालेल्या वापयानून दुन्या नाचत नाचत आली. तिचे शोपटे तिच्या वक्षःस्थळावर आडूळत होते. कपाळाला आठवा घालून प्रिगरीने ते बंदकाचे पिल्लू फेकून दिले आणि रागाने दाबली सुरसावली.

त्याचे जेवण घाईतच उरकले. हुकराची चरबी आणि कझाकांचे हुकमी पान असणारे विनसाईचे आंबट रूष एवढेच जेवण ! त्यानी हे घरून आणले होते.

जेवण झाल्यावर बायका पेडे बांधू लागल्या. कापलेले गवत कोमेजले आणि सुकले. त्यातून एक डोक्यात भिनणारा उग्र गंध सुटला.

'थरी जाण्यात काही अर्थ नाही' जेवताना पंतीलेय म्हणाला 'रानात बैल

चरायला सोडू आणि उद्या गवतावरची पहाटओल ओसरली रे ओसरली की स्वरुपणी संपवून टाकू.'

दिवसाचे काम स्याजी संपवले तेव्हा काळोख पडू लागला होता. आक्सीनियाने शेवटच्या पेंड्या बांधल्या आणि मक्याचा लवडा शिजवण्यासाठी ती गाडीकडे गेली. सर्वसंध दिवसभर तिने दुष्टपणे शिगरीची टर उडवली होती. कोणत्या तरी प्रचंड अविस्मरणीय दुष्कापतीचा मूड उगवावा अशा ओसंडत्या ट्रेपाने तिचे डोळे त्याच्यावर रोखलेले होते. उदास आणि कोमेजून गेलेल्या शिगरीने बैलांना कसेतरी डॉनवर पाण्याला नेले. त्याच्या बापाचे त्याच्यावर आणि आक्सीनियावर दिवसभर लक्ष होते. नाराजीने शिगरीकडे पाहत तो म्हणाला,

'जेवण करून घे आणि मग बैलांवर लक्ष ठेव. गवतात ती तोंड घालत नाहीतसं बघ. माझा मेंढी कुडता घेऊन जा.'

दायाने आपले पोर गाडीव्याली ठेवले आणि ती झाडंझुडपं मोळा करण्यासाठी दुसऱ्याबरोबर रानात गेली.

कुरणावरच्या गडद बेलाम आभाळांत जयी चंद्र उंच चढला होता. जालाभोवती पतंगाचे वृक्ष वादळ धिरट्या घालत होते. शिगरीजवळ एका रकटघावर जेवण वाढले होते. धुरकटलेल्या गाड्यात मका शिजत होता. आपल्या पडदाणीच्या काठाने चमचा पुसत दायाने शिगरीला हाक मारली—

'चल जेवायला ये.'

बापाचा मेंढीकुडता खांद्यावर ओषळलेला शिगरी अंधारातून अवतीर्ण झाला आणि शिगरीकडे आला.

'आज लहूर कशानं फिरत्येय?' दायाने स्मित करून विचारले.

'पाठ दुखत्येय ! पाऊस पडणारसं दिसतंय' सहजगत्या द्याने असे त्याने प्रत्युत्तर दिले.

'त्याला बैलांची राखण करायला नकोय.' दुसऱ्या हसली आणि आपल्या भावाजवळ बसून तिने संभाषणाचा प्रयत्न केला. पण काही केल्या तिचे प्रयत्न सफल होईनात. अर्धाकच्चा मका दाताने चाबत पंतीलेय खोर मुरकत होता. डोळे बर न करता आक्सीनिया खात होती. दायान्या विनोदाला बळेच हसत होती. छळणाऱ्या लालीने तिचे गाल तापून गेले होते.

सर्वांच्या आधी शिगरी उठला आणि बैलांकडे चालता झाला.

'बैलांकडे नीट बघ. दुसऱ्या कुणाचं गवत तुडवू देऊ नको.' त्याच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहून त्याच्या बापाने ओरडून सांगितले आणि एवढ्यात

मन्याचा घास गळपात अडकून बराचवेळ कर्कश आवाजात तो ठसकत राहिला. आपले हसू दावण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या दुन्याच्या गालांचा फुगा झाला होता.

जाळ आता कमी झाला होता. धुमसणाऱ्या झाडाझडपांनी त्या इग्यादग्या मंडळींना जळत्या पानांच्या मधुमधाने वेढून टाकले.

मध्यरात्री पिंगरी बोरपावळाने छावणीजवळ आला आणि सुमारे दहा पावलावर येऊन थंबकला. गाडीत त्याचा आप सुरेल घोरत होता. धुमधुमणारे निखारे सुवर्णमोराच्या डोळ्यांसारखे राखेतून टबकारून वरत होते.

एक धुरकट अवगुठित आकृती गाडीतून बाहेर पडली आणि हळूहळू पिंगरीकडे आली. दोन तीन पावलांवर ती थंबकली. आक्सीनिया ! पिंगरीचे काळीज थडाथड उडू लागले. त्याने दबून पुढे पाऊल टाकले. आपल्या मेदेकुडर्याचे टोक मागे फेकले आणि तिचा शरणागत धगधगता देह आपल्या अंगाशी कवटाळला- तिचे पाय गुड्यात झुकले. ती बरबरू लागली. तिचे दात थडथडू लागले. फाडलेले कोकरू लाडग्याने पाठीवर मारावे तसे पिंगरीने तिला झटविली खांद्यावर टाकले आणि बटणे सुटलेल्या कोटाच्या, पायात लोळत येणाऱ्या काठावर धडपडत धूम ठोकली.

‘अः ! प्रिशा, प्रिशा ! तुझे बाबा ...’

‘गप्’

त्याच्या मिठीतून स्वतःला सोडवून घेण्याचा प्रयत्न करणारी, मेढ्यांच्या उग्र लोकरीत गुदमरल्याने घापा टाकणारी, कटु पश्चात्तापाने सद्गदित झालेली आक्सीनिया बोरडल्यासारखे वाटावे अशा दबल्या कण्हणाऱ्या आवाजात म्हणत होती-

‘सोड मला... आता काय उपयोग ? मी स्वतःच येते.’

१०.

स्त्रीच्या जीवनातील वेळावलेले प्रेम सुनील किंवा आरक्त संसर्गत सुमनां सारखे नसते. ते असते आडवाटेला उगवणाऱ्या गांजेकुलासारखे मायेफिष्ट.

शूरपणीनंतर आक्सीनिया पार बदलून गेली. जणूकाही कुणीतरी तिच्या तोंडावर निशाणी ओढली होती, मुद्रा ठोकली होती. ती भेटली की दुसऱ्या

बायका गालातल्या गालात हसू लागल्या. तिची पाठ बळली की माना हलवू लागल्या. इतर मुलींना तिचा मस्तर वाटू लागला. ही मात्र आपले सुखावलेले पण निहांबलेले डोके ताठ ठेवून होती.

ग्रिगरी मेलोखोवच्या आणि तिच्या प्रकरणाचा लोकरच गवगवा आला. प्रथम माणसे अर्धवट सार्जकतेने कुजबुजत होती. पण पयनचवकीजवळ रायच्या कोवळ्या शेतात पहाटेच्या चांदण्यात त्यांना एकमेकांच्या कुशीत त्या खेड्यातील पनगराने जेव्हा पाहिले तेव्हा बसाडीवर आदळणाऱ्या गडूळ लाटेप्रमाणे ती अफवा गावात फुटली.

पंतीलेयच्याही कानावर हा प्रकार आला. एका रविवारी त्याला मोखोवच्या दुकानी जाण्याचा प्रसंग आला. तिचे लोकांची अमाप गर्दी उडाली होती. ती आत गेल्यावर प्रत्येकजण त्याच्याकडे पाहून हसत त्याला वाट करून देऊ लागला. कापडचोपड जिथे विकत होते त्या फळीजवळ ती लोकाना रेटत गेला. दुकानाचे मालक सेर्गेई प्लोतोनोविच मोखोव जातीने म्हातान्याच्या सेवेला धावून आले.

‘इतके दिवस कुठे होतास प्रकोफीएविच ?’

‘कामाचा व्याप ! शेतकामाची कटकट !’

‘काय ? एवढे मुलगे असून कटकट कसली ?’

‘कुठले मुलगे ? प्योत्र तर शिबिराला गेलाय, सगळं करायला आहोत फक्त मी आणि मिशा—’

मोखोवनी आपली कडक तांबूस दाढी बोटानी फाकली आणि कशाकांच्या घोळक्याकडे डोळ्यांच्या कोपऱ्यातून सहेतुक कटाक्ष टाकला.

‘खरंय रे म्हातान्या ! आम्हाला ह्वाबद्दल काही सांगायचंस तर खरं !’

‘कशाबद्दल—’

‘कशाबद्दल काय ? पोराचं लग्न काढलंस आणि कुणाला पताही नाही लागू देत.’

‘कुठल्या पोराचं ?’

‘कुठल्या काय ? ग्रिगरीचे लग्न कुठं झालंय ?’

‘त्याचं लग्न लाऊन घायचा अजून विचार नाही.’

‘पण मी तर ऐकलं की सून आणतोयस घरी म्हणून...स्तिवान आस्तार-खोवची आक्सीनिया.’

‘काय ? तिचा अतार जिवंत असताना ? बोलतोस काय प्लोतोनोविच ? घट्टाबिट्टा तर नाही मोडलीस ?’

कळीघर पसरलेल्या कापडाच्या बुण्यावरून पंतीलेयने हात फिरवला आणि झरेकन् वळून लंगडत लंगडत तो दाराकडे निघाला. त्याने सगळ घराची वाट धरली. एखाद्या बैलामारखी मूंडी खाली झुकवून आणि बोटांची मूठ आवळून लंगड्या पायावर जास्तच लंगडत तो चालत होता. आस्ताखोबच्या घरावरून जाताना वळुजीच्या कुंपणापलीकडे त्याची नजर गेली. नटली थटली तरणीताठी दिमणारी आक्सीनिया नितंब लचकवीत एक बावली घेऊन घरात जात होती.

‘बाब ए !’ असे ओरडून त्याने रागाने फाटक उचडले व तो आत शिरला आक्सीनिया घबकून उभी राहिली. तो जवळ येण्याची वाट बघू लागली. ते दोघे घरात शिरले. स्वच्छ केरवारे केलेल्या मातीच्या जमिनीतून कुसवी रेती चमकत होती.

कोपऱ्यातील बाकड्यावर नुकत्याच तव्यातून काढलेल्या ‘पिरोगी’ होत्या. कुबट कपड्याचा आणि गोड मकरचंदाचा चाम चाफेखणीतून येत होता.

भले मोठे डोळे असलेले बाड्या रंगाचे पट्टेरी मांजर पंतीलेयच्या पायात घोटाळत गुरगुरू लागले. पाठीची कमान करून त्याच्या बुटांना ते लगटू लागले. पंतीलेयने त्याला चिडून अशी काही लाय हाणली की पार त्या बाकड्याच्याही पलीकडे ते उडाले.

‘मी हे सगळं काय ऐकतोय ? ओं ?’ आक्सीनियाच्या डोळ्यांत रोखून बघत तो किचाळला.

‘तुम्हा नवरा आता कुठं नजरेआड झाला नाही तर लागलीच दुसऱ्याच्या कसोट्याचं तीर्थ घ्यायला ! प्रिशाचं रंगत सांडीन ह्याबद्दल आणि स्तिपानालाही लिहून कळवीन. जाऊ दे त्याच्या कानावर ! अग रांडे, तुमं पुरतं कांडात निघालं नाही वाटतं अजून ? खबरदार यापुढे माझ्या परसात पाय टाकशील तर ! निघाली मारे पोरासोराबरीबर रंग खेळायला. येऊ दे स्तिपान म्हणजे मी...’

डोळे किलकिले करून आक्सीनिया ऐकत होती आणि एकदम निर्लज्जपणे आपल्या माग्याच्या काठाला गोलाकार उचलझटका देऊन तिने पंतीलेयला बायको कपड्याच्या वासाने गुदमरून टाकले. वक्षस्थळ उंचावून ती त्याच्याजवळ आली. ओठ काढून दात दाखवीत ती म्हणाली—

‘कोण रे तू ? मामा सासरा ? ओं ? तू कोण मला शिकवणार ? घरी जा आणि आपल्या वूड मुटलेल्या बायकोला शिकव. तुम्ही शिस्त तुम्हा आवाडांच्या आत ठेव. चल चालता हो. मला धमकवतोय !’

टीप : १. पिरोगी— केकसारखा एक खाद्य विशेष.

‘दम घर बेदकूफ भयाने !’

‘दम घरायला आहे काय ? जिथून पडलास तिथं जा ना मेल्या ! आणि तुझा ग्रिशा मला हवा असेल तर त्याला कच्चा खायला सोडणार नाही आणि कळं भोगायला मागं हटणार नाही ! मारणार आहेस मला ? लिहिणार आहेस माझ्या नवऱ्याला ? आतामानला का लिहिनास ! पण ग्रिशा माझ्या मालकीचा आहे. तो माझा आहे ! माझा. तो माझ्याजवळ आहे आणि त्याला मी ठेवून घेणार आहे !’

लटपटू लागलेल्या पंतीलेयला आवसीनियाने आपल्या ऊराने रेटले. (जाळघात सापडलेल्या माळडोक पक्षासारखे ते ऊर तिच्या पातळ चोळीतून उसळू बघत होते) आपल्या कृष्ण नेत्रातील ज्वाळांचे तिने त्याला चटके दिले, अधिका. धिक भयंकर आणि अर्वाच्य शब्दांनी त्याला नको नको करून टाकले. त्याच्या भुवया शरधरू लागल्या तो म्हातारा मागच्या पावली दाराकडे सरकू लागला. कोपऱ्यात ठेवलेली आपली काठी चाचपडू लागला आणि हात उडवीत हुंगणाने फाटक उघडले. घापा टाकीत आवसीनियाने त्याला वाटेतून दूर लोटले आणि उन्मत्तपणे ती किचाळून म्हणाली—

‘मी प्रेम करणार ! मला भोगाऱ्या लागलेल्या अन्यायाचं पुरतं उट्ट काढणार ! मग वाटलं तर माझा जीव घ्या. तो माझा ग्रिशा आहे ! माझा !’

दाढीतल्या दाढीत काहीतरी पुटपुटत पंतीलेयू लंगडत झपाट्याने घराकडे निघाला.

ग्रिगरी त्याला खोलीत आढळला. चकार शब्द न बोलता त्याने पोराच्या पाठीवर काठी हाणली. कळवळून ग्रिगरी आपल्या बापाच्या खांद्यावर वाकला.

‘का पण बाबा ?’

‘तुझ्या कर्मासाठी रांडेच्या !’

‘कसलं कर्म ?’

‘खेजान्याचं वाटोळं करू नको ! बापाच्या तोंडाला काळोखी फासू नको ! वायकांच्या मागं लागू नको कुत्तरडघा !’ पंतीलेयूच्या नाकपुड्या फुलल्या होत्या. हाताढील काठी पकडलेल्या ग्रिगरीला ती काठी परत मिळवण्यासाठी खोलीभर फरफटवीत होता.

‘बाबा, मी मारू देणार नाही तुला !’ ग्रिगरी खरखरीत आवाजात ओरडला आणि दात लावून त्याने बापाच्या हातून काठी हिसकावून घेतली. त्याच्या गुडघ्यावर ती बिसावली आणि कोडकन् तुटली ! आपल्या दणकट गुद्याने पंतीलेयू

प्रकोफीएविच्ने त्याच्या मानेवर ह्याणले. 'मगळघा लोकांच्या देखत तुला आमुडाने फोडून काढतो विधूळघाटघा ! कुळबुडव्या !' आणखी एक टोळा ठेवून देण्याच्या सुरसुरीने पंतीलेय ह्या पायाचा त्या पायावर ताचू लागला. 'खेडघातल्या एकाद्या खेडगळ पोरीच्या मळघात तुला बाघतो, खल्ली करून टाकतो तुला !' त्याच्या बापाने डरकाळी फोडली.

तो गोंगाट ऐकून म्हातारी आई धावत त्या खोलीत आली.

'पंतीलेय प्रकोफीएविच् ! शांत हो. शांत हो !' पण म्हातारा रागाने जरोखरच बेभान झाला होता. त्याने दिलेल्या घक्क्याने त्याची बायको कोलमडून गेली. शिवण्याचे मशीन ठेवलेले टेबल त्याने उलथून टाकले. आणि फत्ते झाल्यासारखा तो धावत आवाडात आला. त्या झटापटीत गिगरीचा सदरा फाटला. तो काढायलाही त्याला वेळ मिळाला नाही. कारण तेवढ्यात दार धाडकन आपटले आणि बावळी डमासारखा त्याचा बाप परत उंबरठ्यावर घेऊन उभा राहिला.

'तुझं लघीनच लावून टाकतो. कुत्तेकी अबलाद !'

घोड्याने टाप टाकावी तसा त्याने पाय आपटला आणि गिगरीच्या पुष्ट पाठीकडे तो रोखून पाहू लागला. 'उद्याच गाडी घेऊन निघतो आणि जमवून टाकतो. माझ्या पोरापायी लोकांनी फिदीफिदी हसार्वं म्हणून जगलो नाही.'

'आधी मला सदरा घालू दे. मग लाव माझं लघीन.'

'खेडगळ, बिनकल पोरीशीच लावतो तुझं लघीन.'

धाडकन दार आपटून म्हतारा धडाघडा पायऱ्या उतरून गेला.

११.

ताडपण्यांची ढाकणे लावलेल्या गाड्यांची गंगच्या रांग सेत्राखीव खेड्याच्या पलीकडे असलेल्या मैदानावर पसरली होती. अजब सपाट्याने एक नीटस डवळघा छपराचे चिमुकले गाव उभे राहिले होते. सरळसांट रस्त्याच्या मध्यभागी लहानसा चौक असलेले गाव ! इथे एक संत्री पाहायला उभा होता.

शिकाऊ शिविराचे नेहमीचे वेचव आयुष्य माणसे जगत होती. कझाकांची एक तुकडी चरणाऱ्या घोड्यांची राखण करीत असे. सकाळ झाली की घोड्यांना

ते शिबिराकडे हाकलून नेत. मग साफसफाई, खरारा, काळणो, हजेरी ही कामे सुरू होत. शिबिराचा मुख्य अधिकारी लेफ्टनंट-कनॅल पोपोव खणखणीत आवाजात गरजायचा, पोरमेत्या कक्षाकांना शिकवणारे सार्जंटस् ओरबुन हुकूम सोडायचे. टेकडीवर ते लुटुपुटूचा हल्ला चढवीत, धूतंपणे गनिमाला वेडा घालीत चांदमारी-वर निशाण चालवीत. तलवारीच्या खटापटीत पोरमेले कक्षाक एकमेकांशी हांड घेत. त्यांच्याहून मोठ्या वयाचे कक्षाक बुकवता येईल तेवढी तालीम बुकवायला वघत.

उकाड्याने आणि व्होडक्याने आवाज खरखरीत झाले. बंदिस्त रेकत्यांच्या लांबच लांब रांगेवरून सुगंधी उद्दीपक वारा वाहू लागला. दूरवरून 'मुस्लीकांची' शीळ ऐकू येऊ लागली. सफेता दिलेल्या झोपड्यातील कोंदटपणा आणि घूर ह्यापासून दूरदूर जायला हे खडे मैदान माणसाना खुणावू लागले.

शिबीर संपायच्या एक आठवडा आधी आन्ड्रे तौमिलीनची बायको त्याला भेटायला आली. घरी बसवलेली कुऱ्कुरीत ब्रिस्कटे, निरनिराळी मिठाई आणि बातम्यांची कुंभेरी आपल्याबरोबर ती घेऊन आली होती.

दुसऱ्या दिवशी उजाडता ती निघून गेली. तिच्याबरोबर कक्षाकांनी आपल्या कुटुंबांना आणि खेड्यातील नातेवाईकांना निरीप नेमस्कार कळवले. फक्त स्तिपान आस्ताखोवने तिच्याबरोबर काही निरोप घाडला नाही. आदल्या दिवशी संध्याकाळी तो आजारी पडला होता. बरे वाटावे म्हणून त्याने इतकी व्होडका घेतली की तौमिलीनची बायकोच काय पण ह्या अफाट विषवातले काही म्हणता काही त्याला दिसेचना. दुसऱ्या दिवशी कबायतीला तो गेला नाही. त्याच्याच विनंतीवरून डॉक्टरांच्या मदतनिसाने एक डझन जळवा त्याच्या छातीला रक्त काढण्यासाठी लावल्या. गाडीच्या चाकापाशी अंगात बंडी घालून स्तिपान बसला होता. गाडीच्या वंगणाने त्याच्या टोपीला लावलेले लीनन तेलकट होत होते. आपल्या विपासारख्या छाताडाचे शोषण करून काळघा रक्ताने फुगणाऱ्या जळवाकडे टक लावून तो दुर्मुखला बसला होता. रेजिमेंटच्या डॉक्टरच्या अडली बाजूला सिगरेट ओडीत उभा होता. दाताला पडलेल्या भगदाडातून गाळून घूर बाहेर सोडीत होता.

'बरं वाटतंय का?'

'चांगलं पितायूत, काळजालाही बरं हे'

टीप : १. मुस्लीक खारीसारखा एक प्राणी.

‘जळवा म्हणजे काय बात आहे !’

तोमिलीन तिथे आला आणि स्तिपानकडे पाहून त्याने डोळा घातला—

‘स्तिपान तुझ्याशी जरा खाजगी बोलायचंय’

‘बोल’

‘मिनिटभर इकडे ये’

स्तिपान दुरकत उठला आणि तो मिलीनला धेऊन वाजूला गेला.

‘हू ! बोल आता’

‘माझी बायको इथं भेटायला आली होती. आज सकाळी ती गेली.’

‘मग ?’

‘खेड्यात तुझ्या बायकोबद्दल बरंच बोललं आतंय’

‘काय ?’

‘बांगलं नाही बोललं जात !’

‘काय ? आहे काय ?’

‘ग्रिगरी गेलीखोवला ती लागू आहे म्हणे. अगदी उघड चाललंय.’

स्तिपानचा चेहरा पांढरा फटक पडला. छातीवरच्या जळवा त्याने ओर-बाइन काढल्या आणि पायाखाली चिरडल्या. शेवटची जळू चिरडल्यानंतर त्याने वंझीची बटणे लावली आणि एकाएकी भिऊन परत बटणे सोडली. त्याचे विवर्ण ओठ हुलायला लागले. ते थरथरत होते. अग्न्यडलेल्या स्मिताने ते विलग झाले. मग त्या ओठांना वळधा पडल्या, काळधा निळधा मुरकुत्या पडल्या. तोमिलीनला वाटले स्तिपान काहीतरी टणक घट्ट पदार्थ खावत असला पाहिजे. हळूहळू त्याचा चेहरा पूर्ववत झाला. दाताखाली धरलेले ओठ निव्वल झाले. त्याने टोपी काढून हातात घेतली. तिच्या पांढऱ्या आच्छादनाला लागलेले तेल बाहीने पुसले आणि तो म्हणाला—

‘बातमी सांगितल्याबद्दल आभार.’

‘मला फक्त तुला इशारा द्यायचा होता. माझ्यावर रागावू नको.’

तुमानीवर हाताची खापटी मारून तोमिलीनने सहानुभूती दाखवली आणि तो आपल्या घोड्याकडे निघून गेला. शिबिरातून आरडाओरड ऐकू येत होती. तलवारीच्या हाताची तालीम करून कक्षाक परतले होते. आपल्या टोपीला लागलेल्या काळधा डागाकडे अडळ आणि उग्रपणे टक लावून बघत स्तिपान क्षणभर उभा राहिला.

अर्धवट चिरडलेली मरणोन्मुख जळू सरपटत त्याच्या बुटावर चढत होती.

शिविराहून कमाकांना परतायला दहा दिवस उरले होते. उशीरा लाभलेल्या कडवट प्रेमाच्या धुंदीत आक्सीनिया जगत होती. बापाच्या धमकावण्यांना न जमानता प्रिगरी मुकाड्या देऊन रात्री तिच्याकडे जात होता. बहाटे घरी परतत होता.

आपल्या ताकदीच्या बाहेर धावू पहाणाऱ्या घोड्याप्रमाणे दोन आठवड्यात त्याची शक्ती शिरपून गेली होती. रात्रीच्या रात्री जागरणे केल्याने त्याची उंच गालकड काळवंडून गेली होती. खोल गेलेल्या खोबण्यांतून त्याचे आंत डोळे मल्ल नजरेने पाहू लागले होते. आक्सीनिया चेहरा संपूर्ण उघडा टाकून व्हिडत होती. तिच्या डोळ्यांमधली खळी आसन्नमरण सारख्यागत काळी पडली होती. तिच्या मुजलेल्या हावरट ओठांवर चंचल आकृष्टाचाच रिमत आले.

त्याचे पागल संघटन अनन्य आणि खुल्लमखुल्ले होते. त्यांना ना विवेकाचा जाच होता ना जगापासून ते आपले प्रेम छपवीत होते. दोघेही एका निलाजऱ्या जवाळेत इतक्या तल्लीनतेने जळत होती की त्यांना रस्त्यात पाहून लोकानाचा शरम वाटू लागली होती.

आक्सीनियाबद्दल पूर्वी प्रिगरीची चेष्टा करणारे त्याचे दोस्त आता मूक झाले होते आणि त्याच्या संगतीत त्यांना अवघडल्यासारखे, जखडल्यासारखे वाटू लागले होते. मनोमनी बायका आक्सीनियाचा प्रस्तर करीत होत्या. पण बोलताना मात्र तिची छीः धूः करीत होत्या. स्तिपान परत आल्यानंतर काय चित्तरकषा घडेल ती चविटपणे चघळीत होत्या. सगळ्याचा शेवट काय होईल त्याबद्दलच्या उत्सुकतेने भुरणीला लागल्या होत्या.

नवरा बाहेरगावी गेलेल्या ह्या बाईबरोबरची आपली भानगड जगापासून लपवण्याचा थोडासा देखावा जरी प्रिगरी करता, प्रोषितभर्तका आक्सीनिया प्रिगरीबरोबरचे संबंध इतरांना धाव्यावर न बसवता थोडेसे गुप्त राखती तर ह्यात जगाला जगावेगळे काही दिसते ना ! थोड्याशा गटारगप्पा मारल्यानंतर खेड्याला ह्याचा विसर पडला असता. पण जवळ जवळ उघडपणेच ती दोघे

एकत्र राहत होती. कुठल्याही क्षणभंगुर संगतीशी सादृश्य नसलेल्या ओंका श्रेष्ठतर गोष्टीने ती दोघे जखडली गेली होती. म्हणूनच खेडुतानी असे ठरवून टाकले की हे अनंतिक आहे आणि डोकावल्या उत्सुकतेने त्यानी स्वास आवरून धरले होते. स्तिपान येऊन ही गाठ कापणार होता.

आक्सीनियाच्या झोपायच्या खोलीतील पलंगावर काळी पांढरी सुताची रिक्कामी रीळे ओंबलेली एक दोरी बांधलेली होती सजावट म्हणून ती टांगलेली होती. रात्री माशा निवाऱ्याला त्या रिळांवर येऊन बसत. त्यावरून आढ्यापर्यंत कोळ्यानी जाळी बिणलेली होती. आक्सीनियाच्या अनावृत्त थंड बाहूवर माथा टेकून ग्रिगरी त्या रिळांच्या साखळीकडे बघत होता. काम करून निबर झालेल्या आपल्या दुसऱ्या हाताच्या बोटांनी आक्सीनिया त्याच्या केसांच्या दाट झुलपांशी खेळत होती. तिच्या बोटांना गरम दुधाचा बास येत होता. ग्रिगरीने डोके वळवून नाक आक्सीनियाच्या बगलेत दाबले तेव्हा स्त्रीच्या घामाचा मधुर गंध त्याच्या नाक पुड्यांतून तूडंब भरून गेला. चौबाजूला टोकदार देवदारी शंकू बसवलेल्या रंगीत खाटेशिवाय त्या खोलीत एक लोखंडी पत्रा ठोकलेला ऐस्पैस पेटारा होता. त्यांत आक्सीनियाचे स्त्रीघन आणि ठेवणीतले पोशाख ठेवलेले होते. कोपऱ्यात एक मेज, खाली झुकलेल्या फडफडत्या लग्नीच्या रांगांकडे कूच करणाऱ्या अनरल स्कवेलेव्चे तेलचित्र, दोन खुर्ची आणि त्याच्या वरच्या बाजूला वेगळी तेजोमंडळांत उभ्या असलेल्या देवपुतळ्यांएवढे सामान होते. बाजूच्या भितीवर डागळलेली छायाचित्रे लावलेली होती. एक छायाचित्र कझाकांच्या एका गटाचे होते. कुरळघा बटा घडघाळी साखळ्यांनी शृंगारलेल्या आणि फुगलेल्या छात्या, उपसलेल्या तलवारी. ... रणांगणावर गेलेल्या स्तिपान आणि त्याच्या दोस्तमंडळींचे हे छायाचित्र होते. एका खुंटीवर स्तिपानचा गणवेश लटकला होता. तो फेकून देण्यात आला नव्हता. चंद्र आता खिडकीसमोर आला होता. 'स्वेत' सार्जेंटच्या खांद्यावरील दोन माकुलांना त्याच्या पिठुर चांदण्याने ओसरता स्पर्श केला.

एक मुस्कारा टाकून आक्सीनियाने ग्रिगरीच्या नाकाच्या पाकळीचा आणि धू-मध्याचा मुका घेतला.

'ग्रिशा माझ्या लाडक्या—'

'काय?'

'फक्त तऊच दिवस उरले.'

'म्हणजे जेजून अवकाश आहे.'

'काय करू मी ग्रिशा?'

‘मी काय सांगू?’

निघू पाहणारा सुस्कारा आक्सीनियाने आवरला. परत प्रिगरीच्या मुलपां-
वरून नेटका हात फिरवीत ती बोटानी त्याचे केस विचरू लागली.

‘स्तिपान माझा जीब घेईल’ तिने अर्धवट विचारले, अर्धवट मांगितले.

प्रिगरी गप्प होता. त्याला झोप आली होती. मिटणारे डोळे त्याने कपटाने
उघडले, तेव्हा अंगावर ओठंगलेल्या आक्सीनियाच्या डोळ्यातील चमकते निळसर
काजळ त्याला दिसले.

‘माझा नवरा परत आला की तू मला सोडून देशील ना? तुला भीती
वाटेल?’

‘मी का त्याला भिऊ? तू त्याची बायको आहेस म्यायचंस तू.’...

‘तुझ्याबरोबर असले तेव्हा नाही भीती वाटत, पण दिवसा त्याचा विचार
केला की वाटत-’

जॉर्जई देऊन प्रिगरी म्हणाला, ‘स्तिपान परत येण्याचं विषय काही नाही.
माझं लग्न लावून देण्याच्या गोष्टी बाबांनी चालवल्यायत.’

तो हसला. आणखी काहीतरी तो म्हणणार होता पण आपल्या डोक्या-
खालचा आक्सीनियाचा बाजू एकदम लटका आणि कमजोर झाल्यासारखा त्याला
वाटला. उशीत तो हात रुतल्यासारखा झाला. क्षणभराने परत तो पहिल्यासारखा
टणक झाला.

‘कुणी मुलगी हेरल्येय वाटत?’ गुदमरत्या आवाजात तिने विचारले.

‘त्याचं नुसतच बोलणं चाललंय. आई म्हणतेय कोशुनोवच्या नतालियावद्दल
त्याच्या मनात आहे.

‘नतालिया-चांगली आहे मुलगी दिसायला, फार सुंदर आहे. मग काय
तर! करून टाक तिच्याशी लग्न! परबाच तिला गिरिजापरात पाहिली. छान-
छुकीचा पोशाख केला होता.’ आक्सीनिया बोलत होती अपाटपाने पण त्याला
घड ऐकूही येत नव्हतं इतका तिचा आवाज निर्जीव आणि मरगळलेला होता.

‘तिचं सौंदर्यं तिला लखलाभ होवो. मला तुझ्याशी लग्न करायचंय.’

प्रिगरीच्या डोक्याखालचा हात आक्सीनियाने सपूकन काढून घेतला आणि
घुष्क नजरेने ती खिडकीकडे बघू लागली.

परसात धिजलेले पिवळसर धुके होते. केठीची लांबलचक सावली पसरली
होती. रातकिडे किरकिरत होते. डॉनच्या खालच्या अंगाकडून फौजजातीच्या
पक्षांचा भेदक घुत्कार खिडकीतून आत तरंगत येत होता.

‘प्रिया’

‘काही मुचतंय का?’

आक्सोनियाने प्रिगरीचे राकट टणक तळवे हातात पकडले आणि ते आपल्या बक्षःस्थळावर, जवळजवळ निश्चेतन झालेल्या गालावर दाबले आणि चिबहुळतेने ती ओरडली.

‘का जीव लायलास मला मेल्या? काय करू मी आता? प्रिया! माझ बाटोळ झालं. स्तिपान परत येतोय. त्याला काय सांगू? कोण आहे मला मदत करायला?’

प्रिगरी गप्प होता. त्याच्या देखण्या गरुडनाकाकडे, त्याच्या काळवंडलेल्या डोळ्यांकडे त्याच्या मूक ओंठांकडे शोकसंतप्त नजरेने आक्सोनिया पाहत होती. पाहता पाहता भावनेच्या लांडघात संयमाचे बांध बाहून घेले पागळपणे तिने त्याच्या चेहऱ्याचे, मानेचे, दंडाचे, छातीवरील राकट कुरळ्या काळ्या केसांचे मुके घेतले. तिच्या शरीराची घरघर प्रिगरीला जाणवत होती, घापा टाकीत ती कुजबुजू लागली.

‘प्रिया माझ्या जीवाच्या जीवा-दिलवरा-आपण पळून जाऊ या. माझ्या लाडक्या! आपण सगळं सोडून निघून जाऊ या. माझा नवरा, घरदार सगळं मी सोडून देते तू माझ्याबरोबर असलास की झालं. आपण दूरदूर खाणीवर जाऊ या. मी तुझ्यावर प्रेम करीत. तुला सांभाळीन. पारामोनोव खाणीवर माझा एक चुलता चौकीदार आहे. तो आपल्याला मदत करील. प्रिया! बोल नारे काहीनरी!’

प्रिगरी विचार करीत पडला होता. अचानक त्याने आपले घगघगते परदेशी वाटणारे डोळे उघडले. ते डोळे हसत होते. उपहासाने चमकत होते.

‘तू मूर्ख आहेस, आक्सोनिया... मूर्ख! तू नुसतीच बडबडतेस. त्यात ऐकावं असं काहीसुद्धा नसतं. मी शेती सोडून कसा जाऊ? पुढच्या वर्षी माझी फीजेतली नोकरी मला करायला हवी. ते नाही जमायचंय. ह्या जमिनीपासून मी कुठेही हलणार नाही. हे इथं खड मैदान आहे. दवास घ्यायला मिळतोय आणि तिथं? गेल्यावर्षीच्या उन्हाळ्यात बाबाबरोबर मी स्टेशनवार गेलो होतो. मरायचाच बाकी उरलो इजिनाची घरघराट! कोळशाच्या धुरानं गुदमरायला होत होत! कशी माणसं तिथं राहातात कोण जाणे! कदाचित त्यांच्या अंग. वळणी पडलं असेल!’ प्रिगरी पचकन् थुंकला आणि म्हणाला,

‘मी खेडे सोडून कधी जाणार नाही.’

खिडकीबाहेर सार्जेचे काजळ बाहेत चालले होते. जेव्हा आठ मेला होता, विजलेले पिचळमर घुंके आवाडान दिसेनासे झाले. सावल्या तिघून गेल्या. खिडकीच्या बाहेर दिसणारी विरळ आहुती गेल्यावर्षीच्या लाकडाच्या ओळघांची होती का ते कुठलं तरी जुनाट झड्डप होतं हे सांगणे कठीण होतं.

खोलीतला काळोखही चाडला. स्तिपानच्या गणवेशावरचा माकूल विरून गेला. आक्सोनियाच्या खांद्याचा सूक्ष्म कंप किंवा दोन्ही हातांनी दाबून घडूनही उशीवर निःशब्दपणे परधरणाऱे तिचे मरतक त्या कबऱ्या, कोडलेल्या काळोखात विंगरीला दिसलं नाही.

४३.

तोमिलीनची बायको येऊन गेल्यावर स्तिपानच्या बेहऱ्यावरची कळी स्पष्टपणे उतरून गेली. भुवया डोळ्यावर झुकू लागल्या. कपाळावर खोल उग्र आठघांभे जाळे पसरले. आपल्या दोस्तांची त्याचे बोलणे विरळ झाले. एवढ्या-तेवढ्यावरून तो हमरीतुमरीवर येऊ लागला. सार्जेंट मेजरची त्याचा बखेडा आला, प्यात्र भेलीखोवकडे बघायलाही तो तयार नव्हता. पूर्वी त्याचा बांधणारे स्नेहज्जू तुटून गेले. आपल्या विपादयुक्त जडखदच्या कोळामुळे स्तिपान उघडलेल्या बारूसारखा पार खाली घसरला. ते जे घरी आले ते एकमेकांचे शत्रू बनूनच.

त्याच्या संबंधातील सूक्ष्म बॅर भडकायला कशाचे तरी निमित्त अर्थात हुवेच होते. पूर्वीसारखे एकाच गटात ते खेड्याकडे निघाले. प्यात्र आणि स्तिपानचे घोडे रेकल्यांना जुंमलेले होते. स्वतःच्या घोड्यावर बसून फिस्तोनिया पाठीमागून येत होता. अंगात ताप असलेला तोमिलीन फर्गॉल पांघरून गाडीत पडला होता. फिदोत बादोफ्स्कोफ् गाडी हाकायला फारच सुस्त होता. तेव्हा प्योत्रने लगाम आपल्या हाती घेतले. बाटेवर बाडलेल्या सराट्याच्या आभळ्या तुऱ्यांना हातातील चाबकाने फटकरीत स्तिपान रेकल्याच्या बाजूने चालला होता. (पाऊस पडत होता) काळघा मातीचा चिखल डांबरासारखा चाकांना चिकटू लागला. दगामुळे आकाशाला शारदीय निळा-राखी रंग आला होता. रात्र पडली, कुठल्याही गावठाणाचे दिवे

दिवेनात. प्योत्र आमुडाने घोडघांभा मनमोक्त घोडवीत होता. काळोखातून स्तिपान एकाएकी गरजला-

‘तू- तुझ्या-! स्वतःचे घोडे सोडून भाड्या घोडघावर तेवढा आमुड घर!’

‘डोळे उघडून बघ ! न चालणाराला मी हाणतोय-’

‘तुलाच जुंपीन गाडीला काय समजलाम ? तुर्फी त्याच लायकीचे.’

प्योत्रने लगाम खाली टाकले.

‘काय म्हणणं आहे?’

‘अरे बस ना आपल्या जागेवर!’

‘चूप.’

‘त्याच्यावर का भडकलायस?’ स्तिपानजवळ घोडा आणीत क्रिस्तोनियाने विचारले. स्तिपानने उत्तर दिले नाही. आणखी अर्धा तास ते गुपचूप चालले होते. चाकाखाली चिखल स्परपत होता. ताडपत्रीवर पाऊस सुस्तपणे तडकत होता. लगाम खाली ठेवून प्योत्र सिगरेट ओढीत होता. स्तिपानबरोबर हचानंतर होणाऱ्या भाडणात कोणते पाणउतान्याचे शब्द आपरावेत हचाना मनाशी विचार करीत होता.

‘बाजूला हो, मला निवान्याला बसायचंय.’ स्तिपानने प्योत्रला बाजूला वकलले आणि गाडीच्या पावतकीवर त्याने उडी मारली.

गाडी एकदम हिदकळली आणि थांबली. चिखलात घसरलेले घोडे खुर हाणू लागले.

त्याच्या टापांनी ठिणग्यांचा झोत उसळला आणि जुंपणी करकळ लागली.

‘हूंक हूंक!’ प्योत्र ओरडला आणि त्याने जमिनीवर उडी मारली.

‘काय झालं?’ स्तिपान दचकून डाफरला.

क्रिस्तोनिया दौडत तिचे आला.

‘मोडलं काय झालं?’

‘बत्ती दाखव’ प्योत्र ओरडला.

‘काडेपेटी कोणाजवळ आहे?’

‘स्तिपान इकडं टाक काडघाची पेटी.’

पुढच्या बाजूला एक घोडा धडपडत ब्रिकाळत होता. कुणीतरी काडी ओढली. तारिणी प्रकाशाचे चिमुकले रिमण उजळले आणि परत काळोख झाला. घरवरच्या हाताने प्योत्रने पडलेल्या घोडघाचे पुढे चाचपडले आणि मग लगाम ओढला. घोडघाला त्याने चुचकारले.

उच्छ्वास टाकून घोडा कुडीवर कळडला. त्याच्या नाकपुड्या फुरफुरत्या. रेकत्याची जुंपणी दुभंगली. स्तिपानने काडघांचा जूडगाच उजळला. त्याचे घोडे मान उंचावून पडले होते. त्याचा एक पाय गुडघ्यापर्यंत मारमोतच्या बिळात घुसला होता.

क्रिस्तोनियाने पाठबंद सोडले.

‘घोड्याचा पाय बाचव.’

प्योत्रचा घोडा चटकन मोकळा कर ’ त्याने हुकूम केला.

‘हुरॅरं ! हाइक् ! ऽ चक् ऽ चक् !’

‘लाथा झाडतोय सैतान ! बाजूला हो.’

सरतेशेवटी मोठ्या मुष्कलीने स्तिपानचा घोडा पायावर उभा करण्यात आला. प्योत्रने त्याला लगामाने धरून ठेवले होते. क्रिस्तोनिया चिखलातून गुडघ्यावर सरपटत गेला आणि असहायपणे लांबणारा घोड्याचा पाय त्याने चाचपडला.

‘मोडलेला दिसतोय’ तो झुत्कारला.

फेदोत बंदोपरकोवने घोड्याच्या थरथरत्या पाठीवर थाप मारली.

‘चालतोय का पहा.’

प्योत्रने लगामाला खेच दिली. पुढचा पाय जमिनीवर न टेकता घोडा एक दोन पावले लंगडत गेला आणि मंद शिंकाळला, आपला फर्गॉल अंगावर चढवून तोमिलीन पाय आपटून रागाने म्हणाला—

‘मोडला हूत् तेरी ! गेला घोडा !’

आतापर्यंत एक शब्दही न बोलणारा स्तिपान अशा उद्गारांसाठी जवळ जवळ दबाच धरून बसला होता. क्रिस्तोनियाला बाजूला ढकलून त्याने प्योत्रच्या अंगावर झेप घेतली. त्याने नेम डोक्यावर धरला होता पण तो हुकून प्योत्रच्या खांद्यावर प्रहार बसला. ते एकमेकांना झोंबले आणि चिखलात आदळले. सदरा फाटल्याचा आवाज आला. स्तिपानने प्योत्रला खाली घेतला होता. त्याचे डोके गुडघ्याने दाबून धरून तो त्याच्यावर गुऱ्यांचा वर्षाव करीत होता. क्रिस्तोनियाने शिब्या देत त्याला बाजूला खेचला—

‘कशासाठी हे सगळं ?’

रक्त बुंकीत प्योत्र ओरडला.

‘कुठं गाडी चालतोस बघ सर्पा !’

क्रिस्तोनियाच्या हातून गुटण्याची प्योत्रने छेडपड केली.

‘अरे हो हो हो ! आता काय माझ्याशी मारामारी करायचीय का ?’ गाडीवर एका हाताने प्योत्रला दाबून धरीत ख्रिस्तोनिया ओरडला.

बादोफ्स्कोफचे लहान पण दणकट घोडे त्यांनी प्योत्रच्या घोड्याबरोबर गाडीला जुंपले. ‘माझ्या घोड्यावर बस’ ख्रिस्तोनियाने स्तिपानला फर्मावले. ख्रिस्तोनियाने आपला घोडा स्तिपानला बसायला दिला आणि तो स्वतः प्योत्रबरोबर गाडीत चढला. घोड्यात ते पोचले तेव्हा मध्यरात्र झाली होती. पहिल्याच घराशी थांबले. रात्रीच्या निवाऱ्यासाठी ख्रिस्तोनियाने मालकाला विनंती केली. आपल्या कोटाच्या टोकाचे लचके घेणाऱ्या कुठ्याकडे लक्ष न देता तो चिखल तुडवीत खिडकीजवळ गेला. झडप उधडली आणि काचेवर आपल्या चिखट नखाने खरवडले—

‘मालक—’

फक्त पावसाची रिमझिम आणि उंच आवाजात कुवेमुंक !

‘मालक ! दादानु ! देवाच्यान, रात्रीपुरतं आम्हाला आत घ्या. आ ? काय म्हटलत ? शिविराहून आलोय शिविराहून ! किती आहोत ? आम्ही पाचजण आहोत ! बरं, बरं देव तुमचं भलं करो.’

‘ध्यारे आत !’ फाटकाकडे वळून तो ओरडला.

बादोफ्स्कोफ घोड्यांना घेऊन आत आला. परसाच्या मधोमध असलेल्या झुकराच्या कोठंजीला ठेचकाळून तो आदळला. त्याबरोबर त्याने शिऱ्यांची लाखोली वाहिली. घोड्यांना त्यांनी तबेल्याकडे नेले. दातावर दात वाजणारा तोमिलीन घरात गेला. प्योत्र आणि ख्रिस्तोनिया रेकल्यातच राहिले. पहाटेच्या सुमारास त्यांनी पुढे कूच करण्याची तयारी केली. स्तिपान घरातून बाहेर आला. एक कुबडी बाई त्याच्या मागोमाग लंगडत आली. रेकल्याला घोडे जुंपणारा ख्रिस्तोनिया चुकचुकत ओरडला.

‘ए बाज्ये. कसलं कुबड निघालंय ग तुझं ? बाकी गिरिजाघरात बाकाय बिकायचा तुझा त्रास वाचला ! जमिनीला टेकायला फारसं बाकाचं नाही लागत ना ?’

‘मला बाकायला चांगलं येत नसेल माझ्या पुता, पण तुझ्या अंगावर मात्र कुठ्यांना फासावर लटकवता येईल, तेव्हा आपल्या प्रत्येकात काहीतरी खोड असतेच.’ म्हातारी खदखदून हसली, तिची अणिदार सुरेख दंतपंक्ती पाहून ख्रिस्तोनिया चकित झाला.

‘काय दात आहेत तुझे ! मला थोडेसे दे की ! मी बघ तरणाताठा असून चावायला दात नाही.’

‘मग माझ्याजवळ काय राहिलं माझ्या राजा ?’

‘घोडीची कवळी देतोय तुला आज्ये ! एक दिवस तू मरणारच, बरक्या जपात तुझे दात कुणी बघत नाही. तिथली संत मंडळी काही सौदामर नव्हत.’

‘गण रे ख्रिस्तोनिया’ गाडीत चढत हसत हसत तोमिलिन म्हणाला.

ती म्हातारी स्तिपानच्या पाठोपाठ तबेल्यात गेली.

‘कुठला तू ?’

‘काळा’ मुस्कारा सोडून स्तिपान म्हणाला.

त्या बाईने हातातील काठी जमिनीवर ठेवली आणि मदींनी आवेशाने सरसावून तिने घोड्याचा हुखावलेला पाय उचलला. आपल्या वाकड्या झालेल्या बोटांनी तिने त्याच्या गुडघ्याची खाटी काळजीपूर्वक चाचपडली. कान मागे फेकून घोडा हुःखाने मागच्या पायांवर उभा राहिला.

‘कळाका ! पाय नाही मोडला. ठेवून दे, मी त्याला बरं करीन.’

स्तिपानने हात झटकला आणि ती भाडीकडे गेला.

‘ठेवणार आहेस का नाही ?’ त्या म्हातारीने जोळे किलकिले करून त्याला न्वाहाळले.

‘राहू देतो त्याला’ त्याने उत्तर दिले.

‘ती तो तुला देत्येय बरा करून ! तू परत आलास म्हणजे त्याला पायच दिमायचा नाही. सालीर्ना स्वतःच कुबडी आहे !’ ख्रिस्तोनिया खिदळत म्हणाला.

१४,

‘त्याच्यापायी तळमळत्येय् मी आजी-तळमळत्येय् ! माझ्या डोळधादेखत मी सुकून चालत्येय. अगामुद्धा झटपट खोबता येईना मला. तो जेव्हा जेव्हा घरा-पुढून जातो तेव्हा जळतं ग माझं काळीज ! त्याच्या उमटल्या पावलांचा मुका घ्यायला धुळीतमुद्धा लोळें मी. आजीग्-मला हात दे ! त्याचं लग्न काढलें त्यानी. बाई ग मला हात दे ! पडेल ती किंमत बेचीन. उरलामुरला अंगावरचा

कुडतादेखील देईत. पण मला हात दे ग माय !' मुरकुत्यांच्या झालरीत बसवलेले आपले तेजस्वी डोळे रोखून द्रष्टृदिखा आजीने आक्सीनियाकडे पाहिले आणि ती दुःखद कथा ऐकून मान हलवली.

'कोण पोरगा आहे ?'

'पंतीलेय् मेलीखोवचा-'

'तुकीं आहे तो ? होय ना ?'

'होय'

आपल्या दंतहीन हिरड्या चघळत राहिली. ती चटकन उत्तर देईना.

'उद्या अगदी सकाळीच तांबडं फुटायच्या वेळेला माझ्याकडे ये, पोरी. आपण खाली डोंनच्या पाण्यावर जाऊ. तुझी तळमळ धुऊन टाकू. येताना चिमूटभर मीठ घेऊन ये.'

आपली पिवळी शाल आक्सीनियाने अंगाभोवती गुंडाळून घेतली आणि खांदे झुकवून ती फाटकातून बाहेर पडली. तिची कृष्ण आकृती अंधाराशी एकजीव झाली. फक्त जमिनीवर खरडत जाणाऱ्या चपलांच्या तेवढा आवाज येत राहिला. मग तो पावलांचा आवाज विरून गेला. खेड्याच्या दूरच्या कोपऱ्यावरून तंडल्याचे आणि गाण्याचे आवाज येत होते.

संबंध रात्रभर जागी असलेली आक्सीनिया पहाटेस द्रष्टृदिखाच्या खिडकी-जवळ आली-

'आजी-'

'कोण आहे ?'

'मी आहे आक्सीनिया ! ऊठ !'

'धांव कपडे घालते.'

मागच्या बाजूच्या गल्ल्यातून त्या खाली नदीकडे गेल्या. रेल्याचे फेकून दिलेले दांडे पडतोऱ्याजवळ पाण्यात मुरत होते. प्रवाहाच्या काठाला रेंती त्यांच्या अनवाणी पायाला बर्फासारखी डसत होती. डोंन नदीवरून दमट थंडगार धुके वर तरंगत होते.

द्रष्टृदिखाने आक्सीनियाचा हात आपल्या हडकुळ्या हातात घेतला आणि तिला ती पाण्याकडे धेऊन गेली.

'मीठ आण इकडे. उगवत्या सूर्याकडे पाहून कूसाची खूण करून घे. अंमाला.'

पूर्वेच्या सुखद मुरझाईकडे रोखलेल्या नजरेने बघत आक्सीनियाने अंग भोवती कूसची खूण केली.

‘ओंजळीत थोडं पाणी घेऊन पो.’

आपल्या थोलक्याच्या बाह्या भिजवीत आक्सीनिया ओंजळीने पाणी प्याली. खळाळणाऱ्या लारात एकाद्या काळघा कोळघाप्रमाणे म्हातारी पाय फाकून उभी राहिली मग उकिडवी बसून पुटपुटू लागली—

‘पातळातील बरफघार— देह भडकलाय— जनावरच्या काळजाचा— तळमळ झाली— आणि ताप झाला— पवित्र क्रूसा शपथ— शुद्ध आणि पवित्र भाऊली शपथ— देवाचा गुलाम— शिगरी—’

आक्सीनियाच्या कानांवर हे शब्द पडत होते.

द्रष्टादिखाने थोडेसे मीठ पायलाजवळच्या दमट रेंतीवर आणि थोडेसे पाण्यात शिंपडले, बाकीचे आक्सीनियाच्या बसःस्थळात ठेवून दिले—

‘खांद्यावरून थोडं पाणी शिंपड— पटकन’

आक्सीनियाने पाणी शिंपडले, द्रष्टादिखाच्या सांबूस मालांकडे ती खिन्नपणे आणि रागाने पहात होती.

‘झालं?’

‘झालं, घरी जाऊन झोप.’

आक्सीनिया घापा टाकीत घरी आली. आवाडात गाई हंबरत होत्या. झोपाळू डोळ्यांची, चेहरा आरपत झालेली दार्या गाईंना खेड्याच्या कळपात हाकलून नेत होती. जवळून घाबत गेलेल्या आक्सीनियाला पाहून तिने स्मित केले.

‘झोप लागली ना शेजीवाई?’

‘देवाची दया—’

‘पहाटेच कुठं गेली होतीस?’

‘खेड्यात, एके ठिकाणी काम होतं.’

प्रातःस्मरणासाठी गिरिजाघराच्या घंटा वाजत होत्या. तांब्याची जिब्हा अमलेल्या त्या ठणत्कारातून नाशांचा फवारा उधळला जात होता. बाजूच्या गल्लीतून धनगराचा चाबूक कडाडला. आक्सीनियाने स्वरा करून गाईंना हाकलले आणि दूध गाळण्यासाठी ती ते घेऊन पडवीत आली. आपल्या एग्रनला तिने तळ-हात पुसले आणि विचारांच्या तंद्रीत ती गाळणीत दूध ओतू लागली.

रस्त्यावरून गाडीच्या चाकांचा खडखडाट आणि घोड्यांचे खिकाळणे ऐकू आले. आक्सीनियाने घागर खाली ठेवली आणि पुढच्या खिडकीतून डोकावून बघायला ती गेली. तलवारीच्या मुठीचे बोंड हाती घेऊन स्तिपान फाटकातून आत येत होता. इतर कक्षाक खेड्यातल्या चौकाकडे दोडत चालले होते. आपला एग्रन

आक्सीनियाने मुठीत चुरगळला आणि तो बाकड्यावर बसली. डेलचीत पावले-
पडवीत पावले-अगदी दारबड्यात पावले.

हाडाडलेला स्तिपान उबल्यावर परक्यासारखा उभा होता.

‘हं ३५ मग?’

उभार पुढे शरीराची आक्सीनिया झोकाड्या खात त्याच्याजवळ गेली.

‘मार मला’ ती हळूच म्हणाली आणि मोहरा बळवून उभी राहिली.

‘हं! मग आक्सीनिया?’

‘मी लपवाछपकी करीत नाही. मी पाप केलंय, मार मला स्तिपान.’

मान कलती करून त्याच्यापुढे ती बाकून उभी राहिली. आपल्या बाहूंनी तिने फक्त पोट तेवढे झाकून घेतले होते. तिच्या अवाक भयग्रस्त चेहऱ्या वरील गर्द खोबणीतील डोळे अविचल नजरेने बघत होते. झोकाड्या खात स्तिपान तिच्या अंगावरून गेला. त्याच्या पारोक्षा सदऱ्याला पुरवी घामाचा आणि वाट-थडोच्या उग्र गंधाचा भपकारा येत होता. डोक्यावरची टोपी न काढता तो बिलाऱ्यावर पडला. अणभर तो पडला असेल. मग त्याने खांद्याला झटका दिला आणि तलवारीचा पट्टा काढून फेकून दिला. त्याच्या भुऱ्या, तेहमी कुडकुडीत असणाऱ्या मिशा गलित झाल्यागत झाली पडल्या होत्या. मान न बळवता आक्सीनिया डोळ्याच्या कोपऱ्यातून त्याच्याकडे बघत होती. पलंगाच्या पायथ्यावर स्तिपानने आपली पावले ठेवली. त्याच्या बुटातून चिखल हळूहळू ओघळू लागला. त्याची नजर आड्याकडे लागली होती आणि आपल्या तलवारीच्या कातडी गोंड्याशी तो खेळत होता.

‘न्याहरी बनवलेय?’

‘नाही-’

‘मला काहीतरी खायला जाण-’

दुधाचे त्याने थोडे घुटके घेतले त्याने त्याच्या मिशा ओल्या झाल्या. तो संवपणे पाव चघळीत होता. चुलीजवळ आक्सीनिया उभी होती. खाताना बरखाळी होणाऱ्या आपल्या नवऱ्याच्या लहानशा काटकुळ्या कानांकडे ती जाळणाऱ्या घास्तीने निरखून बघत होती. मेजाजवळून स्तिपान उभा राहिला आणि त्याने अंगावर कुसाची खुण केली.

‘ये माझ्या लाडले-सांग सगळं मला’ सटकन तो म्हणाला.

झाली मान घालून आक्सीनिया मेज साफ करीत होती. ती गप्प होती.

‘नवऱ्याच्या वाटेकडे कसे डोळे लावून बसली होतीस ? त्याची इज्जत कशी सांभाळलीस ? ते सांग ना. आ ?’

मस्तकावर बसलेल्या रामटोल्याने आक्सीनियाच्या पायाखालचा सगळा आधारच निघून गेला. भेलकांडत ती दरवाज्याकडे गेली. तिची पाठ दारकसावर आडळली आणि ती अस्फुटपणे चीत्कारली.

बायकांचे शरीर तर काय दुबळे आणि गुलगुलीत असते. माथ्यावर अचूक ठेवून दिलेल्या टिठ्याने दणकट आणि निबर रखवालीच्या पहारे सैनिकालाही स्तिपान तिनताड उडवीत असे. आक्सीनियाला घर उठवणारी भीती म्हणा— किंवा स्त्रीची जीवनेच्छा म्हणा— ती मानावर आली. क्षणभर तशीच दम घेत पडून राहिली. नंतर पडल्यापडल्या सरपटू लागली.

खोलीच्या मधोमध उभा राहून स्तिपान मिगरेट पेटवीत होता. ती पायावर उभी राहिलेली. त्याने पाहिली नाही. आपली तंबाखूची चंची त्याने टेबलावर टाकली पण त्याआघीच बाहेर पडून आक्सीनियाने घाडकन दार लावून घेतले होते.

रस्ताने निघतणारे डोके घेऊन आक्सीनिया तशीच त्यांचे आणि मेलीखोवचे आवाड विभागणाऱ्या कुंपणाकडे धावली. कुंपणाजवळ स्तिपानने तिला गाठली. त्याचा काळा हात मिधाडासारखा तिच्या मस्तकावर कोसळला. त्याच्या बोटांनी तिच्या मिज्या मूठीत आवळल्या कुंपणाजवळ आक्सीनिया रोज विझलेले कोळसे आणून टाकीत असे. त्या ढिगात त्याने तिला मिजाटून फेकून दिले.

हात मागे बांधून नवऱ्याने बायकोला बुटाने तुडवले तर त्यात काय होय ? छोटा अलेक्सी शामिल फाटकावरून गेला. त्याने आत पाहिले. डोळे मिचकावले आणि स्मित करीत आपली लहानशी केसाळ दाढी फाकवली. कायदेशीर लग्नाच्या बायकोला स्तिपान का शिक्षा करीत होता ते अगदी उघडे होते. तो तिला जिणे मारतो किंवा नाही ते थांबून बघण्याचा शामिलला मोह झाला. पण मनाची टोचणी त्याला तसे करू देईना. किती झालं तरी तो काही बाई नव्हता.

दुरून स्तिपानला पाहिले असते तर वाटले असते की ती कक्षाक नृत्यच करतोय. खालीवर उडचा मारणाऱ्या स्तिपानला खिडक्यातून बघताना भिगरीला तसेच वाटले. पण परत एकदा तिकडे नीट पाहिल्यावर तो तीरासारखा घरातून बाहेर पडला. आपल्या दणकट मूठी छातीवर दाबून तो चौड्यावर पळत कुंपणाशी आला. त्याच्या मामोमाम प्योत्रहो दणादणा धावत आला.

एकाद्या पात्तरासारखी त्या उंच कुंपणावरून भिगरीने खेप घेतली. घर वेगात

त्याने पिछाडीकडून स्तिपानवर स्वारी केली. स्तिपान होलपांडला आणि मागे बळून अस्वलाप्रमाणे विगरीच्या अंगावर धावून गेला.

मेलीखोब बंधू जिवावर उदार होऊन हुज्जत घालीत होते. जिवाबाच्या मदद्या वरच्या डोंबकाबळमाप्रमाणे ते स्तिपानला झोंबले. स्तिपानच्या वज्रमूठीने विगरी कोलमडला. स्तिपानसारख्या कसलेल्या शिरजोराच्या पामंगालाही तो पुरत नव्हता. बाऱ्यापुढच्या वेळुप्रमाणे प्योत्र मूष्ठीप्रहारामुळे वाकत होता पण आपल्या पायावर तो खबरदार उभा होता.

स्तिपानचा एक डोळा धगधगत होता. (दुसऱ्याला अध्याकच्या 'सिलबा' ची छटा येत होती) पायऱ्यांच्या दिशेने तो माने हुटला.

'प्योत्रकडे काही बळड सामाजाची उसनवारी करायला आलेला ख्रिस्तोनिया तेवढ्यात तिथे आला. त्याने त्यांना सोडवले.

'बंद करा हे!' तो हात हालवीत म्हणाला, 'व्हा बाजूला, नाहीतर आतामानला बंदी देईन.'

प्योत्रने रमत आणि अर्धा तुटलेला दात आपल्या तळहतावर धुंकला—

'बल विगरी. पुन्हा कधीतरी त्याला बघून घेऊ—'

'अरे भीच घेतो बघून' पायऱ्यांवकून स्तिपानने डम दिला.

'ठीक आहे, ठीक आहे—'

'ठीक आहे काय?' कोयळे बाहेर काढतो तुमचे.'

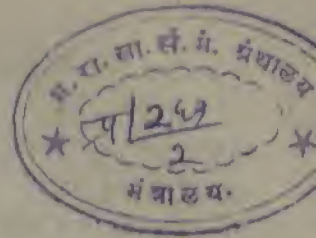
'तारं च का घट्टा?'

स्तिपान झपाट्याने पायऱ्यांलाही आला. विगरीने स्वतःला सोडवून घेत त्याच्या दिशेने धाव घेतली पण त्याला फाटकाकडे ढकलून ख्रिस्तोनिया डाकरला.

'खबरदार. चामडी लोळवीन पुढं गेलास तर.'

त्या दिवसापासून मेलीखोब आणि स्तिपान आस्ताखोब ह्यांच्या परस्पर द्वेषाची पक्की निरगळ बसली. दोन वर्षांनंतर पूर्वप्रशियात स्तोत्रिपिन गावाजवळ विगरी मेलिखोबकडून ही गाठ सोडवली जाणार होती.

टीप १. सिलबा : जर्दाळूच्या जातीचे एक जांभळे फळ.

‘प्योत्रला म्हणावं घोडी आणि त्याचा घोडा जुंप.’

प्रिगरी बाहेर आवाडात गेला. कोठीघराजवळच्या मांगरातून प्योत्र फेंटण बाहेर ढकलीत होता.

‘बाबा म्हणतो तुम्ही घोडी आणि तुम्हा घोडा जुंप म्हणून-’

‘मला कळतंय. त्यानं सांगायची जरूर नाही. त्याला म्हणावं तू आपल्या-पुरतं बघत जा.’ आसकूड बसवीत प्योत्रने उत्तर दिले. धर्मविघ्नीच्या वेळी पुरोहित वाटतो तसा स्थितप्रज्ञ वाटणारा पण बैलाप्रमाणे घामाने डबडबलेला पंतीलेय सूप संपवीत बसला होता.

आपल्या लांबसडक पापण्यांची पाती दुन्याने वर वळवली होती. त्यांच्या छायाळ निवाऱ्यात कुठंतरी बालिकामुलभ खटघाळ स्मित लपले होते. प्रिगरीला ती टक्कारून न्याहाळत होती.

इलीनिचनाच्या ओठांच्या कोपऱ्यात मातृमुलभ काळजी रेंगाळली होती. लिंबूरंगी धावीत ती प्रलस्त आणि भारदस्त वाटत होती. म्हाताऱ्याला ती म्हणाली,

‘कादाडपणा पुरे प्रकोफीएविच् ! कुणाला वाटेल की किती दिवसांची उपासमार झाल्वेय कोण जाणे.’

‘खाऊमुद्दा देत नाहीस अशी खोट बाई आहेस !’

प्योत्रच्या मोठाऱ्या गव्हाळ सोनेरी मिशा द्वारावळत दृश्यमान झाल्या.

‘फेंटण तयार आहे निषाबं-’

दुन्याला एकदम हास्याची उबळ आली. आणि आपल्या बाहीत तिने आपला चेहरा लपवला. दार्या सैपाकघरातून गेली आणि आपल्या सुरेख पापण्यांची फडफड करीत तिने नवऱ्यामुलाकडे दृष्टीक्षेप केला.

इलीनिचनाची चतुर विघवा चुलत बहीण वसिलिसा मावशी त्यांच्याबरोबर मध्यस्थ म्हणून जाणार होती. सर्वांच्या आधी ती फेंटणीत स्थानापन्न होऊन बसली. आपली मान ती मुरडीत फिरवीत हसत होती. ती हसली की तिच्या ओठांच्या

चुण्याआहून तिचे बेडेवाकडे काळे दात दिसत. 'दात नको दाखवू बासिलिसा' पंतीलेय्ने तिला बजावले. 'सगळी घाण करून टाकशील, तुझे ते दात असे दिमतात की जसे रात्रभर पहाण्याला उभे होते. अन् आता त्यातल्या एकालाही घड उभे राहूच नाही.'

'भावजी, माझे नाही काही लग्न लागायचय.'

'नसेल लागायचं तरी ह्यू नको. काय दात आहेत—! नुसता रंग पाहिला तरी डबळायला लागतं.'

बासिलिसा हिरमुसली झाली पण आतापर्यंत प्योत्रने फाटक उघडले होते. बांगल्या बासाचे कातडी लगाम प्रिगरीने निवडून घेतले आणि गाडीवानाच्या आगेवर ती उडी मारून बसला. पंतीलेय् आणि इलीनिचिना मागच्या बाजूला एकमेकांजवळ नव्या नवरा—नवरीसारखी बसली.

'उडव चाबूक' त्याच्या हातात बागडोर देत प्योत्र ओरडला. प्रिगरीने आठ चावीत घोड्यावर चाबूक ओढला. घोड्यांनी पाठबंद खेचले आणि कोण-त्याही इशान्याविना ते घाऊ लागले.

'सामाळून ! पेंगशील अन् पडशील चाकावर.' दार्या किचाळली. पण फॅटण-एकदम भरकटल्यासारखी झाली. एका उंचवट्यावरून उगी घेऊन ती खडखडत रस्त्याला लागली.

एका बाजूला झुकून प्रिगरीने प्योत्रच्या मुस्तावणाच्या घोड्याला जावकाने डोसले. त्याचा बाप असा काही हातात दावी धरून बसला होता की जणू काय बारा ती पळवून नेणार होता.

'घोडोला चाबूक लगाव !' तो खरखरीत आवाजात ओरडला. आपल्या पोलक्याच्या लेस लावलेल्या बाहीने इलीनिचिनाने वाऱ्याने डोळ्यांना येणारे पाणी पुसले आणि मिचमिचल्या डोळ्यांनी ती प्रिगरीच्या निळ्या सॅटिनच्या सदऱ्याकडे बघू लागली. वाऱ्यावर फडफडणाऱ्या त्याच्या सदऱ्याचा पाठीवर फुगा झाला होता. रस्त्यावरचे कसाक वाटेतून बाजू होत त्यांच्याकडे बघत उभे रहात. आवाडातून कुशी घावत घोड्यांच्या पायाजवळ येऊन भुंकत. ताज्या घावा बसवलेल्या चाकांच्या खडखडात ती भुंकणी विरून जात होती.

प्रिगरीने चाबकाला किंवा घोड्यांना ढीले सोडले नाही. वहा मिनिटात खेडे मागे पडले. गाव आखरीला असलेल्या घरापुढचे बगीचे क्षपाटघाने मागे पडू लागले. तप्तपोतीचे कुंभ घातलेले कोर्नोवचे प्रशस्त घर दृष्टिपथात आले. प्रिगरीने लगाम खेचले. आपले लोहगीत ऐन मध्याला तसेच सोडून देऊन

ती फॅटण एका रंगवलेल्या, मुरेस कातलेल्या फाटकापुढे थांबली.

प्रिगरी घोंड्याबबळ थांबला. पंतीलेय् लंगडत पायऱ्यांकडे गेला. इलीनिचता आणि बासिलिसा जगा फडफडवीत त्याच्या मागे हुलत चालल्या होत्या. बासिलिसाने ओंठ घट्ट आबळून घेतले होते. गाडीत बसताना गोळा केलेले रॉय गळून जाईल ह्या भीतीने म्हातारा तुरुतुरु चालला होता. उंचा उंचावर तो अडकळळा. त्यावर त्याचा लंगडा पाय आदळला. वेदनेने त्रामून तो त्या स्वच्छ झाडलेल्या पायऱ्या टणाटण चढून गेला.

त्याने आणि इलीनिचताने जवळजवळ एकाच वेळी सामन्यात प्रवेश केला. आपल्या बायकोच्या बरोबर उभे राहायला त्याला आवडत नसे. कारण ती त्याच्यापेक्षा चांगली सहा इंच उंच होती. तेव्हा ती एक पाऊल पुढे सरकला. आपली टोपी काढून त्याने हातात घेतली. काळवंडलेल्या देवपुतळ्यापुढे उभा राहून स्वतःच्या अगाभोवती कूमची खूण केळी.

‘देव आपल्याला निरोमी ठेवो.’

‘ईश्वराची दया आहे.’ पराचे खनी उठून उभे राहत म्हणाले. त्याच्या कातडीवर पिचळे ठिपके पडलेले होते.

‘पाहुणे आलेत तुमच्याकडे मिरान प्रिगोरिएबिच् !’ पंतीलेय म्हणाला.

‘पाहुण्यांना दार नेहमी उघडं आहे. मरिया पाहुण्यांना बसायला दे.’

प्रीड बघाच्या आणि सपाट छातीच्या त्याच्या बायकोने तीन स्टुलांवर नसलेली धूळ पुसून ती पाहुण्यांकडे सरकावली. एका स्टुलाच्या अगदी कडेला पंतीलेय बसला आणि आपल्या हात डमालाने त्याने आपले घामाने डबडबलेले कपाळ पुसले.

‘कामानिमित्त आलोय तुमच्याकडे’ उगाच धोळ घालीत न बसता त्याने विदयाला हात घातला. ते ऐकून इलीनिचना आणि बासिलिसाही आपले जेग साबरून स्टुलावर बसल्या झाल्या.

‘जरूर, जरूर. काय काम काढलेय ?’ घरघण्यांनी हसून विचारले.

प्रिगरी जात आला. आजुबाजूला त्याने नजर टाकली आणि कोशुनोवन नमस्कार केला. मिरानच्या पिचळभर ठिपक्याच्या गालावर आरक्ता पसरली. मेटीचा हेतू आता त्यांनी ओळखला.

‘घोडी आवाडात च्या. त्याच्यापुढं घोडी चारानेवरण टाका’ त्यांनी बायकोला हुकूम सोडला.

‘बोर्डर्स बोलणं करायचं होतं.’ पंतीलेय पुढं म्हणाला. आपली कुरळी दाडी-पिरगळीत कानातील चंद्रकोर ओडीत तो पावरल्यासारखा बोलत होता

'आपल्याला लग्नाची मुलगी आहे. आमचा मुलगाही लग्नाचा आहे. तेव्हा जमेल का हे? कळलं तर बरं होईल. तिचं लग्न करायचा विचार आहे का नाही? आपली सोयरीक जुळेला का?'

'कुणास ठाऊक!' मिरोनने आपले टक्कल खाजवीत म्हटले, 'ह्या पानगळतीत तरी तिचं लग्न करायचा विचार नाही. आमचे हात कामानं अगदी बांधले गेलेत. तशी ती कारणी मोठीही झाली नाही. गेल्या वसंतात तिला अठरावं सरलं. होय ना मारिया?'

'हो हो'

'म्हणजे अगदी लग्नाच्याच बयाची आहे' वासिलिसा मध्येच म्हणाली, 'मुलगी पाहता पाहता जरड होते!' तिने स्टुलावर अंगाची चाळवाचाळव केली. त्या पडवीतल्या कुंचा चोरून तिने तो आकित्यात लपवला होता. तो तिला टोचत होता. मुलीच्या घरचा कुंचा चोरणाऱ्या मध्यस्थाला वाटाघाऱ्याच्या अक्षता कधीही लागत नाहीत. अशी एक समजूत होती.

'वसंतातच आमच्या मुलीला मागण्या आल्या होत्या. आमची पोर ताटावरून पाटावर आणि पाटावरून ताटावर करणारी नाही. देवाला बोल लावावा असं आमच्याजवळ काही नाही सगळं येतं हो तिला करायला. शेतीचं काम-घरकाम-' कोर्गुनोवच्या बायकोने उत्तर दिले.

'चांगलं स्थळ चालून आलं तर तुम्ही काही नाकारणार नाही' पंतीलेयूने त्या बाईच्या जिभेचा पट्टा आवरायला म्हटले.

'नाही म्हणायचा प्रश्न नाही' घरघनी डोके खाजवीत म्हणाले.

'कोणत्याही क्षणी तिला उजवून टाकू.'

आपल्या पदरी नकार येणार असं वाटून पंतीलेयू गांगरला.

'अर्थात प्रश्न तुमचा आहे. माणसाच्या आवडीनिवडी असतात. त्याला वाटेला तिचं त्यानं विचारावं. एकाद्या शेटजीबिटजीचा मुलगाच ह्या असा आपला आयह असेल तर गोष्ट वेगळी. आम्ही आपली माफी मागतो.'

वाटाघाटी फिसकटण्याच्या वेतात होत्या. पंतीलेयू क्षुब्ध होऊ लागला. बोट मुलाप्रमाणे त्याचा चेहरा लाल झाला. घारीची सावली पडल्यावर वसलेल्या कोबडीने कलकल आवाज करावा तसा आवाज मुलीची आई करू लागली पण ऐन वेळी वासिलिसा मध्ये पडली. जखमेवर फुंकर घातल्यासारखा तिच्या मिठ्ठास शब्दांचा ओघ वाहू लागला. पडणारे भगदाड बुजले गेले-

'बरं का, माझं ऐका आता ! असली बाब पुढं आली म्हणजे सातपणे मुलांचे हिताहित बघून ती ठरवायला हवी. नातालियाबद्दल काय सांगावं ? विशंब बुडाळलं तरी अशी पोर मिळायची नाही. कामाला बाधीण आहे. जिती हुषार आहे ! घर सांभाळायला खबरदार आहे. देखणेपणाबद्दल तर काय सांगावं ! तुम्हीच ते पहा मंडळी ' तिने आपले घुलघुलीत हात ऐसपैस पसरले. पंतीलेयकडे आणि दुर्मुखलेल्या इलीतिचनाकडे वळून ती म्हणाली, 'आणि हासुद्धा कुठल्याही मुलीला साजेसाच नवरा आहे. त्याला पाहिलं की माझं काळीज तडफडू लागतं. अगदी माझ्या गेलेल्या नवऱ्यासारखा आहे. प्रकोफीएविचबद्दल पक्क्याशीत कुणालाही विचारा. अक्की दुनिया सचोटीचा आणि प्रेमळ म्हणून त्याला ओळखते. खरं सांगा बरं आपल्या पोराचं बाईट व्हावं असं आपल्याला कधी वाटेल का ?'

कानउघडणी करणाऱ्या तिच्या पातळ आज्ञाचा ओघ पंतीलेयच्या कर्णसंपुटांना एखाद्या सरबतासारखा वाटत होता. तो ऐकत असताना स्वतःची कौतुकाने म्हणत होता. 'काय गोडबोली सटवी आहे ! कधी बोलतय्ये ! ऐकत रहावं. काही बायका जिभेच्या पट्ट्यानं कळाकचीही बोबडी वळवतील आणि—' वासिलिसाचे कौतुक करण्यात त्याची तंद्री लागली होती. वासिलिसा स्वतः मुलीचे आणि तिच्या बराण्याचे गुणगान गाता गाता पार पाचव्या पिढीपर्यंत जाऊन पोचली होती.

'अर्थात आमच्या पोरीचं बाईट व्हावंसं आम्हाला कसं वाटेल ?' 'मुद्दा असा आहे की तिचं लग्न आताच करणं बाईचं होईल,' बरघनी सातपणे हसून म्हणाले.

'बाईचं नाही ! देवाच्यान ह्यात चाई होत नाही आहे' पंतीलेयने पटकन उत्तर दिले.

'आज ना उद्या तिची पाठवणी आम्हाला करावीच लागणार आहे' बरघनीण हुंदका देत म्हणाली.

'तुमच्या मुलीला बोलवा मिरोन ग्रिमोरोएविच, नजरेलालून घालू तिला.'

'नातालिया !'

एक मुलगी भेदरून दाराजवळ आली. तिची काळेजली बोटे एग्रनच्या चुण्यांशी चाळा करीत होती.

'आत ये ! आत ये ! लाजली आहे ती' डोळ्यात आसवे आलेल्या आईने हसत तिला धीर दिला.

निळी मावढ्या रंगाची फुले रंगवलेल्या पेटाऱ्यापेजारी ग्रिमरी बसला

होता. त्याने तिच्याकडे पाहिले. डोक्याला बांधलेल्या काळ्या लेवस्कार्फच्या खाली घोट घारे डोळे ! मूलायम मालावर चिमुकली गुलाबी खळी. गिगरीचे डोळे तिच्या हाताकडे वळले. ते थोराड आणि कामाच्या उस्तवारीने निबर झालेले होते. तिच्या कणखर शरिराला लपेटलेल्या आश्रूड हिरव्या जाकिटाखालून षोडशेची लहानखुरी टणक वक्षःस्थळे निरागमपणे, कापण्याने उकाळली होती. त्यांची टचटचोत चिमुकली कुचाप्रे बटणासारखी दिसत होती. क्षणार्धात गिगरीने डोक्यापासून सुंदर दीर्घ पायापर्यंत तिचा संपूर्ण आढावा घेतला. खरेदीपूर्वी सौदागराने घोडीची पाहणी करावी तसे तिला न्याहाळून ती मनाशी म्हणाला, 'चालेल !' नंतर त्याने आपले डोळे तिच्या डोळ्यांना मिडवले. ती भाबडी प्रामाणिक आणि किंचित अवघडलेली नजर जणू त्याला म्हणत होती 'ही मी सगळी अशी आहे. मनाला बाटेल तशी माझी परीक्षा कर.'

'ठीक आहे. पुरे' तिच्या बापाने हाताने तिला बाहेर जाण्याचा इशारा केला.

बाहेर गेल्यावर दार लावून घेताना नतालियाने आपले स्मित किंवा उन्मुक्ता लपवण्याचा प्रयत्न न करता गिगरीकडे कटाक्ष टाकला.

'ऐका पंतीलेय प्रकोफीएविच,' बायकोशी नजरानजर झाल्यावर कोर्शुनोव बोलू लागले, 'तुम्ही तुमच्या मंडळींशी बोला. आम्हीही घरात विचारविनिमय करतो. नंतर मग ठरवू की कार्य करायचं का नाही ते.'

पायच्या उतरताना शेंबटचा शब्द म्हणून पंतीलेय म्हणाला, 'पुढल्या रविवारी आम्ही परत येऊन जाऊ.'

आपण ऐकलेच नाही असे दाखवीत कोर्शुनोव बुद्ध्याच गप्प बसले.

१६.

आक्सोनियाच्या वतणुकीबद्दल तोमिलिनकडून कळले तेव्हा स्तिपानच्या मनोमनी वेदना आणि विद्वेषाने घर केले. पण तेव्हाच त्याला ही जाणीवही झाली की तिचे आपले सहजीवन भिकारडे असले तरी तिच्यावर आपले भारावलेले प्रेम आहे. आपला फर्गेल पांघरून आणि एकमेकात अडकावलेले बाहू उशाला घेऊन

रात्री तो रेकल्यात पडला होता. आपण घरी गेल्यावर आपली बायको आपली संभावना कशी करील ह्याचा तो विचार करीत होता. आणि त्याला वाटत होते की आपल्या छातीत काळजाच्या ऐवजी एक विंचू बसलेला आहे. सूड उगवण्याच्या हजार बारकाव्यांचा विचार करताना त्याला वाटत होते की, आपल्या दातात जडशीळ रेती घट्ट चिकटून बसलीय प्योत्रबरोबर झालेल्या मारामारीने त्याचा राग उतास गेला होता. घरी आला तेव्हा तो थकित होऊन गेला होता. आणि आक्सीनियाची थोडक्यावर सुटका झाली होती.

त्याच्या घरी परतल्या दिवसापासून आस्ताखोवच्या घरात एक अदृश्य पिशाच्च वास करू लागले. आक्सीनिया थोड्यावर बाबरीत होती कुजबुजत बोलत होती. तिच्या डोळ्यात भयान्ती राख उडाली होती. तरी ग्रिगरीने चेतवलेल्या ज्वाळेची उरलेली एक ठिणगी त्या राखेतूनही लुकलुकत होती तिला निरखताना स्तिपानला हे जेवढे दिसत होते त्याहून जास्त जाणवत होते. तो स्वतःचा छळवाद करीत होता.

रात्री माशांचा थवा तुळईवर झोपी गेला आणि थरथरत्या ओठांनी आक्सीनियाने मादी घातली तेव्हा आपला निबर तळवा तिच्या तोंडावर दाबून त्याने तिला बंदवून काढली. ग्रिगरीशी असलेल्या संबंधांचा निलाजरा तपशील सांग म्हणून तिला दरडावले. मेंढ्याच्या कातड्याचा वास येणाऱ्या बिछान्यावर आक्सीनिया तडफडत होती. द्वास घेण्यासाठी उघड्या तोंडाने धापा टाकत होती. तिच्या कणकेंसारख्या गुलगुलीत धरीराचे हाल करून दमल्यावर तिच्या डोळ्यातून हात फिरवला. पण तिचे गाल शुष्कपणे जळत होते. त्याच्या बोटांना तिच्या दाभाडाची हालचाल तेवढी जाणवली.

‘सांगणार का नाही?’

‘नाही.’

‘जीव घेईन—’

‘घे जीव. घे जीव माझा ! येसूशपथ जीव घे ! करामचंय काय हे आयुष्य...!’

कराकरा दात खात स्तिपानने तिच्या उरावरचे घामाने डबडबलेले मुलायम मांस पिरगळले. आक्सीनिया थरथरली आणि बिव्हळली.

‘दुखतंय ? स्तिपानने चेष्टेने विचारले.

‘हो दुखतंय—’

‘माझं काहीच दुखलं नाही असं वाटलं?’

खूप उशीरा तो ओपला. ओपेत तो हाताच्या मुठी आवळत होता. आपल्या कोपरावर उंचावून आक्सीनिया नवऱ्याच्या चेहऱ्याकडे टक लावून पाहता होती. नंतर तिचे डोके उशीवर कोसळले आणि ती स्वतःची पुटपुटू लागली.

आता ग्रिगरी तिला ववचितच भेटे. एकदा डॉनच्या काठावर तो तिला अकस्मात भेटला. आपल्या बॅलांना पाणी देऊन चढणीवरून तो वर येत होता. आपली पावले न्याहाळीत छडी फिरवीत तो येत होता. आक्सीनिया खाली डॉनकडे निघाली होती. तिने त्याला पाहिले. त्याबरोबर हातातील बादल्यांच्या कावडीचा दोर थंड पडत चालला आहे आणि गरम रक्त कानशिलात उसळून येत आहे असे तिला वाटले. नंतर त्या भेटीची आठवण करण्याचा तिने प्रयत्न केला. तेव्हा ते खरोखरीच घडले ही स्वतःची खात्री पटवणेही तिला मुष्कील वाटू लागले. ती अंगावरून पार तिघून गेल्यावर ते ग्रिगरीच्या लक्षात आले. बादल्यांची अखंड करकर-करकर ऐकून त्याने मान वर केली. त्याच्या भुवया घराऱ्या आणि तो खुळघासारखा हुसला. त्याच्या डोक्यावरून पार पलीकडे डॉनच्या हिरव्या लाटांकडे आणि गोटघाळ कडपट्टीच्या कांडाळघापलीकडे आक्सीनियाची नजर लागली होती. उमाळघाने तिच्या डोळ्यांतून आसवे डबडबली.

‘क्यूशा !’

ती काही पावले चालून गेली आणि आघाताच्या अपेक्षेने राहिल्यासारखी मान खाली करून उभी राहिली. सुस्तावणाऱ्या बैलावर रागाने चाबूक ओढीत वळून न बघता त्याने विचारले.

‘रायची कापणी स्तिपान कधी करणार आहे ?’

‘चालत्येय् त्याची तयारी-’

‘तो गेल्यानंतर आमच्या सूर्यफुलाच्या बावराकडे ये. मी मागाहून येतो.’

आपल्या करकरत्या बादल्या घेऊन आक्सीनिया खाली डॉनवर गेली. काठाने फेस वळवळत होता. लाटेच्या हिरव्या पदराला पिबळेध्रमक काठ लागले होते. पांढरे समुद्रपक्षी नदीवर चीत्कारीत घिरट्या घालीत होते. पाण्याच्या पृष्ठभागावर चिमुकल्या मासळघांची चंदेरी बरसात चालली होती. पेलतीरावर गोटघाळ कडपट्टीच्या ढवलाईपलीकडे पुरातन हिवराचे करडे थेंडे आढळतेने आणि उग्रगांभीर्याने उंचावले होते. पाणी भरता भरता आक्सीनियाने घागर टाकून दिली. जगा अंगावर ओढून घेऊन ती गुडघाभर पाण्यात चालत गेली.

टीप १. क्यूशा : ‘आक्सीनिया’ चे प्रेमळ संक्षिप्त संबोधन.

पाणी तिच्या पोटऱ्यांना गुदगुल्या करीत होते. स्तिपान आल्यापासून पहिल्यांदाच तिला निःशब्द आणि साडेदिडे हसू कुटले.

तिने मुरडून प्रिगरीकडे पाहिले. अजून आपली छडी किरबीत तो हळूहळू चढण चढत होता. ठामपणाने भूमीवर पदक्षेप करीत जाणाऱ्या त्याच्या दणकट पायांना आवसीनियाने आसूधूसर नजरेने कुरवाळले. लोकरी पायमोज्यात दडपलेल्या त्याच्या डगाळ मुमानीवर रंगीले किरमीजी पट्टे होते. त्याच्या पाठीवर, खाद्याच्या पात्यावर नुवऱ्याच फाटलेल्या शर्टाची धांदोटी फडफडत होती आणि त्या छिद्रातून काळेजल्या कातडीचा त्रिकोण दिसत होता. एकेकाळी जो तिचा होता त्या आपल्या प्रियकराच्या देहाच्या त्या चिमुकल्या पट्टीचा आवसीनियाने नजरेने मुका घेतला आणि तिच्या विदर्भ सस्मित ओठांवर अश्रू ओवळले.

कावडीत बांधायला म्हणून तिने आपल्या बांदल्या खाली वाळूत ठेवल्या. तेवढ्यात प्रिगरीच्या बुटांचे ठसे तिच्या नजरेस पडले. तिने चोरट्या नजरेने चौबाजूला पाहिले. आसपास कुणीही नव्हते. फक्त काही पोरे दूरच्या पडतोऱ्यावर बांधूळी करीत होती. ती उकीडवी बसली आणि त्या पदमुद्रा तिने हातांच्या तळव्यांनी झाकून टाकल्या. मग ती उठून उभी राहिली. कावड खांद्यावर मारली आणि स्वतःची स्मित करीत जवामवा घराकडे निघाली.

घुवयाची मलमल ओढून घेतलेला सूर्य खेड्याच्या डोक्यावरून चालला होता लहान लहान पांढऱ्या अन्नांच्या पश्मिनी कळपापलीकडे प्रगाढ निळाईचे शीतळ कुरण पसरले होते. पण पड्याच्या तापलेल्या छपरावर, निमंतुष्य धूळमरल्या रस्त्यांवर खडखडीत वाळलेल्या पिबळघा गवताच्या बाबरांवर मात्र मरणांतिक घालमेल कलकल्ली होती.

आवसीनिया पावलाणाजवळ आली तेव्हा स्तिपान हंदाट काठाची गवती टोपी घालून कापणीयंत्राला घोडी जुंपत होता-

‘थोडं पाणी हंड्यात ओत.’

आवसीनियाने एक वादली हंड्यात ओतली. तापलेल्या लोखंडी काठाचा तिच्या बोटाना चटका बसला.

‘पाण्यात थोडा बर्फ टाकायला हवा. नाहीतर पाणी आत्ता गरम होऊन जाईल’ आपल्या नवऱ्याच्या घामाने डवडबलेल्या पाठीकडे बघत ती म्हणाली.

‘मेळीखोवच्या घरातून थोडा मागून आण जा’ एवढ्यात आठवण होऊन स्तिपान ओरडला.

‘नको नको- जाऊ नको.’

आक्सीनिया फाटक लावून ध्यायला गेली. स्तिपानने नजर खाली करून
आसूड हिसकावून काढला-

‘कुठें चाललीस?’

‘फाटक लावायला-’

‘मार्ग फीर कुत्तरडे ! सांगितलं ना जाऊ नको म्हणून !’

ती घाईघाईने पावलाणाकडे परतली. आपली कावड तिने कठड्यावर
टांगायचा प्रयत्न केला. पण तिचे हात फारच लटपटत होते. कावड खडखडत
खाली आली.

स्तिपानने आपला मेणकापडी कोट पुढच्या बाजूला फेकला आणि लगाम
हाती घेतले.

‘फाटक उघड.’

तिने फाटक उघडले आणि हिऱ्या करून विचारले.

‘परत केव्हा येणार?’

‘संध्याकाळपर्यंत ! आनिकुस्काबरोबर कापणी करायचं मी कबूल केलंय.
त्याला जेवण घेऊन ना. सुतारा-लोहाराकडचं काम झालं की तो शेतावर येणार
आहे.’

धुळीची करडी मलमल नकसत जाणारी कापणीयंत्राची चाकं करकरत
होती. आक्सीनिया घरात गेली. दोन्ही हातात डोके दाबून उभी राहिली. मग
तिने केसांवर लगबगीने रुमाल बांधला आणि नदीकडे ती धावत सुटली.

‘पण समज तो परत आला तर ग ? मग काय ?’ ह्या विचाराने अचानक
तिच्या मनाला चटका दिला. पायाखाली खोल खड्डा दिसावा तशी ती थबकली.
तिने मागे मुरडून पाहिले आणि नदीकाठाने कुरणाकडे घूम ठोकली.

कोंडे, भाजीपाल्याचे ओफाडे, सूर्याकडे अखंड टक लावून बसलेल्या
सूर्यफुलांचा पिवळा दरिया. बटाट्याच्या कोभांचा फिक्कटलेला हिरवेपणा.
शामीलाच्या घरातील बायका आपला बटाट्याचा वाफा फावड्याने उकरीत होत्या.
गुलाबी कुडत्यातील वाकलेल्या पाठीवर उडणारी आणि करड्या भातीत खसकन
पडणारी फावडी. मेलीखोवच्या मळघात पोचल्यावर आक्सीनियाने आजूबाजूला
नजर टाकली. कुडाचा कोयंडा उचलला आणि फाटक उघडले. सूर्यफुलांच्या
देठाच्या हिऱ्या मेढेकीराकडे जाणाऱ्या बांदाडीला ती लागली. खाली वाकून ती
त्या देठाच्या गर्दीत घुसली. सोनेरी केसरांनी तिचा चेहरा माखून गेला. मग वर
उचलून तिने तणस-वीण गवताळघात बँठक मारली.

ती ऐकत होती. नीरवता तिच्या कानात धुमत होती. तिच्या डोक्यावरून कुठूनतरी भुंग्याचा एकाकी गुंजारव ऐकू येत होता. बुरकुले बसलेल्या सूर्यफुलाचे पोकळ दांडे भूमीला चिटत होते. तर्ककुतर्क करून स्वतःला छळीत सुमारे अर्धातास अलीच ती बसली होती.

‘तो येईल का?’

ती परत जाण्याच्या बेतात होती. आपला कमाल ती डोक्यावर नीट सावरून घेत होती. एवढ्यात फाटक जोराने घसटले. पावलांचा आवाज आला-

‘आकस्म्युत्का-’

‘इकडून-’

‘आलीस तर तू!’ पाने सळमुळवीत प्रिगरी जवळ आला आणि तिच्या बाजूला बसला. निःशब्दपणे ते तसेच बसले.

‘ते तुझ्या गालावर काय आहे?’

ती सुगंधी सीनेरी धूळ आकसीनियाने आपल्या बाहीने पुसली-

‘सूर्यफुलाचं लागलं असेल.’

‘तिथंही आहे डोळ्याखाली.’

तिने ते पुसून टाकले.

त्यांच्या नजरा एकमेकांना भिडल्या. प्रिगरीच्या मूक प्रश्नाला उत्तर म्हणून तिला रडू कोसळले.

‘माझ्यानं हे सहन होत नाही... माझं वाटोळं जालं प्रिशा.’

‘काय करतो तो?’

संतप्तपणे तिने आपल्या पोलक्याची गळपट्टी तटतटा उघडी केली. तिची गुलाबी उफाड्याची स्तने काळघानिळपा जखमांच्या खुणांनी भरून गेली होती.

‘माहीत नाही तुला? रोज तो मला मारहाण करतो. माझं रगत पितोय तो...तू...सहाजोग! कुत्रीमारखी मला नासवलीस आणि चालता झालास... तुम्ही सगळे...’ घरघरत्या मोठांनी तिने पोलक्यांची बटणे लावली. त्याला आपण दुखावले ह्या भीतीने तिने त्याच्या बाजूला फिरवलेल्या चेहऱ्याकडे दुष्टी-क्षेप केला.

‘म्हणजे तुला सगळं खापर माझ्या माथी मारायचंय?’ गवताचे पाते चावीत तो हळूहळू म्हणाला.

‘आणि तुला काही दोषच नाही का?’ तिने किचाळून विचारले.

‘कुत्री राजी नसेल तर कुत्रा कशाला वाटेला जातोय?’

आक्सीनियाने चेहरा आपल्या तळव्यात झाकून घेतला. जाणूनबुजून बोवाडीत मारावी तसा तो अपमान तिच्या मर्माला भिडला.

ग्रिगरीने आठवा घालून तिरप्या नजरेने तिच्याकडे पाहिले. तिच्या तजंती आणि मधल्या बोटाच्या फटीतून एक आसू धरंगळत होता. सूर्यकिरणाची एक भन्न धूसर तिरपी त्या पारदर्शी घेवावर बमचमत होती. त्यात ती थेंब वाळून गेला आणि त्याची दमट खूण तिच्या कातडीवर उरली.

ग्रिगरीला डोळ्यातून पाणी काढलेले सहन होत नसे. तो अस्वस्थपणे चुळबूळ करीत होता. आपल्या तुमानीवरची विंगट मुंगी त्याने निपटुरपणे झटकून टाकली आणि परत आक्सीनियाकडे दृष्टीक्षेप टाकला. ती हालली नव्हती पण आसूवांचे तीन ओघळ तिच्या तळव्याच्या मागच्या बाजूने खाली घळघळत होते.

‘आरडाओरडा करायला काय झालं ? मी तुला दुखावलं का ? कसूशा हे बब ! पुरे आता ! मला काही सांगायचं.’

बळेच तिने चेहऱ्यावरचे हात दूर केले. ‘मी आले तुमं मत विचारायला. तू कशाला आलास ? आधीच मी तडफडत्यय आणि तू-

‘पडलेल्यावर प्रहार.’ ग्रिगरी ह्या विचाराने एकदम ओशाळून गेला, ‘आक्सीनिया, माझ्या म्हणण्याचा अर्थ तसा नव्हता. मनावर घेऊ नको.’

‘तुझ्या गळी पडायला नाही आले. भिऊ नको-’

आपण काही ग्रिगरीच्या गळी पडायला नाही आलो असे त्या क्षणी तिला वाटले खरे. पण डॉनच्या काठाने पळत येत असताना मात्र तिच्या मनात अस्पष्ट विचार घोळत होते. ‘मी त्याचं मन वळवीन. ग्रिगरी लग्ने करून भोकळा होणार नाही. तसं झालं तर मी कुणाच्या तोंडाकडे पाहूचं ?’ पण मग स्तिपानची तिला आठवण झाली आणि हे त्रासदायक विचार पिटाळून लावण्यासाठी तिची मान निग्रहपूर्वक हलली.

‘म्हणजे आपलं प्रेम संपलं ?’ ग्रिगरीने विचारले आणि तो पोटावर पालथा बळला. एका कोपरावर शरिराला आधार देत तो तोंडातील तेडफुलाच्या पाकळ्या थुंकू लागला.

‘संपलं म्हणजे ? काय अर्थ तुझ्या बोलण्याचा ?’ आक्सीनिया भयभीत झाली. ‘काय म्हणायचंय तुला ?’ त्याच्या डोळ्यात बघण्याचा प्रयत्न करीत तिने परत परत विचारले.

तिची नजर टाळणाऱ्या त्याच्या डोळ्यात निळसर पांढरी छटा होती. मुष्क आणि मलूल होऊन गेलेल्या प्ररणीला धुळीचा आणि उन्हाचा गंध येत होता.

मोठाल्या हिरव्या पानांतून वारा सळसळत होता. एक तरंगता ढग अणभर सूर्यावर आल्याने काळोखी पसरली खेड्यावर, आक्सीनियाच्या खाली झुकलेल्या डोक्यावर, तेंडफुलाच्या मुलाची पेल्यावर, घुरकट सावट आले.

प्रिगरीने जोराने निःश्वास टाकला आणि तो उताणा झाला. गरम मातीत लांबाची पाती रतवीत तो हळूहळू एक एक शब्द मापून बोलू लागला.

‘हे बघ आक्सीनिया ! ह्या सगळ्याची ओकारी आल्याये. छाताडातून हे काहीतरी सोपून घेतंय. मी विचार करत होतो.’

भाजीच्या ओफाड्यातून गाडीचा करकरता आणि त्याच बरोबर एका बाईचा आवाज आला.

‘हॅक हॅक... डबळधा बॅलाला...!’

ती हाक इतकी जवळून आल्यासारखी आक्सीनियाला वाटली की ती भुई सपाट आडवी पडली. आपले डोके उचलून प्रिगरी कुजबुजला.

‘तुझ्या डोक्याचा कमाल काढ, दिसतोय तो. त्यांच्या दृष्टीला पडू आपण.’

तिने आपला कमाल काढून घेतला. सूर्यफुलातून भटकणारी वाऱ्याची गरम झुलूक तिच्या मानेधरील फोंडवळीच्या सोनेरी लवीच्या पुंजव्याखी बागडत होती. गाडीचा आवाज हळूहळू विरत गेला.

‘हं...तर मी असा विचार करीत होतो’ प्रिगरी परत बोलू लागला. मग ती जास्त उद्दीपित स्वरात म्हणाला, ‘जे झालं ते झालं ! कुणाचा दोष ते कदाळा हुडकीत बसामच ? काही झालं तरी आयुष्य जगलं पाहिजे.’

आक्सीनिया सभय उत्सुकतेने ऐकत होती. ऐकता ऐकता हातातील लांबट डेखाचे तुकडे करीत होती. तिने प्रिगरीच्या चेहऱ्याकडे रोखून पाहिले. त्याच्या डोळ्यात एक रुक्ष आणि स्थिर चकाकी असल्याचे तिने पाहिले.

‘मी विचार करीत होतो आपण शेवट करून टाकू या—’

आक्सीनियाचे ओकांड गेल्यासारखे झाले. त्याचे वाक्य संपण्याची वाट बघताना तिची बोटे तेढाच्या डहाळीवर घट्ट आवळली गेली.

घास्तीची आणि अधीरतेची ज्वाळा तिच्या मुलावर लसालसा चढू लागली. तिच्या तोंडाला कोरड पडली. तिला वाटलं की हा आता म्हणणार ‘शेवट करून टाकू या स्तिपानचा.’ पण आपल्या कोरड्या चाळबाचाळव करणाऱ्या ओठावरून त्याने अस्वस्थतेने जीभ फिरवून म्हटलं ‘शेवट करून टाकू या ह्या प्रकरणाचा, आं ?’

आक्सीनिया उठून उभी राहिली आणि डोलत्या पिवळ्या सूर्यकुलांच्या ताटव्यात घुमून ती फाटकाकडे निघाली.

‘आक्सीनिया’ ग्रिगरीने रुद्ध कंठाने हाक मारली. उत्तरादाखल फाटक जोरात करकरले.

१७.

रायची कापणी होऊन तो कणगव्यात नेईनेईतो गहू पिकला. चिखलाळ शेतातून आणि उतरवटधावरून बाळलेली पाने पिवळी पडून त्यांच्या नळकांड्या वळल्या. देठांचे जीवितकार्य संपले आणि ते झडून गेले.

प्रत्येकजण चांगल्या पिकाची मलावण करीत होता. कणसे पुष्ट झाली होती. दाणा वजनदार आणि गरगरीत होता.

इलीनिचनाशी गोष्टी करून झाल्यावर पंतीलेयने ठरवले की, कोर्शुनोवने होकार दिला तरी ऑगस्टच्या सहा तारखेच्या आधी काही कार्य काढता यायचे नाही. उत्तरासाठी तो अजून कोर्शुनोवच्या घरी मेला नव्हता. प्रथम कापणी करायची होती. नंतर सणाची तीथ येईस्तोवर यांबायला हवे होते.

शुक्रवारी मेलीखोव कुटुंबाने कापणी सुरू केली. कापणीयंत्राला तीन घोडी जुंपण्यात आली. पंतीलेयने गाडीचा सांगाडा उतरवला आणि भारे वाहून नेण्यासाठी साटीची सिद्धता केली. कापणी करण्यासाठी प्योत्र आणि ग्रिगरी शेतावर गेले. प्योत्र गाडीवर बसला होता. आणि ग्रिगरी बाजूने चालला होता. आपला भाऊ बसला होता त्या घुरेवर हात ठेवून ग्रिगरी आपल्या नादात चालला होता. त्याचे दाभाड आणि गालफड ह्यांच्या मधले स्नायू हलत होते. आपला भाऊ खदखदतोय आणि तंटा करायची त्याला सुरसुरी आली असल्याची ही हमखास निशाणी असल्याचे प्योत्रला ठाऊक होते. पण आपल्या गव्हाळ मिशाखालून स्मित करीत तो ग्रिगरीला खिजवण्याच्या उद्योगाला लागला—

‘देवाशपथ तिनं स्वतःच मला हे सांगितलं.’

‘सांगितलं तर सांगितलं! मला काय’ आपल्या मिशीचा एक केस चावीत ग्रिगरी पुटपुटला.

‘म्हणते कधी-‘ गावाकडून मी परत येत होते. मेलेंबोव्हाच्या सूर्यकुलाच्या बाबरात बोलण्याचे आवाज आले ’

‘प्योत्र, गप्प बस !’

‘होय आवाज ! मी कुंपणातून डोकावलं-’

श्रिगरीच्या पापण्या फडफडल्या, ‘आता गप्प बसणार आहेस का नाही ?’

‘तू पण चमत्कारिकच पोरगा आहेस. माझं मांगून तर होऊ दे-’

‘मी तुला बजावतोय प्योत्र ! आपली ‘फाईट’ होईल हा !’ श्रिगरीने आपली चाल मंदावत दम भरला.

प्योत्रने धुकुटी उंचावल्या आणि आपल्या जागेवरून त्याने श्रिगरीकडे लोंढ बळवले-

‘मी कुंपणातून पाहिलं तर आयुकमायुकाची जोडी एकमेकांच्या कुशीत पडलेली. ती म्हणते, मी विचारलं-

‘कोण आयुकमायुक ?’ ती उत्तर देते ‘कोण काय ?’ आवसीनिया आणि तुझा भाऊ’ मी म्हटलं...’

कापणीयंत्राच्या मागच्या बाजूला ठेवलेल्या धारियाचा दोडा हातात धरून श्रिगरी आपल्या भावाच्या अंगावर घाबून गेला. प्योत्रने लगाम टाकून दिले. बसल्या जागेवरून उडी मारली आणि घोड्याच्या आड जाऊन तो श्रिगरीला चुकवू लागला.

‘ए सैतान !’ तो ओरडला. ‘अरे ह्याला खूळ लागलय ! ए ड ड घरा ए ह्याला !’

लाडग्यासारखे दात बिचकून श्रिगरीने तो धारिया भावाला फेकून मारला. प्योत्र चटकन गुडघ्यावर हातावर बसला. तो धारिया त्याच्या डोक्यावरून पलीकडे जाऊन एकदम जमिनीत ताठ उभा राहिला. त्याचा बांबू मुंकारीत थरथरत होता. डोळे वटारून प्योत्रने भेदरलेल्या घोड्याचे लगाम हातात घेतले आणि एक सणसणीत शिबी घालून म्हटले, ‘माझा जीव घेतला असतास रे दुकरा !’

‘हो हो जीवच घेणार होतो तुझा !’

‘मूर्ख आहेस. पागल सैतान. बापाचा पोरगा शोभतोस ! अस्सल तुर्क !’

जमिनीत रुतलेला धारिया श्रिगरीने उपसून काढला आणि तो कापणी-यंत्राच्या पाठोपाठ जाऊ लागला. प्योत्रने त्याला बोटाने जवळ येण्याचा इशारा केला.

‘इकडं ये ! तो धारिया आण इकडं.’

उजव्या हातातले लगाम त्याने डाव्या हातात घेतले आणि दांताळघाच्या टोकाने तो धारिया घरला आणि त्याच्या दांडघाने त्याने ग्रिगरीच्या पाठीवर हाणले.

‘आणखी चांगला बसायला हवा होता.’

उडी माकून पळालेल्या ग्रिगरीकडे तसेच डोळे रोखून तो म्हणाला. थोड्या वेळाने दोघांनी सिगरेटी पेटवल्या. एकमेकांच्या डोळ्यात रोखून पाहिले आणि दोघेही खो खो हसत सुटले.

दुसऱ्या एका वाटेने गाडीत बसून घरी निघालेल्या क्रिस्तोनियाच्या बायकोने ग्रिगरी आपल्या भावावर हल्ला चढवीत असलेला पाहिला. आपल्या रेल्वेच्यात ती उठून उभी राहिली पण काय झाले ते तिला दिसले नाही. कारण ती आणि ते बंधू ह्यांच्या आड मेलीखोवचे कापणीयंत्र आणि घोडे होते.

ती खेड्यात पोचते न पोचते तेंच ओरडून आपल्या शेजाऱ्यांना सांगू लागली.

‘विलमोव्ना ! धावत जा आणि त्या तुर्की प्रकोफीएव्हिल्ला म्हणावं की, त्याची पीरं तातार डुंगीच्या जवळ धारियाने एकमेकाशी मारामारी करताहेत. ग्रिगरीनं प्योत्रच्या कुशीत धारिया खुपसला नंतर प्योत्रने त्याला... रक्ताचं पारोळ झालंय, अग आई ग S S !’

यकलेल्या थोड्यांना हाकलताना प्योत्रचा घसा बसायला आला होता. म्हणून आता तो शीळ घालू लागला. आपला घुळीनं भरलेला एक पाय गाडीच्या तडद्यावर ठेवून ग्रिगरी धारिया हातात घेऊन कापणी यंत्रावरून गवताचे कवेळ काढीत होता. माझ्यांनी चावून मंडावलेले घोडे शेपटधा फिरकारीत अनिच्छेने गाडी ओढीत होते. सगळ्या रातात कापणीची कामे भरत होती. यंत्राची पाती खडखडत रेंगत होती. घान्याच्या कवेळघाचे पुंजके मैदानावर ठिकठिकाणी दिसत होते. गाडीवाल्यांची नक्कल करीत मारमोत टेबल्यावर शीळ घालीत होते.

‘आणखी दोन खेपा करून सिगरेट ओढायला घांव या’ यंत्राच्या घर-घरीवर आवाज काढून प्योत्र ओरडला. ग्रिगरीने मुंडी हलवली. आपले सुबलेले ओठ त्याच्याने उघडवत नव्हते. वजनदार कवेळावर अधिक नेट लावता यावा म्हणून त्याने धारिया दांताळघाच्या जवळ पकडला होता आणि तो घापा टाकीत होता. घामाने डबडबलेली त्याची पाठ खाजू लागली होती. टोपीखालून घामाच्या घारा चेहऱ्यावर ओघळत होत्या. सावणासारख्या त्या डोळ्यात जाऊन

चुरचुरत होती. घोडे चाववून ते पाणीकिणी प्याले आणि त्यांनी सिगरेटी ओढल्या.

‘रस्त्यावरून कुणीतरी भरघाव घोडा फेकत येतोय.’ तळव्याचा आडोसा कपाळावर घडून प्योत्र म्हणाला.

प्रिगरी बघू लागला आणि चकित होऊन त्याने भुवया उंचावल्या.

‘बाबा दिसतोय.’

‘यद्पटू आहेस. तो कसावर बसून येणार? दोन्ही घोडे इथेच आहेत-’

‘तोच आहे. देवाच्यानू, बाबा आहे.’

घोडेस्वार अवळ आला आणि खंड्याच वेळात दोरत येणारा घोडा आणि वरचा स्वार स्पष्टपणे दिसू लागला.

‘होय बाबाच आहे.’ प्योत्रने रुचित आश्चर्याने पाय आपटून म्हटले.

‘घरी काम झाले का काय!’ दोघांच्याही मनाला छळणारा विचार प्रिगरीने बोलून दाखवला.

मुमारे अंभर याडं अंतरावर पंतीलेयने आपल्या घोड्याचे लगाम खेचले.

‘झोडपून काढतो तुम्हाला कुत्तरडीच्यानो.’ हातातला आसूड डोक्याभोवती गरगरा फिरवीत तो गरजला.

‘अरे पण काय झालं तरी काय?’

प्योत्र अगदी दिड्मूड होऊन गेला होता आणि अर्ध्या मिशा त्याने तोंडात दडपल्या होते.

‘पलीकडं जा गाडीच्या! देवाच्यान तो आपल्याला आमुडाने हाणील त्याला कायकशाला विचारेपर्यंत तो आपला कोथळाच बाहेर काढायचा.’ आपल्या आणि बापाच्या मध्ये ते यंत्र आणीत प्रिगरी हसून म्हणाला.

फेसाळत्या तोंडाचा घोडा गव्हाच्या कवेळावरून उंचकाळत आला. घोड्याच्या कुशीवर पंतीलेयने पाय आदळत होते (कारण तो तसाच उपलाण्या घोड्यावर स्वार झाला होता). पंतीलेयने आपला चाबूक उभारला-

‘काय चाललय रे इथं सैतानाच्या कारटघानो?’

‘आम्ही कापणो करतोय’ चाबकाकडे घाबरटपणे बघत प्योत्रने दोन्ही हात उडवून सांगितले.

‘धारिया कुणी खुपसला तुला? कसली मारामारी चालली होती?’

बापाकडे पाठ करून प्रिगरी पुढपुढत ढग मोजू लागला.

‘कसला धारिया? कोण मारामारी करतय?’ ह्या पायावरील भार त्या

पायावर देत आणि बापाला खालपासून वरपर्यंत न्याहाळीत प्योत्रने विचारले.

‘म्हणजे काय ? ती कोंबडीची केकाटत आली माझ्याकडे. तुमच्या पोरानी एकमेकांना घारियांना भोसकलं. तुमचं काय म्हणणं आहे ह्यावर ?’

जोरजोराने मुंडी हालवत पंतीलेयने लगाम खाली केकून दिले आणि घोड्यावरून खाली उडी मारली—

‘दिसला तो घोडा पकडला आणि दौडत इकडे आलो. आ ?’

‘हे सगळं तुला कुणी सांगितलं ?’

‘एका बाईनं—’

‘खोटं सांगितलं तिनं बाबा. रेकल्यात ती झोपली असेल आणि स्वप्न पडलं असेल तिला—’

‘बायकांची जात !’ पंतीलेय घोडासा ओरडत थोडीशी शीळ घालीत म्हणाला. त्याच्या तोंडातून गळणाऱ्या लाळेने त्याची दाढी ओली झाली.

‘ही साली विलमोहची रांड ! देवाच्यान ! त्या कुत्रीला चाबकानं फोडून काढतो.’ संतापाते तो नाचू लागला.

दाबलेल्या हसण्याच्या उबळीने मदगदणारा झिगरी जमिनीकडे टक लावून बघत होता. आपली नजर बापावर खिळवून प्योत्र आपल्या घामेजलेल्या कपाळावर थापटणा मारीत होता.

मनसोक्त नाचून झाल्यावर पंतीलेय निवळला. कामणीयंदावर बसून त्यान कामणीच्या दोन चकरा केल्या. नंतर आपल्या घोड्यावर बसून तो खेड्याकडे निघून गेला. जाताना आपला चाबूक तिथेच जमिनीवर तो विसरून गेला. प्योत्रने तो उचलला आणि अजमावल्यासारखा तो फिरवीत आपल्या भाबाला म्हणाला, ‘तरुण माणसा, आज आपली गच्छंती होती. हा साधा चाबूक नाही ! पांगळा केला असता तुला भाऊ, सफा मुंडी छाटली असती.’

१८.

तातास्की खेड्यातील सर्वात श्रीमंत म्हणून कोर्युनोव कुटुंबाचा लौकिक होता. त्यांच्याकडे बेलंच्या चौदा जोड्या होत्या. घोडे होते. प्रवाल्स्की अवघाळेतील घोड्या होत्या. पंधरा गाई, इतर अनेक गुरेढोरे आणि शेकडो मेंढपांचा कळप

होता. ह्याखेरीज तेथे आणखीही काही प्रेक्षणीय होते. सहा खोल्या आणि पत्री-छप्पर असलेले त्यांचे घर मेखोव गेटजीच्या घराच्या बरोबरोचे होते. कटघराना नव्या देवण्या कोलांची छपरे घातलेली होती. त्यांची बागाईत आणि कुरण चांगली तीन एकर पसरली होती. माणसाला आणखी काय हवे ?

तेव्हा लग्नाची मागणी घालायला कोर्नुनोवच्या घराला पंतीलेयूने पहिली भेट दिली ती जरा भीतभीत आणि प्रच्छन्न नाराजीनेच. आपल्या मुलीसाठी कोर्नुनोवना खूपच जास्त श्रीमंत नवरा सापडू शकला असता. पंतीलेयूला हे ठाऊक होते आणि नकार पदरी येण्याची भीती वाटत होती. कोर्नुनोवच्याकडे हाती चौपदरी घेऊन जाणे त्याला पसंत नव्हते. पण लोखंडावर गंज बसावा तशी इलीनिचना त्याच्या मानगुटीच बसली आणि अखेर शेवटी म्हातान्याचा हट्टीपणा तिने मोडून काढला. गिगरीला, इलीनिचनाला आणि अरक्या दुनिवेला लाखोली वहात त्याने अखेरीस कोर्नुनोवची भेट घेतली. आता उत्तर ऐकायला जाण्याची वेळ आली होती. रविवारची ते वाटच बघत होते.

इकडे कोर्नुनोवच्या घराच्या रंगरंगोटी केलेल्या पत्री छपराखाली जळजळीत कलह भडकला होता. मेलीखोव निघून गेल्यावर नतालियाने आईला सांगून टाकले—

‘ मला गिगरी आवडलाय. दुसऱ्या कुणाशीही मी लग्न करायची नाही ’

‘ स्वतःचा नवरा स्वतःच शोधून काढलाय तिनं, मूखं ! ’ तिच्या बापाने उत्तर दिले. ‘ जिल्सीसारखा काळा आहे ही त्याच्यात एकच मोष्ट चांगली आहे. अग माझ्या फुटाणे, त्याच्यापेक्षा कितीतरी चांगला नवरा शोधून देतो तुला. ’

‘ मला दुसरा नकोय बाबा ’ त्या पोरीचा चेहरा आरबत होऊन गेला आणि ती अथू ढाळू लागली.

‘ नाहीतर मला आपला जोगवा द्या खुशाल. ’

‘ अग तो सतरा बायकांच्या मागे धावणारा— सैनिकांच्या बायकांच्या मागे धावणारा आहे. सगळ्या गावाला हे ठाऊक आहे. ’ आपले शेवटचे पान बापाने टाकले.

‘ धावू दे— ’

‘ धावू दे ’ असंच तुला म्हणायचं असलं तर मला ग काय ? ’

आपली सगळ्यात मोठी मुलगी नतालिया बापाची लाडकी होती. तिच्या मागे त्यांनी लग्नाचे दुमणे कधीच लावले नव्हते. तिला मागण्या खूप आल्या होत्या. काही दूरदूरच्या खेड्यातून आल्या होत्या. चुचकान नदीवर राहणाऱ्या

श्रीमंत जुन्या वळणाच्या धार्मिक कक्षाकांकडून आल्या होत्या. खाप्योर आणि भीर नदीकाठी राहणारांनीही मागण्या घातल्या होत्या. पण कोणताही मुलगा नतालियाच्या मनात भरला नव्हता आणि ते सारे प्रयत्न निष्फळ ठरले होते. प्रिगरीचा कक्षाकी तिखटपणा, शेतीवरचे त्याचे प्रेम, कष्टाळूपणा ह्यामुळे प्रिगरी मिरोनला मनातून आवडला होता. घोड्यांच्या शर्यतीत प्रिगरीने पहिले बक्षीस मिळवले तेव्हा खेड्यातील तरुणांच्या घोळक्यातून त्यांनी त्याला हेरला होता. पण जो श्रीमंत नाही आणि विशेषतः ज्याचा बदलीकिक आहे अशा माणसाला आपली पोर देणे त्याला अपमानास्पद वाटत होते.

‘पोरगा कष्टाळू आहे, देखणा आहे’ रात्री त्यांचे पिबळे डायाळलेले हात थोपटीत त्याची बायको कुजबुजत म्हणायची, ‘नतालियाचा अगदी जीव जडलाय त्याच्यावर-’

आपल्या बायकोच्या थंड, मुकून गेलेल्या वक्षःस्थळाकडे पाठ फिरवीत मिरोन रागाने डाफरायचे-

‘चल नीच इथन ! लावून दे एकाद्या ठोंब्याशी तिचे लग्न ! मला काय करायचंय ? अक्कल नेल्येय चुलीत तुझी. देखणा आहे म्हणे !’ असे म्हणून ते टर उडवण्यासाठी विचारत. ‘त्याच्या देखणेपणावर काय शेती करायचीय ?’

‘शेती म्हणजेच काही सगळं का आहे ?’

‘त्याचा देखणेपणा काय चाटायचा आहे ? काही पत आहे का त्याला ? तुको माणसाला पोर घायची, म्हणजे तसं खालच्या पातळीला जाण्यासारखंच म्हटलं पाहिजे. माणसासारखी माणसं तरी असावीत !’ ब्रिळान्यावर पडल्या पडल्या उसळी घेत मिरोन ताठघाने म्हणत.

‘ते कुटुंब कष्टाळू आहे, खाऊन पिऊन सुखी आहे’ त्यांची बायको कुजबुजे आणि नवऱ्याच्या रंद पाठीजवळ सरकत समजूत घातल्यागत त्याचा हात थोपट लागे.

‘अग ए चांडाळणी ! जरा दूर सरक की, थोडी जागा राहू दे की मला ! एकाद्या वामरू असलेल्या गाईसारखी थोपटतेयस काय मला ? आणि वाटलं तर एखाद्या पुरुषी केस राखलेल्या पोरीशी का तिचं लग्न लावून देईनास.’

‘पोरीबद्दल जरा काही कळवळा असावा माणसाच्या मनात’ ती त्याच्या कानात पुटपुटली. पण लाथा झाडीत मिरोन जास्तच भितीला विकटले आणि जणू काही झोप लागल्यास असे धोरू लागले.

उत्तरासाठी मेलीखोव कुटुंबाचे आगमन झालेले पाहून कोर्दुनोवना आश्चर्य वाटले. सकाळची पूजाअर्चा होत्येय न होत्येय तोच ते आले. फेंटणीच्या पावठाणावर इलीनिचनाने पाय ठेवला तेव्हा फेंटण जवळजवळ उलटल्यासारखीच झाली, पण

चुणचुणीत कोंबड्यासारखी पंतीलेयने बसल्या जागेवरून उडी मारली. त्या उडीने त्याला वेदना झाल्या. परंतु बरकारणी त्याचे कोणतेही चिन्ह न दाखवता त्याने आनंदाने लंगडत लंगडत घरात प्रवेश केला.

‘हे आले! कसाला झक मारायला आले कुणास ठाऊक!’ खिडकीतून बाहेर बघणारे मिरोन खरमरले.

‘अगबार्दी, आता मी सैपाक घरातून बाहेर येत्येय. रोजच्यातला झगडी बंदलायला येळ नाही आता-’

‘काही हरकत नाही बंदलला नाहीस तर. तुझ्याशी कुणी लग्न लावीत नाही. तुला कोण बघतय घोडसकडे!’

‘जन्माचा मग्नार तू! आता म्हातारपणी तर जास्तच चळवळ्यासारखं करतोयस.’

‘गप्प बस सटवे!’

‘जरा स्वच्छ सदरा घाल. हातून पाटुंगळे दिसतय तुझ. थोडी लाजवीज ठेव की म्हाताऱ्या.’ पाहुणे परसू ओळाडून येत असताना आपल्या नवऱ्याची पाहुणी करीत त्याच्या बायकोने त्याला जामले.

‘काही काळजी करू नको. माझ्या ह्या कपड्यात ओळखतील ते मला. अगदी गोणपाट पांघरलं तरी नाही म्हणायचं नाहीत.’

‘नमस्ते’ पंतीलेय केकाटून म्हणाला आणि उंबरठ्यावर ठेचाळला. आपल्या उंच आबाजाची त्याला एकदम लाज वाटली. देवपुतळ्यासमोर अंगावर दोन दोनदा क्रुसाची खूण करीत त्याने ह्याची सारखासारखे करण्याचा प्रयत्न केला.

‘नमस्ते’ त्याच्याकडे उभपणे बघत मिरोननी उत्तर दिले.

‘देवाच्या दयेनं हवा छान पडत्येय-’

‘त्याच्या दयेनं अशीच राहू द्या ही-’

‘लोकांचं कल्याणच होईल ह्यानं-’

‘खराय-’

‘खरा ऽय-’

‘हं!’

‘तेव्हा आम्ही आलोय मिरोन मिगोरिएवीच! काय ठरलं तुमचं? जमणार का नाही?’

‘आत या. मेहरबानी करून. बसा बसा!’

टीप : १. वस्तुतः रक्षियन अभिवादन पद्धतीप्रमाणे ‘इध्रासुत्वुइत्ये’ म्हणजे ‘आपले आरोग्य उत्तम असो’ असे म्हणण्याची पद्धत आहे. पंतीलेयने असेच अभिवादन केले.

घरघनीणीने त्यांचे स्वागत केले. खाली वाकून आपल्या लांब आणि चुणलेल्या झग्याच्या टोकाने तिने जमीन झटकल्यासारखी केली.

‘कशाला तसदी घेता उगीच?’

इलीनिचना खाली बसली. बसताना तिची पापलीनची वस्त्रे सळसळली. मेजावरच्या नवीन मेषकापडावर कोपरे ठेकून मिरोन ग्रिगोरिएव्हीच गप्प बसून होते. मेषकापडाला भिजट रबराचा आणखी कसलासा वास येत होता. भूतपूर्व झार आणि झरिनाच्या चित्रानी त्यांचे कोपरे सजवले होते. मधोमध सफेत टोप्या घातलेल्या रबलंड शाहजादीची चित्रे होती. शिवाय दुसऱ्या झार निकोलसचे विटून गेलेले चित्र होते.

मिरोनने शांततेचा भंग केला, ‘ठीक! पोरीचं लग्न करायचं ठरलंय आमचं. हुंड्याचा प्रश्न सुटला तर आपली सोयरीक जमावी.’

हे ऐकल्याबरोबर इलिनिनाने आपल्या सुळसुळीत फुगीर बाह्याच्या जाकिटातील निगूढ अथांगतेतून जसा काही पाठीमागून काढल्यासारखा पांढऱ्या पावाचा एक मोठा तुकडा काढला आणि टेबलावर ठेवला.

कोणत्या तरी अगम्य कारणाने पंतीलेयला अंगाभोवती क्रूसाची खूण करून घेण्याची इच्छा झाली.

त्याच्या गुंजाड नखे वाढलेल्या बोटांनी तो खूण करायचा पवित्राही घेतला.

इष्ट उंचीच्या अर्ध्या अंतरावर ती उंचावलीही—एवढ्यात अचानक त्याचा आकार पालटला. घन्याच्या इच्छेविरुद्ध तो थोराड काळलेला अंगठा, तर्जनी आणि मधले बोट ह्यांच्या वेचक्यात घुसला.

बोटांचा तो अरबूज मुपका हळूच त्या निळ्या फर्गोलच्या एका सुटलेल्या पंखामागे गेला.

आणि ..

एक लाल बुचाची बाटली बाहेर पडली !

मिरोनच्या पिवळ्या डागाच्या चेहऱ्याकडे बघत पंतीलेयने डोळ्याची मतस्वी उघडझाप केली आणि आपल्या रुंद धोडखुरासारख्या सळव्याने बाटलीच्या बुडाला लाडाने थापटचा मारल्या.

‘आणि आता मित्रानो ! आपण देवाची प्रार्थना करून पिऊ या ! मग आपल्या पोराबाळांबद्दल... देण्याचेण्याबद्दल... वाटाघाटी करू या.’ त्याने ठराव मांडला.

एका तासानंतर ही दोन माणसे इतकी लगटून बसली होती की, मेलेखो-वच्या काळघाकुळकुळीत दाढीची चेटोळी कोर्शुनोवच्या दाढीच्या लांबट लाल

पडाशी हितगुज करू लागली. हुंदघाच्या रकमेबद्दल हुज्जत घालताना पंतीलेयच्या तोंडाळा खारवलेल्या काकड्यांचा वास येत होता.

‘माझ्या पाहुण्यांनो !’ खर्जात खरखरत त्याने सुरवात केली.

‘माझ्या अत्यंत प्रिय पाहुण्यांनो !’ आरड्यासारखा त्याने आवाज बाबबला.

‘पाहुणे हो !’ आपले थोराड बोधट दांत बिचकीत त्याने हरकाळी फोडली—

‘तुमच्या मागण्या इतक्या जबर आहेत की मला त्या परबडणार नाहीत. पाहुणे हो विचार करा— विचार करा— मला लुटण्याची आपण कशी कोशीश करीत आहात ! पहिलं ! उंच बूट आणि तळाचे खरी बूट, दुसरं ! लांकरी फर्गोल, तिसरं ! दोन लोकरी पोशाक, चौथं ! रेशमी रुमाल ! झाला आमचा इयंच सत्यानाश !’

असे म्हणून पंतीलेयने आपले हात इतके फाकले की त्याच्या फर्गोलाची शिबणच उसबली आणि आतून धुरळघाचे पिसारे उघडले गेले.

सांडलेली व्होडका, लोणचे ह्यानी भरून गेलेल्या मेणकापडाकडे एक टक बघत मिरोनने मुंडी खाली घातली होती. मेणकापडाच्या फुलबहार वेलपत्तीत कोरलेली अक्षरे ते बाचीत होते. ‘रशियन आलीखादान’ त्यांची नजर खाली वळली. ‘शाहंशाह खुदबदोलत जहाँपन्हा निकोलस—’ पुढची अक्षरे बटाट्याच्या सालीने झाकली गेली होती. त्याची नजर चित्रावर खिळली. व्होडकाच्या रिकाम्या बाटलीखाली शाहंशाहाची सुरत अदृश्य झाली होती. तर्फंद पट्ट्यांच्या अमीरी पोशाकाचा ढंग जाणून घ्यावा म्हणून मिरोनने डोळे नम्रपणे आकुंचित केले पण काकडीच्या निसरड्या त्रियांनी तो पोशाक बघताट झाकला गेला होता. मिळ-मिळीत शाहजादींनी वेढलेली, डोक्यावर रुंद काठाची टोपी घातलेली मलिका संतुष्टपणे त्याच्याकडे बघत होती. मिरोनला इतक्या मिरच्या झोबत्यासारखे झाले की त्याच्या डोळ्यांना जवळजवळ पाणी आले. मनात विचार आला.

‘टोपलोटून बाहेर बघणाऱ्या कलहंसासारखी आज मिजास दाखवतोयस पण स्वतःच्या मुलीच्या लग्नाची वेळ आली की बघ ! मग टक्कालून मी बघणार आणि बोवडी तुम्ही वळणार.’

एकाद्या धोडभुंग्यासारखी पंतीलेयची भुणभुण त्याच्या कानावर येत होती. आपली आसूधूसर नजर वर करीत कोशुनोव ऐकू लागले.

‘तुमच्या आणि आता मी म्हणतो ‘आमच्या’ पोरीच्या बदल्यात हे

उंचबूट, रबरीबूट, लोकरो 'कगोल' घ्यायवे म्हणजे आमच्या एका गाईला बाजारात नेऊन फुकून टाकायला हवं.

'तुमची कुरकुर आहे ह्याबद्दल ?' टेबलावर गुद्दा मारीत मिरोनने विचारले.

'माझी कुरकुर आहे असं नव्हे.'

'कुरकुर आहे का ?'

'धांबा पाहणे !'

'कुरकुर असली तर खड्ड्यात जा !' आपला घामेजला हात मिरोनने असा काही उडवला की तिथली रडसे जमिनीवर उधळली गेली.

'त्या पायी तुमच्याच पोरीला काम करावं लागणार आहे.'

'लागू दे ! पण देगीघेणी व्यवस्थित झालीच पाहिजेत, नाहीतर ही सोयरीक जुळायची नाही.'

'एका गाईला बाजार दाखवावा लागवार !' पंतीलेयने मुंडी हलवली. त्याच्या कानातील कोर हेल्कावे घेत चमकत होती.

अहेर झालाच पाहिजे ! तिचे स्वतःचे रमड कपडे आहेत, पण ती मनात भरली असेल तर तुम्हीं संभावना केली पाहिजे. माझी ही आपली कमाकाची रीतभात आहे. हे असंच चालत आलंय. आम्ही जुन्याला धरून राहणारे आहोत.'

'तुमची संभावना करायला मी तयार आहे.'

'करा तर मग—'

'करतो ना'

'पोरासोराना करू द्या काम. आपण आपल्यावेळी काम केली आणि तसे चांगले दिवसही आपण बघतोय आता त्यांची पाळी आहे.'

त्या दोन माणसांच्या दाढ्यांची रंगतदार गुंफण झाली. त्यांनी एकमेकांचे मुके घेतले. एक नीरस सुकलेली काकडी पंतीलेय खाऊ लागला आणि संमिश्र परस्परविरोधी भावना दाटून त्याला रडू कोसळले.

पेशानावर बायका एकमेकींना मिडी मारून बसल्या होत्या. आवाजाच्या कडकळाटाने एकमेकींच्या कानठळ्या बसवीत होत्या. चेरी फळाचा लालिमा इलीनिचनाच्या तोंडावर चढला होता. गोठती घंडी लागलेल्या पिअर फळाप्रमाणे मरिया व्होडका पिऊन हिरवी पडली होती. 'जगात शोधू जाता अशी पोर सापडायची नाही. काम ती खबरदारीनं सांभाळील, तुमच्या अध्यावचनात राहिल. उर्णदुमं चुकूनही नाही बोलायची.' मरिया म्हणाली.

‘वाई ग !’ इलीनिचना मधेच म्हणाली. डाव्या हाताचा तिने गालाला टेकू दिला होता आणि त्या हाताचा कोपर उजव्या तळव्यात पेलला होता. ‘मी त्याला बजावलय हजार का बाराशे देऊ बजावलं कोण जाणे— पण बजावून ठेवलय रोडिच्याला. . परवाच्या आदितवारी चंचीत तंबाखू घालून निघाली स्वारी ! मी म्हटलं त्याला कधी मेल्या लाच हाणणार आहेस ? माझ्या ह्या म्हातारपणात मला किती दिवस बशी लाज लाजवणार आहेस ? एका मुहरतार स्तिपान तुझे घाले यांबवतो का नाही बघ !’

परवाच्याच्या फटोतून मिस्का डोकावला. खाली नतालियाच्या दोन बहिणी एकमेकींशी कुजबुजत होत्या. नतालिया स्वतः बापाच्या खोलीत बसली होती. आपल्या ब्लाऊजच्या घट्ट बाहीने डोळे पुसत होती. तिच्या समोर उमलणाऱ्या नवीन जीवनाने ती भांबावून गेली होती. अज्ञात दडपण तिच्या मनावर पडले होते.

पुढच्या खोलीत श्लोडकाची तिसरी वाटली संपली. जॉंगस्टच्या पहिल्या तारखेला नवरात्रवारीची गाठ घालून देण्याचे ठरले.

१९.

लग्नाच्या तयारीच्या धामधुमीने कोर्सुनोवचे घर मधमातांच्या पोळ्या-सारखे गजबजून गेले. नवऱ्यामुलीची आंतवंस्ने शिवण्याची गडबड उडाली. रीतीरिवाजाप्रमाणे रोज संध्याकाळी नतालिया नवऱ्यामुलाला हातमोजे आणि बकऱ्याच्या लोकरांचा गळपट्टा विणत बसे. भाड्याने आणलेल्या शिपीणीला मदत करण्यासाठी तिची आई काळोख पडेपर्यंत शिवण्याच्या मशिनवर बाकून बसलेली असे.

आपल्या बापाबरोबर आणि शेतमजुराबरोबर मिस्का घरी आला. हातपाय न घुता किंवा शेतकामाचे अवजड बूटही पायातून न काढता तो नतालियाशी गप्पा मारायला गेला. आपल्या बहिणीला चिडबण्यात त्याला मोठी घन्यता वाटत असे.

‘विणकाम करत्येस ?’ तो गळपट्ट्याकडे मान उडवीत मोजक्या शब्दात विचारायचा.

‘होय करत्येय विणकाम. मग ?’

‘खुशाल विणीत बस. यडपटे, तुझे उपकार तर तो स्मरणार नाहीच उलट घोळाड फोडील-’

‘का म्हणून ?-’

‘हॅ ! मी प्रिशाळा चांगला ओळखून आहे. दोस्त आहे आपला तो. ते तसलंच आहे. चावा घईल- का चावला ते सांगायचा नाही.’

‘बापा मारू नको. तुला काय वाटतं मी त्याला ओळखत नाही ?’

‘पण मी त्याला जास्त चांगला ओळखतो. आम्ही शाळेत बरोबरच होतो.’
मित्का सुस्कारा सोडल्याचं नाटक करी. आपल्या ओरखाडे उठलेल्या हाताकडे पाही. आणि आपल्या लांबोड्या पाठीला पोक काढी.

‘त्याच्याशी लग्न केलंस तर तुझ वाटोळं होणार नतालिया. त्यापेक्षा जन्माची बेगम रहा. त्यांच्यात तू पाहिलंस तरी काय म ?’ कुसुप तर एवढा आहे की त्याला पाहून घोडंही बुजेल. तेवढाच मूखंही ! जरा नीट बघ त्याला. कंडम माणूस आहे.’

नतालियाला राग येई. डोळघातील अश्रू आवरीत ती आपलं हिपुटी तोंड गळपट्टात खालपर्यंत झुकवी.

‘पण सगळघात खराब गोष्ट म्हणजे तो प्रेमात पडलेला आहे.’ मित्का निष्ठुरपणे बोलतच राही.

‘घुसपुसायला काय झालं ? मूखं आहेस नतालिया ! टाक त्याला छटकून. आता घोडघावर जीन घालतो आणि दोडत जाऊन त्याला सांगून टाकतो-’

प्रिशाका आजोबा मग मित्काच्या तावडीतून नतालियाला सोडवीत आपल्या गाठघाळ कुबडीने जमिनीवर चाचपडत आणि तऱ्हासारखी पिवळी दाढी थोपटीत ते खोलीत येत. मित्काच्या कुशीत आपली काठी खुपसून ते विचारीत—

‘काय करतोयस रे इयं कुचकाम्या ? आं ?’

‘मी भेटायला आलो होतो आज !’ मित्का ओशाळून उत्तर देई.

‘भेटायला काय ? अस ! चल चालता हो इयून. चले जाव !’ आपली काठी उगारून लटपटत्या वाळक्या पायाचे म्हातारबुवा मित्काकडे येत.

प्रिशाका आजोबा एकूणसत्तर वर्षाचे होते. १८७७ च्या तुर्की मोहिमेत त्यांनी भाग घेतला होता. जनरल गुर्कीचे ते अडली होते. पण पुढे त्यांच्यावर गैरमर्जी होऊन त्यांची परत रेजिमेंटकडे रवानगी करण्यात आली होती. पलेवना आणि रोस्सिदक्ष इथे भंडीमारांच्या गर्दीत दाखवलेल्या मर्दुमकीबद्दल त्यांना दोन

‘कक्काक’ आणि सेंट जॉर्ज पदक मिळाले होते. मनाचा निर्मळपणा, अडळ सचोटी, अगत्यशीलता, ह्या गुणांनी संगळघा खेड्याच्या आदराला पात्र झालेले प्रिशाका आजोबा आपले उरलेमुरले दिवस गतकाळाच्या आठवणीत घालवीत होते.

उन्हाळ्यात पहाटेपासून दिवस मावळेपर्यंत ते घराभोवती उभारलेल्या आडाळीवर बसून रहात. त्यांची मान खाली बाकलेली असे. कुडडीने ते जमिनीवर रेघांघा ओढत.

अस्पष्ट आकृत्या आणि फुटकळ विचार त्यांच्या मनात तरंगत. विस्मृतीच्या काळोखात अंधुक आठवणी लुकलुकत. त्यांच्या टोपीच्या तुटक्या टापणाची त्यांच्या मिटलेल्या डोळ्यावर मडद सावली पडे. त्या सावलीत त्यांच्या गालावरील मुरकुत्या जास्तच खोल वाटत आणि पिकलेल्या दाढीला पारखी छटा येई. कुडडीवर आबळलेल्या त्यांच्या बोटातून, हाताच्या मुजीर शिरातून काळपट रक्त मुस्तपणे वहात होते.

दिवसेंदिवस त्यांचे रक्त थंड पडत चालू दे होते. आपल्या लाडक्या नातीकडे नतालियाकडे ते कुरकुरत,

‘अग, हे मौजे लोकरी असले तरी पुरेसे उबदार नाहीत. मला एक जोड विणून का देईनाम पोरी !’

‘पण आज्ञा आता उन्हाळा आहे. ’ नतालिया हसून म्हणे आणि आडाळीवर त्यांच्या शेजारी बसून ती त्यांच्या मोठाड मुरकुतलेल्या पिवळ्या कानाकडे बघत राही.

‘म्हणून काय झालं ? असेल उन्हाळा ! पण मार्ग रगत धरवीच्या पोटातील मातीसारखं थंड झालंय-’

त्यांच्या हातावरील शिरांचे जाळे नतालिया पहात राही. मग बालपणातील एका दिवसाची आठवण तिच्या मनात उजळायची. ती एक लहानशी मुलगी होती. त्यावेळी आवाडात विहीर खोदीत होते. तिच्या बांदल्यात भरलेला विखल बेऊन त्याच्या ती जाडजूड बाहुल्या आणि विसाळ शिपांच्या माई तयार करायची. पस्तीस फूट खोलीतून काढलेल्या मातीचा बर्फासारखा अचेतन स्पर्श तिला आता स्पष्टपणे आठवे आणि म्हातारपणाच्या मातट रंधी मुरकुत्यांनी झाकून टाकलेल्या आपल्या आजोबांच्या हाताकडे ती भयभीतपण पहायची, तिला वाटायचे की, भडक लालबुंद रक्ताऐवजी त्यांच्या शिरातून मंद विखलाळ राडच पावत आहे.

‘तुम्हाला मरायची भीती वाटते आता?’ नतालिया विचारायची.

गणवेशाच्या कोटाच्या कडक गळपट्टीतून सोडवण्याचा प्रयत्न करावा तशी आपली काष्ठवत् मान म्हातारबुवा मुरडीत आणि आपले निबुरड्या रंगाचे कलंडे हलवीत, ‘आवडत्या पाव्हण्याची बघावी तशी मी मरणाची वाट बघतोय, आता वेळ झाली. जिदगी जगून झाली. माझ्या झारजी चाकरी केली. तरुणपणात भरपूर व्होडका पिऊन घेतली.’ स्मितानून आपली पांढरी दंतपंक्ती दाखवीत मुकलेल्या पापण्या फडफडवीत ते उत्तर देत.

। आपल्या आजोबांचा हात थोपटून नतालिया तिथून निघून जायची. आपल्या ठिगळे खावलेल्या करड्या रंगाच्या गणवेशात ते तसेच आडाळीवर मान झुकवून कुबडीने जमीन खरबडत बसून रहायचे आणि त्याच्या कडक, ताठ गळपट्टीतील हुद्याची लालमडक फीत आनंदाने आणि नव्या नव्हाळीने चमचमत राहायची.

नतालियाच्या होऊ घातलेल्या लग्नाची बातमी त्यांनी बरकरणी शांतपणे ऐकून घेतली. पण आतून त्यांना हळहळ वाटली आणि ते चवताळून गेले. जेव्हायला बसले की नतालिया त्यांना त्यांच्या खास आवडीचे बाढायची, त्यांचे कपडे घुवायची, त्यांचे मांडमीजे, त्यांच्या तुमानी, सदरे शिवाय-विणायची, रफू करायची. तेव्हा ही बातमी ऐकल्यावर म्हातारेबुवा दोन दिवस तिच्याकडे कडक उग्र नजरेने बघत होते.

‘मेलीखोव मंडळी चांगले कसाक आहेत. प्रकोफी मोठा उमदा कसाक होऊन गेला. पण त्याची नातवंडं कशी आहेत? आ?’ त्यांनी मिरोनला विचारले.

‘तशी वाईट नाहीत’ मिरोनने उडवाउडवीचे उत्तर दिले.

‘तो पिंगरी म्हणजे उर्मट पोरगा आहे. परवा गिरिजाचरातून मी घेत होतो तेव्हा नमस्कार मुद्धा न करता तसाच माझ्या अंगावरून निघून गेला. अलीकडे म्हाताऱ्यांना कुणी विचारेनासं झालयं-’

‘तो चांगला आहे हो पोरगा.’

लुकिनिचनाने आपल्या भावी जिव्याची रदबदली केली.

‘चांगला आहे म्हणतेस? नतालियाला तो आवडतोय तो पयंत ठीक आहे.’

लग्नाच्या वाटाघाटीत त्यांनी जवळ जवळ काहीच भाग घेतला नाही. स्नेहपाकघरातून ते बाहेर आले. थोडावेळ मेजापाशी बसले, एक ग्लास व्होडका प्याले आणि मग ती चढत्येयशी वाटल्यावर तिथून चालते झाले. दोन दिवस ते मुखावलेल्या नतालियाला अबोलपणे न्याहाळीत होते. नंतर त्यांचे मन निवळल्या-

सारखे झाले, तोंडातोल पदार्थ सघळताना त्याच्या सफेद हिरवट मिशांचे मुबके झळत होते.

'नतालिया !' तिला हाक मारून ते म्हणाले, 'मग काय म माझ्या निमुरड्या नाते ! खूप आनंद झालाय ना ?'

'माझ मलाच नीट कळत नाही आज.' नतालियाने त्यांना विस्वासात घेऊन सांगितले.

'बरं बरं ! येथू तुला सोबत करील, देव करो-' आणि मग त्यांनी तिची जखमरीत हजेरी घेतली. 'मी उल्लेख्यत बाबत नव्हतं काय म काटें-? तू गेलीस की माझ आयुष्य कळवट होणार.'

मिक्का त्याचे संभाषण ऐकत होता. तो म्हणाला,

'तुम्ही आणखी संभर वर्षे जगणार आहात, आज तोपर्यंत तिनं काय घाबून बसायचं ? तुम्ही पण कमालच आहात.'

म्हातारबुवा रागाने काळे निळे पडले. आपल्या कुबडीने आणि पायाने त्यांनी जमिनीवर प्रहार केला.

'चल निघ इथून कुतरडीच्या ! नीच इथून म्हणतोय ना ! खवीस साला सैतान ! कृणी तुला ऐकयला सांगितलं ?'

हसत हसत मिक्का आवाडात पळून गेला. म्हातारे पिशाका नंतर बराच वेळ भडकले होते. मिक्काला णिच्या मालीत होते. आखूड लोकरी सोजे घातलेले त्याचे पाय गुडघ्यात लटपटत होते.

नतालियाच्या दोन घाकट्या बहिणी- बारा वर्षांची मरिशा आणि आठ वर्षांची खोडकर पिप्पा लानाची अधीरतेने वाट बघत होत्या.

कोर्सुनोवच्या पदरी असलेले शेतगडीही खूप झाले होते. आपल्या घन्याकडून घमघशीत बळिशीची आणि खूप दिवसाच्या सुट्टीची त्यांना आशा वाटत होती.

त्यात एक ताडमाड उंचीचा मुकेनी गडी होता. त्याचे हेटबाबा असे. चमत्कारिक नाव होते. दर सहामहिण्यानी हा डारू पिण्याची पैज लावायचा. पिण्यापायी तो आपली मजुरीच काय पण अंगाळांवावरचे कपडेही फुकून टाकायचा. गेले बरेच दिवस नेहमीची मुरमुरी त्याला जाणवत होती. तरीपण पिण्याची पैज लग्नाच्या दिवसापर्यंत त्याने कटाक्षाने पुढे ढकलली होती.

दुसरा एक शेतगडी बारीक चणीचा काळमंला कसाक होता. त्याचे नांव मिखेइ. कोर्सुनोवकडे कामाला लागून त्याला फार दिवस झाले नव्हते. परादाराला

आम लागून देशोधडी लागल्याने तो मजुरी करीत होता. हेटकाच्या (हेटबाबाला हघा बोटक नावाने संबोधित) संगतीने हळू हळू तोही पिऊ लागला. त्याला घोड्यांचे मोठे प्रेम होते. पिऊन तरं झाला की तो रडायला लागायचा. त्याचा त्याचा गालफडे निघालेला भुकुटीविरहीत चेहरा आसवानी धडधडून जायचा आणि मिरोन गिगोरीएविवच्या मागे तो भुणभुण लावायचा-

‘मालक, अहो माझे मालक ! तुमच्या लेकीचं लग्न निघालं की घोडी माझ्याकडे हाकायला द्या कशी घोडी हाकावी ते दाखवून देतो ससळघांना ! फुफाटघातून नेली तरी घोडघाच्या अंगाचा केस नाही जळायचा ! माझीही एकदा घोडी होती. आई ग...’

उग्रट आणि माणूसघाणा हेटबाबा का कुणास ठाऊक मिखेइच्या मागे लागला होता. त्याच्या गावाच्या नावावर तोच तोच जुना विनोद करून तो त्याला सतत छळत असे.

‘मिखेइ, हे बघ ! तू कुठल्या गावाचा ?’ आपले गुढध्यात टेकणारे हात एकमेकावर चोळीत हेटबाबा विचारायचा. मग आवाज बदलून विचारलेल्या प्रश्नांची आपणच उत्तरे द्यायचा.

‘मिगूल्योव्स्कोइ.’

‘आणि तू असं खुळपं रे का ?’

‘आमची तिकडची सगळी माणसं अशीच खुळपी.’

आपल्याच शिळघा विनोदावर तो भरडघा आवाजात हसायचा आणि आपल्या लांबोडघा वाळकट नडग्यांवर थप्पड मारायचा. मिखेइ तिरस्काराने हेटबाबाच्या तुळतुळीत दाढी केलेल्या चेहऱ्याकडे बघायचा. गळघाची घाटी हलवीत तो त्याला शिव्या द्यायचा.

‘लेट’ च्या (उपवास मास) दुसऱ्या दिवशी लग्नाचा मुहूर्त ठरला होता. तीन आठवडे उरले होते. Day of Assumption च्या दिवशी गिगरी आपल्या नवरीला भेटायला आला. चाफेखणीत वाटोळघा भेजाजवळ तो बसला होता. मुलीच्या मैत्रिणींबरोबर सूर्यफुलाच्या बिया आणि दाणेबिणे खात होता नंतर तो निघून गेला. नतालिया त्याला निरोप द्यायला बाहेर आली. चमकदार नवीन जीन घातलेला गिगरीचा घोडा पडवीत उभा होता. तिथं आल्यावर तिने चोळीत हात घातला आणि लाजत लाजत प्रेमभरल्या डोळ्यांनी त्याच्याकडे बघत त्याच्या हातात एक नरम पुरचुंडी कोंबली. तिच्या वक्षस्थळाजवळ ठेवल्याने ती

गरम झाली होती. ती भेट तिच्याकडून घेतांना आपल्या लाडक्यासारक्या पांडव्या
सुभ्र दातांनी तिला दिपवीत प्रिगरीने विचारले-

‘काय आहे?’

‘तूच बघ. . . तंबाबूची चंची आहे. मी कशेदा काढलेली-’

प्रिगरीने डळपळीत मनाने तिला जवळ ओढले. तिचे त्याला चुंबन घ्यायचे
होते. पण आपले हात त्याच्या छातीवर टेकून तिने त्याला बळेच दूर लोटले. ती
त्याच्यापासून बाजूला झुकली आणि घराच्या खिडकीकडे भीतभीत नजर टाकत
म्हणाली.

‘बघेल कुणी’

‘बघू दे-’

‘मला लाज वाटते-’

‘सुरवातीला वाटते लाज’ प्रिगरीने खुलासा केला.

तो धोड्यावर स्वार होत असताना नतालियाने लगाम धरून ठेवले होते.
तिरप्या नजरेने बघत प्रिगरीने रिकिवीत पाय टाकला. खोगीरात नीट आरामात
मांड घेतली आणि धोडा आवाडाबाहेर काढला. तिने फाटक उघडले. त्याच्या
पाठमोऱ्या आकृतीकडे ती टक लावून बघत उभी राहिली. कालमिक ढंगाने प्रिगरी
खोगीरांतून डाव्या अंगाला झुकला आणि चाबूक परजीत त्याने तो नाचवला.

‘आणखी अकरा दिवस!’ नतालियाच्या मनात आले आणि तिने स्मित
केले.

२०.

हिरवा धारदार पानांचा गहू जमिनीतून उफाळतो आणि वाढीला लागतो,
पाहता पाहता तो इतका फोफावतो की त्या फडात शिरला तर काबळाही
दिसनासा होतो. धरित्रीचे रस शोषून घेत गहू कणसावर येतो. मग बहराला येतो.
सोनेरी घुळीचे कणसाला विलेपन होते. मधुर आणि सुगंधी दुधाने दाणा तटतटतो.
कृषिवल शेतावर जातो डोळे भरून उभा राहतो. हरवून जातो. पण मग गुरांचा
कळप शेतात घुसतो. भरलेला दाणा तो पायदळी पुडवतो, गुरांनी तुडवलेल्या

जागेवर चुरडलेल्या गव्हाच्या वाटोळ्या खुणा मागे उरतात. कृषिवल ते पाहून हळहळतो, चवताळतो.

आक्सीनियाच्या बाबतीत तसेच झाले होते. सोनसळी फुलोऱ्यापर्यंत बहरून आलेल्या तिच्या भावना भिगरीने आपल्या अवजड कच्च्या चामड्याच्या सँडल्स-खाली पायदळी तुडवल्या. त्याने त्या मातीत मिळवल्या. जाळून राखरांगोळी केली आणि सगळे संपले.

मेलीखोबच्या सूर्यफुलाच्या मळघातून ती परत आली तेव्हा खाजखुयली आणि गवंद माजलेल्या बशाडीसारखे तिचे मन निमूर आणि उजाड होऊन गेले. आपल्या रुमालाचा काठ चावीत ती चालली होती. तिच्या मळघाशी कढ येत होते. घरात येताच ती जमिनीवर पालथी पडली. अथू, वेदना, डाक्यात घाव चालणारा बैराण रितेपणा ह्यानी ती गुदमरून गेली. पण मग आवेग हळूहळू ओसरला. खोलवर घुसणाऱ्या मनोवेदना ओहटल्या आणि शांत होऊन तिच्या मनाच्या तळाशी जाऊन बसल्या.

गुरानी तुडवलेले पीक पुन्हा उभे राहते पायमल्ली झालेले देठ दवाने आणि उन्हाणे पुन्हा उभारी घरतात. ओझ्याने भारावून गेलेल्या माणसासारखे ते सुखा-तीला वाकलेले असतात. मग माना उंचावून ताठ उभे राहतात. दिवसाला मग दिवसपण येते. बारा परत वाहू लागतो.

रात्री नवऱ्याला आवेगाने कुरवाळताना आक्सीनियाच्या मनात भिगरीचे विचार घोळत होते आणि अंतःकरणातील उत्कट प्रेमात द्वेष कालवून गेला होता. नवनवीन बेइज्जतीचे, नवनवीन लांछनाचे मनसुबे ह्या बाईच्या मनात शिजत होते प्रेमाची कटुता आणि आनंद ह्या दोन्हीचा अनुभव नसलेल्या सुखी नतालियापासून भिगरीला छिनावून घेण्याचा तिचा निर्धार झाला होता. रात्री हे धावडाव मनात घोळवीत ती पडली होती. तिचे निर्जळ डोळे अंधारात फडफडत होते. स्तिपानच्या देखण्या मस्तकाचा भार तिच्या उजव्या दंडावर पडला होता. त्याच्या लांब कुरळ्या बटा विस्कटल्या होत्या. अर्ध्या उघड्या तोंडाने त्याचा स्वासोश्वास चालला होता. त्याची काळगेली श्रमाने निबर सारेली बोटे विस्मृतीत बायकोच्या बक्षाना कुरवाळीत होती. विचार करीत योजना शिजवीत आक्सीनिया पडली होती. पण फक्त एकाच गोष्टीबद्दल तिचा निश्चय ठाम झाला होता. सगळ्यापासून ती भिगरीला हिरावून घेणार होती. आपल्या प्रेमात त्याला आकंठ बुडवून टाकणार होती. पूर्वी सारखाच त्याला झपाटून टाकणार आहे. पण तिच्या अंतःकरणाच्या तळाशी मात्र मवमाशीच्या दंशाप्रमाणे एक वेदना सिगझिणत राहिली होती.

दिवसा घरकामात आणि विवंचनात आकस्मीनिया आपले विचार बुडवून टाकायची. कधी कधी प्रिगरी तिला भेटायचा. तो भेटला की ती मोरीमोरी व्हायची. पण तिच्या देखण्या देहाला त्याची विलक्षण ओढ लागली होती. ती देह त्याच्या पुढून नेताना त्याच्या डोळ्यांच्या मंद विजनात ती निलाजरेपणाने आम्हाने देत रोखून पहायची.

तिच्याशी हूणाच्या प्रत्येक भेटीगणिक प्रिगरी तिच्या ओढीने जपाटत चालला. विनाकारण तो रागावू लागला आणि हूा समजला. राग तो दुःखावर कित्या आपल्या आईवर काढायचा. पण बहुतेक वेळा आपली तलवार हाती घेऊन मागील दारी जायचा आणि सर्वांग घामाने डबडबून आईपर्यंत तिथे लाबलेल्या कणखर शाबळांच्याची छटाछट करीत सुटायचा आणि मग पंतीलेम् शिब्या देत बसायचा.

'हलकट, सैतान. दोन कुंपणांना पुरतील एवढ्या फांद्या छोटल्यान्, छोट्या-छोट्या करायची तर जा की रानात. पांढ लेंका ! फौजेच्या चाकरीचं बोलावण मालं म्हणजे ह्रीस फिटेल रस जिरेल तिथं जायली !'

२१.

नवऱ्या मुलीला आणायला मंडक शूंगारलेल्या दोन-दोन घोड्यांच्या चार फौटणी जाणार होत्या. त्या फौटणी मेलीखोवच्या आवाडात उभ्या होत्या आणि खास कपडे घातलेल्या खेडुतांच्या घोळक्याने त्यांच्याभोवती गर्दी केली होती.

प्योत्र करवला होता. त्याने काळघा रंगाचा जामा आणि निळी पट्टेरी तुमान घातली होती. त्याच्या डाव्या हाताला दोन पांढरे रुमाल बांधलेले होते आणि त्याच्या गव्हाळ रंगी मिशांखालच्या ओठांवर एक तुच्छतेचे स्मित खेळत होते.

'लाजू नको प्रिगरी' आपल्या भावाला तो म्हणाला, 'कोंबड्यासारखा छोटो काढून चाल. घुम्यासारखा बसू नको.'

फौटणीच्या भोवती झिम्मड उडाली होती. कलकलाट चालला होता.

'कुठं आहे ? निघायची वेळ झाली.'

‘धरमबापा !’

‘आ ?’

‘धरमबापा ?’ तू दुसऱ्या फॅटणीतून ये. ऐकलस का ए धरमबापा ?’

‘फॅटणीला पांजऱ्या लावल्या का ?’

‘घाबरू नको. पांजऱ्या नसल्या म्हणून काही बाहेर पडत नाहीस ! चांगली गुबगुबीत आहेस-’

वळुंबीच्या डहाळीसारख्या नाजूक आणि लवचिक असलेल्या दर्याने डाळिंबी रंगाचा झगा घातला होता. घालाकेने ताणलेली भुवयांची धनुष्ये नाचवीत तिने प्योत्रला कोपरखळी मारून म्हटले-

‘बाबाला म्हणावं वेळ झाली निघायची. आपल्यासाठी मंडळी खोळंबली असतील.’

कुठूनतरी लंगडत आलेल्या आपल्या बापाजी प्योत्र काहीतरी कुजबुजला आणि त्याने हुकूम सोडला, ‘आपापल्या जागावर बसून घ्या. माझ्या फॅटणीत नवरा मुलगा आणखी पाचजण बसतील.’ ते फॅटणीत चढले. लाल चेहरा झालेल्या इंजीनिचराने विजयी मुद्रेने फाटक उघडले. चार फॅटणी एका मागोमाग एक धावत सुटल्या.

प्योत्र ग्रिगरीच्या बाजूला बसला होता. त्याच्या समोर दार्या लेसचा कमाल विणीत बसली होती. गाड्यातून सुरू झालेली माणी रस्त्यावरील खाचखड्ड्यांनी मधून मधून खंडीत होत होती. कझाकांच्या टोप्यांच्या किरमीजी फिती, निळे आणि काळे पोशाख आणि झब्बे, पांढरे हातकमाल बांधलेल्या बाह्या, बायकांच्या कमालांचे उघडलेले इंद्रधनू, भडक रंगाचे झगे आणि प्रत्येक फॅटणीमागे उडालेली घुरळघाची मलमल ह्यामुळे एक रंगदार चित्र तयार झाले होते.

ग्रिगरीचा चुलत भाऊ अनिकेई नवऱ्यामुलाची फॅटण हाकीत होता. अगदी झाली झोक जाईल इतका घोड्यांच्या दोपट्यावर बाकून तो आपला चाबूक कडाडवीत शीळ घालत होता. घामाने डबडबलेले घोडे ताणलेले पाठबंद जास्तच खेचत होते.

‘लगाव त्यांना’ प्योत्रने गर्जना केली.

बिनमिथाच्या आणि बहिरीससाध्यासारख्या दिसणाऱ्या अनिकेईने ग्रिगरी-कडे पाहून डोळा घातला त्याच्या निर्लौम बायकी चेहऱ्याला सुरकुत्या पडून एक पातळ स्मित त्यातून उमटले. त्याने एक शिटी ठोकली आणि हातातल्या घाबकाने घोड्यांच्या पाठी शोडपून काढल्या.

‘हटा बाजूला’ नवऱ्या मुलाचा मामा इत्या ओझोगिन गरजला. आपली दुसरी फॅटण त्यांच्या पुढे नेण्याचा तो प्रयत्न करीत होता. आपल्या मामाच्या पाठीमागे दुव्याचा उग्रात रावलेला बेहूरा पिंगरीने ओळखला.

‘अरे, दे सोडून’ आनिकेई ओरडला, उडी मारून तो उभा ठाकला आणि त्याच्या तोंडातून कर्णकट्टु शिट्टी बाहेर पडली. घोड्यांना चाबकाने ओडवीत त्याने बेकाम विटाळले.

‘पडशील तू’ आनिकेईच्या पांढरीवर चढलेल्या पेटट लेदर बूटाला हाताचा विळखा घालीत दायां ओरडली.

‘होऊन जाऊ दे’ इत्यामामा बाजूने ओरडला, पण चाकाच्या अखंड चडचडाटात त्याचा आवाज विकून गेला.

आरोळ्या ठोकणाऱ्या, बायकापुढय खच्चून भरलेल्या त्या दोन फॅटणी जोडीने उघळत होत्या. पाठीवर लाल मिळधा गुलाबी झुली घातलेले, आयाळींना आणि आघाडींना चुडट्या, बंगडी फुलाचे शिरोबंद आणि कासऱ्यांना घुघुरमाळा बांधलेले घोडे त्या उंचसखल रस्त्यावर फुलत्या फेंसाचे पुंजके उघळीत शीटत होते. त्यांच्या पाठीच्या नमद्यांवरील राधावळी बान्हावर फडफडत, फुगारत होत्या.

कोरुनोवच्या फाटकाजवळ खेड्यातील पोरांची अेक झुंड त्या रिसाऱ्याच्या बाटेकडे ओळी लावून उभी होती. रस्त्यावर उडणारे घुळीचे लोट त्यांनी पाहिले आणि आरोळ्या ठोकीत ती पोरे आवाडात धावली.

‘आले रे आले !’ ‘हे पहा आले !’

नुकत्याच बाहेर पडलेल्या हेटबाबाला त्यांनी घेरले.

‘गदी करायला काय झालं ? चला पळा फारटघानां, काय गोगाट चालव-
लाय ! माझं स्वतःच बीलणं मला ऐकू येई ना !’

डगळ तुमान घातलेल्या हेटबाबाच्याभोवती रिमण करून पोरे उडघा मारीत होती आरडाओरड करून त्या मुन्नेनी माणसाची टर उडवीत होती. खोल बिहिरीत बोकावून बघावे तशी हेटबाबाने मुडी खाली घातली होती आणि बेकाळलेल्या पोराकडे बघत आपली पुष्ट डेरी काजवीत लाडे लाडे हसत होता.

फॅटणी खडखडत फाटकापाशी आल्या. पिंगरीला घेऊन प्योन पावडाणा-जवळ आला. बाकीचे वन्हाड त्यांच्या पाठीपाठ आले.

पडवीतून मायवानाकडे जाणारा दरवाजा जाम बंद केलिला होता. प्योनने तो ठोठावला.

‘परमेश्वरा येशूख्रिस्ता ! आमच्यावर दया कर’ तो हेल काडीत म्हणाला.

‘आमेन’ दरवाज्याच्या पलीकडून आवाज आला.

प्योत्रने परत तसेच हेल काडले आणि तीन वेळा दरवाजा ठोठावला. दरवेळी त्याला तेच उत्तर मिळाले.

‘आम्ही आत यायं का?’

‘आपलं स्वागत असो.’

दार सताड उघडले गेले. व्याह्रीची प्रतिनिधी म्हणजे नतालियाची धर्ममाता एक देखणी विधवा होती. अगत्याने पोवळघासाखे ओठ विलग करून स्मित करीत तिने प्योत्रचे स्वागत केले. ‘करवल्या, तुझ्या तब्येतीला मानवण्यासाठी हें घे’ असे म्हणून तिने गडूळ आणि एकदम ताज्या क्वासचा एक ग्लास त्याच्या हाती दिला. आपल्या मिशा सारख्या करीत प्योत्रने तो पिऊन टाकला आणि आजूबाजूची मंडळी बेंताने हसत असताना गडबडीने म्हणाला, ‘असं भाशं स्वागत केलस काय? घांव माझ्या लवंगे-माझी पाळी येई तो घांव! ह्याचं उट्टू काढलं नाही तर सांग’

‘माफ करा’ प्योत्रकडे बघून घूर्तपणे हसत ती बाकून म्हणाली.

करवला आणि नतालियाची धर्ममाता ह्यांचे सवाल जबाब चालू असताना नवऱ्यामुलाच्या नातेवाईकांना देणीघेणी ठरल्याप्रमाणे प्रत्येकी तीन ग्लास व्होडका देण्यात आली.

नवऱ्यामुलीचा पोशाख केलेली नतालिया मेजाजवळ बसली होती. तिच्या दोन बहिणी करवल्या म्हणून तिच्या राखणीला उभ्या होत्या. मरीशकाच्या उगारलेल्या हातात लाटणे होते, आणि डोळ्यात आव्हान चमकत असलेली प्रिप्पा पळी परजत उभी होती. घामाने डबडबलेल्या आणि व्होडका घोडीशी चढलेल्या प्योत्रने आपल्या ग्लासात पन्नास कोपेकचे नाणे टाकून तो त्यांना देऊ केला.

धर्ममातेने मरिशकाला डोळा घातला. मरिशकाने हातातील लाटण्याचा टेबलावर प्रहार केला.

‘एवढाचान भागणार नाही! आम्ही नवरी विकणार नाही!’

प्योत्रने आणखी थोडी चांदीची नाणी ग्लासात घालून तो त्यांच्यापुढे केला. ‘तिला हात लावू देणार नाही!’ खिन्न झालेल्या नतालियाला दोसत त्या बहिणी कडाडल्या.

‘हे काय हे? आम्ही किमत चुकती केली. वर जादा दाम मोजलाय-’

‘पोरीतो रस्ता सोडा’ मिरोननी हुकूम सोडला आणि हसत हसत ते दाटीतून मेजाकडे येऊ लागले. बितळलेले लोणी फासलेल्या त्यांच्या लालसर

कैसांना घामाचा आणि सोमयाचा वास येत होता. हा दशारा मिळाल्याबरोबर मेजाजवळ बसलेले नवऱ्यामुलीचे नातेवाईक आणि मैत्रिणी उठून उभ्या राहिल्या आणि नवामतांना त्यांनी वाट करून दिली.

रमालाचे एक टोक प्योत्रने प्रिगरीच्या हातात काढले. बाकावरून उडी मारली आणि देवपुतळघाजवळ बसलेल्या नवरीकडे तो त्याला घेऊन गेला. आपल्या घामेजल्या बरबरात्या हातात नतालियाने हातरमालाचे दुसरे टोक पकडले.

मेजाच्या भोवती मटामटा वास्त्याचे आवाज येत होते. उकडलेली कांबडी पाहुणे मंडळी हातांनी सोलून खात होती आणि मग हात डोक्याला पुसत होती. कांबडीची बरगडी चषळताना पिबळघा बरबोचे तेल अनिकेच्या हुनुवटीवरून गळपट्टीवर ओघळून येत होते. आधी स्वतःच्या आणि मग नतालियाच्या हातरमालात बांधलेल्या नमच्याकडे आणि मग बाडग्यात उकळणाऱ्या जेवणाकडे बघताना प्रिगरीला स्वतःची खंत वाटत होती. त्याला भयंकर भूक लागली होती. पोटात कायळे कोकलू लागले होते.

दर्या स्वतःच्या पानात वाडून घेत होती तिच्या शेजारी बसलेला आणि मटनाची नळी फारोळघा दातांनी कुरतडणारा इत्या मामा तिच्या कानात काही तरी चाबट गोष्ट मागत असल्याचे उघड होते. कारण ती डोळे आकुंचित करून भुवया उंचावून लाजत आणि खुसखुसत होती.

बराच वेळ आणि चविष्टपणे पाहुण्यांची पंगत जालली होती. पुढची घामाची राळेसारखी दुर्गंधी वायकाच्या जास्त उष्ण आणि चटकदार गंधात मिमळली होती. बामनात, पेटीत कधीचे बांधून ठेवलेल्या झग्यांना, झग्यांना आणि शालींना डांबरी गोळघांचा आणि म्हातारीच्या बापकून बापकून किटलेल्या मद्याच्या गाडग्यासारखा कमलातरी विटवणारा भपकारा येत होता.

प्रिगरीने डोळघांच्या कोवऱ्यातून नतालियाकडे पाहिले आणि प्रथमच त्याच्या लक्षात आले की, तिचा बरचा ओठ गुजलेला असून टोरीच्या टापणामारखा तिच्या अंधरोप्टावर लोंबत आहे. त्याच्या हे ही लक्षात आले की तिच्या गालफडाखाली पिंगट बामखोळ असून दोन सोनेरी केस त्यातून बर उगवले आहेत आणि ह्छामुळे की काय कुणाम ठाऊक पण तो बिडून गेला. कुरळघा लव्हाळी पुंजक्याची आक्सीनियाची नाजूक मान आठवून त्याला असे वाटले की आपल्या घामेजल्या पाठीवर कुणीतरी साजकुयलीच टाकली आहे. त्याच्या अंगावर काटा आला आणि खिन्न करून टाकणारी आपली भावना दाबून टाकीत तो रवंच करणाऱ्या, चषळ-

णाच्या ओठांचे मटामट आवाज करणाऱ्या त्या वऱ्हाडाकडे बघत राहिला. येजा-
पासून ते उठले तेव्हा उकडल्या फळांच्या रसाचा आणि गव्हाच्या बावाचा आंबट
दुर्ग सव्यागाला मारणाऱ्या कुणीतरी त्याला दृष्ट लागू नये म्हणून मूठभर गहू
त्याच्या पोटाच्यावरील बुटात टाकले. घरी परत येईपर्यंत ते गहू त्याच्या पागाला
टोचत राहिले. घट्ट आवळलेल्या गळपट्टीत तो गुदमरून गेला. त्या लग्नविधीच्या
मन उदास करणाऱ्या अंमलाखाली निगूत निःस्संगपणे पुटपुटत तो स्वतःलाच
शिब्या घालू लागला.

२२.

कोर्शुनोवच्या घरी घोड्यानी विश्रांती घेतली होती. तरीमुद्धा मेलीखोवच्या
वखळीत परत येईपर्यंत ते अगदी थकून गेले. त्यांच्या काढण्या फेसाने शिंपून
गेल्या होत्या. पण प्यालेल्या गाडीवाल्यानी त्यांना निरुत्तरपणे पिटाळले होते.

मेलीखोव म्हातारा-म्हातारी बरातीला सामोरी आली. पंतीलेय्ने देवपुतळी
हातात घेतली होती. पिकलेल्या केसांची कलांबूत त्याच्या काळघाभोर दाढीत
मधून मधून चमकत होती. ओठ जाम आवळून त्याची बायको त्याच्या शेजारी
उभी होती.

‘हॉप’ बेलीची पाने आणि गव्हाच्या अळतांची बरसात अंगावर घेत
घिमरी आणि नतालिया त्यांचा आलिवांद घेण्यासाठी त्यांच्याजवळ गेली. त्यांना
आशिर्वाद देताना पंतीलेय्च्या चेहऱ्यावरून एक अर्थ ओघळला. आपला दुबळेपणा
दुसऱ्याच्या दुष्टीला पडतो आहे ह्या जाणिवेने त्याने कपाळाला आठघा घालून
जागच्या जागी चुळवूळ केली.

नवरा-नवरींनी गृहप्रवेश केला. व्हाडका, गाडीचा प्रवास आणि उन्हे ह्यांनी
लालेलाल झालेली दार्या तीरासारखी पावलाणापाशी आली आणि दुन्याच्या
अंगावर घाऊन जात तिने विचारले-

‘प्योत्र कुठाय?’

‘मी त्याला पाहिला नाही-’

‘पुरोहिताला त्याने घेऊन यायची वेळ झाली तरी कुठंच मेल्याचा पत्ता नाही.’

प्योत्रला तिने शोधून काढलं. जेवढी पेलेल त्यापेक्षा जास्त व्होडका घेतल्यान ती माझीत पडून कणूत होता. चारीसारखी तिने त्याच्यावर श्रेय घेतली. ‘प्यालास तरी किती मेल्या ! ऊठ अन् पुरोहिताला घेऊन ये.’

‘जल हट ! तुला भी ओळखत नाय, मला हुकूम सोडणारी तू कोण ?’ मुक्या सवताच्या काड्या आणि कोंबड्यांची विच्छा बोटाने रापीत प्योत्रने निर्वेध प्रगट केला.

डोळघात पाणी आलेल्या दाय्याने आपली दोन बोटे त्याच्या तोंडात खूपसली त्याची जड होत जाणारी जीभ पकडली आणि भानावर याबा म्हुणून त्याच्या तोंडातून ओकरी काढवली. नंतर तिने विहिरीतील हुंडाभर घंड पाणी त्याच्या डोक्यावर ओतले. डोळघाच्या कांबळ्याने त्याला पुसून कोरडा केला आणि त्याला घेऊन ती पुरोहिताकडे गेली.

ताम्रभरानंतर शिगरी हातात मेणबत्ती घट्ट पकडून नतालियाच्या शेजारी गिरिजाघरात उभा होता. मेणबत्तीच्या प्रकाशात नतालिया जास्त सुंदर दिसत होती. आजुबाजूला कुजबुज करणाऱ्या लोकांच्या तटबंदीवरून त्याचे डोळे भिरभिरत होते आणि तेच चार शब्द त्याच्या पिच्छा पुरवित होते. ‘तुझे दात पुड्या पक्षात !’ त्याच्यामाने सुजीर चेहऱ्याचा प्योत्र ओकत होता. गर्दीत कुठेसरी त्याला हुन्याचे डोळे चमकताना दिसले. इतर चेहरेही त्याला ओळखीचे वाटले. आजुबाजूला चाललेला कोलाहल आणि उपाध्येबुवाच्या मंत्राची भुणभुण त्याला ऐकू येत होती. ओदामिन्याने तो जणून गेला होता. कादर विस्तरिओन ह्याच्या फाटच्या वटांच्या पावलावर पाऊल ठेवून तो पोचीपोठाला प्रदक्षिणा घालत होता. त्याचा जामा प्योत्रने हलकेच जेचला तेव्हा तो घांबला. मेणबत्तीच्या थरथरण्या ज्योतीकडे तो टक लावून बघत होता आणि अंगावर चडणारी ओपेची सुस्ती घालवण्याची छडपड करीत होता.

‘आंगठ्या या एकमेकांना’ शिगरीकडे पाहून अदमुटे स्मित करीत कादर विस्तरिओन म्हुणाले.

त्यांनी एकमेकांना आंगठ्या दिल्या प्योत्रच्या डोळ्यांना डोळा भिडताच शिगरीने मूक प्रस्न केला ‘हे लवकर संपणार की नाही ?’ प्योत्रच्या ओठांचे कोपरे दुमडले. हसू दाबित त्याने त्याला उत्तर दिले, ‘झालंच’ नंतर शिगरीने आपल्या बायकोच्या ओल्या मिळमिळीत ओठांचे तीनदा चुंबन घेतले. गिरिजा

घरामध्ये विसलेल्या मेणबत्यांची घाण सुटली होती. लोक दाटीदाटीने दाराकडे चालले होते.

नतालियाचा मोठाड घडबडीत हात हातात घेऊन प्रिमरी बाहेर पडवीत गेला. कुणीतरी त्याची हॅट त्याच्या डोक्यात कोंबली. पूर्वेकडून येणाऱ्या वाऱ्याच्या गरम झुळकेने कडू दवण्याचा वास त्यांच्या नाकात शिरला. मैदानाकडून संध्याकाळची निवण हुवा येऊ लागली होती. आवाजाच्या त्या कोलाहलातून अस्वस्थ घोड्याच्या घुंगुरमाळाची लाडिक हाक त्याच्या कानावर आली.

२३.

नवरा-नवरी गिरिजाघरात जाईपर्यंत कोर्नुनोव मंडळी मेलीसोवच्या घरी आली नाही. ते आले किंवा नाही हे बघण्यासाठी पंतीलेय अनेकदा फाटकापाशी गेला. पण दुतर्फा काटेझुडपे माजलेल्या करड्या रस्त्यावर पूर्णपणे गूकशुकाट होता. त्याने आपली नजर डॉनकडे वळवली. रानाला सोनपिवळी कळा येत चालली होती. डॉन थडीच्या झिलाणावर पिकलेले कळक थकितपणे लवत होते. मंची प्रकाशात पतझडीच्या आगमनकाळाची व्याकूल निळी गुंगी मिसळून तिने ते खेडे, डॉननदी, डॉगरांची खडूळ कांडाळी, नदीपल्याडच्या जांभळट घुसरतेत दडलेली व नराई आणि माळरान ह्या सवौना व्यापून टाकले होते. रस्त्याच्या फाट्यावर वाटकडेला असलेल्या गिरिजाघराची रेवाकृती आकाशात उंचावली होती.

अस्फुट ऐकू येणारा गाडीच्या चाकांचा आवाज आणि कुत्रेभूक पंतीलेयच्या कानाने टिपली. दोन फॅटणी चौक ओलांडून रस्त्यावर आल्या. पहिल्या फॅटणीत मिरोन आणि शेजारी त्याची बायको होती. त्यांच्या समोरच्या बाजूला सेंट जॉर्जचे क्रॉसेस आणि पदकांनी मंडित केलेला गणवेश घातलेले प्रिशाका आजोबा होते. एका पेटीवर बसून भितका बेफिकरीने गाडी हाकीत होता. फेसाललेल्या घोड्यांना चावूक दाखवण्याची तसदी तो घेत नव्हता. दुसऱ्या फॅटणीत मिखेइ होता. मागे कळून तो लगाम खेचत होता. गाडीची घोडदौड दुडक्या चालीवर आणण्याची त्याची खटपट चालली होती. त्याचा खडखडीत

अगुटी बिहीन बेहूत जेदरी होता. टीपीच्या मोडक्या हापणाखालून घामाच्या धारा ओघळत होत्या.

पंतोलेयने फाटक सताड उचडले आणि त्या दोन फेटणी आवाजात बिरल्या. इलीनिचना पडवीतून डलत डलत आली. तिच्या पोशाकाचा काठ धुळीत लोळत तिच्या मागून येत होता.

‘याचे याचे मित्रांनो ! आमच्या गरीबाच्या घरी पायघुळ झडू या आपली’ आपली मुटलेली कमर बाकवीत ती म्हणाली.

मान एका बाजूला कलती करून पंतोलेयने दोन्ही बाजू पसरून त्याचे स्वागत केले. ‘आत याब अशी प्राप्तेना आहे.’

घोडे सोडायला मागून तो आपल्या व्याघ्राकडे गेला. आपल्या तुमानीबरची घूळ मिरोनने हाताने हाटकली, एकमेकांना नमस्कार करून झाल्यावर ते पावलाणा-पाशी आले. तुफान रपेट्रीने अंम झिळझिळेत झालेले म्हातारे पिशाका मागे रेंगाळले होते. ‘याब याब सोयऱ्यांनो, आत याब’ इलीनिचनाने आग्रह केला.

‘बन्यबाद ! आलोच आम्ही.

‘आम्ही आपली वाटच बघत होतो. या ! या ! आत या ! आपले कपडे झटकायला मी कुंचा आणते. ह्या दिवसात धुळीचा फार त्रास होतो. दबासमुद्धा घेता येत नाही नीट.’

‘खरंय. खरंय अगदी कोरड पडलय सगळं—त्यानच घूळ होते. आपण तकली फेळ नका. मी जरा—’ आपल्या मंदबुद्धी यजमानीण बाईला वाकून अभी-बादन करीत पिशाका कोठीघराकडे गेले आणि पालडणी बंजामागे त्यानी आश्रय घेतला.

‘त्या म्हातारबुवाच्या का मागे लागल्येस ? मूर्ख !’ पावलाणावर आपल्या बायकोला रोखीत पंतोलेय बसकला. ‘त्याना लागल्येय—आणि तू आपली—! डोक आहे का नाही बरे !’

‘आता मला कसं कळणार ?’ इलीनिचना ओशाळून म्हणाली.

‘ओळखायला हवं ठीक आहे. पाहुण्यांना मेजाकडे घेऊन चल.’

नवऱ्या मुलीकडच्या वऱ्हाडाला चाफेखणीत आणण्यात आले. अर्धवट झिगलेल्या पाहुण्यांचा घोडका तिथल्या मेजाभोवती बाधीच बसलेला होता. ते आल्यानंतर घोडघाच वेळाने नवरा-नवरी गिरिजाघरातून परतले. त्यांनी घरात प्रवेश केल्यावर अर्ध्या गॅलनच्या बाटलीतून पंतोलेयने ग्लासे भरली त्याच्या घोडघात अशू उभे राहिले होते.

‘मिरोन ग्रिगोरि एविच चला ! आपल्या मुलाना आरोग्य लाभावं म्हणून पिऊ या ! आपल्या सारखंच त्यांना चांगलं आयुष्य मिळू दे. ती सुखात जगोत, निरोगी राहोत.’

मोठा ग्लास भरून व्होडका त्यांनी ग्रिशाका आजोवाना दिली. दाढीमिश्रांचे हिरवट रान माजलेल्या त्यांच्या तोंडात त्यातली निम्मी सांडली आणि निम्मी त्यांच्या गणवेशाच्या कडक गळपट्टीत व्हात गेली. ग्लासे एकमेकाना भिडली. मंडळी पीत आणि पीतच राहिली. मासळी बाजारासारखी कलकल माजली. कोशुनोवचा एक दूरचा नातेवाईक निकिफोर कोलोवेइदिन मेजाच्या दूर टोकाला बसला होता. त्याने ग्लास हवेत उंच केला आणि अशावेळी करतात ती नेहमीच्या रिवाजाची गर्जना केली.

‘व्होडका कडू आहे !’

‘कडू आहे ! कडू आहे !’ मेजापाशी बसलेल्या पाहुण्यांनी त्याच्या पाठो-पाठ गजर केला.

‘कडू आहे ! कडू आहे !’ गर्दी उडालेल्या स्वयंपाक घरातून प्रतिसाद मिळाला.

फणफणत ग्रिगरीने आपल्या बायकोच्या बेंचव ओठांचे चुंबन घेतले आणि स्वतःची पारध झाल्यासारखी आपली नजर खोलीभर फिरवली. लालेल ल गरम चेहरे... रांगड्या... धुंद... गडूळ... नजरा... हशा... अधाशीपणे रवंच करणारी तोंडे... कशिदा काढलेल्या मेणकापडावर गळणाऱ्या लाळा... आवाजांचा कोलाहल !

दातात मंद फटी पडलेले आपले तोंड कोलोवेइदिनने सताड उचलले.

व्होडका कडू आहे ! त्याने ग्लास उंच करताच त्याच्या निळ्या रव्हाली गणवेशाच्या बाहीवरील दीर्घकाळ चाकरी केल्याचे निदर्शक बिल्ले सुरकुतले- ‘कडू आहे !’ परत समजण्यांनी ते पालूपद उचलले.

कोलोवेइदिनच्या तोंडाकडे ग्रिगरी तिरस्काराने बघत होता. ‘कडू आहे’ अशी आरोग्यी ठोकताना बाहेर डोकावणारी त्याची आघाशी जीभ ग्रिगरीच्या नजरेला पडत होती.

टीप : १. विवाहप्रसंगी कुणीतरी ‘व्होडका कडू आहे’ अशी गर्जना करायची आणि इतरांनी त्याला साथ द्यायची अशी रीत आहे. ‘व्होडका कडू आहे’ म्हणून नवरातवरीने परस्परांचे चुंबन घेऊन ‘ती गोड करावी’ असा ह्वा आग्रहाचा मतिताय आहे-

‘पिल्लानो घ्या मुका !’ श्हीडकाने ओल्या झालेलेवा भिडाना पीळ भरीत
प्योच अडवळत म्हणाला.

स्वयंपाकघरात कालबुंद बेहरा झालेलेवा आणि सिंगलेल्या दायनि गायला
मुरवात केले. बाकीच्यानी गाय्याचे पालुपद एकडले. चाकेवणातील मंडळीनीही
गाय्यांत आपले आवाज मिसळवले.

नदी अल्याची पूल पल्याची

नदीत चालली एक होडी

सगळ्यांचे आवाज एकमेकात मिसळून गेले. पण सर्वांच्या वरतान
क्रिस्तांनिवाचा भसडा आवाज निडक्याची तावदाने हादरवू लागला.

कुणी आम्हाला पाजली जरं

आम्ही सुडा पिऊ तरं

आतून बायका किचाळत माऊ लागल्या-

कवशाळा वातीय जिरी ताणून

आवाज गेलाय पुरंता वस्तुन

इतराना मदत म्हणून एक म्हातारा आवाज खणखणला.

आवाज त्याचा जायचा

आवाज त्याचा बसायचा

दुसऱ्या वागेतली करवंद.

बोरून जो कुणी सायचा.

गाणे संपल्यावर लागे मुरू झाले.

‘मजा आहे मंडळी ! मजा आला !’

‘हे मटण जावून पहा-’

‘हात दूर कर ! माझा नवरा बघतोय-’

‘दाक काडू आहे ! दाक कडू !-’

‘तुल मटण नको मला ! मला मासळी आवडते. हो हो-मासळी रसाळ
आहे !’

‘प्रोशका ! आणखी एक ग्लास घेऊया-’

‘वा ! कतं मस्त बसा जाळीत गेल !-’

‘सिम्योन गरखेविच !’

‘जी ?’

‘सिम्योन गरखेविच !’

‘ चालायला लाग ! ’

स्वयंपाकघरात जमीन करकरत हादरत होती. पायातील जोडघांचे खडाड खडाड आवाज येत होते. एक ग्लास जमिनीवर पडला. पण सर्वांच्या सातमजली खिदळण्यांत त्याचा आवाज बुडून गेला. मेजाजवळ बसलेल्यांच्या डोक्यावरून गिरगरीने स्वयंपाक घराकडे दुष्टी टाकली. आता बायकांचे नाच सुरू झाले होते. किचाळणे आणि शिटघांची त्याला साथ होती. आपले विस्तृत पार्श्वभाग हालवीत त्या नाचत होत्या. (तिथे एकही सडपातळ नव्हती, कारण प्रत्येकीने पाचपाच सहासहा झगे घातले होते.) लेसकाम केलेले कमाल त्या झटकीत फडकवीत होत्या आणि नाचताना कोपरे मागेपुढे करीत होत्या.

ॲकॉर्डियनचा कर्कश आवाज खरमरून उठला. वाजत्रणाराने कझाक नाचाचे मूर काढले होते. ओरडा झाला—

‘ रिगण करा ! रिगण करा ! ’

‘ जरा दाबून घे ! ’ प्योत्रने घामाने डबडबलेल्या एकीला ढकलीत विनवले गिरगरी उठून उभा राहिला. नतालियाकडे पाहून त्याने डोळा घातला.

‘ प्योत्र, कझाक नाच नाचणार ! बघ त्याच्याकडे ! ’

‘ कुणाबरोबर ? ’

‘ दिसत नाही, तुझ्या आईबरोबर ! ’

मरिया लुकिनिचनाने कोपरे उंचावून हात नितंबावर ठेवले. तिच्या डाव्या हातात तिचा कमाल होता. हळूहळू ठेक्यात पावले टाकीत प्योत्र तिच्याजवळ गेला. एक गिरकी मारून परत तो आपल्या जागी आला. एकाद्या डबक्यात पाय टाकताना उचलावा तसा लुकिनिचनाने आपला झगा वर उचलला, चौड्याने तो ठेका पकडला आणि तिची ‘ वाहवा ’ करणाऱ्या गदारोळात पुरुषासारख्या तंगड्या झाडीत ती नाचू लागली.

ॲकॉर्डियन वादकाने मंद सप्तकातील अशी काही धून छेडली की प्योत्रच्या अंगात आल्यासारखे झाले. डरकाळी फाडून तो उकिडवा बसला आणि ‘ कोंबडा ’ घालू लागला. पोटच्यावरील वटांवर हाताच्या तळव्याने तो फटाफटा थापट्या मारीत होता. ओठाच्या कोपऱ्यातून मिशांची टोके कुरतडत होता. पायाची मुरड आणि फेक तो विलक्षण झपाट्याने करीत होता. त्याच्या चिब वटा कपाळावर बघथया नाचत होत्या, पण त्यानामुद्धा त्या पायाची द्रुतगती गाठता येत नव्हती.

दाराजवळच्या घोळक्याने गिरगरीची नजर अडली गेली होती. झिगलेल्या

पाहुणे मंडळीच्या जारोळपा आणि जळणारी देवदार फळी तडतडावी तसे वाजणारे त्यांच्या नालबंद बूटटाचांचे ताते एवढेच त्यांच्या कानी पडत होते.

नंतर मिरोनने इलीनिचनाबरीबर नृत्य केले. गंभीरपणे आणि सराबलेल्या जबाबदारीच्या आविर्भावात ते पावले टाकीत होते. त्यांना पाहुण्यासाठी पंतीलेय् एका रुटुलावर उभा राहिला होता. आपला लंगडा पाय त्याने लोंबकळत सोडला होता आणि जिभेने मिटक्या मारल्यासारखा आवाज तो काढीत होता. त्याच्या पायाएवजी त्याचे ओठ आणि कानातील चंद्रकोर ह्यांचाच नाच चालला होता.

तरबेज मंडळी नाचायला पुढे आली ज्यांना पाय घड मुडपताही येत नव्हता तेही ह्यात सामील झाले. मग बाकीचे गिल्ला करू लागले.

‘नीट नाच की !’

‘पावलं लहान टाक की ए तुझ्या...!’

‘त्याचे पाय हलके आहेत पण बूडच मधेमधे येत-’

‘होऊन जाऊ दे-’

‘आमची जिकली-’

‘चला चला !-’

‘दमला काय ? नाच नाहीतर बाटलीच फोडतो टाळक्यावर-’

पिशाका आजोबा पुरते तर झाले होते. बाकावर धेजारी बसलेल्या माणसाची हाडे निघालेली पाठ कवेत घेऊन त्याच्या कानात एखाद्या डासाप्रमाणे ते भुणभुणत होते.

‘कोणत्या साली चाकरी सुरू केली ?’

जुन्या ओकवृक्षाप्रमाणे बाकून गेलेल्या त्या बूड शेजाऱ्याने उत्तर दिले.

‘१८३९ मधे, माझ्या पुता !’

‘कधी ?’ पिशाकाने आपल्या मुरकुतलेल्या कानाच्या चोभ्यामाणे हात नेऊन विचारले.

‘सांगितलं ना १८३९ त !’

‘तुमचं नाव काय ? कोणत्या फलटणीत होता ?’

‘मॉकझीम बोगातिरियोव बाकलानोव फलटणीत नाईक होतो.

‘क्रायनधार खेड्याचा मी’

‘मेलोखोवचे पाव्हणे का ?’

‘काय ?’

‘मी विचारलं-मेलोखोवचे तुम्ही पाव्हणे का ?’

‘हा हा ! मी नवऱ्यामुलाच्या आईचा बाप’

‘बाकलानोव फलटणीत होता म्हणाला नाही का ?’

तो म्हातारा दंतहीन हिरड्यांनी पांथाचा तुकडा चावण्याचा व्ययं प्रयत्न करीत होता. पिशाकाकडे गवूळ नजरेने पाहून त्याने मान हलवली.

‘म्हणजे कॉकेशियाच्या मोहिमेत तुम्ही असाळच.’

‘मी खुद्द बाकलानोवच्याच हाताखाली होतो. देव त्याला शांती देवो !’ कॉकेशस सर करायला मी त्याला मदत केली. आमच्या फलटणीत काही बाजिंदे कझाक होते. रखवालीच्या शिपायांसारखे उंचेपुणे. तेथडे ताठ नव्हते म्हणा ! पण हल्लीच्या शिपायांसारखे नव्हते. हे ऽ धिप्पाड लांब हातांचे ! रंद तकटाचे होते ! अशी माणसं होऊन गेली पुता ! आमचे जनरलसाहेब असेच होऊन गेले. गालीचा चोरत्याबद्दल एकदा त्यांनी आमची कणीक तिबली.’

‘मी तुर्कस्थानच्या मोहिमेत होतो. ओं ? हो हो मी तिथं होतो’—पदके खुळखुळणाऱ्या आपल्या छातीला उंचविण्याचा म्हाताऱ्या पिशाकांनी प्रयत्न केला.

‘पहाटेच्या सुमारास आम्ही खेडं घेतलं आणि मध्यान्हीला शिगवाल्यानं इशारा फुंकला.’

‘आम्ही पण झारची चाकरी केल्येय. रॉस्सिट्सच्या आजूबाजूला आम्ही लडत होतो आणि आमची फलटण वारावी डॉन कझाक—जानिस्सारीशी’ झुंजत होती.’

‘शिगवाल्याने इशारा फुंकला.’

पिशाकाचे म्हणणे ऐकून न घेता तो बाकलानोवचा सैनिक आपलीच कथा पुढे सांगू लागला. ‘जानिस्सारी आपल्या अतामान रेजिमेन्ट सारखे असतात.’

‘होय !’

पिशाकाना आता चीड येऊ लागली होती. रागाने ते हात उडवीत म्हणाले.

‘तुकीं जानिस्सारी त्यांच्या झारची चाकरी करतात. डोक्यात ते सफेद पिशव्या घालतात. ओं ? पांढऱ्या सफेद पिशव्या घालतात.’

‘मी माझ्या दोस्ताला म्हणालो,’ आपल्याला माथार घ्यावी लागणार तिमोफेद. पण आधी आपल्याला भितीवर लावलेला तो गालिचा काढायला हवा.

टीप : १ जुन्या काळच्या तुर्की पायदळ रखवालीचे सैनिक.

'गोळीबारात मर्दूमकी दाखवल्याबद्दल मला दोन जॉर्जेस मिळाली. एका मुर्की मेजरला जिता पकडला मी !' प्रिशाका आंघोडा रडू लागले आणि आपल्या मुकट मुठीने शेजाऱ्याच्या पाठीवर गुहे मारू लागले. पण शेजारी बेरीच्या मुरंभ्यात कोंबडीचा तुकडा बुडवून खटाव झालेल्या मेजकापडाकडे बघत पुटपुटत होता

'सैतानानं माझ्या हातून कोणतं पाप करवलं ते ऐक बेटा !' मेजकापडाच्या पांढऱ्या खुण्यांवर त्या म्हतान्याची टकवशी काही खिळली होती की थोडक्यात आणि सूपमध्ये भिजलेले मेणकापड नव्हे तर कॉकेशसची डोळे दिपवणारी पर्वतावलीच तो बघत होता. 'जे आपलं नाही त्याला मी कधीही हात लावला नव्हता—'

'त्या चिरकीज लोकांच्या खेड्यात आम्ही आलो, कुणाची मालमत्ता बघून माझ्या कधी पोटात सुखलं नाही. लोकांच्या चीजवस्तूवर कुणी बाईट नजर टाकणार नाही असं— पण आता हा गाडीचा नजरेस पडला आणि मनात आलं ह्याचं खोपीर हाकास होईल.'

'आम्हीसुद्धा खूप पाहिलंस. समुद्रापलीकडच्या मुलखालाही मी जाऊन आलोय.' आपल्या शेजाऱ्याच्या डोळ्यात बघण्याच्या प्रिशाकानी प्रयत्न केला पण त्या खोल गेलेल्या लोबल्यांच्या आजूबाजूला भुवया आणि दाढीचे घनदाट रान माजलेले होते. तेव्हा त्यांनी एक युवती लढवली. आपल्या कथेच्या शिखर वन्दूकडे शेजाऱ्याचे लक्ष त्यांना खेचून घ्यायलाच होते. तेव्हा सुरवातीचा घातुर घातुर गाळून त्यांनी एकदम ऐन मध्यावरच उडी शोकली. 'मग कॉप्टन हुकूम देतो : थोडदीडोला एक कतार ! एल्गार सुरू !'

पण जुन्या बाकलानोव फलटणीतील कक्षाकते जिनाच्या इशान्याबरोबर टाच मारायला तयार झालेल्या स्वाराप्रमाणे मान मागे झुकवली आणि मेजावर नुद्दा मारीत तो कुजबुजला.

'भालाइतानो हुश्कार ! बाकलानोवच्या शिपायानो तलवारी उपसा !' त्याचा आवाज एकदम चढता झाला. त्याचे गळूळ डोळे लुकलुकून प्रदीप्त झाले. 'बाकलानोवच्या मर्दानो !' आपले पिचळट बोळके त्याने सताड उघडले आणि तो गरजला 'गनिमावर तुटा, एल्गार सुरू !'

जवानमर्द आणि चतुर नजरेने त्याने प्रिशाककडे रोखून पाहिले, दाढीवरून ओषळणारा अश्रू न टिपता त्याने तो तसाच ओषळू दिला.

प्रिशाकालाही चैव चडला.

'त्यानं हुकूम सोडला आणि तलवार उगारली. आम्ही घोड्यांना टाच मारली आणि जानीस्सारींना हे असं वेढलं' घरघरत्या घोटांनी त्यांनी मेजकापडा-वर चौकात काढला 'आमच्यावर गोळीबार करीत होते. दोनदा आम्ही चाल केली. दोन्ही वेळेला त्यांनी आम्हाला मागं रेटलं. जेव्हा जेव्हा आम्ही चालून जायचो तेव्हा तेव्हा त्याच्या फलीच्या लहानशा रानातून रिसाल्याचे स्वार बाहेर येत, तेव्हा आमच्या कमांडरनं हुकूम सोडला. आम्ही वळून त्यांच्यावर चालून गेलो. त्यांचा धुव्वा उडवला. पार दाणादाण केली. कझाकच्या पुढे उभा राहील असा कोणता रिसाला अलम दुनियेत आहे? रानात त्यांनी धूम ठोकली. त्यांचा सेनानी अगदी माझ्या समोर मी पाहिला. सारंग जनावरांवर बसून चालला होता. चांगला देखणा गडी. काळ्याभोर गलमिशा ! त्यानं वळून माझ्याकडे पाहिलं. पिस्तुल काढलं, गोळी घातली ! पण नेम चुकला. घोड्याला टाच मारून त्याला मी गाठला. त्याला छाटणार होतो. पण मग मनात जास्त चांगला विचार आला. किती झालं तरी तोही माणूसच ! तेव्हा त्याच्या कमरेला उजव्या हाताची कव घातली आणि तो रिकिवीतून निसटला. माझ्या हाताला चाबला पण मी सोडला नव्हती त्याला. !'

प्रिशाकाने विजयीमुद्रेने आपल्या शेजाऱ्याकडे पाहिले, पण म्हातारबुवांचे कोनदार डोके छातीवर झुकले होते. त्या गोंगाटात त्यांना श्रोप लागून गेली होती आणि ते संतोषपूर्वक धोरत होते.

★★

पर्व दुसरे

१.

सेगेंड प्लातोनीविच मोखोव आपली वंशावळ खूप जुन्या काळापर्यंत सांगू शकत असे.

पहिल्या पीटरच्या कारकिर्दीत बिस्किटे आणि बंदुकीची दारू भरलेला एक शाही पडाव डॉनकडून खाली आझोवकडे प्रवास करीत होता. डॉनच्या वरच्या काठाला असणाऱ्या चिगोनाकी ह्या लहानशा व्हॅडेलखोर गावातील कझाकानी रात्री ह्या पडावावर धाड पातली. झोपलेले रखवालदार त्यांनी ठार मारले. बिस्किटे आणि बंदुकीची दारू छुटली आणि तो पडाव त्यांनी बुडवून टाकला.

झारच्या हुकुमावरून बोरोनेझहून शिपाई पाठविण्यात आले त्यांनी चिगोनाकी गाव जाळून बेचिराख केले. ह्या हुल्ल्यात भाग घेणाऱ्या कझाकाना कठस्तान घालण्यात आले गिरफदार केलेला कॅप्टन याकीरका आणि त्या बरोबरचे चाळीस कझाक ह्यांना ओडक्यांच्या तक्तावर फाशी देऊन ते ओडके व्हॅडेली करू पाहणाऱ्या खेड्याला जरब बसावी म्हणून डॉनच्या प्रवाहातून सोडून देण्यात आले.

चिगोनाकी झोपड्यातील शेकोटीचा धूर जिवून बाहेर पडत होता, या ठिकाणी दहा वर्षांनंतर कझाकांच्या आणि त्या सत्त्वानाशाहून बचावलेल्यांच्या वस्त्या परत उठू लागल्या. खेडे परत उभे राहिले आणि त्या भोवती बचावाचे गावकुसू उभारले गेले. त्याच सुमारास झारचा एक गुप्त हस्तक बोरोनेझहून चिगोनाकीला पाठविण्यात आला. हा मोखोव नावाचा रशियन शेतकरी होता. चाकुच्या मुठी, तंबाखू, चकमकीचे गारमणी आणि कझाकांच्या रोजच्या गरजा भागविणाऱ्या किराणा मालाचा तो व्यापारउदीम करीत असे. जेरीचा माल तो विकत घ्यायचा आणि विकायचा. दुकानात माल भरण्याच्या सबबीवर तो वर्षातून एकदा बोरोनेझला जाऊन यायचा. पण प्रत्यक्षात तो अधिकाऱ्यांना अहवाल

देत असे की खेडे सध्या जात आहे आणि कोणत्याही नवीन कुरापतीचा खेड्याचा विचार नाही.

मोखोवशेटचे कुटुंब म्हणजे ह्याच निकितामोखोव ह्या रशियन शेतकऱ्याची वंशवेल होती. कझाक भूमीत त्यांची पाळेमुळे खालवर रुजली होती. त्यांना फाटे फुटत संबंध मुलखांत एकाद्या वाटघडीच्या चिवट रानझुडपाप्रमाणे ती फैलावली बोरानेझच्या सुभेदाराने आपल्या पूर्वजाना दिलेल्या अधिकारपत्राच्या पत्राबळी त्यांनी पूज्यभावाने जपल्या होत्या. ही अधिकारपत्रे आजतागायतही सहिंमलामत राहिली असती पण सेर्गेई मोखोवच्या आजोबांच्या हयातीत एक मोठी आग लागून देवपुतळघांच्या भागे ठेवलेल्या लाकडी संदुकीबरोबर ती जळून गेली. ह्या मोखोवने पत्त्याच्या नादाने एकदा स्वतःचा सत्यानाश ओढवून घेतला होता आणि आपली सर्व जायदाद उधळून टाकली होती. पण आगीत मगळघाची राखरांगोळी होऊन गेल्यावर सेर्गेई फातोनोविचने परत बस्तान सावरले. आपल्या लोलामोळा झालेल्या बापाला मूठमाती दिल्यावर सेर्गेईला परत ओताम्बापामून सुद्धात करावी लागली. जनावरांचे केस, पक्ष्यांची परे, वगैरे खरेदी करून त्याने व्यापार उदीम सुरू केला. वनवावनवी करीत, गावांतील कझाकांकडून कोपेक नू कोपेक उकळीत पाच वर्षे त्याने मोठ्या भेटाकुटीची काढली आणि मग आचानक 'फेरीवाल्या सिन्वोझका'चा सेर्गेई प्लातोनोविच झाला. कापडचोपडाचे लहानसे दुकान त्याने उघडले. एका अर्धवट असलेल्या पुरोहिताच्या मुलीशी त्याने लग्न केले. लग्नात ह्याला भरपूर हुंबा मिळाला. लीननकापड दुकानदार म्हणून ह्याने बस्तान बसविले. ऐन मोक्याच्या क्षणी सेर्गेई प्लातोनोविच कापडाच्या व्यापारात पडले.

डॉनच्या डाव्या काठाचा दांड बरड चिकणमातीचा आणि नापिक होता म्हणून लष्करी अधिकाऱ्यांच्या हुकुमावरून कझाकांचे खेडेच्या खेडे ह्या वेळी उजव्या काठाला स्थलांतर करीत होते. कासनाकुत्स्कायाच्या नवीन खेड्याभोवती घरे उठू लागली. पूर्वीच्या बतनवाडघांच्या कडेने बिर, चोर्नया आणि फालोवका नद्यांच्या काठाने चौपटघातील तळवटीवर आणि दऱ्याखोऱ्यातून युकेनी बसाह-तोच्या बरोबरीने नवी खेडी आकाराला आली. सामानसुमान आणामला तीस-पस्तीस मील जाण्यापेक्षा सेर्गेई मोखोवचे चकचकीत फळघांचे, चित्ताकर्षक मालान भरलेले दुकान लोकाना मोठघाच सोईचे झाले. भर आकाराचा अँकॉर्डियन पसरावा तसा सेर्गेईनी आपल्या घंघाचा व्याप वाढविला. जनावरांची चामडी, मोठ, घासलेट, फती, दोरे, गुंडघा वगैरे खेडुत जीवनाला लागणारा सर्व प्रकारचा

माल त्यांनी दुकानात भरला होता. शेतीची यंत्रावजारेही ते पुरवू लागले. आक्साइस्क कारखान्यातून आलेली कापणी यंत्रे, पाभर यंत्रे, नांगर, उफणणी यंत्रे दुकानाबाहेर नीट हारीने मांडून ठेवलेली होती. दुकानाच्या शेतीतल हिरव्या सडपात ती उन्हाळ्याच्या गरमीपासून सुरक्षित राहिली होती.

दुसऱ्याच्या विशासील पैशाची मोजदाद कठीणच ! वण असे दिसत होते की तेलबुद्धि सेवईच्या पदरात व्यापाराने खूपच नफा टाकला होता. कारण तोन एक वर्षात त्यांनी धान्य वर उचलणारे यंत्र सुरु केले. पहिली बायको वारल्या नंतर दुसऱ्या वर्षी बाफेवर चालणारी पिठाची गिरणी बांधावयाचे काम त्यांनी सुरु केले

तकतकीत काळघा केसांचे तोकडे आबरण असलेल्या आपल्या काळगेल्या मुठीने त्यांची तातारस्की आणि आमपासच्या खेडघाना पिळून काढले सेगई मोखोवचे देणे नाही असे एकही घर नव्हते.

नारिंगी चौकटीच्या हिरव्या कागदाच्या पट्टीवर लिहिलेले असायचे- 'कापणीयंत्र अमुक अमुक माणसाला उधारीवर दिलेले आहे.' फलाण्याच्या मूलीला नवऱ्या मूलीचा पोशाख उधार दिलेला आहे. ('पोरीचं लग्न करायची वेळ आत्येय. गव्हाची किमत तर पारामोनोवो धान्य उचलणाऱ्या यंत्राने घटायेंय. मोखोव, लिहून ठेवा माझ्या खात्यावर.')

हे असे चालले होते.

गिरणीत नऊ माणसे कामाला होती. दुकानात सात नोकर होते. चार गडी होते. म्हणजे एकूण वीस पोटे ह्या व्यापाऱ्याच्या खुषीवर अबलंबून होती.

पहिल्या बायकोपासून त्यांना दोन मुले झाली होती. लीझा ही मुलगी आणि तिच्यापेक्षा दोन वर्षांनी धाकटा ब्लादिमीर. हा जडभरत आणि गंडमाळा झालेला होता.

त्यांची दुसरी बायको आना ही नाकेली आणि निपुत्रिक होती. तिचे वेळावलेले मातृप्रेम आणि साठलेले पित्त (चौतिसाव्या वर्षापर्यंत तिचे लग्न झाले नव्हते) ही दोन्हीही त्या मुलावर कोसळली होती. सावत्र आईच्या चिडचिडध्या स्वभावाचा मुलावर वाईट परिणाम झाला होता. आचारी पाणके किवा मोतहाराकडे देत होता त्याहून वेगळे लक्ष त्यांचा बाप त्यांच्याकडे पुरवीत नव्हता. त्यांचा सगळा वेळ घंघाऱ्या उलाढालीत जायचा. माँस्को, निझनी उन्पूपिन्स्काया किवा गावोगावच्या जत्रांतून त्याला फिरावे लागे. तेव्हा मुलावर कुणाचा दाबच राहिला नाही. त्यांच्या निर्बुज बायकोने बालमनांचा धांग

लावण्याचा कधी प्रयत्नच केला नाही. प्रचंड घरकामात तिचा सारा वेळ जात असे. आणि हे भाऊबहीण एकमेकाशी फटकून राहिले. एकमेकांचा एकमेकांशी जणू काही संबंध नसल्यासारखे त्यांचे स्वभाव भिन्नभिन्न झाले. व्लादिमीर घुम्या, आळशी, भेदरट नजरेचा आणि पोरवयाला विशोभित असा गंभीर होता. लीझाचा बावर मोलकरणी आणि सैपाकणीत होता. (ही एक दुराचारी आणि बारा गावचे पाणी प्यालेली होती) तेव्हा आयुष्याची ही काळी बाजू लिझाच्या नजरेला येऊ नये इतक्या लोकर आली. ह्या बायानी तिचे विकृत कुतुहल जागृत केले होते. त्यामुळे अद्याप अंग न घरलेली लाजरी किशोरी असूनही स्वैरमनाला अडपते दडपते कुणी नसल्याने रानोमाळ उगवणाऱ्या जंगली फुलाप्रमाणे ती बेफाट झाली होती.

काळ संध गतीने पुढे जात होता. म्हातारे जास्तच पिकत होते. तरुणाना पालवी फुटत होती.

एक दिवस संध्याकाळी चहा घेता घेता मेजाजवळ बसलेल्या आपल्या मुलीला पाहून सेर्गेइ प्लातोनोविच दचकले. शाळा नुक्तीच पुरी केलेली लिझा नाजूक देखणी तरुणी दिसत होती. त्यांनी तिच्याकडे पाहिले आणि त्यांच्या हातातील निखाररंगी चहाने भरलेली बशी घरघरली. किती ती आपल्या आईच्या वळणार गेली होती ! बापरे, अगदी तिचीच प्रतिमा !

‘लीझा, मान जरा बाजूला वळव बघू !’

आपली मुलगी किती विलक्षण तिच्या आईसारखी आहे ते पूर्वी त्यांच्या लक्षात आले नव्हते.

बसक्या छातीचा, रोगट, पिबळा व्लादिमीर मोखोव पाचवीत होता. गिरणीच्या आवारातून तो चालला होता. तो आणि त्याची बहीण उन्हाळ्याच्या सुट्टीत नुक्तेच घरी आले होते. नेहमीप्रमाणे तो गिरणी बघायला गेला होता.

अंगावर रीठ उडालेल्या लोकात तो हिडत होता. दातेरी चाक, रुळाची अखंड घडघड आणि गरगरणाऱ्या पट्ट्याचे सित्कार तो ऐकत होता.

‘मालकांचा वारस-’ कक्षाक गिन्हार्डिकांची आदबशीर कुजबुज ऐकून त्याला फुशारकी चढत होती.

सगळ्या आवाडभर उभ्या असलेल्या गाड्या आणि शेणाचे ढीग ह्यांच्या पाखळ्यातून निगूतपणे वाट काडीत व्लादिमीर फाटकाशी पोहोचला. नंतर त्याला आठवले की आपण इंजिनाची खोली बघायला गेलो नाही. तसा तो परत फिरला.

इंजिनाच्या खोलीच्या दारापाशी लाल रंगाची तेलाची टाकी होती.

गिरणीतील गडी तिमाफेइ, 'गुड्डू' ह्या टोपण नावाने ओळखला जाणारा तामडी-वाला आणि पांढऱ्याशुभ्र दातांचा, तिमाफेइचा तरुण मदतनीस दाविद हे तिचेजण आपल्या तुमानी वर गुंडाळून अनवाणी पायाने चिखलाचे एक भले मोठे रिगण त्या टाकीजवळ तुडवीत होते.

'अरे ! मालक !' तामडीवाल्याने त्याचे स्वागत केले.

'नमस्ते.'

'ग्लादिमीर सेगॅइविच् नमस्ते !'

'काय करताय तुम्ही ?'

'चिखल मळतोय.' नाखूपीने हसत आणि शेणाचा वास येणाऱ्या त्या रेंव्हारेपातून तंगडी वर खेचीत दाविदने उत्तर दिले. 'तुझ्या बापाच्या हातून खल सुटत नाही ! तेव्हा ह्या कामाला तो बाई लावायचा नाही ! तुझा बाप मरुखी-चूस आहे !' असे वर बोलून तो पायाने रप्पर आवज करू लागला.

ग्लादिमीर चूर होऊन गेला. सदा हसतमुख दाविद, त्याचा घृणास्पद सूर ह्याबद्दलच नव्हे तर त्याच्या पांढऱ्या शुभ्र दातांबद्दलही त्याला जबरदस्त तिडकारा वाटू लागला.

'मरुखीचूस 'चा अर्थ काय ?'

'अती हलकट आहे तो ! पैशाला लागलं अगलं तर स्वतःचं शेण खायला सोडायचा नाही तो !' दाविदने हसत हसत त्याला समजावून सांगितला.

इतरांनी खिदळून त्याला साथ दिली.

तो पाणउतारा ग्लादिमीरच्या धर्मी शोंबला, भंडपणे दाविदकडे बघत त्याने विचारले.

'म्हणजे तू... तू नाखूप आहेस ?'

'ह्या राडीत ये न् मळायला लाग. म्हणजे तुझं तुलाच कळेल ! कोणता चूत्या खूप होईल ? तुझ्या बापाला सांगितलं पाहिजे हे काम ! दोंद झडेल जरा त्याचं !' दाविदने उत्तर दिले. चिखलाचे रिगण तो घसाघसा तुडवू लागला आणि मिस्कीलपणे हंसू लागला.

ह्याला कोणते खरखरीत उत्तर द्यावे ह्याचा मनात मांडे शिजवीत ग्लादिमीरने विचार केला.

जरा वेळाने तो म्हणाला,

'ठीकाय ! पपाना सांगतो की तू तुझ्या कामावर खूप नाहीस म्हणून !'

तिरप्या नजरेने त्याने त्या माणसाकडे पाहिले. आपल्या बोलण्याचा प्रभाव बघून तो दचकला. दाविदचे ओठ ओडूनतापून आणलेल्या स्मिताने देडेवाकडे झाले. इतरांचे चेहरे काळवंडून गेले. क्षणभर ते तिथेही निमूटपणे चिखल तुडवू लागले.

मग आपल्या चिखलाळ पायांबद्दल नजर वळेच काढून घेत दाविद गोडी-गुलाबीच्या ओशाळ्या आवाजात म्हणाला,

‘मी आपली मस्करी करीत होतो, वलोद्या !’ मी थट्टेनं म्हणालो.

‘तू काय म्हणालास ते मी पणाना सांगतो.’

स्वतःचा आणि वडिलांचा अपमान आणि दाविदचे केविलवाने हसू पाहून घायाळ झालेल्या व्लादिमीरच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहिले आणि तो तिथून चालता झाला.

‘वलोद्या ! व्लादिमीर सेगिएविच !’

भयभीत होऊन दाविद त्याला हाका मारू लागला. चिखलातून त्याने बाहेर पाय टाकला तशी त्याची तुमान त्याच्या चिखलाने लडबडलेल्या पायावर ओघळली.

व्लादिमीर दचकला.

घावा टाकीत दाविद त्याच्याजवळ आला.

‘तुमच्या पणाना सांगू नका ! मला मूर्खाला माफ करा. देवाशपथ सांगतो. मी फक्त तुमची थट्टा केली.’

‘बरं बरं ! नाही सांगणार.’ व्लादिमीरने सहजोगपणा दाखवीत उत्तर दिले आणि तो फाटकाकडे निघून गेला. दाविदबद्दलची दयेची भावना बरचड उरली होती.

डोक्यावरचा भार उतरल्यासारखा तो पांढऱ्या कुपाटीच्या कडेने चालला होता. गिरणीच्या ओवारातील एका कोपऱ्यात असणाऱ्या लोहारसालेतून घण घातल्याचे मजेदार आवाज येत होते. लोखंडावर पातलेल्या घावाचा हलका आणि अस्फुट आवाज येत होता. तर त्याच्या मागोमाग ऐरणीवर ठण्ठकण पडलेला घणघणता ध्वनी येत होता.

‘असं का म्हणालास ?’

‘गुड्डू’चा खर्जातील आवाज त्याच्या कानावर आला.

‘शेण डवळू नको म्हणजे घाण नाही येणार !’

‘मुग्ध ! क्लादिमीर चिडून स्वतःशी म्हणाला. ‘उलट उत्तर करतो काय ?
पपाना सांगू का नको ?’

त्याने मार्ग मुरडून पाहिले.

दाबिदच्या बेहऱ्यावर ते अक्षयी हास्य झळकत होते.

‘मी सांगणार’ क्लादिमीरने निदचय केला.

दुकानाच्या बाहेर एका खांब्याला एक घोडा आणि गाडी बांधून ठेवली होती. बंबल्यान्याच्या छपरावर किलकिलत्या चिमण्यांचा उदी हुग आला होता. पोरे त्यांचा पाठलाग करीत होती.

बराडघातून बोयारिशकिन ह्या विद्याध्यांचा खणखणीत सुरेल आणि दुसऱ्या कुणाचा तरी कर्कश आवाज येत होते.

क्लादिमीर घराच्या पायऱ्या चढून गेला.

पडवी आणि बराडघात फोफाबलेल्या जंगली द्राक्षाची बेलपत्ती सरसळत होती. किरबलेल्या प्राणि निळ्या रंगाने रंगवलेल्या पागोळ्यातून त्यांचे फुलारलेले घोंस लटकत होते.

बोयारिशकिन आपले तासलेले हिरवट मस्तक घुसळीत बालान्दा गुडजीना काही तरी सांगत होता. तरुण पण दाढीबिडी राखलेले बालान्दा गुडजी त्याच्या समोर बसले होते.

‘मी श्रमणाच्या कक्षाकाचा मुलगा आहे. तेव्हा साहजिकच सगळ्या मिरासदार वर्गाचा मला तिटकारा आहे. पण त्याचं लिखाण बाचलं की समाजाच्या ह्या मरणोन्मुख विभागाबद्दल मला किती तीव्र अनुकंपा वाटते त्याची तुम्हाला कल्पना नाही. मी मनोमनी जवळजवळ सरदार किंवा जमीनदार बनतो. त्यांना आदर्श वाटणाऱ्या स्त्रीचा मी तल्लीनतेने अभ्यास करतो. त्यांचे लागेबांधे अक्षरशः माझ्या मनाला भिडतात. कमाल आहे ! हो हो मित्रा ! प्रतिभा काम करू शकते ह्याचं हे उदाहरण आहे. तुमचा पंथही ती बदलून टाकू शकते !’

ओठांवर कुत्सित स्मित खेळवीत बालान्दा गुडजी आपल्या कमरबंदाच्या रेशमी गोंड्याशी खेळत, सदन्याच्या काठावरचा लाल कझिदा निरखीत होते.

लिझा आरामखुर्चीवर पडून होती. त्या संभाषणात तिला काडीचा रस वाटत नसल्याचे उघड दिसत होते. सदैव काहीतरी हरवलेले शोधणारी तिची नजर जून्यपणे बोयारिशकिनच्या वस्तून्धाने खरवडलेल्या निळसर मस्तकावर खिळून राहिली होती.

त्यांना अभिवादन करून ब्लादिमीर आपल्या बडिलांच्या खाजगी खोलीकडे गेला. त्याने दारावर टकटक केले.

सेगॅई प्लातोनोविच जिवल कातडी कोचावर बसून 'स्कोया बगातस्को' च्या जूनच्या अंकाची पाने चाळीत होते. हाडांपासून बनवलेला, कामद कापण्याचा एक पिचळा चाकू त्यांच्या पायाशी पडला होता.

'काय रे, काय आहे ?'

ब्लादिमीरने खांद्यांना किंचित पोक काढले आणि आपल्या सदस्याच्या चुण्या सारख्या केल्या.

'मी गिरणीतून येत होतो !'

ब्लादिमीर सांगतांना चाचक लागला. पण तेवढ्यात दाविदचे तळपते स्मित त्याच्या डोळ्यांपुढे उभे राहिले. टसरच्या जाकिटातून दिसणाऱ्या बडिलांच्या मुटलेल्या पोटाकडे बघत तो सांगू लागला.

'गिरणीतला गडी दाविद म्हणत होता !'

आपल्या मुलाचे म्हणणे सेगॅई प्लातोनोविचनी लक्षपूर्वक ऐकून घेतले आणि ते म्हणाले

'त्याला मी मचांडी देतो ! तू जा !'

मग खाली पडलेला कामद कापायचा चाकू उचलण्यासाठी ते कुंथत बाकले. खंड्यातील बुद्धिजीवी मध्याकाळी सेगॅई प्लातोनोविच मोखोव ह्यांच्या घरी जमत. ह्यात 'मॉस्को तांत्रिक विद्यालया'त शिकणारा बॉयर्सकिन होता. शिष्टपणाची आणि अद्याची कसर लागलेले बालांदा हे जरत्कारू मुद्दजी होते. बालान्दांच्याच घरात राहणारी मार्फा ही मास्त्रीणही ह्यात असे. ह्या बांधेसूद मुलीचा पेट्रीकोट नेहमी असम्भवणे बाहेर दिसायचा. तिचे बघ जसे काही कधी वाढतच नसे. ह्या मंडळीत एक पोस्टमास्तर होते. ह्या कुबट ब्रह्मचाऱ्याच्या अंमाला नेहमी पोष्टातील लांबेचा आणि सवंग अत्तराचा दर्प मारत असे. येवघेनी लिस्तनिस्तस्की हा तरुण लेफ्टनंट आपल्या बापाच्या वाडीहून धोड्यावर बसून इथे यायचा. घरांड्यांत चहा पीत आणि शिलोप्याच्या गप्पा मारत ही मंडळी बसत. गप्पा मंदावल्या की कुणीतरी पाहुणा उठून यजमानाचा जडावकाम केलेला उंची ग्रामोफोन सुद्ध करीत असे.

सटीसामाजी, मोठ्या सणामुदीच्या दिवशी सेगॅई प्लातोनोविचना हुक्की येई की भपका दाखवून लोकांचे डोळे दिपवून टाकावेत. मग ते पाहुणेमंडळीना

पाचारण करीत. उंची मद्य, ह्या प्रसंगासाठी खास वाताडस्कून मागवलेली ताजी गाभोळी, उत्तमोत्तम मिष्टान्न ह्यांची चमचमीत मेजवानी ते पाहुण्यांना देत. एरवी ते अत्यंत कटूपणे राहत एकच गोष्ट अशी होती की जिथे त्यांनी कोणतेही आत्मसंयमन कधीही पाळले नाही. ती गोष्ट म्हणजे ग्रंथखरेदी ! वाचनाची त्यांना होम होती. स्वतःच्या बुद्धीने कोणत्याही गोष्टीचा तळ माठणे त्यांना आवडे. त्यांची बुद्धीही तेडाच्या वनस्पतीसारखी चिबट होती.

येमिल्यान कॉनस्तन् तिनोविच हे त्यांचे भागीदार होते. हा पिकल्या केसांचा, टोकदार दाढीचा, आणि गजनेत्री माणूस मोखोवच्या घरी क्वचितच येत असे. एकेकाळी जोनीण असलेल्या ब्राईंशी त्यांनी लग्न केले होते. पंधरा वर्षात त्यांना तिच्यापासून आठ मुले झाली ते बहुतेक वेळ घरीच असत. फलटणीचा कारकून म्हणून त्यांनी मुद्रात केली होती. तिथे त्यांच्या अंगी मुरलेला ओशट हाजीहाजी खोरपणा आणि खुशामतखोरी ह्यांचा गुण त्यांच्या सगळ्या कुटुंबाला लागला होता. ते घरात असले की मुले चौडघावर वावरत आणि खालच्या आवाजात कुजबुजत. रोज सकाळी हात पाय तोंड धुऊन झाले की जेवणाच्या खोलीतील प्रचंड बडघाळाच्या लटकत्या काळचा शवपेटीखाली ही समस्त मुले रांगेने उभी रहायची. त्यांची आई त्यांच्या पाठोशी उभी राहायची ओपण्याच्या खोलीतून कोरड्या खोकल्याचा आवाज ऐकू आला रे आला की, ते बंसुर आवाजात 'आमुचा पिता' आणि इतर तत्सम प्रार्थना म्हणू लागत.

येमिल्यान कॉनस्तन् तिनोविच कपडे करून शयनागारातून बाहेर पडत. तो पर्यंत प्रार्थना आटोपलेल्या असत. आपले डुचके डोळे आकुंचित करीत एकाद्या 'विशप' प्रमाणे ते आपला धुलधुलीत हात पुढे करीत. ह्या हाताचा मुका, घेण्यासाठी मुले क्रमवार पुढे येत. मग येमिल्यान कॉनस्तन् तिनोविच आपल्या कलत्राच्या मालाचा मुका घेऊन बोबड्या आवाजात आणि चमच्यातील 'च' सारखा 'च' ह्या अक्षरावर आघात देत विचारीत,

'पोलीच्का, चहा झाला का ?'

'झालाय, येमिल्यान कॉनस्तन् तिनोविच !'

'कडक चहा दे !'

ते दुकानाचे दिवाणजी होते. शिरोभागी ठसठशीत अक्षरात, 'जमा' आणि 'खर्च' असे लिहिलेली पाने ते आपल्या सुडाळ कारकुनी यळणाच्या अक्षरांनी भरून काढीत. त्यांना चष्मा लागलेला नव्हता. तरीसुद्धा सोनेरी फ्रेमच्या एक

भिगाने आपले पसरट नाक सुशोभित करून ते 'वायदे-बाजार समाचार' वाचीत. हाताखालच्या नोकरांना ते आदबीने वागवीत.

'इवान पेत्रोविच, मिन्हाइकांना 'ताडरिडा कॉलिको' दाखवा बरे कुपा करून'

त्यांची बायको त्यांना 'येमिल्यान कॉनस्तन्तिनोविच' म्हणायची. मुले 'पवा' म्हणायची आणि दुकानातील नोकरचाकर त्यांना 'गोडबोले' म्हणून हाक मारीत.

'फादर' विस्सारिऑन आणि 'होली फादर' पानक्राती ह्या दोन ग्राम-पुरोहितांचे आणि सेंट्स प्लातोनोविचचे बरे नव्हते. त्यांचा जुना बखेडा होता. ह्या पुरोहितांचे परस्परांशीही बरे नव्हते. तुसडा आणि पाताळवंत्री असलेला फादर पानक्राती आपल्या शेजाऱ्यांना गोंत्यात आणण्यात निष्णात होता. उपदंशाच्या विकाराने फादर विस्सारिऑनचा आवाज रेंगाणा होऊन गेला होता. हा आवाज त्याच्या मनमिळाऊ स्वभावाबद्दल गैरसमज निर्माण करीत असे. एका यूक्रेनी माणसाच्या घरात तो रहात असे. फादर पानक्रातीच्या कमालीच्या अहंमय आणि कुटील स्वभावामुळे फादर विस्सारिऑनला त्याच्याबद्दल मुळीच आपुलकी नव्हती. त्याच्याशी तो आपला फटबून राहायचा.

बालान्दा गुरुजी सोडून प्रत्येकाचे स्वतःचे घर होते. दशती भागी जोडपट्टी बसविलेले निळ्या रंगाचे मोखोवचे मोठे थोरले घर चौकात होते. समोरच म्हणजे चौकाच्या मध्यभागी त्यांच्या दुकानाची बेंठी इमारत होती. दुकानाला काचेचा दरवाजा होता. अक्षरांचा रंग उडालेली पाटी दुकानावर लावलेली होती.

'सि. प्ल. मोखोव आणि ई. को. अत्योपिन ह्यांचे भांडार'

दुकानाला लागूनच लांबलचक, ठेंमणे, तळघर असलेले मांगरघर होते. पुढे संभर एक पावलावर गिरिजाघराच्या चौपेटघाची विटांची भित आणि खुद्द गिरिजाघर होते. गिरिजाघराचा घुमट पिकलेल्या हिरव्या कांद्यासारखा दिसत होता. गिरिजाघराच्या पलोकडे शाळेच्या, सफेदा दिलेल्या करड्या सरकारी भिती होत्या आणि दोन दुमदार बरे होत्या. ह्यातील निळे, कुंपणाला निळा रंग दिलेले घर फादर पानक्रातीचे होते दुसरे (साम्य टाळण्यासाठी) उदी रंगाचे, कोरवलेल्या कुंपणाचे, रुंद सज्जा असलेले घर फादर विस्सारिऑनचे होते. ह्यानंतर अतिवोपिनचे चमत्कारिक, अहंदाद दुमजली घर, पोस्ट ऑफिस, कझाकीची झापांची

आणि पश्याच्या छपरांची घरे होती. अखेरीस गिरणीची उतरती पिछाडी होती. तिच्या छपरावर गंजलेले पश्याचे 'वात कुम्कुट' होते.

खेड्यातील रहिवासी गज लावलेल्या आणि कड्यांचा-कोयडे घातलेल्या दुहेरी अडपांच्या आड शेष जगतापासून फटकून राहात शेजाऱ्यापाजाऱ्याकडे कामानिमित्त येणेजाणे सोडले तर रोज संध्याकाळी माणसे आपापल्या दाराना कड्या घालून घेत. कुठ्याच्या साखळ्या काढून त्यांना आवाडात मोकळी सोडीत. गस्तवाल्याचा लाकडी तास बाजला तरच काय तो ह्या निरवतेचा भंग होई !

२.

ऑगस्ट महिन्याच्या अखेरीस एक दिवस नदीच्या खालच्या अंगाला मित्का कोरशुनोवची आणि लिझा मोखोवाची गाठ पडली.

पैलतीरावरून नुकतीच वल्हवीत आणलेली होडी तो बांधून ठेवीत होता. एवढ्यात एक छानछुकीने रंगवलेली बरकणी प्रवाहावरून तरंगत येत असलेली त्याच्या दुष्टीला पडली. टेकडीला वळसा घालून पडतोऱ्याकडे ती येत होती. बोयारिशकिन हा बिछार्थी ती वल्हवीत होता. त्याचे तासलेले मस्तक धामाने चमकत होते आणि कपाळावरच्या शिरा तटतटल्या होत्या.

बरकणीत बसलेल्या लिझाच्या मित्काने चटकन ओळखले नाही. कारण तिने डोक्यावर घातलेल्या रबती टोपीची सावली तिच्या तोंडावर पडली होती. पिबळ्या जळलिलीचा गुच्छ आपल्या उन्हाऱ्या रापलेल्या हातात तिने उराशी कवटाळून धरला होता.

'कोरशुनोव !' मित्काकडे बघून मान हालवीत तिने हाक मारली आणि विचारले,

'मला का फसवलंस ?'

'फसवलं ?'

'आठवतंय ? मासे घरायला मला न्यायचं वचन दिलं होतंस !'

बोयारिशकिनने वल्ह्यावरचे हात सोडून देऊन पाठ ताठ केली. तेथील चुनखडीचा भुगा उघळीत बरकणीने काठात थपकन आपले नाकाड खूपसले.

‘आठवतंय तुला?’ हसत हसत बाहेर उडी मारीत लिझाने विचारले.

‘मला वेळ झाला नाही. खूप काम होतं.’

मितका ओशाळून म्हणाला.

ती मुलगी जवळ आली तसा त्याने श्वासच रोखून धरला.

‘छे बुवा ! अशक्य आहे !’ ब्योरिशकिन मध्येच म्हणाला. ‘दमछाक झाली पुरती, येलिझावेता ! तुम्ही शक्य झाली ती सर्व सेवा केली ! ह्या भयंकर पाण्यातून आपण केवढं अंतर काटलं कल्पना आहे ? हात फोडाळून गेले माझे ! जरा मुकी माती दे मला.’

ब्योरिशकिनने आपला लंबूस अनवाणी पाय रेटाड काठावर टाकला. आपल्या चुरमळलेल्या टोपीच्या डापणाने कपाळावरील घाम पुसला.

त्याला उत्तर न देता लिझा मितकाकडे गेली. तिने पुढे केलेला हात हातात घेऊन त्याने लाजत पाबरत तिच्याशी हस्तादोलन केले.

‘मग कधी जायचं आपण मासे धरायला?’ मान उडवीत, डोळे आकुंचित करीत तिने विचारले.

‘उद्या जाऊ या हवं असेल तर ! आमच्याकडची झोडपणी झाल्येय. तेव्हा आता वेळ आहे मला.’

‘ह्या खेपेला फसवणार नाहीस ना?’

‘छे छे !’

‘लौकर येतील?’

‘पहाटेच !’

‘मी वाट बघते’

‘मी येतो. नक्की येतो.’

‘शिडकी विसरला नाहीस ना?’

‘मी शोधून काढीन.’

‘मी बहुतेक लौकरच गावी जाईन. पण त्या आधी मला मासे धरायला जायचंय.’

होडीच्या कुलुपाच्या गंजलेल्या चाबोशी मितका निमूडपणे चाळा करीत होता. त्याने एकदम बॅट तिच्या ओठांकडे नजर टाकली.

‘लौकर निघणार ना?’ तळव्यावर ठेवलेला शिंपला निरखीत ब्योरिशकिनने विचारले.

‘एक मिनिट !’

चोडा वेळ ती गप्प होती नंतर स्वतःशीच हुसत तिने विचारले,
'तुमच्या घरी लग्न झालं ना?'

'हो! माझ्या बहिणीचं झालं.'

'कुणाला दिली?'

उत्तराची वाट न पाहता तिने परत गूढसे निसटते स्मित केले. ती म्हणाली,
'ये हं! येशील ना?'

मोखोवच्या घरातील बरोडघात झोंबले होते तसे तिचे हास्य मितकाला
परत आजखुयलीसारखे डसले.

ती बरकणीकडे जाईपर्यंत तो तिला न्याहाळीत होता.

बोयारिशकिनने घसमुसलेपणाने बरकणी ढकलली आणि बल्हवीत ती दूर
नेली. त्याच्या डोक्यावरून पळीकडे नजर टाकीत लिझाने स्मित केले. अजूनही त्या
किल्लीशी लेळणाऱ्या मितकाने मान हलवून तिला निरोप दिला.

बरकणी बरीच दूर गेल्यावर बोयारिशकिनने शांतपणे विचारलेला प्रश्न
मितकाला ऐकू गेला.

'कोण माणूस आहे हा?'

'असाच आहे ओळखीचा!'

'दिलाबिलाची बात नाही ना?'

तिने दिलेले उत्तर घाण्याच्या करकरत्या आवाजात मितकाला ऐकू आले
नाही. माने झुकून बोयारिशकिन हसलेला त्याने पाहिला. पण लिझाचा चेहरा
त्याला दिगू दाकला नाही. ती त्याला पाठमोरी बसलेली होती. वाऱ्याच्या झुळकेवर
हलकेच आंढुळणारी तिच्या हॅटची जांभळी फीत तिच्या अनावृत्त स्कंधाना
वितळत्या मृदुलतेने कुरवाळीत होती. ते पाहून मितकाच्या घुसर नजरेला मृदुगुल्या
झाल्या.

पांगड आणि टांगूल घेऊन क्वचितच मासे घरायला जाणाऱ्या मितकाने त्या
दिवशी संध्याकाळी ह्या शिकारीची तयारी कधी नव्हे अशा उत्साहाने केली. त्याने
थोडेसे सरपण फोडले. भाजीच्या ओफाडघात शेकोटी पेटवून त्यावर गळाला
लावण्याचे धान्य उकडले. आकडघा नोट निवडून घेतल्या. कुजलेले टांगूल बदलले.

ही सगळी तयारी पहात असलेला मिलेइ म्हणाला, 'मी येतो तुझ्याबरोबर
मितका! तुला एकट्याला जमणार नाही!'

'जमवीन!'

मिखेईने मुस्कारा टाकला. तो म्हणाला, 'खूप दिवस आपण दोघं गेलो नाही. वीस रत्तली मासा टांगुलाला झटलेला बघायचाय !'

भांडघातून निघणाऱ्या बाफेच्या लोटात मितकाने कपाळाला आठघा घालून पाहिले आणि काहीच उत्तर दिले नाही.

त्याचे शाब्बावर तो मागच्या खोलीत गेला. ग्रिशाका आजोबा खिडकी-जवळ बसले होते. तांब्याच्या फ्रेमचा चष्मा नाकावर चढवून ते पोथी बाजीत होते.

'आजोबा !' दाराच्या चौकटीला रेलून मितकाने हाक मारली.

चष्म्यातून डोळे वर उचलून म्हातारबुबानी त्याच्याकडे पाहिले.

'जी ?'

'कोंवडघाऱ्या पहिल्या बांगेला मला उठव.'

'इतक्या लोकर कुठं जायचंय ?'

'मासे घरायला !'

माशाचे नाव काढले की म्हातारबुबा निश्चर होत. पण मितकाच्या कारस्थानाला विरोध म्हणून त्यांनी सबब पुढे केली.

'तुम्हा बाप म्हणत होता की उद्या अंबाडी बडवली पाहिजे. टेल्पाटिकोच्या कारायला फुरसत नाहीय ! निघाला मारे मासे घरायला !'

मितका दारातून हालला आणि त्याने एक हिकमत लढवली.

'असं का ? ठीकाय तर ! तुला काहीतरी चमचमीत घावं म्हणत होतो ! पण आता अंबाडी बडवायची असली तर नाही जात मी !'

'घांव ए ! कुठं निघाला ?' म्हातारबुबा थाबरले. त्यांनी चष्मा काढून हातात घेतला.

'मी सांगतो बरं तुझ्या बापाला ! तू आपला जा कसा ! उद्या बुधवार आहे. चालेल बरं मला थोडी मासळी ! ठीक ठीक ! मी उठवतो तुला ! चल निघ नडघा ! हसत काय उभा राहिलायस ?'

मध्यरात्रीच एका हाताने लीननची तुमान सावरीत आणि दुसऱ्या हातात कुबडी घट्ट धरून म्हातारबुबा चाचपडत पावलाणावरून खाली उतरले. थरथरत्या 'पांडऱ्या' सावलीसारखे अंगणातून डुलत डुलत कोठीकडे गेले. झोपलेल्या मितकाच्या कुशीत त्यांनी कुबडीने दोसले. कोठीत ताऱ्या मळलेल्या घाऱ्याचा वास आणि उंदरांच्या लेंडघांची घाण ह्यात वावर नसणाऱ्या जामेतील कोठिष्टकांनी गुदमरलेली कुबट हवा मिसळली होती.

घात्याच्या पेटाऱ्याजवळ एका रगावर मितका झोपला होता. घिशाकांनी कुबडीने त्याला होसले. पण थोडा वेळ तो उठेचना. प्रथम हळूच डिवचत ते कुजबुजले,

‘मितका ! मितका ! ए बढमाश !’

पण मितकाने फक्त सुस्कारा टाकला आणि पाय पोटाशी ओढून घेतले.

घिशाका जास्त निष्ठुरपणे मितकाच्या पोटात कुबडीचे टोक खुपसू लागले. दबकून मितकाने काठीचे टोक पकडले आणि तो ताडकन उठला.

‘काय पण झोप आहे ! तुम्ही झोप म्हणजे कर्मकठीणाय शिची !’ म्हातार-बुवा डाफरले.

‘हळू आजीबा ! ओरडू नको !’ आपले बूट चांचपडीत मितका झोपाळू आवाजात पुटपुटला.

तो चौकाकडे गेला. खेड्यातील कोंबड्याची दुमरी बांग सुद्धा खाली होती. फादर बिस्सारिओनच्या घरावकून जाताना कोंबड्याने कोंबडीच्या खुराड्यात पंख फडफडवून पुरोहित शिरोमणीला साजेशी ठणकून केलेली गर्जना त्याच्या कानावर पडली. सगळ्या कोंबड्यांनी भेदरून केलेला कलकलाटही त्याने ऐकला.

हुकानाच्या पायरीवर रात्रीचा पहारेकरी झोपला होता. आपल्या गळ-पट्टीच्या लोकरी उबेत त्याने तोंड खुपसले होते.

मितका मोखीवच्या कुंपणापाशी पोचला. कुथ्याना जाहूल लागू नये म्हणून आपले मासेमारीचे सामान त्याने खाली ठेवले आणि तो सरपटत पडवीत आला. चंडमार पडलेली लोखंडी कडी काढण्याचा त्याने प्रयत्न केला. दार दरोवस्त बंद केलेले होते. कण्टाने तो बरांड्याच्या कडड्यावर चढून खिडकीपाशी गेला. ती अर्धवट झाकलेली होती. मुलीच्या उबदार, निद्रिस्त शरीराचा गंध आणि अना-कलनीय गोड सुवास त्या अंधाच्या फटीतून येत होता.

‘लिझावेता सेगिएवना !’

आपण फार मोठ्याने हाक मारली असे मितकाला वाटले. ‘चुकून मी भलत्याच खिडकीजवळ तर नाही आलो ? समजा इथं मोखीव झोपला असेल तर ! कंभरुतोच आली ! तो बंदुक चालवायचा !’

‘लिझावेता सेगिएवना ! मासे घरायला येतेस ना ?’

‘खिडकी चुकलो तर आपलाच मासा गळाला लागायचा ! त्याच्या मनात आले.

‘उठतेस का ?’ तो चिडून म्हणाला आणि खिडकीच्या फटीतून त्याने तोंड खुपसले.

‘कोण आहे ?’ एक हलका भेदरलेला आवाज अंधारातून आला.

‘मी आहे ! कोशुनोव ! मासे धरायला येतेस ना ?’

‘हो हो ! एक मिनिट !’

आत हालचाल झाल्याचा आवाज आला. तिच्या तापलेल्या निजमुऱ्या आवाजातून जसा काही पुढिन्याचा वास येत होता. एक धवळ आकृती खोलीत मळमळताना, हलताना मितकाला दिसली.

‘बंधीत मासे धरायला जाण्यापेक्षा तिच्याबरोबर झोपायला मजा येईल !’ शयनगृहाचा गंध नाकात गेल्याने त्याच्या मनात अस्पष्ट विचार तरळला.

बोड्या वेळाने डोक्यावरून पांढरा कमाल बांधलेला तिचा दुसरा बेहूरा शिडकीजवळ त्याला दिसला.

‘मी शिडकीतून येते. मला हात दे.’

‘ये’ मितकाने हात दिला आणि तिला उतरायला मदत केली. तिने त्याच्या डोंड्यात रोखून पाहिले.

‘मी वेळ तर नाही लावला ?’

‘ठीकाय ! आपण वेळेवर पोचू !’

ती दोघे खाली डॉनकडे गेली. गुलाबी हाताने तिने आपले झोपाळलेले डोळे धोळले.

‘अशी गोड झोप लागली होती ! अजून झोपून राहिले असते. आपण मलतेच लोकर निघालो.’

‘आपण अगदी नेमके वेळेवर जाऊ !’

शोकापासून खाली नदीकडे जाणाऱ्या पहिल्या मल्लीच्या बाटेने ते गेले. रात्री नदीचे पाणी चडले होते. संध्याकाळी वरच्या तालावर बांधलेली आणि कोरडी करून ठेवलेली होडी आता लाटांवर ठेककावत होती.

‘मला बूट काढायला हवेत !’ नजरेने होडीपर्यंतचे अंतर मापीत ती मुस्कारा सोडून म्हणाली.

‘मी तुला उचलून नेतो !’ मितकाने मुचवले.

‘नको ! मी बूटच काढून घेते !’

‘तुला उचलून नेणं जास्त सोपं आहे !’

‘नको नको ! !’ तिच्या आवाजात संकोच होता.

आपल्या डाव्या हाताने मितकाने तिच्या जाघांना चिळखा घातला, आणि तिला लोलया हातावर उचलून तो पाणी तुडवीत गेला. त्याची दणकट काळमेळी मान मच्च पकडून ती खुदुखुदु हसली.

खेड्यातील बायका कपडे धुण्यासाठी वापरीत. त्या दगडाला मितका जडवळता ना तर ते निघटते अपघाती चुंबन घडते ना ! तिने घापापत आपले मूल मितकाच्या निबर तडकलेल्या ओठांवर दाबले !

होडीपासून दोन पावलांवर ती बबकला. पाणी त्याच्या बुटांवरून गरगरत होते आणि त्याची पावले बंजगार पडली होती.

होडी मोंडवून त्याने ती पाण्यात डकळली आणि आत उडी घेतली. उभ्या उभ्याच तो वल्ले मारीत होता. वरामीवर पाणी डहळत, स्फुंदत होते द्वार हळू हळू चेपीत होडी पॅलतीराच्या दिशेने चालली होती. टोमूल उसळत्या घेत होडीच्या तळाशी खडखडत होता.

‘कुठं नेतोयस् तू भला ?’ पाठीमागे दृष्टी टाकीत तिने विचारले.

‘पॅल तीराळा !’

रेताड काडाला होडीचा कणा बसटला.

अनुमतीची वाट न पाहता त्याने त्या पोरीला हातावर उचलून घेतले. आणि काटेरी झुडूप्याचा मचपानात ती तिला धेऊन गेला. ती त्याच्या सोंडाला चाबली. तिने त्याला बोककारले. एक दोनदा अस्फुट किकाळी मारली आणि आपली ताकद ओसरत चालत्याचे जाणवून ती संतापाने रडू लागली. माव तिच्या डोळ्यात पाणी मळते.

मुमारे नऊ वाजता ते परतले. तांबूस सोनेरी धुक्याने आकाश झाकून टाकले होते

मदीवर सोसाट्याचा वारा नाचत होता. त्यामुळे लाटा पिंजत होत्या. होडी बाकड्या लाटांवर नाचत होती. थंडगार फेसाचे धितोडे लिळाच्या विवर्ण चेहऱ्यावर फवारले होते. तिच्या पापण्यांना आणि बेण्यांना चिकटले होते. गळून जाऊन तिने आपले शून्य डोळे मिटून घेतले. उडूस होडीत आलेले एक फूल ती बोटांनी चुरगळीत होती. तिच्याकडे न बघता मितका वल्लूवीत होता. एक लहानसा कापं आणि डायणमारखा मासा हे डोळे बटारून त्याच्या पायाशी पडले होते. त्याच्या तोंडे शेवटचे आचके देत होती. मितकाच्या चेहऱ्यावर अपराधीपणा समाधान आणि चितेचे मिश्रण झाले होते.

‘सिम्पोनीव पायउताराशी तुला सोडतो, तुला ते जवळ पडेल ! असे तिला सांगून त्याने होडी मारत घातली.

‘चालेल !’ ती पुटपुटली.

निमनूष्य काठावर भाजीच्या ओफांड्याभोवती काट्यांच्या बई होत्या. त्यावर घुळीची पुटे बसली होती. जाळलेल्या झाडाझुडपांच्या वासाने आसमंत भरून टाकणाऱ्या वाऱ्याच्या झकारा आल्या की त्या बई करकरत होत्या. चिमण्यांनी टोचे मारलेली सूर्यफुलांची मारावलेली, परिपक्व बोंडे खाली झुकली होती आणि त्यांची पुंजकेदार बीजे भूमीवर बिखुरली होती. दुसऱ्या फुटव्याच्या नव्हाळीने कुरणरान हिरवेकंच झाले होते. दूरवर शिगरे हुंदडत होती. त्यांच्या गळघात बांधलेल्या घुंगरांच्या किणकिणाटांचे प्रतिध्वनी दक्षिणेचा तड्यावारा आपल्याबरोबर वाहून नेत होता.

लिझा होडीतून बाहेर पडत असताना मितकाने एक मासा उचलून ती तिच्यापुढे घरीत म्हटले, 'हा मासा घे !'

भयाने तिच्या पापण्या फडकडल्या. पण ती मासा तिने घेतला.

'जाते मी !'

'ठीक !'

माशाच्या कल्ल्यातून मितकाने डहाळी लुपसली होती. ती हातात धरून लिझा खिन्नपणे तिघाली. तिचा आत्मविश्वास आणि अवलंबपणा धरून गेला होता. त्यामा काटेरी गचपानात ठेवून ती आली होती.

'लिझा !'

ती मागे वळली.

आश्चर्याने आणि चिडून तिने भुवया उंचावल्या.

'एक मिनिट इकडं ये !'

ती जवळ आली तसा स्वतःच्याच अवघडलेपणाने श्रासत्यासारखा ती म्हणाला,

'वापण थोडा निष्काळजीपणा केलाय ! तुझ्या झग्यावर मागच्या बाजूला... डाग पडलाय ! लहानसाच आहे !'

तिच्या मानेवर, चेहऱ्यावर उष्य रवितमा पसरला. क्षणभर थांबून मितकाने सल्ला दिला,

'मागच्या दारानं जा !'

'काही झालं तरी मला चौकातून जावंच लागेल ! माझा काळा झगा घालण्यासाठी म्हणते मी !' खेदाने आणि अचानक वाटलेल्या द्वेषाने मितकाकडे बघत ती पुटपुटली.

'पान चोळून त्याचा रंग हिरवा करतो !'

मितकाने सहज मुचविले. तिच्या डोळ्यात पाणी आलेले पाहून त्याला आश्चर्य वाटले.

प्रथम ऋतूतील वावटळीप्रमाणे बातमी संबंध खेड्यात पसरली.

'मितका कोर्झुनोव सेगॅई प्लातोनोविचच्या मुलीबरोबर रात्रभर बाहेर होता !'

सकाळी खेड्यातील कळपात आपली गुरे हाकून नेताना, आजुबाजूला करडी धूळ गिरक्या घेत्येय-बादल्यातून पाणी शिरपतंय अशा अवस्थेत फापा-ळघाच्या दिचभर खोपट्यात उभ्या असताना किवा नदीवरच्या शिळेवर धुणी बडवताना बायका हृष्यावद्दल बोलू लागल्या.

'पोरीची आई म्हणून गेल्येय !'

'बापाला मिटाची फुरसत नाय ! सावन आईचं काय अडलंय ?'

'पहारेकरी सांगत होता. मध्यरात्रीस शेवटच्या खिडकीवर एकजण टक टक करीत होता ! आधी त्याला वाटलं की कुणीतरी घरफोडीच करतोय ! कोणाय ते बघायला 'पोलीस ! पोलीस !' म्हणून ओरडत तो धावत गेला ! बघतो तर मितका !'

'आजकालच्या पोरीनी .. मढी नेली त्यांची-बरीक ताळतंत्र सोडला हो !'

'माझ्या निकिताला मितका म्हणत होता की तो तिच्याशी लग्न करणारं म्हणून !'

'नाक पुसायला शीक म्हणावं आधी !'

'त्यानं बळजोरी केली म्हणे !'

'तुझा विस्वास बसतो असल्या गोष्टींवर-?'

हमरस्त्वावर, गल्लीबोळातून अफवा पसरल्या. स्वच्छ फाटकाला डांबर फासावे तसा त्या मुलीच्या नाबाला काळिमा फासला गेला.

अखेरीस मोखोवच्या पिकत चाललेल्या मस्सकावर हप्पा अफवा कोसळल्या ते पार भुईसपाट झाले. दोन दिवस ते दुकानातही गेले नाहीत किवा गिरणीतही गेले नाहीत. खालच्या मजल्यावर राहणारे त्यांचे नोकर त्यांच्याकडे फक्त जेवणाच्या येळी येत.

तिसऱ्या दिवशी सेगॅई प्लातोनोविचनी आपला अंजनी घोडा आपल्या टांग्याला जुंपला आणि वाटेत भेटणाऱ्या कप्ताकाना लांबून नमस्कार करीत ते खेड्याकडे गेले. टांग्याच्या मागोमाग अत्यंत चकचककीत रोगण लावलेली गाडी येत होती. दुडाण चालीने धावणारे दोन काळपा रंगाचे घोडे जुंपलेली ही गाडी

तीरासारखी आवाडातून बाहेर पडली. एमिल्यान ह्या मोतहाराने लगामाचे निळे रेशीम झटकले, त्याबरोबर ते दोन रयाम बाखू रस्त्यावरून उधळू लागले. एमिल्यान पाईप चौखीत होता. त्याच्या पिकत चाललेल्या दाढीला कायम चिकटलेली ती उपाधी होती !

एमिल्यानच्या राकट पाठीमागे फिकटलेल्या चेहऱ्याची एलिझाबेता बसलेली दिसत होती. एक लहानशी पेटो तिने गुडघ्यांवर धरली होती. तिच्या चेहऱ्यावर खिन्न स्मित तरळत होते. फाटकापाशी तिने ब्लादिमीरकडे आणि आपल्या आईकडे बघून हातमोजा हलविला.

त्याच वेळी पंतिलेय प्रोकोफिएविच लंगडन लंगडन दुकानातून बाहेर पडत होता. निथल्या निकिता ह्या इस्वादधाला त्याने थांबून विचारले,

‘मालकांची मुलगी कुठं चालत्येय ?’

सामान्य मानवी दुबळिकीच्या पोटी निकिताने उत्तर दिले,

‘मॉस्कोला... ! अभ्यास करायला !’

दुसऱ्या दिवशी एक चित्तरक्या घडली ! नदीच्या घाटावर, फावाळ्याच्या सावलीत, गुरांचे कळप चरायला हाकारून नेत असताना, बरेच दिवस हा गप्पांचा विषय झाला होता. दिवे लागणीच्या थोडेसे आधी (खेड्याचे कळप कुरण रानातून नुक्तेच परतले होते) मितका सेर्गेई प्लातोनोविचकडे गेला. कुणाच्या दृष्टीला पडू नये म्हणून संध्याकाळ होईतो तो थांबला होता. कारण सेर्गेई प्लातोनोविच ह्यांच्या घरी त्याला उगाच जाऊन यायचे म्हणून जायचे नव्हते. मोखोव ह्यांची कन्या एलिझाबेताला त्याला मागणी घालायची होती.

जास्त नाही तर किमान चार वेळा तो तिला भेटला होता. शेवटच्या भेटीत त्यांच्या संभाषणाने असे बळण घेतले,

‘लिसाबेता, तू माझ्याशी लग्न करशील ?’

‘हा मूर्खपणा आहे !’

‘मी तुझी काळजी घेईन ! तुझ्यावर प्रेम करीन ! आमच्या कामाला गढी-माणसं आहेत तु आपली खिडकीजवळ बसून तुझी पुस्तकं वाचीत रहा !’

‘तू मूर्ख आहेस !’

मितकाला वाईट वाटले. तो काही बोलला नाही. त्या दिवशी संध्याकाळी तो लोकर घरी गेला. सकाळी आपल्या बडिलाना त्याने ह्याबद्दल सांगून चकित केले.

‘बाबा, माझं लग्न लावून दे !’

‘काय खूळ का काय?’

‘शप्पत बाबा! वेष्टा नाय करीत!’

‘वाई ज्ञात्येय काय? कुणावर भाळलास?’

‘त्या यडपट माफावर?’

‘मध्यस्ताला सेगेंड प्लातोनोविचकडे पाठव!’

खोगीराच्या सरंजामाची दुरुस्ती करणाऱ्या मिरोन ग्रिगोरिएविचची कोची आणि चातेपोचे काळजीपूर्वक खाली ठेवले आणि ते खदखदा हसत सुटले.

‘यट्टामस्करी करावची लहर आली काय रे पोरा?’

पण मितकाने आपला हट्ट सोडला नाही. अडील बैलासारखा तो हट्टून बसला तेव्हा त्याचे वडील भडकले.

‘मुखें! सेगेंड प्लातोनोविचजवळ लाखाचा विषय आहे! तो व्यापारी आहे! तू कोणायस? चल निघ इथून! नाहीतर त्या पट्ट्याने चामडी लोळवतो तुम्ही!’

‘आपल्याकडे बैलांच्या चौदा जोड्या आहेत! आपला जमीनजुमला केवढा तरी आहे! शिषाय तो आहे नांगऱ्या! आपण आहोत कसाक!’

‘चल निघ!’ मिरोननी त्याला झटकून टाकले. त्यांना मोठाल्या चर्चा-बिर्चा आवडत नसत.

एकटे त्याचे आजोबाच मितकाला कनवाळू ओता भेटले.

मिरोनच्या मुलाची बाजू घेऊन त्यांनी त्यांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला.

‘मिरोन!’

‘उं?’

‘तुम्ही काय हुरकत आहे? पोराच्या डोक्याने एकदा घेतलय!’

‘बाबा, तुम्ही म्हणजे...! तुम्हाला म्हातारपणी पोरपण आलय! देवाशपथ, मितका एक उरलू आहे, पण तुम्ही....’

‘तोंड सांभाळ!’ पिशाका जमिनीवर कुबडी आपटून ओरडले. ‘आपण काय त्यांच्या योग्यतेचे नव्हत? कसाकाचा पोर आपल्या पोरीशी लग्न करतोय हा मान बाटला पाहिजे त्याला! तो हसत पोरगी देईल! सगळ्या गावात आपला लौकिक आहे! आपण काय शेतमजूर नव्हत! आपण मालक लोक आहोत! कशाची आडकाठी आहे तुला? देऊ दे त्याला त्याची गिरणी हुंडा म्हणून!’

‘हं !’ असे करून आणि नाकपुडघा फुलवून मिरोन प्रिगोरोविच अंगणात चालते झाले तेव्हा मितकाने ठरवले की संध्याकाळपर्यंत थांबून आपण स्वतःच मोखोवकडे जावे. आपल्या बडिलांचा हट्टीपणा बळमूल एलम वृक्षासारखा आहे हे त्याला ठाऊक होते. एलमचे शाड वाकवता येते. मोडता येत नाही. त्या प्रयत्नात काही अर्थ नव्हता.

शीळ वाजवीत तो मोखोवच्या फाटकापर्यंत गेला खरा पण मग तो भेदकन गेला. क्षणभर तो गांगरला. पण अखेरीस आवाडातून बाजूच्या दरवाजापाशी गेला. कडक इस्त्रीचा, तुडतुडीत आवाज करणारा एप्रन घातलेल्या मोलकरणीला त्याने पायन्यावरून विचारले, ‘मालक घरी आहेत का?’

‘चहा घेतायत ! थांब जरा !’

मितका चाट बघत बसला. जुट्टा पेटवून घूर सोडू लागला. मग बोटार बघा घेऊन त्याने चूट्ट्याचे थोटुक विशवले. आणि ते पायाखाली घुरमाळले.

आपल्या जाकिटावर उडालेले कण झटकीत मोखोव बाहेर आले. मितकाला पाहून त्यांच्या कपाळाला आठघा पडल्या. पण ते म्हणाले,

‘आत या.’

मितकाने मोखोवच्या शीतळ खाजगी दालनात प्रवेश केला. त्या दालनाला पुस्तकांचा आणि तंबाखूचा वास येत होता. आतापर्यंत आपल्याला भाकून टाकणारे पैर्य गेटजीच्या उंबरठ्यापर्यंत पुरणारे होते असे त्याला जाणवले.

गेटजी मेजापर्यंत गेले आणि टाचेवर गरंक्न् वळून त्यांनी विचारले,

‘काय आहे?’ त्यांच्या पाठीमागे बांधलेल्या हाताची बोटे मेजावर खरवडत होती.

‘मी असं विचारायला आली होती-!’

मोखोवच्या भेदक नजरेच्या खंडगार गाळात मितकाचे पाय फसल्यासारखे झाले. तो बराकून गेला.

‘लिझावेता मला देता का?’

निराशा, संताप, भय ह्या सः श्र भावनांनी अवर्षण काळातील दहिवरा-सारखा घामाचा बारीक शिरवा त्याच्या चेहऱ्यावर तैराकून आला.

मोखोवची डावी झुकुटी थरथरली. वरचा ओठ मागे मुरडला जाऊन त्याच्या लाल हिरड्या दिमू लागल्या. आपली मान उंचावून संबंध देह त्यांनी पुढे झुकवला.

‘काय ? का डडय ? बदमाश ! चालता हो ! अतामनपुढे खेचतो तुला राडिच्या !’

हृषा आरड्या-ओरड्याने धीर येऊन मितकाने मोखोवच्या गालावरून उसळून आलेल्या करड्या निळ्या रक्तच्छटा न्याहाळून घेतल्या.

‘रागावू नका ! पण मी जे केलंय त्याची भरपाई मला करायची होती !’

आपले लालभडक डोळे गरगर फिरवीत मोखोवनी एक दणदणीत लोखंडी रक्षापात्र मितकाच्या पायापाशी फेकले. उसळी घेऊन ते मितकाच्या गुडघ्यावर आपटले. पण त्याने निर्विकारपणे त्या वेदना सहन केल्या. त्याने घाडकनू दार उघडले आणि दात विचकीत तो चिडून आणि कळवळून ओरडला,

‘जशी तुमची मर्जी !! सेगॅई प्लातोनोविच ! जशी तुमची मर्जी !! पण मी मनापासून विचारलं- कोण आता तिला पत्करणार ? तिच्या बेअश्र्वर पडदा पाडायची माझी इच्छा होती ! पण आता ! उघट्या हाडकाला कुत्रंदिखील तोंड नाय लावायचं !’

चुरगळलेला हातकुमाल ओठावर दाबून मोखोव मितकाच्या पाठोपाठ आले. मुख्य दरवाजाकडे जाणारा मार्ग त्यांनी रोखला, पण मितका आवाडात पळाला. इथे मालकाने मोतछार एमित्यानला डोळा घालायचीच सोटी होती.

मितका फाटकाच्या भल्याभक्कम कोवड्याशी झटू लागला.

मोकळे सोडलेले चार शिकारी कुत्री कोठीघराच्या कोपऱ्याशी तयारच होती.

नवला मनुष्य पाहिल्या बरोबर त्या स्वच्छ आवाडातून त्यांनी येत त्याच्याकडे झपा घेतल्या...

इ. स. १९१० साली निझ्यनी मोवगोरदच्या जत्रेतून सेगॅई प्लातोनोविचनी काळ्या कुरळ्या केसांच्या कुत्र्यांच्या पितलांची जोडी आणली होती. त्यात एक कुत्रा आणि एक कुत्री होती. ती काळी कुरळ्या केसांची, कंद जबड्याची पिल्ले वर्षभरात वासराच्या उंचीएवढी उफाडली.

मोखोवच्या आवाडातून जाणाऱ्या बायकांच्या शण्याला ती माझी खेचीत नंतर अशा बायाना जमिनीवर लोळवायला आणि पायांचे लचके घ्यायला ती शिकली. फादर पानक्रातीचे बासळ आणि अत्योपीनची दोन डुकरे जेव्हा त्यांनी ठार मारली तेव्हा मात्र प्लातोनोविचनी त्यांच्या गळघात साखळ्या घालण्याचा हुकूम दिला

आता फक्त रात्री ही कुत्री मोकळी सोडण्यात येत असत. वसंत ऋतूत काळा जोडिदारणीच्या मार्गे त्यांना जाऊ देण्यात येत असे.

मितका बळायच्या आत बयान नावाच्या सर्वात पुढे असणाऱ्या कुश्याने त्याच्या खांद्यावर झोप घेऊन त्याच्या जाकिटात दात घुसविले होते. लवळवणारी चार जनावरे त्याला चावीत आणि फाडीत होती. मितका त्यांना दूर लोटण्याचा आणि तोंड सावरण्याचा प्रयत्न करीत होता. एमित्यानं त्याच्या दृष्टीला पडला. त्याच्या तोंडातील पाईपमधून ठिणग्या उडत होत्या. तो सायवानात जाऊन अदृश्य झाला. त्याने धाडकन दार लावून घेतल्याचे मितकाने ऐकले.

पायऱ्यावर मांडपाण्याच्या नळाला रेलूम सेगेंड प्लातानोबिच उभे होते. त्यांच्या केसाळ गोऱ्या मूठी आवळलेल्या होत्या. झांकाड्या खात लटपटत मितकाने घडाके देऊन फाटक उघडले. दात विचकून फुत्कारणाऱ्या कुश्यांचे लटांबर त्याच्या रवताळलेल्या पायाला फरफटत आले. एकाचा गळा त्याने करकचून आवळला. दारावरून जाणाऱ्या कसाकानी इतरांना पिटाळून लावले !

३.

मेलेखोव मंडळीत नतालिया मिसळून गेली. तिचे वडील श्रीमंत होते आणि घरात नोकर माणसे होती तरी मुलांना त्यांनी कामाची सवय लावलेली होती. कष्टाळू नतालियाने सासूसासऱ्यांची मने जिंकून घेतली. कपड्याची छानछोका करणारी दाऱ्या ही थोरली सून इलिनचिनाला मनातून आवडत नसे. नतालियावर मात्र तिची पहिल्या दिवसापासून मर्जी बसली.

‘झोप बेटा झोप ! इतक्या पहाटे कशाला उठलीस ?’

आपल्या दणकट पायावर उभी राहून स्वयंपाकघरात कामाच्या घामधुमीत असलेली इलिनचिना आपुलकीच्या निवेद्याने म्हणे, ‘जा झोप जा ! मी करते काम एकटी !’

स्वयंपाकघरातील कामात मदत करावी म्हणून पहाटेच उठलेली नतालिया मग जाफेक्षणीत जाऊन उरलेली झोप काढीत असे.

घरकामाच्या बाबतीत नेहमी कडक असणारा पातेलेंसही आपल्या बायकोला म्हणायचा,

‘बरं का ग ! नतालियाला उठवू नको ! आधीच ती अंग मोडून काम करत्येव. आज प्रिशावरोबर ती नांगरणी करायला जाणार आहे. पण त्या दाऱ्याला

लगाव चावूक ! महा आळशी आणि नष्ट बाई आहे ती ! थोबाड काय रंगवते ! भुवया काय काळघा करते ! राडिची !'

'पहिलंच वर्ष आहे नतालियाचं ! जाऊ दे जरा आरामात !'

पाठ माडणारं आपलं संसारी जीवन आठवून इलिनचिना सुस्कारा सोडून म्हणे.

आपल्या नूतन वैवाहिक जीवनात प्रिगरी रुळत चालला होता, समरस होत होता. पण दोन तीन आठवड्यांनंतर त्याला हे जाणवले की आविसनियाशी आपण संपूर्णपणे फारकत करून घेऊ शकलो नाही. हे जाणवून त्याला भीती वाटली. तो खट्टू होऊन गेला. काळजात एक शल्य डाबत होते आणि त्या वेदना लवकर संपणाऱ्या नव्हत्या. लग्नाच्या धुंदीत हाताच्या छटाक्याने जी भावना छटकून टाकण्याचा त्याने प्रयत्न केला होता. तिची पाळेमुळे खोलपर्यंत रुजलेली होती. आपण विसरू असे त्याला वाटले. पण ती भावना त्याला विसर पडू देत नव्हती जवळ बहातच राहिली. ते एकत्र मळणी करीत असताना लग्नापूर्वीच पेत्रोने त्याला विचारले होते.

'प्रिशा, पण आविसनियाचं काय ?'

'तिचं काय ?'

'तिला छटकून टाकल्याबद्दल तुला खंत नाही वाटणार ?'

'कुणीतरी दुसरा लावील तिला नाही.' प्रिगरी हसून म्हणाला.

'तुलाच जास्त माहिती म्हणा ! ती चवळीत अवलेले मिशीचे टोक चावीत पेत्रो म्हणाला,

'पण तुझ्या संसाराच्या ताटात मात्र माती कालवू नकोस !'

'पिरतीची नव्हाळीही बिटते न् देहाची आगही विजते !' प्रिगरीने बट्टेत उत्तर दिले.

पण तसे झाले नव्हते. आपल्या आयकोला कर्तव्यभावनेने कुरवाळताना आपल्या तारुण्यमुलभ मस्तीने तिला पेटवण्याचा प्रयत्न करताना त्याला तिच्याकडून मिळाला तो फक्त थंडपणा आणि अवघडून गेलेली शरणाता. देहाच्या आनंदापासून नतालिया स्वतःला आक्रमून घेई. आपल्या आईच्या मंद, प्रतिसाद-सूच्यतेच्या वळणावर तिचे रगत गेले होते. आविसनियाची विषयलोलुप उन्मत्तता आठवून प्रिगरी सुस्कारा सोडायचा.

'तुझ्या आपांनं तुला बकांतून घडवलेय नतालिया ! अगदीच बकांचा गोळा आहेस तू !'

तो भेटला की आक्सिनिया स्मित करायची. तिच्या डोळ्यांच्या भावस्थानात जास्तच काळी छटा पायची. ओहळाच्या तळाशी असलेल्या चिखल गाळासारखे तिच्या शब्दांचे लेपाटे बसायचे.

‘कसं काय पिशा ? नव्या नवतीचा इष्क कसा काय आहे ?’

‘ठीकाय !’ प्रियरी उडवा उडवीचे उत्तर देई. आणि तिच्या कुरवाळत्या नजरपासून निसटायला शक्य तेवढ्या लवकर घूम ठोकी.

बायकोबरोबरचे भांडण स्तिपानने मिटवल्याचे उघड दिसत होते. त्याचे पुल्यात जाणे कमी झाले होते.

भांडण झाल्यापासून प्रथमच एक दिवस संध्याकाळी मळणीच्या खळघात ती घान्य पासडीत असताना त्याने मुचवले, ‘बल गाणं म्हणू या, आक्सिनिया !’

ती दोघे मळलेल्या, धुळकट गव्हाच्या राशीला पाठ देऊन बसली. स्तिपानने एक फौजी गाणे सुरू केले. आपल्या खड्या लोलंगत आवाजात आक्सिनियाने त्याला साथ दिली. आपल्या संसाराच्या मुरवातीला ती म्हणत तसे दोघानी छानपैकी गाणे म्हटले.

मावळल्या सूर्याची किरमिजीकाठी प्रभा पसरली असताना त्यांची गाडी शेतावरून रस्त्यात घरी येत असे. गाडीतील ओझ्यावर बसून स्तिपान एक जुनं गाणं म्हणायचा. उजाड मैदानातून गेल्या रानोमाळ आणि निर्मनुष्य रस्त्यासारखे ते लांबलचक आणि व्याकूळ गाणे असायचे. नवव्याच्या छातीच्या उतरव्या बंमडीवर माथा विसावून आक्सिनिया त्याच्या मुरात सूर मिसळवी. करकरणारी गाडी घोडे खेचत असत. जुवाचा धाडा वरवळाली वरवळाली होत असे. दूरवर खेड्यातील म्हातारी माणसे ह्या गाण्याला कान द्यायची.

‘त्या स्तिपानच्या बायकोचा आवाज अकास आहे !’

‘वा, वा ! काय छान म्हणत्येव !’

‘स्तिपानचाही आवाज काय आहे ! घंटेसारखा खणखणीत !!’

खोपटाभोवती उभारलेल्या अडाळीवर बसून सूर्यास्ताचे घूसर जांभळट रंग निरखणारी म्हातारी माणसे मग रस्त्याच्या अलिकडून पलीकडून त्या गाण्यावर चर्चा करीत.

जास्ताओव जोडपे म्हणत असलेले गाणे प्रियरीच्या कानावर आले. ती मळणी करीत होती. (त्यांच्या मळणीची खळी एकमेकाला लागूनच होती.) त्याने तिकडे नजर टाकली. आक्सिनिया पूर्वीसारखीच ठाशीव होती. सुखात असलेली वाटत होती.

स्तिपानचे मेलेखोव कुटुंबाशी बोलणेचालणे नव्हते. आपल्या मळणीच्या खळघावर तो काम करताना त्याचे थोराड उतरते खांदे मागेपुढे होत. मधूनच तो आविस्त्रियाची मस्करी करायचा. ती स्मितहास्य करून त्याला उत्तर द्यायची, तिचे डोळे चमकायचे. तिचा हिरवा झगा प्रिगरीच्या डोळ्यांपुढे सतत भिरभिरायचा. कुठली तरी अज्ञात शक्ती त्याची मान पुनःपुन्हा स्तिपानच्या आवाडाच्या दिशेला वळवीत असे. पातलेयला मळणीत मदत करताना नतालिया कणमाचे भांडे जमिनीवर पसरायची, तेव्हा प्रिगरीच्या आपोआप वळणाऱ्या 'त्या' प्रत्येक दृष्टी-क्षेपाला ती आपल्या तळतळणाऱ्या मत्सरी नजरेने रोखण्याचा प्रयत्न करायची, त्याला हे दिसायचे नाही. मळणीच्या रिमणावर घोडे धरलेला पेत्रो भावाकडे नाक मुरडून किंचित स्मित करीत बघतोय हेही त्याला दिसायचे नाही.

दगडी कळाच्या चिरडल्या भाराव्हाली भूमी कणूत होती. तो घडघडाट प्रिगरीच्या कानात घुमत होता. त्याचे मन आतल्याआत काहीतरी चाचपडण्याचा प्रयत्न करीत होते. पण जाणिवेच्या पल्पातून निसटून जाणाऱ्या विचारांचे पदर काही त्याला गवसत नव्हते.

जवळच्या आणि लांबच्या मळणीच्या खळघावरून झोडपणीचे आवाज येत होते. हाकारणाऱ्यांच्या गर्जना येत होत्या. आमुडाचे फडत्कार घुमत होते. चाळण्या खडखडत होत्या. अंगावर मणी असणाऱ्या सर्पासारखी सप्टेंबरची ऊब डोंच्या काठावर पसरली होती. मुगीने पुष्ट झालेले खडे त्या उन्हात नहात होते. काटेकुंपण लायलेल्या प्रत्येक परसात, प्रत्येक 'कळाक-धरात' एकमेकापासून वेगळा, विभक्त कडगोड असा जीवनाचा तुडूंग ओघ बहात होता !

प्रिशाका आजोबांना पडसे झाले होते. दात दुखत होते. सरमेने लोळायोळा झालेला मोखोव एकांतब्रामात पंजाने स्वतःची दाढी उपटीत, डोळ्यातून टिपे काहीत दात ओठ झाडत होता. स्तिपानच्या मनात प्रिगरीबद्दलचा द्वेष घुमसत होता. झोपेतल्या झोपेत त्याची लोखंडी बोटे परांशी रजई काडू बघत.

नतालिया घाबत नांगर घरात जाऊन गोवऱ्याच्या ढिगात देह लाटून घावयाची. घरघरत आणि अंगाचं मुटकुळे करून ती आपल्या मुलाची विटंबना झाल्याने मुसमुसून रडत बसे.

क्रिस्तोनियाने एक वासरू जखेत विकून मिळालेले पैसे दाऊ पिण्यात उडवून टाकले होते. त्यामुळे त्याच्या मनाला पिराण्या लागून राहिल्या होत्या. अतृप्त तळमळीने आणि वेदनेवरची खपळी उडून प्रिगरी सुस्कारे सोडीत होता. नवऱ्याला कुरवाळणारी आक्सीनिया त्याच्याबद्दल वाटणारा तिटकारा अभूत बुडवून टाकीत

होती. दाबिदला गिरणीतून डिक्चू मिळाला होता. माडघांच्या तबेल्यात 'गुड्डू' बरोबर तो रात्रीच्या रात्री बसून रहायचा. त्याच्या डोळ्यात संताप घगघगून तो म्हणायचा,

'खोडा बाब ! लोकरच त्याच्या मुंड्या पिरमळल्या जाणार आहेत. एका क्रांतीत त्याचे डोळे उघडलेले नाहीत ! आणखी एक १९०५ होईपर्यंत दम धर ! मग त्याचे हिरोब चुकते करू !'

जखमेचे व्रण असलेले आपले बोट तो दटावल्यासारखा हलवायचा आणि मग खांदी उडवून पाठीवर टाकलेले जाकीट नीट करायचा.

खेड्यात दिवसामागून रात्री येत होत्या. आठबड्यामागून आठवडे लोटत होते. महिने पुढे सरकत होते. टेंकड्यावर वारा घोंगावत होता, उद्याच्या बाईट हवेचा इशारा देत होता आणि शरदाचा प्रसन्न नीलिमा ह्यालेला डाँतचा ओघ निविकारपणे समुद्राकडे वाहत होता !

४.

आवटीवर अखेर एका रविवारी फिदोत बोदोवस्कोव काही कामानिमित्त खोडा गाडीतून खेड्यात गेला होता. बरोबर त्याने माजवलेल्या बदकांच्या चार जोड्या नेल्या होत्या. बाजारात त्या त्याने विकल्या. बायकोसाठी त्याने बिटाचे कापड खरेदी केले आणि तो गाडी घराकडे हाकण्याच्या बेंतात होता. (एक पाय चाकावर ठेवून तो खोड्यांच्या पट्टेकड्या आवळीत होता.) एवढ्यात एक नवला माणूस त्याच्याजवळ आला. तो त्या मुलखातील नसल्याचे उघडच दिसत होते.

'नमस्ते !' आपल्या उन्हात रापलेल्या हातांचा काळपा हॅटच्या कडाना स्पर्श करीत त्याने फिदोतला नमस्कार केला.

'नमस्ते !' फिदोत म्हणाला आणि आपले 'कालमिक' नेत्र आकुंचित करीत तो कुतुहलाने बबकला.

'कुठल्या गावचे ?'

'इथल्याच एका खेड्याचा !'

'कोणतं खेडं ?'

‘तातारस्की !’

त्या नयक्या माणसाने लिशातून चांदीची चुट्टा पेटो काढली आणि फिदोतला एक चुट्टा देऊ करीत त्याने विचारले,

‘तुमचं खेडं मोठं आहे का ?’

‘मेहेरबानी, मी आत्ताच ओढली ! आमचं खेडं म्हणता ? चांगलंच मोठं आहे. तीन-एकशे उंबरठा आहे.’

‘गिरिजा घर आहे का ?’

‘अर्धात आहे.’

‘लोहार आहेत ?’

‘आहेत तर ! लोहारमाळ आहे !’

‘गिरणीत लोहारकामाचा कारखाना आहे ?’

फिदोतने घोड्याच्या तोंडात लगाम बसवला आणि त्या माणसाच्या काळघा हॅटकडे, काळघा दाढीची झालर लागलेल्या त्याच्या वंदट गोऱ्या चेहऱ्यावरील गुरकुत्याकडे संशयाने पाहिले.

‘कशासाठी ही सगळी माहिती हव्याय ?’

‘मी तुमच्या खेड्यात रहायला येणार आहे ! आताच मी जिल्हा-आता-मानकडे जाऊन आलो. रिकामीच गाडी परत नेताय वाटत ?’

‘हो !’

‘मला नेता का बरोबर ? मी एकटा नाही. माझी बायकोही बरोबर आहे ! एकदोन पेटघा आहेत, तीनेकसे पोंड वजन असेल !’

‘नेतो मी तुम्हाला !’

दोन दशलक्षे आहे ठरल्यावर ते फोस्का ह्या पट्टेरणीकडे गेले. पाहुणा तिथे उतरला होता. त्या माणसाच्या सोनेरी केसांच्या, दोळ्यांच्या बायकोला त्यानी घेतले. माणक्या बाजूला पेटघा ठेवल्या आणि त्यांचा प्रवास सुरू झाला. टाळघाला जीभ लावून हाकारण्याचे आवाज काढीत आणि पल्लदार लगाम घोड्याच्या पाठीवर आपटीत फिदोत आपले डोकें बळवून पुन्हा पुन्हा मागे बघत होता. त्याचे कुतूहल शिमेला पोहोचले होते. त्याचे गिऱ्हाईक मागे दातपणे बसले होते. फिदोतने आधी चुट्टा मागून घेतला. नंतर चौकशीला मुकबात केली.

‘कुठले तुम्ही ?’

‘रोस्तोवचा !’

‘गावचेच का ?’

‘काय म्हटलं?’

‘म्हटलं तिथंच जनमलेत का?’

‘आ...हो.’

आपल्या ताम्रवर्णी गालाला मुरकल्या पाहून दूरवरच्या रानगवताच्या बेटाकडे फिदोत बारीक नजरेने बघत होता. रस्ता चढणीला लागला होता. रस्त्यापासून सुमारे दोन अडीच फलांगावर कपिलरंगी झाडसुडुपात सहजामहजी दृष्टीला पडून शकणारी माळढोक पड्याच्या डोक्याची हालचाल फिदोतच्या सराईत डोळ्यांनी टिपली.

‘अरेरे! बंदुक नाही हातात! नाहीतर त्या माळढोकाच्या मार्ग धावलो असतो! ते पहा ते चाललेत!’

मुस्कारा सोडून त्याने अंगठा रोखून दाखवले.

‘मला तर काही दिसत नाही.’

त्याच्या गाडीतील प्रवाशाने डोळे किरकिले करून बघण्याचा प्रयत्न करीत म्हटलं.

पण फडफडवीत ते माळढोक एका घळीत शिरलेले पाहिल्यावर फिदोत मार्ग मुरडून आपल्या प्रवाशाकडे विशेष बारकाईने बघू लागला. माणूस सुमार उंचीचा होता. पण हडकुळा होता. त्याच्या मजनेत्रात एक धूतं चमक होती. बोलताना तो सारखा हसामचा. विणलेली चाल अंगावर पांघरलेली त्याची बायको दुलव्या भेट होती. तिचा चेहरा फिदोतला दिसू शकला नाही.

‘आमच्या खेड्यात रहायला येण्याचं कसं काय ठरवलं?’

‘मी यंत्र दुकस्ती करतो. माझे स्वतःचा दुकस्ती कारखाना उघडायचा विचार आहे. मला सुतारकामही येत.’

त्या माणसाच्या थोराड हाताकडे फिदोत संशयाने पाहू लागला. त्याची नजर व्हेरून तो नवखा मनुष्य म्हणाला,

‘शिवणाच्या सिंगर मशिन कंपनीचा मी एजंटपण आहे.’

‘तुमचं नाव काय?’

‘स्तोकमन.’

‘म्हणजे तुम्ही रशियन नव्हेत.’

‘मी रशियनच आहे. पण माझे आजोबा लातवियन होते.’

बोड्याच वेळात फिदोतला समजले की ओसिप दाविदोविच स्तोकमन आधी एका कारखान्यात कामाला होता. मग कुठे कुठानंमधे, कुठे अन्नेय रेल्वेच्या

कारखान्यात, अशी त्याने कामे केली होती. ह्या नवऱ्या माणसाच्या आयुष्याच्या आणखी बऱ्याच घटनांची माहिती चौकस फिदोतने त्याच्याकडून काढून घेतली.

जरा वेळाने संभाषण संपावले. वामाने निघळलेल्या घोडघाना फिदोतने वाटेवरच्या ओहळ्यावर पाणी दाखवले. प्रवासाची सुस्ती आणि गाडीचे बसणारे हादरे ह्याने तो पेंगू लागला. तीन साडेतीन मॅलावर खेडे राहिले होते. गाडीतील खुटीला लगाम बांधून ठेवून तो निर्वास्तपणे आडवा झाला. पण त्याला झोप मिळायची नव्हती.

‘तुमच्या भागात कशी काय परिस्थिती आहे ?’

गाडीच्या हादऱ्याने उसळणाऱ्या वेत मागे पुढे हिदकळणाऱ्या स्तोकमनने विचारले.

‘तशी बार्ड नाही ! भाकर तुकडा मिळतो !’

‘आणि एकूण कसाक सडळी परिस्थितीवर खूप आहेत ?’

‘कुणी आहे. कुणी नाही. सगळघानाच कुठं खूप करता येतंय काय ?’

‘खराय !’

त्या माणसाने मान डोलावली. मग तो घूर्त ओटचेपे प्रदन विचारीत राहिला.

‘तुमचं मजेत चाललंय म्हणता ?’

‘मस्त मजेत !’

‘दरवर्षी लष्करी शिक्षण म्हणजे कटकटच असेल, नाही का ?’

‘लष्करी शिक्षण ? त्याची आम्हाला सवय झाल्येय ! फौजेत असलं की कथाची फिकीर करावी लागत नाही !’

‘पण सगळा जामानिमा पुरवायचा म्हणजे तुम्हा कसाकाना कठीणच जात असेल !’

‘तर हो ! हुकरिणीच्या आईची साली !’

फिदोत एकदम चवताळून म्हणाला आणि होळघाच्या कोपऱ्यातून त्याने त्या बार्डकडे नजर टाकली. तिने त्याची नजर चुकवली.

‘आमचे साहेबलोक चावट आहेत ! मी फौजेत चाकरी करायला गेलो तेव्हा पदरचा बैल विकून घोड घेतलं ! त्यानी ते नापास केलं !’

‘नापास केलं ?’

स्तोकमनने आश्चर्याचा आक आणून विचारले.

‘एकदम नापास ! पायात खोड आहे म्हणाले ! मी मांडलो ! खूप प्रयत्न केला ! क्षयंतीच्या घोडघाने पाय आहेत त्याला ! मी म्हटलं !’ जरा पाय मजेदार टाकतो एवढंच, पण नाही तर नाही पास केलं ! झाला का सत्यानाश ?’

संभाषणाला रंग चढला. फिदोतने माडीबाहेर उडी टाकली. कुरणराताची बऱ्याच्य बाटणी करणाऱ्या खेड्याच्या आतामानला त्याने शिथ्या घातल्या. फौजी चाकरीत तो असताना त्याच्या रेजिमेंटचा जिथे मुक्काम होता त्या पोलंडमध्ये कशी आबादी आहे त्याचे गोडवे गायले. माडीबरोबर चालत येणाऱ्या फिदोतकडे होळे आर्कचित करून भेदक नजरने पाहणारा स्तोकमन मवाळ चढा आढीत सतत स्मित करीत होता. पण गंडस्वळाप्रमाणे असलेल्या त्याच्या भोऱ्या कपडाळीवरच्या त्रासिक आठघाऱ्या रेखा, आत लपलेल्या विचाराने टोचल्यामत हुळूच थरारत दाट होत होत्या.

ते खेड्यात पोहोचले तेव्हा दिवस अजून मावळावयाचा होता. फिदोतच्या सल्यावरून स्तोकमन ह्या लुकेडाका विषवेकडे मेला आणि त्याने दोन खोल्या भाड्याने घेतल्या.

'कुणाला बरोबर घेऊन आलास येताना ?' फिदोतच्या शेजाऱ्याने त्याची माडी दारावरून चालली असता विचारले.

'एजोढाला !'

'कसला ढाला ?'

'मूर्खरे मूर्ख ! एजंट म्हणालो एजंट ! तो यंत्र विकतो ! देखण्या लोकाना तो फुकट देतो ! पण मरिया मावडी ! तुझ्यासारख्यांना मात्र विकत हु. !

'तोड बघ मेऱ्या आरशात ! तुझ ते कालमिक नाकाड बघून धोड बजायच !'

'कालमिक आणि तातार ह्या माळरानावर आलेले मूळपुरुष आहेत ! त्यांची मस्करी करायचं काम नाही !'

जाता जाता फिदोतने हुलकावणी दिली.

चकण्या आणि तोंडाळ लुकेडाच्या बरी मेकॅनिक असलेल्या स्तोकमनने बिऱ्हाड मांडले. जेमतेम रात्र उलटली असेल, खेड्यातील बायकाच्या जिभा बळबळू लागल्या.

'देवीबाई, वार्ता ऐकलीस का ?'

'कसली वार्ता ?'

'त्या कालमिक फिदोतनं बरोबर कुणी जर्मन माणूस आणलाय !'

'खरं ?'

'देवाच्या दयेनं ! ओक्याला हुंट चालतो ! नाव श्तेपल का श्तीकल असं बरंच काहीतरी आहे. '

‘बोलिमाबिलिमातला आहे का काय ?’

‘नाही अवकारी खात्याचा आहे !’

‘मगळ खोट माझ्या बायानो ! तो आहे दिवाणजी ! कादर पांक्रातीच्या मुलामारखा !’

‘पाशका, माझा सोन्या तो ! पळत पळत त्या लुकेशकाकडे जा आणि हळूच विचार. ‘मावशी कोण हो आलंय तुमच्या घरात रहायला ?’

‘पळ पोरा पळ !’

दुसऱ्या दिवशी स्तोत्रकमनने खेड्यातील आतामनकडे हजेरी दिली.

पयोंदोर मातित्सकोबचे ‘आतमान’ कीचे तिसरे वर्ष होते. त्याने हथानव्या माणसाचा पासपोट हातात घेऊन बऱ्याच वेळा उलट मुलट करून पाहिला. मग तो कारकुनाकडे दिला. त्यानेही ती बराच वेळा उलट मुलट केली. त्याची नेवपल्लवा झाली आणि मग पूर्वी सार्जेंट मेजर असणाऱ्या आतामानने कुप्यात हात उडवून धुटले.

‘राहू शकतोस इथ !’

पाटुण्याने मान लववून अभिवादन केले आणि तो खोलीतून बाहेर पडला. बोल सोडून न जाणाऱ्या मुसलिकप्रमाणे त्याने लुकेशकाच्या घराबाहेर एक आठवडाभर तोंड काढले नाही. त्याच्या कुन्हाडीची खडखड बाहेर ऐकू येत असे. मोडकलीला आलेल्या बाहेरच्या चूलघरात तो ‘बकंशॉप’ बनविण्याच्या झटपटीत होता. त्याच्याबद्दल बायकाना वाटणारे कुतूहल हळूहळू मावळले. पोरेंदोरे तेवढी दिवसभर कुपणावसून डोक्यात आणि पाहण्याला निःसंकोच कुतूहलाने न्याहाळीत.

५.

‘कुमारी माता’ प्रार्थनेच्या तीन दिवस आधी पिंगरी आणि त्याची बायको माडी घेऊन नांगरणी करायला गेली. पांतेलेयला धरे नव्हते. त्या दोघांना जाताता पहावे म्हणून अंगणात उभा असताना त्याने देहाचा सारा भार काठीवर टाकला होता आणि वेदनेने तो गुरगुरत होता.

‘लाल सोन्याच्या बाजूला खेमाविशी पळीकडच्या दोन पट्ट्यांची नांगरणी कर बर पिशा !’

‘बरं बरं ! आणि बाळुजी-काठाच्या तिथला पट्टा ?’

त्रिगरीने बसक्या आवाजात विचारले. मासे धरायला गेल्याने त्याला पडसे झाले होते. गळघाभोवती त्याने कपडा गुंडाळला होता.

‘तिकडं मग सणानंतर बघू. हेच काम रंगड आहे. फार हाव वरू नको- तिथं निदान पंचरा एकर तरी असतील !’

‘पेत्री येणार आहे का मदतीला ?’

‘दान्याबरोबर तो गिरणीत जातोय. लोकांची गर्दी व्हायच्या आत आपलं दळण झालं पाहिजे.’

मुकतेच भाजलेले बनपाव नतालियाच्या जाकिटात ठेवीत इलिनचिन्ता कुजबुजली.

‘बेल हाकायला दुन्याला घेऊन जातेस का बरोबर ?’

‘दोघं जणं पुरे झाली !’

‘बर बेटा ! देव तुला मदत करो !’

ओळसर घुण्याचा बोजा घेतल्याने दुन्याच्या नाजूक देहाला वाक आला होता. घुणे धुवायला ती डॉनवर चालली होती. जाता जाता नतालियाला हाक मारून ती म्हणाली,

‘नतालिया, लाल खोऱ्यात रंगड चुका आहे ! थोडामा उपटून आण घरी !’

‘ए बाचाळमावशे !, चल तीच आपल्या कामाला !’ दुन्याकडं पाहून पातेलेय म्हणाला.

उलटा करून ठेवलेला फाळ, बैलांच्या तीन जोडघानी अंगणातून खेचत आणला. उन्हाने हडकलेली जमीन त्याने उखणत गेली. रस्त्याच्या कडेने खोक्त चाललेला त्रिगरी गळघाभोवती बांधलेला कमाल सारखा नोट करीत होता. नतालिया त्याच्या बाजूने चालली होती. न्याहरीची पिशवी तिच्या पाठीवर हेलकावत होती.

माळरानावर एक बिलोरी निःस्तब्धता पसरली होती. खमाबिशीच्या फलीकडे कुवडघा डॉंगराच्या दुसऱ्या बाजूला भूमी नांगराने विचरली जात होती. नांगर चालवणारे शिट्टे धा ठोकीत होते. पण इथे हमसडकेच्या कडेला खुरटलेला निळसर, करडा कडू दवणा तेवढा होता, मेंढरानी कुरतडलेले गवत-बेल (क्लोवर) ..

नांगरवाले रस्त्याला लागलेले पाहून पेत्री आणि दान्या गिरणीकडे जाण्याची तयारी करू लागले. पेत्रीने कोठीतील गहू पाखडून घेतला. दान्याने तो

पोत्यात भरला आणि माडीकडे वाहून नेला. पातेलेयने काळजीपूर्वक घोडे माडीला जुंपून काढण्या ठीकठाक केल्या.

‘कित्ती उशीर करणारैम !’

‘आलोच !’ पेत्रोने कोठीतून उत्तर दिले.

गिरणीपाशी ते आले तेव्हा अंघणात रेकल्यांची गर्दी उडालेली त्यांना आडळली. वजनाच्या काट्याभोवती तोबा गर्दी उसळली होती. पेत्रोने लगाम दान्याकडे फेकले आणि माडीतून त्याने खाली उडी मारली.

‘माझा नंबर लागायला वेळ लागेल का ! तामडीवाल्या गुड्डूला त्याने विचारले.

‘तिकडे उभा रहा जा !’

‘आता कितवा नंबर चालू आहे ?’

‘अडतीस !’ पेत्रो पोती आणायला गेला. पोती काढीत असताना पाठीमागून त्याने कोणीतरी शिब्या देताना ऐकले. एक खरखरीत संतापलेला आवाज भुंकत होता.

‘झोपा काढा ! मग पुढं धुसाधुसी करा ! चल हट साला खोखोल !’ नाहीतर देतो एक ठेवून !’

नालवाल्या याकोवचा आवाज पेत्रोने ओळखला. तो घाबून ऐकू लागला. वजनकाट्याच्या खोलीतली आरडाओरड उंचावली होती. नंतर दण्कन गुद्दा मारल्याचा आवाज आला. डोक्याच्या मागे टोपी चुरगळून गेलेला एक व्यस्कर दाडीवाला युक्नेनी झोकाड्या खात दारातून बाहेर आला.

‘काय म्हणून ?’ गालफड हातात धरून तो किचकळला.

‘मुंडी मुरगळून टाकीन !’

‘पण हे बघ... !’

‘मिक्खोर घाब !’

नालवाला याकोव एक रंगेल ठोसर बंधानी होता. तो फौजेत असताना घोड्याला नालबंदी करताना ते जनावर उसळले आणि याकोवच्या नाकावर त्याने टापर हाणली. त्यामुळे त्याचे नाकाड फूटले, ओठ फाटले आणि तोंडावर नाल उमटला. त्या अर्धवर्तुळाकृती व्रणावर केस उगवले होते आणि तो निळा पडला होता. नालमेखांचे काळे ठिपके दिसत होते. त्यामुळेच त्याला ‘नालवाला’ हे नाव पडले होते. हा ‘नालवाला’ याकोव वजनकाट्याच्या खोलीतून अस्तन्या साबरीत धावत आला. गुलाबी सदरा घातलेल्या एका उंच युक्नेनी माणसाने पाठीमागून त्याला जबरदस्त तडाखा लगावला. पण याकोवचा तोंड गेला नाही.

टीप : १. युक्नेनी माणसाला उद्देशून दिलेली एक इरसाल शिबी.

‘भाऊ, ते कझाकांना पिटताहेत !’ तो ओरडला.

मोठ्या संख्येने गिरणीत आलेले कझाक आणि युक्नेनी चारी बाजूनी घाबत रेंकल्यांची गर्दी झालेल्या आवाडात आले. मुख्य प्रवेशद्वाराशी मारामारी सुरू झाली. झोंबी घेणाऱ्या दारीरांच्या माराने दार खाली कोसळले. पेत्रोने पोते खाली टाकले आणि डरकाळी फोडून त्याने त्या दंगलीकडे धाव घेतली. गाडीवर उभी राहून दान्या बघत होती. इतरांना धक्काबुक्की करीत तो त्या जमावाच्या मधोमध बसलेला तिने पाहिला. लोकांचे ठोसे खात तो गिरणीच्या भितीकडे आदळलेला, मग खाली पडलेला आणि लोकांच्या पायदळी गेलेला त्याला पाहून ती आक्रंदू लागली.

यंत्रधरातून उड्या मारीत, लोखंडी कांब गरगर फिरवीत मितका कोर्नुनोव तिथे आला. याकोवला मामून तडाखा हाणणारा तोच तो युक्नेनी झोंबाझोंबी करणाऱ्या जमावातून उमळून बाहेर पडला. पाखराच्या तुटलेल्या पंखाप्रमाणे त्याच्या गुलाबी बाहीची धांदोटी त्याच्या मागे फडफडत होती. हात जमिनीला टेकण्यात तो बाकला होता. तसाच घाबत तो जवळच्या रेंकल्यापाशी गेला आणि गाडीचा दांडा काडेपेटीची काडी काढावी असा त्याने उपटून काढला. संबंध अंगणात खरखरीत गर्जना धुमत होत्या. दात खाल्ल्याचे आवाज ठोसे-कण्हणं विव्दळणे-! आरड्याचा एकच कल्लोळ उज्जाला होता. तीन शामील बंधू आपल्या घरातून घाबत आले जमिनीवर पडलेल्या लगामात घोट्या अलेक्सीचे पाय अड-बळले आणि फाटकापाशीच तो घाडकन आपटला. ताडकन उठून आणि हुस्तहीन बाही पोटावर दाबून तो तिथे उभ्या केलेल्या रेंकल्यांच्या दांड्यावरून उड्या मारीत धावला. पांढऱ्या मोज्यातून बाहेर पडलेला तुमानीचा पाय परत आत लोचण्यासाठी त्याचा भाऊ मातिन खाली बाकला. गिरणीतील कल्लोळ आता तारमस्तकाला मिडला होता. कुणोतरी एवढी कर्कश किकाळी ठोकली की दान्यावर उडून आणाऱ्या कोळीष्टकासारखी ती गिरणीच्या छपराच्या पार वर तंगत गेली. मातिन ताठ झाला आणि आपल्या भावाच्या पाठोपाठ धावला.

धापा टाकीत, हातावर हात चोळीत दान्या गाडीवर उभी राहून ते दृश्य बघत होती. तिच्या आजुबाजूला बायका किचाळत आक्रोश करीत होत्या. घोंड्यानी धावरून कान टवकारले होते. बॅल डरकाळत गाड्यांशी झटपा घेऊ लागले. ओंठ घट्ट आवळून मोखोव तोऱ्याने तिघून गेले. बंडीखालचे त्याचे दोंद एखादे अडे ठेवल्यासारखे बरखाली उडत होते. सदऱ्याच्या धांदोट्या झालेल्या त्या युक्नेनी माणसाने मित्का कोर्नुनोवला गाडीच्या दांड्याचा प्रहार करून खाली

लोळवलेले दान्याने पाहिले. दुसऱ्याच क्षणी थोड्या अलेक्सीच्या वज्रमुष्टीने तो लीन ताड उडाला, रंगीत चिंध्यासारखी मारामारीची दृश्ये दान्याच्या डोळ्यांपुढून सरकत होती. गुडघ्यावर बसलेल्या मितकाने हातातील लोखंडी कांबीने मोखोवच्या पायावर तडाखा दिल्याचे पाहून तिला आश्चर्य वाटले नाही. मोखोवने हात पसरले आणि खेकड्यासारखे वजन काट्याच्या खोलीकडे ते सरपटत गेले. तिथे परत त्यांच्यावर लाथांचा वर्षाव झाला. आणि लोकांच्या पायाखाली ते तुडवले गेले. दान्या चळल्यासारखी हस्त मुटली. हसून हसून तिच्या रंगवलेल्या भुवयाची काळी धनुष्ये मोडली. पण पेत्रोला बघितल्याबरोबर तिचे हसू चटकन थांबले. शोकाड्या खात तो कसाबसा त्या आंदोलणाऱ्या, किचाळणाऱ्या गर्दीतून बाहेर पडला होता. आणि एका गाडीखाली बसून तोंडातील रक्त घुंकून टाकीत होता. किकाळी फोडून दान्याने त्याच्याकडे धाव घेतली. हातात दांडकी घेऊन खेड्यातील कक्षाक तिथे पळत आले. एकजण पहार गरगर फिरवीत होता. दंगलीला भयानक स्वरूप आले होते. ही केवळ गुप्त्यतील मारामारी किंवा सणाच्या दिवशी खेड्यात होणारे मुष्टीयुद्ध नव्हते. वजनकाट्याच्या खोलीच्या दाराशी डोके फुटलेला एक युक्तेनी जवान रक्ताच्या थारोळ्यात पडला होता. रक्तात भिजलेल्या त्याच्या भिज्या तोंडावर पसरल्या होत्या. आपल्या सुखी जीवनापासून तो दूर दूर चाललेला दिसत होता.

मॅडरसारखा धोळका केलेल्या युक्तेनीना हळूहळू माल उतरवून शेण्याच्या खोलीकडे हाकलले जात होते. एका युक्तेनी माणसाला अचानक स्फूर्ति झाली नसती तर मागला चिघळला असता. ज्या खोलीत भट्टी पेटली होती त्या खोलीत तीरामारखा घुमून त्याने एक जळते कोलीत उपसले आणि दळलेले धान्य ठेवलेल्या खोलीकडे तो धावला. हजारोमज पोट तिथे मानवलेले होते. मलमलीसारखा धूर त्याच्या खांद्यावरून वर उठत होता आणि दिवसाच्या उजेडात निस्तेज वाटणाऱ्या ठिण्या आजूबाजूला उडत होत्या.

‘सगळ्याला आग लावून देईन !’

तडतडणारे कोलीत रक्ताच्या छपराकडे त्याने उंचावले.

कक्षाक गडबडले आणि थकले. पूर्वेकडून सोसाट्याचा कोरडा वारा यहात होता. दान्याबरोबर अड्याबरचा धूर युक्तेनीच्या थोळक्याकडे येत होता. एकच सुरेखशी ठिणगी कोरड्या कोइटात पडली असती तर सगळ्या खेड्याची राख-रांगोळी झाली असती !

कक्षाकात दबलेल्या आवाजात कुजबुज सुरू झाली. त्यांच्यापैकी काहीजण

गिरणीच्या दिशेने काढता पाय घेऊ लागले. ती युक्तेनी कोलीत डोक्यावर नाचवीत आणि ठिणग्यांची बरसात करीत मरजला,

‘ जाळून टाकतो ! जाळून टाकतो ! अहा बाहेर !’

ज्याने मारामारी सुरू केली होती आणि व्याख्या डागळलेल्या चेहऱ्यावर नवीन जन्म झाल्या होत्या ती ‘ नालवाला ’ याकोव सर्वांच्या आधी अंगणातून चालता झाला. इतर कक्षाकांची त्याच्यामागे रांग लागली. युक्तेनीनी आपली पोती भरभरा-रेकत्यातून भरली. रेकत्याला छोडे जूपले रेकत्याच्या धुरेवर ते उभे राहिले आणि चाबूक डोक्यावरून मरमर फिरवीत, घोड्यांच्या पाठी फोडीत ते अंगणा-बाहेर उघडले आणि खेड्यापासून दूरवर निघून गेले.

अंगणाच्या मधोमध थोटा अलेक्सी उभा होता. त्याची रिकामी गाठी गाठी दिलेली बाही त्याच्या पोटावर भराभर खालीवर होत होती. नेहमीप्रमाणे त्याच्या डोळ्यांचे आणि गालांचे स्फुरण चालू होते.

‘ कक्षाकानो, टाच मारा !’

‘ घावा त्यांच्या माग !’

‘ फार लांब गेले नमतील !’

सगळ्यात हिरवट असलेल्या मितका कोर्जुनोवने अंगणाबाहेर घाबल्यासारखे केले. संबंध गिरणीतील कक्षाकांच्या गर्दीत परत नवीन हुल्लड उठली. पण ह्याच सुमारास काळी हॅट घातलेली अंक अपरिचित व्यक्ति इंजिनाच्या खालीतून बाहेर पडली आणि तरातरा त्या खोळक्यापाशी आली. त्याचे मिचमिचे डोळे जमावा-कडे भेदक नजरेने पाहत होते. हात उंचावून ती ओरडला,

‘ बाबा ! !’

‘ कोण रे तू ?’ याकोवने डाफरून विचारले.

‘ कुठून उपटलास ?’

‘ पाडा त्याचं भुस्कुट !’

‘ खेडुतानो ! बाबा !’

‘ कुणाला खेडूत म्हणतोस रे बिनजोपटीच्या ?’

‘ नांगरपुठण्या ! दे ठेवून अंक याकोव !’

‘ खेदरीच्या !’

‘ नेदी गव्हार !’

‘ बरोबर ! बरोबर ! लगाव त्याच्या भोतरीत !’

संकोचून पण भयाचे चिन्ह न दाखवता त्या माणसाने स्मित केले, त्याने डोक्यावरची हॅट काढली आणि अंक अमदी साधा आविर्भाव म्हणून आपले कपाळ पुसले. त्याचे स्मित विलक्षण नामोहरम करणारे होते.

‘काय झालं?’

वजनकाटधाच्या चाराशी पडलेल्या रक्ताच्या दिशेने हॅट हलवीत त्याने विचारले.

‘खोखोलांचा पिटा काढतोय!’

थोटा अलेक्सी जरा मवाळीने म्हणाला. त्याचा डोळा आणि गाल उडत होते.

‘पण कशासाठी?’

‘ते घुसाघुशी करायला बघतात!’

याकोवने पुढे येत खुलासा केला. आणि नाकातून रक्ताची गुठळी शिकरून टाकली.

‘आमची आठवण राहिलशी अहल घडवली त्यांना!’

‘त्यांचा पाठलाग करायला हवा होता! माळरानात काय जाळणार आहेत?’

‘आपण उगाच घाबरलो! त्याची काय हिमत होती आम लाबायची?’

‘अरे, लावलीमुद्दा असती! जीबावर उदार झाला होता!’

‘खोखोल साले मलतेच भडकू!’

आफोनका ओझेरोव दात बिचकून म्हणाला. त्या माणसाने ओझेरोवच्या दिशेने हॅट हलवली.

‘आणि तू कोण आहेस?’

भगदाडे पडलेल्या दांतातून ओझेरोव तिरस्काराने पचकन थुंकला. बाऱ्यावर उडणाऱ्या थुंकीकडे बघत तो पाय फाकून उभा राहिला.

‘मी कसाक आहे...! पण तू...? तू कोण आहेस? जिप्सी?’

‘तू आणि मी... दोघे रशियन आहोत!’

‘बापा मारतोयस!’

आफोनकाने मुद्दाम आरोप केला.

‘कसाक रशियनांच्याच कुळातले आहेत! ठाऊक आहे तुला?’

‘मी तुला सांगतो! कसाक कसाकांच्या कुळातले आहेत!’

‘खूप पूर्वी येठबिगार जमिनदाराकडून पळून आले आणि डॉनवर त्यांनी बस्ती केली. त्यानाच पुढं कसाक म्हणायला लागले.’

‘अरे जा नऽ आपल्या वाटेनं!’

मंताय आवरीत अलेवसी म्हणाला. त्याच्या दणकट मुठी आवळल्या होत्या. पापणीची भराभरा कडकड चालू होती.

‘हा आगाय बंड्यात आलाय !’

‘आपल्याला नांगरमूठे बनवू बघतोय हुकरीचा !’

‘कोण आहे रे तो ? ए अकानासी ऐकलंम्हका ?’

‘चकण्या लूकेशकाकडं आलेला नवा माणूस आहे.’

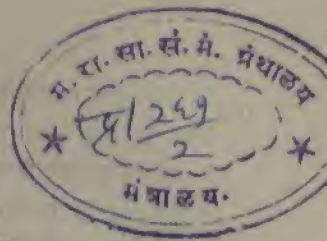
पण युक्तेनीच्या मामावर जाण्याचा क्षण निघून गेला होता. तावातावाने मारामारीची चर्चा करत कझाक पांगले.

त्या रात्री खेड्यापासून सुमारे पाच साडेपाच मैलावर माळरानात घिगरीने जाऊ, टोचणारे मेंढीकातडे अंगावर पांघरले होते. बिघपणे तो नतालियाला सांगत होता,

‘तू कुणीतरी परकी आहेस ! त्या चंद्रासारखी आहेस. माणसाला धड मारठवीत नाहीस धड उबही देत नाहीस ! माझं तुझ्यावर प्रेम नाही ! नतालिया ! तू रागावता कामा नये ! ह्याबद्दल मी काही बोलणार नव्हतो पण बोलावं लागलं ! असं किती दिवस चालणार ? तुझ्याबद्दल मला बाईट वाटतं ! अलीकडे आपण एकमेकांच्या जवळ येतोय असं वाटत होतं ! पण माझ्या काळजात मला काही जाणवत नाही ! ते ओकबोकच आहे ! ह्या रात्री हे माळरान आहे ना ? तमंच !’

तान्यानी लचलेले ते अनंत कुरण, डोक्यावर तरंगणाऱ्या डग्यांचे काळोखी भुतासारखे पायघोळ अंगरखे डकडेटक लावून बघणारी नतालिया गप्प होती बरच्या निळघाकाळघा उजाड अवकाशात जवेळी उडणाऱ्या बगळघानी एकमेकांना घातलेली साद चांदीच्या घंटोकासारखी किणकिणत होती. मुकलेल्या गवताला एक उशम, निर्जीव वास येत होता. टेकडीवर तांगव्यानी पेटवलेल्या जगरीची लालबुंद दीप्ती सगळामत होती.

पहाटेच्या सुमाराला घिगरी जाणा झाला. त्याच्या मेंढीकातड्याच्या पांघरणावर हिमाचा तीन इंची स्तर जमा झाला होता. नुकत्याच पडून गेलेल्या हिमवृष्टीच्या चकाकत्या अक्षत निळार्धत माळरान साकून गेले होते. पहिल्या हिमवृष्टीत वाट चुकलेल्या सशाच्या पावलांचे मुस्पट ठसे तो पडला होता तिचे जवळच उमटत गेले होते !

६.

मेली कित्येक वर्षे असे चालत होते की मिलेरोवाकडे जाणाऱ्या सहकेने एकटा हुकटा कडाक जर रेकला हाकीत प्रवासाला निघाला असेल आणि युक्नेनीची त्याच्याशी गाठ पडली तर त्याला नाक मुठीत घेऊन त्यांना रस्ता देणे भाग पडे. (या बलोनोव्हस्कीच्या खालच्या अंगापासून युक्नेनी खेड्याची सुसवात होऊन ती सुमारे पन्नास मैल म्हणजे पार मिलेरोवापर्यंत पसरली होती) त्याने रस्ता करून दिला नाही तर युक्नेनी त्याचा काटा काढीत, म्हणून रेल्वे स्टेशनाकडे गटागटाने जाण्याची कडाकांची प्रथा होती. भग माळरानावर युक्नेन्यांना घामे टाकून गाड्या हाकायला आणि शिबीयाळ करायला ते डगमगत नसत.

‘ए खोखोल ! वाट दे, ए ! कडाकाच्या जमिनीवर गिळायला हवं आणि त्यांना वाट तेवढी घायला नको काय रे डकरानो ?’

डॉनवरील पारामोनोवो झपल्या धान्य उचलणाऱ्या यंत्राकडे आपले धान्य ज्या युक्नेनींना आणायचे लागायचे तेही खमके होते, काही कारण नसताना माराघारी जुंघे, कारण म्हटले तर एवढेच की ते ‘खोखोल’ होते, आणि मनुष्य एकदा ‘खोखोल’ असला की त्याने मार खाल्लाच पाहिजे !

अनेक शतकांपूर्वी मोठ्या जाणकार हातानी जातीद्वेषाचे बी कडाक भूमीत पेरले होते. त्याची मोठ्या उस्तबारीने निगराणी केली होती आणि त्या बीजाला मोठी समृद्ध फळे आली होती. युक्नेन आणि रशियातून नव्याने येणारा कडाक ह्यांच्यातील कलागतीने रक्ताचे पाट बहात.

गिरणीत ती दंगल झाल्यानंतर सुमारे दोन आठवड्यांनी जिल्ह्याचा पोलीस अंमलदार आणि इन्स्पेक्टर खेड्यात येऊन घडकले. पहिली चवकशी स्तोकमनची झाली. पोलीस अंमलदार कडाकाी सरदार घराण्यातील होता आपल्या ‘ग्रीफकेस’ मधील कागदपत्र घुंझळीत त्याने विचारले,

‘इयं यायच्या आधी कुठं रहात होता ?’

‘रोस्तोवला,’

‘१९०७ मध्ये तुमंगवासाची शिक्षा कशासाठी झाली होती ?’

इन्स्पेक्टरच्या ब्रीफकेसवरून आणि डोक्यातील कोंडा दिसणाऱ्या भांगाच्या रेवेवरून स्तोकमनची नजर भिरभिरली.

‘दंगलीत भाग घेतल्याच्या आरोपावरून !’

‘हं ! तेव्हा कुठं काम करीत होता ?’

‘रेल्वेच्या वर्कशॉपमध्ये !’

‘काय म्हणून ?’

‘मेकॅनिक म्हणून !’

‘तुम्ही ज्यू आहात का ? का वाटलेले आहात ?’

‘नाही ! मला वाटतं...!’

‘तुम्हाला काय ‘वाटतं’ ते मला नकोय ! हद्दपारी झाली होती ?’

‘होय झाली होती !’

इन्स्पेक्टरने मान वर केली आणि वर खाली स्वच्छ भावरलेल्या, आजु-बाजूला गुठकुळघा उठलेल्या ओठाना दातात आवळले.

‘माझा सल्ला आहे की ह्या खेड्यातून तुम्ही ताबडतोब चालू लाग ! मी तुम्हाला इथून जायला लावीन !’

‘का इन्स्पेक्टर ?’

उत्तरादाखल आणखी एक प्रश्न इन्स्पेक्टरने विचारला,

‘गिरणीत दंगल झाली त्या दिवशी कझाकाना काय म्हणालात !’

‘आ...आ...!’

‘ठीक. तुम्ही जाऊ शकता !’

मोखोवच्या व्हराडघातून स्तोकमन बाहेर पडला. (अंमलदार शेटजीच्या घरात नेहमी आपली कचेरी घाटत असत). त्या रंगवलेल्या दुहेरी दाराकडे सगळे वळून पाहिले आणि खांदे उडवले !

७.

हिवाळा मंदगतीने आला. ‘कुमारी प्रार्थने’ नंतर वर्क वितळला आणि गुराचे कळप परत कुरणाकडे जाऊ लागले. जाठवडाभर दक्षिणेकडील बारा वहात होता.

त्याने आपल्या बरोबर जमिनीवर ऊब आणली. सरत्यावेळी उगवलेल्या चारकुटाने माळरान चमचमत होते, बर्फाची पाघळणी 'सेन्ट मायकेल' दिनापर्यंत टिकली. मग थंडीचा कडाका वाडू लागला. बर्फाचे थर इंचभराने उंचावले. हिमवृष्टी सुरू झाली आणि डॉनच्या काठचे भाजीचे वाफे कुंपणाच्या शिरवट टोकापर्यंत बर्फात बुडून गेले. वर सशाच्या पावलांच्या निशाण्या दिसू लागल्या. रस्ते ओस पडले.

शेणीच्या जळणाच्या घूर खेड्याच्या डोक्यावर तरंगत होता. रस्त्याच्या कडेला टाकलेल्या राखडघांतून कावळे चोंची खुपसू लागले. घसरगाडीच्या मुलायम चाकोरीची करडी-निळी, विरळ होत जाणारी फीत मावात वेढे घेत जात होती.

टाकळीची छाटणी आणि वाटणी करण्यासाठी गावकऱ्यांची सभा भरणार होती. मॅडकातडोंचे कोट आणि फर्गॉल घातलेले कडाक सरकारी कचेरीच्या पायऱ्याभोवती गोळा झाले होते. त्यांचे बूट त्यांच्या हालचालीनी करकट होते. थंडीमुळे सगळेजण आत गेले. मेजाच्यामागे आतामन आणि कारकुनाच्या बाजूने खेड्यातील पिकलेल्या दाडघांची प्रतिष्ठित बडिलधारी मंडळी बसली होती. निरनिराळ्या रंगाच्या दाडघा असलेले आणि अजिबात दाडघा नसलेले कडाक गटागटाने उभे होते. उबदार कोटाच्या कॉलरी तोंडावर ओढून ते एकमेकात कुजबुडत होते. गिचमीड अक्षरात कारकून पानामागून पाने खरडत होता. आता-मान त्याच्या खांद्यावरून डोक्यावरून बघत होता आणि दबलेल्या आवाजातील गुणगुण त्या थंडगार खोलीत भरून गेली होती.

'यंदाची बैरण-!'

'हो...! कुरणरानातली बैरण चांगली निघाल्येय, पण माळरानावरची बैरण नुसतं माजरी आहे !'

'पूर्वी नाताळापर्यंत माळरानावर मुरं चरायची !'

'कालमिकांची पोळी पिकत असेल मग !' थोगरा खोकला.

आतामानची गर्दन लांडग्यासारखी भरल्येय !

'असा माजलाय की मान इकडची इकडं करवेनासं झालंय !'

'डुकरासारखा चरत असतो संतान !'

'कसं काय आजोबा ? हिवाळघालाच पोबारा करायला लावताय म्हणा की ! नामचंद मेडेकातडी काडल्येय !'

'जिप्सीला त्याचा कोट फुंकायची वेळ आल्येय !'

'त्या जिप्सी पोराची गोष्ट ऐकली का ? अंगावर पाग पांघरून अस्सी

राज त्यानं माळरानावर काढली ! बंडी त्याच्या कोथळ्यात शिरायला लागली तसा जागा झाला आणि पागाच्या फटीत बोटं खुपसून आईला कसा म्हणतो : इथनं वारं येतंय न्हय ? मला वाटलं बंडीबिडी पडल्ये का काय !'

'घसराय पडायचा मोसम लीकर मुस होणारसं दिसतंय !'

'बैलाना नाल ठोकून घेतले पाहिजेत !'

'सैतान-घळीतली पळुंजी छाटत होती ! नंवरी माल आहे तिथं !'

'पाटलोणीचं बटण लाव झालार ! बरफबाघा झाली तर बायको काढून लावेल घरातून !'

'तू काय पहिन्याचा बैल घेतोयस म्हणून ऐकलं ! खरं काय रे आवदेइच ?'

'नाही घ्यायचं ठरवलंय ! पाराशाची बायको घेणाराय म्हणे ! ती म्हणते, मी रंडकी ! जेवढे जास्त बैल तेवढं मला चांगलं ! मी म्हणीतलं, ठीकाय तुझी बंशेल वाढू दे !'

'हाः हाः हाः !'

'मग काय दादानं ! काय करताय लाकुडकापणीचं ?'

'ए गप् बसारे !'

'हा-हा ! म्हणीतलं, की बंशेल वाढवलीस तर घर्माचा बाप तर हवा का नाय ?'

'मेहेरबानी करून गडबड कमी करा पाहू !'

सभा सुरू झाली. हातातील अधिकार-दंडाशी खेळत आणि करंगळीने दाढीतील बर्फाच्या शिरमिळ्या काढीत आतामान नावे पुकारू लागला. मागचे दार मधून मधून घाडकन वाजत होते आणि त्यामुळे आतून बाफेचे लोट उसळत होते. लोक खोलीत रेटारेटी करीत होते. नाक शिकण्याचे सुरेल आवाज मधून मधून येत होते.

'गुरुवारचा दिवस लाकुडतोडीसाठी तुम्हाला ठरवता येणार नाही !' आतामानच्या आवाजापेक्षा वरच्या आवाजात इमान तोमिलीन ओरडला. आपले जांमळे पडलेले कान त्याने चोळले आणि निळी बंधानी टोपी घातलेले आपले मस्तक एका बाजूला कलते धरले.

'का नाही ?'

'चोळून चोळून कानाचा भुगा होईल रे तोपच्या !' कुणीतरी ओरडले.

'त्याला बैलाच्या कानांची जोडी शिबून देऊ !'

‘निम्मं खेवं काटवण काढायला गुरुवारीच जाईल ! ही काय काम करायची पद्धत झाली ?’

‘रविवारपर्यंत पुढं ढकळा ते काम !’

‘दादानुं !’

‘आता काय ?’

‘त्याचं भलं होवो !’

चेष्टेचे आवाज जमावातून निघू लागले. म्हातारबुवा मातडेई काशुलिन त्या डगडगत्या मेजावरून पुढे वाकले आणि अंश लाकडाची आपली गुळगुळीत काठी तोमिलीनकडे रोखून चबताळून कडाडले,

‘काटवणीची काही घाई नाय ! चौचाकी पांढरीचा प्रश्न आहे तो सगळ्यांच्या विरुद्ध नेहमी जात असतोस तू ! तू एक महामूर्ख पोर आहेस समजलं ?’

‘तुमची तरी अवकल कुठं बाया चाललेय ?’ थोटा अलेक्सी आलाडघात उतरला ! त्याच्या विद्रूप गालाचे स्फुरण होत होते. जमिनीच्या एका पट्ट्यासाठी सहा वर्षे त्याचा म्हातारबुवा काशुलिनशी तंटा चालू होता. काशुलिनने बळकावलेला तुकडा डेगभरमुढा नव्हता पण प्रत्येक वसंतऋतूत अलेक्सी म्हातान्याची हाडे खिळखिळी करायचा.

‘चूप वाकडतोड्या !’

‘तिकडं लांब आहेस म्हणून नाहीतर घुणाच फोडला असता ताकाचा !’ अलेक्सीने दम भरला.

‘अरे जा रे ! थोट्या फेकरीच्या !’

‘बस झाली कंदाल !’

‘बाहेर जा रग जिरवायची असेल तर !’

‘अरे, दे सोडून अलेक्सी ! म्हातारा कसा कापायला लागलाय बघ ! टोपी पढायला आली त्याची !’

‘नीट वागत नसले तर बर्फ चापा दोषांच्या अंगावर !’

आतामानने आपली जबरदस्त मूठ टेबलावर आपटली तशी ते करकरले,

‘गप्प नाही बसला तर चौकीदाराला बोलवीन !’ गलक्याची लाठ शेवटच्या ओळीपर्यंत कमी होत गेली आणि ओसरली. तो पुढे म्हणाला. ‘गुरुवारी पहाटेस लाकूडतोड सुरू होईल !’

‘तुमचं काय म्हणणं आहे दादानुं !’

‘आशीर्वाद आहेत !’

‘देव यश देवो !’

‘अलीकडे म्हाताऱ्यांना विचारतो कोण ?’

‘कसे नाही ऐकत बघू या ! मन चाहेल तसे आपण करू असं वाटलं का काय त्यांना ? माझा अलेक्झांडर... त्याची वाटणी त्याला दिली तशी कलागत काढलीनं त्यानं ! माझ्या अंगावर हात टाकला ! पण मी त्याला बरोबर सरळ आणला ! मी म्हणीतलं—‘आता जातो आतामानकडे.’ मिजास उतरवली त्याची.’

‘आणखी एक गोष्ट दादानूं ! जिल्हा—आतामानचा मला हुकूम आलाय !’ आतामानने आवाज चढवून मान मुरडली. त्याच्या गणवैशाच्या भडक गळपट्टीतून त्याच्या हुनुवटीच्या वळचा बाहेर पडल्या होत्या. ‘पुढच्या शनिवारी पोरानी जिल्हा—आतामान कचेरीत शपथ घ्यायला जायचंय, दुपारपर्यंत त्यानी तिकडे पोचायचंय.’

दाराच्या जवळच असलेल्या खिडकीजवळ आपला लंगडा पाय बगळघा- सारखा उचलून पातलेय प्रोकोफिएविच उभा होता. त्याच्या बाजूला खिडकीच्या चौथऱ्यावर बसून मिरोन ग्रिगोरिएविच आपल्या लाल दाडीतून स्मित करीत होते त्यांच्या छोट्या सकंठ पापण्यांवर दहिवराचे बुरकूल आले होते. अंगावरचे पिचळे डाग थंडीने करडे झाले होते.

जवान कझाक जवळच दाटीवाटीने उभे होते. एकमेकाना डोळे घालीत ते लुसलुसत होते. त्यांच्या थोळक्याच्या मधोमध वर फुकी असलेली रखवाली फोजेची निळी टोपी आपल्या गुळगुळीत टकलावरून मागे सरकावलेला, पायावर डुलणारा, पातलेयच्याच वयाचा पण नित्य टवटवीत चेहुऱ्यावर तांबड्या लाल हिवाळी मकरचंदाची लालमलाली अवीटपणे उमळलेला—आवदेईच उभा होता. त्याला ‘घापाडघा’ हे टोपण नाव पडले होते.

आवदेईचने आतामानच्या हुजुरात रखवाली फोजेत चाकरी केली होती. जाताना त्याने सिनलिन हे नाव लावले होते तरी घापाडघा हे टोपण नाव मिळवून तो परतला होता. आतामान पथकात जागा मिळालेला खेड्यातील तो पहिलाच जवान. पण पुढे काही चमत्कारिक घडले. आधी चारचौघांसारखा तो वाढत होता. डोक्याने तो लहानपणापासूनच तऱ्हेवाईक होता. पण जंग चाकरी करून तो जेव्हा परत आला तेव्हा काहीतरी सगळे तिरपागडे होऊन गेले. घरी आल्याच्या पहिल्या दिवसापासून त्याने खाजगीतील चाकरीचे आणि सेंटपिटर्सबर्गमध्ये त्याने माजवलेल्या अलौकिक बहादुरीचे अफलातून किस्से सांगायला सुरुवात

केली होती. ऐकणारांनी धक्क होऊन तोंडाचा 'आ' करून त्याच्या सांगण्यावर सुटवातीला विस्वास ठेवला. पण नंतर त्यांना असे आढळून आले की त्या खेड्यात कधी झाला नाही असा तो एकमेवाद्वितीय बंडखोर आहे. हे कळून चुकल्यावर माणसे त्याची टर उडवू लागली. त्याला शरमबिरम कोही नव्हती ! (पण त्याचा चेहरा नेहमीच इतका तांबारकेला असे की त्याला लाज वाटतेय किंवा नाही हे पाहणाराला कधी सांगता आले नसते !) खोटे बोलण्याची त्याची सवय काही गेली नाही. तो जसा ब्याने वाढत गेला तसा खोटे उघडकीला आले तर चिडीला जाऊ लागला. गुहागुहीवर येऊ लागला, पण ऐकणाराने त्याचे सांगणे नुसतेच हसण्यावारी नेले तर त्याचे कसाकसन अधिकाधिक मैदानमाप होऊ लागायचे.

त्याच्या शेतीपुरते सांगायचे तर तो एक व्यवहारी आणि कष्टाळू कसाक होता. प्रत्येक गोष्टीत मुजता दाखवायचा. कधीकधी धूर्तताही ! पण हुजुरात-रखवालीमधील चाकरीचा विषय निघाला की ऐकणाऱ्या माणसाची हसून हसून मुरकुंडी बळायची.

टाचावर झुलत खोलीच्या मधोमध आवदेईच उभा होता. जमलेल्या कसाकांकडे नजर टाकून आपल्या बजनदार खर्जाच्या आवाजात त्याने सांगायला सुरुवात केली.

'फौजेच्या चाकरीची गोष्ट करायची तर पूर्वीसारखे कसाक राहिले नाहीत ! झुडतर आहेत नुसते ! काही आकारच नाही ! त्यांच्यापैकी कुणाही-कडे पाहून नुसते शिकलात तरी फें फें उडेल त्यांची ! पण... !' एवढेच म्हणून तो तुच्छतेने हंमला. 'एकदा व्योथेनस्कायात मी कसाकांचे सापळे बघितले ! पण त्या काळी ते जातोवंत कसाक होते !'

'सापळे खणायला कुठं गेला होता. आवदेईच ?' शेजाऱ्याला कोपरखळी मारून गोंडाल चेहऱ्याच्या आनिकुशाकाने विचारले.

'पवित्र दिवस यऊन ठेवलाय ! तुम्ही नेहमीची घापेबाजी जरा बंद कर-आवदेईच !' नाक मुरडून आणि कानातली फीर बिमटीने ओढीत पांतेलेय म्हणाला. आवदेईचच्या कुशारक्या त्याला आवडत नसत.

'बापा मारणं आपल्या रिडातच नाही भाऊ !' आवदेईचने खंबीरपणे उत्तर दिले आणि हिच भरल्याप्रमाणे बडबडणाऱ्या आनिकुशाकडे टक लावून तो सांगू लागला.

'माझ्या मेव्हण्यासाठी घर बांधताना आम्ही पाया खणत होतो तो तो

सापळा मला दिसला ! खणता खणता एक बडगं लागलं ! तेव्हा इथं डॉनच्या खालच्या अंगाला गिरजाचराच्या जवळ जुन्याकाळी मसणबट असली पाहिजे !'

'अरे पण त्या सापळ्याचे काय ?' जाण्याच्या तयारीत असलेल्या पातेलेंयने अधीरतेने विचारले.

'हात-! हे ५५ असले लांब !' असे म्हणून आवदेइचने आपले दोन सरळ सोट हात दोन्ही बाजूंना फाकले

'डोक ! हे ५५ असलं ! कडईसारखं ! गळपाशपय !'

'सेंट पिटर्सबर्गमध्ये दरवडेखोरांला कसा धरलास ते सांग पोराटोरांता !' खिडकीच्या चौथऱ्यावरून उठत आणि फर्गोलाची बटणे लांबीत मिरांनने मुचविले.

'त्यात काही सांगण्यासारखे नाही !' विनयाचा आवाज आणीत आवदेइचने उत्तर दिले.

'सांगरे सांग आवदेइच !'

'सांग कीरे ! कर जरा मेहेरबाजी !'

'त्याच' असं झालं' आवदेइचने खाकून घसा साफ केला आणि तुमानीच्या खिशातून तंबाखूची चंची बाहेर काढली. चंची काढता काढता बाहेर पडलेली दोन तांब्याची नाणी त्याने परत खिशात ठेवली. तंबाखूची चिमूट हातावर घेत आपली लकलकती नजर श्रोतुबुंदावरून फिरवली.

'एक बदमाश तुमंतातून पळाला ! त्याची खूप शोधाशोध झाली ! पण त्यांना तो गवसला म्हणीता काय ? त्यांच्यामं ते शक्यच नव्हतं ! सगळ्या अंमलदारानी हात टेकले ! पण हा बेपत्ता झाला तो झाला !'

'एका रात्री रखवालीच्या अंमलदारानं मला बोलावून घेतलं, मी त्याच्याकडे गेलो. आ.. ! म्हणतो कसा, 'जा सरकारस्वारीच्या आरामखान्यात ! श्रीमंताच्या स्वारीला तुला मेटायचंय.' आपण असा कचरलोच ! मग आत गेलो ! स्वारी पुढं मी साठ उभा ! पण दयावंत स्वारीने माझा खांदा थोपटला ! म्हणीतात कसे 'रे इवान आवदेइच ! आमच्या राज्यात सगळ्यात मोठा बदमाश हातावर तुरी देऊन गेलाय ! त्याला शोधून काढ ! तो सापडेपर्यंत आमच्या नजरेला पडू नको !' 'जशी आजी हुजूर' मी म्हणीतलं. खरं रे पोरानू, मोठा बाका वस्त होता ! तेव्हा झारच्या तबेल्यातली तीन तगडी घोडी घेतली !'

चुट्टा शिलगावून आवदेइचने श्रोत्यांची लवलेली डोकी पाहिली आणि सांगत असलेल्या गोष्टीनं स्फुरण घेवून त्याने आजूबाजूच्या चेहऱ्यावर घुराचा ढग सोडला.

‘अस्सा दिवस घोडा पिटाळला ! अस्सि रात घोडा पिटाळला ! तिसऱ्या दिवशी माँस्कोजवळ तो बदमाश पाहिला ! ते पाखरू गाडीत घातले आणि आणला त्याला खेचून. सेंट पिटर्सबर्गला ! संबंध चिखलाने लडवडलेला ! मद्यान रातीचा मी येऊन थडकलो ! सरळ स्वतः हुजूरस्वारीकडे गेलो ! सरदार दरकदारानी मला रोखण्याचे प्रयत्न केले ! पण खाड खाड टांगा टाकीत बेट गेलो ! हा !! दारावर टकटक केले !

‘हुजूर आत घासची इजाजत व्हावी !’

‘कोण आहे ?’

‘मी आहे इवान आवदेइच !’ मी म्हुणीतले, आत एकदम गोंगाट उडालेला ऐकला !

‘मरिना पयोदोरोवना ! मरिना पयोदोरोवना ! उठा उठा, चहाच आघण ठेवा ! इवान आवदेइच आलेत !’

बोळन्याच्या पिळाडीला असणारे कझाक सात मजली हुसले, हुसलेल्या आणि चुकलेल्या मुराबद्दल सूचनापत्रक वाचून दाखवणारा कारकून ‘गुडव्या-पर्यंतचा रंग’ ह्या अध्या वाकयावरच थबकला. आणि आतामानने कादंब्यासारखी मान उंचावून त्या खिडळणाऱ्या कवचाळाकडे रोखून बघितले.

आवदेइचचा ब्रेहुरा काळवंडला. समोरच्या ब्रेहुर्यांकडे तो भिरीभिरी नजरेने बघू लागला.

‘थांबा थांबा !’

‘हाः हाः हाः !’

‘खीः खीः खीः !’

‘कुत्रं आहे सालं !! होः होः होः !!!’

‘हा साला जीव घेणार हुसवून !’

‘चहाच आघण ठेवा ! आवदेइच आलेत !! हाः हाः हाः !!’

जमाव पांगू लागला. कचेरीच्या इमारतीचा मारठलेला जिना अखंड करकरत राहिला.

बाहेरच्या पुडवलेल्या बर्फात स्तिपान आस्ताखोव आणि एक उंचाड्या लांबटांग्या कझाक- पवनचक्कीचा मालक- अंगात ऊब येण्यासाठी एकमेकांशी कुस्ती खेळत होते. आजूबाजूला कझाकांचा थबा उभा होता.

‘उचल त्या घरमलंडाला !’

‘मऊ कर हुडी त्याची, स्त्योपका !’

‘तिथं धरु नकोस त्याला ! दीडशहाणाच आहेस !’

चिमणीसारखा उड्या मारीत म्हातारा कार्शुबिन ओरडला. तो रंगात आला होता. इतका की त्याला ह्याही गोष्टीचे भान उरले नव्हते की आपल्या निळ्या पडलेल्या नाकाच्या बोंडीवरून मोठा थोरला दंवबिंदू कुजरेपणाने लोंबत होता !

८.

सभेहून परत आल्यावर पांतेलेय त्याची आणि त्याच्या बायकोची जी खोली होती तिकडे घेत गेला. गेले काही दिवस इलीनिचनाला बरे नव्हते आणि तिच्या फुगीर चेहऱ्यावर तिचा थकवा आणि तिच्या वेदना उमटल्या होत्या. पाठीखाली उशी घेऊन पराच्या पुष्ट गादीवर ती पडली होती. पांतेलेयच्या पावलांचा आवाज एकल्याबरोबर तिने आपले मस्तक वळवले. श्वासोश्वासाने दमट झालेली दाढी, फिस्कारलेल्या गालमिश्रा आणि तिच्या अंगवळणी पडलेली त्याची उग्र नजर यांकडे तिचे डोळे खिळून राहिले. पण म्हातान्याच्या अंगाला फक्त गोठवत्या थंडीचा आणि उग्र मेंढेकातड्याचाच वास येत होता. ‘आज सुद्धीवर आहे काय ! तिच्या मनात विचार आला आणि संतोषाने तिने विणकामाच्या सुया खाली ठेवल्या.

‘काय झालं लाकूडतोडीचं ?’

‘गुरुवारी मुद्द करायचं ठरवलंय !’ आपल्या मिशा थोपटीत पांतेलेय म्हणाला, ‘गुरुवारी सकाळी !’ पलंगाजवळ असणाऱ्या लाकडी पेटीवर बसत तो म्हणाला, ‘कसं काय बरं वाटयंय का आता ?’

‘आहे तसंच आहे ! साध्यातून भयंकर चमका उठताहेत !’

‘पाण्यात जाऊ नको म्हणून तुला बजावलं होतं ! मूर्ख कुठची ! ह्या पतझडीच्या मोसमात काय होईल ठाऊक आहे ?’ आपल्या काठीने जमिनीवर मोठाली वर्तुळे काढीत पांतेलेय डाफरला, ‘ताग भिजवायला बायाना काय तोटा गेला होता ? धन्य आहे ! धन्य आहे तुमच्यापुढं !’

‘मी काय तो ताग बाया घालवू ? कुण्णी बाया नव्हत्या हाताशी ! पिशा

आपली बायको घेऊन नांगरणीला गेला होता ! देवो नू दान्या असेच कुठं तरी येले होते !'

हाताची ओंजळ तोंडापुढं धरून म्हातान्याने तीवर फुंकर मारली.

'नतालियाचं कसं आहे ?'

इलीनिचनाने कितेच्या सुरात उत्तर दिले.

'काय करावं समजत नाही ! परका परत रडत होती. मी बाहेर अंगणात गेलं, पाहते तर कुणीतरी कोठीचं दार सताड उघडं टाकलेलं ! ते बंद करायला म्हणून गेले तर ही बाजरीच्या कणंगीशी उभी ! मी विचारलं, काय झालं ? म्हणाली काही नाही ! फगत दुखतंय ! तिच्या मनाचा काही धांग लागत नाही !'

'काही दुखत खूपत असेल !'

'मला नाही तसं वाटत ! कुणाची दृष्ट तरी लागव्येय पोरीला किंवा प्रिशाच.. !'

'त्या बाईच्या मार्गं नाही ना पुन्हा लागला ?'

'छे न बाई ! काय तरी बोलणं !' इलीनिचता घाबरून म्हणाली. 'स्तिवान काय मूर्ख वाटला ! नाही हो—' मी तरी तसलं काही ऐकलं नाही !'

थोडा जास्तच वेळ पांतेलेय बायकोबरोबर बोलत बसला होता आणि मग तो बाहेर आला. प्रिगरी मासेमारीच्या गळाना कानशीने धार लावीत बसला होता. नतालिया त्या गळाना बुकराची चरबी फासत होती. आणि काळजीपूर्वक त्यातला एकेक गळ वेगळ्या बिघुकलीत गुंडाळून ठेवीत होती. लंगडत लंगडत तिच्या जवळून जाणाऱ्या पांतेलेयने तिच्याकडे चौकसपणे रोखून पाहिले. पतझडीच्या पानासारखे तिचे गाल पांढरे फटक पडले होते. एका महिन्यात ती खूपच हाडाडली होती. तिच्या डोळ्यात एक नवीनच कण भाव आला होता. म्हातारा दाराशी बसकला. 'पोरीचा जीव घेतोय हा !' बाकावर वाकलेल्या नतालियाच्या तुकतुकीत मस्तकाकडे मागे वळून नजर टाकताना त्याच्या मनात विचार आला.

प्रिगरी खिडकीजवळ बसला होता. कानशीच्या प्रत्येक फटाक्यागणीक त्याची विस्कळीत झालेली काळीभोर बट हेलकावे खात होती.

'ठेवून दे ते सैताना !' एकाएकी तिरमिरीने काळानिळा होऊन म्हातारा ओरडला. काठी उगारण्याची अतीबार इच्छा दावून टाकण्यासाठी त्याने काठी वरची मूठ करकचून आवळली. प्रिगरीने दचकून बर पाहिले.

'आणखी दोनच गळ घासामचेत, बाबा !'

‘ठेवून दे म्हणतो ना ! लाकूड कापणीची तयारी कर !’

‘आलोच जाता !’

‘अजून घसरगाड्यांची काही व्यवस्था नाही न तू बसलायस मळाला घार लावीत !’ त्याचा सूर जरा खाली आला होता. दाराजवळ तो जरा चुटमळत्यासारखा झाला. त्याला काहीतरी बोलायचे आहे असे स्पष्ट दिसत होते. पण तो बाहेर गेला. उरलेला राग तो पेंतोबर काढीत असलेला धिगरीच्या कानावर आला.

‘अजून गुरांना पाणी दाखवले नाहीस का रे-? आणि कुंपणाजवळच्या त्या भाळीत कोण कारभार करायला गेल ? तिला हात लावू नका म्हणून बजावले होतं ना ? सगळे करपेल मगच उधळून टाकाल भांसडीच्यानो ! वसंतात बैलाना लावला रे काय घालाल ?’

गुरधारी पहाटेस चांगल्या दोन घटका अथकास असतानाच इल्लिनीचनाने दान्याला उठवले,

‘ऊठ ! चुलीत विस्तू घालायची वेळ झाली !’

दान्या खमिसातच धावत चुलीपाशी गेली. कुठल्यातरी काटक्या शोधून तिने चूल पेटवली.

‘खायचं कर लीकर !’ जोकत जोकत चुट्टा शिलगवणाऱ्या आणि केस विस्कटलेल्या पेत्रोने आपल्या बायकोला तगादा लावला.

‘त्या नतालियाला का नाही कुणी उठवायला जात ? लोळत पडतंय बेशरम ! मी काय दोन तुकडे करू का काय माझे ?’ अद्याप डोळधावर पेंग असलेली दान्या कुरकुरली.

‘जा नू तूच उठव तिला !’ पेत्रोने तिला सल्ला दिला. पण त्या सल्ल्याची आवश्यकता नव्हती. कारण नतालिया आधीच उठली होती. अंगात ब्लाऊज घालून ती चुलवणाचं सरपण आणायला गेली.

‘मोठं पेटवण घेऊन ये !’ जावेने हुकूम सोडला.

‘दुन्याला पानी मरायला सांग ! ऐकलंस का म दान्या ?’ कष्टाने स्वयंपाकघरात इकडे तिकडे करीत इल्लिनीचनाने घोगऱ्या स्वरात सांगितले.

ताज्या शेंपचा, षोड्याच्या फरसावाच्या सामानाचा, मानवी शरीरांच्या उबेचा एकच वास त्या सायवानाला येत होता. नमदी बूट घातलेले पाय जमिनीवर कटकटत दान्या वावरत होती. भांड्यांचे खडखडाट करीत होती. गुलाबी खमिसा-खालून तिचे लहानसे उरोज हेलकावत होते, संसार पाठीशी लागला तरी ती

बिटली वाळली नव्हती उंच, नाजूक आणि वळुंजीच्या छडीप्रमाणे सहसडीत बांध्याची दाव्या लहान मुलीसारखी दिसायची. खांदे घुसळत ती चालायची. नवरा गरजला की हुमायची. तेव्हा तिच्या लबाड ओठाआडून दाताची सांभर ओळ चमकायची.

‘काल संध्याकाळीच गोवऱ्या आपून ठेवायला हव्या होत्या ! आतापर्यंत चुलीत वाळल्या असत्या !’

‘बिसरले मी आई ! त्याला काय करणार ?’ सगळ्यांच्या वाटचे दाव्याने उत्तर दिले.

जेवण तयार होईपर्यंत पहाट झाली. पांतेलेयने खोर फुंकून पीत भराभरा न्याहारी उरकली. घिगरी हळूहळू आणि आपल्याच तंद्रीत असल्यासारखा खात होता. त्याचे दाभाड बरखाळी होत होते. बापाची नजर खुकवून पेत्रो दुन्याला बिडवीत होता. दुन्याचा दात दुखत होता म्हणून तिने तोंडावरून कमाल बांधला होता.

घसरगाडघा हाकणाराचे आवाज रस्त्यावरून येत होते. गडद पहाट असता-नाच बैलाच्या घसरगाडघा खाली नदीच्या दिशेने निघाल्या होत्या. आपल्या घसरगाडघा जुंघायला घिगरी आणि पेत्रो बाहेर पडले. बायकोने दिलेला कमाल जाताजाता घिगरीने गळघाभोवती गुंडाळला आणि सुक्या गोठवल्या हवेचे घुटके घेतले. डोक्यावरून एक डोंबकावळा कर्कश कावकाव करीत गेला. त्याच्या पंखांची फडफड त्या गोठल्या निर्वाततेत स्पष्ट ऐकू येत होती. त्याची भरारी बघून पेत्रो म्हणाला,

‘दक्षिणेच्या गरम मुलुलाकडे निघालाय !’

एखाद्या किबोरीच्या स्मिताप्रमाणे आनंदविभोर दिसणाऱ्या मुलाची डग-मागून चंद्राची चिमुकली कोर मंदपणे तळपत होती. घुराडघातून उठणारे घुराचे खांब अफाट दूरवर असणाऱ्या चंद्राच्या पाखाकडे पोचू बघत होते.

मेलेखोव्हच्या बरासमोरचा प्रवाह अद्याप पुरता गोठला नव्हता. पाट-लोटाच्या काचेचा वफा टणक आणि बाहून आलेल्या हिमस्तरांनी हिरवटला होता. त्या बर्फाखाली कडेचे पाणी खळखळत होते. काळघा समुद्रातील प्रवाह जिथून वाहात होते त्या मध्याच्या पलीकडे झिजलेल्या डबळ्याईतून बर्फातील भगदाड कभिन्नपणे आणि दहशत शस्त्रांनीत फाकले होते. हिवाळघाला आलेल्या जंगली बदकांचे पिचळे ठिपके पाण्यावर दिसत होते.

चौकातून गाडघा चालल्या होत्या. पांतेलेय आपल्या बडक बैलाची जोडी

बेऊन निघून गेला. त्यानंतर काही वेळाने पेत्रो आणि प्रिगरी त्याच्या मागून निघाले. ओलांडणीकडे गेलेल्या दरडीच्या उतारावर पेत्रो आणि प्रिगरीने आनीकुशकाला गाठले. त्याच्या घसरगाडीतून कुन्हाडीचा कोरा दांडा बाहेर डोकावत होता. रंद हिरवा बस्ता गुंडाळून बैलांच्या बरोबरीने तो चालला होता. त्याच्या खुरट रोगट बायकोने हातात बैलाचे पांश घरले होते.

‘कसं काय शेजारी ? बायकोला पण नेतोयस का काय ?’

अंगात ऊब येण्यासाठी टणाटणा उड्या मारीत जाणाऱ्या आनीकुशका ने दात विचकले आणि तो ह्या बंधूजवळ आला.

‘होय नेतोय ! अंगात जरा ऊब यायला !’

‘ती कसली तुला ऊब देणार ? अंगावर मास तरी आहे का ?’

‘खराय ! रोज तिला ओट चारती ! पण अंग काही घरत नाही !’

‘एकाच पट्ट्यावर आपण तोडणी करायचीय का ?’ घसरगाडीतून उडी मारून प्रिगरीने विचारले.

‘करू या ! चुट्टा दिलास तर !’

‘तू लेका लाट्या गंगाजी आहेस अतिकेय !’

‘जगातल्या सगळ्या मित्रास विजा भीक मागून किंवा चोरी करूनच मिळत असतात !’ आपल्या निर्लोभ बायकीचेहऱ्याला सुरकुत्या पाडीत फिदीफिदी हंसत आनीकुशका म्हणाला.

तिथेजण बरोबर गाड्या हाकू लागले. दहिबराची आणि असत घबलतेची कलाबूत रातात पसरली होती. डोक्यावरील फांद्या चाबकाने जोडपीत आनीकुशकाने गाडी पुढे काढली. गोठलेल्या हिमाच्या सुपांसारख्या किलच्यांची त्याच्या बायकोच्या अंगावर बरसात होत होती.

‘चावटपणा करू नको रे, मैताना !’ अंगावरील बर्फ जटळून टाकीत ती ओरडली.

‘बरफ जंवाळपात उभी कर तिला ! खाली डोकं वर पाय करून बैलानी पळावे म्हणून त्यांच्या पोटापास चाबकाने डोशीत पित्रोने सुचविले.

रस्त्याच्या वळगावर त्यांना स्थिरावून अस्तावोव भेटला. दुहेरी जू पातलेले आणजे बैल तो परत खेड्याकडे हाकारीत होता. त्याच्या नमदी बुटांचे रबरी तळ बर्फावर करपकरप वाजत होते. पांढऱ्या दासांचा घोस लटकल्यासारख्या त्याच्या कुरळ्या बटा लोकरी टोपीतून लोंबत होत्या.

‘ए स्तिपान ! वाटबोट चुकलास काय ?’ तो जवळून जाताना अनिकुशकाने ओरडून विचारलं.

‘च्चायला वाट चुकतोय म्हणे ! बळण घेताना माडी एका बुंध्यावर आदळली न् चाकाचा पाटा निसटला ! तेव्हा परत जायला हवं !’ असे म्हणून स्तिपानने एक कचकून शिबी घातली. पेन्नी पुढून जाताना त्याच्या उग्रट डोळ्यांची पाती आकुंचित झाली.

‘माडी मागच ठेवून चालला काय ?’ मान मुरडून अनिकुशकाने विचारले.

त्याच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करीत स्तिपानने चाकोरी सोडून जाणाऱ्या बॅलावर काढकन चाबूक ओढला आणि प्रिगरीच्या अंगावरून जाताआता आपली अपलख नजर बराच वेळ त्याच्यावर रोखून धरली ! थोडे पुढे गेल्यावर ह्या मंडळीना रस्त्याच्या मधेच टाकून दिलेली बसरगाडी दिसली. तिच्या जवळ आक्सिनिया उभी होती. अंगावरच्या मेढेकातडीची टोके टाक्या हातात मक्क पकडून त्याच्या दिशेने ती रस्त्याकडे टक लावून बसत होती.

‘अग ए ! बाजूला हाट ! नाहीतर घालतो माडी अंगावर ! अरंतिच्या ! तू तर माडी बाईल !’ अनिकुशका गरजला.

हसत हसत आक्सिनिया बाजूला झाली आणि उलचलेल्या माडीवर बसली.

‘तुम्ही अस्तुरी आहे न तुझ्या संगती ?’

‘सुराय ! इकराच्या शेपटीतल्या गोचिडीसारखी ती चिकटल्येय मला ! नाहीतर तुला सवारी दिली असती माझ्या माडीत !’

‘उपकारच आहेत माझ्यावर !’

तिच्या जवळ पोहोचला तशी पेन्नीने झटकन मागे बळून प्रिगरीकडे नजर टाकली. प्रिगरी कसनुसे हसत होता. त्याच्या सगळ्या हालचालीतून अवरगत आणि उत्सुकता प्रकटली होती.

‘बरी आहेस ना शेजीबाई ?’ हातमोज्यातून बाहेर आलेल्या बोटानी टोपीला स्पर्श करीत पेन्नीने तिला सलाम करीत विचारले.

‘देवाची कृपा.’

‘काय माडी मोडली वाटतं ?’

‘हो. मोडली.’ पेन्नीकडे न बघता तिने मंद स्वरात उत्तर दिले. उभी राहात ती प्रिगरीकडे बघली.

‘प्रिगरी पांतेलेइविच ! तुमच्याशी बोलायचंय थोडं !’ असे म्हणून ती त्याच्याजवळ आली.

ग्रिगरी तिच्याकडे बघला आणि पुढे जाणाऱ्या पेत्रोला म्हणाला, 'माझ्या बैलांकडे बघ जरा.'

'आ हां ! आ हां !! चूट्याच्या घुराने कडबटलेले मिशीचे टोक चघळीत पेत्रो फाजीलपणे हसला.

एकमेकांकडे बघत ती दोघे निःशब्द उभी होती. आक्सिनियाने सावध नजरेने आजूबाजूला पाहिले आणि आपली वितळती काळीकरंद दिठी परत ग्रिगरीच्या चेहऱ्यावर रोखली. लाजेने आणि आनंदाने तिची कानशिले तापून उठली आणि ओठाना कोरड पडली. तिचा श्वासोच्छ्वास वेगाने होऊ लागला.

रस्त्याच्या बळणावरून आनिकुशका आणि पेत्रो उर्वी रंगाच्या ओकच्या बुंद्यापलीकडे दिसेनासे झाले.

ग्रिगरीने आक्सिनियाच्या डोळ्यात खोलवर रोखून पाहिले. जिद्दी बेगुमानपणाने ते धगधगत होते.

'ग्रिशा ! काहीही कर पण तुझ्याशिवाय मला जगणं अशक्य आहे !' ती नग्रहाने म्हणाली आणि त्याच्या उत्तराच्या प्रतिक्षेने तिने ओठ घट्ट आवळून घेतले.

ग्रिगरीने काहीच उत्तर दिले नाही.

रानात कडेकोट निरवता होती. एक आरस्पानी सुन्नपणा त्याच्या कानात घुमत होता. रस्त्याचा पृष्ठभाग - गाडीच्या पाटघाखाली स्वच्छ, गुळगुळीत झालेला - आकाशाचे विटके वस्त्र, चिडीचिप... मरणोन्मुख ग्लानीत असलेले रानमाळ.... अचानक जवळून कुठूनतरी कावळ्याची कावकाव कानावर पडून ग्रिगरी त्या क्षणिक तंत्रीतून भानावर आल्यासारखा झाला. त्याने मान वर करून निःशब्दपणे उडत जाणाऱ्या पाखराकडे टक लावून पाहिले. आपलेच बोलणे ऐकून त्याला आश्चर्य वाटले.

'त्याला ऊब मिळणार आहे ! उबेच्या दिशेनं निघालाय !' तो एकदम शहरात्यासारखा झाला आणि घोगऱ्या स्वरात हंमला.

'हं मग !' आपले धुंद नेत्र त्याने चोरट्यासारखे आक्सिनियाकडे बघवले आणि अकस्मात तिला मिठीत कवटाळले.

झिवाळपातील संध्याकाळी खेडुतांचा एक लहानसा अड्डा लुकेशकाच्या घरातील स्तोकमनच्या खोलीत जमत असे. ह्यात क्रिस्तोनिया, तेलकट जाकीट बांधावरून घेतलेल्या गिरणीतील 'गुड्डू' सदा हसतमुख दाबोद (गेले तीन महिने तो मटाळ्या घालीत होता), एंजिनवाला इवान अलेक्सिच कोतलियारोव हे होते. फिलका हा चांभार कधीकधी यायचा. मिशका पोशेबोई हा कशाक माग न चुकता येत असे. अजून त्याने नियमित फौजी चाकरी केलेली नव्हती.

प्रथम हा अड्डा पत्ते खेळायचा. मग स्तोकमनने सहजगत्या नेकासोवच्या कवितांचे पुस्तक बाहेर काढले. त्यातल्या कविता ते मोठ्याने वाचू लागले. त्या त्यांना आवडू लागल्या. मग त्यांनी निकीतीन वाचला. नाताळाच्या सुमारास स्तोकमनने पाने दुमडलेले एक सुटे चोपडे वाचायची सूचना केली. कोशेबोई मिरणाघराच्या झालेत शिकला होता त्याला मोठ्याने वास्तता येत असे. त्या चोपड्या कळकट पात्रांकडे त्याने तुच्छतेने पाहिले.

'ह्याच्या शेवट्या घळायला हरकत नाही इतकं तेलकट झालंय चोपडं !' तो किळस आल्यासारखा म्हणाला.

क्रिस्तोनियाने हास्याचा गडगडाट केला. दाविदच्या तोंडावर हास्य झळकले तो खकाणा खाली बसेपर्यंत स्तोकमन थांबून राहिला. मग म्हणाला,

'वाच हे मिशा ! मजेदार आहे ! मगळं कशाकांबद्दल लिहीलंय !'

मेजावर मुंडी खाली वाकवून कोशेबोईने परिश्रमाने अक्षरे लावीत वाचले.

'डॉन कझाकाचा संक्षिप्त इतिहास'

कोशेबोईने उत्सुकतेने आजूबाजूला नजर टाकली.

'वाच !' कोतलियारोव म्हणाला.

तीन दिवस रोज संध्याकाळी त्यांनी ते पुस्तक मेटाकुटीने वाचले. यतकाळातील स्वच्छंदी जीवन, पुगाचोब, स्तेन्का रेझिन आणि कोन्दासी बुलाबिन ह्यांच्याबद्दल त्यात सांगितलेले होते. अखेरीस ते आधुनिक काळापर्यंत येऊन ठेपले. त्या अनाम लेखकाने कझाकांच्या मिकार जीवनाची खरडपट्टी काढली होती. अंमलदार, त्यांचा कारभार, झार सरकार, बादशहाचे हुजरे बनलेली कझाक जमात ह्यांची त्याने टर उडवली होती. ऐकणारांची डोकी मणाणून गेली. आपसात ते तंडू लागले. आडघाला डोके लावणारा क्रिस्तोनिया आपल्या धनघनत्या

आवाजात बोलू लागला. स्तोकमन दाराजबळ बसून नळीत चूट्टा घालून ओढत होता. त्याचे डोळे हसत होते.

‘त्याचं बरोबर आहे ! हे सगळं खराय !’ क्रिस्तोनिया गरजला.

‘कक्षाकांची अशी बेअबू झाली हा आमचा दोष नव्हे !’ कोशेबोईने गोंघळून गेल्यासारखे हात दोन्ही बाजूला पसरले. त्याच्या देखण्या चेहऱ्यावर आठघा पडल्या.

तो ठोसर बांध्याचा होता. रंद खांदे आणि रंद कटिप्रदेश ह्यामुळे त्याला जवळजवळ चौकोनी आकार आला होता. त्याच्या देहाच्या ओतीव पोलादी तळावर भरलेली विटकरी गर्दन उभारली होती. त्याचा डोलाचा मूर्धन्यप्रदेश काहीसा आगळाच होता. मालाना बायकी मादंब होते. तोंडाची लहानशी ठेवण रंगेल होती. काळेभोर डोळे आणि वरती कुरळघा केसांचे सोनेरी शिल्प. एंजिनवाला कोतल्यारोव उंच आणि बारीक चणीचा कक्षाक होता. कक्षाक परंपरेत नखशिखान्त मुरलेला होता. कक्षाकांची बाजू उचलून घेताना त्याचे गोल वटवटीत डोळे घगघगत होते:

‘कुणबट आहेस क्रिस्तोनिया ! कक्षाक रक्ताचा तुझ्यात नावाला थेंब आणि वादलीभर पाणी आहे ! तुझ्या आईला वीरोनेझच्या कुणबटापासून झालेली आलाद आहेस तू !’

‘तू मूर्ख आहेस ! भाऊ, तू मूर्ख आहेस !’ क्रिस्तोनियाने गडगडाट केला. ‘आपली बाजू खऱ्याची आहे !’

‘मी काही हुजुरातीत नव्हतो !’ कोतल्यारोव हळूच म्हणाला, ‘तिथे सगळेच मूर्ख आहेत !’

‘उरलेल्या फौजेत तर तद्दन गहाळ प्रकणं आहेत !’

‘चूप कुणबटा !’

‘आणि कुणबटं झाली तरी तुमच्यासारखी माणसंच आहेत ना ?’

‘ही कुणबटं आहेत ! फोलपटांचे देह आणि टाकळीचे पिड बनवलेत ह्यांचे !’

‘मी पीटर्सबर्गमध्ये चाकरीला होतो ना भाऊ तेव्हा खूप गोष्टी पाहिल्यात !’ क्रिस्तोनिया म्हणाला. त्याचे दक्षिणी उच्चार जास्तच ठाशीव झाले होते. ‘एकदा काय झालं, झारच्या वाड्यावर आमचा आत बाहेर पहारा होता. आम्ही घोड्यावर बसून तटाच्या भोवतालंनं फिरायचो ! दोन इकडून दोन तिकडून. आमनेसामने आलो की आम्ही विचारायचो, ‘सब ठीक ? दगाकटका नाही

कुठं ?' एवढेंच विचारून परत आपलें चाललें पुढें ! थांबून गप्पा मारायची इजाजत नव्हती ! आमच्या चेहऱ्यामोहऱ्यावरून आमची निवड व्हायची ! दरवाज्यावर आमची पहाऱ्याची पाळी आली म्हणजे अशी जोडी निवडायचे की ज्यांचा चेहरामोहरा आणि काद मिळता जुळता असेल ! काळघाला काळी आणि गोऱ्याला गोरा ! नुसते केस नाहीतर तोंडवळाही एकसारखा लागायचा ! ह्या आचरटपणापायी एकदा न्हाव्याला माझी दाढीही रंगवायला लायली ! आमच्या रिसाल्यातील एका कप्पाकाबरोबर माझी पहाऱ्याची पाळी होती. त्याचे केस घुरकट होते ! कप्पा काय त्याला रंग आला होता भगवान जाणे ! चुल्ह्यावर करपून घेतले होतेन् का काय कोण जाणे ! अकस्मा रिसाला घुंडला तरी त्याला मिळता-जुळता मिळेंता ! तेव्हा रिसालदारानें मला बोलावून घेतलं न् न्हाव्या-कडून माझ्या दाढीला रंग दिली ! नंतर जेव्हा मी आरशात पाहिलं तेव्हा जीव फाटून गेला, आग लागल्यासारखा दिसत होतो मी. बाप्प ! तिथं थोड लावलं तर चटका बसेलसं वाटायला लागलं !'

'लागली ह्याची शिबोरी मुटायला ! पण आपण बोलत कशाबद्दल होतो ?' कोतल्यारोब त्याला मध्येच थांबवून म्हणाला.

'लोकांबद्दल !'

'हां ! तर त्यांच्याबद्दल बोल की ! तुझ्या दाढीचं चन्हाट आमच्या पुढं कसाला वळतोय ?'

'हा ... ! तर मी सांगत होतो की एकदा माझी गस्तीची पाळी होती ! आम्ही घोडघावरून चाललो होतो ! मी आणि माझा साथीदार ! एवढ्यात पोरांची एक झुंड कोंपऱ्यावर आमच्याकडं घाबत आली ! माशांचा पवा पावा तशी आली ती ! आम्हाला पाहिल्याबरोबर त्यांनी गर्जना केली. 'होsss !' मग परत 'होsss !' काय होतंय ते आम्हाला कळायच्या आत त्यांनी आम्हाला बेराब घातला !'

'कशासाठी रपेट चालव्येय कप्पाकांनो ?' मी म्हणीतलं.

'आम्ही गस्त घालतोय ! घोडघाच्या ओढाळीचे हात काढ ए पोरा !' असा म्हणून मी तलवारीला हात घातला !

'कप्पाका ! मला असा तसा समजू नको ! मी स्वतः कामेनस्काया जिल्ह्यातला आहे ! मी इथल्या कालिजात किंवा कलिजात म्हणा शिकतोय !' त्यातला एकजण म्हणीतला. आम्ही पुढं जायला निघालो ! तशी फताडघा नाकाच्या एका पोरानं दहा रबलची नोट काढली ! म्हणीतो कसा-

‘माझ्या मेलेल्या बापाच्या नावानं ह्याची दारू प्या !’ मग खिशातून एक फोटु काढून कसा म्हणीतो,

‘हा पहा माझा बाप ! राहू द्या तुमच्याजवळ आठवण म्हणून !’ आम्ही तो घेतला ! नाही कसं म्हणायचं ? ती पोरं परत खिदळत निघून गेली ! मग आम्ही नेवस्की सडकेकडं निघालो ! तेवढ्यात वाड्याच्या मागच्या दरवाज्यातून एक जुमलेदार काही राऊत बरोबर घेऊन घोडा फेकीत आला !

‘काय झालं ?’ तो गरजला !

मी सांगितल की कालीजातली पोरं येऊन आमच्या संग बोलायला लागली होती ! हुकमानुसार आम्ही त्यांच्यावर तलवार घालणार होतो ! पण त्यांनी आम्हाला सोडलं म्हणून आम्ही पुढं निघालो ! पुढं कामाची पाळी संपल्यावर आम्ही नाईकला दहा हवळ मिळाल्याचं सांगितलं ! त्याला तो फोटो दाखवून ‘ह्याच्या नावान आज पिणार’ म्हणून सांगितलं ! संध्याकाळी नाईक व्होडका घेऊन आला ! दोन दिवस चंगळ केली ! पण नंतर आम्हाला त्यातली गोम कळली ! त्या पोरानं रांडीच्यानं आम्हाला जमनीतल्या सगळ्यात गाजलेल्या दंगलखोराच चित्र दिलं होतं ! मी आपलं ते माझ्या बिछान्यावर लावलं होतं ! त्या माणसाला पिकलेली दाढी होती ! मोठा खानदानी वातत होता. शेटजी बिटजीसारखा दिसत होता ! जुमलेदारान ते पाहिल आणि विचारलं.

‘काय रे ए मडव्या ! कुठनं आणलं हे चित्र ?’

मी त्याला सांगून टाकलं. तशी खिबीगाळ करीत माझ्या कानफटात घांयला लागला.

‘तुला ठाऊक आहे रे कोण आहे हा ? हा त्यांचा आतामन कालं-!’ व्यायला विसरलो सालं नाव-! काय बरं होतं-?’

‘कालं माक्सं ?’ रंद हंसत स्तोकमनने मुचवले.

‘अंगास ! कार्ल माक्सं !’ क्रिस्तोनिया आनंदाने उद्गारला.

‘त्यानं मला चांगलं गोत्यात आणलं होतं. छोटे सरकार अलेक्सेई आपल्या मास्तराला घेऊन पुष्कळदा रखवालीच्या खोलीत पायचे ! त्यानी ते पाहिलही असतं ! अन् मग काय झालं असतं ?’

‘आणि तू कुणवटांचे गोडवे गातोयस ! तुला चांगला बनवला त्यानी !’ कोतल्यारोव हसून म्हणाला.

‘अरे पण दहा हवळची प्यालो ना ! त्या दाढीवात्या कार्लच्या नावानं का होईना पण ओकली का नाय ?’

'त्याच्या तावानं प्याची अशीच त्याची योग्यता आहे।' आपल्या सिगरेट होल्डरशी खेळत स्टॉकमन स्मित करून म्हणाला.

'का ? त्यानं कोणतं सत्कृत्य केलंय ?' कोशेबोईन चौकशी केली.

'पुन्हा कधीतरी सामेन. आज उशीर झालाय.' स्तोकमनने नळी थोटांच्या पकडीत धरली आणि दुसऱ्या हाताची थापटी माखून जळालेले थोटूक बाहेर उडवले.

वरेंच दिवस चालण्या-चालण्याचा थोळ घालून झाल्यावर ह्या दहा कक्षाकांचा अहो स्तोकमनच्या लोहारशाळेत नेमाने जमू लागला. स्तोकमन म्हणजे त्या अहोघाचा जीव आणि प्राण होता. फक्त त्यालाच ज्याची समज होती त्या ज्येष्ठाच्या दिशेने तो कार्यं करीत होता. लाकडात शिरलेल्या भुंग्याप्रमाणे त्याने त्यांच्या भाबड्या समजूती आणि संकल्पना पोखरून टाकल्या, त्यांच्या समाज-व्यवस्थेबद्दल त्याने थोड आणि तिरस्कार निर्माण केला. सुरवातीला त्याचा मुकाबला अविश्वासाच्या खंड पोलादाशीच झाला. पण तो हार खाणारा नव्हता. पोलादही पोखरता येत !

१०.

डॉनच्या डाव्या काठच्या वरळ उतारावर व्येलेन्स्काया गाव वसलेला आहे. डॉनच्या वरच्या खोऱ्यातील हा समळघात प्राचीन गाव. ह्याचे मूळचं नाव चिगीनाकी. पहिल्या पोटरच्या कारकीर्दीत इवल गांवठाण उठवल्यानंतर नवीन जागेवर हा गांव वसवण्यात आला. आणि त्याला व्येलेन्स्काया हे नवीन नाव देण्यात आलं.

व्येलेन्स्कायाच्या समोर तातार, धनुष्यासारखे वाकण घेऊन डॉनचा प्रवाह जो सपूकन उजवीकडे वळला आहे तो बाझकी ह्या लहानशा खेड्याजवळ राजबिडद्या दिमाळाने ताठ झाला आहे. पश्चिम बडिच्यावर असलेल्या टेकड्यांच्या खडूळ तळवटीवरून बाहुणारा तो हिरवट निळा जलोथ उजव्या काठी खेड्यांचे वाट पुंजके आणि डाव्या काठची मधून मधून लागणारी गावे मागे टाकीत समुद्राला निळ्या आसोव समुद्राला जाऊन बेटला आहे. बुस्त खोपेरस्काया इथे हा प्रवाह

खोपेर ह्या उपनदीला मिळतो आणि अुस्त मिदवेदित्स्काया इथे मिदवेदित्सा त्याला भेटते. मग ह्या गाढा आणि जळविपुल ओघ गजबजलेल्या खेडघाजवळून आणि गावाजवळून वाहात जातो.

व्येशेनस्काया गाथ भुमरट मळकीवर उभा आहे. जिराइट-बागाइट नसलेला हा एक उघडा बोडका रुक्ष तवा आहे. चौकात काळगतीने धुरकटलेले गिरजाघर आहे. ह्या चौकातून सहा रस्ते नदीच्या घारशाला समांतर रेषेत गेले आहेत. बाझकीकडे जेथे डॉनने वळण घेतलेले आहे त्या चिमट्यात डॉनच्या प्रवाहाएवढेच रुंद तळे आहे. आणि कोरड्या हंगामात त्यातून हिवराची झुडतारे फादारलेली असतात. व्येशेनस्कायाची अखरी ह्या तळ्यात उतरत गेलेली आहे. दुसऱ्या लहान चौकात पिवळेधमक जील माजलेले आहे. तिथे दुसरे एक गिरजाघर आहे. गिरजाघराचा हिरवा भुमट आणि हिरवेच छप्पर ह्यानी तळ्याच्या परतीरी असलेल्या हिरव्या हिवराशी रंगसंगती साधली आहे.

खेडघाच्या उत्तरेला रेतीने केशरी वसण पसरलेले असून खुरटलेल्या देवदारांच्या राया पसरलेल्या आहेत. झिल्लेच्या मातीने तेथील खाडीच्या पाण्याला गुलाबी रंग आलेला आहे. त्या बरड खेडघारानात कडे इकडे तिकडे खेडघाचे दुमिळ पाणवठे, मोहटले आणि वळुंजीची गंजलेली झाडी आहे.

डिसेंबर महिन्यातील एक दिवस संध्याकाळी जिल्ह्यातील सर्व खेडघातून आलेल्या पाचशे जवान कक्षाकांची थाप गर्दी जुन्या गिरजाघराच्या बाहेरील चौकात उसळली होती. प्रार्थना संपली. एक म्हातारा बऱ्यादूर कसाक वरिष्ट सार्जंट होता. बरीच वर्षे चाकरी केल्याचे फिती विल्ले त्याने लावले होते. त्याने हुकूम सोडला आणि जवाबानी दोन लांबलचक वेडघावाकड्या रांगा केल्या. त्यांना शिस्तीत उभे करण्यासाठी सार्जंटस् पुढे मागे धावत होते.

'जवानो !' सार्जंट दणणला आणि आपल्या हाताची अस्पष्ट खूण करीत त्यांना हुकूम सोडला.

'चार कतार फैल जाव !'

आतांमन गिरजाघराच्या आवाडात आला. त्याने त्या प्रसंगानुसार पोशाख केला होता आणि अंगात नमलदाराचा पायघोळ फर्गोल घातला होता. त्याच्या बुटाच्या नालाच्या खणात होत्या. त्याच्या मागोमाग लष्करातले शिपाई होते.

ग्रिगरी मेलिखोवला शेजारी उभ्या असलेल्या मितका कीर्गुनोवचे कुजबुजते शब्द ऐकू आले.

'माझा बूट भयंकर चावतोय !'

‘पाय लांब कर ! तुला आतामन करतील !’

‘आपण लोकरच अत जाऊन वाटतय !’

आणि हचाला दुजोरा म्हणूनच की काय तो बरिष्ठ सार्जंट दोन पावले मागे हटला आणि टाचेवर सरंकरून बळून ओरडला.

‘घेने रुख !’

पाचशे बुटाच्या जोडघानी खडाखड आवाज उठवला.

‘बाहे रुख—! आगे बडो !’

त्या सताड उषडघा फाटकातून ती पहाळ शिस्तीत पावले टाकीत आत गेली. एक एक जण डोकीच्या टोप्या उतरवू लागले. त्राहाटच्या पायांचा आवाज गिरजाघराच्या घुमटात घुमला. घर्मगुह एकनिष्ठेची जी शपथ दाखीत होता. त्यातील शब्दांकडे प्रिगरीचे लक्ष नव्हते. त्याच्या बाजूला मितका कोशुनीव उभा होता आबळ झालेल्या नवीन बुटांच्या वेदनेने त्याचा चेहरा पिळबटला होता. प्रिगरीच्या बर उचलून बरलेल्या हाताना मंग्या आल्या होत्या. ठणकणाच्या विचारांचे जंजाल त्याच्या मनात सरभर घावत होते. क्रुशावर टांगलेल्या येशूच्या मूर्तीजवळ तो जेव्हा आला आणि अनेकांच्या ओठांच्या ओलाव्याने ओलसर झालेल्या चांदीचे त्याने जेव्हा खुंबन घेतले तेव्हा त्याच्या मनात आक्सिनियाचे आणि आपल्या बायकोचे विचार आले. रानमाळ.... तिथले कपिल वृक्षबंधे, घवळ पुंजक्यानी पिसारलेल्या डहाळ्या.... माथ्यावर बांधलेल्या रुमालाखालच्या आक्सिनियाच्या काजळ दिठीतील आद्रं चमक.... हे सारे दृश्य विजेची चिर-फाळलेली रेष क्षणाघात लखलखून जावी तसे त्याच्या डोळ्यांपुढे उभे राहिले.

तो सोहळा संपल्यावर त्यांना परत ‘एक-दो’ करीत बाहेरच्या चौकात नेण्यात आले. परत त्यांच्या रांगा बनवण्यात आल्या. नाक शिकरून आणि बोटे हळूच कोटाच्या अस्तराला पुसून तो सार्जंट माघण करू लागला.

‘आता तुम्ही पोरेसोरे राहिला नाहीत ! तुम्ही कसाक झालात ! तुम्ही शपथ घेतल्येय ! तेव्हा तुम्हाला आता कशाच काय न कशाच काय ते समजलंच पाहिजे ! तुम्ही आता कसाक होऊन मोठे झालात ! तेव्हा तुमची इज्जत तुम्ही सांभाळली पाहिजे ! एकैकाळी तुम्ही पोरे होता ! तेव्हा तुम्ही गंमती केल्यात ! खेळवीळ खेळलात ! मला वाटतं रस्त्यावर लगोन्याबिगोन्याही खेळलात ! पण आता तुम्ही तुमच्या उद्याच्या चाकरीचा विचार केला पाहिजे ! वर्षभरात तुम्हाला फौजेत बोलावण येईल.’ एवढे बोलून सार्जंटने परत नाक शिकरले आणि हात हवेत झटकून साफ केले. सशाच्या लोकराचे हातमोजे घालून त्याने

समारोप केला. 'आणि तुमच्या भाईबापानी तुमचा जामानिमा करून घ्यायचा विचार केला पाहिजे ! तुमचा फौजी घोडा ! आणि तुमचं हे ! म्हणजे एकंदर सगळं ! त्यानी तुम्हाला जमवून दिलं पाहिजे ! आता आपापल्या घरी चला ! देव तुमची साथ करो, पोरानो !'

खेड्यातील इतर मुलांच्या घोळक्यात मिसळून ग्रिगरी आणि मितका घरी आयला निघाले. डॉनच्या थडिव्यावरून ते चालले होते. झांपड्यांतील चुलीच्या घुरांचे कवेळ बाभकी खेड्यावर तरंगत होते. घंटाचा अस्पष्ट नाद ऐकू येत होता. इतरांच्या मागून मितका लंगडत चालला होता. एका कुंपणातील गाठघात मेख त्याने तोडून काढली होती त्यावर भार देऊन तो चालला होता.

'तुझे बूट काढून टाक !' एका पोराने मुचवले.

'पायाला बर्फबाधा व्हायची !' मितकाने चाचरत उत्तर दिले.

'मोजे ठेव पायात !'

मितका बर्फावर बसला आणि त्याने बूट उपसून काढला नंतर मोजाच्या पायावर भार देत तो चालू लागला. त्या दाट बिणीच्या मोजांचे सुस्पष्ट ठसे त्या भुसभुशीत बर्फावर उमटत होते.

'कुठली वाट घ्यायची ?' केसांच्या जटा बाडलेल्या गिड्ड्या अलेक्सी वेशनियाकने विचारले.

'डॉनच्या काठची !' ग्रिगरीने सगळ्यांच्या बतीने उत्तर दिले.

गप्पा मारीत एकमेकांची रस्त्यातून बाजूला ढकला ढकली करीत ते चालले होते. प्रत्येकाला इतरानी खेचायचा आणि मग सगळ्यांनी त्याच्या अंगावर कुरघोडी करायची असे त्यांचे चालले होते. बाझकी आणि प्रोमकोव्स्कीच्या मध्यत्या भागात मितकाने डॉन ओलांडीत असलेला एक लांडगा सर्वांच्या आघी टिपला.

'पोरानो, तो पहा लांडगा !'

जवान कक्षाकानी आरडा ओरडा आणि कोल्हेकुई सुरू केली तसा तो लांडगा तडातड उड्या मारीत पळाला, मग तो थबकला आणि परतीराच्याजवळच आडवा उभा राहिला.

'घर त्याला !'

'हे ss !'

'मितका तू मोज्यात चाललायस म्हणून तुझ्याकडं बघतोय तो !'

'कसली भरणच्च गर्दन आहे !'

'ती काय त्याच्यानं वळत नाय !'

‘तो पहा-! तो चालला!’

बन्धुबुड दगडातून कोरून काढल्यासारखे ते कबरे रवापद दोपटी काठीप्रमाणे ताठ काढून अणभर निदवळ उभे राहिले आणि मग स्वरेने श्नेप घेऊन तीराला घेरा घालणाऱ्या बळुंजीत ते दिसेनासे झाले.

बोटघात ते पोहोचले तेव्हा दिवस मावळला होता. आपल्या घराकडे जाणाऱ्या बाटेकडे प्रिगरी बर्फातून चालत गेला. बापरातून गेलेली एक घसरपाडी अंगणात उभी होती. कुंभणाजवळ रचून ठेवलेल्या टाकळीच्या दिगाजवळ चिमण्या चिवचिवत होत्या. वस्तीचा, जळवया काजळीचा शत्रोव आणि तबेत्यातील बाकाळ दग त्याच्या नाकांला जाणवला.

प्रिगरी घराचे पावलाण चढून गेला आणि त्याने जात लिडकीकडे नजर टाकली. लोंबत्या दिव्याच्या चिमणीचा फिकट पिवळा प्रकाश सोलीत पसरला होता. त्या प्रकाशात लिडकीकडे पाठ करून पेत्रो उभा होता. दाराजवळच्या कुंचाने प्रिगरीने बुटावरचा बर्फ शाडून टाकला आणि बाफेचा झोत येणाऱ्या सायबानात त्याने प्रवेश केला.

‘आलो बरं का मी परत!’

‘लोकर आलास! मारठलास मला बाटतं!’ काळजीच्या आणि गडबडीच्या स्वरात पेत्रो उत्तरादाखल म्हणाला.

गुडच्यावर कोपरे आणि हातात डोके धरून पांतेलेय बसला होता. रेकणाऱ्या चरक्यावर दाऱ्या सूत काडीत बसली होती. नतालिया मेजाजवळ प्रिगरीला पाठमोरी उभी होती सायबानात घाबता दृष्टिधेय करून प्रिगरीने पेत्रोवर नजर लिळवली. त्याच्या भावाचा क्षुब्ध चिंतासुर चेहरा काहीतरी विनम्रतेचे त्याला गित होता.

‘शपथ घेतली?’

‘हा हा!’

प्रिगरीने बाहेरचे कपडे हळूहळू उतरवले. त्या थंडमार आणि निःशब्द स्वागताला काय कारण पडले असावे त्याबद्दल सर्वकाही दाव्याशक्यता मनात घोळवीत तो वेळ घालवीत होता. चाफेखणीतून इलिनचिना बाहेर आली. तिच्या मुठेवर क्षुब्धता प्रकटली होती. ‘नतालियाचं कारण आहे!’ बापाशेजारी बाकावर खाली बसताना प्रिगरीच्या मनात आले.

‘जेवायला दे त्याला!’ प्रिगरीकडे डोळ्यांची खूण करीत त्याच्या आईने दाऱ्याला सांगितले. आपली सूतकताई मध्येच थांबवून दाऱ्या आपले पोडशेसारखे

अंग कमरेखाली लचकवीत चुलीजवळ गेली. सायबानात पसरून राहिलेली निःशब्दता बकरीच्या व तिच्या नवजात बासराच्या जोरजोराने होणाऱ्या श्वासोच्छ्वासानेच काय ती भंग पावत होती.

सूप भुरकत असतानाच ग्रिगरीने नतालियाकडे नजर टाकली. पण तिचा चेहरा त्याला दिसू शकला नाही. त्याच्या आडव्या अंगाला ती बसली होती. हातातल्या विणकामाच्या सुयांच्या दिशेने तिने मान खाली घातलेली होती. त्या एकूण शांततेने बोलण्याची चेतावणी प्रथम पांतेलेयाला दिली. बळेच खोकत तो म्हणाला,

‘नतालिया माहेरी जायचं म्हणत्येय ’

पावाच्या तुकड्यांचा गोळा करीत ग्रिगरी गप्पच बसून राहिला.

‘असं का म्हणून?’ त्याच्या बापाने विचारले. त्याचा अधरोष्ठ थरथरत होता. येऊ घातलेल्या विवशतेच्या उद्रेकाची तो पहिली खून होती.

‘मला ठाऊक नाही.’ उठून उभा रहात ग्रिगरीने उत्तर दिले आणि अंगावर कुसाची निशाणी केली.

‘पण मला ठाऊक आहे नं ! त्याच्या बापाने आवाज चढवला.

‘ओरडू नको ! ओरडू नको !’ इलिनचिनामध्ये पडली.

‘अरे पण मी जाणतोना !’ पांतिलेय म्हणाला.

‘खरंच ! आरडा ओरडा करायचं काही कारण नाही !’ खिडकी सांडून खोलीच्या मध्यावर येत पेन्तो म्हणाला, ‘तो तिचा प्रश्न आहे तिला रहायचं असेल तर राहील ! नसेल रहायचं तर देवाची मर्जी !’

‘मी तिला नाही दोष देत ! अर्थात नवऱ्याला टाकून देणं म्हणजे बेअश्रू आहे ! देवाच्या घरी पाप आहे ! पण मी तिला दोष देत नाही ! तिची काही चूक नाही ! चूक आहे ह्याच रांडिच्याची ! चुलीजवळ शेक घेत बसलेल्या ग्रिगरीवर पांतिलेयने बोट रोखले.

‘मी कुणाचं काय वाईट केलं?’ ग्रिगरीने विचारले.

‘माहीत नाय तुला ? माहीत नाही तुला संताना ?’

‘नाय माहीत !’

पांतिलेयने उडी मारली तसा बाक कोलमडला. तो ग्रिगरीच्या जवळ गेला. नतालियानं मोजा खाली टाकला. तिच्या हातातील सुया जमिनीवर खणखणल्या. तो आवाज ऐकून एका मांजराच्या पिलाने चुलीच्या ओटघाबरून खाली उडी मारली आणि वळवलेल्या डावलीने ते तो लोकरीचा गुंडा पेटीकडे घापटू लागले.

‘मला तुला जे सांगायचंय ते हे !’ म्हातारा हळू हळू विचारपूर्वक बोलू लागला. ‘तुला जर नतालियाबरोबर रहायचं नसेल तर ह्या घरातून चालता हो ! आणि जा कुठं वाट फुटेल तिकडे ! हेच मला तुला सांगायचंय ! कुठं वाट फुटेल तिकडे जा !’ थंड आवाजात त्याने पुन्हा सांगितले. आणि मागे वळून ते पडलेले बाकडे उचलून नीट केले.

दुन्या अंथरणात बसली होती. तिचे विलोल भयभीत नेत्र इकडून तिकडे मिरमिरत होते.

‘हे मी काही रामान बोलत नाही बाबा ?’ प्रिगरीच्या आवाजात सकंय घोमरेपणा आला होता. ‘मी काही माझ्या मनानं लग्न केलं नाही ! तुम्हीच माझं लग्न लावून दिलंत ! नतालियापुरतं बोलायचं तर मी काही तिला थोडवीत नाही ! तिला हवं असेल तर जाऊ दे तिला माहेरी !’

‘तू स्वतःच चालता हो !’

‘होवो !’

‘जा-मसणात जा !’

‘जातो-! जातो-! एबडी घाई करू नको !’ बिछान्यावर पडलेल्या भेडेकातडी कुडत्याची बाही पकडीत प्रिगरी म्हणाला. त्याच्या नाकपुड्या फुगल्या होत्या. उकळत्या क्रोधाने त्याचा संबंध देह धरघरत होता. त्याचा क्रोध बापा-सारखाच होता. सरमिसळ झालेले तेच तुकी आणि कक्षाक रक्त त्याच्या घमण्यातून बाह्यत होते आणि ह्या क्षणी तरी त्याचे एकमेकाशी साम्य अनन्य-साधारण होते.

‘कुठं चाललास तू ?’ प्रिगरीचा दंड पकडीत इलिनियना विव्हुळली. तिला जोराने ढकलून देऊन त्याने आपली लोकरी टोपी उचलली.

‘जाऊ दे त्याला-! गटारातल्या इकराला ! जाऊ दे त्याला ! नष्ट होऊ दे ! जा ! जा !! जा !!! चालता हो !’ दार सत्ताड उघडून म्हातारा कडाडला.

प्रिगरी घाबत पावलाण उतरून गेला. शेवटचा त्यानं ऐकलेला आवाज नतालियाच्या अनिवार इशनाचा होता. गोठवल्या रात्रीने खेड्याला मिठी घातलेली होती. कृष्ण आभाळातून बोचणारे हिम पडत होते. डॉनवरील तडकणा-या बर्फाचे आवाज तोफेच्या बारासारखे घुमत होते. धापा टाकीत प्रिगरी फाटकातून घाबत बाहेर गेला. खेड्याच्या दूर टोकाला कुत्री बेसूर भुंकत होती. गोठलेंत्या घुंव्यातून उजेडाचे पिवळे ठिपके चमकत होते.

रस्त्यावरून शून्यपणे तो जालत होता. आस्ताखोवच्या खिडक्यांची काळोखी हिऱ्याच्या प्रमेसारखी चमकत होती.

‘मिशा !’ फाटकातून नतालियाने मारलेली व्याकूळ हाक त्याच्या कानावर आली.

‘खड्ड्यात गेलीस ! वेरिणी !’ ग्रिगरीने दात कात आपल्या चालण्याचा वेग वाढवला.

‘मिशा, परत ये !’

पहिल्याच आडव्या गल्लीत तो क्षिगत्यासारखा ठेचाळला. तिची दूरवरची व्यथित हाक त्याने शेवटी शेवटी ऐकली.

‘मिशा, लाडक्या !’

झपाट्याने चौक ओलांडून तो रस्त्या फाट्यावर खचकला. ओळखीच्या पोरानेची नावे आठवीत कुणाकडे रात्र घालवावी असा तो विचार करू लागला. मिशा कोशेबाईकडे जायचे त्याने ठरवले. आपली आई, बहीण आणि दोन लहान भावंडांबरोबर मिशा कोशेबाई एका एकाकी झपाच्या घरात टेकडीजबळच रहात असे. ग्रिगरीने त्यांच्या अंगणात प्रवेश करून चिमुकल्या खिडकीवर टकटक केले.

‘कोण आहे ?’

‘मिशा आहे का ?’

‘आहे ! कोण आलाय ?’

‘मी आहे ! ग्रिगरी मेलीखोव !’

मिनिटभराने पहिल्या झोपेतून जागा झालेल्या मिशाने दार उघडले.

‘मिशा, तू ?’

‘मीच !’

‘ह्या अवेळ रात्रीचं काय काम काढलंस ?’

‘मला आत घे ! आत बोलू या !’

पडवीत ग्रिगरीने मिशाचे कोपर पकडले आणि योग्य ते शब्दून सुचल्या-बद्दल स्वतःला शिथ्या देत तो कुजबुजला, ‘रात्र तुझ्या इथे काढायचीय मला ! घरच्या लोकांशी भांडून आलोय मी ! माझ्यासाठी खोली आहे का ? कुठंही जालेल !’

‘कुठं तरी करतो सोय ! कशाबद्दल भांडण झालं ?’

‘नंतर सांगेन तुला ! इथं दार कुठाय ? मला काही विसत नाही !’

बाकावर त्यानी ग्रिगरीला अंघरण घालून दिले. मिशकाची आई आपल्या

मल्लोच्याच अंवरणात निजली होती. तिची मुजबुज ऐकू येऊ नये म्हणून मिगरीने नेट्रेकातडी डोंब्यावरून ओढून घेतली आणि तो विचार करीत पडून राहिला. घरी आता काय चालू असेल असा विचार त्याच्या मनात आला. नताळिया माहेरी जाईल का? काही असो. आवुग्याला एक वेगळी कलाटणी मिळाली होती. आपण आता कुठे जावे? प्रश्नाचे उत्तरही मामीमाम झपाट्याने आले. उद्या आपण आक्सिनियाला बोलावून घ्यायचे आणि तिच्याबरोबर दबून दूर दूर कुवानला जायचे— खूप खूप दूर !

घसरत गेलेले माळरान, खेडी, गावे— अनोळखी. . . निष्प्रेम. . . मिगरीच्या मिटलेल्या डोळ्यांपुढे हे सारे तरळत होते. टेकड्यांच्या रांपापलीकडे. लांबलचक करड्या रस्त्याच्या पलीकडे.... मिळपा आकाशाची, आक्सिनियाच्या प्रीतीची, परिकथंतील बाह्यारी भूमी होती. अवेळी आलेल्या बहाराच्या बंडखोरपणाने ती जीती जास्तच आकर्षक बनलेली.

अज्ञाताच्या चालुलीने त्याची ओप आळवत होती. अखेरोस डोळा लागण्या-पूर्वी आपल्या मनावर कशाचे दडपण आलेले आहे ह्याची तो आठवण करू लागला. त्या पेंगलेल्या अवस्थेत त्याचे विचारधारेबरोबर जाणाऱ्या जहाजासारखे सहज आणि संक्षपणे बाह्यत होते. पण एवढ्यात भाटीवर आदळणाऱ्या जहाजा-प्रमाणे ते विचार कशावर तरी येऊन ठेचाल्लत होते. दिङ्मूढ करणाऱ्या त्या व्यवधानाशी तो झुंजत होता. त्याच्या मागीत हे काय आडवे आले होते ?

सकाळी उठल्यावर ते काम ते त्याला अचानक आठवले. त्याची फौजी नोकरी ! आक्सिनियाबरोबर तो कसा जाणार ? बसतात शिबीर होईल. पतझडीच्या भोसमात फौजेत दाखल व्हावे लागेल.

त्याने थोडीशी न्याहारी केली आणि मिसाला बाहेर पडवीत बोलावले.

‘मिशा, माझ्यासाठी अस्ताखोवच्या घरी जा. जातोस ?’

त्याने विचारले. ‘आक्सिनियाला म्हणावे की काळोख पडल्यानंतर पयन-चक्कीपाशी ये.’

‘आणि स्तिपानचं काय ?’ मिशाने चाचरत विचारले.

‘सांग काहीतरी काम होतं म्हणून !’

‘बरं ! जातो !’

‘तक्की ये म्हणावं तिला !’

‘बरं बरं !’

संध्याकाळी गिररी चक्कीकडे गेला आणि तिथे चुट्टा ओडीत बसला. मनगटावरच्या बाहीत त्याने चुट्टा लपवून धरली होती. चक्कीच्या पलीकडे मुकलेल्या मक्याच्या दांडक्यावर वारा टकरत होता. साखळदंडाने बांधलेल्या निश्चल हथेच्या बंधावर फाटलेल्या कॅनव्हासची धांदोटी फडफडत होती. उडून जाऊ न शकणाऱ्या प्रचंड पक्षाने गिरणीभोवती पंखाची फडफड करावी तसा त्याचा आवाज येत होता. आक्सिनिया कुठे दिसत नव्हती. पश्चिमेला अंधुकत्या, सोनेरी मुलाम्याच्या जांभळारित सूर्य बुडून गेला होता. पूर्वेकडून ताजे वारे बाहू लागले होते. वळूजीत अडकून पडलेल्या चंद्राला काळोख गाठू लागला होता. पवनचक्कीच्या वरचे लालबुंद निळ्या-रंगछटांचे आकाश आता काळेकभिन्न झाले होते. दिवसाच्या गजबजीचे शेवटचे आवाज खेड्यावर तरंगत होते.

त्याने लामोपाठ तीन चुट्टे ओढले. शेवटचे थोटूक त्याने तुडविलेल्या बर्फात खुपसले आणि संचित उद्वेगाने तो आजूबाजूला पाहू लागला. चक्कीपासून खेड्याकडे गेलेल्या अर्धवट पाघळत्या चाकरीच्या काळवंडलेल्या खुणा बर्फात दिसत होत्या. दृष्टिपथात चिटपाखरू नव्हते. तो उभा राहिला. अंगाला आठोखेपिठोखे दिले आणि मिशाच्या खिडकीतून खुणावणाऱ्या लूकलुकत्या उजेडाच्या दिशेने तो निघाला. दाताच्या फटीतून शीठ घालीत तो अंगणाजवळ येत होता. एवढ्यात आक्सिनियाच्या अंगावर तो आवळला. ती घाबत आल्याचे दिसत होते. तिला घ्राप लागली होती. हिवाळी बाऱ्याच्या म्हणा किंवा माळरानातील ताज्या पयेणाचा म्हणा- एक सूक्ष्म गंध तिच्या टवटवीत गारठलेल्या तोंडाला येत होता.

‘किती वेळ वाट बघत बसलो होतो ! वाटलं तू काही येत नाहीस !’

‘स्तिपानला वाटेला लाबायचा होता !’

‘तुझ्यापायी गारठून गेलो चांडाळणी !’

‘मी गरम आहे ! तुला ऊब देते !’ लोकरीचे अस्तर लाबलेला आपला ओट तिने उघडला आणि ओक वृक्षाला हांपच्या लतेने वेडावा तसा त्याला पेटला.

‘का बोलावलंस ?’

‘हात बाजूला कर तुझे ! कुर्णातरी येईल !’

‘घरच्याशी मांडण झालं ?’

‘मी त्यांना सोडलंय ! रात्र मिशाच्या घरी काढली ! आता बेघर कुत्ता झालोय !’

‘काय करणार आता ?’ आक्सिनियाने आपली मिठी सेल केली आणि सहारून कोट घट्ट लपेटून घेतला.

‘तिकडे कुंपणाकडे आऊ या पिशा ! रस्त्याच्या मध्येच असं उभं नाही राहता यायचं.’

ते रस्त्यावरून बाजूला बघले. साचलेला बर्फ बाजूला लोटून ग्रिगरी बंडमार करकरत्या कुडाच्या कुंपणाला टेकला.

‘नतालिया माहेरी गेली का काही ठाऊक आहे ?’

‘कुणास ठाऊक ! मला वाटतं जाईल ! इथं काही रहाणार ?’

आक्सिनियाचे गारठलेले हात ग्रिगरीने आपल्या कोटाच्या बाह्यात घेतले तिचे नाजूक मनगट दाखीत स्थाने विचारले, ‘आणि आपलं काय ?’

‘मला नाही ठाऊक राजा ! तुला जे चांगलं वाटेल ते !’

‘स्तिपानला सोडून देशील ?’

‘एका पायावर ! म्हणशील तर आजच्या आज !’

‘आपण कुठं तरी नोकरी बघू ! कसेतरी राहू !’

‘तू बरोबर असलास तर माझीच जू मुद्दा लांबावर घ्यायला तयार आहे मी ! तुझ्याबरोबर राहण्यासाठी काही पाट्टे लें करेन !’

एकमेकांना ऊब देत ती दोघे लगटून उभी होती. ग्रिगरीला अंग चाळवावेसे वाटत नव्हते. वाऱ्याकडे तोंड करून तो उभा होता. त्याच्या नाकपुड्या घरघरत होत्या. पापण्या झाकलेल्या होत्या. आक्सिनियाने आपला चेहरा त्याच्या बगलेत गुपमला होता. त्याच्या घामाचा ओळखीचा धूंद करणारा गंध ती भेट होती आणि ग्रिगरीच्या नजरेपासून लपवलेले तिचे निळाजरे हावरे ओठ तृप्त मुखाच्या आनंदी स्मितात घरघरत होते.

‘उद्या मी मोलोवला जाऊन भेटतो ! तो एकादवेळी मला काम देईल !’ आक्सिनियाच्या मनगटावरील पकड बदलीत ग्रिगरी म्हणाला.

त्याच्या आवळलेल्या बोटांनी ते घामेजले होते.

आक्सिनिया काहीच बोलली नाही. तिने मानही वर केली नाही. वाऱ्याची झुळुक निवून जावी तशी तिचे मुखावरचे स्मितहास्य ओघळून गेले आणि तिच्या विस्फारलेल्या डोळ्यात लकाकणारी चिंता आणि भीती ह्यामुळे तिचे तोंड भयभीत इवापदासारखे दिसू लागले. ‘ह्याला सांगू का नको ?’

आपल्याला दिवस गेल्याचे आठवून तिच्या मनात हा प्रश्न उभा राहिला. ‘ह्याला सांगितलंय पाहिजे !’ तिने निश्चय केला पण अचानक भयाने घराकून तिने तो भयंकर विचार पिटाळून लावला. स्त्रीमुलभ प्रेरणेने तिने जाणले की त्याला हे सांगण्याचा हा क्षण नव्हे. ग्रिगरीला आपण कायमची मुकू हे तिने

ओळखले. काळजाच्या खाली उसळणाऱ्या घेणारे बालक प्रिगरीचे आहे की स्तिपानचे आहे ह्याबद्दल साशंक असणाऱ्या तिने स्वतःची फसवणूक करून घ्याला न सांगण्याचेच ठरवले.

‘तू थरथरतेस का ? थंडी वाजत्येय ?’ आपला कोट तिच्या अंगाभोवती लपेटित प्रिगरीने विचारले.

‘थोडीशी वाजत्येय ! मला जायला हवं प्रिशा !’

‘स्तिपान परत येईल आणि मी बाहेर गेलेली कळेल त्याला !’

‘कुठं गेलाय तो ?’

‘आनिकेईकाच्याकडे पत्ते खेळायला गेलाय !’

ती दोघे विलग झाली. तिच्या ओठांचा गंध प्रिगरीच्या ओठावर रेंगाळत होता. हिवाळी वाऱ्याचा गंध किंवा कदाचित् भालरानावर वासंतिाक दिडकावा-झाल्यानंतर पयेणाऱ्या येणारा तो दूरवरचा गंध !

आक्सिनिया आडगळतीत बळली. पुढे झुकून ती जवळजवळ पळतच गेली. पतझडीच्या मोसमातील चिखल गुरांच्या पावलांनी जिथे घुसळला गेला होता त्या विहिरीजवळ ती बेडीवाकडी अडखळली. एका मोठलेल्या डेकळात तिचे पाऊल फसले आणि तिच्या पोटातून जीवघेणी कळ आली. तिने कुंयणाचा आधार घेतला. ती कळ हळूहळू गेली. पण जिवंत आणि फिरणारे असे काहीतरी संतापाने आणि आवेशाने पुनःपुन्हा पुनः पुन्हा तिच्या कुशीवर झटचा घेत होते !

११.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी प्रिगरी मोखोवला भेटायला गेला. मोखोव नुकतेच दुकानातून परतले होते आणि जेवायच्या खोलीत प्रात्योपीनशी बोलत बसले होते. त्या खोलीच्या भिंतींना उंची ओकरंगी कागद लावलेला होता. मदिरेसारखा लाल दिसणाऱ्या कडक चहाचे ते घुटके घेत होते. दिवाणखान्यात टोपी ठेऊन प्रिगरी आत गेला.

‘आपल्याशी जरा बोलायचंय सेर्गेई प्लातोनोविच !’

‘ओहो ? कोण पातिलेय मेलिखोवचा मुलगा ना तू ? काय हंबय तुला ?’

‘आपल्याकडे नोकरी मिळेल वा ते विचारायला आलो होतो !’

प्रिगरी बोलत असताना दार करकरले आणि लॅफ्टनंटच्या दुष्टाचे माकूल लावलेल्या, शेवाळी कागळ घातलेल्या एका तडण अंमलदाराने तिचे प्रवेश केला. त्याच्या हातात वर्तमानपत्राची पडो होती. गेल्या उन्हाळ्यात मितका कोर्शुनोवने दारमंतीत हरवलेला हाच तो तडण लिस्तनित्सकी हे प्रिगरीने ओळखले. मोखोवने त्या अंमलदारापुढे खुर्ची सरकावली आणि ते परत प्रिगरीकडे बघले,

‘आपल्या पोराला नोकरीला लावाय एवढं तुझ्या बापाचं दिवाळं निघालं वाटतं ?’ त्यानी चवकशी केली.

‘मी त्याच्या घरात आता राहात नाही !’

‘त्याला सोडून दिला ?’

‘होय !’

‘तुला आनंदानं ठेवून घेतला असता ! तुझ्या घरच्या लोकाना मी ओळखतो ! कपडाळू माणसं आहेत ! पण दुर्दैवानं माझ्याकडं देण्यासारखं कामच नाही !’

‘काम प्रकार आहे ?’ मेजाजवळ खुर्ची ओढून घेत लिस्तनित्सकीने नोकरी केली.

‘हा पोरगा नोकरी शोचायला आलाय !’

‘मोतहारी करायला येते ? एकाबेळी चार पाच घोडी हाकू शकशील ?’ बहा डबळीत त्या अंमलदाराने विचारले.

‘हाकू शकेन ! आमच्या सहा घोड्यांची मीच उस्तबारी करात होतो !’

‘मला मोतहार हवाय ! तुझ्या अटी काय आहेत ?’

‘फार काही मागणं नाही माझ !’

‘तसं असेल तर उद्या आमच्या बाडीवर येऊन आमच्या बडिलाना भेट, डाऊक आहे घर ? यागोदनोयेला- इथून सुमारे आठ मैल आहे.’

‘होय माहीत आहे मला !’

‘मग ये तर उद्या सकाळी ! ठरवून टाकू आपण !’

प्रिगरी दाराकडे गेला. कोयंडा फिरवताना तो जरा अडखळला आणि म्हणाला, ‘हुजूर, मला आपल्याशी जरा खाजगी बोलायचंय !’

बाहेरच्या अर्धे अंधाच्या पडवीत लिस्तनित्सकी प्रिगरीच्या मागोमाग गेला. सज्जाच्या दरवाज्याच्या व्हिनीशन काचेतून गुलाबी प्रकाश मंदपणे सिरपत होता.

‘हं ! काय म्हणणं आहे ?’

‘मी एकटा नाहीय ! प्रिगरीचा चेहरा लालबुंद होऊन गेला. ‘माझ्या बरोबर एक बाईमाणूस आहे ! तिच्यासाठीही आपल्याकडे काही काम मिळू शकेल का ?’

‘तुझी बायको ?’ त्या प्रकाशात गुलाबी छटा आलेल्या आपल्या भुंबया उंचावीत लिस्तेनित्सकीने हसून विचारले.

‘दुसऱ्या कुणाचीतरी बायको आहे.

‘अस्सं अस्सं ! ठीक आहे ! गडीमाणसांचा संपाक करायला ठेवून देऊ तिला ! पण तिचा नवरा कुठाय ?’

‘इयंच खेड्यात आहे !’

‘म्हणजे दुसऱ्याची बायको पळवलीस तर !’

‘तीच होऊन आलेय !’

‘गुलाबी भानगड आहे तर. ठीक ! उद्या ये जाऊ शकतोस आता !’

दुसऱ्या दिवशी सकाळी आठ वाजता प्रिगरी यामोदनोएला आला. घराला पडदीचे आणि गिलाव्याच्या भितीचे कुसू घातलेले होते. प्रशस्त चौपटीत वेडी-वाकडी पसरलेली कटवरे, कौलारू छपराचा एक पाखं रंगीबेरंगी सपरेलान्ती १९१० हा इसवीसनाचा आकडा स्थावर तयार केलेला, गडी माणसाच्या बराकी, म्हाणीघर, तबॅले, कोंबड्यांची खुराडी, गोठा, एक लांबलचक आंगर आणि रपशाळा.

ते विस्तीर्ण आणि जुनाट घर एका राईत बिसावले होते. राईच्या पलीकडे पारमडलेल्या हिवरचा कवरा तट आणि माळरानाची वळुंजी होती. त्याच्या पिंगट शेड्यावर कावळ्यांची रिकामी घरटी हेलकावत होती. चौपटीत पाऊल ठेवताच क्रायमियन शिकारी कुत्र्यांच्या घोळक्याने त्याचे स्वागत केले. डोळ्यावर तरंज आलेल्या एका म्हातान्या कुत्रीने त्याला प्रथम हुंगले आणि मुंडी खाली घालून ती त्याच्या मागोमाग गेली. गडीमाणसांच्या बराकीत एक सैपाकीण एका तरण्या, तोंडावर पिवळे डाग असणाऱ्या मोलकरणीशी तणतणत होती. बाबरओठाचा एक मुकादम दरवाज्याच्या पवलाणावर चुट्टा ओढीत बसला होता. त्याच्या डोक्यावर घुराचा एक ढग तयार झाला होता. मोलकरीण प्रिगरीला घरात घेऊन गेली. दिवाणखान्यात कुत्र्यांचा आणि बिनकमावलेल्या कातड्याचा भपकारा येत होता. मेजावर दुराटीचा एक मोंढणा आणि हिरव्या नखीला दुस्ता आलेली पारध-पडशी पडलेली होती.

'वाकटे सरकार तुला डोळावतायत !' बाजूच्या दरवाज्यातून मोलकरणीने प्रिगरीला हाक मारली. आपल्या चिबल लागलेल्या बुटाकडे प्रिगरीने अवग्रहतीने पाहिले आणि त्याने आत पाऊल टाकले. खिडकी जवळच्या पलंगावर लिस्तनित्सकी लोळत होता. परांप्या दुलईवर तंबाखूची पेटी आणि धूम्रपानाचा सरंजाम होता. त्या अंमलदाराने कागदात तंबाखू घालून चुट्टा वळवून घेतला. आपल्या पांढऱ्या सदऱ्याची गुंडी लावली आणि तो म्हणाला, 'अगदी वेळेवर आलास ! घाब माझे बाबा एका मिनिटात हवे येतील !'

प्रिगरी दारापाशी उभा होता. एवढ्यात पुढच्या खोलीतून पावलांचा आवाज आलेला त्याने ऐकला आणि दारानुन एका घनगंभीर आवाजात कुणीतरी विचारले,

'शोपलायस काय यवगेनी ?'

'आत या ना !'

काळे नमदी बूट घातलेले एक वृद्ध गृहस्थ आत आले. प्रिगरीने डोळ्यांच्या कोपऱ्यातून त्यांच्याकडे पाहिले. पातळ बाकदार नाक आणि नाकाखाली तंबाखूने पिचले डाग पडलेले पांढऱ्या मिशांचे छप्पर. ही वैशिष्ट्ये त्याच्या डोळ्यात तत्क्षणी ठसली. म्हातारे लिस्तनित्सकी उंचेपुरे आणि रंद खांदी असलेले पण कडकांगी होते. उंडाच्या केसांचा लांबलचक कर्गोल त्यानी घातला होता. त्याची गळपट्टी त्यांच्या सुरकुतलेल्या मानेभोवती दिल्या कासासारखी पडली होती. त्याचे गळूळ डोळे नाकाच्या दांड्याला लागूनच होते.

'पपा, मी तुम्हाला बोललो होतो ना तो हा कोचमन ! पोरमा चांगल्या बराण्यातला आहे !'

'कुणाचा मुलगा ?' म्हातारबुवानी खणखणीत आवाजात पृच्छा केली.

'भेलेखोवचा !'

'कुठला भेलेखोव ?'

'पातेलेय भेलंखोव !'

'मला प्रोकोफी ठाऊक होता ! पातेलेयही आठवतो मला ! लंगडा आहे तोच ना ?'

'जी हुजूर !' प्रिगरीने उत्तर दिले. टाचेला टाच जुळवून तो एकदम ताठ उभा राहिला. रस्तो-तुर्की युद्धात बहादुरी गाजवलेल्या आणि आता पेन्शन घेतलेल्या जनरल लिस्तनित्सकी ह्यांच्याबद्दल बापाने सांगितलेल्या कथा त्याला आठवल्या.

‘नोकरी का बंधनोयस ?’ डोक्यावर डग मडगडले

‘मी बापाघरी राहात नाही, हुजूर !’

‘मोलमजुरी करणारा तू कसला रेकझाक ? बापाच्या बरातून बाहेर पडलास तेव्हा त्यानं काही सोय केली नाही का तुझी ?’

‘नाही केली हुजूर’

‘अस्स ! मग वेगळी गोष्ट आहे ! तुझ्या बायकोलाही काम हवंय म्हणतोस ?’

धाकट्या लिस्तनिस्सकीचा पलंग मोठ्याने करकरला. ग्रिगरीने त्याच्या दिशेने नजर टाकली. तो अमलदार डोळा घालीत मान हलवीत होता.

‘जी हुजूर !’

‘हे ‘जी हुजूर बंद कर ! मला नाही आवडत ! महिन्याला आठ कबलस् पगार मिळेल ! तुम्हाला दोघाना मिळून ! तुझ्या बायकोला मडीमाणसांचा आणि आल्यागेत्या मजुरांचा सैपाक करायला लागेल ! कबूल आहे ?’

‘जी !’

‘उद्या सकाळी रुजू हो ! पूर्वीच्या कोचमनच्या बराकीत रहायला लाग !’

‘कालची शिकार कशी झाली ?’ आपली तिफंद पात्रले पालिच्यावर ठेवीत लिस्तनिस्सकीने बडिलाना विचारले.

‘ग्रेम्यचिय जवळच्या घळीतून आम्ही एक कोल्हा हुसकला. रानापर्यंत त्याचा पिच्छा केला ! पण बिलंदर होता ! कुत्र्यांना त्यानं हुलकावणी दिली !’

‘काझबेक अजून लंगडतोय ?’

‘बाचा पाय मुरगळला वाटतं. चल आटप येवगेनी नाष्टा निवून चाललाय.’

म्हातारा ग्रिगरीकडे वळला आणि आपल्या किडकिडीत बोटांच्या चुटक्या वाजवीत म्हणाला,

‘चल पळ ! बरोबर आठला हुजर हो !’

ग्रिगरी बाहेर गेला. कोठाराच्या पलीकडच्या टोकाला बर्फ तसलेल्या जमिनीच्या तुकड्यावर कुत्र्यांचे टोळकें ऊन खात बसले होते. डोळ्यांवर तरंग आलेली म्हातारी कुत्री तरातरा ग्रिगरीजवळ आली. त्याला तिने पछाडीला हुंगले आणि मुंडी तशीच दुःखाने खाली झुकवून ती थोडेसे अंतर त्याच्या मागोमाग चालत गेली आणि मग परत फिरली !

आक्सिनियाने स्वयंपाक लोकर आटोपला. विस्तव राखेखाली दडपला आणि घुराडे बंध केले. बशा विसळल्या आणि खिडकीबाहेर अंगणात नजर टाकली. मेलेखोवच्या अंगणाला लागून असलेल्या कुपाटीजवळ रचलेल्या आवटघाशेजारी स्तिपान उभा होता. त्याच्या करारी ओठाच्या कोपऱ्यात अर्धा ओढलेला चुट्टा त्याने आबळून धरलेला होता. मांगराचा डावा कोपरा ठेपुसला होता. त्याची हुस्ती करण्यासाठी चांगलासा काभेरा तो शोषीत होता.

दोन्ही गालावर गुलाबी लज्जा आणि डोळ्यात नवतीच्या चांदण्या घेऊनच आज आक्सिनिया जागी झाली होती. व्याहारी करताना तो बदल स्तिपानला जाणवला.

‘तुला काय झालंय?’ त्याने न राहवून विचारले.

‘काय झालंय?’ त्याचाच प्रश्न आक्सिनियाने परत विचारला. तिचा चेहरा आरक्त होऊन गेला.

‘तुझं तोंड कम तेल चोपडल्यागत चकाकतंय !’

‘आगीच्या घमीनं असेल !’ असे म्हणून आक्सिनिया वळली. मिशा कोवोईची बहिण येथेय का ते बघायला तिने खिडकीबाहेर चोरटा दृष्टिने टाकला.

पण ऐन दुपार टळून गेल्यानंतरच ती मुलगी आली. वाट बघत राहण्याने हेराण झालेल्या आक्सिनियाने एकदम विचारलं.

‘माझ्याकडे काही काम आहे माणुतका ?’

‘थोडावेळ बाहेर ये !’

सफेदा दिलेल्या चुल्हाणावर बसवलेल्या आरदाच्या तुकड्यापुढे स्तिपान उभा होता. बैलाच्या शिंगापामून बनवलेल्या लहानशा कंगव्याने तो आपली केसांची बट आणि भुव्या रंगाच्या मिशा बिचरत होता.

‘तू बाहेर जाणार आहेस ?’

त्याने ताबडतोब उत्तर दिले नाही. कंगवा पाटलोणीच्या खिशात ठेवला चुल्हाण्याच्या ओट्यावर असलेला पत्त्याचा कोंट आणि तिथेच पडलेली तंबाखूची

बंची उचलली. नंतर तो म्हणाला, 'मी थोडावेळ आनिकुशकाकडे जाऊन येणार आहे !'

'धरी कधी राहतोस का ? रोज रात्री पत्ते चाललेत ! रात्रीच्या रात्री नुसते पत्ते खेळण !'

'बरं बरं ! ऐकलंय मी हे तुझ्याकडून !'

'परत 'पोंटून' खेळणार आहेस वाटतं ?'

'अग दे न् सोडून आक्सिनिया ! ते बघ कुणीतरी आलंय तुझ्याकडे !'

आक्सिनिया आदबरीपणे पडवीत गेली. तोंडावर पिचळे डाग पडलेल्या गुळाची चेहऱ्याच्या माथुतकाने तिच्याकडे पाहून स्मित केले.

'प्रिंसा परत आलाय !'

'मग ?'

'काळोख पडल्याबरोबर आमच्याकडे त्यानं तुला बोलावलंय !'

मुलीचा हात धरून आक्सिनियाने तिला उज्ज्वाराकडे नेले.

'हळू बोल बाई ! हळू बोल ! आणखी काही निरोप सांगितलाय का ?'

'त्यानं तुझं सगळं सामान बरोबर घेऊन यायला सांगितलंय !'

सर्वांग तापून उठलेल्या थरथरणाऱ्या आक्सिनियाचे पाय जागेवर ठरेनात. तिने घळून स्वयंपाकघराच्या दाराकडे नजर टाकली.

'अरे देवा ! आता मी कशी ! एवढ्या सटपट ? बरं ! चांब ! त्याला म्हणावं मी शक्यतेबद्दल लौकर येतेच ! पण तो कुठं भेटणार आहे मला ?'

'तुला आमच्या घरी बोलावलंय !'

'अगबाई ! नको नको !'

'बराय ! त्याला बाहेर येऊन तुझी वाट पहायला सांगते !'

आक्सिनिया आत गेली. तेव्हा स्तिपान अंगावर कोट चढवीत होता. आणि वर टांगलेल्या दिव्याकडे टाचा उंचावून चुट्टा शिलगावीत होता.

'कशाला आली होती ?' चुट्ट्याच्या दोन मुरव्याच्या दरम्यान त्याने विचारले.

'कोण ?'

'ती कोसेबोईकडची मुलगी !'

'हां हा ! आपल्याला अगा फाडून दे म्हणून सांगायला आली होती !'

चुट्ट्याच्या टोकावरची राख फुंकरीने उडवून लावीत स्तिपान दाराजवळ गेला.

‘तू झोपून टाक ! माझी वाट बघू नको !’

‘बरं बरं !’

स्तिपान बाहेर पडला. खिडकीच्या तांबडानावर बर्फ मोठलेला होता. त्या खिडकीजवळ ठेवलेल्या बाकाकडे धावत जाऊन आविसनिय्या गुडघ्यावर बसली. बर्फ तुडवीत जाणाऱ्या स्तिपानचा फाटकापर्यंत होत गेलेला पदरच तिने ऐकला. त्याच्याने त्याच्या खुट्ट्यामधून एक गुरुल्लीग उडाला आणि ती खिडकीपर्यंत आला. तांबडानावरचा बर्फ तिचे वितळला होता त्या गोलाकारातून आविसनिय्याला त्याची लोकरी टोपी आणि रापलेल्या गालाची ठेवण ह्यांचे ओझरते दर्शन झाले.

मोठ्या संदुकीत ठेवलेली आपली जाकिटे, जमे, कमाल, स्त्री धन हे सगळे तिने बांदल गडबडीने बाहेर काढले आणि एका मोठ्या शालीत ते कोबले. धापा टाकणारी तारवढलेल्या डोळ्यांची आविसनिय्या एकदा दोबटची सासवनात जाऊन आली, तिने घालवले आणि पावलाणावरून धावत खाली गेली. मुराकडे बघायला म्हणून मेलेझोवच्या घरातून कुणीतरी बाहेर दगवले. पावलाचा ती आवाज नाहीसा होईपर्यंत ती थांबली. नंतर तिने सातळी लावून फाटक बंद केले आणि डॉनच्या दिशेने ती धावत सुटली. तिच्या डोक्यावरील कमालाखालून निसटलेल्या बटा तिच्या गालावर लोळत होत्या. बोंबके उराशी आवळून आडगल्लीतून ती जेव्हा कोडोबोर्डच्या झोपडीच्या दिशेने चालू लागली तेव्हा तिचे त्राणच गेले. पायात मणामणाच्या बेंडचा वातल्यासारखी ती पाऊल ओढू लागली.

तिची वाट बघत प्रिमरी फाटकापाशी थांबला होता. तिचे बोंबके त्याने आपल्या हातात घेतले आणि निःशब्दपणे ती तिच्या पुढे होऊन माळरानाकडे चालू लागला. मल्लणीच्या खळपापलीकडे गेल्यावर आविसनिय्याने चाल मंदावली तिने प्रिमरीची बाही पकडून म्हटले, ‘थांब जरा !’

‘कदासाठी ? आज चंद्र उशीरा उगवणारं ! आपल्याला धाई करायला हवी !’

‘थांब प्रिशा !’ ती थांबली आणि कळवळून ती ओणावली.

‘काम झालं तुला ?’ तिच्याबरोबर ओणावत प्रिमरीने विचारले.

‘पोटात कासंतरी होतंय ! काहीतरी वजन उचलल्यानं असेल !’ आपल्या मुकलेल्या ओठांवरून तिने जीम फिरवली. वेदनेने पिळवटून तिने डोळे इतके गच्च आवळून घेतले की तिला पुढे काजवे दिसू लागले. आपले तिने पोट हाताने आवळून धरले होते. क्षणभर ती उभी होती, कळवळून परत ओणावली. नंतर सुटलेल्या बटा कमालाखाली सरकावून ती परत चालू लागली.

‘बरं वाटतं आता ! चल !

‘मी तुला कुठं घेऊन जाणार आहे तेमुद्दा बिचारलं नाहीस ! कदाचित जवळपासच्या डोंगराकपारीत नेऊन तुझा कडेलोटही करून देईन !’ असे म्हणून त्या काळोखात भिंगरीने स्मित केले.

‘माझ्या हिरोबी आता सगळं संपलं आहे ! आता मी बाधारी फिरू शकत नाही !’

त्या दिवशी स्तिपान नेहमीप्रमाणे मध्यरात्री परत आला. प्रथम तो तबेल्यात गेला. पसरलेल्या कडव्याचा गळग गोंळा करून त्याने तो परत गव्हाणीत ठेऊन दिला. घोंड्याचे बागदोर काढले आणि तो घरात गेला. ‘संध्याकाळी कुठंतरी बाहेर गेलेली दिसत्येय’ फाटकाची साखळी काढताना त्याच्या मनात विचार आला. तो सायबानात गेला, दार बट्ट लावून घेतले आणि काडी उजळली. त्या दिवशी संध्याकाळपासून त्याची वृत्ती ‘जितं मया’ अशी होती. (काडे पेट्ट्याचा जुगार ते खेळले होते) म्हणून तो निवांत आणि सूस्त होता. त्याने दिवा लावला. सायबानातील पसारा पाहून त्याने आ केला. त्या पसऱ्याचे कारण त्याला उमनेना, जरा चकित होऊन तो चाफेखणीत गेला. संदुकीने काळतोंड्या ‘आ’ वासला होता. गडबडीत आक्सिनिया विसरून गेलेले जुने जाकीट जमिनीवर पडले होते. अंगावरचा मेंढेकातडी स्तिपानने ओरबाडून काढला आणि दिवा आणायला तो परत सायबानात धावला. चाफेखणीत त्याने चौडाजूला नजर टाकली आणि अखंडीस एकूण प्रकार त्याच्या ध्यानात आला. हातातला दिवा त्याने टाकून दिला. आणि आपण काय करतोय ह्याचे भान न राहवून त्याने भिंतीवर लटकवलेली तलवार खसकन् ओढून काढली आणि बोटांच्या धिरा तटतटून उभ्या राहीस्तो तिचा परज करकचून आवळला. आक्सिनियाचे निळे-पिवळे जाकीट त्याने तलवारीच्या टोकावर वर उचलून हवेत उडवले आणि ते खाली पडायच्या आत तलवारीचा सपकन वार करून त्याचे दोन तुकडे केले.

हिस्त्र शोकाने हिरवा निळा होऊन गेलेल्या स्तिपानने त्या जुन्या जाकीटाचे तुकडे पुनः पुन्हा आडधापर्यंत उडवले. हवेतल्या हवेत त्याच्या घांदाटघा करणारे ते तिखट पाते ‘मुई s’ अशा नादाने धुमत राहिले !

मग मूठ उपसून काढून त्याने ती तलवार कोपऱ्यात भिरकाडून दिली. स्वयंपाक घरात जाऊन तो मेजापाशी बसला. डोके खाली घालून आपल्या वरवरल्या पोलादी बोटांनी तो त्या मेजाचा बिन घुतलेल्या पुण्ड्रमावहन हात फिरवीत बसला !

संकटे एकएकटी येत नसतात ! विंगरी घर सोडून गेला त्याच्या दुसऱ्या दिवशी सकाळी हेट-बाबाच्या निष्काळजीपणापायी मिरोन कोर्नुनोव्हच्या पिडी-जात बेलाने त्याच्या सर्वोत्कृष्ट घोडीच्या गळघांत शिग खुपसले, पांढराफटक पडलेला बेभान झालेला चळचळा कापणारा हेटबाबा घाबत घरात आला आणि म्हणाला,

‘मालक, घात झाला ! ते बैल ! त्याचं मडं नेलं ! त्या हलकट बेलानं !

‘अरे, काय झालं काय बेलानं ?’ मिरोननी बाबकून विचारले.

‘त्याने घोडीला मारलं ! शिग खुपसलं !’

अधंघट कपडघांत मिरोन घाबत अंगणात गेले. विहिरीजवळ मितका त्या तांबड्या पाच वर्गाच्या बेलाना मेढक्याने बडवीत होता. मूडी खाली घातलेल्या त्या बंलाच्या मानेचे पांळे जमिनीला बसटत होते आणि खुरानी बर्फ घुसळीत गोपटीला गोलंकार करून चंदेरी भुकणी तो उघळीत होता. त्या झांडपण्याने मऊ येण्याऐवजी तो खरखरीत डरकाळघा कोडीत होता आणि उघळून जाण्याच्या आवेलात असल्यासारखा जमिनीवर दुगाण्या झाडत होता. आकांताची डरकाळी त्याच्या कंठात दाटून आली होती. त्याच्या पट्ट्याला धरून त्याला मागे खेचणाऱ्या मिळेईला न जुमानता तोंडाने शिब्यांचा भडोमार करीत मितका बेलाला नाकावर, कुशीत दणके घालीत होता.

‘माणं हो मितका ! देवाची आण आहे ! तो शिग भोसकील ! मालक त्याला सोसा ना !’

मिरोन घाबत विहिरीकडे गेले. घोडी कुपाटीजवळ उभी होती. तिची मुडी दुःखाने खाली लोंबली होती. तिचे काळेभोर बरखाली होणारे पुठे घामाने नियळत होते. मानेवरून छातीवर आणि छातीवरून खाली बर्फात रक्ताची धार लागली होती. तिची किवकट कस्तानी पाठ आणि कुशी बरबरेत हास्या यामुळे तिचे फरे बिलक्षण सहायत होते.

मिरोन घाबत तिच्या पुढच्या बाजूला गेले. माणसाचा हात जाईल अशा मुलाची रंगाच्या आणि आतील श्वासनलिका दाखवणाऱ्या जखमेने तिची मान

काकली होती. तिची आयाळ घेऊन मिरोनने तिची गर्दन वर उचलली. त्या घोडीने आपले धुमधुंगते पाटलरंगी डोळे धन्यावर रोखले. ती जणू मूकपणे विचारित होती 'पुढे काय?' जणूकाय तिच्या प्रदनाला उत्तर म्हणून मिरोन किचाळले, 'घावा ! कुणाला तरी सांगा- ओकची साल उकळत्या पाण्यात भिजवून आणा ! जलदी !'

हेट-बावाच्या गळघाची घाटी गलिच्छ कातडीवर घरघरत होती. माडाची साल काढायला तो पळाला. मितका आपल्या वडिलांकडे आला. अंगणाने मिरवया घेणाऱ्या आणि दुरकणाऱ्या बंलावर त्याचा एक डोळा होता.

'घोडीला आयाळीत घेऊन ठेव !' त्याच्या वडिलांनी कर्मावले.

'कुणीतरी घावत जाऊन दोरा घेऊन या ! जलदी ! का देऊ एक लाफा ठेवून ?'

घोडीला दुःख होऊ नये म्हणून त्यांनी तिच्या किंचित केसाळ मुलायम प्रपाणाला दोरा बांधला. म्हातारे मिशाका लंगडत लंगडत आले. एका रंगीत बाळग्यात ओक-फळाच्या रंगाचा काढा कुणीतरी आणला.

'निवू दे !' ते डाफरले 'कार घरम आहे ना ? मिरोन, ऐकतोयस का तू ?'

'बाबा ! तुम्ही आत जा ! तुम्हाला वाहेरच्या हात मर्दी होईल !'

'मी म्हणतोय ते जरा निवू दे ! त्या घोडीचा काय जीवबीब घ्यायचाय का काय ?'

मिरोननी ती जवळ धुतली. गारठल्या बोटानी दाबणात दोरा ओबला आणि दोन्ही कडा धिवून सुरेख टाका घातला. ते घरात जायला बळतात ते बळतात तोच त्यांची बायका सायबानातून घावत आली. तिचे मुजीर गाल नेदरल्याने विवर्ण झाले होते. नवऱ्याला एका बाजूला बोलावून ती म्हणाली,

'नतालिया आल्बेय, मिरोन ! अरे देवा रे देवा !'

'अग पण काय झालं काय ?' मिरोननी विचारले. त्यांचा चेहरा पांढरा पडत चालला होता.

'मिगरीची करणी ! जावई घर सोडून गेलाय !'

भरारी मारण्याच्या तयारीत असलेल्या कावळ्यासारखे लूकिनचिचनाने बाहू पसरले. आपल्या मग्यावर हाताच्या थापटचा मारल्या आणि तिने सूर काढला.

'सगळ्या गावात वेअन्नू झाली हो ! देवा काय हा प्रसंग आणलाय ! आई ग... !'

सायबानात सधोमध उभी असलेली नतालिया मिरोनच्या दुष्टीला पडली.

तिच्या अंगावर साल आणि आखूड हिवाळी कोट होता. तिच्या डोळ्यात दोन अश्रू डबडबले होते. गाल लालबुंद झाले होते.

‘कशाला आलीस इकडे?’ धावत खोलीत येत तिच्या बडिलानी डाफरून विचारले. ‘नवऱ्याने मारलं? तुमचं काय पटत नाही एकमेकाशी?’

‘तो निघून गेलाय!’ कोरडे हुंदके देत नतालिया कळवळून म्हणाली. सोकाडी खात ती बडिलांसमोर गुडघे टेकून बसली.

‘बाबा! माझ्या आयुष्याचा सत्यानाश झाला! मला परत घ्या! त्या जाईबरोबर भिगरी निघून गेलाय! त्याने मला सोडून दिली! बाबा मी मातीला मिळाले हो!’ हुंदके देत तुटकतुटक बावणे ती बोलत होती. बडिलांच्या लाल दाढीकडे ती आर्त नजरने बघत होती.

‘बाव! बाव! अरा बाव!’

‘तिथं आता मला राहण्यासारखं काही उरलं नाही! मला परत घ्या!’ गुडघ्यावरच चालत ती लाकडी पेटाऱ्याजवळ गेली आणि आपल्या बाहुट्यात तिने डोके खुपसले. डोक्यावरचा तिचा कमाल खाली ओघळला होता आणि तिचा मऊ केशकलाप तिच्या फिकट कानांवर पडला होता. असावेळी येणारे अश्रू बळशाच्या पावसाधारणे असतात. आपल्या खपाटोला गेलेल्या पांटाशी नतालियाच्या आईने तिचे डोके दाबून धरले आणि सांत्वनाचे मातृमुलभ मूखं शब्द ती पुटपुटत होती. पण चवताळलेले मिरीन धावत पावलाणावर गेले.

‘दोन बसर-गाड्या जुंप!’ ते गरजले.

त्या पायरीवर एक कोंबडा कोंबडीच्या पाठीवर चढून दंग झाला होता. हा आरडा-ओरडा ऐकताच त्याने धाबकून चटकन उडी मारली आणि रागाने कुकुचकु करीत तो तुस्तुत कोठाराकडे निघून गेला.

‘दोन बसरगाड्या जुंप!’ असे ओरडत पावलाणाच्या किरवलेल्या कडड्याला मिरीनने पुन्हा पुन्हा इतक्या लाथा मारल्या की त्याचे पार पाटोळे होऊन गेले. धावता धावता थोडे जुंपत हेट-बाबा लगबगीने तबेत्यातून जेव्हा बाहेर आला तेव्हाच ते घरात आले.

मितका आणि हेटबाबा नतालियाचे स्त्रीघन आणण्यासाठी भाडीतून मेलेखीवकडे गेले. आपल्या नादात असणाऱ्या हेटबाबाने रस्त्यात आलेल्या एका डकराच्या पोराला जीब घेऊन पळायला लावले. ‘मालक आता थोडीबहुल सगळं विसरतील बहुतेक.’ हा विचार मनात आला की त्याला आनंद होत होता. मग ती लगाम दिले सोडायचा. ‘पण ती असा सवीस म्हातारा आहे की कधी विसरायचा

नाही' असा विचार आला की हेटबाबाचा चेहरा गंभीर होई. ओठ वेडेवाकडे होत आणि थोड्यावर तो कैकसाग्रचा 'हैक हैक...' आणि थोड्याच्या मोटाव्याच्या अत्यंत नाजूक भागावर तो चाबूक ओढू पहायचा !

१४.

आतामनच्या हुजुराती फौजेत येवगेनी लिस्तनित्स्कीला लेपटनंटचा हुद्दा मिळालेला होता. अंमलदाराच्या अडथळ्याच्या शर्यतीत कोलमडून खाली पडल्याने त्याचा उजवा हात मोडला होता. इस्पितळालाून बाहेर आल्यावर हवकाची रजा घेऊन तो सहा आठवडे बापाजवळ रहावयास गेला.

हा वृद्ध सेनानी एकटाच यागोदनोयेला राहात असे. गेल्या दशकाच्या नवव्या दशकात त्याची बायको वॉर्सिया उपनगरात ठार झाली. ह्या कक्षाक सेनानीवर झाडलेल्या गोळ्यातून तो निमटला पण त्याच्या गाडीची चाळण झाली. त्यात त्याची बायको आणि गाडीवान मारले गेले. गोळ्यांनी गाडीची चाळण केली पण सेनानी बचावला. लिस्तनित्स्कीला येवगेनी हा दोन वर्षांचा मुलगा होता. हा प्रकार झाल्यानंतर लवकरच हा सेनानी निवृत्त झाला. १८१२च्या युद्धात त्याच्या पणजोंबानी बजावलेल्या कामगिरीचे बक्षीस म्हणून त्याला सारा-तोव परगण्यातील दहा हजार एकर जमीन सरकारातून मिळाली होती. ती सोडून देऊन ह्याने यागोदनोयेला स्थलांतर केले. तिथे हा कडकडीत आणि तपस्वी जीवन जगू लागला.

पुरेसा मोठा झाल्यावर त्याने येवगेनीची जवातांच्या पथकात रवानगी केली आणि स्वतःला शेतीत गुंतवून घेतले. हुजुर-पागेतून त्याने जातीवंत थोडे खरेदी केले इंग्लंडहून आणि प्रल्पात प्रोवाल्स्की पागेतून उत्कृष्ट पमाघोड्या आणल्या. ह्या दोन जातींचा संकर करून त्याने एक नवीन जातीची पैदास केली. त्याने स्वतःच गुरेढोरे जमा केली-वाढवली, जमीन विकत घेतली. मजूर भाड्याने लावून घान्य पेरले. पतझडीच्या आणि हिवाळ्याच्या मोसमात तो शिकारी कुत्री घेऊन शिकार करायचा. कधी कधी जेवणघरात कडीकुलपे लावून आठवडेच्या आठवडे पीत रहायचा. त्याला पोटदुखीचा विकार होता. कोणताही कठीण पदार्थ

खायला त्याला डॉक्टरानी मज्जाव केलेला होता. तेव्हा अन्नाचे सगळे सत्व चावून चावून तो पोटात घ्यायचा आणि त्याचा खास गडी असणाऱ्या वेन्यामिनने पुढे केलेल्या बांदीच्या तबकात बोथा घुंकून टाकायचा.

वेन्यामिन हा एक अर्धवट, रापलेल्या रंगाचा आणि डोक्यावर दाट काळघा केसांच्या जटा बाडलेला माणूस होता. सहा वर्षे तो लिस्तनित्सकीच्या चाकरीत होता. मुरवातीला ह्या सेनानीपुढं तबक घेऊन उभे राहताना तो म्हातारा जावलेल्या अन्नाचा बोथा घुंकताना पाहून त्याला किळस यायची. पुढे त्याला संवय झाली बाड्यावरचे दुसरे रहिवासी म्हणजे लुकेरिया ही स्वयंपाकीण, पुराणपुरुष साशका हा नफर आणि तिखोन हा धनगर. देखीचे वण तोंडावर असणारी ही फोफशी तिच्या अबाढ्या कुल्ल्यांमुळे पिचळघा वणकेच्या गोळघासारखी दिसायची. अगदी पहिल्या दिवसापासूनच तिने आक्सिनियाला चुलीच्या आसपास फिरवू दिले नव्हते.

‘उन्हाळ्यात मालक कामावर जादा गडी घेतील तेव्हा तू संपाक कर ! मध्या मार्ग मी करते सगळं !’

आठवड्यातून तीनदा जमीन धुणे, असंख्य कोंबड्यांना घाणापाणी देणे, पुरादी स्वच्छ ठेवणे ही कामे आक्सिनियाला देण्यात आलेली होती. ती मनापासून काम करायची. संपाकिणीमुद्धा सर्वांना खूप ठेवायचा प्रयत्न करायची. गिगरीचा बहुतेक पैल अंडक्याने बांधलेल्या प्रशस्त तबक्यात साशका ह्या मोतहाराबरोबर जायचा. ह्या म्हाताऱ्याचा केस नू केस पिकला होता. पण अजून प्रत्येकजण त्याला आवलेपणाने ‘साशका’ असे म्हणायचा. मिरोन गिगरीरोबिच अशी प्रतिष्ठित हाक त्याला कुणीच मारीत नसे. वीस वर्षे त्याने ज्याची चाकरी केली होती तो लिस्तनित्सकीही त्याचे आडनाम बहुधा विसरून गेला होता. तरुणपणी साशका मोतहार होता. पण तो जरा म्हातारा आणि कमजोर झाला आणि त्याची दृष्टी जशी मंद होऊ लागली तसा त्याला नफर करण्यात आला. दोसर बांधा, हिरवट पिकत्या केसांचे आच्छादन, (त्याच्या हातावरील केसही पिकलेले होते) तरुणपणी तोटघाचा तडाळा खाल्ल्याने पसरट झालेले नाक, अशा ह्या माणसाच्या तोंडावर सदैव एक बालिश स्मित असायचे. मिचमिच्या, मुरकुतलेल्या आणि तांबूस छटा

टीप:- १) विशेष नामाच्या लघुरूपाला ‘का’ ‘क्का’ असा प्रत्यय जोडण्याची रशियन पद्धती असून हे संशोधन आपुलकीनिदर्शक असते. सर्वसाधारणपणे तरुण व्यक्तीला उद्देशून वापरले जाते.

जसलेल्या निष्पाप डोळ्यांनी तो जगाकडे बघायचा. त्याच्या मुखावरील हा प्रेयिताचा भाव त्याच्या बसक्या नाकाने आणि लोंबत्या व्रणित अधरोष्ठाने बिघडवून टाकलेला होता.

फौजेत असताना साशका एकदा दारू पिऊन शिगलेला होता. तेव्हा व्होडकाच्या ऐवजी चुकून अम्लराजाची विसळणी घ्यायला. त्या जलाल रसायनाने त्याचा अधरोष्ठ हनुवटीशी सांघून टाकला होता आणि त्याचा वेडावाकडा गुलाबी व्रण कायमचा मागे राहिला. जिथे ह्या अम्लराजाचा ओषळ गेला तिथे एकाद्या अद्भुत प्राण्याने आपल्या खरखरीत जिभेने चाटून ठेवल्यासारखा एक गुलाबी आणि निर्लौम व्रण मागे राहिला. साशकाना व्होडका आवडती होती आणि तो तर असला म्हणजे जसा काही मालक असल्यासारखा अंगणात तोऱ्यात चालत असे. जमिनीवर लता प्रहार करून तो म्हातान्या लिस्तनित्सकीच्या खिडकीखाली जाऊन उभा राहयचा आणि कर्कश करारी आवाजात ओरडायचा,—

‘मिकोलाई’ लेक्सिएविच ! मिकोलाई ‘लेक्सिएविच !’

म्हातारा लिस्तनित्सकी आपल्या झोपायच्या खोलीत असला तर तो खिडकीपाशी यायचा.

‘चढल्येय तुला कुचकाम्या !’ ते गर्जना करायचे. साशकत आपली तुमान वर खेचायचा आणि डोळा मोडीत हसायचा. त्याच्या मुरडलेल्या डाव्या डोळ्यापासून ते ओठाच्या उजव्या कोपऱ्यातून गेलेल्या गुलाबी व्रणापर्यंत त्याचे ते हसू तिरप्या रेषेत त्याच्या संबंध चेहऱ्यावर नाचायचे. ते हसू वेडेवाकडे पण मुखद होते.

‘मिकोलाई लेक्सिएविच ! सरकार मी तुला ओळखतो !’ आपले काटकुळे गलिच्छ बोट तो दम दिल्यासारखे हालवायचा.

‘जा झोप जा !’ त्याचे धनी समजूत काढल्यासारखे स्मित करीत आणि खाली पडू पाहणाऱ्या मिशाना तंबाखूने डागाळलेल्या पाची बोटानी पीळ मरीत.

‘अरे सैतानमुद्धा मला फसवू शकतो s ना s !’ तो नफर हसायचा आणि कुंपणाच्या लकडकोटाकडे जात म्हणायचा,

‘मिकोलाय लेक्सिएविच ! तू माझ्यासारखा आहेस ! मासा माशाला ओळखतो तसे आपण एकमेकाला ओळखत आहोत ! तू अन् मी रईस आहोत ! आह्वा ! !’ किती रईस आहोत ते दाखवण्यासाठी तो आपले दोन्ही हात सप्ताड

टीपः— १) वस्तुतः मिकोलाई अलेक्सिएविच असे संबोधन आहे परंतु नशेत असलेला साशका ह्यांतील ‘अ’ खाऊन टाकायचा.

साशकाचा. 'आपल्याला सगळे ओळखतात ! सगळा डॉन मुलून ओळखतो ! आपण.. !' साशकाचा आवाज एकदम शोकाकूल आणि आर्जवी व्हायचा. 'तू आणि मी.. ! सरकार ! आपलं सगळं मस्त आहे ! फक्त आपली दोघांची नाकाडंच करंटी आहेत !'

'असं रे का ? हसण्याची उबळ येऊन काळानिळा पडलेला त्याचा धनी मिशानापीळ भरीत विचारायचा. 'ही व्होडका बरं व्होडका !' डोंळघांची क्षपाक्षप उघडझाप करीत, ओठ चाटीत साशका कडाडायचा.

'दारू पिऊ नको मिर्कोलाई लेविसएविच ! नाहीतर आपलं दिवाळं निघेल ! तुझं आणि माझं ! आहे नाही ते पिण्यात फुंकून टाकून बसू !'

'हे घे ! टाक फुंकून पिण्यात !' म्हातारा लिस्तनित्सकी बीस कोपेकचे नाणे खाली टाकून म्हणायचा.

ते झेलून आणि आपल्या टोकीत लपवून साशका जाता जाता सुस्कारा सोडो, 'अन्ळा जनरलसाहेब !'

'घोडघाना अजून पाणी दाखवलेस की नाही ?' उत्तर काय मिळणार ते आधीच ओळखून हुसत हुसत त्याचा धनी विचारायचा.

'तिव्या मारी साला कंबळत ! सैतानाची अवलद ! साला डुकरीच्या !' साशका लालबंद पडायचा. संतापाने त्याचा आवाज फाटायचा, रागाने तो घरघरायचा.

'साशका घोडघाला पाणी दाखवायला विसरतो ? ओ ? अरे भेलो तरी घोडघाना पाणी पाजायला रांगत जाऊन बादली आणीन ! अन् हा म्हणे... !'

आपल्याला मिळालेल्या अनाठाची टोमणा ऐकून साशका तणतणत शिब्या घालीत, मूठ परजीत तरातरा निघून जायचा. त्याचे सगळे काही क्षम्य असे. त्याचे नशापाणी आणि त्याची धन्याजी लगट हे ही क्षम्य असे. नफर म्हणून तो अद्वितीय होता. घोडघाची निगराणी करण्यात त्याला तोड नव्हती. हिवाळघात आणि उन्हाळघात तो रिकाम्या तबेल्यात रिकाम्या गोंडघात झोपायचा. तो नफर होता आणि सालोवीही होता. बसंतवृत्त तो घोडघांसाठी बनस्पती गोळा करायचा, माळरानातून आणि दन्याखोऱ्यांतून औषधी कंदमुळे उकळून आणायचा. तबेल्याच्या भितीवर उंच जागी बाळवलेल्या बनस्पतीचे शुबके लटकलेले असत. 'शीणानुरोधा' घर औषधी बनस्पती, सर्पदंशाला उतारा म्हणून शरपुखी गवत, कमा, तांबक उपजंघा वगैरे रोगांवर कृष्णपर्ण, जाकब आणि जखमांवर औषध म्हणून वळंजीच्या

मुळाशी बाढणारी एक पांढरी बनस्पती आणि घोड्यांचे आजार आणि दुखणी ह्यावर ऐकिवात नसलेले झाडपाले ह्यात होते.

साशका झोपत असे त्या गोंठघात एक तरल नाकाला गुदगुल्या करणारा सुगंध सुरेख विणलेल्या कोळ्याच्या जाळघाप्रमाणे तरंगत असे. फळीसारखा टणकपणा आलेली जाम पक्की बांधलेली वरून, त्याच्यावर चारज जाग्याचे आणि घोड्याच्या घामाचा वास येणाऱ्या त्याच्या कोटाचे आच्छादन हे त्याचे तक्तपोशीचे अंघरणपांघरण होते. तो कोट आणि मेंढीकुडता एवढीच ह्या म्हाताऱ्याची घनदोलत होती.

तिलोन हा प्रचंड अंगाचा मंदबुद्धि कक्षाक लुकेरिमावरोबर रहायचा. तिच्या बदल आणि साशकाबद्दल तो मनातल्या मनात अगदी विनाकारण मत्सर घेऊन होता. महिन्यातून एकदा तो ह्या म्हाताऱ्याला त्याच्या तेलकट सदस्याची गुंडी हातात घेऊन घराच्या मागच्या दारी घेऊन जायचा.

‘ए म्हाताऱ्या ! माझ्या बाईवर नजर ठेवू नको हा !’

‘नाही ठेवणार ! जर... !’ साशका सूचक डोळा घालून म्हणायचा.

‘तिच्या वाटेला जाऊ नको !’ तिलोन काकुळतीला येऊन म्हणायचा.

‘मला देवीचे वण असलेली बाई आवडते ! देवीचे वण असलेली छबेली मिळाली तर आपल्याला व्होडका नको ! जेवढे देवीचे वण जास्त तेवढी लवंडी वापाची जास्त लाडली !’

‘तुझ्या बयाची तरी तुला लाज ! त्यातून तू वैदू ! घोड्यांची देखभाल करणारा ! तुला सगळ्या युक्त्या ठाऊक !’

‘आपण सगळ्या प्रकारची वैदुंगिरी करतो !’ साशका जिद्दीने म्हणायचा.

‘तिच्या वाटेला जाऊ नको हा आजोबा ! तो गैर आहे !’

‘एक दिवस आपण लुकेरिया पटकावणार पोरा ! आपण तिला पटकावणार लेका ! तू लुकेरियाला निरोप देऊन टाक ! तिला तुझ्या हातातून काढून घेणार ! बेदाण्याचं दिड आहे ती— दिड ! फक्त बेदाणा काढलेलं दिड ! आपल्याला असाच माल हवाय !’

‘माझ्या ताबडीत सापडू नको ! सांगून ठेवतोय ! नाहीतर जीव घेईं तुम्हा !’ सुस्कारा सोडून आणि श्मिशातून काही तांब्याची नाणी काढून तिलोन म्हणायचा.

असे हे महिनोगणती चालले होते.

वोगोदवोयेमधले जीवन सुस्त तंद्रीत खरत चालले होते. रहदारीच्या सवें

रस्त्यापासून सुदूर एका खोऱ्यांत ही वाडी होती आणि पतझडीचा मोसम सुरू झाला की इथले आणि शेजारच्या खेड्यांचे दळणवळण तुटून जायचे. हिवाळ्याच्या रात्री लांडग्यांच्या टोळ्या जंगलातील आपल्या गाठणातून बाहेर पडत. घन्ठीच्या डाव्या अंगाला असलेल्या खरपट झुंगीवर ते येत. आणि आपल्या आरोळ्यांनी घोड्यांचा धरकाप उडवीत, त्यांना भेवडवून पळवून लावण्यासाठी तिखोन आपल्या घन्याची दुराटी बंदुक घेऊन कुरणरानाकडे जायचा. आपल्या प्रशस्त पाखंडभागावर एक घबले ब्लॅकॅट गुंडाळून लुकेरिया बंदुकीच्या बारांचा आवाज होण्याची वाट पहात ताणलेल्या अवस्थेत तिष्ठत रहायची. तेलकट देवीच्या डागांची टाकी दिलेल्या तिच्या गालात तिचे चिमुकले डोळे लुप्त झालेले असत. कुरूप आणि टकल्या तिखोनचे रूपांतर अशा वेळी तिच्या कल्पनासृष्टीत एका देवण्या आणि वेगुमान युवकात होऊन जाई आणि मग नोकरांच्या बराकीचे दार आपटल्याचा आवाज यायचा. बागेच्या डगातून तिखोन आत प्रवेश करायचा. मग ती विछान्यात झाला जागा. ककून घायची आणि लाडे लाडे कूजन करीत आपल्या वारठेलेल्या मवंगडघाला उबदार मिठीत घ्यायची.

उन्हाळ्यात मध्यरात्र टळून जाईपर्यंत यागोदनीयेवाडी मजुरांच्या आवाजाने गजबजून गेलेली असायची. सुमारे एकशे आठ एकर जमिनीत घनी निरनिराळ्या पिकांची पेरणी करायचा. कापणीसाठी शेतमजूर भाड्याने लावायचा. कधी कधी येवगेनी घरी यायचा. रायातून आणि कुरणातून फेरफटका मारायचा. मग त्याला कंटाळा यायचा. सकाळचा वेळ तो तळघात मासे घरण्यात घालवायचा. भरदार छातीच्या, मध्यम उंचीच्या येवगेनीने कझाक पीलीची बट डोक्याच्या उजव्या बाजूला लोंबती सोडलेली होती. त्याचा अंमलदाराचा फर्गल त्याच्या अंगाला नेटका बसत असे.

ग्रिमरीच्या बाडीवरच्या आयुष्यातील पहिले काही दिवस तो सतत धाकट्या मालकाच्या खिदमतीला होता. एक दिवस बेनियामिन हसत हसत नोकराच्या बराकीत आला आणि केसांच्या झिज्या झालेले मस्तक लवबून म्हणाला, 'धाकटे घनी तुला बोलावतायत, ग्रिमरी !'

इतर अनेक प्रसंगी जायचा तसा ग्रिमरी येवगेनीच्या खोलीकडे गेला आणि दारात उभा राहिला. दात विचकीत घन्याने खुर्चीकडे बोट केले. 'ईस !'

खुर्चीच्या अगदी कडेला ग्रिमरी बसता झाला.

'आमची घोडी कशी काय आहेत ?'

'फार उमदी घोडी आहेत ! कबरा तर जातिवंत आहे !'

‘त्याला भरपूर कावा दे ! पण पिटाळू नको !’

‘साधका आजोबांनं सांगितलंय मला !’

‘टांकण्या काय म्हणतोय ?’

‘कोण ? कस्तानी ? ते मोठं मस्त जनावर आहे ! नाल तेवढा जरा ढिला झालाय ! त्याला नवीन नाल मारून घेईन मी !’

आपले भेदक पिगट डोळे आकुंचित करून धाकट्या धन्याने विचारले, ‘मे महिन्यात तुला शिबिराला जावं लागेल नं ?’

‘होय !’

‘मी आतामानला सांगतो त्याबद्दल ! तुला जावं नाही लागायचं !’

‘मेहेरबाजी सरकार !’

क्षणभर स्तब्धता होती. आपल्या गणवेशाच्या गळपट्टीचे बटण सोडवून येवगेनीने आपली बायकी गोरी छाती खाजवली.

‘आक्सिनियाचा तवरा तिला तुझ्याकडून घेऊन जाण्याची तुला भीती नाही वाटत ?’

‘त्यानं तिला सोडून दिलेय ! तो तिला परत घेणार नाही !’

‘तुला कसं ठाऊक ?’

‘परवा नाल आणायला गेलो होतो तेव्हा खेड्यातला एक माणूस मला भेटला होता ! स्तिपान चिक्कार दारू प्यायला लागल्याचं तो सांगत होता ! ‘दमडी दिली तरी आक्सिनियाला मी घ्यायचो नाय आता ! तिच्यापेक्षा गरमा-गरम शोधीन, असं स्तिपान म्हणत होता !’

‘आक्सिनिया मोठी देखणी बाई !’ ग्रिगरीच्या डोक्यावरून पलीकडे वचत लिस्तनित्सकी म्हणाला. त्याच्या चेहऱ्यावर काहीसे रंगेल स्मित खेळत होते.

‘बरी आहे !’ ग्रिगरीने त्याचे म्हणणे मान्य करून म्हटले. त्याचा चेहरा काळवंडून गेला.

येवगेनीची रजा जवळ जवळ संपली होती. हाताचा भोळणा त्याने आता काढून टाकला होता. आपला हात त्याला आता हव तसा वाकवता येत असे.

आपल्या मुक्कामाच्या सरत्या दिवसात येवगेनी आपला बराच वेळ ग्रिगरीच्या खोलीवर घालवीत असे. पोपडे निघालेल्या भिंतींना आक्सिनियाने सफेदा दिला होता. खिडक्यांची तावदाने स्वच्छ पुसून काढली होती. विटकरीच्या खापराने जमीन घासून लखलखीत केली होती. त्या लहानशा रिकाम्या आणि उत्कृष्ट खोलीत बाईचा हात फिरलेली ऊब आणि प्रसन्नता होती. चुल्हाण्याच्या गरम

झुंझका खोलीत दाटत होत्या. आपला टुमदार शिथिलेला आखुड कोट खांद्यावर टाकून हा अंमलदार तिथे येण्यासाठी अशी वेळ निवडायचा की जेव्हा ग्रिगरी घोड्यांची सरबराई करीत असेल. प्रथम तो स्वयंपाकघरात जायचा. लुकेरियाशी घोडावेळ उभ्या उभ्या घट्टामस्करी करायचा. मग पुढच्या खोलीत जायचा. तिथल्या स्टुलावर खांदे पुढे झुकवून बसायचा. आपली निसृत हसणारी नजर आक्सिनियावर रोखून घरायचा. त्याच्या येण्याने ती अबघडून जायची. तिच्या हातातील विणकामाच्या सुवा थरथरू लागत.

‘हं ! मग काय आक्सिनिया ? कसं काय चाललयं ?’ असे विचारीत तो चुट्ट्याचे इतके झुरके घायचा की ती खोली निळघा घुराने तुडुंब भरून जायची.

‘छान चाललयं ! मेहेरबानी आहे आपली ! आक्सिनिया नजर बर करून उत्तर घायची. निःशब्दपणे आपली वासना बोलून दाखवणाऱ्या त्याच्या पारदर्शक नजरेला तिची नजर भिडली की ती हिरवी निळी होऊन जायची. त्याची ती विवस्त्र नजर वास्तव्यक आणि चीड आणणारी होती. त्याच्या प्रश्नांची ती काहीतरी असंबद्ध उत्तरे घायची. त्याची नजर चुकवण्याचा प्रयत्न करायची. त्या खोलीतून निसटण्याची संधी घोषत रहायची.

‘मला गेलं पाहिजे ! बदकाना दाणापाणी घायचंय !’

‘त्याची काय घाई आहे ? बांबतील बदकं !’ तो हसून म्हणायचा. रपेटेच्या तंग तुमानीत आवळलेले त्याचे पाय थरथरत. तिच्या मतजीवनाबद्दलच नाना प्रश्न विचारून तो तिला छेडीत रहायचा. बापासारख्याच असणाऱ्या आवाजाचा सर्ज लावून तो बोलायचा. आणि आपल्या स्फटिक-स्वच्छ नजरेने तिची कामुक आजवं करायचा. ग्रिगरी तिथे आला की येवगेनीच्या डोळ्यातील आग विझून जायची. ग्रिगरीच्या पुढे तो चुट्टा घरायचा. घोड्या वेळाने निघून जायचा.

‘कशाला आला होता तो ?’ आक्सिनियाकडे न पाहता ग्रिगरी विचारायचा.

‘मला काय माहीत कशाला आला होता ?’ त्या अंमलदाराचा चेहरा आठवून आक्सिनिया बळेच हसायची. ‘आत आला न त्या तिथे हा असा बसून राहिला ग्रिगरी ! (येवगेनी कसा पोक काढून बसायचा त्याची ती त्याला नक्कल करून दाखवायची.) इतका बसला इतका बसला की त्याचा अगदी वीट आला मला ! त्याचं गुडघं हे असं टोकाबलं होतं !’

‘तू त्याला आत बोलावलंस ?’ ग्रिगरीचे डोळे रागाने आकुंचित होत.

‘मला काय करायचंय त्याच्याशी ?’

‘नीट संभाळून हं ! नाहीतर त्याला लाथेच्या ठोकरीन उडवून देईन पावलाणाखाली !’

ओठावर स्मित खेळवीत आक्सिनिया गिगरीकडे टंके लपवून बघायची. ती घट्टे बोलतोय का मनापासून बोलतोय ते तिला नीट समजायचे नाही !

१५.

‘लेट’ च्या चौथ्या आठवड्यात हिवाळा वितळू लागला. डॉनच्या काठांला अनावृत्त जळाच्या चुण्या पडू लागल्या. वरून पाझरत जाणारा बर्फ करडा पडला आणि त्याला सच्छिद्र फुगवटा आला. संध्याकाळी टेकड्यांवरून मंद गोंगाट येऊ लागला. वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या समजुतीनुसार ही खूण थंडीच्या गोठण्याची होती. पण प्रत्यक्षात वितळणी चांगलीच सुरू झालेली होती. सकाळी हवेत तरल गोठवणीची शिरशिरी असायची. पण दुपारपर्यंत भूमीवरील ठिगळे उघडी पडल्यासारखी दिसायची. मार्च महिन्याचा, गारठलेल्या झाडसालींचा, खेरी वृक्षांचा आणि कुजलेल्या गवताचा वास नाकपुड्यात शिरू लागला.

नांगरणीच्या मोसमाची तयारी मिरॉन कोर्शुनोवनी हळूहळू सुरू केली. तिलातिला ने मोठा होत जाणारा दिवस ते कुळवाच्या दात्याना द्वार लावण्यात. छटाऱ्यांची चाके दुस्त करत्यात मांगरातच घालवू लागले. ‘लेट’ च्या चौथ्या सप्ताहात म्हाताऱ्या ग्रिशाकाना नेहमी उपवास असायचा. गिरजाघरातून परत आले की ते थंडीने काळेनिले पडलेले असत. मग ते आपल्या मुनेजवळ लुकिनिचनावळ कुरकुरत.

‘तो उपाध्या मला वेताग आणतो ! नालायक माणूस आहे ! अंड्यांचं ओझं नेणारा छकडेवाला असतो ना. तसं सुस्तपणे चाललेलं असतं त्याचं !’

‘तुम्ही ईस्टरच्या आधीचा सप्ताह उपवास करायला हवा होता. तेव्हा हवेत जरा ऊब, गरमी असते.’

‘नतालियाला हाक मार ! तिला माझ्यासाठी गरम मांडमोजे विणायला सांगतो’ ते उत्तर देत ‘एवढे पातळ तळाचे मोजे घालून लांडगाही गोठायचा !’ असे वर म्हणत

दोन दिवस पाहुणी आल्यासारखी नतालिया माहेरी रहात होती. प्रिगरी आपल्याकडे परत येईल अशी श्रद्धा तिला अद्यापही बाटत होती. तिचे अंतःकरण त्यांच्यासाठी तळमळत होते, त्याची वाटुली बघत होते. सारासार विवेकाचा कुजबुजता इशारा ते मन ऐकायला तयार नव्हते. अकारण आणि अनपेक्षित वेअत्रून चोळामोळा झालेली नतालिया ह्या कुशीवरून त्या कुशीवर होत रात्रीच्या रात्री तळमळताना शिणून जायची. आघीच्यात आणखी एका वेदनेची भर पडली होती. ह्यातून काय निष्पन्न होणार ह्याची भयाकुल प्रतीक्षा करीत ती आपल्या जनानी खोलीत येरझारा घालीत रहायची. उघडधा रानात फडफडणाऱ्या चायाळ टिटवीसारखी ! ती घरी आल्याच्या मुखातीच्या दिवसापासून तिचा भाऊ मितका तिच्याकडे चमत्कारिक नजरेने पाहू लागला होता. एक दिवस तिला पडवीत गाठून त्याने खुल्लंखुल्ला प्रश्न केला.

‘अजून प्रिशासाठीच सुरवेयस ?’

‘तुला काम करायचंय ?’

‘तुला जरा खूप करीन म्हणतो !’

नतालियाने त्याच्या डोळ्यात पाहिले. तिचे तिच्या जे दृष्टीस पडले ते पाहून तिचा थरकाप उडाला. त्या पडवीतील अंधुक प्रकाशात मितकाचे मांजरा-सारखे हिरवे डोळे चमकत होते. डोळ्यांच्या गतीतून तेलकट चकाकी दिसत होती. घाडकन दरवाजा लावून घेऊन नतालिया पळत पळत आजोबांच्या खोलीकडे गेली आणि थाडथाड उडणाऱ्या आपल्या काळजाचे ठोके ऐकत उभी राहिली. दुसऱ्या दिवशी अंगणात मितका तिच्यापाशी आला. मुरांसाठी तो ताजी वरण काढीत होता. गवताचे हिरवे डेख त्याच्या सरळ केसावरून आणि लोकरी टोपीवरून लोंबत होते. हुकरांच्या कोठिच्यापासून नतालिया कुठ्याना पिटाळून लावीत होती.

‘स्वतःचा छळ करून घेऊ नको नतालिया !’

‘मी पणाना सांगीन !’ आपले हात आत्मसंरक्षणाचं उंचावीत ती किचाळली.

‘तू मूखं आहेस !’

‘माझ्या अंगाला हात लावू नको ! जनावरा ! !’

‘आरडाओरडा करायला काय झालं ?’

‘चालता हो मितका ! आत्ताच्या आत्ता जाते न् बाबांना सांगते !’ माझ्या-कड असल्या नजरेनं पहायची हिंमत कशी होते तुम्ही ! काही लाजलज्जा ?

घरणी दुभंग होऊन तुला गिळून कशी टाकीत नाही ?'

'नाही ना गिळून टाकीत ?' आपलं म्हणणं सिद्ध करण्यासाठी मितकाने जमिनीवर बुटाची लाय मारली आणि तो तिच्याजवळ सरकला.

'माझ्याजवळ येऊ नको मितका !'

'आता नाही येत ! रात्री येईन ! देवाच्यान येईन !'

घरघरणारी नतालिया आवाढातून निघून गेली. त्या दिवशी रात्री तिने आपले अंधरण पेटाऱ्यावर घातले आणि आपल्या घाकट्या बहिणीला झोपायला सोवतीला घेतले. रात्री ती सारखी कुशीवरून इकडे तिकडे होत तडफडत होती. तिचे धगधगणारे नेत्र काळोखाला भेद करू पहात होते. 'खुद्द' आवाजाकडेही तिने कान टवकारले होते. किंचाळून घर डोक्यावर घेण्याला ती सिद्ध होती. परंतु पलीकडच्या खोलीत झोपलेल्या मिशकाच्या घोरण्याने किंवा तिच्या बाजूला अस्ताव्यस्त झोपलेल्या तिच्या बहिणीच्या मधून मधून झोपेत गुरगुरण्यानेच काय तो तिथल्या नीरवतेचा भंग होत होता.

दिवसाचे घागे अशा काही अखंड, सोंस्वनातीत दुःखाने मुटत चालले होते की जे फक्त बायकांचे बायकाच जाणोत !

लग्नाच्या प्रयत्नात नुकत्याच झालेल्या बेअब्रतून मितका सावरला नव्हता. त्यामुळे तो उदास आणि कोपिष्ट बनला होता. रोज संध्याकाळी तो बाहेर पडायचा. पहाटेपूर्वी नवचित्त घरी परतायचा. नवरा लग्नात गेलेला पाहून रंगढंग करणाऱ्या साळकाया माळकायांशी त्याचे व्यवहार चालू होते. पत्त्याचा जुगार खेळायला तो स्तिवान आस्ताकोवच्याकडे जायचा. त्याची चालचलवणूक त्याचे वडील पहात होते पण सध्या ते काही बोलत नव्हते.

ईस्टरच्या सुमारास नतालियाला पांतिलेय प्रोकोफिएविच मोखोवच्या दुकानाबाहेर भेटला. तिला हाक मारून तो म्हणाला,

'धाब जरा !'

ती धाबली. मिगरीची लांबून आठवण करून देणारा आपल्या सासऱ्याचा चेहरा पाहून तिच्या काळजात दुःखाची कळ आली.

'आम्हा म्हाताऱ्यांना भेटायला का येत नाहीस कधी कधी ?' असे विचारून म्हाताऱ्याने तिच्याकडे ओझरता कटाक्ष टाकला. जसा काही तिच्याबिरुद्ध काही गुन्हा केल्याबद्दल तोच दोषी होता. 'हिला तुझी आठवण येते-! तुझं कस चाललंय ह्याचा तिला घोर पडलाय ! कसं चाललंय तुझं ?'

अवघडलेल्या अवस्थेतून नतालिया भानावर आली.

‘मेहरबानी-!’ ती म्हणाली. क्षणभर घोटाळून ती म्हणाली (‘बाबा’ असे तिला म्हणायचे होते) ‘पांतेलेय प्रोकोफिएविच-!’

‘घरी का येत नाहीस आम्हाला भेटायला?’

‘घरी खूप कामात असते!’

‘आमचा प्रिंसा-! ओह्!’ दुःखाने म्हाताऱ्याने मुंडी घुसळली. ‘त्यांना आमच्या तोंडाच्या काळोखी फामली! बदमाश! कसं छान चाललं होतं सगळं!’

‘बाबा अं!’ नताशा बोगच्या आवाजात म्हणाली. तिचा कंठ दाटून आला होता.

‘मला वाटतं असं व्हायला नको होतं!’ नतालियाचे डोळे डबडबलेले पाहून पांतेलेयने अवघडल्यासारखी अंगाची चाळवाचाळव केली. अंधू ओघळू नयेत म्हणून तिचे ओठ वेढेवाकडे झाले होते.

‘बराय! जा माझे पोरी! त्या रांडिच्याचा शोक करू नको! तुझ्या करंगळीच्या नखाची सर नाही त्याला! एकादवेळी येईलही तो माघारी! त्याचा समाचार घ्यायचाय मला! चांगला खरमरीत समाचार घ्यायचाय!’

उरात मुंडी घालून नतालिया निघून गेली. जणू काही आत्ता घावत सुटणार अशा आविर्भावात ह्या पायावरून ह्या पायावर भार देत पांतेलेय उभा होता. नतालियाने माने वळून पाहिले. काठीवर जोराने भार टाकीत म्हातारा चौकातून लंगडत चालला होता.

१६.

वसंतऋतु जसा जवळ आला तसा स्तोकमनच्या ‘वर्कशॉप’ मधल्या बैठका कमी कमी होऊ लागल्या. गावकरी शेतीच्या कामाच्या तयारीला लागले होते. एंजिनवाला इवान अलेक्सिएविच आणि गुड्डू काय ते गिरणीतून येत. बेटाना बरोबर दाबिदलाही घेऊन येत. ईस्टरच्या आधीच्या गुरुसारी ते दिवस कलायच्या सुमारास वर्कशॉपमध्ये गोळा झाले. स्तोकमन आपल्या बाकावर बसून कानशीने एक अंगठी घाशीत होता. पन्नास कोपेनच्या नाण्यापासून त्याने ती बनवली होती. मावळत्या सूर्यकिरणांचे कवळे खिडकीतून ओघळते होते. त्यामुळे जमिनीवर

घुळकट पिबळा-तांबूस चौकोन तयार झाला होता. एंजिनवाल्याने तिथली पकड धरून हाताने तो तिच्याशी चाला करू लागला.

‘पिस्टिनीबद्दल विचारण्यासाठी परवा मालकाकड जावं लागलं!’ तो म्हणाला, ‘ती मिलेरोवाकडच न्यायला हवी. इथं दुष्टत नाही व्हायची हा एवढा तडा गेलाय!’ इवान अलेक्सिचने करंगळीची लांबी दाखवली. कुणाला दाखवली कुणाम ठाऊक!

‘मिलेरोवोत वकंशॉप आहे काय?’ नाणे कानदीने घासत आणि चंदेरी जितरी इतस्ततः उडवीत स्तोकमनने विचारले.

‘पोलादाची ओतारशाळा आहे. गेल्यावर्षी काही दिवस मी तिथं होतो.’

‘बरेच कामगार आहेत?’

‘मला वाटतं चारएकशे असतील.’

‘कसे काय आहेत?’ आपले डोके मागेपुढे हलवीत स्तोकमन आपले काम करीत होता. त्यामुळे त्याचे शब्द तोतऱ्यासारखे सुटे सुटे येत होते.

‘चांगले मजेत आहेत! तुम्ही म्हणता तमले श्रमिक नाहीत ते. चघळ चोथा आहेत नुसते!’

‘असं का?’ गुडच्याखाली आपली थोराड बोटे एकमेकात गुंतवून स्तोकमनच्या पलीकडे बसलेल्या ‘गुडू’ने विचारले.

गिरणीत मजुरी करणाऱ्या दाविदच्या केसावर पीठ उडाल्याने ते पांढरे दिसत होते. वकंशॉपमध्ये तो येरझारा घालीत होता. त्याच्या बुटाने चाळवल्या जाणाऱ्या भुवाची खरखरीत सळसळ ऐकताना तो हसत होता. त्याला वाटत होते की आपण जसे काही शेदरी पाने गळून पडलेल्या खोल घळीतून चाललोय आणि ती पाने लीलया दडपली जाऊन त्या दमट गालिच्याची नव्हाळी पावलाखाली तरारून येत आहे.

‘कारण त्याचं अगदी मजेत चाललय! प्रत्येकाला आपलं घरकुल आहे! बायको आहे! सगळी सुखसोय आहे. त्यातल्या चांगल्या निम्म्याहून जास्तीनी सोदा करून तिथला बाप्तिस्मा घेतलाय! घनी स्वतःच त्यांचा धर्मगुरु आहे! एकमेकाची नाक चाटणारे आहेत! आणि त्यांच्या अंगावर घाण तर इतकी घनदाट आहे की ती काढायला फावडच हवं!’

‘इवान अलेक्सिच ‘बाप्तिस्मा’ घेतलेले म्हणजे काय प्रकार आहे?’ त्या अपरिचित शब्दावर स्नेपायत दाविदने विचारले.

‘बाप्तिस्मा घेतलेले? ते आपल्या पद्धतीनं देवाची पूजा करतात. सनातन्यां-सारखाच तो एक पंथ आहे.’

अत्येक मूर्खाची चळण्याची आपली एक पद्धत असते !'

'तर मी काय म्हणत होतो ? मी सेगॅई प्लातोनोविचना भेटायला गेलो होतो' इवान अलेक्सिअविच आपली कथा पुढं सांगू लागला. 'आतियोपिन तिथं होते. मला त्यानं बाहेर बसायला सांगितलं. मी तिथं वाट बघत बसलो. दारातून आतलं बोलणं कानावर पडत होतं. मीथोब म्हणत होता की जर्मनीबरोबर लीकरच युद्ध होणार म्हणून. त्यानं ते पुस्तकात वाचलं होतं. पण आतियोपिन म्हणत होता की जर्मनी आणि रशियात युद्ध होणं शक्य नाही.' इवान अलेक्सिअविचने आतियोपिनच्या बोंबड्या बोलण्याची इतकी शकास नक्कल केली की दाविदला खूदकान हसूच आले. पण गुड्डूच्या तोंडावरचा खवचट भाव बघून तो एकदम चुप झाला.

'जर्मनीबरोबर युद्ध होणं शक्य नाही कारण जर्मनी आपल्या अन्नावर जगतोय !' कानावर पडलेल्या संभाषणाचा वृत्तांत इवान अलेक्सिअविच पुढे सांगू लागला. 'मग एक तिसराच आवाज माझ्या कानावर आला. नंतर मला समजलं की तो अंगलदार म्हाताऱ्या लिस्तेनिस्कीचा मुलगा होता. 'युद्ध होणार' तो म्हणत होता 'द्राक्षाच्या मळघावरून ते जर्मनी आणि फ्रान्सचं होणार. पण आपला त्याच्याशी काही संबंध नाही.' तुला काय वाटतं ओसिप दाविदोविच ?' स्तोकमन-कडे वळून इवानने विचारले.

'मला भविष्य बिबड्य येत नाही' आपल्या ताठ केलेल्या हातातील अंगठी-कडे टक लावून बघत स्तोकमनने उत्तर दिले.

'त्यांनी एकदा युद्ध सुरू केलं की आपल्यालाही त्यात पडावंच लागणार. आपल्याला आवडो न आवडो आपल्या शिज्या घेऊन ते आपल्याला त्यात खेचणार.' गुड्डूने जाहीर केले.

'मित्रांनो त्याचं असं आहे' एंजिनवात्याच्या हातातील पकड हळूच काढून घेत स्तोकमन बोलू लागला. तो गंभीरपणे बोलत होता. एकूण बाब त्याला संपूर्णपणे समजून सांगायची होती. गुड्डू बाकावर नीट आरामात बसला. दाविदने तोंडाचा 'ओ' कार केला होता. त्यामुळे त्याचे अळकट दात प्रकट झाले होते. आपल्या समोरक, सुस्पष्ट पद्धतीने स्तोकमनने खुलासा केला. बाजारपेठा आणि बसाहतीसाठी भाडविल्याही राष्ट्रात कसे कलह होतात ते सांगितले. त्याचे बोलून झाल्यावर इवान अलेक्सिअविचने त्वेषाने विचारले,

'खराय. पण ह्यात आपला काय संबंध ?'

‘इतर दारूबाजांच्या दंगलीत तुमची होकी दुलायला लागतील.’ स्तोकमन हसून म्हणाला.

‘लहान पोरानारखं बोलू नको ! तुला म्हण ठाऊक आहे ना ? घन्याची जुंपली की शेतकऱ्यांच्या शेड्या झुलायला लागतात !’

‘हं !’ असा उद्गार काढून इवान अलेक्सएविचने कपाळाला अशा काही आठवा घातल्या की विचाराचे कुठलेतरी चिबट ठेकूळ फोडण्याचाच तो प्रयत्न करित होता.

‘लिस्तनित्सकी नेहमी नेहमी मोल्लोवकडे कशासाठी येत असतो ? त्याच्या मुलीच्या मागं आहे की काय ?’ दाविदने विचारले.

‘कोशुनोवच्या कारटघातं तिथं आधीच विचका करून ठेवलाय,’ गुड्डू मध्येच खडसपणे म्हणाला.

‘इवान अलेक्सएविच तुला ऐकू येतंय का नाही ? तिथं तो अंमलदार कासली हुंगेगिरी करतोय ?’ दाविदने पुन्हा विचारले.

गुड्डूच्याच्या मागं चाबकाचा फटकारा बसल्यासारखा इवान अलेक्सएविच दचकला.

‘आं ? काय म्हणालास ?’

‘काकाला हुलकी लागलेय ! अरे, आम्ही लिस्तनित्सकीबद्दल बोलत होतो.’

‘तो स्टेशनावर चालला होता. अरे हो... ! आणखी एक बातमी ! मी घराबाहेर पडलो तेव्हा काय नजरेला पडलं असेल ? कोण असेल असं वाटतं ? ग्रिगरी मेलेशोव ! हातात चाबूक धरून बाहेर उभा होता. ‘तू रे एकडं कुठं ग्रिगरी ?’ मी विचारलं.’

‘लेफ्टनंट लिस्तनित्सकीचा मोतदार आहे तो’ दाविदने झुलासा केला.

‘त्या मालदाराच्या टेबलावरचं खरकटं खातोय !’

‘तू म्हणजे गव्हाणीतला कुत्रा आहेस, गुड्डू ! कुणालाही पाहून दात बिचकशील !’

संभाषण हळूहळू रेंगाळत गेले. इवान अलेक्सएविच जायला निघाला.

‘चाकरीला जायची गडबड वाटतं ?’ गुड्डूने शेवटची कोपरखळी मारून घेतली.

‘रोज भरपूर चाकरी करत असतो मी !’

मंडळीना निरोप देण्यासाठी स्तोकमन फाटकापर्यंत गेला. नंतर वर्कशांपला कुलूप घालून तो घरात गेला.

ईस्टर-रविवारच्या आदल्या रात्री काळ्या जलधरानी आभाळ भरून आले. पाऊस पडू लागला. सदैव काळांखाने खेडे भारावून गेले. संध्याकाळी डॉनवरचा बर्फ प्रदीर्घ गरजते आकंदन करीत तडाडू लागला आणि विदीर्ण बर्फाच्या घन-राशीत जेगळून गेलेली पहिली बर्फवृत्ती धारा पाण्यातून अवतीर्ण झाली. दोन अडीच मैलाच्या अंतरावर एकाएकी बर्फ पावळून गेला आणि उताराकडे ओघ सुरू झाला. एकमेकीविषय आणि थडीवर बर्फवृत्ती धारा टकरत होत्या. पूजा प्रार्थनेच्या गिरजाघरातील धंदा ठोक्यात वाजत होत्या. डॉन जिये डावीकडे मुसंडी मारते त्या पहिल्या वाकणावर बर्फाची तुंब झाली. हबकणाऱ्या बर्फ घोटाण्याचा उद्घोष आणि झणाटा खेड्याच्या कानावर येऊ लागला. गिरजाघराच्या अंगणात ठाईठाई पाण्याची डबकी साचली. पोरांचे एक टोळके तेथे जमा झाले होते. उघडघा असलेल्या दारातून प्रार्थनेचे दबदबीत सूर येत होते. आळीदार खिडक्यातून चमकणाऱ्या उजेडात उल्हासाची दीप्री होती. अंगणातल्या अंधारात जमलेली पोरे पोरीशी खेळा करीत त्यांचे मुके घेत होती. एकमेकांना चाबट गोष्टी सांगत होती.

गिरजाघराच्या रखवालदाराचे अतिथीगृह सगळ्या जिल्ह्यातून लोटलेल्या कक्षाकानी भरून गेले होते. शीण खोलीतील कोंदटपणाला वैतागून लोक बाकावरच काय जमिनीवरही झोपत होते. डुमडुगत्या पावलाणावर बसून चुट्टा आंडीत माणसे हुवापाण्याच्या आणि हिवाळ्यातील पीकपाण्याच्या गप्पा मारीत होती.

‘गेतीची काम तुमची मंडळी कधी सुरू करणार?’

‘मला वाटत टॉमसदिनाला सुरू होतील!’

‘तुमच्या दृष्टीनं ते बरोबर आहे! तुमच्या आसपासची जमीन बरड आहे.’

‘काही जमीन तशी आहे. दकडच्या दांडीत खारा झील आहे.’

‘घरणीला आता खूप ओल येईल.’

‘गेल्या वर्षी आम्ही नागरणी केली. सगळीकडे कडकडीत चिवटपणा होता.’

‘कुन्या, तू कुठं आहेस?’ अतिथीगृहाच्या पावलाणावरून उंच आवाजात कुणीतरी हाक मारली.

गिरजाघराच्या फाटकातून कुणीतरी घरघरीत आवाजात डाफळून बोलत होते. ‘मुके ध्यांयला चांगली जमा शोधून काढली! चला चालते व्हा कारटघानो! चळ भरलाय तुम्हाला!’

‘तुला सापडलं नाही वाटतं कुणी? जा-! तुमच्या अंगणातल्या कुत्रीचा

वे मुका !' अंधारातून थरथरत्या कोवळ्या आवाजात कुणीतरी कुणालातरी शिडकारले.

‘कुत्री ? तुला घडा घायला हवाय !’

दबदबा घावत जाणाऱ्या पावलांचा आवाज लग्न्याची सळसळ.

छवरावरून किणकिणत्या पागोळ्या गळत होत्या. काळ्या मातीच्या चिखलासारखा चिकटणारा तो घीमा आवाज परत आला.

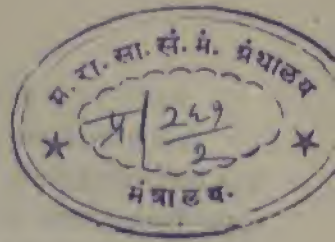
‘प्रोखोरकडून तोंगर खरेदी करण्याचा प्रयत्न करतोय. बारा रुबल्स देऊ केले. तो स्वस्तात हातची गोष्ट जाऊ देणारा नव्हे- तो ‘तो’ आहे !’

चिंतार वृक्षासारख्या उफाड्याच्या आणि धष्टपुष्ट पुरंध्रीने आपली महावस्त्रे सळसळवीत जावी तसा मुलायम शुत्कार आणि झुळझुळीत करकरता नाद डॉनवरून येत होता.

उपलाण्या घोड्यावर स्वार झालेला मितका कोर्शुनोव खडा खडा करीत त्या वर्ष अंधारातून मध्यरात्रीचा गिरजाचरापाशी आला. घोडीच्या आयाळीला लगाम बांधून तिच्या बाफाळत्या पुढ्यावर त्याने धोपटले. खुरांचा रपरप आवाज त्याने धोडावेळ लक्षपूर्वक ऐकला आणि आपला पट्टा नीट करीत तो गिरजाचराच्या अंगणात गेला. पडवीत गेल्यावर त्याने टोपी काढून हातात घेतली, भाविकपणे मान झुकवली आणि बायकांना बाजूला लोटीत तो धक्काबुक्की करीत वेदीजवळ आला. कुणवेष परिधान केलेल्या कसाकांची डाव्या बाजूला दाटी झाली होती. उजव्या हाताला बायकांची चित्रचित्र गर्दी उडाली होती. पहिल्या ओळीत असलेल्या आपल्या वडिलाना मितकाने पाहिले. कसाची निशाणी करण्यासाठी उंचावलेला त्यांचा हात मध्येच पकडीत तो त्यांच्या केसाळ कानात कुजबुजला, ‘बाबा, बाबा, जरा बाहेर चला !’

संमिश्र वासांच्या दाट पडद्यातून धक्काबुक्की करीत गिरजाचराच्या बाहे पडताना मितकाच्या नाकपुड्या थरथरत होत्या. जळणाऱ्या मेणवतीची बाफ प्रामेजून गेलेल्या बायकांच्या शरिराचे दर्प, फक्त नाताळात आणि ईस्टरला बाहेर पडणाऱ्या कपड्यांचे गलेकी कुबट वास, दमट चापडी, डांबरी गोळ्या, उपासाने खपाटी गेलेल्या पोटांचे अपानवायू ह्यानी त्याचे डोके भणानून गेले.

पडवीत आल्यावर वडिलांच्या कानाजवळ तोंड नेऊन मितका म्हणाला ‘नतालिया मरायला टेकलेय !’

१७.

स्टेशनपर्यंत येवगेतीबरोबर प्रवास करून 'पाम' च्या रविवारी शिबरी परतला. पाझरणीने बर्फ वाहून गेलेला त्याला आढळला. रस्ता दोन दिवसात उलटून गेला होता. स्टेशनपासून सुमारे सोळा मैलावर असणाऱ्या एका मुक्तेनी खोडघाजवळ एक नाला ओलांडताना त्याचे घोडे जवळ जवळ वाहून गेले होते. दिवस कलण्याच्या सुमारास तो त्या खोडघात पोहोचला. आदल्या रात्री बर्फ पावळून बाहू लागलेला होता. गडूळ आणि पिमट होराने फुगलेल्या आणि फेसाळणाऱ्या नात्यात रस्ता वाहून जाण्याचा धोका निर्माण झाला होता. खोडघाचा चारा वरून देण्यासाठी ज्या खाणावळीत तो थांबला होता ती नात्याच्या अरतीरावर होती. रात्री पाणी सहजच खूप बर चढले असते. तेव्हा शिबरीने नाला पार करायचे ठरविले.

आल्या वाटेने त्याने जिथून बर्फ ओलांडला होता त्या जागेपर्यंत त्याने जेव्हा गाडी आणली तेव्हा त्याला असे आढळून आले की नात्याचा ताण शिलतास फुगून बाह्यत होता. कुपाटीचा एक तुकडा आणि गाडीचे अर्धे जाक प्रवाहाच्या मधोमध उपडवडीत गरगरत होते. घडव्याच्या खुल्या रेंतीत घसरगाडीच्या पाटघांच्या ताऱ्या निशाण्या होत्या. घामाने निघळलेले आणि तंगडघावर फेसाचे झुबके उडालेले घोडे त्याने थोपवले आणि त्या निशाण्या जवळून बघण्यासाठी त्याने खाली उडी मारली. नालव्याजवळ त्या निशाण्या किंचित डावीकडे वळून पोहटघात लुप्त झाल्या होत्या. परतीरापर्यंतच्या अंतराचा त्याने नजरेने अदमास घेतला. जास्तीत जास्त पन्नास पावले असतील. खोडघाजवळ जाऊन त्याने त्यांचे जोते तपासले. त्याच वेळी एक मुक्तेनी म्हातारा जवळच्या शीपडीतून त्याच्याकडे आला.

'इथं चांगला पावाच आहे का?' हातातले लगाम सल्लाळत्या पिमट पुराकडे उडवून प्रिगरीने त्याला विचारले.

'सकाळी काही माणसं इथून पलीकडे गेली.'

'खोल आहे?'

‘नाही ! पण तुमची गाडी भिजून जाईल.’

ग्रिगरीने लगाम हाती घेतले, आसुड उगारला आणि मोजका सवत इशारा देऊन त्याने घोडी हाकारली. डावीकडील कस्तानी रंद चौकाच्या घोड्याने मानेला हिसका दिला. फुरफुरत आणि पाणी हुंगत घोडी अनिच्छेने पुढे जाऊ लागली, ग्रिगरीने आसुडाचा फडस्कार केला आणि आपल्या जागेवर तो उठून उभा राहिला. मुसवातीला घोडी गुडघाठावर पाण्यात चालत होती. पण एवढ्यात ताण त्यांच्या उरापर्यंत बघला. ग्रिगरीने त्यांना मागे बघण्याचा प्रयत्न केला पण ती लगामाला दाद न देता तरंगू लागली. घसरगाडीची पिछाडी ससेट्याने गरंक्त् फिरली आणि घोड्यांची डोकी प्रवाहाच्या उलट्या दिशेने झाली. पाण्याचे होलाळे त्यांच्या पाठीवरून वाहू लागले. घसरगाडी होलपाडू लागली आणि त्यांना कसून माग खेचू लागली.

‘ए- ए-! उजव्या हाताला घे !’ बडव्यावरून घाबत आणि आपली लोकरी टोपी हालवीत तो युक्नेनी ओरडत होता.

भयंकर चवताळलेला ग्रिगरी ओरडत घोड्यांना हाकारीत होता. खंयच्यान्या घसरगाडीमागे पाण्याचा भोवरा फेसाळत होता. रातारात वाहून गेलेल्या पुलाचे अवशेष पाण्याबाहेर डोकावत होते. त्या ढिगाऱ्यावर गाडीचे पाटे क्षेपाटले आणि बिलक्षण लीलया ती उपडी झाली. घापा टाकणारा ग्रिगरी डोक्यावर पाण्यात आदळला. हातातील लगामांची पकड मात्र त्याने सोडली नाही. होलपाडणाऱ्या घसरगाडीने तो बरखाळी होत होता. त्याच्या पायांना आणि त्याच्या मेंढीकुडत्याच्या काठाना पाण्याची नाजूक ओढ खेचत होती. गाडीचा पाटा पकडण्यात अखेरीस त्याला यश आले. त्याने लगाम टाकून दिले. रोन्ही हात एकमेकांवर आडवे टाकून स्वतःला खेचून घेत तो करोळीच्या दिशेने गेला. पन्ना ठोकलेली धुरखीळ पकडण्याच्या बेतात तो होता. एवढ्यात घारोश्याविरुद्ध झगडणाऱ्या कस्तानी घोडीने त्याच्या गुडघ्यावर दुगाणीची टाप हाणली. गटांगळ्या खाणाऱ्या ग्रिगरीने आपला हात लांब करून काढण्या पकडल्या. घोड्यापासून आपण दूर खेचले जात असल्याचे त्याला जाणवले आणि त्याची पकड सैलावली. त्याच्या शरीराचा कण न् कण घंडीने बघिरला होता. कसाबसा तो घोड्यांच्या डोक्यापर्यंत पोहोचला- त्या नतावराने आपली पिसाट, प्राणांतिक थरकाप उडालेली, लालबुंद नजर घेट त्याच्या विस्कारीत बुबुळ्यात रोखली. ते निसरडे चामडी लगाम पकडण्याचा तो परत परत प्रयत्न करीत होता. पण त्याच्या बोटाना ते गवसत नव्हते. शेवटी त्याने ते कसेबसे पकडले. अचानक त्याचे पाय जमिनीवर खरघटले.

‘हुर्रं . . . !’

देह उंचावीत स्वतःला पाणघडीकडे खेचताना तो ठेचकाळला आणि घोडघाच्या छाताडाच्या धक्क्याने उघळवट पाण्यात कोसळला. त्याला तुडवून घोडघानी ती घसरगाडी स्वेधाने पाण्याबाहेर खेचली. दमछाक झालेले ते घोडे घोडघा पावलांवर जाऊन कुडकुडत आणि वाकाळत उभे राहिले.

कोणत्याही वेदनेची जाणीव हरपलेला ग्रिगरी ताडकन उठून उभा राहिला. असह्य तापलेली कणिक सर्वांगाला लिपून बसावी तशी थंडी त्याला लिगटली होती. घोडघांपेक्षाही तो जास्त कुडकुडत होता. आपले पाय तान्हा मूलासारखे दुबळे झाल्याचे त्याला जाणवत होते. हळूहळू ती भानावर आला.

पाटघावर गाडी वळवून त्याने घोडी जाम पिटाळली. त्यांना ऊब यावी म्हणून. गनिमावर हल्ला चढविल्यासारखा तो खेड्यातील रस्त्यावरून चौखूर उघडीत आला आणि वेग कमी न करता पहिल्याच उघड्या फाटकासून त्याने गाडी आत घेतली.

घरवाला एक अवयथील मुक्ती निघाला. घोडघांची सरबराई करण्यासाठी त्याने आपल्या पोराला पाठविले आणि त्याने स्वतः ग्रिगरीला कपडे बदलण्यात मदत केली. ‘काय विशाद कुणी नाही म्हणेल !’ अशा आवाजात त्याने बायकोला चूल पेटवण्याचा हुकूम सोडला. आपले कपडे त्याने वाळत घातले आणि मालकाची तुमान चढवून चुलाणाच्या ओटघावर तो आडवा झाला.

कोबीच्या अनामीष रक्ष्याचे जेवण झाल्यावर तो झोपी गेला. पहाटेपूर्वीच तो मार्गाला लागला. चांगला नव्वद मैलांचा रस्ता त्याला काढायचा होता आणि प्रत्येक मिनिट मोलाचे होते वास्तविक पाणलोट्यात साऱ्या वाटा कालवून जाऊन माळरानाची पाहता पाहता खिचडी होणार होती. प्रत्येक जुतरी, प्रत्येक पोईड वितळत्या बर्फामुळे गरजता घोडाणा झालेला होता.

काळेजल्मा उखणत्या रस्त्याने घाबता घाबता घोडघांची दमछाक झाली. पहाटेच्या गोठलेल्या थंडीने रस्त्याना जे दाठरलेले कवच निर्माण केले होते त्यावरून गाडी पिटाळीत तो आपल्या मार्गापासून आड बाजूला सुमारे अडीच मैलांवर असलेल्या खेड्यात आला आणि फाटघावर थांबला. धामाने निघळलेल्या घोडघांच्या अंगातून वाफा निघत होत्या. त्याच्या माने त्याच्या घसरगाडीच्या पाटघाची चकाकतो चाकोरी दिसत होती. त्याने घसरगाडी तिथेच सोडून दिली. घोडघांच्या शेपट्या गुंडाळून बांधल्या. एका उपलाण्या घोडघावर तो स्वार

झाला. दुसऱ्याची ओठाची त्याने पकडली. पामरविचारच्या सकाळी तो यागोदनोएला येऊन पोहोचला.

त्याच्या प्रवासाची कथा म्हाताऱ्या लिस्तिनित्सकीने लक्षपूर्वक ऐकून घेतली आणि तो थोडी बघायला गेला. त्यांना अंगणात पुढेमागे फिरवीत साशका त्यांच्या ओढावलेल्या पुठ्ठांकाडे रागाने बघत होता.

‘काय म्हणतायत थोडी?’ धन्याने विचारले.

‘दिसतंयच डोळ्यांना!’ चालायचा न थांबता आपली पिकलेली हिरवट वाटोळी दाढी हलवीत साशकाने उत्तर दिले.

‘बेमुमार पिटाळली गेलीत ना?’ धन्याने विचारले.

‘नाय! कस्तानीला उराटी घासल्यानं फोंड आलेत, पण त्यात काय विशेष नाय.’ थोडी न थांबवता साशकाने उत्तर दिले.

‘जा! थोडा आराम कर!’ थिगरीकडे हात करून लिस्तिनित्सकी म्हणाला, थिगरी आपल्या खोलीकडे गेला पण एकच रात्र त्याला विश्रंती मिळाली.

दुसऱ्या दिवशी बेनियामिन त्याच्या खोलीत आला. नवीन साटिनचा सदरा त्याने घातलेला होता. त्याचा बोजड चेहरा उजळला होता. थिगरीला तो म्हणाला.

‘थिगरी! धन्यानं बोलावलय तावडतोब!’

पायात नमदी स्लिपसं घातलेला जनरल खोलीत येरझारा घालीत होता. थिगरी एकदा खोकला. दिवाणखान्याच्या दारात एका पायावरून दुसऱ्या पायावर भार देत तो उभा राहिला. दुसऱ्यांदा तो खोकला तेव्हा धन्याने त्याच्याकडे नजर टाकली.

‘काय काम आहे?’

‘बेनियामिनानं बर्दी दिली.’

‘अरे बरंच! माझ्या तबरेंगूवर आणि कस्तानीवर जीन चढव! लुकेरियाला म्हणावं-कुठ्याना खायला घालू नको. ती शिकारीला जाणार आहेत.’

थिगरी खोलीतून जायला निघाला. त्याच्या धन्याने ओरडून त्याला थांबवले.

‘अरे ऐकलंस का? तू पण माझ्याबरोबर येणार आहेस’

आक्सिनियाने थिगरीच्या खिशात एक केक कोंबला आणि ती फिस्कारली, ‘माणसाला ती घड खाऊपण घायचा नाही! मडं नेलं त्याचं! निदान तुझा गळपट्टा तरी घाल, थिशा!’

संगबार थोडी थिगरीने कुपाटीजवळ आणली आणि कुठ्याना उद्देसून शिट्टी मारली.

लिस्तनित्सकी बाहेर आला. निळघा कापडाची कुडती घालून त्यावर जहाबकाम कलेला कातडी कमरपट्टा त्यानी आवळला होता. निकेलचे पाणी दिलेले डेचके बुचाच्या खोळीत त्याच्या पाठीवर लटकत होते. त्याच्या डंडातून लोंबलेल्या चाबकाची वादी एकाद्या सर्पासारखी त्याच्या मागोमाग येत होती.

घनी स्वार हाण्याची वाट बघत प्रिगरी घोड्याचे कायदे हातात घेऊन उभा होता. म्हातार्या लिस्तनित्सकीच्या कुत्रा देहाने इतक्या लीलया खोमीरावर मांड घेतली की ते पाहून प्रिगरी चकित झाला. आपल्या दस्तकी हातात घोड्याचे कायदे प्रेमळपणे सावरून घेत जनरलनी करडेपणाने कर्मावले, 'माझ्या अगदी मागोमाग ये !'

प्रिगरीने तबर्गुवर मांड घेतली. तो चार वर्षांचा घोडा कोंबड्यासारखी मान उंचावीत तिरका तिरका जाऊ लागला. त्याच्या खुरांना नाल ठोकलेले नव्हते. तेव्हा वर्षांच्या कवच्यांवरून जाताना तो पसरला आणि दांडीवर खाली बसला. म्हातारा जनरल पुढे झुकून पण खोमीरात मांड घट्ट रोवून बसला होता.

'कुठं चाललोत आपण ?' त्याला माठीत प्रिगरीने विचारले.

'ओलशान्स्की घळीकड !' खोल खजात जनरलने उत्तर दिले.

घोडी गामचालीने चालत होती. तबर्गु तोंडाशील लगाम ताणीत होता आणि गर्दन फिरवून तिरप्या नजरेने आपल्या स्वाराकडे बघत त्याचे मुडघे चाबायला बघत होता. टापटेप्याच्या आडवणावर पोहोचल्यावर लिस्तनित्सकीने आपल्या घोड्याला टाच मारली. शिकारी कुत्र्यांची सावळी प्रिगरीच्या मागोमाग येत होती. तबर्गुच्या शेपटीला नाकाड भिडवून म्हातारी काळी कुत्री पळत होती. आपल्या दांडीवर बसकण घेत घोड्याने तिला पकडू पाहिले. पण ती कुत्री माने सरकली. मागे वळून पाहणाऱ्या प्रिगरीकडे तिने एखाद्या म्हातारीच्या करुण नजरेने पाहिले.

आपल्या दृष्ट स्थळी म्हणजे ओलशान्स्की घळीत ते अर्ध्या तासात पोहोचले. उतरणीच्या चारदाजवळ असणाऱ्या रानझुडपातून लिस्तनित्सकीने घोडा चालवला होता. तिथली असंख्य टोवे सावघगिरीने चुकवीत धारा-धूत घळीत प्रिगरी उतरला. पुन्हापुन्हा तो वर नजर टाकीत होता. वेडघावाकडपा पसरलेल्या अनानूत आल्डरराईच्या मोरपंखी निळाईतून लिस्तनित्सकीची रेखीव आकृती त्याला दिसत होती. तो म्हातारा पुढे झुकून रिकिबीत उभा राहिला. तेव्हा त्याच्या कमरपट्टा आवळलेल्या निळघा कुडतीला पाठीवर चुण्या पडल्या. त्याच्या मागोमाग चढत्या उतरत्या कांडाळपातून शिकारी कुत्र्यांची झुंड घाबत होती.

सरळसोट हुडकी ओलांडून गेल्यावर प्रिगरी जोगिरात मागे झुकला. 'चुट्टा ओढायला हरकत नाही- लगाम सोडून धावे आणि चंची काढावी' असा विचार करून त्याने हातमोजे ओढून काढले. चुट्ट्याच्या कागदासाठी प्रिगरीने खिसा शोधला.

'घर त्याला !' कांडाळघाच्या पलीकडून पिस्तुलाच्या गोळीसारखा हाळी आली.

प्रिगरीने तीक्ष्ण नजरेने वर पाहिले. चाबूक उगारून उराठीवर घोडा पिटाळणारा लिस्तनिस्तकी त्याला दिसला. . . .

'घर त्याला !'

झडलेल्या केसांचा एक गलिच्छ, मळपा लांडगा धरणीला आपला देह लगटून घळीच्या गर्तेतील दलदलीचे बेंदाड आणि कळकरान ओलांडून पळून चालला होता. एका मोडघावरून झेप घेऊन तो थांबला. कुठ्यांकडे नजर टाकण्यासाठी त्याने गर्कन मोहूरा बळवला. घळीच्या टोकाला असलेल्या रानात जाणारी त्याची वाट तोडण्यासाठी अर्धबंद्राकृति कडे करून कुत्री त्याच्या पाठीवर येत होती.

झटक्याचे टिपण साधून लांडग्याने एका लहानशा टेम्बीवर झेप घेतली. आपली शक्ती कसाला लावून तुरूतुरू धावत त्या म्हाताऱ्या कुत्रीने त्याला रोखण्याचा प्रयत्न केला. त्या टोळक्यातील एक अब्बल आणि अत्युग्र दुसरा शिकारी कुत्रा पाठोपाठ येत होता. लांडगा क्षणक्षर गोंधळला.

प्रिगरी घळीतून बाहेर पडला. तेव्हा तो त्याच्या दृष्टीआड झाला होता.

नंतर टेम्बीवरून नजारा दृष्टीला बांगला दिसू लागला. तोपर्यंत लांडगा माळ-रानात दूरवर गेला होता आणि शेजारील घळीच्या दिशेने पळत होता. त्याच्या मागोमाग झाडोऱ्यातून धावणारी कुत्री आणि किंचित कडेला घोडघावरून जाणारा म्हातारा लिस्तनिस्तकी त्याच्या दृष्टीला पडला. हातातील चाबकाच्या दांडक्याने म्हातारा घोड्याला पिटत होता. लांडगा घळीपाशी पोहोचला तेव्हा कुत्र्यांनी त्याला गोंठला होता. त्यातील 'बहिरीससणा' नावाचा करड्या रंगाचा कुत्रा लांडग्याच्या कमरेतून पांढरे फडके लोंबावे असा त्याला लगटला होता.

'घर त्याला !' ती हळी प्रिगरीकडे आली.

प्रिगरीने घोड्याला टांच दिली. आपल्यासमोर काय घडतंय ते पाहण्याचा तो विफल प्रयत्न करित होता. त्याच्या डोळ्यांना पाण्याची धार लागली होती. सुंसाट वाऱ्याने कानाला दडे बसले होते. शिकारीच्या सनसनाटीने तो एकाएकी पेटल्यासारखा झाला. घोड्याच्या गर्दनीवर झुकून त्याला बेफाम उघडत तो

पळीजवळ येऊन थडकला. तेव्हा लांडगाही दिसत नव्हता आणि कुत्रेही दिसत नव्हते. एक दोन मिनिटात लिस्तनित्सकीने त्याला गाठले. खसकत लगाम खेचीत घोडा थोपवीत तो ओरडला,

‘कोणत्या बाजूने गेले ते?’

‘मला वाटतं घळीत शिरले.’

‘डाव्या हाताने तू त्यांना गांठ! घर त्याला!’

म्हाताऱ्याने घोड्याला टाच दिली आणि उजव्या हाताला तो भरघाव मिचून गेला. प्रिगरीने लगाम खेचले आणि झालच्या तबकात त्याने घोडा उतरवला.

‘हैक ए ऽ!’ असे ओरडत दुसऱ्या तालीने तो वर आला.

बाबूक उडवत, आरोळ्या देत त्याने मेलभर घोडा दोडवला. घोड्यांच्या लुराळाकून उघळणारी दमट चिकणमाती त्याच्या तोंडावर हवकत होती. ती लांबच लांब घळ उजव्या अंगाला मुरवली होती. तिथून तिला फाटघाचे त्रिदळ फुटले होते. पहिला फाटा प्रिगरीने ओलांडला आणि माळरानावर लांडग्याच्या पाटीवर धावणारी कुत्र्यांची गर्दमाळ त्याला दिसली. ओक आणि आल्डरचे घनदाट रान माजलेल्या घळीतून ते जनावर हुसकले गेले होते आणि आता त्या त्रिदळातील उताराच्या वाटेने टाकळी आणि उंटकटान्याच्या तराईच्या दिशेने ते धावत होते.

आपल्या रिकिबीत उभा राहून आणि बारा बसलेल्या डोळ्यातील पाणी बाहीने पुसत प्रिगरी त्यांना न्याहाळू लागला. त्याने डाव्या हाताला दुष्टी टाकली; तत्क्षणी त्याच्या लक्षात आले की आपल्या गावाला लागूनच असणाऱ्या खडपारानात आपण आलो आहोत. पतझडीच्या मोसमात त्याने आणि नतालियाने नांगरलेल्या भूमीचा वेडाबाकडा कसा जवळच होता. त्याने मुद्दामच आपला तबरंगु नांगरलेल्या जमिनीवरून चालवला. तेथील डेकळातून ते जनावर घासरत अडखडत चालत असताना घोडावेळ त्याच्या शिकारीच्या उत्साहाची पार राखुंडी होऊन गेली. धामाने तिथळून गेलेल्या घोड्याला तो शांतपणे चुचकारीत होता. लिस्तनित्सकी आपल्याला बघतोय का काय हे चौफेर न्याहाळीत होता. त्याचा घोडा दुडबया चालीने चालला होता.

घोड्या अंतरावर नांगरमुठघांचे निर्मनुष्य पडण त्याच्या दुष्टीस पडले. आणखी पलीकडे बेलाच्या तीन जोड्या नव्हाळीच्या मुलायम मातीत नांगर खेचत होत्या.

‘नक्की आमच्याच गावचे आहेत. ही कुणाची जमीन ? आणि कुशकाची तर नाही ?’ नांगरामाचे येणाऱ्या माणसाची ओळख पटण्यासाठी प्रिगरीने डोळे किलकिले केले.

‘घर-!’

दोन कझाकानी नांगर सोडून दिल्याचे आणि जवळच्या घळीकडे जाणाऱ्या लांडग्याची वाट रोखायला ते आडवे गेल्याचे त्याने पाहिले. एकाच्या डोक्यावर डापणाची आणि तांबडी फीत बांबलेली टोपी होती. हनुबटीखालून त्याने ती पट्टी आवळली होती. हातातील लोखंडी पहार गरगर फिरवीत तो घाबत होता. त्या लांडग्याने एकाएकी एका खोलगट फोंडवळीत बसकण घेतली. सर्वात पुढे असलेला कुत्रा थेट त्या फोंडवळीवरून तीरासारखा चालला होता, पण त्याचे पुढचे पाय त्या खड्ड्यात जाऊन तो कोलमडला. त्याच्या मागोमाग येणाऱ्या म्हाताऱ्या कुत्रीने धावायचा प्रयत्न केला. पण तिचा पार्श्वभाग हेकळांच्या, नांगरलेल्या भूमीवरून घसपटत गेला, वेळेवर वेग आवरता न आलेली ती कुत्री लांडग्यावर जाऊन आवडली. पारघ झालेल्या त्या जनावराने आपली मुंडी आवेशाने झिजाटली. त्या बरोबर ती कुत्री त्याच्या अंगावरून मटकन उडाली. आता कुत्र्यांची मुंड त्या लांडग्याला मिडली होती. नांगरलेल्या भूमीवरून ते काही पावले करफडत गेले. धनी यायच्या अर्धा मिनिट आधी प्रिगरी घोड्यावरून पायउतार झाला होता. तो गुडघ्यावर बसला आणि त्याने करोली सुरा काढला.

‘तिथं- तिथं- गळघावर !’ लोखंडी पहार घेतलेला कझाक ओरडला. तो आवाज प्रिगरीच्या चांगल्याच परिचयाचा होता जोराने घापा टाकीत तो धपकन प्रिगरीच्या बाजूला बसला पारघ झालेल्या जनावराच्या पोटात दात खुपसलेल्या कुत्र्यांना त्याने ओढून बाजूला काढले. लांडग्याच्या पुढच्या पायांना एका हाताच्या पकडीत त्याने धरले, जनावराची दबासतलिका शोधण्यासाठी त्या जनावराची केसाळ कातडी प्रिगरीने चाचपडली आणि त्यावरून सुरा चालवला !

‘कुत्री ! कुत्री ! त्यांना पिटाळा.’ पायउतार होत लिस्तनित्सकी गरजला. मोठ्या मुक्किलीने प्रिगरीने कुत्र्यांना पिटाळून लावले. आणि आपल्या घड्याकडे नजर टाकली.

घोड्या अंतरावर बाजूला उभा होता स्तिपान आस्ताखोव ! हनुबटीवर बंद आवळलेली टोपी त्याने घेतली होती त्याचा चेहरा चमत्कारिक दिसत होता हातातील पहार तो बरखाली करीत होता.

‘कुठला रे तू पाव्हण्या ?’ स्तिपानकडे वळून लिस्तनित्सकीने विचारले.

‘तातारस्कीचा !’ घोडावेळ घोटाळन स्तिपानने उतर दिले आणि ग्रिगरीच्या दिशेने तो पाऊलभर पुढे सरकला.

‘नाव काय तुझं ?’

‘आस्ताखोव !’

‘घराकडं कधी जाणारंय पोरा ?’

‘रात्री !’

लांडग्याच्या दिशेने क्रिस्तनिस्कीने आपले पाऊल उडवून दाखवले. मरणांतिक वेदनेने त्या जनावराच्या जबड्याची क्षीण उघडझाप होत होती. पिंगट केसांचा पुंजका चिकटलेली त्याची एक मागची तंगडी ताठ उभारली होती.

‘ते मढं घेऊन ये आमच्याकडं; काय पडेल ती मजुरी देईन’ असे म्हणून क्रिस्तनिस्कीने आपल्या लालबुंद पडलेल्या तोंडावरील चाम गळपट्ट्याने पुसला परत जायला तो बळला आणि पाठीवरच्या डेचक्याचा पट्टा सोडवला.

ग्रिगरी आपल्या तवरंगूकडे गेला. रिकिबीत पाय टाकता टाकता त्याने मागे बळून पाहिले.

आपल्या थोराड दांडग्या मूठी छातीशी आवळून विलक्षण धरधरणास स्तिपान त्याच्या दिशेने येत होता !

४८.

कोशुनोवच्या शेजारी राहणाऱ्या पेलामेया मैदानिकोवाच्या घरी गुडफ्रायडेच्या रात्री बायका गप्पा मारायला जमल्या होत्या. तिच्या नवऱ्याने गावठुरिलने लोडूमहून लिहिले होते की इस्टरसाठी हुक्याची रजा घेण्याचा आपण प्रयत्न करीत आहोत. पेलामेयाने भितीना सफेदा दिला होता आणि आवराआवर करून ठेवली होती. गुरुवारपामून ती त्याच्या वाटेकडे झोळे लावून बसली होती. पळत पळत तो फाटकाजवळ जाऊन कुपाटीशी उभी रहायची. डोक्याला कमालबिमाल न बांधलेल्या, सुकलेल्या पेलामेयाच्या तोंडावर नभारपणाच्या खुणा उमटल्या होत्या. डोळ्यावर पालथ्या तळव्याचा आडोसा घरून तो येतोय का काम हे रस्त्यावर दुरवर बसत ती उभी रहायची. तिचे नभारपण कायदेचीरच होते. कारण गेल्या

वर्षी गाव्हिरिल पथकातून परतला होता. येताना त्याने बायकोसाठी रंगीत बिटाचे पोलिश कापड आणले होते. चार रात्री त्याने तिच्याबरोबर घालवल्या. पाचव्या दिवशी तो दाऊ पिऊन तरं झाला आणि पोलिश आणि जर्मन भाषेत शिब्या घळू लागला. मग डोळ्यातून टिपे गाळीत एक गाणे म्हणत बसला. १८३१ पासून पोलंडवद्दलचे हे गाणे कझाक म्हणत असत. जेवणापूर्वी मात आणि व्होडका पीत त्याचे मित्र आणि भाऊ त्याच्या बरोबर बसले होते.

आमी ऐकल्या बरकतिचा मोठ्या
 पोलंड, देश एक हाय म्हनं
 आमी पायलया, मिकार त्यो तर
 हाये हे स्वताच्या डोल्लियानं
 पोलंडात हाय म्हनं खानावळ
 पोलंडच्या राजाची खानावळ
 खानावळीत आली तीन पोरं चलाख
 प्रशियन, पोल आनि डॉनचा कझाक
 त्यांनी घेतली हो, प्रशियननं व्होडका घेऊन
 पैसे दिलं म्हनं

पोलंडच्या पोरानं घेतली व्होडका
 व्होडक्याचा मोजला रोकडा पैका
 कझाकाचं पोर पोटभरून प्याला
 पिऊन प्याला नाय चव्वल दिला

अन् खानावळीला, दाळिंदर आलं ते कायमचं
 आलं ते आलंच म्हनं.

कझाकाचं पोर चालं टेचाचं
 खनानू नाल वाजं टांचेचं
 खानावळवालीला घातला डोळा
 थल म्हन माझ्या संगट रहायला

आमच्या डॉनवरती, निवांत डॉन हाय सजनी
 पोरगं तिला म्हन.

डॉनच्या मानसाची अशी हाय रीत
 विनीत शिकीत नाय गवत कापीत

विनीत नाईत शिवीत नाईत तण नाय कापीत
अकूपक पोशाखाचं त्याचं गुपीत

चल डोंनवरती, निवांत तिचं हाय सजनी

पोरणं तिला म्हूण.

जेवण खाणं झाल्यावर गाव्हिरिलने आपल्या घरादाराचा निरोप घेतला आणि बोंडधावर बसून तो निघून गेला.

त्या दिवसापासून पेलगियाची नजर पायाची नखे निरखू लागली !

आपण गर्भार कशा झालो त्याचा तिने नतालियाजवळ खुलासा केला. ती म्हणाली, ' गाव्हिरिल यायच्या एकदोन दिवस आधी मला स्वप्न पडलं, मी कुरण-रानातून चाललेय. गेल्या सणाला आम्ही विकली ती गाय माझ्या पुढं चाललेली मला दिसलेय. ती चालता चालता तिच्या आंठळातून दूध ठिबकत होतं. मला वाटलं अरे माझ्या देवा! अशी कशी बाई हिची अर्धवट धार काढली मी ? दुसऱ्या दिवशी म्हातारी द्रोणदिव्या ' हंपि ' च्या डहाळ्या मागायला आली. मी मला पडलेलं स्वप्न तिला सांगितलं. तेव्हा तिने मला सांगितलं की मेणबत्तीचं थोडंसं मेण काढून घे. त्याचा गोळा कर आणि तो कुठं तरी गाईच्या शेणात नेऊन पुरून टाक. कारण काहीतरी अलायला दाराशी आल्याचं हे स्वप्न होतं. ती म्हणाली तशी मी पडाले. पण मेणबत्तीच कुठं सापडेल. घरात एक होती. मला ठाऊक होतं पण पोरानी कोळी घरायला ती घेतली असावी. मग गाव्हिरिल आला. आला न् हे संकट घेऊन आला. तीन वर्षे कशी बिनघोर काढली. आता बघू माझ्याकडे ! ' असे म्हणून तिने आपले पुढे आलेले पोट जास्तच उंचावून दाखवले.

नवऱ्याची वाट पाहता पाहता पेलगेया चिडीला आली होती. तिला एकटीला करमेना तेव्हा तिने शुकवारी आपल्या मैत्रिणीना संढ्याकाळ तिच्या घरी घालवण्यासाठी बोलावून घेतले. अर्धवट बिनलेला मांडमोजा घेऊन नतालिया आली होती. वसंतऋतु शुक्र झाला की प्रिशाका आजोबांना जास्तच बंडी गाजू लागायची म्हणून तिने तो बिणायला घेतला होता. ती बाजबीपेक्षा जास्त खुपीत दिसत होती. कुणी चेष्टामस्करी केली की सवपेक्षा ती डगीचच फाजील हसत होती. अंतर्दामीची लामलेली कंवाची तळमळ ती त्याच्यापासून लपवू बघत होती. पेलगेया चुलाणाच्या ओटधावर बसली होती. तिचे अनाबूत निळया जांभळया शिरा दिसणारे पाय खाली लोंबकळत होते. कजामगावशी असलेल्या फोसयाची तिने टिंगल चालवली होती.

‘नवऱ्याला तू कसं गं पिटून काढलंस फ़ोसया ?’

‘तुला माहीत नाही ? पाठीवर पिटलं ! डोक्यावर पिटलं ! जिथं हाताला लागलं तिथं पिटून काढला !’

‘तसा नाही ग माझ्या विचारण्याचा अर्थ. सुरवात कशी झाली ?’

‘झाली अशीच !’ अनिच्छेने ती म्हणाली.

‘नवरा दुसऱ्या बाईबरोबर असलेला पकडलात तर काय मिठाची गुळणी धरून बसाल ?’ मात्वेय काशूलिनच्या उंच ढंकाळपार्वती असणाऱ्या सुनेने विचारले.

‘आम्हाला सगळं सांग ना फ़ोसया !’

‘अग सांगण्यासारखं तसं काही नाही.’

‘चल चल ! सांग ! अग आपण सगळ्या सऱ्या मैनिणी तर आहोत इथं !’

सुर्यकुलाच्या बियाची फ़ोलपटं हाताच्या तळव्यात थुंकीत फ़ोसयाने स्मित केले, ‘बरेच दिवस त्याची ही भानगड मी पहात होते. मग एक दिवस कुणीतरी मला सांगितलं की डॉनच्या परतीरावर राहणाऱ्या कुणा सटवीला घेऊन तो चक्कीत बसालाय. म्हणून तिथं गेले आणि चक्कीत दोघांना पकडलं.’

‘तुझ्या नवऱ्याची काही बातमी कळली का ग नतालिया ?’ नतालियाकडे वळून त्याच ढंकाळमायेने मध्येच विचारले.

‘यागोदनोयेला आहे तो’ ती पुटपुटली.

‘त्याच्याबरोबर नांदायचा विचार आहे का नाय ?’

‘ती खूप नांदेल ! पण त्यानं नांदवून घेतलं पाहिजे ना ?’ तिबल्या बरवालीने मध्येच तोंड घेतले.

गरम रक्त चेहऱ्यावर उसळून येत आहे असे नतालियाला वाटले. आपली मान हातातल्या मोज्याकडे वाकवून तिने भुवयाळाळून बायकांकडे नजर टाकली. इतरांपासून आपली शरम लपवणं शक्य नाही हे ओळखून लोकरीचा गुंडा मुद्दामच तिने गुडध्यावरून खाली लोटून दिला. आणि खाली वाकून त्या थंड फरशीवर ती लोकर चाचपडू लागली. पण तिचे हे नाटक इतके ओढून ताणून आणलेले होते की सगळ्याजणीच्या ते लक्षात आले.

‘धुक बये त्याच्या तोंडावर ! अग मान घड आहे तोपर्यंत जोखड ग काय ? मिळतंच कुठं ना कुठं !’ एका बाईनं अगदी कळवळघातं उपदेश केला.

वाऱ्यावर ठिणगी उडून जावी तसा नतालियाचा उसना उत्साह पळून गेला.

त्या बायकांची बोलणी मग ताऱ्या लफड्या-कुलंगड्याकडे, काहीतरी

वचबच गावमप्पाकडे बळली. नतालिया निःशङ्कपणे विणत बसली होती. ती बँटक उठेपर्यंत ती बळेच तिथे बसून राहिली.

आपल्या अनिश्चित परिस्थितीची तिला जो लज्जा वाटत होती त्या लज्जे-पोटी तिने पुढेच एक पाऊल उचलले ('अनिश्चित परिस्थिती' म्हणायचे कारण असे की, ग्रिगरी आपल्याला कायमचा सोडून गेला ह्या गोष्टीवर विश्वास ठेवायला तिचे मन अद्यापही तयार नव्हते. झाल्यापेल्याची त्याला माफी करून त्याला परत पत्करायला ती तयार होती.) तो कायमचा आपल्याला सोडून चालता झाला की तो आपला विचार बदलू शकिल हे जाणून घेण्यासाठी त्याला गुपचुप एक पत्र पाठवायचा तिने निश्चय केला.

पेलापेसाकडून ती घरी उशीरा परतली. पिशाका आपल्या लहानशा खोलीत बसून 'पवित्रशास्त्रा'ची कातडी बांधणीतील जीण तेलकट पोथी बांधीत होते. तिचे बडोळ सायबानात पगजाळघाची दुसऱ्या करीत बसले होते. नुकत्याच पडलेल्या खुनाची गोष्ट मिशर्ड त्यांना सांगत होता. ती ते ऐकत होते. तिची आई पोराना झोपवून स्वतः कुलहाण्याच्या ओढ्यावरील फळीवर झोपली होती. तिच्या पायाचे काळे पडलेले तळवे दारानून दिसत होते. आपले जाकीट नतालियाने काढले आणि ती घरात उभीच इकडे तिकडे फिरत राहिली. पुढच्या खोलीतील एका कोपऱ्यात फळ्या मारलेल्या होत्या, त्याच्या आड तागाच्या बियांची रास रचून ठेवलेली होती. तिचे उंदराची खुडबुड आणि चि चि ऐकू येत होती. आपल्या आजोबांच्या खोलीत ती अणभर थांबली. देवपुतळ्यावाली ठेवलेल्या पोथ्यांच्या गट्ट्याकडे ती नून्य दुष्टीने बघत होती.

'आज ! तुझ्याजवळ एकादा कागद आहे ?'

'कसला कागद ?' कपाळाला आठवण घालून पिशाकाने बिडून विचारले.

'लिहायचा कागद !'

पोथी म्हातारबुडानी शोचली आणि एक चुरगळलेला ताब बाहेर काढला त्याला धुपाचा उग्र वास येत होता.

'पेन्सिल आहे ?'

'तुझ्या बापाला विचार ! जा पोरी ! मला सतावू नको.'

बापाकडून तिने पेन्सिलीचे चोटक मिळवले आणि ती मेजापाशी बसली. इतके दिवस तिचा छळवाद करणाऱ्या विचारांशी काळजाला मुन्न करणारी, कुस्तडणारी वेदना निर्माण करणाऱ्या विचारांशी ती झुंजत होती. तिने लिहिले,

ग्रिगरी पंतोलि एविच्,

मी कसं जगू ते आणि माझ्या आयुष्याचा खरंच सत्यानाश झाला की काय ते मला कळव. तू घरातून निघून गेलास, मला एका शब्दानेही विचारलं नाहीस. मी तुझं काही वार्डट केलेलं नाही. माझा हात हातात घेऊन 'मी कायमचा जातो' असं तरी मला तू सांगशील ह्याची मी वाट पाहिली. पण तू चालता झालास आणि एकाद्या थडग्यासारखा चूप बसलायस.

मला वाटलं थडकेच्या तिरमिरीत तू गेलास. तू परत येशील म्हणून मी वाट पाहिली. पण मला तुझ्या वाटेत यायचं नाही. दोघीही जाण्यापेक्षा एकच कुणीतरी मातीत तुडवली गेलेली चांगली. एकदा तरी माझ्यावर दया कर आणि पत्र पाठव. मग काय विचार करायचा ते मला कळेल, पण आज मी रस्त्याच्या मधोमध उभी राहिलेय.

प्रिशा, माझ्यावर रागावू नको. तुला येऊची शक्य आहे.

—नतालिया

दुसऱ्या दिवशी सकाळी तिने हेटबाबाला व्होडका घ्यायचे आदेशासन दिले आणि ते पत्र घेऊन घोड्यावरून यामोदनोएला जाण्यासाठी त्याचे मन बळवळे. आपल्या नशापाण्याच्या आशेत मद्गूल झालेल्या हेटबाबाने अंगणात घोडा आणला आणि धन्याला न कळवता तो दुडक्या चालीने यामोदनोएकडे गेला.

कक्षाक घोडेस्वरात कुणीही नवखा माणूस दिसावा तसे घोड्यावरचे त्याचे ध्यान चमत्कारिक वाटत होते. दुडक्या चालीने जाताना हेटबाबाची ठिगळे लाबलेली कोपरे हिसकत होती. रस्त्यावर खेळणाऱ्या कक्षाक पोरानी त्यांच्या टवाळीच्या आरोळ्या ठोकून मंडावले.

'खोखोल ! खोखोल !'

'घाणेरडा युक्नेनी !'

'ए ! पडशील ए ऽ खाली !'

'कुंपणावर जसं कुत्रं बसलय !'

दुपारी ती परत आला. आपल्या बरोबर त्याने साखरेची पुडी बांधून देतात त्या निळ्या कागदाचे चिठोरे आणले होते. खिशातून तो बाहेर काढून त्याने नतालियाकडे पाहून डोळे मिचकावले.

'रस्ता भयंकर होता ! असे हिसके बसलेत की जवळ जवळ आतडीच बाहेर पडली !'

टीप:- १) युक्नेनी माणसाला उद्देशून दिलेली एक हरसाल शिवी.

नतालियाने ती चिट्ठी वाचली आणि तिचा चेहरा काळवंडून गेला. त्या चिठ्ठीच्यावर जे चार शब्द खरडलेले होते ते तीक्ष्ण मुळक्यांसारखे तिच्या काळजात घुसले.

‘एकटी रहा—प्रिगरी मेलेखोव.’

आपल्या शक्तीवरचा विश्वास उडून गेल्यासारखी नतालिया घाबरात घरात शिरली आणि आपल्या पलंगावर जाऊन पडली. ईस्टर रविवाराच्या पहाटेलाच घर आवरलेले असावे आणि ईस्टरचा केक वेळेवर तयार करावा म्हणून तिची आई रात्रीची चूल पेटवीत होती.

‘नतालिया ! इकड ये माझ्या मदतीला !’ तिने मुलीला हाक मारली.

‘माझं डोकं दुखतंय आई ! मी जरा पडले !’

तिची आई दारानून डोकावून म्हणाली, ‘बाई खारवलेला रस्सा ये. आत्ता घरं वाटेल.’

नतालियाने काहीच उत्तर न देता आपली कोरडी घडंगार जीभ ओठावरून फिरवली. घरम लोकरी शाल डोक्यावर ओढून घेऊन ती संध्याकाळपर्यंत पडून राहिली होती. मुटकुळे बळलेल्या तिच्या शरीरातून उठणाऱ्या मंद वाहान्याने ती घरघरत होती. मिरोन आणि प्रिशाका गिरजाघराकडे निघाले तेव्हा ती उठली आणि स्वयंपाकघराकडे गेली तिच्या नितळ विचरलेल्या केसावाली कानशीलावर घर्मबिंदू तरारले होते. कण, तेलकट तवंगाने तिचे डोळे गळूळले होते.

बिजारीची बटणे लावता लावता मिरोननी आपल्या मुलीकडे नजर टाकली.

‘चांगला मुहूर्त शांखलास आजारी पडायला ! चल पोरी आमच्या बरोबर प्रार्थनेला !’

‘तुम्ही जा ! मी मग येते.’

‘आम्ही घरी पायची वेळ होईपर्यंत येशील मला वाटतं !’

‘नाही नाही ! मी कपडे करते न येते !’

ती दोघं बाहेर पडली. लुकिनिचना आणि नतालिया ह्या दोघीच स्वयंपाक घरात राहिल्या. पेटाऱ्याकडून पलंगाकडे आणि पलंगाकडून पेटाऱ्याकडे अशी नतालिया विमनस्कपणे येरझारा चालीत होती पेटाऱ्यातील कपड्याच्या सरमिसळ ढिगाकडे ती धुक्यपणे टक लावून बघायची. मनातले तेच ब्याकूळ करणारे विचार तिचे ओठ पुटपुटत होते लुकिनिचनाला वाटले की कोणते कपडे घालावेत ह्याबद्दल पोरीच्या मनाचा निश्चय होत नसावा. तेव्हा आईच्या प्रेमाने तिने

सुचविले, 'माझा निळा झगा घाल बाळ. तुला अगदी छान बसतो तो. घेऊन येऊ का ?'

ईस्टरसाठी नतालियाला नवे कपडे शिबलेले नव्हते. आपला पायघोळ गदं निळा झगा घालायला लग्नाआधी नतालियाला किती आवडायचे ते लुकि-तिचिनाला एकाएकी आठवले. कोणता झगा घालावा ह्याची पोरीला काळजी पडलेली असावी असे वाटून ती झगा घालण्याचा तिने नतालियाला आग्रह केला.

'नको ! हाच घालून जाते मी !' नतालियाने आपला हिरवा झगा काळजी-पूर्वक बाहेर काढला. भिंगरीची पहिली भेट झाली तेव्हा हाच झगा आपण घेतला होता हे तिला एकाएकी आठवले. कोठाराजवळ तिच्या वायदत्त पतीने तिचे पहिले ओझरते चुंबन घेऊन तिला लाजबावरी करून टाकले होते तेव्हा हाच झगा तिच्या अंगावर होता.

हुंदक्याने गरमदत्त ती पेटाऱ्याच्या उघड्या झाकणावर कोसळली.

'नतालिया ! काय झालं ग ?' हाताची टाळी मारून आईने विचारले.

जोराने किचाळण्याची इच्छा नतालियाने दाबून टाकली. स्वतःला आवर घालून ती वेड्यासारखी कर्कश हसली.

'आज काय झालंय कुणाला ठाऊक !'

'नतालिया...! माझ्या लक्षात आलंय-!'

'काय-? काय तुमच्या लक्षात आलंय आईसाहेब ?' अकल्पितपणे चिडून जाऊन तिने विचारले आणि त्या हिरव्या झग्याचा बोटानी चोळामोळा केला.

'तुझा जीव रमेनासा झालाय ! तुला गरज आहे ती नवऱ्याची !'

'एकानं पोट भरलं माझं !' ती आपल्या खोलीत गेली आणि चटकन कपडे करून परत सायवानात आली. अल्लड शोलाटा बांधा असलेल्या नतालियाचे गाल दुःखाच्या आवेगाने निळसर दिसत होते.

'तू हो पुढं. माझं अजून झालं नाही.' तिच्या आईने तिला सांगितले.

वाहीत कमाल खुपशीत नतालिया बाहेर पडली. तरंगत्या बर्फाची घडाडती गाज आणि बर्फ वितळणीचा उत्तेजक उग्रगंध हे वाऱ्यावर तरंगत तिच्यापाशी आले. डाव्या हाताने स्कर्टचे टोक बर उचलून आणि मोतिया निळघा डबक्यातून वाट काढीत ती गिरजाघरात पोहोचली. सणाचे, सटरफटर गोष्टींचे अंधुक फुटकळ विचार डोक्यात आणीत ती चालत होती. आजच्या मानाने पूर्वी निवांत असलेली मनःस्थिती परत आणण्याचा प्रयत्न करीत होती. पण वक्षःस्थळापाशी लपवलेले कागदाचे ते निळे चिठोरे, भिंगरी आणि तिच्याकडे पाहून संतुष्टपणाने हास्य

करणारी-कदाचित तिची कीवही करणारी-ती मुन्नी बाई, इकडे तिचे विचार
हट्टीपणाने बळतच होते !

तिने गिरजाधराच्या आवाडात प्रवेश केला तेव्हा काही पोरंदी तिच्या बाहेर
उभी होती. त्यांना बळसा घालून ती पुढे गेली तशी त्यांची कुजबुज तिच्या
कानावर पडली.

‘कोण रे ती ? बघितलंम तू ?’

‘नतालिया कोसूनोदा !’

‘तिच्यात काहीतरी खोड आहे म्हणे ! म्हणून नवऱ्यानं टाकलीन् तिला.’

‘ते खरं नाय ! जंगड्या पातिलेयदी आपल्या सासऱ्यांशी तिनं सूत अमवलं
म्हणतात !’

‘असा प्रकार आहे होय ? तरीच गिरगी घरातून पळून गेला !’

‘तर काय ? अजून तिचं ते लफडं घालूच आहे...!’

बैद्यवाकड्या दगडांता ठेचकाळीत पाठीमागून येणारी ती लाजलावणी
गलिच्छ कुजबुज ऐकत ती गिरजाधराच्या पडवीत पोहोचली होती. तिथून तशीच
मागे वळून ती पुढच्या फाटकाकडे निघाली तेव्हा पडवीत उभ्या असलेल्या मुली
फिदीफिदी हसू लागल्या. दार प्यात्यासारख्या लोकांइघा आत ती घाबत घरा
जाली. अंगणातील फाटकापाशी आल्यावर तिने जोराने दवास घेतला. झग्याच्या
काठावरून अडसळत रगत फुटपर्मत ओठ करकचून बावीत ती आत शिरली.
जोमळट अंधारात मांगराचे उजडे दार कभिस बासलेले होते. भयानक निर्धाराने
तिने आपली उरलींमुळी ताकड एकवटली. त्या दाराकडे तिने धाव घेतली
आणि बाईबाईने उंबऱ्याच्या आत पाऊल टाकले. मांगर बंड कोरडे होते. कातडी
जुवाचे आणि कुबट मवताचे दास तिचे दाटले होते. तेथील कोपऱ्याच्या दिसने
चाचपडत जाणाऱ्या नतालियाच्या मनात कोणताही विचार नव्हता की कोणतीही
भावना नव्हती. शरमेने चूर झालेल्या तिच्या हुताश मनावर केवळ एक चिपण,
तळतळाटाची पकड होती. तिच्या एका कोपऱ्याची मूठ तिने उचलली मूठीतून
पाते उचकटले. (तिच्या समळ्या हालचाली कदा आधी ठरवल्यासारख्या धीम्या
आणि अचूक होत्या !) निर्धाराने अकल्पित, हर्षोन्मत्त तिरीमिरीने तिने मान
मागे फेकली आणि त्या कोपतीने गळा कापून घेतला !

त्या जळजळीत विदारक वेदनेने कोसळून पडावी तशी ती झाली पडली
परंतु आपला वेत आपण पुरता अंमलात आणलेला नाही ही अस्पष्ट जाणीव होऊन
ती दोन हात आणि गुडघ्यावर धडपडत ओणवी झाली.

मग कशीबशी गुडघ्यावर बसली. (छातोवर वाहणारे रक्त पाहून ती भेदकन गेली!) धरधरत्या बोटानो तिने आपल्या जाकीटाची बटणे फाडून काढली. एका हाताने तिने आपला घट्ट आणि टणक स्तन बाजूला केला. दुसऱ्या हाताने तिने कोयतीचे टोक नेमक्याजागी आणले. गुडघ्यावर चालत ती भितीजवळ गेली. कोयतीचे बोबट टोक भितीत घुसवले. आपले दोन्ही हात डोक्यामागे नेले आणि छाती नेट लावून ती पुढे नेऊ लागली. पुढे, पुढे...!

कोवी चिरावी तसा मांस चिरीत जाणारा घुणास्पद आवाज तिने स्पष्टपणे ऐकला, तिला तो जाणवला, तिच्या स्तनांतून घनापर्यंत तीव्र वेदनेची लाट चढत गेली आणि तिच्या कानात घणघणत्या सुया खूपसल्या गेल्या.

मायवानाचे दार खरखरले. लुकिनिचना चाचपडत पावलाण उतरून आली. घंटेच्या मनोऱ्यावरून गिरजाघराच्या घंटेचे लयबद्ध डोल घुमत होते.

घारेवर आरुढ झालेला वितळता बर्फ अखंड, रगडत्या गर्जना करीत डॉन-यरून वहात चालला होता. हर्षनिर्भर, तुडुब आणि विमुक्त नदी आपल्या बर्फ शृंखला नाचवीत खाली दूरवर असलेल्या आशोव समुद्राकडे धोंघावत चालली होती !

१९.

स्तिपान प्रिगरीजवळ आला आणि रिकाबसोट घट्ट पकडून घामाने डबडबलेल्या थोड्याच्या पुठ्ठ्यावर बेपून रेलला.

‘काय, कसं काय प्रिगरी?’

‘देवाच्या दयेनें ठीकाय!’

‘काय विचार चाललाय? अों?’

‘काय विचार चालायचाय?’

‘दुसऱ्याची बायको लू पळवत्येय! वापर चालू आहे ना?’

‘रिकीब सोड!’

‘भिऊ नको रे! तुला हाणीत नाही मी!’

‘मी भीत नाही ! कळ काडू नकोस !’ आरक्त होऊन आवाज चढवीत प्रिगरी म्हणाला.

‘आज नाच तुझ्याशी लढत येत ! इच्छा नाही माझी ! पण माझे बोल ब्यानात ठेव प्रिगरी ! कधी ना कधी तुझा जीव घेईन.’

‘अंधळा म्हणतो ’बघू या... स्वातंत्र्याचा प्रकार !’

‘माझे बोल चांगले ध्यानात ठेव ! तू माझं वाटोळं केल्येयस ! हे पाहिलंस ?’ हात लाव करून आपले धुळीची पुटे वगलेले तळवे त्याने दाखवले. ‘नांगरणी करतोय ! देवाला माहीत कशासाठी करतोय ! मला स्वतःला काय गरज पडल्येय ? उगाच इकडे तिकडे केलं तरी हिवाळा निघून जाईल. पण रिकामपण लायला उठतय ! तू माझं फार वाटोळं केलस प्रिगरी !’

‘माझ्याकडे तक्रार करण्यात काय मतलब ? भरल्या पोटाला उपाशी माणसार्च दुःख काय कळणार ?’

‘बराय !’ स्तिपानने मान उंचावून प्रिगरीच्या चेहऱ्याकडे रोकून पाहिलं. एकाएकी त्याच्या तोंडातून पोरमेले हसू फुटले आणि त्याच्या डोळ्यांच्या कोपऱ्यांना सुरकुत्या पडल्या. ‘मला एकाच गोष्टीचं दुःख होतं पोरा !—फार दुःख होतं—! तिगस्ताची आठवण आहे का ? व्रतमासाच्या सणात झालेल्या खेड्यातल्या इंगलीची ?’

‘नाही आठवण !’

उपास करणाऱ्यांनी जेवणारांचा जीव घेतला ते ?

ब्रह्मचार्यांनी लग्न झालेल्यांची लढत दिली ते नाही आठवत ? तुझा मी कसा पाटलास केला होता ते आठवतं ? तेव्हा तू पोरमेला होतास ! दुबळा होतास ! माझ्यापुढे कोवळं रोपटं होतास ! तेव्हा तुझी गम केली, पण तू पळून जात होतास, तेव्हा जर तुला हाणला असता तर उभा फिरला गेला असतास ! जोरानं पळालास तू ! पाय लावून पळालास ! तिथंच तुझ्या बरगडीत थक हाणला असता तर आज तू जिता मसतास !’

‘काळजी करू नको ! अजून होऊन जाऊ दे आपली !’

काहीतरी आठवण्याचा प्रयत्न केल्यामारले स्तिपानने कपाळ चोळले. हातात बोडपाचे कायदे बरून जाणाऱ्या म्हाताऱ्या लिस्तनिस्तकीने प्रिगरीला हाक मारली. अजून डाव्या हातात रिकामसोट धरलेला स्तिपान तबरेगुच्या

टोप : (१) व्रतमासात (सोबेडाइड) सर्वसाधारणपणे विवाहित माणसे उपास करतात, अविवाहित करीत नाहीत.

बाजूने चालत होता. त्याची प्रत्येक हालचाल प्रिगरी न्याहाळीत होता. स्तिपानच्या खाली झुकलेल्या सोनेरी मिशा, हजामत न केलेल्या त्याच्या हनुवटीवरचा दाट शुबका, त्याच्या टोपीचा तुटलेला कातडा पट्टा ह्या गोष्टी त्याच्या नजरेने टिपल्या. घामाच्या ओघळाच्या मुकलेल्या रेषा उमटलेला त्याचा गळिच्छ चेहरा दुःखी आणि विलक्षण अपरिचित असा वाटत होता. त्याच्याकडे पाहता पाहता प्रिगरीला वाटले की पजेन्य घुस्पात मुरफटलेले दूरवरचे माळरानच आपण टेकडीच्या माथ्यावरून बघत आहोत. कबरट शक्तिपणा आणि रितेपणा ह्यानी स्तिपानचा तोंडवळा राखोडा झाला होता. निरोपाचे अवाक्षर न बोलता तो मागे रेंगाळला.

प्रिगरी घोडघाला घेऊन चालला होता. 'बांब जरा ! आक्सिनिया ! कशी आहे ?'

बुटाला लागलेला बिखलाचा रपका चाबकाच्या काठीने खाली पाडीत प्रिगरीने उत्तर दिले, 'ती ? छान आहे ती !' त्याने तबरेगुला थांबवून मागे नजर टाकली.

पाय लांब फाकून स्तिपान उभा होता. दातात एक गवताचा देठ चाबीत होता. क्षणभर प्रिगरीला त्याच्याबद्दल विलक्षण घाईत वाटले. पण मत्सराने कुरघोडी केली. सोमीरावरची मांड बळवीत तो ओरडला,

'तुझी आठवण काढीत नाही ! काळजी करू नको !'

'असं म्हणतोस ?'

घोडघाच्या दोन कानांच्या मधोमध प्रिगरीने चाबक ओढला आणि स्तिपानच्या प्रश्नाचे उत्तर न देता तो चौखूर उघडला.

२०.

सहावा महिना लागल्यानंतर इतःपर ते प्रिगरीपासून लपवणे अशक्य आहे हे समजल्यावरच आक्सिनियाने आपल्या गभारपणाची त्याच्याजवळ कबुली दिली. इतके दिवस ती चूप बसली होती कारण तिला अशी भीती वाटत होती की पोटातील हे मूल आपले आहे ह्यावर त्याने विश्वास ठेवला नसता. भयाने आणि चितेने विवर्ण झालेली आक्सिनिया कसली तरी प्रतिष्ठा करीत होती. चिंतातूर

जोशेच्या पहिल्या काही महिन्यात तिला लागलेले डोहाळे घिगरीच्या दृष्टीस पडले नव्हते; आणि दृष्टीला पडलेच तर हे डोहाळे आहेत हे त्याला समजले नव्हते.

एक दिवस संध्याकाळी तिने भीत भीत त्याला हे सांगितले आणि त्याच्या नेहऱ्यावरील भाव कसे बदलतात ते ती सचितपणे ग्याहाळ लागली. पण खिडकी-कडे बघून आसिकपणे ती खेकसला.

‘आधी का नाही सांगितलं?’

‘मला भय वाटलं घिशा ! मला वाटलं तू मला हाकलून देशील !’

पलंगाखाली बोट आपटीत त्याने विचारले,

‘केव्हा होशील?’

‘ऑपरेश्या मुक्तालीला होईन मला वाटतं.’

‘पोर रितपानचं ना?’

‘नाही ! तुझं !’

‘अतं तू म्हणतेस !’

‘तुच मोज का दिवस ! लाकूडतोडीच्या त्या दिवसापासून आजपर्यंत—!’

‘बनवाबनवी करू नको आक्सिनिया ! समज रितपानचं असलं तरी तुला काय इलाज ? मला खरं उत्तर दे !’

डोळ्यातून संतप्त टिपे गाळीत आक्सिनिया बाकावर बसली आणि खालच्या आवाजात भावाभडा बोळू लागली, ‘इतकी वर्षे त्याच्याबरोबर होते, पण कुठं काय झालं ? तुच विचार कर ! मला तेव्हा काय रोग आला नव्हता ! तुझ्या पासूनच मला दिवस गेलं असतं पाहिजेत ! आणि तू—!’

हा विषय घिगरीने परत काढला नाही. आक्सिनियाकडे बघण्याच्या त्याच्या वृत्तीत एक श्रॉत अलिप्तपणा आणि किंचित चेष्टेची कणव हे घागे मिसळून गेले, तीही कशाची वाच्यता न करता अंतर्मुख झाली. उन्हाळ्यात तिच्या नेहऱ्यावरचे मोडसं हरपले. गर्भारपणामुळे तिच्या डोळ्यांवर मोठ्याला वाच मात्र आला नाही. तिच्या एकंदर पुष्टतेने तिची अवस्था झाली गेली. तिचा नेहरा जरी ओढऱ्या-मारळा झाला तरी डोळ्यात तेवणाऱ्या दीप्तीने त्या मुखाला एक नवीनच मोडसं लाभलं. सैपाकिणीचे आपलं काम ती सहजगत्या पार पाडीत होती त्या वर्षी वाडीवर शेतमजुरांची संख्याही कमी होती. त्यामुळे तिला काहीच जड गेलं नाही.

म्हातारपणाच्या लहरी लडिवाळपणाने म्हाताऱ्या साशकाला आक्सिनिया आवडू लागली. लेकीने घ्यावी तशी ती त्याची काळजी घेत असे म्हणूनही कदाचित

असेल त्याचे कापडे घुणे, मदऱ्यांना शिवण घालून देणे, जेवताना त्याला खुमबुशीत वाढणे असे ती त्याचे करीत असे. आपल्या थोड्यांची व्यवस्था लावून झाली की म्हातारा साजका सैपाक घरात घासचा, पाणी भरायचा, डकरासाठी बटाट्याचा लमडा करायचा, नाना फिरकोळ कामे करायचा. तिच्याभोवती पिंगा घालीत आणि आपल्या हिरड्या दाखवीत ती म्हणायचा,

'तू माझी काळजी वाहतैस ! मी पुढे पांग फेडीन ! तुझ्यासाठी वाटेल ते करीन आक्मिनिया ! काळजी घ्यायला बाई नसती तर माझी बाट लागली असती ! उबा लागल्या होत्या माझ्या अंगाला ! काही लागलं तर मला फक्त तू पांगायची खोटी !

आपल्या मोतहाराची वासंतिक-शिक्षण-शिबीरातून मुटका करण्याची व्यवस्था येवगेनीने केली होती. पिंगरी गवत कापणीचे काम करीत होता. प्रसंगोपात म्हाताऱ्या लिस्तनित्मकींना जिल्ह्याच्या गावी माडीतून घेऊन जात होता. उरलासुरला वेळ त्यांच्याबरोबर माळडोकांची शिकार करण्यात घालवीत होता. सुवासीन, आरामशीर जीवनाने त्यांची रया जाऊ लागली. तीं आळशी बनला. त्यांचे अंग मुटू लागले आणि व्याख्या मानाने ती निबर दिमू लागला. एकाच विचाराने त्याला काळजी वाटायची ती विचार म्हणजे त्याच्या आगामी फौजी चाकरीचा ! त्याच्याजवळ थोडा नव्हता का इतर काही सरंजाम नव्हता. बापा, कडून काही मिळण्याचीही त्याला आशा नव्हती. स्वतःच्या आणि आक्मिनियाच्या मिळकतीतून तो पैसा वाचवीत होता. तबानू आंगण्याच्या आपल्या व्यसनालाही त्याने आळा घातला होता. बापाकडे भोक न मागत! आपल्याला असे कवून थोडा विकत घेता येईल अशी त्याला आशा वाटत होती. म्हाताऱ्या लिस्तनित्मकीनेही त्याला मदतीचे आश्वासन दिले होते. बाप आपल्याला काहीही देणार नाही ही जी अबरमत पिंगरीला वाटत होती, तिला लोकरच पुष्टी मिळाली.

जूनच्या जल्लेरीस पैसां आपल्या भाबाला भेटायला आला आणि संभाषणाच्या औघात स्थानि असा उल्लेख केला की त्याच्या बापाचा राग अजून तसाच आहे. थोडा वेण्यासाठी त्याला आपण कोणत्याही प्रकारची मदत देणार नाही असे त्याने जाहीर कवून टाकले होते. 'गावच्या लष्करी कचेरीतून ये म्हणाय थोडा असे त्याने मागून टाकले होते.

'त्याला काळजी करण्याचं कारण नाही ! माझा स्वतःचा थोडा घेऊन जाईन चाकरीवर !' 'माझा स्वतःचा' म्हणून शब्दावर जोर देत पिंगरीने मागितले.

‘तुला कुठून चोडा मिळणार ? काय नाचकाम करणारस चोडा मिळवायला?’
मिशा चावीत पेथीने विचारले.

‘नाचकाम करीन, नाहीतर भीक मानेत ! तीही मागून नाहीच मिळाला
तर सोरी करेन !’

‘शास्त्रास रे पठ्ठे !’

‘माझ्या पगारातून मी चोडा विकत घेणार आहे !’ प्रिगरी चोडा गंभीर
होत म्हणाला.

प्रिगरीचे काम, त्याचे जेवणखाण, पगार ह्यांची चौकशी करीत पेथी
पावलापावर बसला होता आणि प्रिगरीची उत्तरे ऐकताना मिशा चावीत संमतीची
मान डोळावीत होता. समळी वास्तपुस्त कसून भास्वावर ती जायला मिचाला.
जाता जाता भावाला म्हणाला,

‘तू परत यावंस हे चांगलं ! आपलाच हेका बालवर्ण बरं नाही. अशा
भागाने काही जास्त मिळकत होईलच वाटत ?’

‘मी पैसाच्या माने नाही लागला !’

‘तिच्याबरोबर रहायचा विचार आहे तुला ?’

‘कुणाबरोबर ?’

‘ह्या... हिच्याबरोबर !’

‘हो ! का काय हरकत आहे ?’

‘काही नाही ! मी आपलं विचारलं !’

भावाला पोहोचवायला बाहेर येत्यावर प्रिगरीने अखेर दोघटी विचारले,
‘वरचं समळं कसं काय आहे ?’

पावलापाच्या कठड्याला बांधलेले चोड्याचे लगाम सोडवीत पेथी हसून
म्हणाला, ‘सजाच्या विळायारखी यतरा बरं झालीत तुम्ही ! समळं ठिकाय,
आई, तुम्ही आठवण काढते. वैरण काढलीय आम्ही, तीन माड्या भरून झाली.’

आपल्या भावाची म्हातारी चोडी प्रिगरीने काळजीने स्याहाळली, ‘यंदा
चोडो ब्याली नाही ?’

‘नाही भाऊ. ती वांसोटी आहे. पण फिस्तोनिवाकडून आपल्याला जी
कस्तानी मिळाली ती ब्यालेम्.’

‘काय झालं ?’

‘शिगक ! झकासाय ! संगड्या लांबसोट आहेत. तेवर दणकट आहेत. ऊर
जोरदार आहे. जनावर चांगलं होईल.’

प्रिगरीने मुस्कारा टाकला. 'खड्याची मला आठवण येते पेन्नी ! डॉनची आठवण येते. इथं कुठं वाहातं पाणीही दिसत नाही ! रखरखीत बीळ आहे हे !'

'आम्हाला भेटायला येत जा !' घोडीच्या हाडाबलेल्या पाठीवर मांड घेत पेन्नी म्हणाला.

'येईन कधी तरी !'

'अच्छा, येतो मी !'

'नीट जा !'

पेन्नी अंगणातून बाहेर गेला. एवढ्यात काहीतरी आठवून त्याने प्रिगरीला हाक मारली. तो अजून पावलाणावरच उभा होता.

'नतालिया ! मी विसरली ! भयंकर गोष्ट !'

वाडीवर निघाडासारखा धोंडावणाऱ्या वान्यात त्याच्या वाक्याचे अखेरचे शब्द प्रिगरीच्या कानावरून निमटून गेले. पेन्नी आणि त्याची घोडी मध्यमली धुरोळ्यात झाकून गेली होती. प्रिगरीने खांदी उडवले आणि तो तबेल्याकडे चालता झाला !

उन्हाळा अती रखरखीत होता. पाऊस तुरळक पडला. धान्य लवकर पिकावर आले. राय कोठारात भरीभरी तो बाली विकून पिवळी झाली, चार दिवसांचे शेतमजूर आणि प्रिगरी कापणीला गेले.

त्या दिवशी आक्सिनियाने काम लवकर संपवले आणि आपल्याला बरोबर न्यायला तिने प्रिगरीला सांगितले.

'कशाला येथेस ? बस घरीच !' तिला परावृत्त करण्याचा प्रिगरी प्रयत्न करित होता. तरी तेवढ्यात तिने डोंब्यावर कमाल बंधला आणि माणसं ज्यात बसून चालली होती तो रेकला तिने धावत धावत गाठला.

हुरहुरीने आणि अधीन्या आनंदाने आक्सिनिया ज्याची प्रतीक्षा करित होती आणि मूढम भयाने प्रिगरी जे खड्याची वाट पहात होता तो घटना कापणीच्या वेळी घडली. चिन्हं ओळखून आक्सिनियाने हातातील दाताळे फेकून दिले आणि एका भाळीखाली जाऊन ती पडली. तिच्या वेणा एकावर एक येत होत्या. आपली काळेजली जीभ चावीत ती भुईसपाट पडली होती. कापणी यंत्रे हातात घेऊन जाणारे मजूर तिच्या अंगावरून जाताना ओरडले. त्यातल्या एका तरुण माणसाच्या नाकावर पिकलेले गळू होते. त्याच्या पिवळ्या चेहऱ्याला अमंथ्य घड्या पडल्या होत्या. त्यामुळे तो चेहरा लाकडात किरवल्यासारखा दिसत होता. तो आक्सिनियाला ओरडून म्हणाला,

‘अग ए ! उठ ! नाहीतर बितळशील बघ !’

आपल्या हातातील यंत्र प्रिगरीने एकाच्या हाती दिले आणि तो तिच्यापाशी आला. ‘काय झालं ?’

तिचे ओठ अनिवार धरधरत होते घोगऱ्या स्वरात ती म्हणाली, ‘बेणा लागल्यात !’

‘चांडाळणी ! तुला म्हटलं होतं की येऊ नको म्हणून ! आता काय करणार ?’

‘माझ्यावर रागावू नको प्रिशा-! आई ग-! आई ग-! प्रिशा, थोडं जप रेकल्याला ! घरी गेलंच पाहिजे-! मी इथं कशी-हे सगळे कझाक-!’ ती बिभूळली. तिच्या बेदनेच्या लोखंडी पट्टीत ती पिळवटून गेली.

प्रिगरी थोडा आणण्यासाठी धावत गेला. थोडा पलोकडे दूर खबदाडात चरत होता. थोड्यावर बसून येईपर्यंत आक्सिनिया घडपडत हाता-मुठ्यांवर ओणवी झाली होती. धूळधरल्या बालीच्या डिम्यात तिने डोके खुपसले होते. बेदनेच्या भरात तोंडात घेऊन बघललेली बोचणारी कणसे ती थुकून टाकीत होती. आपली बिस्कारीत धूम्य नजर तिने प्रिगरीवर रोखून धरली आणि आपला भयंकर चिरत जाणारा आक्रोश सजुराच्या काना पडू नये म्हणून एप्रतच्या बीळघात आपले दात घट्ट रतवले.

प्रिगरीने तिला उचलून रेकल्यात टेबले आणि बाडीच्या दिशेने थोडा जाम पिटाळला.

‘आई ग ! धावडवू नको ! मेले म मेले ! तू...मासी हाड...खिळ खिळी...! रेकल्याच्या साठीवर डोके आदळताच आक्सिनिया किचाळली

मासील बाजूने ऐकू येणाऱ्या तिच्या खरखरीत किचाळघांकडे लक्षही न देता किवा तोंडातून चकार शब्द न काढता लगाम डोक्यावर गरगरा फिरवीत प्रिगरीने थोड्यावर जावूक चालवला. त्या उंचसखल, फारशा वापरात नसणाऱ्या रस्त्यावरून जाणारा रेकला डावी उजवीकडे झांकोडघा लागत होता. आक्सिनियाने हाताच्या तळव्यात माल दाबून धरले होते. तिचे टबकारलेले बेभान डोळे गरगरा फिरत होते. प्रिगरीने थोड्यांना चौबूर पिटाळले होते. आसकूड त्यांच्या डोळ्यां-पुढे असे काही बर खाली नाचत होते की आकाशात चकचकीत स्फटिकासारखा लोंबलेला तळपणारा डगही नजरेआड जात होता. क्षणभर आक्सिनियाचे किचाळते आर्कंदन थांबले, चाके खडखडत गेली आणि माटीच्या फळीवर तिचे डोके धाडकन आपटले. प्रथम तिच्या निःशब्दपणाचा प्रिगरीवर काही परिणाम झाला नाही. पण

नंतर त्याने वळून मागे नजर टाकली. तोंड भयंकर वेडेवाकडे करून आक्सिनिया पसरली होती. रेंकल्याच्या तारशावर तिने माल घट्ट दाबून धरले होते. काठाव फेकलेल्या मामळीसारखे तिचे दाबाड घडाघड उडत होते. तिच्या भुवयावरून ग्रामाच्या घारा तिच्या डोंळयोच्या खोल खोबणीत लोटल्या होत्या. मागे वळून ग्रिगरीने तिचे डोके उचलले आणि आपली चुरगळलेली टोपी तिच्या उशाला दिली. तिच्या नजरेने त्याच्याकडे बघत ती ठासून म्हणाली, 'मी मरणार ग्रिशा! दुसरं काय नाय !'

ग्रिगरी घराकून गेला. त्याच्या डोब्यापासून पायापर्यंत एक थंड चमक गेली. घीराचे, दिलाशाचे शब्द तो शोधू लागला, पण ते त्याला सापडेनात आणि तो खेसकला,

'आचरटासारखं खोलू नको ! मूर्ख कुठली !' नंतर त्याने मुडी हलवली आणि मागे झुकून तिचे पाऊल आवळले. 'आक्सिनिया, माझ्या कबुतरा !'

आक्सिनियाची वेदना क्षणभर विरून गेली आणि मग दुप्पट जोराने परत आली. आपले पोट फाडीत काहीतरी जात आहे, ह्या जाणिवेने तिने फोडलेली भयानक कंकश किंकाळी ग्रिगरीच्या कानात चिरत घुसली.

ग्रिगरीने बेभानपणे धोडघाना चाबकाने फोडून काढले. मग चाकांच्या लडखडाटावर उंचावलेला तिचा पातळ शीण आवाज ग्रिगरीने ऐकला.

'ग्रिशा !'

त्याने धोडघाचे लगाम खेचले आणि मान मागे वळवली. हात दोन्ही बाजूला पसरून आक्सिनिया रक्ताच्या थारोळ्यात पडली होती.

तिच्या झग्याखाली काहीतरी, चळवळणारा सजीव पदार्थ किंकाटत होता.

ग्रिगरीने बेभानपणे रेंकल्यातून खाली उडी घेतली आणि गोबळून ठेवकाळत तो मागच्या बाजूला आला.

आक्सिनियाच्या घपापट्या जळजळत्या तोंडाकडे बघताना तिचे शब्द त्याने ऐकल्यापेक्षा जाणलेच.

'नाळ दातानं सोड...! तुझ्या सदस्याच्या सुतानं बांधून टाक !'

आपल्या सुती सदस्याच्या बाहीतून सुताचे धागे त्याने उपसून काढले. कळ लागेपर्यंत डोळे घट्ट आवळून त्याने दाताने नाळ तोडली आणि ते रक्ताळते टोक सुताने बांधून टाकले !

त्या विस्तीर्ण निपराळ खोऱ्याला यमोदनोर्षी वाडी गोवाळघासारखी लगतली होती. बारा चंचळपणे कधी उत्तरेकडून तर कधी दक्षिणेकडून वाहायचा. आकाशाच्या निळसर धवलाईतून सूर्य तरंगत जायचा. उन्हाळ्याच्या पाठांपाठ पतझडीची सळसळ वायवी. गोठवणी आणि हिम बेऊन येणाऱ्या हिवाळ्याची पकड आवळली जायची. पण यमोदनोर्षी आपल्या काढवत जाडघात बुडून गेलेलेच रहायचे. जुळ्या भाषडासारखे दिवस एका मागोमाग एक चालले होते आणि ही वाडी बाहेरच्या दुनियेपासून नित्याचीच वेगळी पडली होती.

बघ्या लावल्यासारखी डोळ्यांभोवती तांबडी कडी असलेली काळी गुंजगुंजी बंदके अजून आवाडात डुलत डुलत चालत होती. गावठी कोंबड्या बीबाजूला पावसाच्या घेवांसारख्या विखुरल्या होत्या. भडक पिसाऱ्याची मोर तबेल्याच्या छपरावरून माजरासारखा मेयां मेयां आवाज काढत होते. म्हाताऱ्या सेनानीला सर्व प्रकारच्या पक्ष्यांची होस होती. त्याने एक अधू क्रीचपक्षीही पाळलेला होता. नोव्हेंबर महिन्यात दक्षिणेकडे उडत जाणाऱ्या जंयली क्रीच पक्ष्याची अस्वष्ट साद ऐकू आली की अंतःकरण पिळवटून टाकणारा तळमळीचा लोलंगत आक्रोश हा कळ लागे. पण तो उडू शकत नसे. कारण त्याचा एक पंख बाजूला लोळामोळा लोंबत होता. त्या पक्ष्याला न्याहाळीत हे सेनानी खिडकीत उभे असत. आपली मान उंचावून उड्या मारणारा, फडकडत उडून जाऊ पाहणाऱ्या त्या पक्ष्याला पाहून ते आपल्या पिकलेल्या मिशांच्या छपराखालील घोराड जबडा उघडून हसू लागत. सफेद भितीचा रिकामा दिवाणखाना त्यांच्या हास्याच्या घननादाने रणाणून जाई.

कुरळ्या केसांच्या शिज्या असलेले आपले मस्तक बेनियामिन तसेच ताठ बागवीत होता. पडघरात एकटाच पसे खेळत तो दिवस चालवायचा.

टाकी दिलेल्या तोंडाच्या आपल्या बायकोचा सावकाचा शेतमजूर धिगरीचा घन्याचा एवढेच नव्हे तर त्या क्रीच पक्ष्याचाही तिखोन अजून तसाच हेवा करत

होता. कारण आपल्या दुःखी मनात उचंबळून येणाऱ्या हळुवारपणाने लुकेरिया त्या पक्ष्याची सेवा करीत होती.

म्हातारा साशका पुन्हा पुन्हा दारू पिऊन झिगत होता आणि म्हाताऱ्या लिस्तनित्सकीच्या शिडकांझाली उभा राहून बीस कोपेकसुची भीक मागत होता.

मिगरीच्या तेथील एकूण वास्तव्यात यागोदनोएच्या तंद्राळ कंटाळवाण्या जीवनाची बुरसलेली सुस्ती चाळवणाऱ्या दोनच घटना घडल्या. एक आक्मिनियाच्या बाळाचे आगमन आणि तेथील लाडक्या कलहंसाचे मरण. ह्या तान्ह्या मुलीची यागोदनोएच्या रहिवाशाना तावडतोय सवय होऊन गेली. कुरणात त्या कलहंसाची विखुरलेली काही पिसे पाहून त्यानी असा निष्कर्ष काढला, कोलह्याने त्याला पळवून नेले खरे ! पण त्यांच्या प्रशांत जीवनात तो कलहम परतही आला होता.

सकाळी जागे झाल्यावर धनी बेनियामिनला हाक मारीत.

'काल रात्री तुला काही स्वप्न पडलं ?'

'वा ! पडलं ना ! मस्त स्वप्न पडलं !'

'मला सांग बघू ते !' लिस्तनित्सकी चुटुप्याची गुंडाळी करीत करडा हुकूम सोडीत.

बेनियामिन स्वप्नाची कथा सांगायचा. स्वप्न रटाळ किद्या अयग्रद असले की लिस्तनित्सकीना राग पायचा.

'टोणप्या ! मूर्खाला नेहमी मूर्खासारकीच स्वप्न पडायची !'

एकावे आनंदी मजेंदार स्वप्न शोधून काढायचा बेनियामिन प्रयत्न करायचा. पण त्याला ते बिकट होऊन बसायचे ! खूप दिवस आगाऊच तो आनंदी स्वप्न 'रचू' लागला. आपल्या टुंकेवर बसून पत्ते पिसता पिसता तो ते रचायचा प्रयत्न करीत असे. पत्तेही त्याच्या गालासारखेच फुगीर तेलकट दिसत. एकटक सजर लावून तो मेंदूला ताण घायचा. ताण देता देता एक अवस्था जशी यायची की त्याला नीट स्वप्न पडणेच बंद होऊन जायचे. सकाळी जागा झाला की तो स्मृतीला ताण घायचा. काय स्वप्न पडले ते आठवू पहायचा. पण काळघाकुट्ट काळोखाखेरीज त्याला काहीच दिसायचे नाही. त्याला स्वप्नच पडलेले नसे. एक चेहराही झोपेत दिसलेला नसे.

बेनियामिनचा नीरस कल्पित कथाचा साठा लवकरच संपून गेला. तीच ती गोष्ट सांगताना तो सापडल्यावर धनी रामेजले.

‘गेल्या गुरूवारी घोड्याबद्दलच हे स्वप्न तू मला सांगितलं होतंस !
तुझं मंडं उचललं लेका !’

‘परत मला हे स्वप्न पडलं निकोलाई अलेक्सिच ! देवाशप्यध हे
स्वप्न पडलं !’ बेनियामिनने निबिकारपणे थाप मारली.

डिसेंबर महिन्यात थोशेनस्कायाच्या जिल्हाकचेरीचे प्रिगरीला बोलावणे
आले. थोडा विकत घेण्यासाठी तेथे त्याला धंवर रुबलस देण्यात आले. नाताळ
संगल्यावर दोन आठवड्यांनी लष्करभरतीसाठी मातकोबो खेड्यात हजर
राहण्याची त्याला सूचना देण्यात आली. व्यापार धुवध मत्तस्थितीत तो यामोद-
नोएला परतला नाताळ जवळ आला होता आणि त्याची अजून काहीच तयारी
नव्हती. अधिकाऱ्याकडून मिळालेले पैसे अधिक स्वतःची वचत असे करून त्याने
एकदा चाळीस रुबलस देऊन एक थोडा विकत घेतला. साशकाला बरोबर घेऊन
तो येला होता. त्यानी पुरेसे कामचलाऊ जनावर विकत घेतले. तो सहा वर्षांचा
कस्तानी थोडा होता. त्याला एक छपी खोड होती. बोटानी दाडी बिचरीत
म्हतादा साद्याका म्हणाला, ‘खाहून मस्त्यात मिळायचा नाही. त्याची खोड
अमलबाराच्या लक्षात यायची नाही. त्याना तेवढी अवकल नाही !’

विरनिराळ्या चालीवर दीडवीत प्रिगरी त्या उपलाण्या घोड्यावर बसून
यामोदनोएला आला.

नाताळाला एक आठवडा उरला असता पातेलेय अचानक यामोदनोएला
आला. त्याने गाडी आवाडान आणली नाही. थोडी आणि गाडी त्याने फाटकाला
बांधली. त्याच्या मेढीकोटाच्या गळपट्टीवर काळ्या लोखण्यासारख्या लोंबलेल्या
दाडीतील बर्फाचे लोलक चुरगळीत तो नोकरीच्या बराकीकडे लंगडत लंगडत
गेला. प्रिगरी खिडकीतून बाहेर बघत उभा होता. बापाला बराकडे येताना त्याने
पाहिले.

‘अरे बापरे ! बाबा !’

का कोण जाणे पण आक्सिनिया पाळण्याकडे धावली आणि पोरीला तिने
कपड्यात गुंडाळले.

पातेलेय लंगडी घालीत खोलीत आला. तो आत आल्याबरोबर बाहेरच्या
यव हवेचा स्रोत आत फिरला. आपली लांकरी टोपी हातात काढून घेऊन आणि
देवपुतळ्यासमोर उभे राहून त्याने अंगावर क्रुसाची निशाणी केली. मंतर धोम्या
नजरेने खोलीत चारी बाजूना बघितले.

‘द्रास्त्वुई’

‘द्रोवई छीन२ बाबा !’ बाकडघावरून उठून हांगा टाकीत खालीच्या मधोमध येत मिगरीने उत्तर दिले.

आपला काल्यामारखा हात पांतेलेयने मिगरीच्या हातात दिला आणि मेडीकातडोचा कोट अंगाभोवती गुरफटून घेत तो बाकडघाच्या कडेला बसला. पाळण्याजवळ उभ्या असलेल्या आक्मिनियाकडे त्याने पाहिल्या न पाहिल्यासारखे केले.

‘बाकरीची तयारी चालव्येय ?’

‘अर्थात !’

पांतेलेय बराच वेळ प्रदुनार्थक नजरेने मिगरीकडे बघत राहून बसला.

‘बाबा कोट काढ ! गारठला असशील !’

‘काही हरकत नाही !’

‘चहाचं आषण ठेवतो !’

‘मेहरवाती !’ कोटावरचा जुना चिखलाचा डाग म्हाताऱ्याने नखान खरवडून काढला आणि तो पुढे म्हणाला, ‘मी तुझं सामान घेऊन आलोय ! दोन कोट, खोमीर आणि तुमानी ! गाडीत आहे. जा बघ !’

मिगरी बाहेर गेला आणि गाडीतून त्याने सामानाच्या दोन बैल्या बाहेर काढल्या.

तो परत आला तसा त्याचा बाप बाकडघावरून उठला.

‘कधी निघणार आहेंस ?’ त्याने पोराला विचारले.

‘नाताळाच्या दुसऱ्या दिवशी, तू निघालासमुद्धा बाबा ?’

‘मला लोकर परत गेलं पाहिजे.’ त्याने मिगरीचा निरोप घेतला. अजूनही आक्मिनियाची नजर टाळूनच तो दाराकडे गेला. कोयंळा उचलून माने पाळण्याच्या दिशेने नजर टाकीत तो म्हणाला,

‘तुझ्या आईने वाशीबाद कळविलत. पायाच्या दुखण्यात ती अंधश्रुतात पडून आहे.’ क्षणभर थांबून तो भारावलेल्या स्वरात म्हणाला, ‘तुझ्याबरोबर मानखोबोला येईन मी. मी यायच्या सुमाराला तयार रहा.’

विणलेल्या उबदार मोजात हात खुपशीत तो बाहेर गेला.

अपमानाने गोरीगोरी झालेली आक्मिनिया काहीच बोलली नाही.

टीप : १-२ अभिवादनाचे रशियन शब्द.

चिमरी खोलीत येरशारा घालु लायला. तिच्या अंगावरून जाताना तो तिच्या नजरेने तिच्याकडे बघायचा जाता येता तबतपोशीतील करकरच्या लाकडावर तो पाऊल टाकीत होता.

माताळच्या चिचणी चिमरीने घन्याला माहीतून व्येधेतस्कायला नेले. लिस्तनिश्मकी प्रार्थनेला हजर राहिले. तिचली जमीनशरीण त्यांची खुलत बहीण होती. तिच्याकडे त्यांनी न्याहरी केली आणि लगेच परतीच्या प्रवासासाठी माही जोडायला चिमरीला हुकूम सोडला. हुकराचे मांस आणि कोखी घातलेल्या चम-बमीत रेशाचा वाडवा चिमरीने पुरता मंजबलेलाही मळता. पण तो तत्क्षणी उठून उभा राहिला आणि तबेत्याकडे चालता झाला. पुढच्या चालीने जाणारा जवळच घोडा हुकण्या चसरमाडोला जुपण्यासाठी त्याने त्याची ओठाळी खेचत त्याला तबेत्यातून बाहेर काढला.

मुलायम गुदगुल्या करणाऱ्या हिमशलाका वाऱ्यावर चालल्या जात होत्या. बावाड्यातून चंदरी फेराचे सिल्कार उठत होते. कुपाटीपलीकडे अमलेल्या झाडांवरून चिचलेल्या दंशबिडूची मुबु किचार लोंबली होती. वाऱ्याने ते दंशबिडू खाली ओमळले की पडताना त्यावर पडणाऱ्या उन्हात समुड रयाचे हंड्रधनुष्य त्यातून प्रकट होत होते. मारठलेल्या डोमकाबळघांचा छपरावरील घुराडघाजबळ मोठ्याने कलकलाट घालला होता. पायलांचा जावाज येताच ते दचकले आणि उडाले. कबुतररंगी हिमशलाकेप्रमाणे त्यांनी घराभोवती मंडले घेतली. सकाळच्या जांमळट आकाशात गिरजावराचा जेडा ठगठकीत उठून दिमत होता तिकडे पूर्वेकडे ते उडून गेले.

'घन्याला म्हणावं आम्ही तयार आहोत !' घराच्या पायलापावर आलेल्या मालकरणीला चिमरीने ओरडून सांगितले.

लिस्तनिश्मकी जाहंगर आले आणि चसरमाडीत चवून बसले. त्यांच्या राकुन लोंकरीच्या कोटाच्या गळपट्टीत त्यांच्या गालमिशा बुडून गेल्या होत्या.

चिमरीने आपले पाय कापडाल गुंडाळून घेतले आणि मलमली अस्तर काढलेला लोडघाऱ्या कातडघाचा कोट मारला केला.

'गरमी जाणव त्याच्या अंगात !' घोड्याकडे नजर टाकून लिस्तनिश्मकी म्हणाले.

चिमरी आपल्या जांमळ मांस रेंवला. चरचरणाऱ्या लगामावर त्याने हात आवळून घरले होते. हिवाडघाच्या मुसवातीला चसरमाडी वेडीवाकडी हाकारल्या-बटल खन्याने त्याच्या चांगलीच कानशिलात भडकावली होती. शमोरची चाकोरी न्याहाळणाऱ्या चिमरीला त्याची सभय आठवण होती. डोळ्या झालल्या अंगाळा

लागल्यावर प्रिगरीने लगामाची पकड दिली सांडली आणि वाऱ्याने कडकडीत झालेले गाल हातमोज्यानी चोळले.

दोन तासात ते यागोदनोएला पोहोचले. सर्वथ प्रवासात लिस्तेनित्स्की गप्प होते. चुट्ट्याची मुंडाळी बळून पेटबायच्या वेळीच मधून मधून ते प्रिगरीच्या पाठीवर बोंटांचा आघात करीत त्याला थांबण्याचा इशारा करीत. घराकडे जाणारी टेकडी ते उतरू लागले तेव्हाच त्यांनी विचारले,

‘उद्या पहाटेच निघणार ?’

प्रिगरी आपल्या जागचा किंचित बाजूला बळला आणि मुष्किलीने त्याने आपले सोठून गेलेले ओठ ताणून बिलग केले. थंडीने ताठरलेली त्याची जीभ कुमून टाळघाळा चिकटल्यासारखी झाली होती.

‘होय !’ त्याने कसेबसे उत्तर दिले.

‘सगळे पैस मिळाले ?’

‘होय !’

‘बायकोची काळजी करू नको ! आमच्याकडे तिचं नीट होईल ! चांगला शिपाई गडी हो ! तुझा आजोबा बहादुर कझाक होता ! शाही कवायतीत तुझ्या बापाला कमरतीच्या रेपटीचं पहिलं बक्षीस मिळालं होतं ! होतं का नाही ?’

‘होय !’

‘मग मग !’ प्रिगरीची खरडपट्टी काढल्यासारखा करडा मूर काढून त्यानी बोलणे थांबवले आणि आपले तोंड परत एकदा लोकरी कोटात झाकून घेतले.

आवाजात आल्यावर प्रिगरीने घोडा साशकाच्या ताऱ्यात दिला आणि तो नौकरांच्या घराकडे बळला.

‘तुझा बाप आलाय ! घोड्यांच्या पाठीवर बाजरजामा टाकीत पाठनोऱ्या प्रिगरीला साशकाने ओरडून सांगितले.

मासाची जेली खात पांतेलेय मेजापाशी बसलेला प्रिगरीला आढळला. बापाच्या तांबारलेल्या चेहऱ्याकडे पाहून प्रिगरीने हेरले, ‘बढल्येय चांगली !’

‘आलास रे शिपाईगड्या !’

‘मारडून गेलोय !’ हाताने टाळघा बाजवीत प्रिगरीने उत्तर दिले.

आक्सिनियाकडे बळून तो म्हणाला, ‘माझ्या टोपीचा बंद काढ ! माझी बोट फारच आखडलीत !’

‘तोंडावर वारं बसलं असेल !’ तोंडातील घास चावीत चावीत त्याचा बाप रेकलेल्या आवाजात म्हणाला.

हा खेपेला त्याच्या बापाची वृत्ती जरा कतबाळू झाली होती. स्वतःच्या घरात असल्यासारखा तो आक्सिनियाला हुकूम सोडीत होता.

‘पाव घायला इतका हिमटेपणा करू नको ! आणखी काप घोडा !’ त्याने तिला सांगितले.

खाऊन झाल्यावर ती मेजाजवळून उठला आणि आवाडात चुट्टा ओढायला जावे म्हणून दारापाशी गेला. पाळण्याजवळून जाता जाता त्याने पाळण्याला एक दोन झोके दिले पण जसे भासकीले की आपण हे जणू यदृच्छयाच केले. त्याने विचारले, ‘कसाक ?’

‘मुलगी आहे !’ शिगरीच्या वतीने आक्सिनियाने उत्तर दिले. म्हाताऱ्याच्या वेढण्यावर तरळून गेलेले नाखुषीचे भाव ओळखून ती लगबगीने म्हणाली, ‘अगदी यिशाच्या बळगावर येवये !’

कपड्यातून बाहेर डोकावणारे चिमूकले काळे डोके पातळीयने लक्षपूर्वक स्हाहाळले आणि अहंकाराचा नास न येऊ देता ती म्हणाला, ‘आमचंच रक्त आहे !’

‘कसा आलास तू बाबा ?’ शिगरीने विचारले.

‘घोडी आणि पैत्रीचा घोडा घेऊन !’

‘एकच जनावर आणायचं होतंस. म्हणजे माझा घोडा जुपून गेलो असतो.’

‘कसाला उगाच ? त्याला तसाच येऊ दे ! तसं चांगलं आहे घोडं !’

‘वाहिलंस ?’

‘जाता जाता वाहिलं !’

एकच विचार त्या दोघांनाही त्रस्त करीत होता. पण निरनिराळ्या वायकळ गोष्टींवरच बोलत होते. त्या संभाषणात भास न घेता आक्सिनिया पलंगावर बसली होती. तिचे पुष्ट स्तन पोळवयातून तटतटून उभारले होते. मूळ झाल्यावासून ती चांगलीच सुटली होती. तिच्या वृत्तीत एक नवीन निर्घास्त मुखवटा आली होती.

रात्री झोपायला त्यांना उशीर झाला. शिगरीच्या कुशीला विलगून आक्सिनियाने त्याचा सदरा आपल्या आसनानी आणि स्तनातून ठिबकणाऱ्या परिसमृद्ध दुधाचे भिजवून टाकला.

‘सुकन जीव जाईल माझा ! तुझ्याशिवाय काय करू मी ?’

‘तुमं सगळं ठीक होईल !’ शिगरी पुटपुटला.

‘लांबच लांब रात्री ! पोर जागणार ! विचार कर यिशा ! चार बघं !’

‘जुन्या काळी फौजीचाकरी पचवीस वर्ष चालायची म्हणतात !’

‘मला काय करायचंय जुन्या काळाशी ?’

‘बरं बरं ! पुरे आता !’

‘जळ्ळी तुम्ही फौजी चाकरी म्हणते भी !’

‘हक्काची रजा घेऊन घरी येईन मो !’

‘हक्काची रजा घेऊन !’ आक्सिनिया कळवळून म्हणाली. हुंदके देत आपल्या खमीसाला तिने नाक पुसले. ‘तोपर्यंत डॉनकं पाणी शंभरदा समुद्राला भेटेल !’

‘इतकी काही रडारड करायला नको ! पतण्डीच्या पाचमासारखी आहे मत्त ! सतत आपली क्षिमक्षिम चालूच !’

‘माझ्या वंशाला पायला ह्या होतास !’

पहाटे पहाटे ग्रिगरीला झोप लागली. आक्सिनियाने उठून पोरीला पाजले. परत ती अंधार्यात पडली. कोपरावर रेलून अपलक्ष नजरेने ती ग्रिगरीचा चेहरा न्याहाळू लागली. त्याचा स्वरूप स्वरूप वेळ ती निरांघ घेत होती. आपल्याबरोबर कुत्र्यातला निधून जाण्याबद्दल त्याचे मन बळवण्याचा तिने प्रयत्न केला होता, ती रात्र तिला आठवली, आजही तसेच होते. फक्त तेव्हा खिडकी बाहेरचा आवाज पिठूर चंद्रप्रकाशात बुडून गेला होता. असेच ! ग्रिगरीही असाच ! पण तरी ते ‘तसेच’ नाही !

मलकाळात तुडवलेली एक मोठी वाट त्या दोघानी मागे टाकली होती !

तो कुशीला बळला आणि ओंलशानुस्की खेड्याबद्दल काहीतरी बरळला आणि गप्प झाला.

आक्सिनियाने झोपी जाण्याचा प्रयत्न केला. पण बाळग्या गवताची डडवी वाऱ्याने रानोमाळ उडून जाय़ी तशी नाना विचारानी तिची झोप उडवून लावली. त्याच्या असंबद्ध वाक्याचा अर्थ लावीत ती उजाडेपर्यंत तशीच पडून राहिली. बर्फा मोठलेल्या खिडक्यांच्या तावदानावर दिवसाचा उजेड फेसालू लागताच पांतालेय जागा झाला.

‘ग्रिगरी ! उठ ! उजाडले !’

बिछान्यात गुडघ्यावर बसून आक्सिनियाने अंगावर झगा ओढून घेतला आणि एक मुस्कारा टाकून ती काडघाची पेटी शोधू लागली.

त्याची न्यारी आटोपून सामानाची बांधाबांध होईपर्यंत चांगलेच फटफटले होते. पहाटेचा सुर्मई प्रकाश धुरमुरत होता. कुपाटीचे काळे खूंट वर्फात कोरून

काढल्यासारखे ठसठशीत दिसत होते. आकाशाच्या ओभळेकूल निळाईला तबल्याच्या काजळलेल्या छपराचा आडोसा आला होता.

पातेलेच घोडे जूपायला गेला.

इकडे प्रिगरीने स्वतःला आक्सिनियाच्या विवश चुंबनयर्षाबातून सोडवून घेतले. मासकाचा आणि इतर नोकरांचा निरोप घेण्यासाठी तो गेला.

आक्सिनियाने पोरील गरम कापडात गुंडाळले आणि तिला खांच्यावर टाकून ती त्याचा निरोप घेण्यासाठी बाहेर आली.

आपल्या लेकीच्या लहानशा डमट कपाळाला प्रिगरीने ओठाचा ओझरता स्पर्श केला आणि ती आपल्या घोड्याकडे गेला.

'गाडीत बस !' आपल्या घोड्याला स्पर्श करत त्याच्या बापाने त्याला हाक मारली.

'नकी ! मी माझ्या घोड्यावर बसतो !'

घोड्याचे पंशबंध बांधण्यात प्रिगरीने मूढांम वेळ घालवला. मग घोड्यावर मांड घेऊन लगाम हाती घेतले. रिकामांटाळा हात लावून आक्सिनिया परत परत म्हणत होती.

'प्रिग ! बांब अरा ! मला तुला काहीतरी सांगायचंय !'

भुवया मुरडून थरथरत, धास्तावलेल्या मनःस्थितीत ती काय सांगायचे ते आठवू लागली.

'बरं बरं येतो मी ! पोरीची काळजी घे ! मला निघायला हवं. बाबा बघ किती पुढं गेला सुद्धा !'

'बांब रे राजा !' आपल्या डाव्या हाताने आक्सिनियाने काढल्यासारखी बंडगार लोखंडी रिकीब पकडली. उजव्या हाताने तिने पोरीला उराशी कवटाळून धरले होते. तिच्या विस्फारलेल्या, एकटक बघणाऱ्या डोळ्यातून ओघळणारे अश्रू पुसण्यासाठी तिचा हात रिकामा नव्हता.

वेनियामिन बराच्या पावलांवावर आला.

'प्रिगरी ! धन्यानी बोलवलेय !'

प्रिगरीने शिबी देऊन चाबूक नाचवला आणि फाटकाबाहेर त्याने घोडा पिटाळला.

बर्फाचे ढिगारे आजूबाजू पसरले होते. जड नमदीबूट घातलेली आक्सिनिया त्यातून कष्टाने पाय ओढीत त्याच्यामागे धावू लागली.

देव्याच्या माथ्यावर त्याने बापाला गाठले. निर्वाराचा प्रयत्न करून त्याने माने वळून पाहिले.

पोरीला उराशी तशीच कवटाळून आक्सिनिया फाटकापाशी उभी होती. तिच्या किरमिजी शालीची टोके बाऱ्यावर फडफडत होती.

आपला थोडा त्याने बापाच्या घसरगाडीला समांतर चालवला, थोडी तुटव्या पावलांने जाऊ लागली. थोड्या वेळाने म्हाताऱ्याने आपल्या थोड्याकडे पाठ वळवून विचारले,

‘मग ? बायकोबरोबर रहायचा विचार नाही तुम्हा ?’

‘परत तीच ती कहाणी ? मगळं झालंय बोलून !’

‘नाही रहाणार म्हण की !’

‘नाही राहणार !’

‘तिनं जीव बायचा प्रयत्न केला ते ऐकलंम ?’

‘हो ऐकलं !’

‘कोणाकडून ?’

‘घन्याला गावाकडं नेलं तेव्हा खेड्यातली माणसं भेटली होती !’

‘देवाची काही भय भीती ?’

‘पण बाबा, मी म्हणतो झाल्या गेल्याचा जोक करून काय उपयोग ?’

‘ही सैतानाची भाषा माझ्या पुढं बोलू नको ! तुला मी जे सांगतोय ना ते तुझ्याच मल्यासाठी सांगतोय !’ पातिलेय चिडून म्हणाला.

‘तिथं माझी पोर आहे ! बोलून काय कायदा ? आता आपली एकजण माझ्या उरावर लादणाला !’

‘तुमच्याची पोर आपण वाढवीत नाही एवढी खात्री आहे का ?’

प्रिगरी गोरामोरा होऊन गेला.

त्याच्या बापाने नाजूक जागेची खपली काढली होती. पोर जन्माला आल्यापासून त्याच्या मनाला तो संशय छळत होता. आक्सिनियापासून आणि स्वतःपासूनही तो ते लपवीत होता. आक्सिनियाला झोप लागली की रात्री तो एकदा नव्हे अनेकदा पाळण्यापाशी गेला होता. पोरीकडे टक लावून बघत त्या काळगेल्या गुलाबी चेहऱ्यात आपला तोंडवळा शोधण्याचा त्याने प्रयत्न केला होता. पण पूर्वी एवढ्याच अनिश्चित अवस्थेत परत बिछान्यावर येऊन पडला होता. स्तिपातचा रंग गदै तांबूस पिंगट होता. त्याच्याएवढ्याच तो मळघारंग होता. तेव्हा पोरीच्या घमन्यातून कुणाचे रक्त वहात आहे ते त्याला कसे समजावे ? कधी कधी त्याला

वाटे पोरीचा तोंडवळा आपल्यासारखा आहे; कधी कधी तो स्तिपानसारखा आहे असं वाटून त्याला वेदना होत. तिच्याबद्दल प्रिगरीला कौणतीही भावना वाटत नव्हती. वाटत असलीच तर ती कदाचित शत्रुत्वाचीच असेल. आत्मिनिवाला बेणा लागलेल्या असताना तिला माळरानातून देकल्यात घालून नेत असताना ज्या क्षणाचा अनुभव घेतला ते त्याला अशा वेळी आठवे.

एकदा आक्सिनिया स्वयंपाकघरातील कामात असताना पोरीने भिजवलेले दूपटे बदलण्याचा त्याला प्रसंग आला. ते बदलताना त्याच्या मनात एक तीक्ष्ण जळजळीत भावना उजवळून आली होती. हळूच तो पाळण्यावर बाकला आणि त्या अर्भकाचा गुलबी कडक चोडा आपल्या दाताखाली त्याने दाबला होता !

त्याचा बाप निष्ठुरपणे ती जखम टोकरीत होता. खोगिराच्या मुडीवर तळवा ठेवलेल्या प्रिगरीने जवळ स्वरात उत्तर दिले

‘कुणाची का असेना ! मी पोरीला सोडू देणार नाही !’

मोहरा न बळवताच पांतेलेयने घोड्याच्या दिशेने चाबूक उडवला.

‘नतालियाच्या रूपाची नासाडी झाल्येय ! बारा गेल्यासारखी मान अशी एका बाजूला कल्ल्येय ! तिने बहुधा तस कापून घेतली असावी !’ एवढे बोलून तो चूप होऊन गेला

बर्फा कापीत जातांना गाडीचे पाटे खडबडत होते एकमेकांवर आपटून प्रिगरीच्या घोड्याचे गूर वाजत होते.

‘आता कशी आहे तिची तब्येत ?’ घोड्याच्या आगळीतून एक पोचीड लक्षपूर्वक उपगून काढीत प्रिगरीने विचारले.

‘कशेवशी सुधारल्येय आता ! सात महिने अंधशुणाला खिळून होती !’

‘ट्रिनिटी’च्या रविवारी जवळ जवळ आटोपलीच होती ! फादर पोन्नाती प्रार्थना म्हणायलाही आला होता ! मग ती सुधारायला लागली. कोवतीनं भोसकून घेण्याचा प्रयत्न केला तिने ! पण हात धरघरल्यानं काळजाचा नेम घोडनवात टुकला ! नाहीतर संपलीच असती ती !’

‘उत्तारावर पळवू या !’ असे म्हणून प्रिगरी रिकबीत उभा राहिला आणि त्याने चाबूक चालवला. घोड्याने पुढे झेप घेतली आणि त्याच्या खुरानी बर्फाच्या चुन्वाची बरसात धसरगाडीवर उघडली. नंतर तो तुरकी चालीवर धावू लागला.

‘आम्ही नतालियाला परत घरात घेणार आहोत !’ पांतेलेय ओरडत आणि त्याच्या जवळ येत म्हणाला.

‘त्या बाईला माहेरी रहायचं नाही ! परवा तिला मी भेटलो होतो ! तिला आपल्या घरी यायला सांगितलंय मी !’

प्रिगरीने उत्तर दिले नाही. एकमेकांशी एक शब्दही न बोलता ते वाटतील पहिल्या खेड्यापर्यंत आले.

ह्या विषयाचा उल्लेख त्याच्या बापाने पुनरुक्त केला नाही.

त्या दिवशी त्यांनी जवळ जवळ सैह्याळीस घैल अंतर कापले. दुसरे दिवशी दिवस कलण्याच्या सुमारास ते मानकोवाला येऊन पोहोचले.

'व्येडोनस्कायाची माणसं कुठल्या बराकीत आहेत?' भेटलेल्या पहिल्याच माणसाला पातिलेव प्रोकोफि एव्चिने विचारले.

'मोठ्या रस्त्याने जा.'

त्या बराकीत पाच रंगरुट आणि त्यांना पोचवायला आलेले त्यांचे बाप उतरले होते.

'कुठल्या गांवचे?' छोडी मागिराकडे नेत पातिलेव प्रोकोफि एव्चिने विचारले.

'चीरचे.' काळोखातून कुणीतरी दमदमीत आवाजात उत्तर दिले.

'पण गाव कुठले?'

'कुणी कारगिनचे, कुणी नापोलोवचे, कुणी लिखाविदोवचे. तुम्ही कुठचे?'

'कुंकुल कडचे!' छोडघाचे जेत उतरवून त्याच्या घामाळलेल्या पाठीला बरारा करीत प्रिगरी हसला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी जिल्हा आतामानने व्येडोनस्कायाच्या रंगरुटांना वैद्यकीय आयोगापुढे नेले. आपल्या खेड्यातून आलेल्या इतर पोरान्या आळीत प्रिगरी उभा राहिला. सकाळी आपल्या बराकीच्या दारात प्रिगरी उभा होता तेव्हा मितका कोर्शुनोव त्याच्यापुढून गेला. एका उंच कस्तानी छोडघावर तो स्वार झाला होता. त्याच्या छोडघाचे खोमीर आणि बछाड पाखर, शिरोबंदाने धुंगारलेले होते. प्रिगरीला नमस्कारमुद्रा न करता डोईची वाकडी टोपी डाव्या हातात पकडून तो तसाच त्याच्या अंमावरून सटकून पुढे गेला.

नंतर स्थानिक मुलकी कचेरीच्या बंडगार खोलीत त्या पोरानी अंगावरचे कपडे उतरवले. लष्करी कारकून एकडे तिकडे धावत होते. जिल्हा आतामानचा अँडरुट रंगीत चामड्याचे बूट चढवून धाईगदीने जात येत होता. हातातील काळघा खडघाची अंगठी, काळघाकरून सुंदर डोळ्यांच्या मुलाखी कवडघा ह्यांच्या पाश्र्वभूमीवर त्याची गोरीपान कातडी आणि पांढरे शुभ्र माकुल हे उठून दिसत होते. आतल्या खोलीतून डॉक्टरांनी सोडलेले हुकूम आणि संभाषणाचे तुकडे ऐकू येत होते.

‘एकूणसत्तर !’

‘पावेल इवानोविच ! कॉपिंग पेन्सिल घ्या इकडे !’ दाराजकडून अज धुंद आवाजात कुणीतरी रेकले.

‘छातीचं माप !’

‘हो हो.. ! उघडच आनुवंशिक आहे !’

‘गरमी म्हणून नोंद करा !’

‘हात काढ ! काय पोरमी आहेस काय ?’

‘मस्त अंगलट आहे !’

‘सगळ्या गावाला बाधा ! खास उपाय योजायला हवेत ! दृशुरांकडे मी बाधीच रिपोर्ट दिलाय.’

‘पावेल इवानोविच ! गड्याची काय अंगलट आहे पहा !’

‘ओहो !’

दुसऱ्या एका खेड्यातील उंच, तांबड्या केसांच्या मुलाच्या शेजारी ग्रिगरीने अंगावरचे कपडे उतरवले. दारातून एक कारकून बाहेर आला. आपले खांद्ये त्याने ताठ केले. त्याबरोबर त्याच्या फर्गोसाला पाठीवर चुण्या पडल्या. करड्या आवाजात त्याने ग्रिगरीला आणि त्या दुसऱ्या पोराला तपासणी खोलीत येण्यासाठी पुकारले.

‘चल लीकर !’ घापा टाकीत तो तांबड्या केसांचा पोरमा म्हणाला. औरत होऊन त्याने एक मोजा काढला.

ग्रिगरी आत गेला.

त्याच्या सबंध पाठीवर थंडीने काटा उभा राहिला होता. त्याचा साबळा देह ओक वृक्षाच्या वर्णाचा होता. आपल्या केसाळ पायाकडे नजर आताच त्याला अवघडून गेल्यासारखे झाले.

कोपऱ्यात वजनाच्या काट्यावर एक दुहेरी हाडाचा पोरमा नमडा उभा होता. कुणीतरी बहुधा डॉक्टरच्या मदतनिसानेच वजनाच्या दोडीवरचा गोळा डावी उजवीकडे सटसटू सरकावला. एक आकडा ओरडून सांगितला आणि त्या पोराला बाली उतरायला सांगितले.

वैद्यकीय तपासणीची ती अपमानास्पद पद्धती पाहून ग्रिगरीला खोड आली. पांढरा कोट घातलेल्या पिकलेल्या केसांच्या डॉक्टराने त्याला स्टेथोस्कोप लावून तपासले. त्याच्यापेक्षा तरुण असणाऱ्या एका डॉक्टराने त्याच्या पापण्या उचकटून पाहिल्या. त्याची जीभ पाहिली. शिगाच्या फ्रेमचा चढमा घातलेला तिसरा एकजण हातावर हात खोलीत घावपळ करीत होता.

‘काट्यावर उभा रहा !’ अंमलदाराने हुकूम सोडला. वजनाच्या त्या वडगार पाट्यावर ग्रिगरी उभा राहिला.

‘पांच पूडस्’ ... साडेसहा पौंड.’

‘का ५य ! तसा तो उंचही नाही !’ ग्रिगरीचा दंड धरून त्याला पाठमोरा फिरवीत पिकल्या केसांचा डॉक्टर उद्गारला.

‘आश्चर्य आहे !’ तो तरुण मनुष्य खोकत म्हणाला.

‘किती ?’ मेजापाशी बसलेल्या अंमलदाराने आश्चर्याने विचारले.

‘पाच पूडस्—साडे सहा पौंड’ पिकल्या केसांच्या डॉक्टराने उत्तर दिले.

‘त्याला हुजुरातीकडं पाठवलं तर ?’ आपले काळे तुकतुकीत मस्तक मेजा-जवळ बसलेल्या शेजाऱ्याकडे झुकवीत जिल्हा लष्करी कमिशनराने विचारले.

‘एकाद्या वाटमान्यामारखा चेहरा आहे ! भलताच हिरवट आहे दिमायला !’

‘ए... मागं वळ ! तुझ्या पाठीवर ते काय आहे ?’ कर्तलच्या हुद्याचे माकुल लावलेला अंमलदार मेजावर अधिरपणाने बोट वाजवीत खेकसला. पिकल्या केसांचा डॉक्टर काहीतरी पुटपुटला आणि आपल्या देहाची सरथर आवरण्याचा, प्रयत्न करीत ग्रिगरीने मेजाकडे पाठ करून उत्तर दिले.

‘वसंतऋतूत मला सदीं झाली होती ! ते गळू आहे !’

परीक्षा संपल्यावर मेजापाशी बसलेल्या अंमलदाराने ठरविले की सामान्य रेजिमेंटमधेच ग्रिगरीला भरती करायला हवे.

‘बारावी रेजिमेंट ! मेलीखोव ! ऐकू आलं का ?’ त्याला जायला सांगण्यात आले. दाराकडे जात असताना त्याच्या कानावर हेटाळणीच्या स्वरात चाललेली कुजबुज पडली.

‘अशक्य आहे ! कल्पना तरी करा ! सरकार स्वारीनं असं घोबांड पाहिलं तर ! त्याचे नुसते डोळेच ... !’

‘भेसळ अवलाद आहे ! त्यातली एक पुर्वची आहे ह्यात शंकाच नाही !’

‘त्याचं शरीरही स्वच्छ नाही ! ती गळवं ... !’

आपली पाळी येण्याची वाट बघत थांबलेल्या खेड्यातील इतर पोरानी ग्रिगरीला वेढले.

‘कसं काय झालं ग्रिगरी ?’

‘कूठली रेजिमेंट मिळाली ?’

टीप :- १) वजनाचे रशियन माप. १ पूड = ३६ पौंड.

‘हुजुरातीची, ओं ?’

‘वजन किती भरलं ?’

तुमानीत पाय घालताता एका पायाची लंगडो घालत घिगरी खेकमला,
‘मार मोठी साल्याना ! कुठली रेजिमेंट म्हणे ! बारावी !’

‘कोरणुनोब ! दिमित्री ! कारगिन ! इवान !’

दाराबाहेर मुंडके काढून कारकून पुकारित होता.

जाता जाता घिगरीने कोटाची बटणे लावली. पावलापावरून तो धावतच गेला.

उबदार वाऱ्यात बरफ पाघळणीची झुळूक होती. रस्त्यावर ठिकठिकाणी बर्फ वितळल्याने जमीन उघडी पडून बाफाळत होती. कलकलणाऱ्या कोंबड्या रस्त्याच्या इकडे तिकडे फडफडत होत्या. कादंब इबक्यातून पाण्याचे फवारे शाडीत होते. पाण्याखालचे त्यांचे पाय थंडीच्या कडातयाने गळून पडणाऱ्या शारदीय पर्णसारखे नारिंगी गुलाबी दिसत होते.

दुसऱ्या दिवशी अद्वयपरीक्षा झाली. गिरजाबराच्या भित्तीसमोर चौकात त्याची लांबच लांब ओळ खडी करण्यात आली. अंमलदारांची धावपळ चालू होती. शालोत्री आणि त्याचा मदतनीस आपले कोट उडवीत जनावरांची ती लांब पट्ट बघत गेले. व्यंजनेस्कायाचा आत्तामन वजनाच्या काटघावामुन चौकाच्या मधोमध मांडलेल्या मेजाकडे धावत होता. परीक्षेच्या निकालाची तिथे नोंद होत होती. एक लष्करी पोलीस अंमलदार तिथून गेला. एका तरुण कॅप्टनजी बोलण्यात तो गवला होता. रायाने त्याच्या पायाची चाळवाचाळव चालू होती.

घिगरीची पाळी आली. त्याचा क्रमांक एकशे आठवा होता. त्याने धोंडा काटघाकडे नेला. शालोत्रीने आणि त्याच्या मदतनिमाने जनावराचा भाग नुमाम तपासला. नंतर त्याचे वजन करण्यात आले. वजनाच्या पाटघावरून तो परत जायला निघाल्याबरोबर शालोत्रीने चपळाईने त्याचा प्रमाण पकडला आणि त्याचे दात बघितले. त्याच्या उराचे स्नायू चाचपून बघितले. आपली दणकट बोटे एकाचा कोठघासारखी त्याच्या अंगावरून फिरवीत त्याच्या तंगडीपर्यंत आणली. गुडघ्याचे मांघे चाचपून बघितले. वोंडशिरा आपटल्या. नेवरावरचे हाडुक फिरगळून पाहिले. परीक्षा संपल्यावर तो निघून गेला. त्याचा पांढरा एप्रन वाऱ्यावर फडफडत होता. आणि त्या बरोबरच कारबोलिक आम्लाचा दर्प उघळला जात होता.

घिगरीचा धोंडा फेटाळण्यात आला !

साक्षकाच्या आशा खोट्या ठरल्या होत्या ! त्या म्हाताऱ्याने सांगितलेली गुप्त खोड त्या मुरब्बी शालोत्रीने चाणाक्षपणे ओळखली होती. घिगरीने तात्काळ

बागर्जी शुद्ध अवस्थेत मल्लामसलत केली आणि अर्ध्या तासाच्या आत त्याने प्योनचा घोडा वजनाच्या काट्यावर जाणला. त्याची परिश्रामुद्धा न करत घालोत्रीने तो पास केला !

पिगरी घोडा घेऊन जरा पलीकडे गेला. त्यातल्या त्यात कोरडी जागा त्याने पोथून काढली आणि आपले उडतक तिथे पसरले. त्याचा बाप घोडा हाती घेऊन दुसऱ्या एका म्हाताऱ्याशी बोलत उभा होता. तो माणूसही आपल्या मुलाला पोथीचवामला आला होता. त्याच्या बाजूने एक पिकलेल्या केसांचा सेमानी तरतारा गेला. त्रिकट करड्या रंगाचा फर्गल आणि डोंब्यावर चंदेरी आस्त्राखान टोपी त्याने घातलेली होती. त्याची डावी हांग उजव्यापेक्षा जास्त लांब पडत होती. दस्तकी घातलेला हात हलवीत तो निघून गेला. अमलदाराचा एक मोठका त्याच्या मागोमाग गेला.

'हा प्रांताचा आतामन !' पिगरीच्या मागून होमत पांतेलेव कुजबुजला.

'सेनानीसारखा दिसतोय !'

'मेजर जनरल माकीएव ! मोठा कडक इन्डिम आहे !'

निरनिराळ्या फलटणीचे आणि तोंकळान्याचे अमलदार आतामनच्या मागोमाग आले. पादबिभाग आणि खांदी हे दोन्ही थोराक असलेला तोंकळान्यातील एक मेजर आतामनच्या रस्त्यालीच्या फलटणीतील एका उंच देवच्या अमलदाराशी मोठभामोठघाने बोलत होता.

'...च्या मारी साल ! तोंडात बोट घालाय अशी दोन टोक ! इस्तो-नियाच खेड ! बहुतेक लोकांचे केस सोनेरी रंगाचे आणि ही पोरनी एकडम वेगळी रे ! ताना तर्क बागही लडवले ! नंतर कळल की बीम वर्षापूर्वी...!' चारज-जाम्यावर आपला बाइबिस्तारा पिगरी जिथं मांडीत होता त्या जागेजवळून ते अमलदार गेले. हास्याच्या खकाण्यात वाऱ्याबरोबर त्याच्या कानावर त्याने शेंबटचे शब्द तरंगत आले,

'तुमच्या रस्त्यालीच्या एका काफीत्याचं ठाणं त्या खेड्यात असायचं हे उघड आहे !'

बांदीचे हांग पडलेल्या बोटानी जाकिटाची बटणे लावीत एक कारकून जवळून पळत गेला. जिल्ह्याच्या पोलीस नायब अधिकाऱ्याने त्याच्या मागोमाग कोडलेली डरकाळी एक आली.

'तीन नकला संगितल्या होत्या ! आम लागो तुला !'

अमलदारांचे आणि अधिकाऱ्यांचे अपरिचित चेहरे पिगरी कुतूहलाने ग्याहाळीत होता. एक अँडजुटने त्याच्याकडे भासिक नजरेने रोखून पाहिले. पण पिगरीच्या

तल्लख डोळ्याला डोळे भिडताच ती निघून गेली. एक म्हातारा कॉन्टन कवानी तरी दृष्ट्य होऊन आपला बरचा ओठ पिबळ्या पडलेल्या दाताने खावीत घाबल्यासारखा अपाक्षप चालत गेला. त्या कॉन्टनच्या कपड्यावरची पिबळट तांबडी वीर बड्याबड उडत असलेली धिगरीला दिसली.

आपल्या नवीन उडतकावर धिगरीने खोगीर लादले. खोगीराची मूढ हिरवी होती. मागे पुढे दुर्लगा होत्या. दोन फीजी फर्गोल, दोन तुमानो, उंच बूटाचे दोन जोड, आतून घालावयाचे कपडे, दोड पौड 'मुखारी', मासाचा बंद डबा, भरडलेले थोडे धान्य आणि नियमावरहुकूम प्रमाणात इतर काही मिश्रणे हे त्याचे सामान होते. खूल्या दुर्लगीत घोंड्याचे चार नाल, तलकट विघात घुंदाळून ठेवलेल्या नालमेळा, दोन मुया, दोरा बगैरे असलेले एक जुगदान आणि अंग पुमण्याचे रुमाल हे सामान ठेवलेले होते.

आपल्या सरंजामाबद्दल त्याने एकदा दोघटची नजर फिरवली आणि दोघांच्या टोकाळा लागलेला चिखल बाहीने पुसून काढण्यासाठी ती उभीडवा बसला. चौकाच्या पलकडच्या टोकावर कसाकानी आपापला सरंजाम उडतकावर मांडून त्याच्या मागे रांगा घडल्या होत्या. त्या रांगांपुढून फीजी परीक्षकांचे मंडळ हळूहळू चालले होते. बंमलदार आणि आतामन ती सरंजाम बारकाईने तपावीत होते. दुर्लगा बुडाळण्यासाठी आपल्या फिकटरेनी कर्वाळांची टोक हातात घेऊन ते खाली वाकत जुगदानातील सामान बरखाली करून बघत. मुखारीच्या विश्रव्या हातात घेऊन त्याच्या वजनाचा अंदाज घेत.

'ती निकड्या उंचाव्या बघा रे पोरान् !' धिगरीच्या दोजारी उभा असलेला एक तरुण नडाक लाकरी पोलीसांच्या प्रांतअधिकाऱ्याकडे थोडं दाखवीत म्हणाला,

'केसाळ मोजराच्या मागे लागलेल्या कुठ्यामारला-!'

'तो सैतान पहा ! दुर्लगी उलथी पालथी करतोय !'

'काहीतरी गैर असणार ! त्याखेरीज ती अन्न करावयाचा नाही !'

'नालमेळा मोडून तर नाही बघत ?'

'कुत्राच म्हणायचा-'

परिक्षक मंडळ जवळ जाले तरी त्यांची बोलणी घाबली. आणखी थोड्या मागसांनंतर धिगरीची पाळी होती. प्रांतिक-ज्वातामनेने जाव्या हातात मोजा बातला होता. उजव्या हातातील मोजा कोपर ताठ ठेऊन ती हुलवीत खालला होता. धिगरी ताठ उभा राहिली. त्याच्या मागे उभा असलेला त्याचा बाप खोकला.

वाय्वाबरोबर घोडघांच्या मृताचा आणि जोकात वितळलेल्या बर्फाचा वास येत होता. पिण्याचा जल्लोष ओसरल्यावर व्हावे तसा सूर्य उदाम झालेला दिसत होता.

अंमलदारांचा धोळका प्रिगरीच्या जेजारील माणसापाशी धक्कला. नंतर एक एक जण त्याच्यापाशी आले.

‘तुझं आडनाव नाव काय?’

‘मेलीलीव, प्रिगरी!’

पोलीस अधिकाऱ्याने पट्ट्याला धरून फर्गोल उचलला. घाईघाईने त्याची बिरडे मोजली. रिसालदाराचा माकुल लावलेल्या दुसऱ्या एकाने तुमानीचा उत्तम कपडा बोटात चाचपून पाहिला. तिसऱ्याने पांढून दुलगी बुंडाळली. ती बुंडाळताना तो हतका ओणवा झाला होता की वाऱ्यामुळे त्याच्या फर्गोलाचा काठ उडून त्याच्या पाठीवर आला. नालमेळांचे फडके पोलीस अधिकाऱ्याने आपल्या अंगठा आणि तर्जनीने इतक्या सावधपणे चाचपले की ते जणू काही गरम तापलेले आहे अशीच त्याला भोती वाटली असावी. पुढपुढत त्याने नालमेळा मोजल्या.

‘फक्त तेवीसच का? काय प्रकार आहे?’ रामाने त्याने फडक्यांचे टोक ओंढले.

‘मुळीच नाही व्हाजूर! चौवीस आहेत!’

‘माझे काय डोळे फुटले?’

प्रिगरीने घाईघाईने फडक्याचा मूळपलेला कांपरा सरळ केला. चौवीसांची नालमेळ दुप्टीला पडली. असे करताना त्याच्या राकट काळसर बांटाचा अंमलदाराच्या शर्करा-धवल बोटाना ओझरता स्पर्श झाला. धक्का बसल्यासारखा अंमलदाराने आपला हात झटकन मागे घेतला. विचक्षणपणे कपाळाला आठवा घालून बोटाचे टोक फर्गोलाला पुसले आणि हातमोजा चडवला.

त्याची कृती प्रिगरीच्या लक्षात आली. छद्मी गिमत करीत तो ताठ झाला. त्याची नजरानजर झाली. लालबुंद होऊन अंमलदाराने आवाज चडवला.

‘कै बचबोयस कै बचबोयस?’ दाडी करताना कापल्याच्या खुणा असलेले त्याचे गाल लालेलाल होऊन गेले. ‘हा कै प्रकारे? कै प्रकार आहे रे कझाका तुझ्या आवळजोऱ्या का पीट नैत? सुतळया का छड नैत? अन् ह्याचा कै अर्थ? कोण कझाक आहेस का नांगव्यास? बाप कुठाय?’

घोडघाच्या लगामाला खेच देऊन पांतेलेय एक पाऊल पुढे आला. लंगडा पाय दुसऱ्या पायाच्या टाचेवर स्थाने आपटला.

‘कसाक नियम तुला ठाऊक नेत ?’

सकाळी पत्ते खेळताना हरल्यामुळे तो अंमलदार भडकला होता. आपला सगळा सत्ताप त्याने त्याच्यावर काढला.

प्रांतिक आतामन आल्यावर अंमलदार निवळला. आतामनने आपल्या घुटाचा चौडा खोंगिराच्या गाशात खुपसला. एक डबकी दिली आणि पुढच्या माणसाकडे तो गेला. घिमरीला जी फलटण देण्यात आलेली होती, त्या फलटणीच्या भरती-अधिकाऱ्याने नम्रतापूर्वक त्याची जुगदानापर्यंत सगळी चीजबस्त काढून घेतली. चूट्टा पेटवताना पेटती काडी विझू नये म्हणून तो मागे मागे सरकत सगळ्यांच्या मागून गेला.

दुसऱ्या दिवसातूनच पोडे, कसाक आणि दाणावैरण घेतलेले रस्तेचे लाल उबे घोरनेष्टकडे निघाले. त्यातील एका डब्यात घिमरी उभा होता.

उषडच्या दारातून अपरिचित, सपाट निसर्गदृश्य सरकत जात होते. वनराईचा नाजूक निळा धागा दूर अंतरावर गरगरत होता. त्याच्या मागे थोडी वैरण रवध करीत होती. बालाची जमीन सरकल्याच्या जाणिवेने ह्या खुराची त्या खुरावर होत होती. कडू दवणा, थोड्यांचा घाम, वासंनिक पाचळणी हे सगळे वास डब्यात कोडले होते. वनराईचा दूर दूर गेलेला धागा क्षितिजावर रेंगाळला होता. एक निळा उदास धागा—मंद समजमणाच्या मायताच्यासारखाच हाती न गवसणारा !

★★

पर्व तिसरे

१.

१९१४ च्या माघ महिन्यातील तो एक उबदार प्रमत्त वार्षिक दिवस होता. त्या दिवशी नतालिया आपल्या मासरी परत आली. बैलाने मोडलेले कुडाचे कुंपण झुबकेदार कच्चेतरंगी डहाळ्यानी पांतेलेय दुसस्त करीत होता. छपराला लोंबलेल्या बर्काच्या बंदेरी झिळमिळपा ठिबकत होत्या. एकेकाळी बाड्याच्या साडपाण्याच्या मागे उरलेल्या खुणा बळबणीवाली काळघा डांबरी डागांसारक्या दिसत होत्या. अधिक आरकत आणि मंदोष्ण झालेली उन्हे पाझरत्या टेकड्यांना फुरवाळू लागली होती. घरणीला फुगवटा येऊ लागला होता. हातच्या पलीकडे जमलेल्या टेकडीपासून घोंदरलेल्या बोडक्या, खडूळ तबकात उगवलेले आगम गवतचार हिरव्या विरोजामारणे दिसत होते.

नतालिया हाडाडली होती. खूप वेगळी दिसत होती पाठमोऱ्या उभ्या जमलेल्या आपल्या मान-याजबळ ती आली. आपली व्रणित, किंचित बाकडी मान बाकवून ती म्हणाली,

‘बाबा ! प्रकृती ठीक आहे ना !’

‘नताल्युशका ! बा बेटा बा !’ तिला पाहून गडबडून गेलेला पांतिलेय ओरडला, त्याच्या हातातील डहाळ्या गळून पडल्या आणि त्या बाकलेल्या डहाळ्या परत ताठ झाल्या.

‘आम्हाला भेटापला कधीच का नाय म येत ? बल ये ! आत बल ! तुला पाहून आईला आनंद होईल !’

‘बाबा मी आल्येय...!’ एवढे बोलून नतालियाने चळविचळ झाल्यामारणे हात पसरले आणि सोड फिरवले. ‘मला जर घालवून देणार नसाल तर तुमच्याच घरी मला कायमचं रहायचंय !’ ती म्हणाली.

‘त्यात काय झालं बेटा ? तू कुणी परकी का आहेस ? हे बघ, त्रिगरीनं आपल्या पत्रात तुझ्याबद्दल लिहूनंय, तुम्ही चौकशी करायला आम्हाला सांगितलंय.’

ते सायबानात गेलें. हुरवून गेलेला पातिलेय अगडत लंगडत इकडे तिकडे
कक लायला. नतालियाला मिठीत घेऊन इतिनिचता टिप माळू लायली.

‘मुला पोर जालें पाहिजे !’ ती कुजबुजली.

‘म्हणजे मग तो बळगाबर येईल ! बस ! मुला बाही धिरडी करून देते
सायला ! कक ना ?’

‘देख दयाळू आहे ! परत आल्येय मी-!’

आरबत होऊन गेलेली दुन्या हसत हसत थांबत सायबानात आली आणि
तिने नतालियाच्या गुडघ्यांना चिळता घातला.

‘का म मेले तिकाबरे ! बिसरलीस होय आम्हाला !’

‘अग ए खळे’ तिचा बाप लटक्या रागाने खेकसला.

दुन्याचे हात हातात घेऊन दोन्ही बाजूला पमरोत तिच्या नजरेत नजर
मिसळवून नतालिया कुजबुजली.

‘केवडी मोठी झालीस !’

ती सगळी सप्पा माकू लायली. कुणाचे बोलणें मुकू जालें की दुसरे कुणी-
तरी मध्येच बोलू लागे. तळक्याबर गाळ टोकवून इतिनिचता नतालियाकडे बघत
होती. मसत हळहळत होती, ‘किती हो बदलून गेल्येय !’

‘तु आता कायमची इथे राहणार ?’ नतालियाचे हात हातात पकडून
दुन्याने विचारले.

‘कुणाय ठाऊक-!’

‘कुणाय ठाऊक काय ? माझी नूनवाई दुसरीकडे कुठे राहणार ? आमच्याच
घरी रहायचंस तू !’ धिरड्याची पाळी मेजावकून सरकावीत इतिनिचताने निर्णय
घेऊन टाकला.

कित्येक दिवस हांकायमान अवस्थेत काढल्यानंतरच नतालिया सासरी
आली होती. प्रथम तिचे बडील तिला जाऊ देईनात. आप्पाची गोष्ट तिने काढताच
ते तिच्यावर रागाने खेकसले. तिने असे काही कक नसे म्हणून तिचे मनु बळ-
विण्याचा त्यानी प्रयत्न केला.

पण आपल्याच लोकांच्या डोळ्याला डोळा देणे तिला मुश्किल होऊन बसले
होते. जीव देण्याचा प्रयत्न तिने केल्यापासून आपल्या स्वतःच्याच कुटुंबात आपण
कुणीतरी उपरे असल्यासारखे तिला वाटू लागले होते. पिंगरीला फौजेत पोहचवून
आल्यानंतर पातिलेयने तिची घरी बळग्याबहुल सारखी मनघरणी चालवली होती.
कारण तिला परत आणून पिंगरीचे अन् तिचे जमवून देण्याचा त्याचा निर्धार
झालेला होता.

मार्च महिन्यातील त्या दिवसापासून नतालिया मन्नीबाब कुटुंबात राहू लागली. पित्राची वायणूक एकाद्या मित्रासारखी आणि भावाभावांसी होती. दाव्या आणव्या नास्तुयोच्या काही खूणा प्रकट करून दाखवीत होती, पण मधून मधून ती जे ते तिरपे कटाक्ष टाकीत होती, त्याची पुरेपुर भरपाई दुन्याच्या लाचवी-पणाने आणि म्हातारा-म्हातारीच्या बत्सलतेने होत होती.

नतालिया त्याच्याकडे आली त्याच दिवशी प्रिगरीला पत्र लिहिण्याचा हुकूम पातेलेयने दुन्याला सोडला.

आमचा लेक प्रिगरी पातलिष्ट्विच ह्याला अनेक आशीर्वाद,

आम्ही हे पत्रो तुला आमचे- बापाच्या अंतःकरणापासूनचे शुभचिंतन कळवित आहोत. आमच्याबरोबर तुम्ही आई वामिलिसा इलीनिचना हिनेही तुला आईचे म्हणून शुभचिंतन कळविले आहेत. तुला भाऊ पित्रो पातलिष्ट्विच आणि त्याची बायको दाव्या मातविष्ट्वना ह्यानीही तुला शुभेच्छा पाठविल्या असून तुला आरोग्य आणि स्वास्थ्य लाभो असे म्हटले आहे. तुम्ही बहीण येवदोकेवा ' आणि घरातील सर्व मंडळी तुला हेच पत्रो शुभेच्छा कळवीत आहेत. फेश्वारी महिन्याच्या पाचव्या तारखेस तू पाठविलेले पत्र पोचले. त्याबद्दल आमचे मन-पूर्वक धन्यवाद. थोडा ठेचकाळत असल्याचे तू लिहिले आहेस तरी त्याच्या तंगडपान थोडी हुकराची घरची कामणे. ती काही कामाची हे तू जाणतोसच. जमीन तोपसंत घमरही नाही किवा आमपाम खुला बर्फ तोपसंत नाही तोपसंत त्याच्या मागच्या खुराना नाल मारू नयेत. तुम्ही बायको नतालिया मिरीनाबना आमच्या घरी रहात आहे. तिची प्रकृती उत्तम असून ती सुखात आहे. तुझ्या आईने तुला थोड्या सुक्या चेरी, गरम मोठाचा एक जोड, थोडा 'वेकन' आणि इतर काही घस्तू पाठविल्या आहेत. आम्हा सर्वांच्या तब्येती छडधाकट आहेत. पण दाव्याची पोर मेली, अलिकडंच मी आणि पित्राने माय-राची शाकारणी केली. थोड्याची नीट काळजी घे आणि ती नीट ठेव असे त्याचे तुला सर्वणे आहे. गाईना पाहमे झालो आहेत. म्हातारी थोडी गामन अमाबोमे वाटते. सरकारी नबेल्यातला थोडा आणून आम्ही तिला फळवून घेतली.

तुम्ही चाकरी आणि तुम्ही अंमलदार तुझ्यावर खूप आहेत हे ऐकून आनंद वाटला. नीट मन लावून चाकरी कर. झारची केलेली चाकरी वाया जाणार नाही आणि नतालिया आता आमच्याच घरी राहिल. ह्याबद्दल तू पुन्हा विचार कर. एक ख्याद मापायची राहिली. 'लेट'च्या आधी थोडेच दिवस लाइयने

टीप : १ दुन्याचे संपूर्ण नाव- अनुवादक

तीन मेंडरे मारली. तेव्हा प्रकृतीस मायाळून ऐस. देवाने स्मरण करीत जा. तुज्या बायकोचा विमर पडू देऊ नकोस. तशी माझी मुला आज्ञा आहे. ती चांगली बाई आहे आणि तुझी कायदेशीर बायको आहे. तामाचा सत्यानास करू नको. बापाचे ऐक.

तुझा बाप, वरिष्ठ साजंस्ट

पातिलेड मेळिणोव

सिगरीच्या रेजिमेंटचा मुक्काम राड्डीबिलोवा इथं होता. हे ठिकाण रुयो-ऑस्ट्रियन सीमेपासून सुमारे अडीच पावणेतीन मैलावर होते. ती घरी पक्वितच पत्र पाठवायचा. नतालिया त्याच्या बापाच्या घरी रहायला आल्याचे कळविणाऱ्या पत्राचे उत्तर त्याने शब्द तोलून मापून पाठवले. आपल्याकडून तिला नमस्कार कळवायला बापाला लिहिले. शब्दात गुंतणार नाही अशीच त्याची मगळी पत्रे असत. त्या पत्रांचा अर्थ संदिग्ध असायचा. दुन्या किंवा पिशोकडून पातिलेय ती पत्रे पुनःपुनः वाचून घ्यायचा. त्यातल्या मग्नित अर्थावर चिंतन करीत बसायचा. ईश्टरच्या आधी थोडे दिवस त्याने सिगरीला पत्र लिहून असे स्पष्टपणे विचारले की फौजेमून परत आल्यावर ती आपल्या बायकाबरोबर राहणार आहे का पूर्वीसारखा आभिमनियाबरोबर राहणार आहे ?

सिगरीने उत्तर देण्याला उशीर लावला. बघीचा रविवार साह्यानंतरच त्याला त्याचे फ्रीटक उत्तर आले. शब्दांची गेबटची अक्षरे जात दुन्याने ते पत्र बराबरा वाचले. अनेक चौकथा आणि नमस्कार नमस्कारामधून त्यातील मूळ मूढा लक्षात येणे पातिलेयला कठीण गेले. पत्राच्या अखेरीस सिगरीने नतालियाच्या प्रवनाबद्दल लिहिले होते,

'तुम्ही विचारले आहे की मी नतालियाबरोबर राहीन किंवा नाही. पण बाबा, मी तुम्हाला असे सांगतो की एकदा तुटल्यानंतर परत जोडता येत नसते आणि मला मूळ आहे हे तुम्ही स्वतःच जाणता. तेव्हा नतालियाशी माझे काय जमावे ? मी कोणतेही वचन देऊ शकत नाही. ह्याबद्दल बोलण्यान मला कष्ट होतात. अजोकरेच एका माणसाला सरहद्दीपलीकडून पोहून माल जाणताना पकडण्यात आले. त्याला घेटण्याचा आम्हाला प्रसंग आला. तो म्हणत होता की लीकरच ऑस्ट्रियाबरोबर युद्ध होईल. युद्ध कुठून सुरू करावचे आणि स्वतःसाठी कोणता मूल्य बळकवायचा ते पाहण्यासाठी त्याचा मार सरहद्दीवर आला होता म्हणे. युद्ध सुरू झालेच तर कदाचित मी जिवंत राहणार नाही आणि कोणतीही गोष्ट आधी ठरवणे शक्य नाही.'

नतालिया आपल्या मामू-मातऱ्यासाठी राखत होती. आपला नवरा परत येईल ह्या अर्थावर आशेवर ती जगत होती. तिने प्रिगरीला कळीही पत्र लिहिले नाही. पण त्याच्याकडून पत्र याचे म्हणून ती घरातील इतर कुणाही पेक्षा जास्त वेदनेने आणि इच्छेने तळमळत होती.

खेड्यातील जीवनाचा असाधित क्रम चालू होता. कोवेलील चाकरीची मुदत संपवलेले कसाक घरी परत येत होते. कामाच्या दिवशी निरस श्रमांत वेळ नकळत निघून जात होता. रविवारी सकाळी खेड्यातील कुटुंबाचे सवे निरिजा-घरांत लोटत होते. कसाकानी झगले आणि सणामुदीच्या तुमानी चढवलेल्या असत बायकांच्या अंगावर धूळ झाडीत येणारे पायघोळ रंगीत झमे आणि फुगीर बाह्यांची बुट्टीदार पोलकी असत.

चौकात रिकामे रेंकले उभे असत. त्यांचे जुवांचे दांडे उंच हवेत तरंगत असत. घोडी खिळाळत उभी असत आणि नानाप्रकारच्या लोकांची ये जा चालू असे. तिथे स्थाईक झालेले बजमगर आमीच्या बंदाजकट भाजीपाला विकत, त्यांनी हा भाजीपाला हारीने मांडून ठेवलेला असे. त्यांच्या मागच्या बाजूला पोरांच्या टोळ्यांचा धुडधूस चाले. मौकळे सोडलेले उंट बाजारापेठेच्या चौकाकडे आडपतेने बसत उभे असत आणि ही पोरं ते उंट न्याहाळीत उभी असत. तांबड्या बाकीच्या टोप्या घातलेले पुरुष आणि भटक रंगाचे कमाल डोक्यांना बांधलेल्या बायका ह्यांचे घोडके जिकडे तिकडे दिसत. पाण-चवकीवर अलंड राखून बकलेले उंट विभ्रान्ती घेत रवय करीत उभे असत आणि त्यांच्या हिरवट डोळ्यात एक मुस्तपणा चमकत असे.

संध्याकाळी पावसाच्या दणदणाटाने, अर्काडिपनच्या तालाबरील साच-गाण्यांनी रस्ते विव्हाळ लागत आणि प्रहर राख होऊन गेव्यावरच खेड्याच्या वेळीवरचे शेवटचे आवाज थिरून जात.

नतालिया संध्याकाळच्या मेळाव्यांना कधी जात नसे. दुन्याच्या निरस गोष्टी ती आनंदाने ऐकत असे. नकळत दुन्याच्या अंगळटोला मौढव येत चालले होते आणि आपल्या परीने ती देखणी होत चालली होती. अकाली पक्क होणाऱ्या सकरचंदाप्रमाणे तिची बाढ फार लोहर झाली होती. तिच्यापेक्षा खाले मोठ्या अमलेच्या मैत्रीणींना त्या वर्षी हा विगर पडला की तिच्यापेक्षा आपण योवनात जाधी पदार्पण केलेले आहो आणि त्यांनी तिला आपल्या कंपूत घेतले. दुन्या बापासारखीच सावळी आणि दणकट होती. तिला आता पंधरावे चालू होते. अगून तिची अंगळट पोरनेलीशी आणि कूच होती. तिला

पाचपोच जगदीच नव्हता. बाह्य आणि बहुरत यौवन ह्यांचे तिच्यात जवळ-जवळ अनुकंपनीय मिश्रण होऊन गेले होते. तिची लहानशी वक्षःस्थळे भरीव होऊन तिच्या पोळवयातून दुष्टील भरण्यासारखी तटतटून विभू लागली होती तिचे लांबट काहीसे चिंचोळे होत गेलेले नेत्र लाजरेपणाने आणि खोचकरपणाने अजून चमकत होते. मध्याकाळ बाहेर काढून घरी आली की आपली निष्पाप गुपिते ती फक्त नतालियालाच सांगायची.

‘नतालिया मला तुला काही सांगायचेय—!’

‘सांग तर मग !’

‘गावातल्या कोंठारानेवढा, ओडक्यावर काल मिठा कोशबोई सगळी मध्याकाळ बांध्याबरोबर बसून होता !’

‘लाजरेपण का तू ?’

‘हट् ! मी काही लाजत नाही काही !’

‘आरशात बघ ! पायापासून डोक्यापर्यंत अशी जाग घेऊनये !’

‘तूच मला लाजायला लावलेस !’

‘बरं बरं ! पुढं सांग ! मी काही म्हणत नाही !’

दुन्याने आपल्या पिण्ड तळव्यानी आपले जळजळणारे गाल चोळल. आपली चोटे कानशिलावर दाबली. तिचे यौवनमुलभ आणि अकारण हास्य खळखळून आले.

‘ती म्हणत हाता की मी एक लहानसे अस्मानी फूल आहे !’

‘बरं बरं ! पुढं बोल !’ दुसऱ्याच्या आनंदाने आनंदित होणारी, स्वतःचा नूनकाळ, पायवळी सुडवलेले सौम्य विसरणारी नतालिया तिला उत्तेजन देऊ लागली.

मी म्हणाले, ‘काही नको बोलू मिठा ! तशी त्यान ‘बरं !’ म्हणून सापड घेतली.’

मान हाक्यात दुन्या खी खी हसू लागली. त्या हास्यध्वनीने ती खोली भरून गेली. तिचे काळे, जाड शेपटे सरदपासारखे तिच्या खांद्यावरून मागे पुढे आशेळत होते.

‘आणखी काय म्हणाला ती ?’

‘माझा रूमाल आठवण म्हणून टाकायला मागत होता !’

‘मग दिलास का तू ?’

‘छट् ! मी म्हटलं मी नाय घायची, तुजो कोण असेल तिच्याकडून घे जा.’ अस्मं म्हटलं मी त्याला ! पॅरोफिएवच्या मुनेबरोबर तो सापडला होता ! ती बाईट्ट बाई आहे ! पुरुषाना खेळवत असते !’

‘तू त्याच्यापामून दूर रहावंस हे वर !’

‘राहणारच आहे मी दूर !’ दुन्या आपली कथा पुढे सांगू लागली. आपल्या ओठावर येऊ पाहणारे हिमंत दवडण्याचा ती प्रयत्न करीत होती

‘आणि आम्ही तिघी- मी आणि दुसऱ्या दोन मुली घरी येत होतो. तशी मिखेई आजोबा आमच्या मागोमाग आला. ओरडून म्हणतो कसा ‘माझ्या लाडल्यानो, माझा मुका घ्या. मी प्रत्येक मुक्याला दोन कोपेक देईन.’ तशी न्यूराने त्याच्या बांबाडावर डहाळीचा फटका मारला आणि आम्ही पळून आलो !’

उन्हाळा कोरडा होता. खेड्याजवळ डाँनचा प्रवाह उयळ झाला. जिथून जिथून तुफान ओघ क्षपाटधाने वहात असे तिथे पायउतार तयार करण्यात आला. थोपटीही न भिजता बेल त्यावरून परतीरावर जाऊ लागली. रात्रीच्या वेळी टेकड्यांच्या दांड्यांवरून कोंदटपणा, गजसज वहात पायची आणि उन्हाचे करप-लेल्या कुस्कटाचा खरपूस वास वाऱ्याने सगळीकडे दाटून जायचा. माळरानातील वाळलेल्या झाडाझुडपानी पेट घेतला होता आणि डोके उठवणाऱ्या वासाचा धूर डाँनच्या दरडीवर तरंगत होता. रात्री नदीवर मेघराशी दाटून येत आणि अभद्र गडगडाट कानावर पडत. वीज आभाळ चिरीत त्याच्या वेड्यावाकड्या नि काळघानिळ्या धांदोटाच्या करीत होती, पण करपून गेलेल्या धरित्रीला टबटवी आणणारा पाऊस काही पडत नव्हता.

घंटेच्या मनोऱ्यावरून रोज रात्री एक घुबड आक्रमित होते. थरकाप उडवणारे ते घुस्कार खेड्यात निनादत होते. घंटेच्या मनोऱ्यावरून ते घुबड उडत उडत मसणवटीकडे जायचे, तिथल्या गवत माजलेल्या पिण्या थडम्यावर वसून बिब्हळू लागायचे.

‘काहीतरी अरिष्ट येणार !’ मसणवटीतून घुबडाचे आक्रमण ऐकणारी म्हातारी माणसे सविषय सांगत.

‘युद्ध होणार ! तुर्की मोहिमेच्या आधी एक घुबड असंच ओरडत होत !’

‘कदाचित परत पटकी येईल !’

‘गिरजाघरातून मसणवटीकडे घुबड गेल की चांगल्याची आशाच मोडा !’

मातित शामिल मसणवटीच्या जवळच राहत असे. त्या तत्तदष्ट घुबडा-माठी दोन रात्री तो दबा घेऊन बसला होता. पण तो अद्भुत मूळ पक्षी त्याच्या

डोक्यावरून निःशब्दपणे उडत जात मसणवटीच्या दुसऱ्या टोकाला त्याची उतरला आणि वेगलेल्या खेड्यांत आपला भयभीत करणारा आक्रीश घुमवू लागला. मातिनने आर्वाच्या शिब्या घालून एका ढगाच्या काळघा लांबत्या पोटात गोळघा झाडल्या आणि तो धरी निवून गेला. त्याची बायको एक भिन्नट आणि दुखणेकरी बाई होती. सद्याच्या सादीसारखी तिची कूम वाहती होती. धारी आल्यावर ती त्याच्यावर तणतणली.

‘तू मूर्खीयस ! पुरता मूर्खीयस ! ते पाखरू काय तुझ्या वाटेला जातंय सांग ना ! देवानं शिक्षा केली की भोगशील का ? माझे दिवस एकडे भरत आलेत, तुझ्यामुळे काय वेडंवाकडं झालं तर !’

‘बये चूप बस !’ मातिनने फर्माविले. ‘तुला काय घाड भरत नाय ! काळजी करू नकोस ! त्या पाखरानं सगळघांना इयं भीतीची सणक आल्याय ! अरिष्टला आमंत्रण देतंय सालं सैतान ! युद्धाला तोंड लागल तर धरून नेतील मला आणि माझ्या बोंडक्यावर तू ही बीण घालून ठेवल्यायस ना !’ पोरे सोपलो होती तिकडे हात करीत तो ओरडला.

बाजारापेटेत म्हाताऱ्या माणसांशी बोलताना पातिलेयने गंभीरपणे सांगितले, ‘आमच्या त्रिगरीनं लिहिलंय ऑस्ट्रियन झार म्हणे सरहद्दीवर आलाय ! आपला सगळा फौजफाटा एका जागी जमा करून मॉस्को न पिटसंबगंवर चालून जाण्याचा त्यानं हुकूम सोडलाय म्हणे !’

मागची युद्धे म्हाताऱ्या माणसाना आठवत होती. आपले भय ते एकमेकाना बोलून दाखवीत होते.

‘पण आता युद्धबिद्ध होणार नाय !’ एकाने हरकत घेतली ‘रीक बघा !’

‘पिकाचा ह्वाच्याशी काय संबंध नाय. मला वाटतं चळवळवाल्यांचे रंगे असावेत हे !’

‘काय झालं तरी आपल्याला बातमी सगळघांच्या मागून कळणार.’

‘जपानी युद्धासारखी’

‘पोराला घोडं घेतलं का ?’

‘त्याचं काय विशेषाय ? बघताईल !’

‘सगळघा बापा !’

‘अरे पण युद्ध होणार तरी कुणाशी ?’

‘तुकांबरोबर-दर्यामाठी. दर्या वाटून कसा घ्यायचा ह्वाबद्दल त्यांचं काय पटत नाय.’

‘एवढं काय कठीणाय त्यात ? आपण कुरणरानाची करतो तशी दोन पट्ट्यात घ्या म्हणावं वाटणी करून.’

मग ती बोलणी जशी चेष्टेवर जाऊ लागली तशी म्हातारी माणसे आपल्या कामाला निघून गेली.

कुरणरानातील पहिल्या भराचे पयेण कापणीची वाट बघत होते. हानच्या पलिकडे मुकून चाललेले गवत माळरानातील गवताच्या पासंगाचेही तव्हते. परतीरावरील त्या रोगट गवताला काही वामघाण तव्हती. धरित्री तीच होती पण गवताला प्यायला मिळणारे रस वेगवेगळे होते. माळरानात काळी माती होती. ती इतकी जबर आणि ठोस होती की त्यावरून जाणाऱ्या गुरांच्या खुरांच्या निशाण्याही उमटत नसत. तिथले गवत दणकट आणि सुगंधी होते. पण हानच्या काठची माती दमट कुजट होती. त्यावर भिकार खुरटे पंघे गवत उगवत होते. गुरे तिथे सहसा हुकून बघत नसत.

गवतकापणीला मुबवात होणार होती त्या मुमारास अशी एक घटना घडली की ज्यामुळे ते खेडे ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत हादरून गेले. जिल्हा पोलिस प्रमुख एका इन्स्पेक्टरबरोबर येऊन दाखल आला. त्याच्याबरोबर एक गिऱ्या, दात काळे पडलेला गणवेशातील अंमलदार होता. त्याला खंडघात पूर्वी कुणीही कधी पाहिले नव्हते. त्यानी आतामानला सांगोवा धाडला, साक्षीदार गोळा केले आणि ते येत चकण्या लुकेशकाच्या घराकडे गेले.

बिल्हा लावलेली आपली टोपी इन्स्पेक्टरने हातात धरली होती. डाव्या हाताला असणाऱ्या कुपाटीच्या बाजूने ते चालले होते. आतामान जवान कोबडघासारखा पुढे धावत होता. धुळीने भरलेल्या आपल्या बुटाची पावले उन्हाच्या कवडशावर टाकीत इन्स्पेक्टर त्याला विचारीत होता.

‘स्तोकमन घरी आहे का ?’

‘जो हुजूर !’

‘त्याचा पोटापाण्याचा उद्योग काय ?’

‘ती आपला एक कारागीर आहे ! लाकडं ताशीत असतो !’

‘त्याच्याबद्दल संशयास्पद काही आढळलं का ?’

‘मुळीच नाय !’

हातात टोपी घेऊन चालणाऱ्या त्या मुख्य पोलीस अंमलदाराने नाकाच्या दाडीवरील एक पुटकुळी पिरगळली. भरड गणवेश वातल्याने त्याला घाप लागली होती गवताच्या काडीने आपले काळे दात कोरीत आणि डोळ्याभोवतालच्या लालसर सुरकुत्यांना चुण्या पडोत गिड्ड्या अंमलदाराने आपले डोळे किलकिले केले.

‘त्याला भेटायला कोण येत असत ?’ आतामानला मागे खेचत इन्स्पेक्टरने विचारले.

‘जी हुजूर ! भेटायला येतात ! कधी कधी पर्यावा डान मांडून तिथं लोक बसलेले असतात !’

‘कोण लोक ?’

‘बहुतेकजण गिरणीतले मजूर असतात !’

‘कोण कोण ?’

‘एजिनवाला, तामडीवाला, दळवाला दाविद ! कधी कधी आमचे कसाक असतात !’

इन्स्पेक्टर अंमलदार येण्याची वाट बघत बसकला. हातातील टोपीने त्याने नाकावरचा घाम पुसला. अंमलदार मागे पडला होता. आपल्या डगल्यावरचे बटण वेढेयाकडे ओढीत तो स्वतःशीच काहीतरी पुटपुटला. मग त्याने आतामानला खूण करून बोलावले. दम कोडून आतामान चौडघावर पळत आला. त्याच्या माने-घरच्या गाठघाळ शिरा उडत, घरघरत होत्या.

‘कामावर असलेल्या दोघाना घेऊन जा आणि मद्या नाचं घेतलीस त्या लोकाना अटक कर ! त्यांना फरामखान्यांत घेऊन ये ! आम्ही एक दोन मिनिटात आलोच. कळलं का ?’

आतामान असा काही ताठ पविण्यात उभा राहिला की त्याच्या उंच गळ-पट्टीतून शिरा तटतटून फुगल्या. धोयरासा आवाज काढून तो हुकुमाची तामिली करण्यासाठी मोहरा बळवून निघून गेला.

टांकणीने फर्दी लाकडावर नक्षी कापीत स्तोकमन दाराकडे पाठ करून बसला होता. त्याच्या अंगातील बंडीच्या मुंड्या मुटलेल्या होत्या.

‘मेहरबानीकरून उभे रहा ! तुम्हाला अटक करण्यात येथ्येय !’

‘कशासाठी ?’

‘तुमच्या ताऱ्यात दोन खोल्या आहेत ?’

‘होय !’

‘आम्हाला त्यांची सडती घ्यायचीय !’

दाराजबळच्या हातरीवर अंमलदाराच्या टाबेचा बिळा अडकला. तो मेजाकडे चालत गेला. आणि कपाळाला आठघा घालून तिथे हाताला लागलं ते पहिले पुस्तक त्याने उचलले.

‘मला त्या ट्रंकेची चावी हव्येय !’

‘आपण मला भेट देण्याचं कारण काय ?’

‘मग आपण त्यावर सावकाशीतं बोलू या !’

दुसऱ्या खोलीतून स्तोकमनच्या बायकोने दारवट्याकडे डोकावून पाहिले आणि ती आत गेली. इन्स्पेक्टर आणि त्याचा कारकून तिच्या मागोमाग दुसऱ्या खोलीत गेले.

‘हे काय आहे ?’ पिबले वेष्टन घातलेले एक पुस्तक हातात धरून अंमलदाराने शांतपणे स्तोकमनला विचारले.

‘पुस्तक !’ खांदी उडवून स्तोकमनने उत्तर दिले.

‘तुझा विनोदीपणा बेळप्रसंगाला राखून ठेव ! प्रश्नाचं नोट उत्तर दे !’

येणारे छद्मी स्मिताला आवरीत स्तोकमनने आपली पाठ चुलाण्यावर रेलली. जिल्हा-पोलीस-प्रमुखाने अंमलदाराच्या खांद्यावरून त्या पुस्तकाकडे दृष्टि टाकली आणि तो स्तोकमनकडे वळला.

‘ह्याचा अभ्यास करता ?’

‘मला ह्या विषयाची आवड आहे !’ लहानशा कंगव्याने आपल्या दाढीचे दोन दिशेने दोन समान पेड विचरीत स्तोकमनने कौरडे उत्तर दिले.

‘अस्स !’

त्या अंमलदाराने पुस्तकाच्या पानांबद्दल नजर टाकली आणि ते परत मेजावर फेकून दिले. दुसरे पुस्तक चालून त्याने बाजूला ठेवले. तिसऱ्या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ वाचल्यानंतर तो परत स्तोकमनकडे वळला.

‘असल्याच प्रकारचं बाकीचं साहित्य कुठं ठेवलंयस् ?’

नेम घरत्यासारखा एक डोळा स्तोकमनने घट्ट आवळला आणि उत्तर दिले.

‘माझ्याजवळ जे काही आहे ते तुम्हाला दिसतंय !’

‘खोटं बोलतोयस् !’ त्याच्या दिशेने पुस्तक नाचवीत अंमलदार सटकने म्हणाला,

‘माझी मागणी आहे- !’

‘मडती घ्या !’

तलवारीची मूठ हातात पकडून पोलीसप्रमुख त्या ट्रंककडे चालत गेला. तिथे उभा असलेला कसाक रक्षवालीसैनिक एकूण परिस्थिती पाहून हवकून गेलेला दिसत होता. कपडे आणि कपड्यांची अस्तरे घुंडाळणे त्याने आपोच सुरू केले होते.

‘मला सौजत्याची वागणूक मिळावी अशी माझी मागणी आहे !’ डोळा

घट्ट मिटून त्या अंमलदाराच्या नाकाच्या डांडीचा नेत घेत स्तोकमनने अखेरचे सांगून टाकले.

'बकवास बंद करा हो सौजन्यवाले !'

सामानाची जेवढी उलथापालथ करणे शक्य होती तेवढी त्यांनी केली. बर्फाशीप 'चीही' जडती घेण्यात आली. त्या उत्साही इन्स्पेक्टरने मितीवरही बाकडघा बोटानी ठकठक करून पाहिले.

जडती आटोपल्यावर स्तोकमनला फरासखान्यात नेण्यात आले. रस्त्याच्या मधोमध कक्षाक रखवालदाराच्या गुडघ्यात तो चालला होता. एक हात त्याने आपल्या जुन्या कोटाच्या पंथ्यात खुपसला होता आणि दुसरा हात बोटांचा तिसरा झाडावा तसा हालवीत तो चालला होता. बाकीचे मितीच्या कडेने रस्त्याच्या उन्हे पडलेल्या बाजूने चालले होते. इन्स्पेक्टर परत गिरणांच्या कवड्यावर पाय आपटीत चालला होता. त्याचे बूट गवतामुळे आता हिरवे झाले होते. आता त्याने टोपी हातात धरलेली नव्हती. आपल्या पांढऱ्याफटक पडलेल्या कान-काठापर्यंत तो त्याने घट्ट दाबून घातली होती.

तपासणी करण्यात आलेला स्तोकमन हा शेवटचा कैदी होता. अजून वंगण लागलेले हात असलेला इवान अलेक्सि एविच, हुसतमुख दाविद, खांछावर जाकीट टाकलेला 'गुड्डू' आणि मिशा कोशेबोर्ड ह्यांची जवानी होऊन त्यांना बाहेरच्या खोलीत दाखणीला बांधल्यासारखे ठेवले होते. पहाऱ्याला कक्षाक उभे होते.

आपली 'फाईल' चाळीत इन्स्पेक्टरने मेजापलीकडे उभ्या असलेल्या स्तोकमनला विचारले, 'गिरणीत हत्या झाली होती त्यावेळी मी तुमची तपासणी केली होती तेव्हा रशियन डेमोक्रेटिक लेबर पार्टीचे सभासद असल्याचं तुम्ही का लपवून ठेवलं ?'

तपासनीसाठीच्या डोक्यावरून पलीकडे टक लावून बघत स्तोकमन न बोलता उभा होता.

'तेवढं तर शाबित झालंय ! तुमच्या कामाला माजेसं बळीस मिळेल तुम्हाला !' कैद्याच्या मुग्धतेने चिडलेला इन्स्पेक्टर ओरडून म्हणाला.

'मेहरबानी करून आपली तपासणी सुरू करा !' कंटाळलेल्या मुरात स्तोकमन म्हणाला. एका रिकाम्या स्टूलाकडे बघत त्याने बसण्याची परवानगी मागितली. इन्स्पेक्टरने काही उत्तर दिले नाही पण स्तोकमन दातपणे खाली बसलेला पाहून तो त्याच्याकडे डोळे बटाकून बघू लागला.

'इथं कधी आला ?'

‘गेल्या वर्षी !’

‘तुमच्या संघटनेच्या सूचनेवरून आलात ?’

‘कोणत्याही सूचनेशिवाय आलो !’

‘किती वर्षे पक्षाचे सभासद आहात ?’

‘कशाबद्दल बोलताय तुम्ही ?’

‘मी तुम्हाला विचारतोय की रशियन सोशल डेमोक्रॅटिक लॅबर पार्टीचे किती वर्षे तुम्ही सभासद आहात ?’

‘मला वाटतं...!’

‘तुम्हाला काय वाटतं त्याच्याशी मला मूळीच कसंय नाहो ! विचारलेल्या प्रश्नाचं उत्तर द्या ! नाकारण्यात मतलब नाही ! एवढंच नाही तर त्यात घोका आहे !’ इन्स्पेक्टरने फाईलीतून एक कागद काढला आणि आपल्या तर्जनीने तो मेजावर दाबून धरला.

‘हा रोस्तोव्हून आलेला रिपोर्ट आहे ! मी म्हणालो त्या पक्षाचे तुम्ही सभासद आहा ह्याला ह्यात दुजोरा दिलेला आहे !’

स्तोकमनने आपले डोळे चटकन त्या कागदाकडे वळवले क्षणभर त्यावर नजर स्थिर केली. मग गुडघ्यावर हाताने ठोकित त्यान ठामून सांगितले,

‘१९०७ पासून !’

‘असं ! तुम्हाला पक्षानं इथं पाठवलं हे तुम्ही नाकारताय ?’

‘होय !’

‘तसं असेल तर इकडे का आला ?’

‘इथं मेकॅनिक्सचा तुटवडा आहे असं मला वाटलं !’

‘पण विशेषतः हाच जिल्हा निवडायचं काय कारण ?’

‘कारण तेच !’

‘सध्या किंवा तुमच्या इथल्या मुक्कामाच्या काळात केव्हाही तुमचे तुमच्या संघटनेशी काय संबंध होते ?’

‘नव्हते !’

‘तुम्ही इथं आहात हे त्यांना ठाऊक आहे ?’

‘कदाचित !’

इन्स्पेक्टरने मोतिया रंगाची मूठ असलेल्या चाकूने आपल्या पेन्सिलीला घात केली आणि ओठ आवळले.

‘तुमच्या पक्षातील कुणा सभासदाशी तुमचा पत्रव्यवहार चालू आहे ?’

‘नाही’

‘मग झडतीत उधळकीला मालेलं पत्र कुणाचं होतं?’

‘ते एका मित्राचं होतं! त्याचे कोणत्याही कातिकारक संघटनेशी काहीही संबंध नाहीत!’

‘रोस्तोबहून तुम्हाला काही सूचना मिळाल्यात?’

‘नाही!’

‘गिरणीतले मजूर तुमच्या खोलीत कशामाठी गोळा होत होते?’

त्या प्रश्नातील भूर्त्तपणाने अणू चकित झाल्यासारखे स्तोकमनने आपले खांदी उडवले.

‘हिवाळघात सध्याकाळी वेळ घालवायला ते घ्यावे! आम्ही रतं खेळायचो...!’

‘आणि कामगारनं बंदी घातलेली पुस्तकं वाचायचो?’ इन्स्पेक्टरने मुथवले.

‘नाही! त्यातला प्रत्येकजण जवळजवळ निरक्षर होता!’

‘तरीमुद्दा गिरणीतला एंजिनवाला आणि बाकीचेमुद्दा ही गोष्ट नाकारित नाहीत!’

‘ते खरं नाही!’

‘मला असं वाटतं की तुम्हाला ह्याची अगदी प्राथमिक समजूतमुद्दा नाही की...!’

ते ऐकून स्तोकमन हसला तेव्हा आपण काय म्हणणार होतो ते विसरून इन्स्पेक्टरने सांगून टाकले.

‘तुम्हाला मुली अवकलच नाही! ज्यानं तुमचं नुकसानच होईल अशा नकारांचा हट्टीपणा चालवलाय तुम्ही! कडाकाची मन पोखरायच काम करण्यामाठी, सरकारविरुद्ध त्यांना कितवण्यामाठी तुम्हाला पक्षानं इवं पाठवल्याच अगदी स्पष्ट आहे! तुम्ही हे ठोंगी नाटक का चालवलय ते मला समजत नाही! तुमचा गुन्हा त्यानं कमी होणार नाही...!’

‘आपलं हे सगळं कुभांड आहे. मी चुट्टा जोतू का? मेहरबानी! ह्या कुभांडाला काहीही आधार नाही!’

‘तुमच्या खोलीत येणाऱ्या कामगारांना तुम्ही हे पुस्तक वाचून घ्यायचलं?’ इन्स्पेक्टरने हात एका चोपड्यावर ठेवून त्याचा मथळा हाकला त्याच्या हाताच्या वर ‘प्लेखानोव’ हे नाव दिसत होतं.

‘आम्ही कविता वाचत होतो!’ स्तोकमनने उत्तर दिले आणि अस्थीचा होल्डर बोटत घट्ट पकडून चुट्ट्याचा झुरका घेतला.

दुसऱ्या दिवशी आकाश ढगाळलेले होते. पावसाची पिरपिर चालू होती. सकाळीच पोष्टाची घोडागाडी त्या खेड्यातून बाहेर पडली. मागच्या बाजूला स्तोकमन झुलव्या घेत होता. त्याची दाढी कोटाच्या गळपट्टीत बुडून गेली होती. त्याच्या दोन्ही अंगाला एकेक समशेरधारी कक्षाक रेटून बसला होता. त्यातला एक जो कुरळघा केसांचा, देवीचे वण तांडावर असलेला कक्षाक होता. त्याने आपल्या खडबडीत गलिच्छ घोटात स्तोकमनचा दंड करकचून धरला होता. डोळ्याच्या कोपऱ्यातून तो भेदरटपणे परत परत स्तोकमनकडे तिरप्या नजरेने बघत होता. डाव्या हाताने त्याने आपल्या समशेरीचे खडबडीत म्यान पकडले होते. घोडागाडी खडबडत वेगाने रस्त्यावरून धावत होती. अंगावर दाल पांघारलेली एक ठेंगणी बाई मेलोलावच्या वाडीजवळ त्या गाडीकडे थोडे लांबून उभी होती. तिची पाठ कुडाच्या कुंपणाकडे होती.

घोडागाडी झपाट्याने तिच्या पुढून दौडत गेली. उरावर हात दावीत ती बाई त्या गाडीमागे तीरामारखी धावत सुटली.

‘ओमिप ! ओमिप दाबिदाबिच ! बाई म .. ! काय करू मी ?’

तिच्याकडे पाहून स्तोकमनने हात हालवण्याचा प्रयत्न केला. पण तेवढ्यात देवीचे वण असलेला तो कक्षाक ताडकन उठून उभा राहिला आणि र्जागऱ्या कुर आवाजात ओरडला.

‘बस जाली ! नायतर छाटून टाकीत !’

मृदू शारच्याविरुद्ध जाण्याची हिंमत दाखवलेला मनुष्य आपल्या अकल्या भावड्या आयुष्यात त्याने प्रथमच पाहिला होता !

२.

मानकोवोपासून राजिविलोवा ह्या चिमुकल्या गावापर्यंत गेलेला लाबलबक रस्ता एकाद्या करड्या तपशीतीत घुन्याप्रमाणे त्याच्या माने कुठेतरी पडला होता. मधूनमधून आठवण्याचा प्रयत्न त्रिगरीने केला, पण स्टेशनच्या इमारती, हादरत्या तक्त्यावाली खडाखडा खडाखडा वाजणारी चाकें, बोसघांचे आणि बेरणीचे दर्प, जालून वाहत गेलेल्या रुळांचे न संपणारे धागे, इजिनातून उधाणणारा

धूर आणि बोरोनेस म्हणा किंवा कीव्ह म्हणा कुठल्या तरी स्टेशनवर पाहिलेल्या सदाश्व पोलिमाचा दाडीवाला खेहरा एवढेच त्याला अंधूक स्मरण होते.

ज्या ठिकाणी ते गाडीतून खाली उतरले तिथे अंमलदाराचे आणि करदयाद्या रगाचे लांबकोट घातलेल्या, तुळतुळीत हुजामर्ती केलेल्या माणसाचे घाळके होते. त्याला न समजणाऱ्या भाषेत ते बोलत होते. घोड्यांना खाली उतरवून घेण्याला बराच वेळ लागला, पण एकदा हे काम पूर्ण झाल्यानंतर एक असिस्टंट (आझलीन) कमांडर तीनशे किंवा त्याहून जास्तच कशाकांना धुरीच्या इस्पातळात घेऊन गेला. अजब तपासणीशी संबंधित ते एक लायलचक खटले होते. मग सैनिकाना त्यांचे वाटप. 'एन्सीओज' ची घावपळ. मलहिर घोड्यांचे पहिले पथक बनवण्यात आले. दुसरे पथक सारंगी घोड्यांचे आणि तिसरे मुगदुमी घोड्यांचे बनवण्यात आले. सिगरीला चौथ्या पथकात पाठवण्यात आले. हे पथक घनसावळ्या किंवा विंगट रंगी घोड्यांचे होते. पाचवे पथक सर्वस्वी ताबटबोर घोड्यांचे आणि सहावे सुपकी घोड्यांचे होते. सैनिकाना मार्जेंटमेजरच्या हुकूमतीखाली घेण्यात आले. हे मार्जेंटमेजर रियाल्याच्या निरनिराळ्या तुकड्यांना घेऊन जवळपासच्या खेड्या-वाड्यांकडे गेले.

मुखभावी बटवटीत डोळ्यांचा मार्जेंट मेजर सिगरीजवळून गेला. दीर्घकाळ चाकरी केल्याचे बिल्ले त्याने लाबले होते. सिगरीला त्याने बिचारले.

'कुठल्या खेड्याचा रे तू ?'

'वेजेनस्काया'

'लाड्या टोपटीचा आहेस ?'

दुसऱ्या खेड्यातून आलेले कझाक लसबंदले. सिगरीने निमूटपणे अपमान गिळून टाकला.

सिगरीचे पथक ज्या रस्त्याने निघाले होते ती हमसडक होती. नेटकी हमसडक डॉलच्या घोड्यांनी पूर्वी कधी पाहिलेली नव्हती. तेव्हा गांठलेल्या नदी-बकन जावे तशी ती जपूनच पावले टाकीत होती. पण घोड्या वेळाने त्यांना रस्त्याचा अदमास झाला आणि ती पुढे जाऊ लागली. कोरे माल ठोकलेल्या त्याच्या टापा रस्त्यावर खणाणू लागल्या. तुरळक जंगलाच्या तुकड्यांनी त्या अतोळल्या पोलीश भूमीच्या अगावर उभे आडवे पट्टे ओढलेले होते. दिवस उबदार होता.

टीप- (१) प्रत्येक खेड्याचे एक टोपण नाव होते. वेजेनस्काया 'कुत्रा' म्हणून ओळखले जायचे.

मळभ आलेल होते. हगांच्या दाट पडद्याआड लोंबकळणारा सूर्यदेखील परका आणि अपरिचित वाटत होता. रादशिव्हिलोवा वाडी स्टेशनपासून सुमारे अडीच पावणेतीन मैलावर होता. अर्ध्या वाटेवर गेल्यावर असिस्टंट कमांडर आणि माजंट मेजर घोडी फेकीत पुढे गेले. अर्ध्या तामातच ते तिथे जाऊन पोहोचले.

'काका, कोणतं खेडं आहे हे?' एका बागेतील बोटवया झाडमाथ्याकडे बोट करीत एका तरुण कझाकाने सार्जंट मेजरला विचारले.

'कुठलं खेडं? इथं तुझ कझाकी खेडं बिसर पोरं! हा काय डॉन प्रदेश नाय!'

'काका, मग हे कायय?'

'मी तुझा काका? चांगला पुतण्या भेटलास मला, पोरं! ती प्रिन्सेस उर-मोवाची वाडी आहे. आपल्या चौथ्या कंपनीचा तिथे तळाय!'

सुरेस बांधणीचे दुमजली घर, लाकडी कुसू आणि पडथरांची अनोखी घाटणी इकडे टक लावून बसत प्रिगरी खिन्नपणे घोड्याची गर्दन खोपटीत होता. पण राईच्या पुढून ते जात असताना त्याच्या कानावर त्या निष्पण झाडांची जी कुजबुज आली ती भाषा दूरवर राहिलेल्या डॉन देशाचीच भाषा होती.

जोवनाची अत्यंत रटाळ, गुंग करून टाकणारी बाजू कझाकांच्या पुढे प्रकटली होती. कामाला मुकलेली ती तरुण मंडळी तावडतोब घरच्या आठवणीने बेचैन होऊन गेली आणि आपला बहुतेक फावला वेळ गप्पटप्पात घालवू लागली. त्या घराच्या थोराड, कोलारू पाकीत प्रिगरीच्या सैन्याचा मुककाम होता. खिडकीखाली नृणशय्येवर ते झोपत होते. खिडक्यांच्या फटीना लावलेल्या कागदातून रात्रीच्या वेळी बाऱ्याने दूरवर घनगराचे शिग वाजवे असा नाद येई. थोरणारांच्या आवाजातून हा आवाज लक्षपूर्वक ऐकताना प्रिगरीच्या मनात अशी अनिवार इच्छा उकलून येत असे की आत्ताच्या आत्ता उठावे, तबेल्याकडे जावे, घोड्यावर जिन घालावे आणि अशी दीड मारावी-अशी दीड मारावी की परत घरी पोहोचोपर्यंत यांचेच तयें!

पहाटे पाच वाजता उठण्याचा 'इशारा' घुमत असे आणि दिवसाची पहिली 'डपूटी' म्हणजे घोड्यांना खरारा करून त्यांना पाणी, दाणा वरण बगैरे देणे. पोडी चरत असताना अर्ध्या तामाची घोडीशी उमस मिळे, ती म्हणजे शिळोप्याच्या गप्पांची संघी असे.

'दळमड जिनाय हे गडघानु!'

'आपल्याच्यान् ताय निभायचं.'

‘अन् तो सार्जेंट मेजर ! सुबेर साला ! बोड्याची सुधी धुवायला जावती !’

‘आत्ता घरी तळ्यावर थिरडी बुरचुरत असतील. आज उपवासमासातील मंगळवार.’

‘एखाद्या पोरीला जावळली असती जरा !’

‘पोरानु, काल मला स्वप्न पडलं ! मी न् बाबा कुरणरानात गवत कापतोय. मळणीच्या खळघात बोवाजूला गाववाले डेकीच्या कुलामत बिल्लुरलेत.’

वासरासारखे स्निग्ध डोळे असलेला अबोल प्रोबोर झीकोव सांगू लागला. ‘आम्ही आपले गवत कापतोय ! कापतोय ! माझी तय्येत एकदम लुप्त होऊन गेलेली !’

‘मी पंजेवर सांगतो, बायको म्हणत असेल ‘माझा निकोलाई आता काय बरं करत असेल ?’

‘हा: ह्य: हा: ! सामान्याला अंगावर घेऊन पडली असेल ?’

‘ए ! हे बोलणू—!’

‘अरे नवरा दूर गेल्यावर दुसऱ्या पुढ्याला घरणार नाय अशी बाईच नाय दुनियेत.’

‘त्याची कशाला फिकीर ? बाई म्हणजे काय दुधाचा लूजा नाय संपून जायला ! आपण परत गेलो की भरपूर मिळेल !’

येसोर शारखोज त्या ‘कंपनीत’ सर्वात स्वच्छंदी, रंगेल माणूस होता त्याला कुणाबद्दलच आदरभाव नव्हता. शरम तर त्याहूनही नव्हती. डोळे मारीत आणि सूचक हास्य करीत तो मध्येच सांगू लागला,

‘अरे मामला अगदी उघडाय तुझा बाप काही सुनेला सोडत नाय तो मस्त माजाला आलेला कुत्रा आहे. एक गोष्ट सांगतो. ‘भोल्यांकडे आपली चमकती, धावती नजर टाकून तो सांगू लागला,

‘असाच एक म्हातारा होता ! आपल्या सुनेच्या माग लागला होता ! तिला उंसत म्हणून घेऊ द्यायचा नाय ! पण त्याचं पोरगं नेहमी मध्ये कडमडायचं ! तेव्हा म्हाताऱ्यानं काय केलंसेल ? रात्री तो आवाडात गेला न् काटक उघडलं ! सगळी गुरं बाहेर पडली ! तेव्हा पोराला कसा म्हणतो, ‘काय रे आळशा, काय केलंस हे ? काटक का नाय लावून घेतलंस ? बघ सगळी गुर बाहेर निघून गेलीत. जा त्यांना हाकाडून आण माघारी.’ लक्षात आलं का ? म्हणजे ह्याचा बेत असा की पोरगा गेला की सुनेला घरायला बेळ मिळेल ! पण पोरगं आळशी ! ते

बायकोच्या कानात कुजबुजले, 'जा घेऊन ये गुरं माधारी !' तशी ही गेली. हा तिथं सोपलेला ! बाप चुल्हाप्यावरून खाली उतरला न् हातापायावर रांगत बिछान्याकडे आला. पण पोरनं काय दुःखळं नव्हतं ! फळीवरचं लाटणं हातात घेऊन तो धाट बघत बसला. बाप रांगत अंधारणात आला न् त्याच्यावर त्यानं हात टाकल्याबरोबर पोरानं त्याच्या टकळात ऐसा तडाखा दिला अन् ओरडला, 'चल हट्ट ! खबरदार, माझं पांघरण चघळायला आलास तर ! मढं उचललं तुझं.'

'त्याचं काय होतं की, त्या घरात एक वामरू होतं ! त्याला वाटेले ते चघळायची खोड होती ! तेव्हा आपण जसं काही वासरालाच म्हणतोय अस पोरानं ढोंग केलं !' म्हातारा कसाबसा रांगत चुल्हाप्याकडे गेला न् बदकाच्या अड्याएवढं टेगून कुरवाळीत आडवा झाला ! जेवटी कसा म्हणतो, 'इवान, आत्ता कुणाला रे हाणलंस ?' 'कुणाला नाय, वासराला' इवान उत्तर देतो. 'असला कसला रे तू मालक ? गुराना असं बडबलंस तर कसं व्हायचं ?' म्हातारा रडकुंडीला येऊन म्हणतो !

'तू साल्या जाम थापाडघा आहेस !'

'अरे काय आहे रे हे ? काय मंडई आहे ? चला निवा इबून !' त्यांच्या कडे येत सार्जंट-मेजर ओरड, खिदळत मस्करी करीत कसाक आपल्या घोड्यांकडे जात.

चहापाणी झाल्यावर ते कवायतीला जात. कसाकांच्या अंगातील घर्बास मुस्ती अंमलदार उतरवीत.

'ठेरी आत घे ए हुकरीच्या !'

'एक कतार फॅल जाय ! आगे बढो !'

'ठेरो !'

'एक-दो-एक-दो-'

'ए, डावीकडच्या ! कसा उमायस ? तुझ्या आयला-!' कवायतीच्या वेळी अंमलदार आवाडाच्या कडेली घूस्त्रपान करीत. आणि कसाकाना कसे मागेपुढे धावडवले जायचे ते बघत उभे असत. लेफ्टनंटने कसाकाना दिलेल्या हुकूमात ते मधून मधून आपल्या हुकूमाची भर घालीत.

देखणे करडे फर्गॉल आणि चुस्त गणवेश घातलेले चमकदार आणि अकपक अंमलदार पाहून त्रिगरीला वाटे की त्यांच्यात आणि आपल्यात एक दुर्बध मित खडी आहे. चिखल, उवा किवा सार्जंट-मेजरचे ठोसे ह्या कसाकाना वाटणाऱ्या भयभीतीचा जाच नसलेले त्याचे जीवन अवधीच वेगळे होते. त्या आरामशीर, सुविहित जीवनाचा ओघ शांतपणे वहात होता.

राष्ट्रियविलासाला त्याचे आगमन झाल्यानंतर तिमच्या दिवशी घडलेल्या प्रसंगाचा प्रिगरीच्या मनावर आणि वस्तुतः सर्वत्र तरुण कक्षाकांच्या मनावर-विदारक ठसा उमटून गेला.

प्रोखोर शीकोव हा एक स्निग्ध डोळ्यांचा पोरमा होता. दूरवरच्या कक्षाक खेड्याचे स्वप्न नेहमी त्या डोळ्यांपुढे तरळत असे. रिमाझ्याची वसायत चालू असतांना त्यांना धड देण्यात येत होते. प्रोखोर शीकोव व्यावर बसला होता ती घोडा म्हणजे तेज, अचपळ जनावर होते. मार्जेट मेजरच्या घोड्याजवळून चालला असता. ह्या जनावराने त्याच्या घोड्याला दुगाणी मारली, प्रहार काही विशेष जोराचा नव्हता. त्या घोड्याच्या डाव्या तंगडीच्या कासडीला ती फक्त घसटूनच गेला इतकेच, पण मार्जेट मेजरने प्रोखोरच्या तोंडावर आपला चाबूक काढकन मारला आणि त्याच्या अंगावर घोडा धाळीत ती किचालला.

'त्या मारी कुतरडीच्या ! कुठं चाललाय ते बघायला काय धाड भरलो काय ? थोड तुला दाखवतो-! पुढचे तीन दिवस 'बघूतो' घर काढ जाता !'

हा देखावा कमांडरच्या नजरेला पडला होता. पण त्याने तिकडे आपली पाठ फिरवली. आपल्या समोरीच्या पडदाळ्याशी बोटांनी चाळा करीत त्याने कटाळून जांभई दिली. प्रोखोरचे ओंठ धरघळ लागले. आपल्या मुजलेल्या गालावरील रक्ताचा आधळ त्याने ओढला.

आपला घोडा कतारीत घेताना प्रिगरीने अमलदाराकडे दृष्टिक्षेप टाकला पण जणू काहीच गैर घडलेले नाही अशा प्रकारे त्याच्या गप्पा चालू होत्या.

पाच दिवसानंतर प्रिगरीच्या हातून एक बाइली बिहिरीत पडली. बिहिरी-ससाण्यासारखा मार्जेट मेजर त्याच्या अंगावर धावून गेला, आणि त्याने गुरू उगारला.

'जंगाला हात लावू नको !' जालच्या चाळवलेल्या पाण्याकडे बघत प्रिगरी गुरगुरला.

'काय ? जालीं उतर नू काढ ती, रांडीच्या ! थोडाड फोडून टाकीन ह्या बद्दल !'

'काढतो मा ! पण जंगाला हात लावू नको !' आपले डोके वर न करता प्रिगरी धीमेपणाने म्हणाला,

बिहिरीजवळ कुणी दुसरे कक्षाक असते तर मार्जेटमेजरने प्रिगरीवर निःसंशय हात टाकला असता, पण ते कुपाट्याजवळ आपल्या घोड्याची सरबराई करीत होते आणि काय चाललय ते त्यांच्या कानी पडले नाही. मागे कक्षाकांकडे दृष्टिक्षेप

करीत सार्जंट-मेजर ग्रिगरीच्या जवळ आला. त्याचे बटबटीत डोळे संतापाने पागळ झाले होते, तो खेकसून म्हणाला,

‘स्वतःला कोण समजतोस ? बरिण्डाग्रोवर अयं बोलायची हिंमत करतोस ?’

‘अंगाजी येईल सिम्योन येगोरोव !’

‘मला घमकवायला बघतोस ? मी-!’

‘हे बघ !’ विहिरीतून डोके वर काढून ग्रिगरी म्हणाला, ‘मला हात लावलास तर जीव घेईन तुझा !’ समजलं ?’

सार्जंट-मेजरच्या कार्पमुखाने आ बासला, पण त्याने उत्तर दिले नाही. शिक्षा करण्याचा क्षण हुकला होता. ग्रिगरीच्या करड्या चेहऱ्यावर ‘शकून’ चांगला नव्हता. सार्जंट-मेजर दिडमुड होऊन गेला. त्या विहिरीपासून तो निघून गेला. जाता जाता चिखलात घसरला. थोड्या अंतरावर गेल्यावर तो बळला आणि त्याने आपली प्रशस्त मूठ हलवली.

‘स्वाइन कमांडरकडे तुझा ‘रिपोर्ट’ करतो !’ तो ओरडला, ‘हो हो ! रिपोर्ट करतो तुझा !’

पण कोणत्या तरी अगम्य कारणाने त्याने ग्रिगरीचा रिपोर्ट केला नाही. पण त्यानंतर दोन आठवडे तो त्याच्या नेहमी चुका काढायचा आणि पाळी नसूनही त्याला संन्याची डघूटी घायचा. ग्रिगरीच्या शोड्याला तो कधी डोळा देत नसे.

त्या नौरस कंटाळवाण्या जीवनक्रमाने तरुण कझाकांचा हुरूप चोळामोळा झाला दिवस माबळेपर्यंत त्यांना अखंड पायावर उभे ठेवण्यात येई. थोड्यांच्या कवायतीत राबवण्यात येई. संध्याकाळी थोड्यांची मरबराई करावी लागे. त्यांना दाणा, वरण द्यावी लागे. हजेरी झाल्यानंतर आणि पहारेकरी नेमून आल्यावर दहा वाजता त्यांना प्रार्थनेसाठी गोळा केले जाई. समोर उभ्या असलेल्या रांगांवरून डोळे फिरवीत सार्जंटमेजर परमेश्वराची प्रार्थना हेळ काढून म्हणे.

सकाळी हेच रहाटगाडगे परत सुरू व्हायचे. वाटाण्यासारखे सगळे दिवस एकसारखे होते.

संबंध वाडीभर इत्यागिन्या दोन बायका होत्या. कारभान्याची म्हातारी बायको आणि कारभान्याची सुंदर तरुण मोलकरीण. ह्या पोलिश मुलीचे नाव होते फानया. फानया घरातून बबर्जीलान्याकडे सतत घावत असायची. तिथला ताबा एका म्हातान्या विनभुवयाच्या बबर्जीकडे होता. ही मुलगी आवाडातून इकडे तिकडे घावत असताना तिच्या करड्या झग्याची बारीकसारीक हालचाल

परेड मैदानावर कवायत करणारे सैनिक निरखून बघायचे, डोळे धाळायचे, लांबच लांब मुक्कारे टाकायचे, कझाकांच्या आणि अंमलदारांच्या नजरा आपल्यावर खिळल्याचे जाणवून ही मूलगी दीकडी डोळ्यातून बाहेराव्या कामुकतेच्या ओढपात व्हाऊन निघत असे. बघजीकाना आणि घर ह्यांच्या दरम्यान एकदोन तिकाडे धावताना ती आपले नितंब उरमादकपणे हालवायची आणि आलीवाळीने प्रत्येक सैनिकाकडे बघून— विशेषतः अंमलदाराकडे बघून हुसायची. तिचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी सगळ्यांचीच अहमहमिका लागली होती तरी अशी अफवा होती की फक्त रस्त्यातून कमांडरनेच तिचे लक्ष जिकून घेतले होते.

वसंतऋतूच्या सुरुवातीला एक दिवस प्रिगरीची घोडसालेत 'दघ्दी' होती. आपला बहुतेक वेळ त्याने एका टोकाची काढला. कारण तिचे एका घोडीच्या उपस्थितीने अंमलदारांचे घोडे चेकाळले होते. स्वबाहुनकमांडरच्या घोड्याला त्याने नुकतीच जाबकाची चणूक दाखवली होती आणि तो स्वतःच्या घोड्याचा परामर्श घेत होता. छन्याकडे बळून तिरपी नजर टाकीत घोडा मजामजा बरेच खात होता. त्याचा बरचढलेला मागचा नुन त्याने अर्धातरी उचलून धरला होता. त्याचे बागदोर सारखे करीत असताना घोडसालेच्या दूरच्या कोपऱ्यातून प्रिगरीच्या कानावर झटापटीचा आवाज आणि दबलेली किकाळी आली. ती अवरिचित मडबड ऐकून तो दचकला, घोड्यांच्या अंगावरून तो झपाट्याने गेला. घोडसालेचा दरवाजा कुणीतरी धाडकन आपटल्याने त्याच्या नजरेपुढे एकाएकी काळोखी आली. दबलेल्या आवाजातील हाक त्याच्या कानावर आली

'जलदी ! जलदी, पोरानु !'

प्रिगरीने चाल वाडवली आणि ओरडून विचारले,

'कोणाय ?'

दुसऱ्याच क्षणी दाराकडे जावपडत येणाऱ्या मार्जंटच्या अंगावर तो आवळला.

'तू रे मेलीखीय ?' प्रिगरीच्या खांद्यावर हात ठेवून मार्जंट कुबकुबला.

'धाव ! काय प्रकाराय ?'

मार्जंटच्या तोंडातून ओशाळलेले हसू फुटले. प्रिगरीची बाही पकडून तो म्हणाला, 'आम्ही अरे एडो ! तू कुठं चाललास ?'

त्याचा हात झटकून टाकून प्रिगरी धावत गेला आणि त्याने दार मनाड उघडले. निर्मनुष्य आवाजात चिखलात पिये लडबडलेली एक कोबडी होती. दुसऱ्या दिवशी कारभाऱ्यासाठी आपला रस्ता करण्याचा बघजीचा डाय आहे ह्याची

तिळमात्र जाणीव नसलेली ती कोंबडी अडे घालण्यासाठी जागेच्या शोधात पायाने शेंण उकरीत होती.

प्रकाशाने अणभर गिगरीला काही दिसेनासे झाले. डोळ्यावर हाताचा आडोसा घेऊन तो वळला. घोडसाळेच्या कोपऱ्यातील गोंगाट वाढत्याच स्थाने ऐकले. आवाजाच्या दिशेने तो धावत गेला, तिथं त्याला तुमानीची बटणे लावीत असलेला झारखोव दिसला.

'काय चाललय ? तिकडं तुम्ही सगळे काय करताय ?'

'जलदी !' झारखोव कुनबुजला. त्याच्या तोंडाची घाण गिगरीच्या नाकात शिरली.

'बहीत मजा ! त्या फानयाला त्यानी तिकडं खेचून आणल्येय ! झोपवलयेंय खाली !' त्याचे ओंशट हसू एकाएकी खडित झाले. गिगरीने त्याला असा तडाखा लगावला की घोडसाळेच्या लकड भितीवर तो होलपाडत गेला.

त्या अंधाराला गिगरीचे डोळे सरावले. गोंगाटाच्या दिशेने तो धावत जाताना त्या डोळ्यात भय होते. कोपऱ्यात गिगरीला पहिल्या फीजेतील कक्षाकांचा थोडका दिसला. त्या गर्दीत रेटारेटी करीत तो पुढे गेला. जमिनीवर निवचळ पडलेली फानया त्याला दिसली. तिचे डोके चारजजाम्यात गुरफटलेले होते. तिचे कपडे फाटून गेले होते आणि स्तनाच्या वरती ते खेचून घेतलेले होते. काळोखात मोरेपान दिसणारे तिचे पाय भयंकर निर्लज्जपणे फाकलेले होते. एक कक्षाक तिच्या अंगावरून नुक्ताच उठला होता. भेकड हास्य करीत मागे सरकून तो दुसऱ्याला वाट करून देत होता. गिगरी त्या गर्दीतून धक्काबुक्की करीत बाहेर आला आणि सार्जेंट मेजरच्या नावाने हाका मारीत दरवाज्याकडे त्याने धाव घेतली. पण बाकीचे कक्षाक त्याच्या मागोमाग धावले आणि दारात त्यानी त्याला पकडला. त्याच्या तोंडावर हात दाबून त्यानी त्याला मागे खेचला. एका माणसाचा फर्गल त्याने शिवणीपासून मळपट्टीपर्यंत टरकावला. दुसऱ्याच्या पोटात लाथ घातली. पण इतरांनी त्याला खाली पाडून दाबून धरले. फानयाप्रमाणे त्याच्याही डोक्याभोवती त्यानी चारजजामा गुंडाळला. त्याचे हात पाठीमागे बांधून टाकले. आपले आवाज त्याने ओळखू नयेत म्हणून चकार शब्द न बोलता त्यानी त्याला रिकाम्या गव्हाणीत फेकून दिले. कुबट चारजजाम्यात गुदमरताना त्याने किकाळऱ्याचे प्रयत्न केले. लाकडी तक्त्याला चवताळून लाथा हाणल्या. कोपऱ्यातील कुजबुज त्याला ऐकू येत होती. कक्षाक आत बाहेर करीत असताना दाराची कर-

करही ऐकू येत होती. त्यानंतर सुमारे बीस मिनिटांनी त्याचो मुटका करण्यात आली. सार्जंट मेजर आणि दुसऱ्या कोजेतील दोन कक्षाक दाराशी उभे होते.

‘तू फक्त आपलं तोंड बंद ठेव ! त्याच्याकडे बघून डोळे भिचकावीत आणि त्याच्या खांद्यावरून पलिकडे बघत सार्जंटमेजर त्याला म्हणाला,

‘खबरदार बडबडलास तर ! कान कापून टाकू !’ दुसऱ्या एका कोजेतील दुबोक हा कक्षाक हसून म्हणाला.

ते दोन कक्षाक आत गेले आणि फ्रानयाचे निदचल गाठोडे त्यांनी उचलले. (तिचे पाय झग्याखाली ताठच्या ताठ तसेच फाकलेले होते) गव्हाणीवर चढून त्याने ते दिल्या झालेल्या एका तक्त्याने पडलेल्या भोकातून दकलून दिले. ही मित मळपाला लागून होती. प्रत्येक ठाणावर एक लहानसे किटून गेलेले साहूने होते. फ्रानया आता काय करते ते बघण्यासाठी काही कक्षाक ठाण्याच्या तक्तावर चढले, तर काही थावत घोडसाळेच्या बाहेर गेले. ग्रिगरीलाही पावबो उस्मुकतेने झपाटले. एका फलांडोळा पकडून आणि स्वतःला साह्यापयंत उंचावून त्याने खाली नजर टाकली. भितीखाली पडलेल्या मुलीकडे त्या घाणेरड्या सहान्यातून कित्येक डोळे रोखून बघत होते. ती उताणी पडली होती. कात्रीच्या पात्याप्रमाणे तिचे पाय मिटत आणि फाकत होते. तिची बोट भितीजवळचा बर्फ खरवडत होती. ग्रिगरीला तिचा चेहरा दिसू शकला नाही. पण सहान्याती असलेल्या इतर कक्षाकांचा दबलेल्या द्वासोदवासांचा आणि त्यांच्या पायलाखाली होणारा वैरणीचा मृदु मुखद आवाज त्याला ऐकू येत होता.

बराच वेळ ती तेथे पडली होती. अखेरीस ती घडपडत हातामुडघ्यावर ओणवी झाली. तिचे बाहू तिचा भार सहन करू शकत नव्हते. ते थरथर कापत होते. झोकांड्या खात ती कवीडशी उभी राहिली, केस विस्कटून गेलेल्या, चमत्कारिक दिसणाऱ्या त्या मुलीने दाबुत्वाने त्या सहान्यांच्या दिशेने संघ, एकटक नजर फिरवली. नंतर एका हाताने पंगूळवेलींचे निकुंज पकडून दुसऱ्या हाताने भितीला चांचपडत ती झोकांड्या खात निघून गेली.

तक्त्यावरून ग्रिगरीने खाली उडी मारली. आपला जीव गुदमरणार अशा भावनेने त्याने गळ्या चोळला. दारापाशी कुशीतरी सुस्पष्ट आणि निःसंदिग्ध मुरात त्याला बजावले,

‘बकार शब्द तर काढ-! शिस्ताची आण खाऊन तुझा जीव घेतला नाय तर सांग !’

कोण हे म्हणाले ते नंतर त्याला आठवेना.

परेड मैदानावर कौजेच्या कमांडरच्या लक्षात आले की ग्रिगरीच्या फर्गो-
लाचे बटण तुटलेले आहे. तेव्हा त्याने विचारले, 'कुणाशी कुस्ती खेळत होतास ?
ही कसली फॅशन म्हुणायची ?'

तुटलेल्या बटणाच्या जागी पडलेल्या गोल छिद्राकडे ग्रिगरीने नजर टाकली.
त्या सर्व आठवणींनी त्याच्या भावना उचंबळून आल्या आणि कित्येक वर्षांनंतर
त्याला असे वाटले की मनसोक्त रडायचे !

३.

माळरानावर प्रखर उन्हा रणरणत होते. निवसलेल्या माजलेल्या गव्हावर
पिवळा घुरोळा तरंगतो आहे असे वाटत होते. हात लावला तर चटका बसेल असे
कापणीयंत्राचे पत्रे तापले होते. तर नजर वर करून बघवत नव्हते प्रज्वळित
निळसर अस्मानाचा घमट घगघगून तापला होता. गहू संपला होता तिथून
कलोवरचे केशरी गव्हापान मुरू झाले होते.

रायची कापणी करण्यासाठी अवड गावठाण माळरानात लोटले होते.
उकाड्याने आणि जळजळीत धुळीने धोंडे घाबरे होत होते. कापणीयंत्रे ओढताता
ते विघरल्यासारखे झाले होते. नदीकडून पुन्हा पुन्हा येणाऱ्या दान्याच्या झोता-
बरोबर माळरानावर धुळीची किनारपट्टी उसळत होती. आणि खरखरीत सूर्य
त्यात लपेटला जात होता.

कापणीयंत्राच्या चवथ्यावरून गहू खुरपणाऱ्या पिश्वीने उजाडल्यापासून
वादलीभर पाणी पोटात रिचवले होते. ती कोमट बेचब 'द्रव' प्याल्यानंतर
बोंड्याच मिनटात त्याचा घसा पुन्हा कोरडा पडत होता. चेहऱ्यापासून वाहणाऱ्या
घामाच्या ओघळांनी त्याचा सदरा भिजून गेला होता. त्याच्या कानात असड सराटे
धुमत होते. दान्या घास्याचे बुचेडे बांधीत होती. डोक्यावर आणि तांडावर तिने
रमाल बांधला होता. तिच्या सदऱ्याची बटणे सुटली होती. तिच्या मावळपा
स्तनांमधून घामाचे मोठाले मातकट थेंब ओसळत होते. नतालिया धोंडे हांकीत
होती. तिच्या तापलेल्या गालांना बीटमुळाचा रंग चढला होता. तिचे डोळे
पाणावत होते. पांतेलेय घास्याच्या कवेळातून पुढेमागे करीत होता. त्याचा

भिजलेला सदरा त्याचे वरीर भाजत होता. वितळत्या वंगणाच्या ओवळामारणी त्याची दाढी छातीवर पावळली होती.

‘घाम फुटला का?’ जवळून गाडीत बसून आणाऱ्या क्रिस्तोनिदाने ओरडून विचारले.

‘पुरता ओलाचिव जालीय!’ घामाने डबडबलेले पांढे सड्याच्या टोकाने पुढत पांतेलेय दीड पायावर चालत म्हणाला

‘पिन्ही!’ दाऱ्याने हाळी दिली ‘पुरे करू या!’

‘बोडा वेळ याय! पुढचा ताम पुरा करू या!’

‘उन्हं निवळेस्तो थावू या! माझा पिट्टा पडलाय!’

नतालियाने बोडे थांबवले, जणू काही तीच कापणीमंत्र ओडीत होती असे तिचे ऊर घपायत होते. कापलेल्या धान्यातून निमूतपणे वाट काढीत आपली काळेजली आणि फोंडाळलेली पावले दाऱ्याने त्यांच्या दिशेला वळवली.

‘ज्येष्ठका, तळ इचून फार दूर नाही ना रे?’

‘फार दूर नाय! फक्त चार चाडेचार मैलाय’

‘पोहायला काय मस्त वाटल!’

‘तिचं चालत जाऊन परत येईपर्यंत म्हणजे!’ नतालिया मुस्कारा टाकून बोलू लागली.

‘चालत कशाला मरायला? आपण घोडी सोडवू न त्यावरून जाऊ.’

पेड्या बोधीत असलेल्या बापाकडे पिन्नोने संकोचून पाहिले आणि खांदे उडवले.

‘ठीक! सोडवा बायानू घोडी!’

दाऱ्याने पाठबंद सोडवले आणि घोडीच्या पाठीवर चापल्याने उडी घेतली-मेवाळलेले ओठ स्मिताने विलग करीत नतालियाने आपला घोडा कापणीमंत्रापर्यंत नला आणि पंस्यातून ती घोड्यावर चढण्याचा प्रयत्न करू लागली. पिन्ही तिच्या मजनीला गेला. ‘पाय दे इकड!’ असे म्हणून तिचा पाय त्याने घोड्यावर चढवला. दोघीनी घोडे पिटाळले, कसाकी डंगाने घोड्यावर मोड आवळलेली दाऱ्या पुढे दीडत होती. तिचा जमा गुडघ्याच्या वर मोठा झाला होता. डोक्याचा कमाल डोक्यामागे सरकला होता.

‘जपून! अंग चोळवटे!’ तिच्या मामामाग घोडा फेकणाऱ्या पिन्नोला ओरडल्याखेरीज राहिले नाही.

‘काही काळजी करू नको!’ दाऱ्याने बेफिकिरीने ओरडून उत्तर दिले.

बावराची हद्द ओलांडून गेल्यावर पित्रोने डावीकडे नजर टाकली. वेडघातून आलेल्या दूरवरच्या हमसडकेवरून झपाट्याने उठत येणारा धुळीचा लहानसा ढग त्याच्या दृष्टीस पडला.

‘वरून कुणीतरी दौडत येतय !’ डोळे किलकिले करून तो नतालियाला म्हणाला.

‘अन् मोठ्या झपाट्याने येतय ! ती धूळ बघ केवढी उडाल्येय !’ नतालिया चकित होऊन उत्तरादाखल म्हणाली.

‘क्या मारी ! असावं तरी कोण ? दाशका !’ पित्रोने पुढे दौडणाऱ्या बायकोला हाकारले, ‘लगाम खेच मिनिटभर ! कोण स्वार आहे बघू या !’

धुळीचा ढग खालच्या घळीत राईएवढा होऊन विरून गेला. नंतर परत वर उसळला. धुळीतून आता स्वाराची आकृती दिसू लागली होती. पांच मिनिटांनंतर तो जास्त स्पष्टपणे दिसू लागला. आपल्या गवती टोपीच्या काठावर गलिच्छ तळव्याचा आडोसा घेऊन पित्रो न्याहाळीत बसला होता.

‘असली दौड कोणत्याही घोड्याला पेलणारी नाय. जीव घेईल तो जनावराचा !’ कपाळाला आठघा घालून त्याने हात बाजूला केला. धूमध्यावर उमटलेल्या आठघांची खूण मागे ठेवून त्याच्या चेहऱ्यावरून छाब्ध भाव तरळून गेले.

आता तो घोडेस्वार सुस्पष्टपणे दिसू लागला होता. चारगाम दौडने तो घोडा पिटाळीत होता. डाव्या हातात त्याने आपली टोपी धरली होती आणि उजव्या हातात एक धुळकट लाल बावटा फडफडत होता. पाऊल वाटेने तो त्याच्या इतक्या जवळून दौडत गेला की त्या घोड्याचा धपापता श्वासोश्वास पित्रोच्या कानावर पडला. वाटेतून बाजूला सरकलेल्या पित्रोकडे पाहून तो माणूस आपला फतरी जबडा बासून ओरडला,

‘दुश्धार !’

पिवळट साबणी फेसाचा एक पुंजका त्या घोड्याच्या तोंडातून उडत एका खूर-निशाणीत पडला. दौडत जाणाऱ्या घोडेस्वारावर पित्रोचे नेत्र खिळून राहिले. त्या घोड्याचे खणखणीत खिकाळणे आणि दृष्टिआड होत जाणाऱ्या आकृतीकडे टक लावून बघताना दिसलेला त्या घोड्याभा थबथबलेला आणि पोलादासारखा चकाकता चौक ह्यांचा ठसा त्याच्या स्मृतीवर उमटून राहिला.

टीप : १) दाऱ्याचे प्रेमळ संबोधन.

त्याच्यावर कोसळलेल्या अरिष्टांचे स्वप्न पिवोला अद्याप जाणवले नव्हते. त्याने धुळीत उडणाऱ्या फेकाकडे मट्टासारखी ठक लावून बघितले आणि मागे पडत जाणाऱ्या माळरानावरून दुष्टी फिरवली. कवेळांचे पिवले पट्टे खुडवीत कक्षाक चौबाजूने गावठाणाकडे दौडत होते. माळरानाच्या पलीकडे पार दूरवरच्या पठारावर घोडेस्वारांचा इशारा देणारा धुळीचा लहानसा ढग दिसत होता. गावठाणाकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर लांबचलाब अंतरापर्यंत धुळ लोटांची निघाणी उमटत गेली होती जंग-चाकरीच्या यादीत ज्यांची नावे होती त्या कक्षाकानी हातातले काम सोडले. घूर खिळेतून घोडी बाहेर काढली आणि गावठाणाकडे ते चौखूर दौडत गेले. ख्रिस्तोनियाने आपला हुजुरातीचा लडाऊ घोडा रेंकल्यातून सोडवला आणि लांघावरून मागे बसत उडाय चालीने तो त्याने फेकला.

‘कायय ?’ अर्धविव्हीळ आवाजात आणि भयभीत तजरेने पित्रोकडे बघत गतालियाने विचारले. तिच्या तजरेने-सापळपात अडकलेल्या सशाच्या तजरेने-पित्री दबकून कार्यप्रवृत्त झाला. घोडा फेकीत तो कापशीयंत्रापाशी गेला. घोडा बांबे थांबतो त्याने जाली उडी झोकली. काम करताना फेकून दिलेल्या आपल्या तुमानित स्वरेने पाय खुपसले. घोड्यावर मांड घेतली. त्या रणरणलेल्या माळरानावर आधीच जे धुळीचे लोट उठले होते त्यात आणखी एका धुळी-इगाची भर घालीत बापाकडे बघून हात हालवीत तो वायूवेगाने चौखूर उघडला !

४.

चोकात वाट करवण्या रंगाचा गलोल उसळलेला त्याला आढळला. अनेकानी आपले लष्करी मणवेश आणि सरंजाम अंगावर चढवलेही होते. गावडी बदकाने कोंबड्यात उंच कादंब उठून दिसावेत तशा आतामान रेजिमेंटच्या सैनिकांच्या निळ्या कौजी टोप्या इतरांपेक्षा बोटभर उंचावल्या होत्या.

खेड्यातील गुप्ता बंद झाला होता. लष्करीपोलीस अंमलदारांचे चेहरे खिन्न आणि काळजीने ओडल्यासारखे दिसत होते. सणामुदीचे कपडे घातलेल्या बायकांची पळूळ रस्त्यावर कुपाटीजवळ उभी होती. प्रत्येकाच्या ओठावर एकच शब्द होडा ‘लष्कर भरती !’ तरं आणि सुरुध मुद्रा ! सर्वसाधारणपणे वाटणारी

अबरगत थोड्यापर्यंतही जाऊन पोहोचली होती. ते रामाने खुर हाणीत होते, मूर्खपणा मारीत होते, विकळीत होते. रिकाम्या वाटल्यांचा आणि सर्वत्र चाकले-टाक्या वेष्टणाचा चोकात खच पडला होता. हवेत धुरळ्याचा ढग झालपर्यंत सरगत होता.

जीन कंठाळी चडवलेला आपला घोडा पित्रोने ओठाळीला घेऊन चालवला होता. गिरजाधराच्या कुपाटीजवळच आतामान रेजिमेंटमधील रावलेच्या रंगाचा एक प्रशस्त कमाक आपल्या तुमानीला बटण लावीत उभा होता. त्याच्या वामलेल्या हास्यवदनातून त्याचे शुभ्र दात दिसत होते. त्याची बायको किंवा प्रेमावात्र असलेली एक दणकट डेंगणी बाई त्याला लाखोली वाहत होती.

‘त्या सटवीबरोबर जातोस ? तुला चांगली भोसडते मेल्या !’

ती दाऊ पिऊन घुंद झालेली होती. तिच्या विस्कटलेल्या केसात सूर्य-कुलाच्या चिथांची टरफले विखुरलेली होती. तिचा डोईस बांधायचा कुलाकुलांचा कमाल झिला होऊन लोंबत होता. हुजुरातीच्या त्या सैनिकाने आपला पट्टा आवळला आणि रंद हास्य करीत तो जकडवा बसला. त्याच्या तुमानीच्या प्रशस्त दरियाखालून एक वर्षाचे वासरू सहज जावे एवढी रिकामी जागा होती

‘माशका बाजूला हो !’

‘मेल्या निलाजच्या जनावरा ! शिंदळीच्या !’

‘अग पण का ?’

‘तुझ्या तजरेला काही शरम !’

त्याच्या जवळच लाल दाडीचा एक साजंस्टमेजर एका बांधानी सैनिकाशी वाद घालीत होता.

‘काहीही व्हायचं नाय !’ तो त्याला आश्वासन देत होता. ‘थोडे दिवस आपली लष्करभरती होईल आणि मग परत बरी येऊ !’

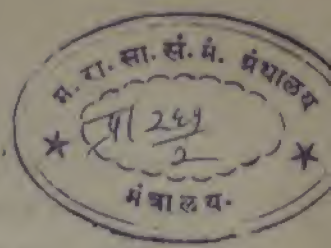
‘पण समजा युद्ध झालं तर ?’

‘दुडत मित्रा ! आपल्याबरोबर उभा राहील असा कोणता देशाय ?’

जेजाराच्या थोळक्यात असंबद्ध वडवड चालू होती. एक रुबाबदार प्रौढ कमाक तावातावाने आपले म्हणणे मांडीत होता, ‘ह्याचा आपला काही संबंध नाय ! त्याला लडू द्या एकमेकांशी ! आपली अजून धान्याची कापणी व्हायच्याय !’

‘ही बलाच आत्मेय !’

‘शरमेची गोष्टाय ! इथं आपण असे उभे राहिलोत ! आजच्यामारच्या दिवशी वर्षभर पुरेल एवढी कापणी केली असतो !’

‘गुरुं कवेळपात घुसायची !’

‘आत्तां कुठं बालींची कापणी सुरू झाली होती !’

‘ऑस्ट्रियन भारचा जून पडला म्हणे !’

‘त्याचा नाय ! त्याच्या वारसाचा !’

‘काय गाववाले, कुठलं रेजिमेंट ?’

‘काय गडघा ? चांगला गड्ढर झालायस ?’

‘अरे स्तेसका तू इकडं कुठं ?’

‘पण आतांमान म्हणतो की जहर लागलीच तर असावेत म्हणून आपल्याला बोलावण आलंय !’

‘आपण ह्यात आता पुरते गुंतलो पोरानु !’

‘आणखी वर्ष गेलं की राखिवाच्या तिसऱ्या यादीतून आपली सुटका होणार !’

‘तुम्ही तिथं काय गरज पडत्येय आजोबा ?’

‘फिकीर करू नको ! एकदा मैत्र्याची कसल सुरू झाली की म्हातारे पण लागतील त्यांना.’

‘मुत्ता बंदाय !’

‘मार फुतकाकडं जाऊ या का ? ती एक पिप विकेल आपल्याला.’

तपासणी सुरू झाली. तीन कक्षाक एका चौघ्या कक्षाकाला सरकारी कचेरीत घेऊन गेले. ह्याच्या अंगावर रक्ताचे डाग पडले होते. तो पुरता धुंद झालेला होता. त्याने गर्दन मागे फेकली. सदरा टरटरा फाडून छाती उघडी केली. आपले कालमिक डोळे गरगरा फिरवीत तो गरजला, ‘साल्या नांगरमुठधाना दाखवतो ! त्याचं रगत पितो ! डॉनचा कक्षाक म्हणजे काय ते कळेले त्यांना !’

त्याच्या भोवती जमलेल्या कोंडाळघाते शाबासकीचे हास्य केले.

‘हाणा साल्याना !’

‘ह्याला का घरलाय ?’

‘नांगरमुठधाना ह्यातं हाणलं !’

‘त्याची तीच लायकी !’

‘आणखी हाणू भडव्याना !’

‘पाच साली त्याच्या नाकात बेसणी घातल्या तेव्हा मी त्यात होतो ना ? पाहायला हवी होती गंमत !’

‘युद्ध होणार ! त्याच्या नाकात बेसणी घालायला आपल्याला पुन्हा पाठवणार !’

‘बस्स झालं ! भाडघामं आया म्हणावं माणसं ! नायतर पोलीसना सांगा ते करायला आपण हे करायचं म्हणजे शरमेची गोष्टाय !’

मोखोवच्या दुकानात थाप गर्दी उमळली होती. गर्दीच्या मधोमध उभा असलेला, शिंगलेला डवान तोमिलीन मालकाशी हुज्जत चालत होता. मोखोव त्याला चुचकारण्याचा प्रयत्न करीत होते. त्याचे भागीदार आतिओपिन दरवाज्याकडे पावले होते.

‘हा काय प्रकार आहे सगळा ?’ त्यांनी लडसावले,

‘स्वच्छ सांगायचं म्हणजे हा अत्याचार आहे ! ए पॅरा, पळ ! आतामानला वर्दी दे !’

आपले घामेजलेले हातांचे तळवे तुमानीवर खोळीत तोमिलीन चिडलेल्या मोखोवच्या अंगावर चाल करून गेला.

‘आम्हाला पिळून काढलंय ! तुझ्या व्याजातं पिळून-पिळून काढलंय. हुकरा ! आणि आता बोबडी वळली काय ? घोबाड फोडून टाकीन ! कझाकाचे हक्क लाटतोस होय रे माजलेल्या पोळा !’

आपल्या भोवती गर्दी केलेल्या कझाकोच्या भल्यासाठीं कोंडघाचा आतामान गडबडीने गोड गोड शब्दांची खेरात करीत होता.

‘युद्ध ? छे छे ! युद्धविद्द काहीही होणार नाय ! हूजुरानी-लष्करी पोलीसप्रमुखानी म्हटलंय की लष्कर भरती म्हणजे फक्त एक कझायताय, बाबकून जायचं मुळीच कारण नाय.’

‘सकाम ! घरी आलो की परत शेतीच्या कामाला लागू !’

‘काम खोळंबतंय !’

‘अधिकारी, कसला विचार करताहेत ? मला दोनशे सत्तर एकराची कापणी करायचीय !’

‘तिमोशका ! आमच्या घरच्या लोकांना म्हणावं आम्ही उद्या घरी गेलो !’

‘नोटीस लागलेली दिसतयेय ! चला बघू या काय आहे ती.’

उशीर रात्रीपर्यंत चौक गजबजलेला होता. खळबळून गेलेल्या जमावाचा गोंगाट चालू होता.

सारेक दिवसानंतर लष्करी माडघाच्या चाल डब्यातून कझाक रेजिमेंट आणि तोफखान्याची रवानगी कॅसी-ऑस्ट्रियन आघाडीवर करण्यात आली.

‘पुढ !’

ठाण्यावरून घोड्यांची झिकाळणी आणि लीढीचे मपकारे येत होते.

आपगाडीच्या डब्यातून नीच झोळणी ! गाणी बघूया ही असी,

डॉनचा नव जागा आहे

आणि उमळचा घेत आहे

शांत इसाई डॉनचा आहे

हाकेला ओ देत आहे

राजाची ही हाक आहे

डॉन तिकडे जात आहे !

स्टेशनावरून चौकस, कतवाळू नजरा बस घाना म्हाहालीत होत्या. कसा-
काच्या तुमानीबरील पट्टे, आतापर्यंत रोतात कंलेल्या काबाडकष्टाने अजून रापून
राहिलेले त्यांचे चेहरे इकडे लोक कुतुहलाने बघत होते.

‘पुढ...!’

वर्तमानपत्रातून आक्रोशाचे वावर छोटले होते. स्टेशनावर बायका आपले
हातकमाळ हालवीत होत्या; सिगरेटी आणि चांकलेटें पोकित होत्या. फक्त एकदाच
असे थडले की बोरोनेजला पोहोचण्याच्या आधी बांडाच बैळ अर्धवट झिगलेल्या
एका म्हाताऱ्या रेल्वे कामगाराने, पित्रो मेलिखोव इतर एकांणतीस कसाकाबरोबर
वाटीवाटीने बसला होता त्या डब्यात तोंड घालून विचारले,

‘तुम्ही चाललायत ?’

‘आजोबा, बॅस आमच्याबरोबर !’ एका कसाकाने सर्वांच्या वाटचे उत्तर
दिले.

‘अरे लेका ... कतलखोन्वाकडे मुर चाललीत !’ म्हाताऱ्याने प्रत्युत्तर दिले
आणि तुच्छतेने मान उडवली.

५.

बोदा सालच्या जून महिन्याच्या चौथ्या आठवड्यात ‘डिव्हिजनल स्टॉक’
ने कारवायात आण घेण्यासाठी ग्रिगरी मेलिखोवच्या रेजिमेंटची बडली रोवनो
गावाला केली. जवळच पायदलाच्या दोन डिव्हिजनल आणि रिमाल्याची पयके
ठेवलेली होती. चौथ्या रनवाडूनचा मुकाम क्लादिस्लावका संज्ञात होता. पंधर

बडघानतर प्रिगरी आणि चौथ्या स्वबाहुनचे इतर कक्षाक आपल्या तबूत पड्डेले होते. सतत चाललेल्या कारवायाती ते घडून गेले होते. एवढ्यात स्वबाहुन कमांडर जुनिअर कॅप्टन पोलकोवनिनकोव रेजिमेंट स्टाफकडून भरघाव घोडा फौकीत तेथे येऊन थपकला.

आपल्याला परत चालाणापालाणा करायला लागणार मला वाटतं !' प्रोखीर झोकोवने मोघम अंदाज केला आणि बिगुलाच्या आघाजाची वाट बघत तो गप्प झाला.

ट्रूप सार्जेंट आपली तुमान शिबीत बसला होता. टोपीच्या अस्तरात मुई खुपसून तो म्हणाला,

'तसाच रंग दिसतोय ! मिनिटाचा विसावा घेऊ घायचे नाहीत साले !'

'ब्रिगेड कमांडर आपल्याला भेटायला येणार असल्याचं सार्जेंट मेजर सांगत होता !'

त्यानंतर एक दोन मिनिटातच बिगुलाचा भयसूचक इशारा झाला. कक्षाक ताडकन उभे झाले.

'माझी चंची कुठं टाकली मी ?' मॅरावॅरु शोधीत प्रोखीर उद्गारला.

'बूट आणि जीन !'

'खड्ड्यात गेली तुम्ही चंची !' बाहेर धावत जात प्रिगरी ओरडला.

सार्जेंट मेजर धावत आवाडात आला. समोरीचा परज पकडून तो घेत तयारीच्या मेखांकडे धावला. अगदी नेमल्या वेळेत त्यानी घोड्यावर जीनकंठाळी घातली. प्रिगरी मेखा उपसून काढीत असताना तो सार्जेंट त्याच्यापाशी पुटपुटला,

'पोरा, ह्या खेपेला युद्ध !'

'वेष्टा करतोयस !'

'क्षय्यत ! सार्जेंट मेजरनं मला सांगितलं !'

त्यानी तंबू उतरवले.

रस्त्यावर स्वबाहुन शिस्तवार उभी राहिली. अस्वस्थ झालेल्या घोड्यावर मांड घेतलेला कमांडर आघाडीला एकडे तिकडे फिरत होता.

'प्लतून कतार !' त्याचा हुकूम शेवटपर्यंत पोचता झाला.

घोडे खेडे सोडून दुड्डाणवालीने जात असताना हुममडकेवळून त्याचे नाल खडखडत होते. शेजारील खेड्यातून स्टेशनकडे दोडत चाललेली पहिली आणि पाचवी स्वबाहुन दिसत होती.

ऑस्ट्रियन आबाडीपासून सुमारे आधीस-तेवीस मैलावर असणाऱ्या स्टेशनवर एक दिवसानंतर रेजिमेंट गाडीतून खाली उतरवण्यात आले. स्टेशनातील बघने वक्षामासून पहाट फुटत होती. प्रभातकाळचे वायुमान प्रसन्न असलेल्या सारा पटत होती. क्लॉवर एंजिन पुसपुसत होते. दहिबराच्या रोगणाने कळ चकाकत होते. इथ्यांना टेकवलेल्या उतार फळघावकून बोडी फुरफुरत उतरत होती. पाण्याच्या पयामाने हुजेरीचे पुकार येत होते. खर्जाच्या मुरात हुकूम सुटत होते. बोथ्या स्वबाहुनच्या कक्षाकानी बोडघाच्या ओठाळघा पकडून त्यांना इथ्यातून खाली उतरवणे फाटघावकून आतांना त्यांनी बोडघावर मांड बाटली आणि रांगा धरून ते बाहेर पडले. सरत बाललेल्या नाफरमानो अधारातून येणारे त्यांचे आवाज भेंसूर वाटत होते. अधारातून येहरे आणि बोडघाच्या रेखाकृती अस्पष्टपणे उमटत होत्या.

‘कोणतं स्वबाहुन?’

‘अन् तू कोण? कुठून उपटलाय?’

‘बाळवतो भडक्या मी कोणाय ते ! अंमलदारांनी बोलायल्ली ही हिम ५५ त !’

‘साफ करा हुजूर ! आपल्याला ओळखले नाय !’

‘हाकल पुढं ! हाकल... पुढं !’

‘जगटपणा काय चालवलाय-? हुला पुढं चला !’

‘मार्जेट मेजर, तुमं तिमरं पळटून कुठाय?’

‘स्वबाहुन, पिछाडी ! आगे बढो, जलदी !’

सुबार पहाळीतून कुजडुज सुक झाली.

‘पिछाडी आगे बढो म्हणे ! मडं नेलं त्याचं, दोन रात्री सोपा नायतू !’

‘बोडा घर तुझा !’

‘पेसबंदात बोळवटलाय घेतान !’

‘माझ्या जनाबराचा पुढना नाल पडलाय !’

जरा पुढे गेल्यावर चौथं स्वबाहुन बोपले गेले त्यांच्या आधी गाडीतून उतरलेल्या पहिल्या स्वबाहुनने वाट अडवली होती. पुढे असणाऱ्या बोडेस्वारांच्या आकृती निळसर कडव्या आकाशाच्या पार्श्वभूमीवर रग्याच्या शार्डने रेखाटल्या-सारक्या स्पष्ट दिसत होत्या. बोडव्या सूर्यकुलाच्या ताटांसारखे त्यांचे भाले हेलका वत होते. मधूनच रिमिडी खणखणत होत्या. जिने कुरकुरत होती.

‘अरे ए भाऊ, कुठं निचाला?’

‘घरममातेकडे बारास करून घ्यायला !’

‘हा : हा : हा : !’

‘बूप ! काय बडबड चालव्ये ?’

बीगिराच्या मुठीवर पंजा आकळून प्रोखोर झीकोव ग्रिगरीच्या तोंडाकडे रोखून बघत होता. तो कुजबुजला,

‘मेलीखोव, तुला भय वाटत नाय ?’

‘मिण्यासारखं कायाय ?’

‘आज कदाचित आपला जंग सुरू होईल !’

‘बरं मग ?’

‘पण मला भय वाटतं !’ प्रोखोरने कबुली दिली. दवाने ओल्या झालेल्या लगामाशी त्याची बोटे चाबरटपणे चाळ्या करीत होती. ‘रात्रभर माझा डोळ्याला डोळ्या लागला नाय !’

स्वबाडूनचे आगेकूच परत सुरू झाले. लयबद्ध चालीवर घोडी पुढे सरकत होती. भाले ठेव्यात आंदुळत पुढे चालले होते. लगाम सोडून देऊन ग्रिगरी पैमू लागला. त्याला असे वाटत होते की, लचकत पुढे पाय टाकून जिनावर आपल्याला जोडवणारे आहेत ते घोडे नव्हत, तर आपण स्वतःच एका उबदार गर्द रस्त्यावरून चाललो आहोत. असाधारण सहजतेने आणि अनिवाय आनंदाने चालली आहोत. त्याच्या बाजूने प्रोखोरची बटवट चालू होती. पण जिनाची करकर, नालांचा खडखडात ह्यात त्याचा आवाज मिसळून गेला होता. त्याच्या निविकार झोपेत त्याचा व्यत्यय येत नव्हता.

स्वबाडून एका गल्लीत वळले. नीरवता त्यांच्या कानात घुमत होती. वाटबडीवर निवसलेले ओटम् लोंबले होते. त्यांची कणसे दबधूसर झाली होती. खाली झुकलेल्या त्यांच्या कणसाला घोडी तोंडे भिडवू बघत होती आणि त्यासाठी स्वाराच्या हातून लगाम हिसकावू बघत होती. ग्रिगरीच्या फुगीर पापण्यांखाली दिवसाचा राजस प्रकाश रांगत आला. त्याने मान वर केली आणि कुरकुरणाऱ्या गाडीच्या चाक्रासारखा प्रोखोरचा भुणभुणता आवाज त्याच्या कानावर पडला.

ओटसेताच्या पलिकडून आलेल्या दणदणीत घनगंभीर गर्जनेने तो ताडकन भानावर आला.

‘आयेल !’ प्रोखोर जवळजवळ ओरडलाच. वासरासारख्या दिसणाऱ्या त्याच्या डोळ्यात भयाचे सावट आले होते. ग्रिगरीने मान वर केली. त्याच्या-ममोर टूपसार्जंटचा करडा फर्गेल घोड्याच्या पुढाबरोबर लव साधून वर उठत

खाली पडत होता. दुतर्फा निवसलेले जेतरेत पसरले होते. तारेच्या खांब्याएवढ्या उंचीवर आकाशात एक चंडोल पक्षी नाचत होता. संबंध स्वबाहुन जाणे झाले, भट्टीमाराचा आवाज विजेच्या प्रवाहासारखा त्या पहाळीतून बहात गेला. खटकत तयार झालेल्या कॅप्टन पलकोव्निकीचने स्वबाहुनला तेज दीडीचा हुकूम सोडला. फाट्याच्या पलीकडे एक निर्मनुष्य गुप्ता होता. तेथे त्यांना शरणाधीच्या गाड्या भेटू लागल्या. तल्लख दिवणाऱ्या करावलांचे एक स्वबाहुन त्यांच्याजवळून गेले. त्यांचा कॅप्टन एका अस्सल तांबडबोर जनावरावर स्वार झाला होता. कक्षाकांकडे कुत्सितपणे बघून त्याने घोड्याला टाच मारली. एका रेंदाळ डेव्यात फसलेल्या एका जबरजंग दमदम्याशी ते आले करावळ घोड्यांना मिटीत होते. मोलंदाज अराबीच्या चाकाशी झटापट करीत होते. देवीचे वण असलेला एक घिप्पाड बाघानी जवळून गेला. त्याच्या हातात फळधांचा गट्टा होता. गुत्याच्या कुपाटीतून त्याने बहुधा त्या कावून घेतल्याचे दिसत होते.

थोडे पुढे गेल्यावर त्यांनी पायदळ रेजिमेंटला गाठले, जवान झपाट्याने चालत होते. त्याच्या फर्माळाच्या वळकट्या त्यांनी पाठीला बांधल्या होत्या. त्यांच्या स्वच्छ चासलेल्या टमरेल भांड्यावरून आणि बागनटावरून उन्हं चमकत होती. शेवटच्या कंपनीतील एका ठेंगण्या उत्साही शिपायाने घिमरीकडे एक मातीचे ठेकूळ फेकले.

‘छेल ! मार हे ऑस्ट्रियनना !’

‘मस्करी करू नको ए तट्टा !’ असे म्हणून घिमरीने आपल्या चाबकाने हुवेतल्या हुवेतच ते ठेकूळ फोडले.

‘आमचा नमस्कार कळवा त्यांना, कक्षाकानो !’

‘तुम्हाला मिळेल त्यांना भेटायला !’

पहाळीच्या आघाडीला कुणीतरी बीभत्स गाणे सुरू केले. लठठ बायकी कुले असणारा एक सैनिक पहाळीच्या बाजूने आपल्या थोट्या पोट्यावर बापट्या मारीत चालला होता. अंमलदार हुंसत होते. जवळ येणाऱ्या धोक्याच्या जळजळीत जाणिवेने त्यांना जवानांच्या अधिक निकड आणले होते. त्यांना जास्त सहिष्णू बनवले होते.

सुरवंटासारखी सरपटत जाणारी पायदळ रेजिमेंटस, बतारी, जिनसाऱ्याच्या गाड्या, रेडक्रॉसच्या गाड्या ह्या पुढेह्या पहाळीला सतत भेटत गेल्या. जवळ येऊन ठेपलेल्या चमककरीचे विखारी ध्वास हुवेत तरंगू लागले होते.

घोड्या वेळानंतर चौथी स्वघाटून एका खेड्यात प्रवेश करित होतो. एवढ्यात रेजिमेंटचा कमांडर लेफ्टनंट कर्नल कालेदिन आणि त्याचा दुय्यम अधिकारी ह्यांनी त्यांना गांठले. ते अंगावरून जाताना तो दुय्यम अधिकारी शुद्धपणे म्हणाल्याचे शिगरीच्या कानावर आले 'वामिली भाक्सिमोविच, आपल्या नकाशात हे खेडं दाखवलेलं नाही ! आपली अवस्था चमत्कारिक होणाराय !'

कर्नलने दिलेले उत्तर शिगरीला ऐकू आले नाही.

त्यांना मागे टाकीत अँडजुटंट बेगाने दौडत गेला. त्याचा घोडा डाव्या दुगाणीवर जबर लंगडत होता. त्याचे सूक्ष्म बारकावे शिगरीने यांत्रिकपणे टिपले.

उतरत्या शेताच्या खालच्या अंगाला दूरवर खेड्यातील घराची छपरे दिसू लागली. आपल्या वेगात रेजिमेंट सतत बदल करित होते. घोडी घामाने डबडबू लागली होती.

हलक्याशा उतारा झाली लहानशा खेड्यातील झोपड्या दूर अंतरावर दिसत होत्या. खेड्याच्या दुमऱ्या बाजूला रानझाडी होती. तेथील हिरवी वृक्षांऐ आकाशाच्या निळ्या घुमटात घुमली होती. रानझाडीपलीकडून तोंफलाभ्याचा धुधा आणि त्यात मिसळलेला गोळीबाराचा दुरटा ऐकू येत होता.

प्रत्येक आवाज शिगरी टक्करून ऐकत होता. त्याच्या ताणलेल्या नसा म्हणजे क्षुब्धतेचो लहान लहान बोचकीच झाली होती.

'शिगरी, ह्या गोळीबाराचा आवाज म्हणजे पोरानी कठडघाणी काठी तुड-तुडत न्यावी असा वाटतो नाय ?'

'चूप बस बटवटघा !'

स्वघाटूनने खेड्यात प्रवेश केला. आवाडातून जवानाची धूम उमळली होती घराघरातून गोंधळ उडून गेला होता. लोक घरे सोडून पळून चालले होते. त्या झोपड्याच्या रहिवाश्यांच्या चेहऱ्यावर घबराट आणि गोंधळ स्पष्टपणे दिसत होता. तेथून पळून जाण्यासाठी ते आपली चंभूगबाळी आवरीत होते. जाता-जाता शिगरीच्या दृष्टीस पडले की, जवान मांगराच्या छपरावर गोळ्या झाडत होते. तिथला मालक उंच पिकत्या केसांचा बेलोरशियन होता. दुर्दैवाच्या तडाख्याने तो धुळीला मिळाला होता तरी त्या गोळीबाराकडे यत्किचितही लक्ष न देता त्यांच्या अंगावरून तो निघून गेला. तांबड्या खोळी घातलेल्या उशा आणि मोडकळीला आलेले फनिचर त्या माणसाचे कुटुंब एका गाडीत भरत होते. स्वतः तो माणूस चाकाचा मोडलेला पाटा काळजीपूर्वक वाहून नेत होता. त्या पाटाचाच कुणाला काही किंमत नव्हती आणि अनेक वर्षे तो बहुदा आवाडात पडून राहिलेला असावा.

मिगरीने हे दुःख पाहिले. आपल्या घरातील जहरीच्या मौल्यवान वस्तू मागे ठेवून फुलदाण्या आणि देवपुतळ्या ह्यांचा ढीग गाडीत रचणाऱ्या त्या बायकांना मूर्खपणा पाहून मिगरी चकित झाला. चिमुकले हिमवाडळ व्हावे त्याप्रमाणे रस्त्यावरून पराच्या गादीतील पंरे उडत होती जळवय! काळजीचा उत्तोंख आणि कुबट तळ-घराचा भपकारा हवेत कोवळा होता. खेड्याच्या अखेरीला त्याच्याकडे धावत येणारा एक यहुदी त्यांना भेटला. त्याच्या तोंडाची असेंद फट त्याच्या रडण्याने वेगाडली होती.

'कझाकसाहेब.... कझाकसाहेब ! अरे माझ्या देवा !'

एक ठेंगणा, मोल डोक्याचा कझाक दौडत त्याच्या पुढे गेला. त्याच्याकडे मूळीच लक्ष न देता तो आपला चाबूक गरगर फिरवीत गेला.

'बाब !' दुसऱ्या स्ववाहुनमधील जुनिअर कॅप्टन त्या कझाकाकडे पाहून ओरडला. कोमिराच्या मुदीवर तो कझाक झुकला आणि बाजूच्या गल्लीत त्याने आपला घोडा पिटाळला.

'बाब ए बवमाण ! कुठल्या रेजिमेंटचा तू ?'

त्या कझाकाचे साल होके घोड्याच्या गर्दनीजवळ जास्तच झुकले. एका उंच कुपाटीकरे तो विसाडासारखा दौडत गेला. घोड्याला मागच्या पायावर उभा करून त्याने कुपाटीवरून सफाईदार उड्डाण केले.

'इयं नवव्या रेजिमेंटचा मुक्कामाय हुजूर ! तो तिथलाय !' सार्जंटने सांगितले.

'जहुघात गेला तो !' जुनिअर कॅप्टन त्रामून म्हणाला आणि त्याच्या घोड्याच्या रिकिवी चट्ट पकडलेल्या यहुद्याकडे तो वळला.

'तुझा काय घेतलं त्यानं ?'

'अंमलदार साहेब— माझं खेड्याळ अंमलदार साहेब.' जवळ येणाऱ्या अंमल-दाराकडे तोंड करून यहुद्याने आपल्या पापण्यांची फडफड केली.

पायाने आपले रिकीव सोडवून घेत जुनिअर कॅप्टन पुढे निघाला.

'नाय तरी जर्मन आल्यावर त्यांनी ते घेतलंय अमर्त.' मिशीतल्या मिशीत हुसत तो म्हणाला.

तो यहुदी कावराकावरा होऊन रस्त्याच्या मधोमध उभा होता. त्याचे तोंड वेगाडलेले होते.

'वाट सोड, ए यहुद्या !' स्ववाहुन कमांडर चाबूक उगारून करड्या आवाजात ओरडला.

चोथे स्वबाहुन पुढे जाऊ लागले. नाल खडबडत होते. जिने कुरकुरत होती. कक्षाक त्या भेदरेलेल्या यहुद्याची टिंगल करीत होते. आपसात ते बोलत होते.

'चोरी केल्याशिवाय आपल्या जातीला चैन पहायचं नाय !'

'कक्षाकाच्या हाताला सगळं चिकटतं.'

'आपल्या जीववस्तूची नीट काळजी घ्या म्हणावं.'

'पोरमं बरीक चलाय होतं हा !'

'कुपाटीवरून कधी 'बोरझोई' गत भेप घेतली.'

सार्जंट मेजर कारगिन स्वबाहुनच्या मागे रेंगाळला होता. इतर कक्षाक खिदळून साथ देत असताना आपला भाला खाली करून तो गरजला,

'पळ ए यहुदीच्या ! नायतर घालतो-!'

यहुद्याने तोंड वासले आणि धूम ठोकली. सार्जंट मेजरने त्याला गाठले आणि त्याला चाबूक लगावला. प्रिगरी बघत होता. तो यहुदी कोलमडला आणि तळव्यात तोंड झाकून सार्जंट मेजरकडे तो बळला. त्याच्या कुश बोटातून रक्त ठिबकत होते.

'का भारलंत ?' तो हुंदके देऊ लागला.

सार्जंट मेजरचे तीव्र गुंडीगत डोळे ओगट हवत होते. चौका पुढे नेता नेता तो ओरडला,

'अनवाणी हिडू नको ए च्मुत्या !'

लेंडघाच्या पलीकडे असलेल्या एका खबळीत केंदाळ आणि पाणलिली माजल्या होत्या. त्यावरून रंद पडणपूल बांधण्याचे काम इंजिनिअरांचा एक गट पूर्ण करीत होता. जवळच एक घडवडणारी आणि घुमणारी मोटार गाडी उभी होती. तिचा ड्रायव्हर तिच्याशी काहीतरी सटापट करीत होता. रॉनिश घर्नीची दाढी राखलेला, केस पिकलेला, धुलपुलीत गालाचा एक जाडिला जनरल मागच्या बाजूला अर्धवट बसलेला-अर्धवट पड्डलेला-होता. लेफ्टनंट कर्नल कालेदिन आणि एंजिनिअरिंग बटालिअनचा कमांडर गाडीजवळ 'हुशार' च्या पवित्र्यात खंड होते. आपल्या मकामदानीचा पट्टा घट्ट पकडून तो जनरल एंजिनिअरवर संतप्त होऊन खेकसत होता. 'तुम्हाला हुकूम दिला होता की कालच हे काम संपल पाहिजे म्हणून ! चूप ! आधीच सामग्रीच्या पुरवठ्याचा बंदीबस्त करणं तुमचं काम होतं.'

आपले घरघरते ओठ उघडायचाही अंमलदाराने प्रयत्न केला नव्हता तरी त्यात पुन्हा गर्जना केली.

टीप- (१) रशियन शिकारी कुत्रा.

'बूव ! मी पायउतार कसं ज्हाव अदी तुमची कल्पनाय ? कॅप्टन, मी तुम्हाला विचारतोय मी पायउतार क-सं-ज्हा-य-चं ?'

भाडीत एक तरुण काळ्या मिशांचा जनरलही बसला होता. बिगट ओडीन तो स्मित करीत होता. एंजिनिअर कॅप्टनने बाकून पुलाच्या एका बाजूकडे बोट दाखवले.

पुलाजवळ स्क्वाड्रन खबळात उतरले. त्या पिगट काळ्या रेंदाळात घोड्यांचे पाय गुडघ्यापर्यंत बुडाले आणि पुलावरून पिसागल पांढऱ्या डलप्या त्याच्या अंगावर उघळल्या गेल्या.

दुपारी स्क्वाड्रनने ऑस्ट्रियन आघाडी पार केली. मरुहट्याच्या काळ्या पांढऱ्या खांबांवरून घोड्यांनी उड्या मारल्या. उजवीकडून तोंकसाण्याची घन-गजंजा येत होती. दूरवर उन्हाच्या लंबकिरणात बाड्यांची कोलासू छपरे दिसत होती. कडवट चवीचा धुळीचा डम आसमंतात उतरला होता. बिनीचे गस्ती हुसम काढून त्यांना आगेकूच करण्याचा हुकुम रेजिमेंटच्या कमांडरने दिला. चौथ्या स्क्वाड्रनमध्ये लेफ्टनंट सिम्प्योनीबच्या हाताखालचे प्लूतून पुढे पाठवण्यात आले. दोन स्क्वाड्रनमध्ये बिमागलेले रेजिमेंट धुळकट रस्तरावरीत उन्हात मागे ठेवण्यात आले. सुमारे बीस कझाकांची तुकडी मळलेल्या वाटेने बाडीवरून दोडत गेली.

सुमारे दोन मैल अंतरापर्यंत लेफ्टनंटने टेहेळणी हुसम नेले. नंतर नकाशा बघण्यासाठी तो थांबला. धूसरपान करण्यासाठी कझाक गोळा झाले. आपला तंग मैल करण्यासाठी पिगरी घोड्यावरून खाली उतरला. पण तो सार्जंट मेजर खेकसला,

'काय विचाराय ? चड घोड्यावर !'

लेफ्टनंटने चट्टा शिल्लगवला आणि दुबिणीच्या काचा काळजीपूर्वक घुमल्या. जर दुपारच्या लाहीत एक तराई पुढे पसरली होती उजव्या हाताला रानझाडीची दातेरी रेवाकृती उमटली होती आणि त्यात रेल्वेच्या रळांचे तीक्ष्ण फाळ घुमले होते. त्याच्या पलीकडे एका ओड्याची मातीची पन्हाळ ताल आणि जळाचा शीतळ आरस्पानी पुढभाग दिसत होता. खेड्यातील रस्त्यांची भेसूर निस्तब्धता ग्याहाळात तो अंमलदार दुबिणीतून एकाग्रतेने बघत होता. पण तिचे मननवटी-सारखा धुकजुकाट होता. जळाची निळी फीत काय ती आब्हातपूर्वक खुणावत होती.

'ते कराव्योवकाच असलं पाहिजे,' खेड्याकडे होजे उडवून तो अंमलदार म्हणाला.

सार्जेंट मेजरने आपला घोडा लेफ्टनंटच्या जवळ नेला. त्याने तोंडाने काही उत्तर दिले नाही पण त्याच्या चेहऱ्यावरचे भाव बोलकेपणाने सांगत होते; 'तुम्हाला माझ्यापेक्षा चांगलं ठाऊक ! माझा संबंध फक्त सापुली गोष्टीपुरता !'

'तिथं जायचं आपण !' तो अंमलदार गुळमुळीतपणे म्हणाला. आपली दुबिण ठेवून देत त्याने जसा काही दंतशृंग उपटल्याप्रमाणे चेहरा त्रासीक केला.

'त्यांच्या आपण हाती सापडू हुजूर !'

'आपण खबरदारी घेऊ या !' चला

प्रोखोर झीकोव ग्रिगरीला चिकटून चालला होता. त्याचे घोडे बरोबरच पाय टाकीत होते, त्या निर्भनृष्य रस्त्यावर ते सावधगिरीने गेले. प्रत्येक खिडकीतून कुणीतरी दबा धरल्याचा भास होत होता. प्रत्येक उघड्या बदलामुळे एकाकीपणाची भावना जागृत होऊन पाठीतून थंड शहारे उठत होते. लोहचुंबकाने खेचून घेतल्यासारखे सगळ्याचे डोळे कुपाटी आणि लंदकाकडे वळत होते. हिंस्र पक्षूंप्रमाणे, गर्द निळ्या हिवाळी रात्रीच्या वेळी माणसांच्या वस्तीकडे येणाऱ्या लांडग्यांप्रमाणे, ते घोड्यावरून चालले होते पण रस्ते रिकामे होते. तेथील नीरवता मती गुंग करणारी होती. एका घराच्या उघड्या खिडकीतून घडयाळाच्या टोलांचा निष्पाप आवाज आला. पिस्तुलाच्या बारासारखे ते टोल घमले. तो अंमलदार घरशरल्याचे आणि सटकन् त्याचा हात पिस्तुलाकडे गेल्याचे ग्रिगरीने पाहिले.

खेड्यात चिटपाखरू नव्हते. टेहळणी हुशमानी नदी पायउतार केली. पाणी घोड्यांच्या पोटांना लागत होते. घोडी खुषीने पाण्यात शिरली होती. पाणी पिण्याचा प्रयत्न करीत होती पण त्याचे लगाम ओढून त्यांच्या स्वारांनी त्यांना पुढे दामटली. जवळ असूनही दुष्प्राप्य असणाऱ्या त्या गडूळ पाण्याकडे ग्रिगरी तहानल्या नजरेने बसत होता. ते पाणी त्याला अनिवार्यपणे स्वतःकडे ओढून घेत होते. शक्य असते तर त्याने जीनातून खाली उडी घेतली असती आणि त्याची धासांने मित्रून गेलेली पाठ आणि छाती गारठून जाईपर्यंत त्या मुळमुळत्या ओड्यात कपडेमुढा न काढता तो डुबत राहिला असता.

खेड्याच्या पलीकडे असणाऱ्या टेव्यावरून दूरवर असलेले एक गाव त्याच्या दृष्टीला पडले. घरांचे चौकोनी छोकळे, विटाच्या इमारती, गिरजाघराचे मनोरे, अंमलदार टेव्याच्या माथ्यावर घोड्यावरून गेला आणि त्याने दुबिण डोळ्यांना लावली.

'तिवायत ते !' तो ओरडला. त्याच्या डाव्या हाताच्या बोटांचा बाबरट वाळा चालला होता.

उन्हात तळ्याच्या त्या शिखर माथ्यावर सार्जंट मेजरने घोडा नेला. त्याच्या मागोमाग इतर कक्षाक एकाच ओळीत आले आणि निरखून पाहू लागले. गावातून धावपळ करणाऱ्या चिमुकल्या आकृती त्यांच्या दिसत होत्या. रस्त्याच्या काडेला रेंकल्यांचे बांध उभे होते. घोडेस्वार झकडून तिकडे दौडत होते. तळ्याचा आडोसा घेऊन डोळे किलकिले करून पाहणाऱ्या ग्रिगरीला त्यांच्या गणवेशाचा अपरिचित करडा रंग ही लक्षात आला. गावाच्या पुढे नवीन खणलेल्या पिंगट नंदकाची रंग लागलेली होती. जवानांची तिथे दाटी झाली होती.

‘किती माणसायत ?’ प्रोखोर धापा टाकीत म्हणाला ‘एका’ भाषनेच्या पकडीत सांपडलेले सगळे चुपचाप होते. आपल्या काळजाची वाडलेली धडधड ग्रिगरी ऐकत होता. (त्यांच्या छातीत डावोकडे एक चिमुकले अवजड काहीतरी जागच्या जागी धावत होते) आणि त्याच्या हे लक्षात आले की आलाणा पालाणा करतांना ‘गनिमा’ च्या पुढे जी भाषना वाटली होती त्यापेक्षा ह्या परदेशी लोकांना पाहून अनुभववाला येणारी भाषना अगदी वेगळीच होती.

सार्जंट-मेजरने टेंब्याच्या उतारावरून त्वरेने कक्षाकांना उतरवले. आपल्या ‘जंग-वहीत’ लेपटनंटने पेन्सिलीने काही टिपणे केली आणि खूप करून ग्रिगरीला जवळ बोलावले.

‘मेलीखोव !’

‘हुजूर !’

ग्रिगरी पायउतार होऊन अंमलदाराकडे गेला. खूप वेळ रंगट झाल्याने त्याचे पाय जडशीळ झाले होते. अंमलदाराने घडी केलेला कागद त्याच्या हाती दिला.

‘तुम्हा जवळ सगळ्यात चांगला घोडाय ! हा कागद रेजिमेंट कमांडरला पोचता कर ! दौडते जाना !’

ग्रिगरीने तो कागद आपल्या वरच्या बिदात ठेवला आणि आपल्या घोड्याकडे तो परत गेला. जात जात टोपीचा बंद त्याने हनुवटीखाली केला. तो घोड्यावर मांड घेईपर्यंत अंमलदार त्याच्याकडे पहात होता. नंतर त्याने मनगटावरील घडघाळाकडे वळितले.

तो ‘रिपोर्ट’ घेऊन ग्रिगरी त्याच्याकडे येईपर्यंत रेजिमेंट कोरोलीसोबका खेड्यापाशी जवळ जवळ येऊन ठेपले होते. तो ‘रिपोर्ट’ वाचल्यावर कर्नलने आपल्या अॅडजुटंटला हुकूम सोडला. अॅडजुटंटने पहिल्या स्ववाहुनकडे घोडा पिटाळला.

चौथ्या स्ववाडूनचा लोंढा करोल्योवकातून बाहेर आला आणि परेड मंडानावर असल्याप्रमाणे पलीकडच्या बाबरावर त्यांनी बुरुजबंदी केली. लेफटनंट सिम्पोनोवने आपले जवान बरीबर घेऊन घोडा पिटाळला. गोमाद्या शटकण्या-साठी घोडी मुंडकी हालवीत होती. स्ववाडून रांगेत येत होती. जिनांची अखंड खुळखुळ चाल होती. खेड्यातून जाणाऱ्या पहिल्या स्ववाडूनचा गोंगाट दुपारच्या निरवतेत दणदणत होता.

दुडाण चालीने जाणारा आपला घोडा ज्युनिअर कॅप्टन पोलकोवनिकोवने संपदाच्या अग्रभागी पिटाळला. एका हातात लगाम घट्ट गोळा करून दुसरा हात त्याने पडदाळ्यावर टाकला. दबास रोखून प्रिगरी हुकुमाच्या शब्दाची वाट बघत होता. पहिलं स्ववाडून तयारीचा पवित्रा घेत असताना डाव्या फळीवर टापांचा खडखडाट चालू होता.

अंमलदाराने खसकत म्यानातून समशेर उपसली. निळ्या दीप्तीप्रमाणे त्या समशेरीचे पाते झळकले. 'स्वाडू ५५ नं !' त्याने समशेरीला उजवीकडे झोका दिला; मग डावीकडे दिला आणि अखेरीस आपल्या पुढ्यात ती खाली भाणली 'फौलावून हल्ला करा' (प्रिगरीने त्या मूक हुकुमाचा मनातल्या मनात अर्थ लावला) घोड्याच्या ताठरलेल्या कानांच्या किंचित वर त्याने ती समशेर पेलली.

'माले तय्यार ! समशेरी बाहेर ! एल्गार. मुरू !' अंमलदार गरजला आणि त्याने घोड्याला टाच दिली.

हजारो टापांच्या वेचत्या धडाक्याखाली धरणी मंदपणे विव्दलत होती. प्रिगरी बिनीच्या रांगेला होता. आपला आला तो 'तय्यार' पाविष्यात पेलतोय न पेलतोय एवढ्यात इतर घोड्यांच्या तडाखेबंद होलाळ्याने फेकला गेलेला त्याचा घोडा अचानक वेगाने दोडू लागला आणि भर वेगाने चौखूर उघडला. त्याच्यापुढे दोडणाऱ्या कमांडिंग अंमलदाराची आकृती बाबराच्या करड्या पांश्वं-भूमीवर खालीवर डचमळत होती. नांगरलेल्या जमिनीची त्रिकोणपट्टी अनिवार्यपणे त्याच्या अंगावर कोसळत होती. पहिल्या स्ववाडूनने उमळती कपित गर्जना केली. चौथ्या स्ववाडूनने ती तशीच उचलली घोड्यांच्या ताणलेल्या पोंटाला लागूनच धरणी विद्युत् वेगाने मागे झुझाटत होती. कानात गरजणाऱ्या कंकश शिट्ट्यातून प्रिगरीने दूरवरच्या गोळीबाराचा आवाज टिपला. पहिले काडतूम त्यांच्या माथ्यावरून उंच मुंसाटत आकाशाच्या आरस्पानी घुमट चिरीत गेले. आपल्या भात्याचा गरम दांडा प्रिगरीने कळ येई तो बगलेशी दाबून धरला होता. त्याच्या मूठी धामजलेल्या होत्या. उडत्या काडतुमांच्या शिट्ट्यांनी त्याला आपले मुंडके

घोड्याच्या भिजलेल्या गदंसीशी खालवर झुकवून घराचे लागत होते. त्यामूळे त्या जनावराच्या घामाचा उग्र दर्प त्याच्या नाकपुड्यात घुगत होता. दुबिणीच्या अंधूक काचेतून दिसावे तसे त्याला खंदकाचे पिंगट कांडाळे आणि गावाकडे पळत सुटलेले करड्या कोटातील सैनिक दिसले. सणकारत जाणाऱ्या काडतुसाचा पन्ना मशिनगनमधून कक्षाकावर अविव्रातपणे आदळत होता. त्याच्या पुड्यात आणि घोड्याच्या खुरांखाली आदळणाऱ्या काडतुसांनी धुळीच्या मुलामय पिळकाड्या काटत होत्या.

एल्गार सुरू होण्यापूर्वी प्रिगरीच्या ज्या 'भागाने' त्याच्या नसातील रक्ताला वेगाने धावडवले होते. तो 'भाग' त्याच्या अंतर्गामी पाषाणवत झाला होता, कानातील घणघणता नाद आणि डाव्या चौड्याची कळ ह्या खेरीज त्याला काहीही जाणवत नव्हते. भयाने खच्ची केलेली त्याची विचारशक्ती म्हणजे त्याच्या डोक्यात एक पिजलेला अवजड गोळा होता.

घोड्यावरून सर्वात आधी कोसळला तो कॉर्नेट लियाखोवस्की. प्रिगरीने माने दृष्टीक्षेप टाकला आणि त्याने जे पाहिले त्याची काचेवर हिरकणीने ओढावी अशी खूण त्याच्या स्मृतीवर ओढली गेली. कोसळलेल्या कॉर्नेटच्या अंगावरून झेप घेता घेता प्रोखोरच्या घोड्याने दात विचकले आणि तो अडमडला. प्रोखोर जिना-बाहेर भिरकावला गेला आणि थेट डोक्यावर आदळून मागाहून येणाऱ्या घोड्यांच्या टापाखाली चुरडला गेला. प्रिगरीला कोणतीही किकाळी ऐकू आली नाही, पण पिळवटलेले तोंड आणि खोबणीबाहेर उडी मारणारे वासरागत डोळे अशी त्याची मुद्रा पाहून त्याने एवढे जाणले की प्रोखोर अमानुष किकाळी ठोकीत असावा. इतरही कोसळले, घोडेही कोसळले, कक्षाकही कोसळले. वाऱ्याने डोळ्यात येणाऱ्या पाण्याच्या पापुद्र्यातून प्रिगरीने समोर राखून पाहिले. ऑस्ट्रियनसचा करड्या रंगातील खदखदता संमर्द खंदकातून धूम ठोकीत होता.

शिस्तबद्ध लोटाप्रमाणे खोड्यातून बाहेर उसळलेले स्वाइन आता विखरून त्याचे वेगवेगळे तुकडे आले होते. प्रिगरी ज्यांच्याबरोबर होता ते आघाडीचे स्वार जवळ जवळ खंदकापर्यंत पोचले होते. बाकीचे माने पडले होते.

डोळ्यापर्यंत टोपी ओढलेल्या एका उंच पांढऱ्या भुवयांच्या ऑस्ट्रियनने अगदी नेम घरून प्रिगरीवर मोठी चालवली. त्या काडतुसाच्या घघीने त्याचा माल होरपळला. आपली सर्व ताकद पणाला लावून लगाम खेचीत त्याने भाल्याचा प्रहार केला. तो प्रहार इतका दणकट होता की, निम्म्या डांड्यापर्यंत भाला ऑस्ट्रियनच्या देहात घुसला. भाला उपसून धेण्याची तातडी प्रिगरीला जमली

माही. हाताला बरबराता पेटका आल्याने त्याला जाणवले. तो ऑस्ट्रियन द्रुतका मागे झुकला की त्याच्या हाताभत न केलेल्या हनुवटीचे टोक तेवढे प्रिगरीला दिसू शकले. भात्याचा दावा गच्च आपळून त्याला तो नव्हाने ओरसाडीत होता. प्रिगरीने भाला टाकून दिला आणि आपल्या बधीर बोटानी समशेरीची पद चाचपडली.

मावाच्या रस्त्यात ऑस्ट्रियनची घुम टोकली. त्या मणवेशाच्या करड्या गाडीचा कशाकांचे घोडे पीछा करू लागले.

आपला भाला टाकून दिव्यानंतर पहिल्या अणी का कुणास ठाऊक पण प्रिगरीने आपला घोडा बळबला तेव्हा त्याला सार्जेंट मेजर बाजूने दोडत गेलेला दिसला. ओठ मुडपून त्याने दात बिचकले होते. समशेरीच्या पन्हुळीने प्रिगरीने घोड्याला तडाखा दिला, त्याबरोबर गर्दनीची कमान करून ते जनावर रस्त्यावर उघडले.

एक ऑस्ट्रियन एका बसीच्याच्या कटजनाजवळून धावत होता. त्याच्या हाती बंदुक नव्हती रोपी हातात घट्ट पकडून तो झांकाड्या खात पळत होता. त्याच्या खोपडीची मागची बाजू आणि फर्गोलाची भिजट गळपट्टी प्रिगरीने पाहिली. प्रिगरीने त्याला गाठला आणि अनेक उन्मादाने भडकून आपली समशेर त्याच्या माध्यावरून गरंजन फिरवली.

डाव्या हाताच्या कटजनाला जगदी चिकटून ऑस्ट्रियन धावत होता त्यामुळे त्याला कापून काढणे प्रिगरीला अडनडीचे झाले होते. पण जितावर झुकून आणि समशेर तिरपी धरून त्याने त्या माणसाच्या कानशीलावर प्रहार केला. न आरडता ऑस्ट्रियनने आपले हात जखमेवर दाबून धरले आणि कुपनाला पाठ देऊन तो गरंजन फिरला. लगाम खेचता खेचता प्रिगरी त्याच्या पुढून, दोडत गेला, परत मागे बळला आणि दुडव्या चालीने परत फिरला. भयाने बेडाबिडा झालेला ऑस्ट्रियनचा चौकोनी चेहरा अंतोब लोखंडागत काळाठिक्कर पडला होता. त्याचे हात दोन्ही बाजूला लोंबत होते आणि राखी रंग आलेले ओठ बरबरात होते. समशेरीने त्याच्या कानशीलावर तिरपा वार केला होता. आणि जामळट चिथीप्रमाणे मास त्याच्या गालावर लोंबत होते. रक्त त्याच्या मणवेशावर ओघळत होते. प्रिगरीची नजर ऑस्ट्रियनच्या भयभीत नजरेला भिडली. त्या माणसाचे मूढचे लटपटत होते. त्याच्या घशातून मुळणी केल्यासारखी गरगर आली. बोळे किलकिले करून प्रिगरीने समशेर सरंजन झाली आणि त्या प्रहाराने त्याच्या कावटीची दोन शकले झाली. आपले हात लाब करून तो

माणूस कोमळला. त्याची बिच्छूभ्रम कवटी रस्त्यावरील दगडावर धाडकन जाडळली, तो आवाज ऐकून प्रिगरीचा बोडा मागच्या पायावर उभा राहिला आणि जिकाळत त्याने प्रिगरीला रस्त्याच्या मधोमध आणले.

रस्त्यावर गोडीबाराचा चमामा ऐकू येत होता. फेसाळत्या तोंडाचा एक बोडा एका ठार झालेल्या कसाकासा येऊन प्रिगरीजवळून वीडत गेला. त्याचा एक पाय रिकिबीत अडकला होता आणि त्याचा बायाळ छिन्नबिछिन्न देह घोडा दगडधोंड्यावरून करफटत गेत होता. तुमानीवरचा तोंबडा पट्टा आणि डोंब्यावर पोचवयायत गोळा झालेला फाटलेला हिरवा कर्गोल एवढेच प्रिगरीला दिसले.

शिसे भरल्यासारखे आपले डोके जड झाल्याचे प्रिगरीला जाणवत होते. त्याने घोड्यावरून उडी घेतली आणि डोके यदगदा घुसळले. तिसऱ्या स्वभाडूनचे कसाक जवळून वीडत गेले. एका कर्गोलावर घालून एका बायाळ सैनिकाला बाजूने नेण्यात आले. ऑस्ट्रियन कॅप्ताच्या सोळवयाला दुडव्या चालीवर हाकलून नेण्यात येत होते. भाणसाचा डाट करडा काढत धावत होता. नाला ठोकलेले त्याचे बूट दगडावरून विषण्ण लडखडाट करीत होते. प्रिगरीला वाटले की तो बिक्कलरंगी एक श्लेष्ममय गोळाच आहे. आपल्या घोड्याचे लगाम सोडून देऊन तो त्याने झाटलेल्या ऑस्ट्रियन सैनिकाकडे गेला, कुसर केलेल्या लाठीच लोखंडी कंटाजना-जवळ तो जिथे कोमळला होता तिथेच पडला होता. त्याचे बाणेरडे तळवे भोक पायावेत असे पसरले होते. प्रिगरीने त्याच्या चेहऱ्याकडे नजर टाकली, त्या चेहऱ्यावर भिक्षा लोंबल्या होत्या. नारिरीक वेदनेने म्हणा किंवा विषण्ण गत-काळामुळे म्हणा पण त्या पिळवटलेल्या उग्र चेहऱ्यावर व्यथित भाव होते. तरीमुद्धा तो चेहरा लहानसा-पोरगेल्याच दिसत होता.

‘ ए तू ३ ! ’ एक अनोळखी कसाक अंमलदार रस्त्याच्या मधून घोडा पिटाळताना ओरडला.

त्या अंमलदाराच्या घुळघरल्या पांढऱ्या टोपीकडे प्रिगरीने नजर टाकली आणि अडखळत तो घोड्याकडे जाऊ लागला, लांछावरून प्रचंड बीजा घेतल्या. सारखा ती जड पावलांचे वेडावाकडा जात होता. एका अनाकलनीय भावनेने त्याचे अंतःकरण विदीर्ण करून टाकले होते. त्याने घोड्याचे कापडे हाती घेतले पण त्याचे जड पाऊल खूप वेळ त्याच्याने उचललेनाच !

आपल्या घरून कूच केल्यानंतर तातारस्की आणि आसपासच्या खेड्यातील कशाकांच्या पहिल्या राखीव फौजानी दुसरी रात्र एका लहानशा खेड्यात काढली. तातारस्कीच्या खालच्या आखरीतील सैनिकांनी वरच्या आखरीधामून आपला वेगळा गट बनवला. त्यामुळे पित्रो मेलिखोव, इवान तोमिलीन आणि इतरांना एका घरात बसती हुकूम देण्यात आला. कशाकांनी सायकानातून आणि चाक्रेवणी-तून उल्लेखिते पसरली आणि ते झोपायला पडूडले. झोपण्याबाधी त्यांचे डोबटचे धूम्रपान चालू होते. घराचा घनी एक उंच जरस्कार होता. तुर्की युद्धात त्याने फौजेत चाकरी केलेली होती. कशाकाशी तो बोलत बसला होता.

‘शिष्यामातो, म्हणजे तुम्ही लढाईवर निघालात म्हणायचं ?’

‘होय आजोबा ! लढाईवर निघालोय !’

‘ही काय तुर्की युद्धासारखी नसणार ! आता हत्यार वेगळी आहेत !’

‘तसंच सगळं असणार ! तेंबदल जतननाक ! तेव्हा जशी माणस मारीत तशीच आताही मारणार !’ तोमिलीन पुरपुरत म्हणाला, तो कुणावर रागावला होता ते कुणालाच काळले नाही.

‘हे बोलणं मूर्खपणाचाय पोरा ! आता युद्ध वेगळ्या प्रकारचं होणार !’

‘अर्थात वेगळ्या प्रकारचं होणार !’ फिएर्सोनियाने पुष्टी दिली आणि आज्ञेने जोर्झ देऊन त्याने नखाची चट्ट्याचे थोटूक विझवले.

‘आम्ही थोडी हाणामारी करू !’ पित्रो मेलिखोवने जोर्झ दिली आणि तोंडावर कुसाची निशाणी करून डोक्यावर फर्गल ओढून घेतला.

‘लिकानु, तुम्हाला एक गोष्ट सांगतो ! सनाधामून सांगतो ! मी काय म्हणतो ते नीट ध्यानात ठेवा !’

डोक्यावरचा फर्गल बाजूला करून पित्रो एवू लागला.

म्हातारा म्हणाला, ‘हे लक्षात ठेवा ! ह्या जीवघेण्या लढाईतून जर जिवंत आणि हातीपायी धड परतायचं असेल तर माणूसकीचा कायदा तुम्ही पाळलाच पाहिजे !’

‘कोणता?’ काहेला शीपलेल्या स्तिवान आस्तासोवते अविश्वासाने विमत करीत विचारले. युद्धाची बाती कानावर आल्या दिवसापासून तो परत हसुबिसू लागला होता. युद्धाची त्याला ओड लागली होती आणि सगळ्यांची चिंता आणि दुःख त्यामुळे त्याच्या स्वतःच्या दुःख-चितेवर खपली धरली होती.

‘कागदा हा असा— दुसऱ्या माणसाची चीजवस्तू घेऊ नका! हे एक! देवाला जसे तुम्ही भिता तसेच कोणत्याई बाईवर हात टाकू नका हे दुसरे!’ आणि तुम्हाला काही खास प्रार्थनाही ठाऊक असायला हव्यात!

कसाक उठून बसले आणि सगळे एकदम बोलू लागले.

‘दुसऱ्याची घेण्याऐवजी आमचीच चीजवस्तू आपणा संभज जायत!’

‘आणि बाईच्या अंगावर का हात टाकू नका? जवरी तुम्ही करू शकत नाय. पण समजा तीच राजी अवधी तर?’

बाईशिवाय राहण कठीणच!’

‘पेज लावतो!’

‘बर! प्रार्थनेच काय?’

‘त्याच्यावर म्हत्वावाने करारीपणाने नजर रोखली आणि उत्तर दिले. ‘बाईला तुमी हात लावता कामा नये! चकूनमुड्डा नाही! स्वतःवर ताबा ठेवला नाही तर डोकं समवाळ! नाहीतर धायाळ बह्वाळ! मग बाईट बाटेल! पण मग फार उशीर झालेला असेल!’

‘मी तुम्हाला प्रार्थना मागतो. तुकी युद्धात मी जेवढेपर्यंत होती. मरण दुर्लभीसारखं पाठीला लागलं होतं पण महीमजामत परत आली तो ह्या प्रार्थनेमुळे!’

ती उठून दुसऱ्या खोलीत गेली. देवपुतळ्याखाली त्याने बायकराबायरक कोली आणि एक जीर्ण बिटलेला कागदाचा मुकडा घेऊन तो परतला.

‘आता उठा! आणि ह्या पिहून घ्या!’ त्याने फर्मावले.

‘उद्या कोबड्याची बांग झाली रे झाली की तुमचा मुककाम हुलजार! हाय ना?’

त्याने ती कागद मेजावर पसरला आणि तिथेच ठेवून दिला. पहिल्या प्रथम ठठला तो आनिकुदाका. बरबरात्या दिव्याने पडलेल्या त्याच्या सावळ्या नितळ गुलजार चेहऱ्यावर नाचत होत्या. स्तिवान मोडून बाकी सर्वांनी बसून त्या प्रार्थना उतरवून घेतल्या. आनिकुदाकाने आपल्या कागदाची सुरमळी कळत ती छातीवर

लटकणाऱ्या कुसाच्या दोऱ्याला बांधून टाकली. स्मितपान त्याची टर उडवीत म्हणाला,

‘उवाना चांगलं बीळ केलंस ! कुसाची ऊब पुरेशी नव्हती वाटतं ?’

‘पोरा, तुम्हा एक विद्वान नसेल तर जीव आदर !’ म्हाताऱ्याने त्याला तंबी दिली. ‘दुसऱ्याच्या वाटेत अडथळा आणू नको ! आणि श्रद्धेची टिंगल करू नको ! ते पाप आहे !’

स्मितपानने स्मित केले आणि गप्प होऊन गेला. आपला संकोच आवरीत आनिकुसकाने म्हाताऱ्याला विचारले,

‘ह्या प्रार्थनेत घनुष्यावाणाबद्दलाय. ते कशासाठी ?’

‘ही ‘हत्याराविरुद्धची प्रार्थना’ आपल्या काळातली नाही माझ्या आजोवाला ही त्याच्या आजोवाकडून मिळाली. त्याच्याही आधी ती करीत असतील. पूर्वीच्या काळी कोंत आणि .. घेऊन लढाईला जात.

कमाकानी ज्याला जी आवडली ती ती प्रार्थना लिहून घेतली.

हत्याराविरुद्ध प्रार्थना

देव आम्हाला आशिर्वाद देवो. पर्वतावर एकाचा थोड्याप्रमाणे एक पांढरी शिळा आहे. ह्या शिळेत पाणी ज्या प्रमाणे शिऊ शकत नाही त्याचप्रमाणे देवाचा बंदा असणाऱ्या माझ्या शरीरात किंवा माझ्या साथीदाराच्या शरीरात किंवा माझ्या थोड्याच्या शरीरात काढनूस आणि वाण न शिरो. ऐरणीवरून हातोडा ज्याप्रमाणे मागे उशी घेतो त्याप्रमाणे काढनूस माझ्यापासून परत मागे उशी घेवो. जात्याचा पेड ज्याप्रमाणे फिरतो त्याप्रमाणे वाण फिरा आणि मला स्पर्श न करो. सूर्य आणि चंद्र ज्याप्रमाणे तेजस्वी आहेत त्याप्रमाणेच मी ईश्वराचा बंदा, बलबंद होवो. ह्या पर्वताच्यामागे एक कोट आहे. ह्या कोटाला मी टाळे लावीन आणि त्याची किल्ली समुद्रात फेकून देईन. आस्तोर नावाच्या पांढऱ्या शिळेकाली मी ती ठेवून देईन. म्हणजे जादूटोणे, करणाराना चेटकिणीना, महुंतांना किंवा जोमिणीना ती दिसू शकणार नाही. सागराचे पाणी ज्याप्रमाणे वाहून जात नाही आणि रेतीचे पिवळे कण ज्याप्रमाणे गिनता येत नाहीत त्याचप्रमाणे देवाचा बंदा असलेल्या मला कोणतीही इजा न होवो. पिता, पुत्र आणि पवित्र आत्म्याची शपथ. आमेन.

लढाईतील प्रार्थना

एक महासागर आहे आणि ह्या महासागरात एक पांढरी शिळा आहे. त्या

शिळेर प्रचंड उंचीचा शिळा पुरुष आहे. पुर्वेपासून पश्चिमेपर्यंत, घरतीपासून अस्मानापर्यंत देवाचा बंदा असलेल्या मला आणि माझ्या साथीदारांना शिळेंने आकून टाक. लखलखीत तुलवार आणि समशेरीपासून, पोलादी पायांपासून आणि नामल्या कोतापासून, पाणी दिलेल्या आणि न दिलेल्या खजिरापासून, मुऱ्यापासून आणि कुऱ्हाडीपासून, तोफेच्या आग्नेयापासून, शिशांच्या गोळ्यांपासून आणि जीवघेण्या शस्त्रांपासून, गरूड, हंस, कादंब, कौब आणि डोंबकावळ्याची पिसे लावलेल्या सर्व तिरांपासून, तुक, किमीयनस्, अस्त्रियन तातार, लिथुआनियन, जर्मन आणि कालमिकीबरीबरीच्या भवं लढ्यातून माझे रक्षण कर. पवित्र बापानो आणि स्वर्गीय शक्तीनो, देवाचा बंदा असलेल्या माझे रक्षण करा. आमेन.

हल्ल्याच्या वेळची प्रार्थना

सर्वश्रेष्ठ नियत्या, देवाच्या पवित्र माते आणि आमच्या प्रभू येशूख्रिस्ता, प्रभो, लढाईत प्रवेश करणाऱ्या तुझ्या सेवकाला आणि माझ्याबरोबर असलेल्या माझ्या साथीदारांना आशीर्वाद दे. त्यांच्यावर तुमाचे आवरण घाल, तुझ्या स्वर्गीय पक्ष्मरी गारने त्यांचे रक्षण कर. सालोनिकाच्या पवित्र दिमित्री देवाचा बंदा असलेल्या माझे आणि माझ्या साथीदारांचे आममंतापासून रक्षण कर. हुष्ट माणसाची गोळा लागू देऊ नको. कोर्याने विदीर्ण होऊ देऊ नकोस. परमूचा आघात होऊ देऊ नकोस. कुऱ्याडीच्या दांड्याने प्रहार होऊ देऊ नकोस, कुऱ्हाडीने चिरफाळ होऊ देऊ नकोस. समशेरीने तोडला जाऊ किंवा विदीर्ण होऊ देऊ नकोस. मुऱ्याने भोसकला किंवा काटला जाऊ देऊ नकोस (म्हाताऱ्याकडून किंवा तरण्याकडून, पिण्याकडून किंवा काळघाकडून, पालडघाकडून किंवा जादूटोणेवाल्याकडून किंवा छूः मंतरवाल्याकडून) देवाचा बंदा असलेल्या, पोरक्या झालेल्या आणि न्यायनिवाडा झालेल्या माझ्यापुढे सर्व काही आहे. समुद्रात, महासागरात, बूयान बेटावर एक लोहखांब उभा आहे. त्या खांबावर लोहदंडावर बिसावलेला एक लोहपुरुष आहे आणि तो लोह, पोलाद, शिसे, जस्त आणि वज्राच्या सर्व प्रकारांना आज्ञा करतो; 'देवाच्या बंदांपासून, माझ्या साथीदारांपासून आणि घोड्यापासून लोहा निघून जा घरणीमातेच्या पोटात जा. तीर जमलत जाबोत. पिसे माता पक्षिणांजडे जाबोत आणि खळ माशांकडे जावी.' पोलादापासून, काडतुसापासून आणि तोफेचा भडिमार आणि गोळ्यापासून, कोता आणि मुऱ्यापासून सौनेरी ढालीने माझे, देवाच्या बंदाचे रक्षण कर. चिलखतातून माझा डेह बलिष्ट होवो. आमेन.

आशीर्वाद देताना त्याच्या आयाती ज्या देव पुतळ्या दिल्या होत्या आणि जन्मदात्या मातीच्या ज्या घुरचूड्या बांधून दिल्या होत्या त्याला ह्या प्रार्थना बांधून कक्षाकांनी त्या सदस्यांवाली लपवून ठेवल्या. पण ज्याच्या जवळ प्रार्थना होत्या आणि ज्याच्याजवळ त्या नव्हत्या त्या सर्वांना मरण मात्र सारखेच आले. युद्धाच्या लालबुंद ज्वाळा जेथे नाचत होत्या आणि ज्या मातीवर कक्षाकांच्या घोड्यांच्या टापा उमटल्या होत्या त्या मालीनिया, पुर्व प्रशिया, कारापाधिअन प्रदेशात आणि रूमेनियातील शेतातून त्यांचे मुडवे कुजून चालले होते !

७.

व्येशेनस्कायामुद्धा हातच्या वरच्या खोऱ्यातील खेड्यातील कक्षाकांची भरती नेहमी अकराव्या आणि बाराव्या कक्षाक रेजिमेंटातून आणि आतामानच्या हजुराती पथकातून होत असे. पण काही कारणाने १९१४ ची दाखिली तिसऱ्या डॉन कक्षाक रेजिमेंटमध्ये करण्यात आली. ह्या रेजिमेंटमध्ये मुख्यत्वेकरून उस्त-मिदवेदित्स्काया गावातील कक्षाक होते. अशा तऱ्हेने भरती केलेल्यात मितका कोर्शोव होता.

तिसऱ्या रिसाला दिव्हिजनच्या काही पथकाबरोबर तिसऱ्या डॉन कक्षाक रेजिमेंटचे ठाणे विल्लनो येथे होते. जून महिन्यात एक दिवस निरनिराळे स्क्वाड्रनम् शहरातून खेडेगावातील कुरणात घोडी चरवायला गेले

दिवस सुस्त पण उबदार होता तरंगत्या वगानी आभाळात कळप करून सूर्यबिंब झाकून टाकले होते. रेजिमेंट कुचाच्या पहळीत दौडत होते. पहळीच्या आघाडीला रेजिमेंटचा बॅंड दणाणत होता. हलक्या उन्हाळी टोप्या घातलेले आणि कवायती गणवेश चढवलेले अंमलदार घोड्यावर बसून घोळक्याने मागच्या बाजूने येत होते. त्यांच्या डोक्यावर सिगरेटचा धूर तरंगत होता.

रस्त्याच्या दुतर्फा शेतकरी आणि रंगीबेरंगी कपडे केलेली त्यांची बायका-मंडळी गवत कापीत होती. अंगावरून जाणाऱ्या कक्षाकांच्या पहळीकडे कपाळावर आडवा हात घरून ते बघत होते. उकाड्यात घोडी घामाने डबडबली होती.

पिवळसर फेस त्याच्या तंगड्यात दिसत होता आणि आग्नेयकडून येणारी हुलकी झटकून त्यांना निवडत नव्हती. उलट त्यांची बाकाळती गदमद वाढवीत होती.

निम्म्या वाटेवर ते गेले अगतील आणि एक लहानसे खेडे फारसे दूर पाहिले नसेल एवढ्यात एक बरिस बयाचे शिगरू कुपाटीमागून दुडाण चालीने आले आणि घोड्यांची ती प्रचंड दाटी पाहून खिकाळत आणि उसळधा घेत पाचव्या स्ववाहुनपुढे आले. त्याची कंसाळ कवळीशेप एका अंगावर चळवळत होती आणि त्याच्या सुबक सुभ्यावरील घूळ गुडबलेल्या गवतात उघळत होती. उसळधा घेत ते पहिल्या जुमल्याकडे गेले आणि आपले प्रोथ त्याने त्या सार्जंट-मेजरच्या घोड्याच्या कप्यात आचरटासारखे गुपसले. तो घोडा अडछळला पण त्या शिगराची कीव करून त्याने टापर मात्र हाणली नाही.

‘हट् ए बाजूला पागल !’ चाबूक लाचवीत सार्जंट मेजर ओरडला. पण ते शिगरू इतके स्नेहाळ आणि निःसंकोच दिसत होते की इतर कक्षाक हसू लागले. मग काहीतरी अनपेक्षित घडले. कतारीतून धट्टपणे ते शिगरू आत घुसले. त्यामुळे पळतून मोडून गेले आणि त्यांची रचना विस्कळीत झाली. घोडी अडली आणि स्वारांना ती जुमानीत नाहीशी झाली. त्याच्यामधून रेटत जात शिगराने शेजाऱ्या घोड्याला चाब्याचा प्रयत्न केला.

स्ववाहुन कमांडर तेथे घोडा फेकीत आला.

‘काय चाललय इथं ?’

घोडी खिकाळत त्या ताण्या गैरसावध शिगराकडे तिरप्या नजरेने बघत होती आणि हसणारे कक्षाक आपल्या चाब्यांनी त्याला पिटाळून लावण्याचे प्रयत्न करीत होते. मागचे पुढच्यांना येऊन भिडले होते आणि जुमल्यात पुरता गोंधळ उडून गेला होता. पहाळीच्या मागून निडलेला जुमलेदार घोडा फेकीत येताना दिसत होता.

‘काय प्रकाराय हा ?’ गर्दीत घोडा चालीत स्ववाहुन कमांडर मरजला.

‘शिगरू आहे-!’

‘आमच्यामधेच ते गुमलय-’

‘तुमच्यानं हाकलता नाय येत तो सैतान ?’

‘लगाव चाबूक त्याला. काय लाड करू नका त्याचे.’

खुळ्यागत हसणारे कक्षाक आपल्या चेकाळलेल्या अनाबराबर मोड आवळण्याचा प्रयत्न करीत होते.

‘सार्जेंट-मेजर-! स्वबाहुन कर्माडर, काय साला प्रकार चाललाय ? जुमले दिसतीत लावा. आपजन्मी कधी हे अमल ऐकलं नाय.’

स्वबाहुन कर्माडर त्या तोंडछापासून बाजूला झाला आणि त्याच्या घोड्याचे मागचे पाय रस्त्याच्या कडेला अमणाच्या खळगात घसरले. त्याने घोड्याला दोन्ही मारल्या आणि ते जनावर धडपडत एका बांधावर चढले. तिथे सगळीकडे चाक-ताच्या जातीची वनस्पती आणि पिक्लघाडेची माजलेल्या होत्या. दूर अंतरावर अंमलदारांचा थवा बांबलेला होता. लेफ्टनंट कर्नल डोके मागे फेकून डेक्क्यासुम पाणी पीत होता. पितृप्रेमाने डेक्क्यामारला त्याने खोगिराच्या मुठीवर एक हात टेकला होता.

सार्जेंट मेजरने जुमला तोंडला आणि चिडून शिब्या धालीत त्या शिगराला रस्त्यावरून पिटाळून लावले. जुमला परत सफ्यावर उभा राहिला. शिगरू हुसकावून लावण्यासाठी रिकिबीवर उभा राहून त्याच्यामागे दोडणाच्या सार्जेंट मेजरला दोडणे नेत्रद्वय न्याहाळू लागले. पण ते शिगरू मध्येच थांबायचे आणि सार्जेंट मेजरच्या उंचाफेर घोड्याला लगटू लागायचे आणि मध्येच हुंदडत दूर पळून जायचे. त्यामुळे सार्जेंट मेजरचा एकही तडाखा त्याच्या अंगावर बसेना. बसलाच तर तो त्याच्या कुऱ्यासारख्या शेपटीवर बसे. त्या तडाक्यापुरती ती शेपटी खाली पडे पण दुसऱ्याच क्षणी उभारी घेऊन वाऱ्यावर धीटपणे नाचू लागे. अंमलदारमुद्दा सगळे स्वबाहुन हसू लागले. कॅप्टनच्या उदाम चेहऱ्यावरही स्मिताची थक मुरकुती उमटल्यागत झाली.

आघाडीच्या जुमल्यात तिसऱ्या ओळीत मितका कोर्नुनोव घोड्यावरून चालला होता. डॉनबरील गावातील मिखाईल इवानकोव आणि कुसमा कुचकोव त्याच्याबरोबर होते. रुंद खांदी आणि चेहरेपट्टीचा इवानकोव गप्प होता. किंचित माताचे वण असलेला मोल खांधाचा कुचकोव हा कझाक (त्याला सगळे उंट म्हणायचे) मितकाचे सतत उणेदुणे काढीत होता. कुचकोव ‘जून’ कझाक होता. म्हणजे असे की त्याच्या चाकरीचे हे शेवटचे वर्ष होते. रेजिमेंटच्या अलिखित कायद्यानुसार इतर ‘जून’ कझाकांबरोबर तोही पोरनेल्या कझाकांचा पिच्छा पुरवण्याचा, त्यांना हुकूम फर्मावण्याचा आणि एवढ्या तेवढ्या चुकीवरून त्यांना ‘फटके’ देण्याचा आपला हक्क उगवून घेत होता. तेरा साली भरती झालेल्या कझाकांना तेरा ‘फटक्यांची’ शिक्षा आणि चौदा साली भरती झालेल्यांना चौदा ‘फटक्यांची’ शिक्षा प्रस्थापित होती. ह्या पद्धतीला सार्जेंट आणि अंमलदार ह्या सवयीवर प्रोत्साहन देत की त्यामुळे कझाकात केवळ हुद्याबद्दलच नव्हे तर वयाबद्दलही आदर रजतो !

कृष्णकोबला नुकतेच 'कारपोरल' करण्यात आले होते. एखाद्या पांखराप्रमाणे तो जिनात पोच काढून बसला होता. एका फुगीर करड्या ठगाकडे किलकिल्या नजरेने बघत आणि स्वघाटून कमीडर कॅप्टन पोपोवच्या उक्थाराची तबकल करीत त्याने मितकाला विचारले,

'ए... कोर्शुनोव अँच् मला सॅग की आपल्या स्वघाटून कॅम-आ-न्-डरच नेच कैय ?'

हट्टीपणा आणि आभाधारकतेची नाबड ह्याबद्दल बारंबार फटवयाची जंब घेतलेल्या मितकाने लोढाबर मोठा आदरभाव आणून म्हटले,

'कॅप्टन पोपोव, श्रीयुत बुजुर्ग कझाक !'

'कैय ?'

'कॅप्टन पोपोव, श्रीयुत बुजुर्ग कझाक !'

'मॅला ते नॅक्कोव ! तू मॅला हे माग की अप्पण कॅझक त्याला आपल्या गुपत्यात कैय म्हणीतो ?'

इवानकोवने मितकाला मावघगिरीचा डोळा घातला आणि रेंद हास्य केले. मितकाने आजूबाजूला नजर टाकली. कॅप्टन मागून बोडघावरून येत असलेला त्याने पाहिला.

'हॅ ! सॅग ? सॅग सॅग !'

'त्याला कॅप्टन पोपोव म्हणतात, श्रीयुत बुजुर्ग कझाक !'

'क्यॅवदा फटके तुलें ! सॅग ए, ए रेडिव्या !'

'मला माहीत नाय, श्रीयुत बुजुर्ग कझाक !'

'तळावर आपण परत गेलो की, तुझी पट्ट्याखाली चामडी लोखवलो ! माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दे !' आपल्या नेहमीच्या आवाजात कथूचकोव म्हणाला.

'मला माहीत नाय.'

'त्याला आपण काय म्हणीतो ते तुला माहीत नाय काय रे भडविच्या !'

मागून येणारा कॅप्टनच्या बोडघाच्या टापाचा अस्पष्ट आवाज मितकाने ऐकला आणि तो गप्प बसला.

'हे मम ?' कथूचकोवने डोळे रागाने आकुंचित केले.

पिळाडीच्या रोंगातून दबलेली घुसखुस फुटली. कझासाठी ते हसणे होते हे त समजून आणि आपल्यालाच कझाक हुंस्ततायत असे वाटून कथूचकोव ओकसला.

'जपून कोर्शुनोव ! तळाकडे परतलो की तुला ठेवणीतले पक्षस लगावतो !'

मितकाने शरणागती दिल्यामारखे खांदे उचवले.

‘काळा कादंब !’

‘अरम !’

‘कधू उचको उच !’ पाठीमागून एक आवाज आला.

‘श्रीयुत बुजुगं कक्षाक’ जीतावर बसल्या बसल्या दचकला आणि एकदम सावधानच्या पवित्र्यात ताठ झाला.

‘कॅसले चॅले चॅल्लेस बॅडमॅश ?’ कधुचकोवच्या घोड्याला घोडा भिडवीत कॅप्टन गरजला. ‘ह्या कॅसॅक पोराला क्ये शिकवतोय ?’

कधुचकोवने पापण्याची उघडझाप केली. लाजेने त्याचा चेहरा काळानिळा पडला. पिछाडीच्या रांगातून हमण्याचे आवाज येत होते.

‘गेल्या वर्षी कुणाला धडा शिकवले होता ? हे नवल कुणावर लाडून घेतले होते मी ?’ आपल्या करंगळीचे लांब लोखण नव्हे कधुचकोवच्या तोंडाजवळ आणित कॅप्टनने विचारले, ‘पॅरत हे माझ्या कातावर येता कॅसा नय ! ससजल्लेस मॅदा ?’

‘जी हुजुर !’

कॅप्टन पहाळीतून बाहेर पडला आणि त्याने स्ववाडूनला पुढे जाऊ दिले.

चीघे आणि पाचवे स्ववाडून दुडव्या चालीने पुढे गेले.

‘स्ववाडून ! चॅरगाम चॅली !’

कधुचकोवने आपल्या सांध्यावरील फिती नीट केल्या आणि कॅप्टनच्या परत जाणाऱ्या आकृतीकडे दुष्टीक्षेप टाकला. आपला भाला नीट सावरीत त्याने कॅप्टनने मान हलवून म्हटले,

‘हे म्हातारडं कादंब सालं फुटनं टपकलं ?’

हसून हसून घाम फुटलेल्या हवानकोवने त्याला सांगितले,

‘आपल्या मागूनच तो येत होता ! त्यानं सगळं एकलं तू काय बालत असशील ते त्यानं ओळखलं असावं !’

‘तू मला डोळा घालायला हवा होतास, चुत्या !’

‘डोळा घालायला हवा होता ?’

‘नको होता असं म्हणणाय काय ? तुला ठेवणीतले चीदा !’

मुक्कामाला पोचल्यावर स्ववाडूनने रेजिमेंटची वाटणी त्या प्रदेशातील निरनिराळ्या वाड्यातून केली. दिवसा कक्षाक जमीनदारासाठी नलोवरची आणि कुरणातील गवताची कापणी करीत. त्याता नेमून दिलेल्या मोह्दळीत आपले घोडे ते रात्री बरायला सोडीत आणि झगामी पेटवून पत्ते खेळत, चकाट्या पिटीत चट्टे ओडीत बसत. सहात्या स्ववाडूनला एका पोलीस जमीनदाराच्या घरासत बाडीवर वस्ती हुकूम मिळालेला होता. अंमलदार घरात राहत, पत्ते खेळत नशापाणी करीत

आणि कारभान्याच्या पोरोकडे लक्ष पुरवीत. घरापासून मेल सक्ता मेल अंतरावर कक्षाकानी आपल्या राहुट्या उभारल्या होत्या. रोज सकाळी कारभारी द्रोक्षकीत बसून त्याच्या तळावर जायचा. हा तुडिलतनु सज्जन माणूस द्रोक्षकीतून बाहेर पडायच्या आणि आपली सकचकीत डापणाची पांढरी टोपी हालवून कक्षाकाने स्वागत करायचा.

‘साहेब, आमच्याबरोबर गवत कापायला या ! तुमची चरबी झडेल जरा !’ कक्षाकानी त्याला हाक मारून बोलावले. कारभान्याने मंद स्मित केले. आपल्या हात समालाने टक्कल पुगले आणि गवत कापण्याचा दुसरा भाग दाखवून देण्यासाठी तो मारजेट-मेजरबरोबर निघून गेला.

मध्यान्होला न्याहारी आली. कक्षाकानी हाततोड घुसले आणि ते जेवायला गेले.

न बालता त्यांनी जेवण केले. पण जेवण झाल्यानंतर उरलेल्या वेळात नभापण्याचा हा अभाव भरून काढला.

‘इथलं गवत भिकार बाणाचंय ! आपल्या माळरानाची तोंड नाव त्याला.’

‘भिकार असलं तरी ते ही पुरेसं नाय.’

‘कवडी फोकसुदा काय नाय.’

‘तिकडं घराकडं गवत कापणी आतापर्यंत संपली असलं.’

‘आपणपण लौकरच संपवू. काल प्रतिपदा होती ! पाऊस पडल !’

‘ते ‘पोल’ म्हणजे दरिद्री म्हातारे आहे ! एवढ्या आपल्या कण्टामाठी एक वाटली जायला हवी होती खरं तर !’

‘हां हा ! स्वतःसाठी गिरजाघरात वाटली जोरायला कमी नाव करायचा.’

‘पाहिलंत पोरानुं कसं होतं ? माणसाजवळ जेवई जास्त असेल तेवढा जास्त त्याला लोम मुटतो !’

‘भारला विचार त्याबद्दल !’

‘मालकाची पोर कुणी पाहिलेय ?’

‘तिचं काय ?’

‘लवंडीच्या अंगावर गच्च मास आहे !’

‘माजवलेली मेढीच !’

‘हाय हाय- !’

‘चट्टामट्टा करला असता !’

टोप- १) बघीसारखी घोडामाडी.

‘खरं खोटं आपल्याला माहीत नाय, पण शाही घराण्यातून तिला मागण्या आल्यात म्हणे !’

‘विच्यारसारखा रसाळ माल अलवत्या गलबत्याच्या हाती लागतोय होय ?’

‘पोरानु, मी एक अफवा ऐकलेय ! लोकरच आपली शाही फौजपाहणी होणार आहे !’

‘मी काय म्हणीतलं ? रिकामा म्हाथी न्...’

‘अरे सोडून दे नं तारास !’

‘तुम्ही बिडी काढ ना लेका !’

‘तू सात्या लाटचा मंगाराम ! गिरजाप्रदाच्या दारात बसणाऱ्या भिकाऱ्या सारखा तुझा हात लांबोडा आहे !’

‘बघारे पोरानु, फेदोतच्या तोंडात नुसतीच आग आहे खेचायला घुराचा पत्त्याच नाय !’

‘राखुंडी होईस्तो फुंकलेय त्यानं,’

‘परत बघ गड्या ! बाईसारखं रसरसलंय !’

आपल्या पोटावर पालथे पडून ते चुट्टा ओढोत होते. त्यांच्या उघड्या पाठी उन्हात खरपूस भाजलेल्या होत्या. शेताच्या कोपऱ्यात पाच ‘जून’ कक्षाक एका तक्तीन रंगवटाला प्रश्न विचारीत होते.

‘कुठचा रे तू ?’

‘बेलानुस्कायाचा,’

‘मिठाच्या खाणी आहेत तिथला ? आ ?’

‘होय कार्पोरल !’

‘तुमच्याकडे मिठाच्या गोण्या कशा रे आणतात ?’

जवळच ऋषुचकोंव चारजजाम्यावर पडून आळसटत्यासारखा आपल्या टिचमर मिशाना पीळ भरत होता.

‘घोड्याच्या गाडघानी !’

‘आणखी कशानं ?’

‘बैलगाडीनं कारपोरल,’

‘आणि क्रिमियाहून मासळी कशी आणतात रे ? तुला ठाऊकय का ? एका जातीचे पाठीवर कुबड असलेले बैल डंटकटारा खातात ! त्यांना काय रे म्हणतात ?’

‘उंट !’

‘हाः हाः हाः !’

कपुचनीय मुस्तपणे उठला आणि त्या अपराधी रंगकटाकडे चालत गेला. आपल्या उंटाभारच्या खांद्यांना त्याने पोक काढले होते. थोराड गळघाटी असणारी आपली केशरी काळसर मान त्याने उचावली होती.

'हो ओणवा !' आपला पट्टा काढून घेत जाता जाता त्याने कर्मावळे. मून महिन्याच्या उकड्याचा मायकाळी कक्षाक अमरीभोजनी माणे म्हणत होते.

'कक्षाक दूरच्या गेला मूलखाकड

खड्या रानावर फेकीत घोडं

कायम ठेवून माय खेडं

परत यायला पुन्हा न दकडं'

लोखदार मध्यमाच्या स्वरात शोकातं हुंदका होता. तर खत्रीपून तगाड मूलामय दुल प्रकटले होते.

मध्यमाने शोकाची तीव्र पट्टी आता गाठली होती.

'त्याची होती कक्षाक नवरी मध्या नवतीची उषा

उरी फोल हो घेऊन आशा निरक्षी उत्तर दिसा

साज सकाळी घाट पाहते येईल साजण बरी

कक्षाक दिलवर कधी न माझा जाईल सोडून दुरी'

अनेक आवाजानी माण्याचा भरणा केला आणि बरी बतवलेल्या 'बीअर' प्रमाणे ते समृद्ध झाले आणि भिन्नू लागले.

कडे पठारा पल्याड तेथे घुमताली बावळे

घरणी मोठून बर्फाली तडतडुनी तळमळे

देवदार फिर राने शुक्ती खिन्नपणे तेवली

कक्षाक हाडे पडली, वरती हिमचादर ओडली'

कक्षाकाची माधी कहाणी आवाज सांगत होते आणि एप्रिल महिन्यातील पाचळत्या घरणीवरील आकाशात चंडोलाने भरारी घ्यावी त्याप्रमाणे आपल्या कंठित स्वरांनी मध्यमाने ती कहाणी पेलली होती.

मरणादारी कक्षाक पडला ज्योत विझत चालली

काकुळतीने परी अर्जवे करितो शेवटली

बडग्यावरती माझ्या बांधा मान एक चौथरा

बरी वृक्ष अन् गावाकडला डाळो घबल फुलोरा.'

दुसऱ्या एका शहरीजवळचा गट लहान होता आणि तो माण्याचा मूर वेगळा होता.

'त्या खंबळून गेल्या पेल्या आझोव दरियातून
गलबते चालली डॉन प्रवाहावरून
देशाला आपुल्या आला हो परतून
अहो दादा आला तरणा आतामान'

दुसरीकडे स्ववाडूनचा कपेकरी धूराने खोकत गोष्टीचे चन्हाट वळत होता. एकाच चित्ताने कक्षाक ऐकत होते. दूष्टाने रचलेल्या कारस्थानातून कथानाक शिताफीने निसटायचा तेव्हाच एकादा हात बूटाच्या पायावर थापटी मारताना झगरीच्या उजेडात शुभ्र चमकायचा किंवा जाड धूरग्रस्त आवाजात कुणीतरी आनंदाने दाद दिल्याचा कंठस्वर उमटायचा.

'काय गोष्ट!'

मग कपेकान्याचा ओघवता अक्षंडित सूर चालू रहायचा.

खेड्यातील मुक्कामावर त्या रेजिमेंटचे आगमन झाल्यानंतर एका आठवड्याने स्ववाडून कमांडरने लोहाराला आणि सार्जंट मेजरला बोलावून घेतले. 'घोड्यांची हूलत कॅड्याय?'

'तशी वार्डेट नाही हुजुर. ठणठणीतत ते. सगळ्यांच्या चोळवटल्या पाठींना खरारे झालेत. मुघारतायत ते.'

कॅप्टनला ज्यामुळे टोपण नाव मिळालं होतं त्या आपल्या काळ्या मिशाना त्याने पोळ भरला आणि कर्कश आवाजात तो म्हणाला, 'सगळ्या रिकिवी आणि तज्याना कॅल्हर्डी देण्याचा रेजिमेंट कमांडरने हुकूम सोडलेंय ! रेजिमेंटची शंही पाहणी अहायच्येय. जिनबंदी जैरबंद सगळा जॅमानिमा झळकल असा लखलखात करा. कक्षाकाना पाहून डोळ्यांना खुषी झली पॅंहिजे. केव्हा होईल तयारी?'

सार्जंट मेजरने लोहाराकडे पाहिले. लोहाराने सार्जंट मेजरकडे पाहिले. मग दोघांनी मिळून कॅप्टनकडे पाहिले. सार्जंटमेजरने सूचना मांडली,

'रविवार ठरवला तर चालेल का हुजुर?' असे विचारून त्याने आपल्या तंबाखूग्रस्त भिशीच्या टोकाला आदबीने स्पर्श केला.

'रेंव्वारी होईल हे लक्षात ठेव !' कॅप्टनने धमकावून सांगितले आणि त्या दोघांनाही तैथून हाकलून दिले.

'पाहणी'ची तयारी त्याच दिवशी सुरू झाली. स्ववाडूनच्या लोहाराचा मुलगा आणि स्वतः उत्तम लोहार असणाऱ्या इवानकोवने रिकिवी आणि ताज्याना कॅल्हर्डी देण्यात मदत केली. कक्षाकानी घोड्याचा दलसिंघार केला. लगाम स्वच्छ केले. कायदे, जेरबंद आणि जिनबंदीचे पत्र्याचे इतर भाग बायबिटीने घासून पुसून

लव्हा केले. आठवडाअखेर रेजिमेंट नवीन बीस कोपेकच्या नाण्यासारखे झळकू लागले. धोड्याच्या नालबंदीपासून ते कक्षाकांच्या ब्रेझ्यापर्यंत लव्हाकीने सगळा चक्कचाट दिवू लागला. शनिवारी रेजिमेंट कमांडरने रेजिमेंटची तपासणी केली आणि अंमलदाराचे आणि कक्षाकाचे त्यांच्या सळमळीच्या तयारीबद्दल आणि त्यांच्या फौजेबाज रूपरंगाबद्दल भाभार मानले.

जुलै महिन्यातील दिवसाचा अस्मानी घागा रिळावर गुंडाळला जात होता. कक्षाकांचे धोडे तंगवार होते. फक्त कक्षाकांना तेवढे अनिश्चिततेच्या किडीने अस्वस्थ आणि बेचैन केले होते. शाही पाहूणीबद्दल चकार दाबदही ऐकू येत नव्हता. अखंड बोलण्यात, सतत तयारीत तो आठवडा संपला, नंतर आकाशातून बर्फ कोसळावे तसा विलनीला रेजिमेंटने परत जाण्याचा हुकूम आला.

संध्याकाळपर्यंत ते शहरात परत आले. स्ववाडूनना दुधरा हुकूम तात्काळ देण्यात आला. कक्षाकांच्या पेटपा गोळा करून बक्षारीत ठेवून द्यायच्या होत्या आणि पुढच्या संभाव्य हलबाहलघोची तयारी करायची होती.

‘हुजूर, हा सगळा काय प्रकाराय?’ मत्प जाणून घेण्यासाठी कक्षाकानी आपल्या जुमलेदाराना काकूळतीने विचारले, अंमलदारांनी आपले खांदे उडवले. काय प्रकार आहे ते जाणून घेण्याला तेही विलक्षण उत्सुक होते.

‘मला ठाऊक नाय.’

‘सरकारस्वाऱ्यांच्या हुजेरीत डावपेच व्हायचेत का?’

‘अजून कुणाला काहीच कल्पना नाय.’ कक्षाकांच्या समाधानार्थ अंमलदार अशी उत्तरे देत होते.

पण जुलैच्या एकोणिस तारखेला रेजिमेंट कमांडरच्या अडलीने आपल्या एका मित्राच्या कानात मागितले, ‘युद्धाय लेका.’

‘घाषा मारतोयस.’

‘देवाशप्पत ! पण कुठं काय बोलू नको.’

दुसऱ्या दिवशी रेजिमेंटला बराकीबाहेर स्ववाडूनवारी उभे करण्यात आले. बराकीच्या खिडक्यांच्या धुरकट काचा उदासवाण्या दिसत होत्या. कमांडरची ते वाट पाहू लागले.

सहाव्या स्ववाडूनच्या आषाढीला एका उमद्या जनावरावर बसून कॅप्टन पोपोव चालला होता. सफाईदार दस्तकी चढवलेल्या डाव्या हातात त्याने लनाम धरले होते. त्याचा घोडा आपली गर्दन लांब करून नव्या पडलेल्या उराच्या स्नायूंना मुस्कट घासू बघत होता.

टीप :- १) नवीन कॉलेडरप्रमाणे एक ऑगस्ट-

बराकीच्या इमारतीच्या कोपऱ्यापाशी कर्नेल आला आणि रेजिमेंटच्या आघाडीला धोडा चालवीत त्याने जनावर बाजूला वळवले. अँड्र्यूने डौलाने करंगडी लांब करून नाक पुमण्यासाठी हातरमाल बाहेर काढला. पण ही कारवाई तडोला नेण्याला त्याला फुरमत्यच मिळाली नाही. तंग निःसृततेत कर्नेलने आपला आवाज फेकला.

‘कसाकान् !’

समजघांचे लक्ष त्याने बेभुन घेतले.

‘आता आलं बरं का !’ प्रत्येकाच्या मनात विचार आला त्या तणावाने एकाधा वीसवी स्ट्रिमसारखे त्यांना जखडून टाकले होते. मितका कोर्गनीवचा धोडा त्या सूर्याचा त्या सूर्यावर करीत होता. तेव्हा चिडून त्याने त्याच्या कुशीत टाच लावली. त्याच्या शेजारी हवानकोव आपल्या धोड्यावर निश्चळ मांड घेऊन बसला होता. त्याचे फाटक्या ओठाचे तोंड उघडे होते आणि त्यातून विषम दातांची काळीकुट्टा आळ दिसत होती. त्याच्या माग खांध्यात पोक काडलेला आणि कपाळाला आठघा घातलेला क्युचकोन होता. पलीकडे धोड्या-सारखे कान टवकारलेला लापिन होता. त्याच्या मागे दोनगोलकीवच्या स्वरूत तामलेल्या गळ घाटोची कातीव देवाकृती दिसत होती.

‘जर्मनोनं आपल्या विफळ युद्ध पुकारलय !’

निमनवलेल्या पुष्ट कणसाच्या ओट घेतातून बान्याची झळूक तहरत जावी तशी त्या रांगेतून कुजबुज धावत गेली. धोडघांची बिकाळणी त्यातून सपावत गेली.

कर्नेल आपली अरेच बोलला. राष्ट्राभिमानाची भावना जागृत करण्यासाठी त्याने मोठ्या काळजीपूर्वक शब्दांची निवड केली होती. पण त्या हजार कसाकाच्या धोडघापुढे जे चित्र उभे राहिले ते सलमळत आपल्या पायाशी लोळण घेणाऱ्या परक्याच्या रेणमी ध्वजाचे नव्हे तर बिचका होऊन गेलेले निःस्वाचे जीवन, आपली बायको पोरे. प्रियकरणी, कापणी राहून गेलेले धाव्य आणि अरिष्ट कोसळलेली पोरकी खेडी हघांचेच चित्र त्यांना दिसू लागले.

‘दोन तासात आपण मांडीत चढायचं !’ समजघा मनाला विदीर्ण करणारा एवढाच एक विचार होता.

जवळच धोळका करून उभ्या असलेल्या अंमलदाराच्या बायका तोडाळा हातरमाल लावून रडत होत्या. सोनेरी कंसाच्या आणि गर्भवती असलेल्या आपल्या पोलीश बायकोला लेपटनेट ओप्रावला जवळजवळ हातात उचलूनच त्यावे लागल.

रिसाला रेजिमेंट गाणी म्हणत स्टेशनकडे गेले. कसाकाच्या आवाजात बंदचा आवाज लुप्त होऊन गेला आणि त्याने दिडपूढ शांतता धारण केली.

अमलदाराच्या बायका होसकीत बसून चालल्या होत्या. फरसबंदीवरून चित्रविचित्र पथे फेसाळले होते. घोंड्याच्या टापांनी घुळीचे लीट उठत होते.

आपल्या आणि इतरांच्या दुःखाची चेष्टा करीत, लांघावरची मिळी फोत चमचमा नाचावी असा हाव्या लांघाला झटका देत जो गाणारा ग्हीरक्या पुढे चालला होता, त्याने एक लांबट कझाक गाणे गुरू केले होते.

'मी बेल्हाळी माझ्या जाळयाला लागली मासोळी' शब्दात शब्द मूढांम गुंतवीत आणि कोव्या टापांच्या ठेक्यावर स्वबाजून स्टेशनातील लाल डब्यापर्यंत हे गाणे गात गेले.

'जाळयाला लागली जाळयाला लागली

जाळयाला लागली मासोळी-

मी बेल्हाळी कालवणाला आली माझ्या उक्कळी

कालवणाला आली कालवणाला आली

कालवणाला आली बाई उक्कळी-!'

हुसण्याने आणि शरमेने तोंड लालबूंद झालेला अंडमूटट गाणाराकडे घोडा फेकीत आला. त्यांना पोचवायला आलेल्या बायकांच्या घोळण्याकडे बघून एका कझाकाने मिल्जजपणे घोडा घातला आणि त्याच्या 'ब्रॉस' मालापामून ते मुलाच्या काळघा कडेपर्यंत ओथळत आला तो घाम नव्हता तर कडू दवण्याचा कडू जहर अर्कच होता.

'बेल्हाळी बाळी मुरळी जेवाया घातली

मुरळी हो मुरळी मुरळी हो मुरळी

मुरळी जेवाया घातली'

बाक साठवीत कळावरील इंजिनाने ह्शान्याची शिट्टी दिली.

गाडघा... गाडघा... असंख्य गाडघा !

करडघा कर्गोलातील रवत पैसांच्या धमण्यातून, रेल्वे मार्गावरून, पश्चिम आषाढीकडे खदखदता भांबावलेला रशिया खेचत होता !

८.

रेल्वे मार्गावरील तोरड्योक ह्या लहानशा गावात रेजिमेंट आपापल्या स्वबाजूनबारी विसावण्यात आले. डिव्हिजनल स्टॉफ' च्या हुकुमावरून सहावे

स्वबाहुन तिसऱ्या पायदळ फलटणीच्या हवाली करण्यात आले. त्यांनी पुढे पेलिकालिएकडे कूच केले आणि आघाडीवर मोर्चे बांधले.

सीमेवर अद्याप सरहद्द फौजांची राखण चालू होती. नवीन पायदळ आणि रिमाला पथके तिकडे नेण्यात येत होती. चौवीस जुलैला संध्याकाळी एकशे आठवी ग्लेबोव्स्की रेजिमेंटची बटालियन आणि तोफखाना हे आले. जवळच्याच अलेक्सांद्रोव्स्की बाडीत ट्रपसार्जंटच्या हाताखाली नऊ कक्षाकांचा मोर्चा होता. सत्तावीस जुलैला स्वकाइन कमांडरने सार्जंट मेजर आणि पहिल्या जुमल्यातील आस्ताखोव नावाच्या कक्षाकाला बोलावून घेतले. आस्ताखोव दुपार कलण्याच्या सुमारास जुमल्याकडे परतला. त्याचवेळी मितका कोर्शुनोव आपल्या घोडगाला पाणी दाखवून परत आणीत होता.

‘तू रे आस्ताखोव ?’ त्याने हाक मारली.

‘होय ! मीच ! ऋघुचकोव आणि पोरं कुठायत ?’

‘तिकडायत शोपडीत.’

चिप्पाड काळेजुलैला आस्ताखोव हा कक्षाक शोपडीत आला आणि काहीच दिवस न शकल्यागत त्याने डोळे किलकिले केले. मेजाजवळ चिमणीच्या उजेडात श्वेगोलकोव तुटलेल्या लगामाला टाके घालीत बसला होता. ऋघुचकोव हात मागे बांधून चल्हाण्याजवळ उभा होता. इवानकोवला डोळा घालीत शोपडीच्या मालकाच्या दिशेने तो लुणा करीत होता.

शोपडीचा मालक पोलीश होता. जलोदराने फुगून तो बिलान्यावर पडला होता.

त्याच्यात नुक्तीच काहीतरी मस्करी होऊन गेली होती आणि इवानकोवचे मालक हसण्याने अजून स्फुरण पावत होते.

‘पोरांनू, उद्या पहाटेला सरहद्द ठाण्याकडं आपण जायचं.’

‘कुठं ?’ श्वेगोलकोवने विचारले. त्याचे अवधान मुटल्याने त्याच्या हातातील सुतळीचे शिवण खाली ओघळले.

‘त्युबोवला.’

‘कोण जाणारं ?’ त्याचक्षणी आत येऊन दाराशी हंडा ठेवणाऱ्या मितकाने विचारले.

‘श्वेगोलकोव, ऋघुचकोव, द्राचेव, पोपोव, आणि इवानकोव.’

‘आणि माझं काय ?’

‘तू रहा इथं मितका.’

‘असं असेल तर जा लेको तुम्ही सगळे लड्यात.’

‘कधुचकोव कष्टाने मुल्हाण्यापासून बाजूला गेला आणि पाठीची हाडे कडाकडा मोडून आलस देत त्याने धरमण्याला विचारले, ‘इथून ती जागा किती लांबाय?’

‘अडीच तीन मैल असेल.’

‘अगदी जवळाय’ असे म्हणत आस्ताखोव खाली बाकावर बसला आणि त्याने पायातून बूट काढले.

‘बाळायला ? कुठं टांगू ?’

पहाटेला त्यानी कूच केले. खेड्याच्या आखरीस एक अनवाणी पोर विहिरीतून पाणी घेव्हीत होती. कधुचकोवने धोंड्याचे लगाम खेचले.

‘पोरी, प्यायला दे !’

धरी शिबलेला आपला समा वर उचलून ती पोर अनवाण्या पायाने डबड्यातून चालत आली. तिच्या दाट पापण्यांखालचे डोळे लकाकत होते. तिने बायली पुढे धरली. त्या अवजड बायलीचे काठ पकडून कधुचकोव पाणी प्याला. त्या भाराने त्याचे हात लटलटत होते. पाणी खाली ओघळून त्याच्या तुमानाच्या ताबड्या पट्ट्यावर साडले.

‘घारे डोळेवाली, येथे तुझं रक्षण करी.’

‘देवाची जय हो !’

हातात बायली घेऊन ती बाजूला झाली मागे मुरडून ती हुसत होती.

‘हसत्येस ग का ? येथे का धोंड्यावरून फिरायला ?’ तिच्यामाठी जागा करून दिल्यासारखा कधुचकोव जिनातून मार्ग सरकला.

‘पुढं चला !’ जडळून धोंडा फेकीत जाणारा आस्ताखोव ओरडला.

बांबेवने कधुचकोवकडे बघून स्मित केले.

‘तिच्यावरून नजर काढवत नाय ना ?’

‘कडुतरागत गुलाबी पायायत !’ कधुचकोव हसून म्हणाला. हुकूम कानी पडल्यागत सर्बांनी मान बळवून बघितले.

ती मुलगी विहिरीवर बाकली होती. तिच्या तंग झम्यात तिच्या नितंबाची विभागती रेषा आणि फाकलेल्या पायाच्या गुलाबी जीवा दिसत होत्या.

‘आपल्याला लग्न करायला मिळालं तर काय बहार होईल !’ पोपेवने मुस्कारा टाकला.

‘समज माझ्या बाबकांचे तुझ्याशी लग्न लावले तर कस ?’ आस्ताखोबने मुचबले.

‘त्याचा काय उपयोग नाय...!’

‘अगदी एवढी खाज आली काय ?’

‘त्याला घरून बैलासारखा ‘बडवायला’ हुवा’

आपसात हसत खिदळत कझाक चौक चालीने चालले होते. संवषणे काही वेळ दौड केल्यानंतर ते एका टेक्याच्या माथ्यावर आले. नदीच्या खोऱ्यात पसरलेले विस्तीर्ण ल्युबोव खेडे त्यांच्या दृष्टीस पडले. त्यांच्या पाठीमागे सूर्योदय होत होता. एका तारेच्या खांब्यावर बसून एक चंडोल मत्तपणे गात होता.

आस्ताखोबने ‘सेक्शन कामांडर’ चा अभ्यासक्रम नुक्ताच पूर्ण केला असल्याने त्याला ह्या गटावर नेमण्यात आले होते. टेहळणीचे ठाणे म्हणून त्याने खंड्यातील जेवट्या वाडीची निवड केली. कारण सरहद्दीला ती जास्तीत जास्त जवळ होती. वाडीचा मालक एक स्वच्छ हुजामत केलेला, डोक्यात पांढरी फेटहॅट घातलेला पोलीस होता. वाडी बांधण्यासारखे एक मांगर त्याने कझाकाना दाखवले. मांगराच्या मागे पलीवरचे हिरवे शेत होते. उत्तारवाटा शेजारील रानात घरंगळत गेल्या होत्या. घान्याच्या पांड्या पट्ट्याचा एका रस्त्याने छेद घेतलेला होता आणि पलीकडे गवतरान पसरले होते. मांगराच्या मागे असणाऱ्या खंदकातून ते आळीपाळीने दुबिणी घेऊन टेहळणी करीत. बाकीचे शीतळ मावलीत पडून रहात. खूप दिवस साठवून ठेवलेले घान्य, धूळ भरले तूम, उंदीर खाचि बास आणि दमट मातीचा खरत जाणारा गंध तिथे दाटले होते.

मांगराच्या पलीकडे मावलीचा कोपरा पाहून इवानकोबने हातपाय ताणले आणि संघ्याकाळपर्यंत तो झोपून राहिला. सूर्यास्ताच्या वेळी क्रयुचकोव त्याच्याकडे आला आणि इवानकोबच्या मानेवरचे मास बिमटीत घरून सोम्यपणे म्हणाला,

‘फौजेचं अन्न मिळून तणावून देतोस होय रे इकरा ? चाल ऊठ ! जा न. जमनावर नजर ठेव !’

‘घट्टा पुरे झाली, कोसमा !’

‘उठ आघी !’

‘अरे, अरे ! गांव की पण ! मी हा उठतोच.’

खंडपटत तो पायावर उभा राहिला. त्याचा चेहरा लालेलाल आणि मुजोर दिसत होता. खाद्यावर खंवर बसलेली आपली शिटी गर्दत त्याने डावीउजवीकडे मोडली. नाक मुंकारीत हुंगल्यागत केले. (दमट मातीत सोपल्याने त्याला सदी

खाली होती।' आपली मोलचामी त्याने नीट केली आणि झाडण्याने बंदूक ओढात त्या मांगराकडे ती निघून गेली. संध्या सुपारभर 'हचट्टी' केलेल्या दशगोलकोवला त्याने 'मुट्टी' विली आणि दुर्बल नीट लावून रानाकडेची बांधव्य दिशा तो न्याहाळू लागला.

बाण्यावर हुलणारे गव्हाचे दुधी वावर आणि फिर-रानाच्या हिरव्या कड-पट्टीला ग्हाऊ चालणारे मूढ प्रकाशाने काळवूद आऊर त्याला दिगू शकत होते. खेड्याच्या पलीकडे असलेल्या ह्रमदार निल्ल्या वाकणातील ओडघात पोर पाणी उडवीत आरडाओरड करीत होती.

एका बाईने जनानी खजात माद पातली, 'स्तास्व्या, स्तास्व्या ! हुकड ये !'

दशगोलकोवने बट्टा शिलगावला आणि मांगराकडे परत जात जाता तो म्हणाला, 'मावळतीच तेज बघ ! वार मुटणारम दिवतय !'

'तमा रंग दिवतोय जरा !' इवानकोवने मान झोलावली.

त्या रात्री थोडी उपलार्थाच उभो होतो. खेडघातील सगळे दिवे विझले होते सगळे आवाज बिकन गेले होते.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी वपूचकोवने इवानकोवला मांगरातून बोळावून घेतले.

'चल मावात जाऊ या !'

'कदासाठी ?'

'काहीतरा नायला मिळेल ! थोडी सोकायला मिळेल !'

'मिळेल ?' इवानकोव साधक विस्मृत होता.

'नक्की मिळेल ! मी घरचव्याला विचारलं ! त्या निच त्या घरात मिळत ते कीलाकू छप्पर दिवतय का ?' आपल्या काळघा नखाची बोटे रोखून कपूचकोवने मागितले. 'तिथल्या पहरीच्याकडे बीअराय, चल जाऊ या !'

ते निघाले. आस्ताखोवने पाठीमागून त्यांना हटकले, 'कुठे निघाला रे तुम्ही ?'

हृद्याने आस्ताखोवला वरिष्ठ असणाऱ्या कपूचकोवने त्याला झाडून टाकले, 'आम्ही आता येतो !'

'लोकर या पोरानू !'

'भूकण बंद कर तुम्ह !'

मुक्तलेल्या पापण्या असलेल्या एका ग्हाताच्या गहृद्याने त्याचे लवून स्वागत केले.

'बीअर आहे का ?'

‘मुळीच शिल्लक नाही कसाक साहेब !’

‘आम्ही दाम देतो त्यासाठी !’

‘येसू-मरीया ! असे काही मला-! कसाक साहेब, सचोटीच्या यहुद्यावर विश्वास ठेवा ! माझ्याजवळ आणखी बीअर नाही !’

‘खोटं बोलतोयम् यहुद्या !’

‘कसाक साहेब, खरंच सांगतो !’

‘हे बघ !’ चिडून त्याला मध्येच अडवीत कघुचकोब म्हणाला, तुमानीच्या विशातून त्याने एक कळकट कसा बाहेर काढला.

‘आम्हाला घोडी बीअर दे नायतर मी रागाला येईन !’

यहुद्याने ते नाणे आपल्या तळहात आणि करंगळीत दाबले. आपली वेडीवाकडी पापणी खाली झुकवली आणि तो बोळकंडीत गेला.

एका मिनिटाने तो व्होडकाची बाटली घेऊन आला. बाटली दमट आणि खाली तुसाचे पलिस्तर लावलेली होती.

‘अन् म्हणे माझ्याकडं काय नाय ! हत तुझी खेरड्या-!’

‘मी म्हणालो बीअर नाही म्हणून !’

‘सायला दे काहीतरी !’

बूच उडवण्यासाठी कघुचकोब बाटलीच्या बुडाला थापट्या हाणू लागला. स्वतःसाठी कपभर व्होडका त्याने आतून घेतली.

अर्धवट झिगून ते बाहेर पडले. कघुचकोब नाचत उडत चालला होता. छिडक्यांच्या काळोख्या रिकाम्या खोवणांच्या दिशेने आपला गूदा हालवीत होता.

मागिरात आस्ताखांब अभिया देत बसला होता. भितीच्या मागे घोडी दमट वैरण खंय करीत होती.

दिवस सुस्तीत निघून गेला. दुपारी पोपीबला स्वबाहुनकडे रिपीट घेऊन पाठवण्यात आला.

सायंकाल रात्र. कावळ्या चंद्राची पिबळी कोर खेड्याच्या डोव्यावर आली होती बागेतील झाडावरून मधून मधून पिकलेले सफरचंद खाली पडछे की मऊ स्पर्कानसा आवाज घुमत होता.

इवानकोब पहारा देत असताना मध्यरात्रीच्या सुमारास त्याने खेड्यातील रस्त्यावर घोड्यांच्या टापा ऐकल्या. बघण्यासाठी तो सरपटत खंदकातून बाहेर आला. पण चंद्र डगात गुरफटला गेला होता आणि अमेच अंधारातून त्याला

काही दिवू शकत नव्हते. त्याने जाऊन दारावासी मांगलेल्या कपूचकोवला उठवले.

‘कोळमा ! घोडेस्वार घेतायत् ! उठ !’

‘कुठून ?’

‘साबातून !’

ते बाहेर आले. सुमारे संधार यादोंवर रस्त्यावरून टापोचा खडबडात स्पष्टपणे ऐकू येत होता.

‘आपण बागेत जाऊ या ! तिघून आपल्याला आस्त खातलं ऐक्याला येईल !’

झोपडीच्या अंगारवरून ते पुढील दारच्या परसबागेकडे वाहत गेले आणि कुपाटीजवळ दबून बसले. रिकिबीची लणलण आणि जिनांची करकर जवळ जवळ येत होती. एका जीळीत चाललेल्या चार स्वारांच्या रेवाकृती आता त्यांना तिसू लागल्या.

‘कोणाय ?’

‘तुला काम करायचंय ?’ पुढच्या रंगेतून एका आवाजाने रशियनमध्ये उत्तर दिले,

‘कोणाय ? गोळी घालीन !’ कपूचकोवने बंदुकीचा बोलट खडबडवला.

त्यापैकी एका स्वाराने घोड्याचा लयाने खेचला आणि त्याला कुपाटीच्या दिशेला वळवला.

‘आम्ही सरहद्द हलम आहोत. तुम्ही कोण ? मोर्च्यांचे ठाणेकर ?’

‘होय !’

‘कुठला रेजिमेंट ?’

‘तिसरं कझाक... !’

‘कुपाशी बोलतोयस रे मिर्शन ?’ अंधारातून एका आवाजाने पून्हा कोळी.

कुपाटीजवळच्याने उत्तर दिले, ‘इथं कझाकांचं मोर्चा ठाणाय हुजूर !’

तुसऱ्या स्वाराने कुपाटीजवळ घोडा आणला.

‘कझाकानू नमस्ते !’

‘नमस्ते !’ इवानकोवने सावधानपणे उत्तर दिले.

‘बरेच दिवस इथं आहात काय ?’

‘कालपासून आहोत !’

दुसऱ्या स्वारांने काही ओढून चढा पेटवला. त्या क्षणाभरच्या उजेडात कपूचकोवला सरहद्द रखवालीचा अंमलदार दुष्टीला पडला.

'आमचं रेजिमेंट मागं घेतलं जातंय अंमलदार चढा ओढून म्हणाला, 'नीट लक्षा ठेवा की अता तुमचं ठाणं म्हणजे सर्वांत दूरचं मोर्चाठाण आहे ! उद्या गनिम बहुधा पुढं येईल !' त्याने काढून आपल्या स्वारांना पुढे चलय्याचा हुकूम दिला.

'तुम्ही कुठं चाललात हुजूर ?' बंदुकीच्या घोड्यावरील बोट तसेच ठेवून कपूचकोवने विचारले

'इथून कोस मगवा कोस असणाऱ्या आमच्या स्वबाहुनला जाऊन आम्ही मिळणार आहोत. चला रे पोरानू ! पुढं घेऊ या ! कक्षाकानो यशवंत व्हा !'

'यशवंत व्हा !'

त्याच क्षणी बाऱ्याने चंद्रावरचा ढगाचा जगा निष्ठूरपणे ओरबाडून काढला आणि ते खेडें, वागा. झोपडीचे चौडाळ छप्पर आणि टेकडीवर चढणारे सरहद्द रखवालीचे ते पथक त्याच्यावर विषण्ण पिवळ्या प्रभेचं भांडर लांटले.

दुसऱ्या दिवशी रात्रीच मागे स्वबाहुनकडे रिपोर्ट घेऊन दौडत गेला. रात्री घोडी तंगवार उभी होती. गनिमाशी मुकाबला करण्याला आपण मागे राहिल्याच्या विचाराने कक्षाक परास्तन गेले. आपल्या पुढे सरहद्द रखवालीचे सैनिक आहेत. हे ठाऊक होते तोपर्यंत त्यांना बिलगतेची किंवा एकाकीपणाची भावना जाणवली नव्हती. पण आता सरहद्द उघडी पडलेली आहे ह्या बातमीचा त्यांच्यावर चांगलाच परिणाम झाला

आस्ताखोवने त्या पोलीस शेतकऱ्याशी बोलणे केले आणि लहानगा रकमेच्या बदली त्यांना घोड्यांसाठी क्लोवरची कापणी करून देण्याला तो माणूस राजी झाला. त्या पोलीस माणसाचे कुरण मांगरापासून फारसे दूर नव्हते. आस्ताखोवने इवानकोन आणि श्नेगोलकोवला कापणी करण्यासाठी पाठवले. घोड्यावर पांढरी गवती हॅट घातलेल्या मालकाने त्यांना आपल्या कुरणाकडे नेले. श्नेगोलकोवने कापणी केली आणि इवानकोवने ओलसर अवजड गवत दाताळघाने लोटून त्याचे मारे बांधले होते.

ते हे काम करीत असताना आस्ताखोव दुबिणीतून सरहद्दीकडे गेलेल्या रस्त्याचे निरीक्षण करीत होता. नैऋत्येला असणाऱ्या शेतापलीकडून एक पोरगा धावत येत असलेला त्याने पाहिला. एकाद्या उदी सशस्त्रमाणे ते पोर टेकडीवरून खाली धावत येत होणे, काही अंतरावर आल्यावर त्याने ओरडून आपल्या कोटाची

लांब बाही हलवली. बापा टाकीत तो आस्ताखोवपाची आला डोळे मारायला फिरवीत तो धपापत बोलू लागला,

‘कळाक ! कळाक ! जर्मन ! जर्मन येतायत !’ आपल्या हाताची लांब बाही हलवीत त्याने खूप करून दाखवले. डोळ्याला धुबिण लावलेल्या आस्ता-खोवला दूरवर तुरुपांचा एक गुंजका दिसला. डोळ्यावरची धुबिण दूर न करता तो ओरडला, ‘कधुचकोव.’

इकडे तिकडे बघत कधुचकोव मागारातून अवतीर्ण झाला.

‘पळ पोरांना हाक मार ! जर्मन मरलीहवाम येतायत.’

कधुचकोव क्षपाटधाने पळ्यास्याचे त्याने तेकले. गवत रानाच्या करड्याला पट्ट्यापलीकडून तुरुपांचा एक गट आला त्याला स्पष्ट दिसू लागला होता. त्याच्या घोड्याचा उदी रंग आणि त्याच्या गणवेशाची गर्द निळी आक हे सुद्धा त्याला आता स्पष्ट दिसत होते. त्याची मळ्या विसाहून आस्त होती आणि बंदिस्त जुटीन ते त्याच्या अपेक्षेप्रमाणे वायव्येकडून नव्हे तर नैऋत्येकडून येत होते. त्याची रस्ता पार केला आणि ते खेडे ज्या कोऱ्यात होते त्याच्या डांबीने ते पुढे येऊ लागले.

जोरजोराने बापा टाकीत आणि घट्ट आवळलेल्या ओशातून जिथेथे टोक बाहेर काढून कवेत मावेल एवढे गवत इवानकोव वैरणीच्या पोत्यात दामटून भरत होता. फेगड्या पायांचा तो पोलीश माणूस जवळच पाईप चौकीत उभा होता, आपले हात त्याने पट्ट्यात खूपमले होते आणि टोपीच्या काठाखालून तो गवत कापणी करणाऱ्या इशेमोलकोवकडे बघत होता.

‘ह्याला काय कोयता म्हणतात काय ?’ खेळप्यातील वाटावी अशी ती कोयती घेऊन जोरजोरात हातबारे करीत इशेमोलकोव गुरगुरला, ‘ह्याने गवत कापणी करतोस होय ?’

‘मी गवतकापणी करतो !’ पोलने उत्तर दिले आणि पट्ट्यातून एक बोट बाहेर काढले.

‘ही कोयती म्हणजे बाईची भादरायच्या कामाची आहे !’

‘हो हो !’ पोलने मान डोलावली.

इवानकोव फिदीफिदी हसला. तो काहीतरी बोलणार होता, पण त्याने आजुबाजूला पाहिले तर त्या लडखडीत मांगरटीवरून कधुचकोव आवत येत होता. त्याचा हात त्याच्या तलवारीवर होता.

‘ठेवून धा !’ येता येता तो ओरडला.

‘काय भानगडाय ?’ कोयतीचे टोक जमिनीत खूपमल इशेमोलकोवने विचारले.

‘जर्मन !’

इवानकोवने गवताची पेंड खाली टाकून दिली. आताच जणू काय गोठघा
डोक्यावरून सुसाटत चालल्यागत त्या पोलने खाली वाकून घराकडे धूम ठोकली.

ते मागराकडे पोचून आपल्या घोड्यावर उड्या घेतात न घेतात तोंच
त्यांना रशियन सैनिकांची एक कंपनी नजरेला पडली. पेलिकालिएच्या दिशेने ती
खेड्यात शिरत होती. कझाक भरघाव दौडत त्यांना गाठायला गेले. टेकडीमागे
जर्मनांची तुकडी खेड्याकडे येत असल्याची बर्दी आस्ताखोवने कंपनी कमांडरला
दिली.

त्याच्या बुटाच्या धुळ भरल्या चवड्याचे भेदक निरीक्षण करीत कॅप्टनने
विचारले ‘किती आहेत ते ?’

‘बिसाहून जास्त !’

‘त्यांची पिठाडी तोडा ! इथून आम्ही त्यांच्यावर गोळी चालवतो !’
आपल्या कंपनीकडे थळून त्याने बुरूजबंदीचा हुकूम सोडला आणि झपाट्याने
त्यांना आपल्या मागोमाग त्याने पळविले.

कझाक टेकडीच्या माथ्यावर पोचोपर्यंत जर्मन त्यांच्या आणि पोलिकालि-
एच्या मधोमध आले होते. अवगी चालीवर ते पुढे जात होते आणि बिनीला एका
छाड्या जेपटीच्या तुकीलाखोरीवर मांड घेतलेला अंमलदार होता.

‘पिछा करा ! आपल्या दुसऱ्या मोर्चेठाण्याकडे त्यांना हाकलायच !’
आस्ताखोवने हुकूम दिला.

खेड्यात त्यांना येऊन मिळालेले तुरूप सरहद्द रखवाल मागे रेंगाळले.

‘काय झालं ? आम्हाला सोडून जाताय का रे भाऊ ?’ जिनातून मागे
मुरडून बघत आस्ताखोव ओरडला.

महद्दद रखवालानी निष्काळजीपणे हात झटकले आणि पेंदळ चालीने ते
खाली खेड्यात गेले. कझाकानी घोड्यांना टांचा मारल्या. जर्मन रिसाल्याचे निळे
गणवेश स्पष्ट दिसत होते. आपल्या मागून वेणारे कझाक त्यांच्या दृष्टीला पडले
होते आणि चोक चालीने ते दुसऱ्या रशियन मोर्चेठाण्याच्या दिशेने दौडत होते.
ल्यूबोव खेड्याच्या मागे कोसभर अंतरावर ते ठाणे होते. दोन पक्षातील अंतर
खूपच घटले होते.

‘त्यांच्यावर गोळी चालवायची.’ जिनावरून उडी घेत आस्ताखोव
ओरडला.

लगामाचा कासा दंडाभोवती घेऊन कझाक उभे राहिले आणि गोठघा

चालू लागले. वाराच्या आवाजाने दुबानकोवचे थोडे मावच्या पायावर उभे राहिले आणि तो डाव्यावर खाली आदळला, पडता पडता त्याने पाहिले की त्यातला एक जर्मन प्रथम एका बाजूला कळका. नंतर आपले हात मताड पसरून तो जीवनातून खाली कोमळला. इतर बाबलेही नाहीत का आपल्या जेजाली त्यानी खांद्यावर लठकायलेल्या ओठण्यातून काढल्याही नाहीत. ते तसेच बेतर, तिथीने चोखूर उघडत होते. त्यांच्या बाव्यावरील बाबटे बाव्यावर फडफडत होते. सर्वांत आधी घोड्यावर मोड घेतली ती आस्ताखोबने कक्षाक आपले चाबूक घालवीत होते. जर्मनानी डावीकडे घलटा घेतला आणि त्यांच्या पाठीवर येणारे कक्षाक खाली कोमळलेल्या त्या मुठपाच्या जवळून गेले, पलिकडे मधून मधून उघड घळी असलेला उंच सखल प्रदेश होता. प्रत्येक घळीच्या पलिकडे जर्मन गेलेले पाहून कक्षाक पायउतार झाले आणि त्यानी गोळी चालवायला मुठवात केली. जरा पुढे आणखी एक जर्मन कोमळला.

‘कोमळला !’ रिकिवीत पाय टाकीत त्रयूषकोव ओरडला.

‘तिकडच्या वाडीतून आमचे कक्षाक एका मिनिटात येतील. तो दुसरा मोर्चाय !’ आपल्या तंबाखूने डागळलेल्या बोटानी बंदुकीच्या दिलेखणीत गुलगानीचा हुक कोबीत अस्ताखोव कुजबुजला.

जर्मन आता दुडव्या चालीने चालले होते. वाडीच्या जवळून दीडत जाताना कक्षाकानी त्या दिशेला पाहिले. पण तेथे दुकसुकाट होता. कोलारू छपरावर उन्हा हाव्यामारखे चटमटत होते. नंतर त्यांना समजले की सुमारे सहावे वाडीवर टेलिग्रफच्या तारा कापल्याचे लक्षात येऊन आवल्या रात्री हा मोर्चा काढून घेण्यात आला होता.

जर्मनांच्या दिशेने आस्ताखोबने आणखी एक गोळी झाडली आणि त्यांच्या-पैकी जी एकजण किचित मागे पडलेला होता त्याने मान हलवली आणि घोड्याला टाच मारली.

आपल्या मागून येणाऱ्यांच्याकडे मुरडून बघत आस्ताखोव सरजला, ‘त्यांना पहिल्या मोर्चाकडे पिटाळायचं !’ त्या हुकमाची तामिली करताना एवानकोवच्या लक्षात आले की, आस्ताखोवचे नाक सोलले गेलेले असून कातड्याचा एक तुकडा त्याच्या नाकपुडीतून लोंबत आहे.

‘मामं वळून त्यानी स्वतःचा बचाव का नाय केला ?’ पाठीवरची बंदूक सावरीत त्याने चितेने विचारले.

‘दम घर न बघ !’ उरी फुटलेल्या घोड्यागत घापा टाकीत इशेगोलकोव नुरनुरला.

जर्मन बळीत शिरले आणि दिसेनासे झाले. पलीकडच्या बाजूला नांगरलेली जमीन होती. अलीकडच्या बाजूला झाडीमुडुप आणि मधुन मधून तिकुज होते. आस्ताखोबने घोड्याचे लगाम खेचले. आपली टोपी मागे सरकावली आणि पालथ्या हाताने घाम पुसला. इतरांच्याकडे त्याने पाहिले. तो पचकन थुकून म्हणाला, 'इनातकोव तू घोडा खाली ने आणि ते कुठं गेले बघ !'

तोंड लालबुंद होऊन गेलेल्या, पाठीत घामाने भिजलेल्या इवानकोवने पापुद्रा गुठलेल्या ओठावरून तृपार्त जीभ फिरवली आणि तो दौडत गेला.

'सालं चुट्टा प्यायला मिळायला पाहिजे !' चाबकाने गोमाशा हाकलीत ऋघुचकोव पुटपुटला.

इवान कोवने संवपणे कपारीत घोडे घातले. रिकबीत उभा राहून तो तळापल्याड निरखू लागला. एवढ्यात आल्याची चकाकती टोके त्याच्या दृष्टीस पडली. मग जर्मन दृष्टीपथात आले. त्यांनी घोडी बळवली होती आणि हल्ला चढवण्यासाठी ते परत उंटक चढून येत होते. त्याचा अंमलदार बिनीवर होता. आपला भाला त्याने दिमाखात उंचावला होता. घोडे फिरवताना जे काही सेकंद लोटले असतील तेवढ्या वेळात त्या अंमलदाराचा तंद्री लागलेला, स्वच्छ हजामत केलेला चेहरा आणि जिनात त्याने घेतलेली ऐटबाज मांड ह्या गोष्टी इवानकोवच्या स्मृतीत कोरल्या गेल्या. जर्मन घोड्यांच्या टापांच्या गजितानी त्याचे मन फटकारले. काळाच्या बड बोचऱ्या सणकेची त्याच्या पाठीला अगदी वलेशदायक जाणीव झाली. आरडा ओरडा न करता त्याने घोडा फिरवला आणि इतरांच्या दिशेने मागे तो दौडत गेला.

आपली तंबाखूची चंची विशात ठेवायलाही आस्ताखोबला पुरती फुरसत झाली नाही. इवानकोवच्या पाठीवर जर्मन येतहेत हे पाहून त्याला मिडायला सर्वात आधी ऋघुचकोव खाली दौडत गेला.

उजव्या फळीचे तुरूप इवानकोवला छाटण्यासाठी बाजूने घोडी फेकीत येत होते आणि विलक्षण सपाटघाने त्यानी त्याला गाठले. इवानकोव घोड्याला चाबकाने फोडीत होता. त्याच्या चेहऱ्यावरून वेड्यावाकड्या रेषांचा थरकाप उडत होता. डोळे बाहेर उसळी घेऊ बघत होते. सोमिराच्या मुदीवर बाकून आस्ताखोव सपाटघाने पुढे आला. घोड्याच्या मागेमागे उदी घुरळा उकळळा घेत उडाला. 'कोणत्याही क्षणी ते मला पकडणार !' ह्या बधीर करणाऱ्या विचारांने इवानकोवच्या मनाची पकड घेतली. प्रतिकार दाखवण्याचेही त्याला सुचले नाही.

आपल्या घिपाड देहाचे त्याने मूटकुळे वळले आणि त्याचे डोके धोड्याच्या आवाळोला भिडले होते.

एका घिपाड लालतोंड्या जर्मनाने त्याला पाठले आणि त्याच्या पाठीत भाळा खुपसला. भाल्याचे कात इवानकोवचा कातडी पट्टा फाडून बाजूला सरकले आणि इवघर त्याच्या शरीरात घुमले.

'भाऊ, मार्ग दिसा !' तलवार उपशीत तो पागलपणे ओरडला. कुडीचा नेम घेऊन आलेला दुसरा वार त्याने झुकवला आणि डाव्या अंगाने त्याच्या अंगावर चालून येणाऱ्या जर्मनाला त्याने खाडला. दुसऱ्याच जणी तो वेडला गेला. एका दणकट जर्मन धोड्याने त्याच्या अंगावरच्या कुशीत टक्कर घेतली आणि ते त्याच्या मांडीखालून जवळ जवळ निसटलेच. गनिमाच्या तोंडाचे भयानक, मारवलेले लगतते, दृश्य इवानकोवच्या दुष्टीम पडले.

त्या गर्दीत पहिला पोचला तो आस्ताखोव, त्याला त्यानी पिटाळून लावले. त्याने आपली तलवार सरगरा नाचवली. आणि जिनात एकाद्या वामेसारखा तो मुरझला. त्याचा चेहरा पालटून वद झाला. इवानकोवच्या गर्दनीत भात्याच्या कोंत्याचा वार झाला. डाव्या बाजूने एक पुरुष त्याच्या अंगावर आला. त्याच्या डोळ्यात पोलादाची भयंकर चमक होती. आपल्या तलवारीने त्याने प्रत्याघात केला. पोलाद पोलादावर खणखणले. मागून आलेला भाला त्याच्या खांद्याच्या पट्टीत जडकला आणि जीव खाऊन दाबला गेला. त्यामुळे ती पट्टी फाटून निघाली. त्याच्या धोड्याच्या डोक्यापलीकडे एक प्रौढ जर्मनाचे धामाने इवडबलेले आरगत दाखालेले तोंड दिसत होते. आपला भाला इवानकोवच्या छातीत नेण्याला तो घटत होता. पण तो भाला काही पोचेना. तेव्हा तो टाकून देऊन तो जर्मन पिचवळ्या खोमीराच्या चामडी पिगवीतून कडाबीन उपसू लागला. त्याने किलकिले डोळे इवानकोवच्या चेहऱ्यावर मिळले होते. पण कडाबीन सोडवणे काही त्याला जमले नाही. कारण त्याच्या धोड्यापलीकडून कघुचकोवने त्याला भाल्याने टिपला. आपल्या छाताडतून भाला उपसून काढीत तो जर्मन मागे कोसळला. भयाने आणि आवचर्दाने असे तो रेंकला. 'माइनगोट !'

कघुचकोवला जिता पकडण्यासाठी आठ पुढवांनी त्याला वेडला. पण आपल्या धोड्याला मागच्या पायावर उभा करून तो त्याच्या हातातील तलवार त्यानी खाली पाडेपर्यंत झुजत राहिला. एका जर्मनाच्या हातातील भाला त्याने हिसकावून घेतला आणि जणू कवायतीच्या मैदानावर असल्यासारखा तो तो भाला नाचवू लागला. मागे हटलेले जर्मन त्या भाल्यावर आपल्या तलवारीचे धाव

घालीत होते. त्या भयान शोडाच्या नांगरल्या मातीत त्यांची दाट जूट झाली होती. त्या घुमटवरील वाऱ्याने हलकल्यामत ती जूट खदखदत ओढोळत होती.

अरबगतीने पिमाट झालेले कक्षाक आणि जर्मन रेटारेटी करीत होते. सापडेल त्याच्यावर पाठीवर, डंडावर, बोड्यावर आणि दास्यावर घाव घालीत होते. प्राणांतिक भयाने घोडी एकमेकाना मिडली होती. लाखा झाडीत होती. आत्मविश्वास काही अंशी परत मिळवलेल्या इवानकोवने मघा त्याच्या अंगावर कोसळलेल्या लांबोड्या तोंडाच्या, पिमाट केसांच्या जर्मनावर घाव घालायचे अनेकदा प्रयत्न केले, पण त्याची तलवार त्या माणसाच्या शिरस्त्राणावर आडळून घसरून जाई.

रक्ताने निघळणाऱ्या आस्ताखोबने ते कडे फोडले आणि घोडा फेकीत ती मोकळा झाला. जर्मन अंमलदार त्याच्या पाठीवर दोडू लागला. साद्यावरील बंदूक ओरबाडून काढून आस्ताखोबने अगदी सरळ निशाणावर गोळी घालून त्याला ठार मारले. ह्यामुळे त्या हातघाईला कलाटणी मिळाली. आपला कमांडर ममावलेले आणि अवघड चाबानी जखमी झालेले जर्मन पांगले आणि पळू लागले. कक्षाकानी त्यांचा पीछा केला नाही. त्याच्या पाठीवर त्यांनी गोळ्याही झाडल्या नाहीत. पेलिकालि ए इथे असणाऱ्या आपल्या स्ववाडूनकडे ते धेट मागे दोडत गेले.

जर्मनानी आपला एक धामाळ साथी उचलला आणि सरहद्दीकडे त्यांनी पलायन केले.

सुमारे सहाणे यार्ड गेस्वावर इवानकोव जिनावरून डळमळू लागला.

'मी-! मी-! पडणार!' त्याने घोडा उभा केला, पण आस्ताखोव आपल्या घोड्याचे लगाम खेचीत ओरडला, 'चल चल !'

ऋघुचकोवने तोंडावरील रक्त फासल्यासारखे केले आणि छाती चाचपली. त्याच्या सदस्यावर दमट किरमिजी ठिपके दिसू लागले होते. दुसऱ्या मोर्च्याचे ठाणे जिथे होते, तिथे हृषा मंडळीचे कोणत्या वाटेने जायचे ह्याबद्दल मतभेद झाले.

'उजवीकडे !' आस्टर रानाच्या हिरव्या दलदलीच्या जमिनीकडे खुण करीत आस्ताखोव म्हणाला,

'नाय ! डावीकडे !' ऋघुचकोवने आग्रह धरला.

त्यांची फाटाफूट झाली. ऋघुचकोव आणि इशेगोलकोवच्या नंतर आस्ताखोव आणि इवानकोव रेजिमेंटच्या ठाण्यावर आले. त्या स्ववाडूनचे कक्षाक आपली वाट बघताहेत असे त्यांना आडळून आले. इवानकोवने लगाम टाकून दिले आणि

जिनासून खाली उडी घेतली. त्याचे झोकाड गेले आणि तो खाली पडला. त्याने गच्च आचळलेल्या बोटालून त्याच्या तलवारीची मूठ इतरांनी मोठ्या प्रयासाने मोडवली.

तो जर्मन अंमलदार पडला होता त्या जागी अग्या तासात जवळ जवळ अस्त्रे स्वयच्छेदन आऊन पोचले. कझावानी त्याचे बूट, कपडे आणि हत्यारे काढून घेतली. त्या मयताच्या रांगेतल्या पिचळट चेहेऱ्याकडे बघत ते घोळका करून उभे राहिले. त्यातील एकाने ट्रिकमतीने त्या अंमलदाराचे चंदेरी झकणातील घडघाळ ताऱ्यात घेतले आणि तिघल्या तिघेच आपल्या द्रूप सार्जंटला बिकून टाकले. त्याच्या जवळच्या घेंडीत त्यांना काही सापडले. मोठ्या चलनी नोटा, एक पत्र, पिंग्या केसांची एक बट आणि एका दिमाखदार हुसऱ्या मुलीचा फोटो !

९.

पुढे ह्या चकमकीचे रूपांतर शशीच्या पराक्रमात करण्यात आले. स्वयच्छेदन कमांडरच्या मर्जीत असणाऱ्या ऋघूचकोवला सेंट ऑर्जे पदक मिळाले. त्याचे साथी अधारातच राहिले. ह्या बीराची डिव्हिजनल स्टाफच्या मुख्य ठाण्याकडे बदली करण्यात आली. युद्ध संपेपर्यंत तिथे हा ख्याली खुशालीत राहिला. त्याला भेटायला पिटसंबर्ग आणि मॉस्कोहून वजनदार महिला आणि अंमलदार येत होते म्हणून त्याला आणखी तीन पदके मिळाली.

ह्या महिला 'अग्या !' 'अगवाई !' करीत आणि ह्या डॉन कझाकाला महागड्या सिगरेट्स आणि चॉकलेटच्या चटकदार भेटी देत. मुस्वातीला त्या सर्वांना तो सैतानाच्या नावाने शिष्या घालायचा पण अंमलदाराचे गणवेश परिधान केलेल्या पदस्थ हलकटांच्या प्रभावाचा कृपाप्रसाद मिळाल्यावर त्याने त्याचा किफायतशीर घंदा केला. आपल्या 'पराक्रमाची' कथा तो गडद रंग भरून सांगू लागला. विवेकाची त्याला यत्किंचितही टोचणी जाणवत नसे. ती कथा ऐकताना ह्या महिला तल्लिन होत आणि ह्या कझाक बीराच्या देवीने डागाळलेल्या पुंड चेहेऱ्याकडे कौतुकाने टक लावून बघत. सगळेजण संतुष्ट आणि सुखी होते.

झारने मुख्य ठाण्याला भेट दिली. त्याला 'दाखवण्या' साठी ऋघूचकोवला

त्याच्याकडे नेण्यात आले. डोळ्यावर झापड आलेल्या बादशहाने कपड्यांचे बंडे एकाचा घोड्याकडे पाहिले तसे पाहिले. आपल्या जड पापण्यांची उधळझाप केली आणि त्या कसाकाच्या खांद्यावर शाबासकी दिली.

'उमदा कसाक पोरे आहे !' असा अभिप्राय व्यक्त करून तो आपल्या लव्याजम्याकडे वळला आणि त्याने सोबाडटिरची मागणी केली.

वर्तमानपत्रे, मासिकातून कपड्यांचे बंडे कसाची झुपकेदार बट सतत छापून येत होती. कपड्यांचे छापाच्या मिगरेटी निघाल्या. निघनीनव्हगोरदव्या व्यापाऱ्यानी त्याला सुवर्णमंडित तलवार भेट म्हणून दिली.

आस्तासोबने ठार मारलेल्या जर्मन अंमलदाराचा कावून घेण्यात आलेला गणवेश एका देवदारी फळीला ठोकण्यात आला. जनरल बॉन रेनेनकाफने तो आपल्या गाडीत ठेवला. इवानकोव आणि जनरलचा अँडजुटेंट ही फळी हातात घेऊन बसत. सग आघाडीवर निघालेल्या कवायत करणाऱ्या सैनिकांपुढून ती गाडी नेण्यात येई. जनरल लॉन रेनेनकाफ सरकारी भाषेतील अंगवळणी पडलेली उद्दी पक भाषणे करीत.

आणि खरीखर घडले होते काय ? आपल्यासारखाच एक असणाऱ्या दुसऱ्या माणसाला ठार मारण्याचे कसब ज्यानी अद्याप संपादन केलेले नव्हते ते सैनिक मृत्युधेवी कावटाळल्या प्राणांतिक भयापोटी एकमेकांवर तुटून पडले होते. परस्परांवर त्यानी आघाळेपणाने बाव घातले होते. एकमेकांना झोडपून काढले होते. एकमेकांना आणि एकमेकांच्या घोड्यांना त्यानी घायाळ केले होते आणि नंतर आपल्यातील एकाचा जीव घेणाऱ्या फोळीचा आवाज ऐकून ते मोहरा वळवून पळून गेले होते ! नैतिकदृष्ट्या लुळे होऊन ते घोड्यावरून पसार झाले होते !

आणि ह्मणाला म्हटले जात होते शर्याचा पराक्रम !

१०.

एका अनावर सर्पाचे रूप आघाडीला अद्याप यावयाचे होते. सरहद्दीवर रिसाल्यांच्या चकमकी आणि लडायी पेटत होत्या. पुढे पोथीत झाल्यानंतरच्या

आणि मुद्दवार्तीच्या दिवसात जर्मन लष्करी अधिकाऱ्यांनी बुलन्द रिसाले पथकाच्या वपाने खडे टाकून पाहिले. सरहद्द ठाण्यावरून हापाटघाने निघून जाऊन ती पथके रशियन सैन्यात घबराट निर्माण करीत आणि त्यांच्या सैन्याचा रागरंग आणि संख्येबद्दल बातम्या काढीत. जमरल कालेदिनच्या अधिपत्याखालील बाराव्या रिसाला डिव्हिजनचे संरक्षण आठव्या रशियन सेनादलाला देण्यात आलेले होते. त्यांच्या डाव्या फळीवरील अकराव्या रिसाला डिव्हिजनने ऑस्ट्रियन सरहद्द ओलांडून आगेकूच केले होते. परंतु लेशनुव आणि ब्रोदी सर केल्यानंतर त्यांना रोखण्यात आले होते. कारण त्यावेळेपर्यंत ऑस्ट्रियनाना हंगेरियन रिसाल्याची कुमक आलेली होती. हंगेरियन रिसाला रशियन पथकावर तुटून पडला आणि ब्रोदीच्या दिशेने ह्या पथकाना त्यांनी मागे रेटले.

त्याच्या पहिल्या लढाईपासून गिगरी मेलिखोवला अंतरीची एक भयाण वेदना छळत होती. तो खूपच हाडाडला. संचलनाच्या वेळी, विश्रांती घेताना झोपलेला असताना किंवा जागा असताना त्याला कटजनाजवळ त्याने ठार मारलेल्या ऑस्ट्रियनचा चेहरा आणि आकृती अनेकदा दिसत असे. झोपेत तो त्या पहिल्या लढाईचा अनुभव पुनः पुन्हा घेत होता. एवढेच काय पण भाला गच्च पकडलेल्या आपल्या उजव्या हाताच्या धरधरत्या पेटक्याची भावनाही त्याला जाणवत असे. तो जागा होऊन रंग लामेपर्यंत गच्च मिटून घेतलेल्या डोंळघांवर हाताचा आडोसा धरून आबेसाने हे स्वप्न पिटाळून लावी.

निसवलेले धान्य रिसाल्याने मातीत तुडवले. शेतांवर घोड्यांच्या टापांच्या तप्तमुद्रा ठोकल्या. जणूकाही गोडपत्या गारांच्या वादळात गॅलिशिया धुवून गेले. होते. सैनिकांच्या अवजड बुटांखाली रस्ते तुडवले गेले. खडी ओरबाडून निघाली. ऑगस्ट महिन्यातील चिखल घुसळला गेला. धरणीचे उदासवाणे मुख गोळघानी मातांच्या वर्णासारखे डागाळून गेले. लोखंडाचे आणि पोलादाचे तुकडे निथे गंजत पडले. माणसाच्या रक्तासाठी ते तळमळत होते. रात्री लालबुंद ज्वाळा-प्रकाशाने शित्तिज प्रदीप्त व्हायचे. झाडे, खेडी, गावे वळवातील विद्युत्कल्लेप्रमाणे झगमगत. फळे जेव्हा पाडाला येतात आणि धान्य जेव्हा तयार होते त्या ऑगस्ट महिन्यात आकाशाला स्मितहीन करडेपणा आला होता. दुमिळ निरभ्र दिवस वेचून आणि गदमदलेले होते.

ऑगस्ट महिना संपत आला होता. रायातील पाने पिवळी पडली. त्यांच्या देठांपासून एक शोकार्त जांभळटपण पसरले. दुकून पाहणाराला असे मासत होते

की आँखें जणू जखमांनी पायाळ आलेली आहेत त्यांना मरणातीत दयतत्वाव हातोय.

आपल्या मागीदारात पडलेले फरक प्रिगरी कुवुहुळाने निरखीत होता. गालावर नालाची निवाणी धेऊन प्रोखोर झीकोव इस्पितळातून परतला होता. बंदना आणि अचरगत त्याच्या ओठांच्या कोपऱ्यात रेंगाळत होती. त्याचे बासरागत डोळ पूर्वीपेक्षा जास्तच लघडमीट करू लागले होते. येगोर झारकाव शिबी-गालीची एकही संधी सोडत नव्हता. तो जास्तच अव्यव्य बनला होता आणि जगातील यत्नयावत गोष्टीवर निवडून घेला होता. प्रिगरीच्याच खंड्यातील तंभोर आणि कार्यक्षम असणारा येमीलियाव घोशेव वरमल्यागत दिसत होता. त्याचा चेहरा काळवंडला होता. तो कसनूसे आणि खिन्न हसायचा. प्रत्येक चेहऱ्यावर बदल दिसत होते. युद्धाने पेरलेल्या शोकबीजाना प्रत्येकजण आतून खतपाणी घालून जोपासीत होता.

तीन दिवसांच्या बिश्वातीसाठी रेजिमेंट आघाडीवरून मागे घेण्यात आले आणि डोंतवरून आलेली कुमक त्यांच्या जागी पाठवण्यात आली. प्रिगरीच्या स्ववाङ्मनमधील कझाक जखळच्या तळघात पोहोचला निघाले होते. त्याच सुमारास सुमारे कासभर अंतरावर असणाऱ्या ठाण्यावरून आलेल्या मोठ्या रिसाला दलाने खंड्यात प्रवेश केला.

तळपाच्या बांधावर हे सैनिक पोचोपर्यंत लुचा रिसाल्याची घोडी टेकडी उतरून येत होती. प्रोखोर झीकोव अगावरून आपला सदरा ओढून काढीत होता. त्यावेळी वर नजर जाताच तो तसाच टक लावून बघू लागला आणि उद्गारला,

‘ते कझाक आहेत डॉन कझाक.’

चीच्या स्ववाङ्मनचा मुक्काम होता त्या वाडीत हळूहळू शिरणारी पडळ प्रिगरी त्याहळू लागला.

‘नक्की राखीव फौजेचे लोक.’

‘आपल्याला कुमक आलेय.’

‘दुसरी शिबंदी दिसायच्य.’

‘अरे, ते पहा पोरानू ! तो नक्की स्तिगान आस्ताखोवाय ! होय का नाय ? पुढून तिमच्या रोगेत ! तो पहा !’ असे ओरडून घोशेव खरखरून तुटक हसला.

‘नू तो पहा आनिकुशका !’

‘प्रिगा ! मेलिखोव ! तो बघ तुझा भाऊ ! दिसला का ?’

‘दिसला !’

‘मो पहिल ओळखल ! वाटली काढ आता !’

डोळे किलकिले करून प्रिगरी न्याहळू लागला. पित्रोने मांड घेतलेल्या धोड्याला ओळखावचा तो प्रयत्न करीत होता. 'नवीन घेतलेला दिसतोय' त्याच्या मनात विचार आला. भावाच्या चेहऱ्याकडे त्याने नजर बळवली. उन्हात खरपूस भाजलेला, मिठा छोटलेला आणि उन्हाळी उन्हात भुवया खेरी झालेला तो चेहरा त्याची भेट झाल्यापासून विलक्षण बदलून गेला होता.

टोपी काढून ती यात्रिकपणे हलवीत प्रिगरी त्याला भेटायला धावत गेला. त्याच्या मागे अर्धवस्त्र कक्षाकांचा लोंढा जमिनीवर माजलेले अंजेलिका आणि बुरदोक तुडवीत धावत सुटला.

स्वच्छ भादरलेल्या, अधिकारयुक्त चेहऱ्यावरील रेषात लाकडी काठिण्य असलेल्या एका प्रौढ दणकट कॉप्टनच्या मागोमाग ते पथक राईला बळसा घालून वाडीत उतरले.

'चिश्वाट !' भावाकडे पाहून स्मित करताना प्रिगरीच्या मनात विचार आला. त्याचबरोबर त्याने कॉप्टनच्या दणकट देहावरून आणि उघड कालमिक जातीच्या दिसणाऱ्या गोल नाकाच्या त्याच्या जनावरावरून नजर फिरवली.

'स्ववाङ्मन !' कॉप्टनच्या स्वच्छ पोलादी आवाज सणसणला.

'दोनाच्या रांगेत आगे बढो !'

'नमस्ते भाऊ !' पित्रो आंरडला,

'जय हो ! आपण एकत्र राहणार ! कसं काय चाललय ?'

'ठीकाय !'

'अजून जिवंतायस् तर !'

'आहे अजून !'

'घरच्या लांकाची विचारलय !'

'कशी आहेत सगळी ?'

'ठीकाय !'

पित्रोने आपल्या दणकट तांबडट धोड्याच्या चौकावर तळवा टेकला आणि जीनातून सबंध देह बळवून प्रिगरीला त्याने स्मितपूर्वक निरखले. मग तो पुढे गेला आणि इतर ओळखीच्या अनोळखीच्या कक्षाकांच्या मागाहून येणाऱ्या रांगाती झाकला गेला.

'नमस्ते मेलिखोव ! खेड्याचे नमस्कार !'

'आम्हाला येऊन मिळतोय तर !' मिलाईल कांशेवोईच्या सोनेरी बटांची चाप ओळखून प्रिगरी हसत म्हणाला.

‘बरोबर ! दाण्यामाग कोवही जायचीच !’

‘तुझ्या मागनें टोच मारायला कुणी येत नाहीसं बघ म्हणजे झालं !’

‘आपण ते बघून घेऊ !’

अंगावर फक्त सदरा घालून येगेर झारकोव तळघाकडून आला. त्याचा एक पाय विजारीत होता आणि दुसऱ्यात पाय लुपसण्यासाठी तो लंगडी घालत होता.

‘सलाम माववाले !’

‘अरे ए S ! हा पहा झारकोव !’ रंगातून एक आरोळी आली.

‘नमस्ते रे घोड्या ! तुझ्या पायात लोडा घातला म्हण की !’

‘माझी आई कशी आहे ?’

‘जिवंताय अजून ! तिनं आशीर्वाद कळवलेत ! पण तिनं दिलेलं माझ नाहो आणलं ! आमचं स्वतःचं सामान भरपूर होतं !’

मलत्याच गंभीरपणे येगेर ऐकत होता. नंतर तसाच उचड्या बुडावर तो गवतात बसला. आपला हिरमूसला चेहरा लपवण्याची आणि जगमगत पाय विजारीत घालण्याची फोल घडपड तो करीत होता.

अर्धवस्त्र कमाक निळघा रंगाने रंगवलेल्या कटंगनामाये उभे होते. पलीकडच्याबाजूला डांनच्या राखीव स्ववाहुतचा ओप दुतर्फा चेस्टनट वृक्ष असलेल्या रस्त्याने आवाजात वाहत होता.

‘कसं काय माववाले ?’

‘तू रे अलेक्सांदर ?’

‘होय ! मीच !’

‘आन्दिवान ! काय रे ए लॉवत्या कानाच्या संताना ! मला ओळखत नाहीस ?’

‘बायकोनं विचारलंय शिपाईगड्या !’

‘येणू तुमं रक्षण करो !’

‘बोरिस बिलाव कुठाय ?’

‘कुठल्या स्ववाहुतमध्ये होता ?’

‘मला वाटतं चौध्या.’

‘कुठचा तो ?’

‘व्येशेनस्काया खेड्याचा ! अतोन !’

‘तुला कशाला ह्याप तो ?’

त्या तुडक संभाषणात एक तिमिरा आवाज उमटला.

‘माझ्यासाठी पत्र आणलय म्हणून हवाय !’

‘काही दिवसांसाठी राईब्रोदीच्या लढाईत तो मारला गेला !’

‘तर ?’

‘माझे ऐक ! माझ्या स्वतःच्या डोळ्यांनी मी पाहिलंय ! छातीत डाव्या बाईलाखालीच काडतूस घुसलं !’

‘थ्योरनाया नदीवरच दुसऱं कुणी आहे का ?’

‘कुणी नाय ! पुढं चला !’

आवाजात स्वबाहुनला ओळीत उभे करण्यात आले. इतर कक्षाक परत आधीली करागला गेले. लोकरच नवीन आलेले त्यांना येऊन मिळाले.

प्रिगरी भावाभ्याजवळ खाली बसला. बांधाच्या दमट हिसाळ चिखलाचा एक उम वास येत होता. काठाशी पाणी चकचकीत हिरवे होते. आपल्या सदस्यांच्या शिबणीतील उभा मारीत प्रिगरी भावाशी बोलत बसला होता.

‘पित्रो, मला अगदी ड्यागळत्यागत झालंय ! आणखी एक तडाखा दिला की प्राण जातील अशा माणसांमधे अवस्था झाल्येय माझी ! जसा जात्यात भरडला गेलोय ! माझा भुश कळून त्या जात्यात बाहेर धुकलाय !’ त्याचा आवाज फाटलेला आणि रडविला झाला होता. त्याच्या कपाळावर तिरकस पडलेली खोल अडी (आत्ताच ती पित्रोच्या लक्षात येऊन त्याला चिंता वाटू लागली) बंदलांचे आणि ‘उडून’ गेलेल्या मनाचे भयावह दर्शन घडवीत होती.

‘का ? काय झालं ?’ त्याला प्रश्न विचारीत पित्रोने अंगातला सदरा ओढून काढला. त्याचे अनावृत्त गंरे शरीर आणि मानेभोवती उन्हात रापलेली सुस्पष्ट रेष प्रकट झाली.

‘हे असं घडलं !’ प्रिगरी गडबडीन सांगू लागला. त्याच्या आवाजातली कटूता जास्तच बळावली, ‘आपल्याला त्यांनी एकमेकांशी झुजायला लावलंय ! लाड्यांच्या टोळी पेशाही भयंकर आहे सगळ ! जिकड-तिकडं देव ! कधी कधी मला असं वाटतं की मी एकाद्या माणसाला चाबलो तर तो पिसाळेल !’

‘तुला कुणाला .. ठार मारावं लागलं का ?’

‘हो !’ प्रिगरी जवळजवळ किचाळून म्हणाला. आपल्या सदस्याचा त्यानं चोळामोळा करून तो पायाशी फेकून दिला. दबास गुदमरवणारा शब्द खाली रेटल्यागत तो गळभाभोवती बोटं घट्ट आवळून बसला आणि त्याने नजर बाजूला वळवली.

‘सांग मला सगळं !’ आपल्या भावाची नजर टाळील पित्रोने आज्ञा केली.
‘माझं मन माझा जीव घेतलं ! एका माणसाच्या अंगात मी आरवार
माला घातला ..! तिरमिरीत ! एरवी मी असं केलं नसतं—! पण दुसऱ्याला मी
का खांदला ?’

‘आ ?’

‘हे बांगल नाय ! मी एक माणूस खांदला न् माझं मन त्यानं—त्या हुकरी-
च्यान पोखरून टाकलंय ! स्वप्नात मुद्धा रांडीचा मला सपाटतो ! हा काय माझा
दोष होता ?’

‘तुला अजून सवय झालेली नाय ! पडल तुझ्या अंगवळणी !’

‘तू आमच्या स्वबाहुनबरोबर यावणार आहेस ?’ प्रिगरीने मध्येच विचारले.

‘नाय ! आमची भरती सत्ताविसाव्या रेजिमेंटात झाल्येय.’

‘मला वाटलं की आमच्या मदतीला आलात.’

‘आमचं स्वबाहुन कोणत्या तरी पायदळ विहिजनला जोडतील. त्यांना
आम्ही गाठायला निघालोय. पण आम्ही तुम्हाला बदली पाठवण्याचा विचार
केलाय. तमण पीरांची तुकडी आहे.’

‘बर ! बल पोहू या.’

प्रिगरीने चाईने तुमान काढून टाकली आणि बांधाच्या कडेला तो गेला.
त्याचे खांदे पुढे झुकले होते, तरी अगलट उत्तम होती उन्हात रापलेली होती.
ह्याआधी एकमेकाना भेटलो होती. त्यावेळा तो अधिक मोठा दिसतोय असे
पित्रोला वाटले. हात उंच करून त्याने पाण्यात मूर मारला. एक भारी हिरवी
लाट त्याच्या डोक्यावर आली आणि मग फुगून दूर निघून गेली. तळघाच्या
मध्यभागी डुबणाऱ्या कडाकोच्या गटाच्या दिशेने तो हात भारीत गेला त्याचे
हात पाण्याला प्रेमाने घापटीत होते. खांदे मुस्तपणे हलत होते

प्रार्थनेचा कागद जिवलेला गळघातील क्रॉस काढून ठेवण्याला पित्रोने वेळ
लावला. ती दोरी त्याने कपड्याच्या जिवाखाली दकलली आणि बूजव्या सावध-
त्याने पाण्यात प्रवेश केला. आपली छाती आणि खांदे ओले केले. नंतर कुंघत ती
पुढे झोपावला आणि प्रिगरीला गाठायला पोहू लागला.

ते पलीकडच्या काठाकडे पोहू लागले. तो काठ रेंताड आणि झुडूपानी
झाकलेला होता. पाण्यातील हालचालीने थंड आणि निवल्यासारखा होऊन
प्रिगरी जास्त धीमेपणाने बोलू लागला. त्याचा मधाचा आवाज ओसरला होता.

‘इतका बिटून गेलोय की, अगावरच्या उवानामुद्धा खुशाल चरायला
देतो मी !’ तो म्हणाला, ‘जाता घरी असायला हवा होतो ! पक्ष असते तर

भरारी भारली असती ! तुस्त डोकावून तरी आली असती ! कशी आहेत समज्जी ?'

'नतालिया आपल्या घरी राहस्येय !'

'अँ ?'

'हो हो ! राहस्येय !'

'आई-बाबा कसे आहेत ?'

'ठीकायत ! पण नतालिया अजून तुम्ही वाट बघत्ये ! तु तिच्याकड परत येशील असं अजून तिला वाटतय !'

मिगरीने फुरंरं आवाज करून उत्तर न देता तोंडातून बूळ टाकली. पित्रो मान बळवून भावाच्या होळघात बघण्याचा प्रयत्न करू लागला.

'तुम्हा पत्रात तिला काहीतरी निरोप पाठव ! ती बाई फक्त तुम्हासाठी जमत्येय !'

'म्हणजे तूटलेलं तिला अजून जोडायची इच्छा आहे ?'

'अरे, ती आशेवर जमत्येय ! फार चांगली चाई आहे ! कडकाय ! कुणाला आपली थट्टा मस्करी करू देत नाय !'

'पाट लावून टाकावा तिन !'

'चमत्कारिकच बोलणं आहे तुम !'

'काय चमत्कारिक नाय ! हे असंच झालं पाहिजे !'

'पहा बुवा ! तुम्हा प्रेम्नाय ! मी काय डबळाडवळ करीत नाय !'

'तुम्हा कशी काय ?'

'बाई झाल्येय आता माऊ ! ह्या वर्षी एवढी उफाडल्येय की ओळखू नाय घायची तुला !'

'खरंच ?' मिगरी जाश्चयानि आणि चोडघाशा आनंदाने म्हणाला.

'देवाच्यानू ! आता तिचं लग्न होईल. आपल्या मिशाही व्होडकात भिजायच्या नाहीत ! मारूनही टाकतील राडिबे आपल्याला ! हत्तीच्या आयला !'

'तितकं सोपं दुसरं कैच नाय !'

सौम्य उन्हात न्हात ते शेजारीशेजारी रेतीत पडले होते. मिशा कोशेबोई जवळून पोहत गेला.

'ये मिशा ! उतर पाण्यात !'

'नको ! मी जरा आराम करतोय !'

एक भुंगारा रेतीत दडवीत प्रिगरीने विचारले,

‘आविस्तरियाचं काही कळलं?’

‘युद्ध सुरू व्हायच्या आधीच मी तिला खेड्यात पाहिली!’

‘तियं ती काय करीत होती?’

‘नवऱ्याकडून स्वतःच घेऊन जायला आली होती!’

‘प्रिगरी छोकला आणि हाताने रेती लोटून देत तो भुंगारा त्याने माडून टाकला.

‘बोललाम तू तिच्याशी?’

‘फक्त नमस्कार केला! तब्येतीत दिमत होती! सुखीत होती! बाडीवर दिवस मजेत चाललेले दिसतायत!’

‘स्तिपान काय म्हणतोय?’

‘तिची बारीक सारीक चीजवस्त त्याने देऊन टाकली! भल्या भाणसागत वागला! पण तू जपून ऐम! माझ्या कानावर आलंय की एकदा झिगलेला असताना त्याने आण घेतल्येय, पहिल्याच लढाईत तुझ्या छातीत गोळी चालवीन म्हणून! ती तुला माफ करायला तयार नाय!’

‘मला ठाऊक!’

‘मी नवीन घोडा घेतलाय!’ पिचोने संभाषणाचा विषय बदलला.

‘बॅलं विकली?’

‘एकशे ऐसीला विकली! घोड्याला दीडशे पडले, तरी काही वाईट नाय!’

‘वीक पाणी कसंय?’

‘छानाय! पण कापणीच्या आधीच आमची उचलबांगडी झाली!’

संभाषण घरगुती गोष्टींकडे वळले. मग भावनांची तीव्रता ओसरली. पिचोने सांगितलेल्या घराकडील बाती ऐकून प्रिगरी मुखावत होता. अणभर तो जणू बरीच राहत होता. आणि पूर्वाप्रमाणेच तो एक साधा घडपड्या पोर झाला होता.

‘चल! आणखी एक बूडी मारू या नू मग कपडे करू!’ आपल्या ओल्या पांटाबरील रेती झटकित पिचोने मुचवले. त्याच्या पाठीवर आणि डंडावर काटा उभा राहिला होता.

कसाकांच्या घोळवयाबरोबर ते आवाडाकडे परतले, राईच्या कटंजनाजवळ स्तिपान आस्ताखोबने त्यांना गाठले. चालता चालता टोपीच्या डापणाखालील केस तो विचकून मागे वळवीत होता.

प्रिगरीच्या बरोबर येत तो म्हणाला, ‘नमस्ते मित्रा!’

‘नमस्ते !’ शिगरी बबकला आणि कितित संकोचाने आणि ओशाळलेल्या चेहऱ्याने त्याने त्याच्याकडे बघून पाहिले.

‘मला विसरला नाहीस ना ?’

‘जबळजबळ विसरलोच होतो !’

‘पण आपल्याला तुपली आठवण आहे ना !’ स्तिपान कुत्सितपणे हसला आणि पुढे जाऊन त्याने आपल्या पुढे चाललेल्या कारपोरलच्या गळघात हात टाकला.

सूचीस्तानंतर मुख्य लटकरी ठाण्याकडून टेलिफोनवरून संदेश आला. शिगरीच्या रेजिमेंटला आघाडीकडे परतण्याचा हुकूम झाला होता.

पंधरा मिनिटात स्वबाइनची जुळवाजुळव करण्यात आली आणि इंगेरीच्या रिसाल्याने आघाडीला पाडलेले भगदाड बुजवण्यासाठी त्यांनी यांनी यात मूख केले.

एकमेकांचा निरोप घेताना पित्रोने आवाच्या हातात एक घडी केलेला कागद कोवला.

‘हे काय ?’ शिगरीने विचारले.

‘तुझ्यासाठी एक प्रार्थना उतरवून काढल्याय. ही चे.’

‘काय बगमाची आहे का ?’

‘हमू नको शिगरी !’

‘मी हसत नाय !’

‘अच्छा भाऊ ! इतरांना मागं टाकून पुढं घावू नकोस ! तिखट माणसं काळाला आवडतात ! जिवाला संभाळून ऐस !’ पित्रो ओरडून म्हणाला.

‘मग प्रार्थना कशालाय ?’

पित्रोने हात हालवला.

कोणतीही सावधगिरी न बाळगता काही वेळ स्वबाइन घोड्यावरून पुढे जात होते. नंतर साजंटांनी बिलकूल आवाज न करण्याचे आणि सगळे चुट्टे बिलवून टाकण्याचे हुकूम सोडले. दूरच्या रामावर जोमळ्या घुरांच्या शेपट्यांनी सजवलेले अग्निबाण उंच उसळले होते.

विंगट मोरोवकोलेदरचे वेष्टण असलेली एक लहानशी बही. तिचे कापरे घमटलेले आणि तुटलेले होते. बराच काळपर्यंत ती आपल्या घन्याच्या निशात पडून राहिलेली असली पाहिजे. कोसून काढलेल्या उत्तरत्या हरताळाराने त्या बहीची पाने भरलेली होती.

कागदाला टाक लावण्याची ही आवश्यकता आज बरेच दिवस मला जाणव-
त्येय. एक प्रकारची 'कॉलेज डायरी' ठेवण्याची माझी इच्छा आहे. यर्वात आधी
तिच्याबद्दल.

फेब्रुवारीत, तारीख आठवत नाही. तिच्या एका शेजाऱ्याभाकृत माझी तिची ओळख झाली. हा शेजारी होता बोयारिशकिन नावाचा विद्यार्थी एका सिनेमा घेतराबाहेर ती दोघे मला भेटली तिची ओळख करून देताना बोयारिशकिन म्हणाला, 'लोझा ही व्येजेनस्काया नावची आहे. तिची नीट काळजी घे, तिमोफेई, ती अतिशय उत्तम मुलगी आहे.' काहीतरी असंबद्ध वाक्य पुटपुटल्याच आणि तिचा मऊ घामेजलेला हात हाती घेतल्याच मला आठवतं. माझी येलेझावेता मोखोवाशी ही अशी भेट झाली. ती विचडलेली आहे हे मी तत्क्षणी ओळखलं. अशा वाक्यांचे डोळे नको प्युळं मागून जातात. कबूल करतो की तिनं माझं जे मत बनवलं ते काही फारसं अनुकूल नव्हतं. पहिली गोष्ट म्हणजे चिकचिकलेला हात हाताला एवढा घाम येणार मी कधी कुठ पाहिलेलं नाही. आणि ते डोळे ! खरं मांमासचं तर अतिशय सुंदर डोळे. तळपती बदाची छटा असलेलं. पण तरीही न मुखवणारे

बास्या, दोस्ता, जाणीव पूर्वक माझी शैली मी फुलवतोय असं दिसतय एवढंच काय पण प्रतीकांसाठी अवलंब करतोय. कारण सेमीपालातिन्स्क इथे ही डायरी जेव्हा तुझ्या हाती पडेल तेव्हा काय घडलं त्याची तुला मुख्यतः कल्पना यावी असा मला वाटतं. (येलेझावेता मोखोवाबरोबर मी सुरू केलेलं प्रकरण संपल्यानंतर हे तुला पाठविण्याचा माझा विचार आहे. ह्यानं तुम्ही बरीच कर-
मणूक व्हावी.) कालानुक्रमानं मी सगळं वर्णन करीन. तेव्हा मी मघा म्हटल्या-

येथाने माझी तिच्याशी ओळख करून देण्यात आणि आम्ही तिचे जण कुठलातरी भिकार रस्त्या चित्रपट बघायला गेलो बोंबार्शिकिन गप्प होता. (त्याचा दात दुखत होता त्याने म्हटल्याप्रमाणे ती 'दाढबुकी' होती) आणि मला संभाषण करणे अवघड वाटत होते. आम्ही एकमेकांचे नेजारी असल्याचं निष्पन्न झालं. नेजारी म्हणजे आमची गाळे एकमेकांना लागून होती. पण माळरानाच्या मिसर्ग सौंदर्याबद्दल बगैरे एकमेकांना आठवणी मागून झाल्यावर आमचे संभाषण संपण्यात आले. तसे सांभाळत तर मी अनिर्बंध मुख्यता टिकवली आणि तिनं संभाषणाचा अभाव यत्किचितही गैरसोयीविना सहन केला! ती मेडिकलच्या दुमऱ्या बघाला आहे, ती एका व्यापारी कुटुंबातील आहे, तिला कडक चहा आणि आत्मोलोभ तपकीर त्यांची आवड आहे बगैरे गोष्टी मला तिच्या तोंडून समजल्या. तूला कल्पना येईलच की बदामीरंगाचे डोळे असलेल्या मुलीचा परिचय करून घेण्याच्या दृष्टीनं ही माहिती कमालीची तुटपुंजी होती. आम्ही जेव्हा एकमेकांचा निरोप घेतला (आम्ही तिला 'ट्राम स्टॉप' पर्यंत पोचवेलं) तेव्हा तिनं मला घरी येण्याचं आमंत्रण दिलं मला वाटतं २८ एप्रिलला मी तिच्या घरी जाईन. मी पत्ता लिहून घेतला.

२९ एप्रिल

आज तिच्या घरी गेलो. तिनं मला चहा आणि हलवा दिला. खरं खरं म्हणजे तिच्यात 'काहीतरी' आहे. तिखट जीम, सुमार दुसऱ्या, पण 'मन चाहेल तसं बागा' त्या आर्सेनालबोवच्या सिद्धांतावर तिची पकड आहे. पाच फ्लॉगवळून त्याचा वास येतो. उशीरानं घरी परतलो. मिगरेट तयार केली आणि तिच्याशी काडीमात्र संबंध नसलेल्या गोष्टीचा विचार केला. मुख्यतः पैसांचा. माझ्या मुटाची अवस्था. भयावह आहे पण माझ्या जबळ 'भांडवल' ताही. एकंदरीत वेतास आहे.

१ मे

सोडी महत्वाची घटना हे आजच्या दिवसाचं वैजिष्टय. 'सोकोलनिकी' पार्कमध्ये अगदी निरुपद्रवीपणे वेळ घालवीत असताना एका लफड्यात मापडलो. कामगारांची एक येची सभा पोलीस आणि सुमारे बीसएक कक्षाकाचं पथक पांगवीत होते. एका भिगलेल्यानं एका कक्षाकाच्या धोड्यावर काठीचा प्रहार केला आणि कक्षाकानी हंटर चालवायला प्रारंभ केला. (का कुणास ठाऊक पण काही लोक हंटरला चाबूक म्हणण्याचा आग्रह धरतात. पण 'हंटरला' एक डोल आहे. तोच

शब्द का नये खाणू ?) मी तिकड गेलो आणि सरं सोमती, अत्यंत उदात्त भाव -
 तेथ्या आशेगानं मी घडे पडायचं ठरवलं. मी त्या कक्षाकाला म्हटले की तू आडमुठ्या
 आहेस. आणकी काहीबाही बीलली, तो माझ्या अंगावर हुंटर फडकवणार होता पण
 त्याला मी अगदी ठामून बजावले की, मी स्वतः कामेनस्कायाचा कक्षाक आहे आणि
 असा घुसळीन की त्याला आई आडबाची ! ती कक्षाक सुखभावी माणूस निघाला.
 तसेण आंबून जाण्या इतपत कीजेत अजून राहिलेला म्हणता, आपण उत्त-
 कीपेरस्कायाचा कक्षाक असल्याचं आणि मूष्ठीच्या मूष्ठीनं उपयुक्त माणूस असल्याचं
 त्यानं उत्तर दिलं. आम्ही निमूटपणे दूर झालो. त्यानं माझ्याविषय काही केलं असतं
 तर लडत जुंपली असती आणि मला स्वतःला ह्यापेक्षा काहीतरी बार्ड झालं
 असतं. माझ्या हस्तक्षेपाचा खुलासा एवढाच की, लिखा माझ्याबरोबर होती आणि
 तिच्या संगती मी असलो की काहीतरी पराक्रम करण्याच्या निष्कळ पोरकट
 इच्छेनं मी बाहून जातो मला अगदी चक्क असं दिसतयं की माझं रूपांतर एका
 तरण्याबाई बोवड्यात होतंय आणि असं वाटतंय की माझ्या टोपीखाली एक
 अद्भुत लाल तुरा उगवतो... कुठं चाललोय मी !

३ मे

माझ्या सध्याच्या मनःस्थितीत एकच गोष्ट करण्यासारखी आहे ती म्हणजे
 पिऊन धुंद होणं. सगळ्यावर कळस म्हणजे माझ्याजवळ मुळीच पैसा नाही. डॉन
 काठचे परिपक्व कलिंगड उलावं तशी माझी पॅन्ट अत्यंत महत्वाच्या ठिकाणी-
 परखटपणे सांगायचं तर 'बुड्यातच' उसवल्याय आणि रफू टिकून राहण्याच्या
 क्षमता अगदी दुरंत आहेत. कलिंगडच शिबण्यात आहे. वलोदका स्मेशनेन येऊन
 गेला. उद्या मी लेवचरला जाईन.

७ मे

बडिलांकडून पैसे पावले. तिरसटपणे लिहिलेलं पत्रही. मला काहीचो शरम
 वाटत नाही. आपल्या मुलाच्या नैतिक अघिष्ठानाला ही अशी कीड लागल्याच
 बाबाना कळलं तर मळू दे. मूट विकत घेतला. माझा नवीन टाय गाडीवानाचंही
 लक्ष वेधून घेतो गावातील सर्वांकुष्ट मळूनमचं जाऊन दाहो घोटली आणि
 कपड्यांच्याच्या दुकानातील मदतनीस विमती तमा टक्कवीत झोऊन बाहेर पडलो.
 तुतर्का वृक्षरात्री असलेल्या रस्त्याच्या कोपऱ्यावरील पोलियाने माझ्याकडे पाहून
 स्मित केले बरमास येरडा ! ह्या वेळात असणारा मी आणि तो ह्यात काहीतरी
 साम्य आहे. अन् तीन महिन्यापूर्वी ? पण इतिहासाच बोचकं कशाला उपसा ?
 पण झालं ते झालं... ट्रामच्या खिडकीतून अगदी योगामोगानं लिखा दिसली.
 आपला हातमोजा हलवून तितं स्मित केलं. हे कसं काय वाटतंय !

'सगळीच ज्येष्ठ असतात प्रेमशरण...' लोकांच्या लोकांसारखे माझ्याकडे पाहून बायलेल तलियालाच्या नवऱ्याच लोंड अजून भला दिसतंग, पॅलरीतील माझ्या वृत्तीतून त्यात थूकण्याची अनिवार इच्छा मला झाली होती. मी त्या बायलावर जेव्हा तेव्हा विचार करतो, विशेषतः ते जेवटचे प्रे-म-श-र-ण, तेव्हा जागृतेच यादना लागते, बहुधा नसांची काही नरी खोड असवी.

पण मूढा असा आहे की मी, माझ्या ह्या वयात प्रेमात पडलोय. हे लिहिताना माझे केम जरी ताठ उभे रहात आहेत. लिखाकड मेली, प्रदीप आणि जडजबाळ प्रस्तावनेन प्रारंभ केला.

आपल्याला काहीच न समजल्याच तिनं होंग केलं आणि विषयांतर करण्याचा प्रयत्न केला. सध्याच फार लोकर होईल काय ? आम लागो हुधाला. हुधा नव्या मुटाने सगळा घोटाला करून टाकलाय. मी स्वतःला आरघात अथवा तेव्हा मला असं वाटत की माझा मोह पडणं अगदी अनिवार्य आहे. हीच वेळ आहे मला वाटतं ! वस्तुतः माझ्याबाबत सरळसोट हिशोबीपणाच फक्त मिळवून आतो आताच मी मागणी घातली नाही तर दोन महिन्यात वेळ टळून जाईल. माझी पॅन्ट विरून जाईल आणि अशा ठिकाणी उसवेळ की तशा परिस्थितीत मागणी घालणे अशक्यच !

हे लिहीत असताना आत्मसौरवानं मी सर्वैल मिजलोय. आधुनिक काळातील सर्वोत्कृष्ट लोकांच्या सर्वोत्कृष्ट गुणांचा कोण तेजस्वी मिलाफ ! हळुवार तरीही घमघमीत वासना, तशीच- 'विवेकवाणी पुरती खंबिर !' सगळ्या गुणांची खिचडीच ! इतर कोणुकारुपट गुणांचा समुच्चय आहे तो वेगळाच.

जुजवी तयारीच अजून संपायच्येय. तिच्या घरमालकिणीनं आमच्यात मध्येच अडथळा आणला. तिला पडवीत बोलवून तिने हिच्याजवळ उसने पैसे मागितले. हिच्याजवळ पैसे होते तरी हिने नकार दिला. हों गोष्ट मला पक्की ठाऊक आहे. आपल्या अगदी खरेवणाच्या आवाजात आणि त्या बंदामी रंगाच्या डोळ्यात एवढी कळकळ आणून ती सांगत होती. त्यानंतर प्रेमाबद्दल बोलायची माझी इच्छाच मेली.

१३ मे

मी बांगलाच आणि करीखरीच प्रेमात पडलो आहे. ह्यात तिळमात्र संशय नाही, प्रत्येक गोष्ट मला हे सांगते आहे. उद्या मी मागणी घालीन, अद्यापयंत माझी भूमिका पक्की झालेली नाही.

ती मोष्ट अत्यंत अनपेक्षित प्रकारे घडून आली. पाऊस पडत होता. बांगला उबदार कोसळत होता. मोसोवायावरून आम्ही चाललो होतो. बाप्याने फसर-बंदीवरून पाऊस लोटला जात होता. मी बोलत होतो आणि ती गप्प होती. विचार करीत अमल्यासारखे तिने डोके लाली घातले होते. पावसाचे पाणी तिच्या हंड्या काठावरून तिच्या गालावर ओघळत होते आणि ती सुंदर दिमत होती. मी आमच सभाषण उघट करतो.

‘वेलिझावेला सेगिएवना, मला काय वाटतं ते मी तुम्हाला सांगितलंय आता सगळं तुमच्यावर अवलंबून आहे’

‘तुमच्या भावनांच्या प्रामाणिकपणाबद्दल मला शंका वाटते.

वाचळटासारखे मी खांदे उडवले आणि शुष्कपणे मी ‘शपथविषय व्याख्यात पार आहे’ किंवा असेच काहीतरी म्हणालो.

ती म्हणाली, ‘हे पहा तुम्ही तुर्गेनेवच्या नायकांसारख बोलत आहात तुम्हाला जरा सोपं करून सांगता येणार नाही का?’

‘इतकं सोपं काहीच नाही. माझं तुमच्यावर प्रेम आहे.’

‘मग पुढं?’

‘आता तुमच्यावर अवलंबून आहे,’

‘माझं तुमच्यावर प्रेम आहे, असं मी म्हणावं अर्शा तुमची हज्जा आहे का?’

‘मला उत्तर हवंय.’

‘हे पहा तिमोफेई इवानोविच-कसं सांगू मी? मला तुम्ही किंचितसे आवडता-तुम्ही फार उंच आहात.’

‘मी झाडून उंच होईन!’ मी खात्रीपूर्वक सांगितलं.

‘पण आपली एकमेकाना इतकी थोडी माहिती आहे! आपण...!’

‘दहा वर्षांच्या काळात आपल्याला एकमेकांची भरपूर माहिती होईल.’

मुलाची हाताने तिने आपला भिजलेला गाल चोळला आणि ती म्हणाली, ‘बर, ठीक आहे तर. एकत्र राहू या आपण काळाबरोबर कळेलच, पण माझ पूर्वीचं प्रकरण तुम्ही मला तोडून टाकू दिलं पाहिजे.’

‘कोण आहे तो?’ मी चौकशी केली.

‘तुम्हाला तो ठाऊक नाही. तो एक डॉक्टर आहे. गुप्तरोगतज्ञ आहे.’

‘तुम्ही कधी मोकळ्या व्हाल?’

‘सुकसारपसंत होईन मला वाटत !’

‘आपण एकाच राहायचं ? म्हणजे एकाच घरात ?’

‘होय ! मला वाटतं ते जास्त सोईचं होईल ! तुम्ही माझ्या घरात राहायला या !’

‘का ?’

‘माझ्याकडे मोठी सोईस्कर खोली आहे, अगदी स्वच्छ आहे ती, घर मालकीणही भली बाई आहे.’

मी काही हरकत घेतली नाही. खेवस्कायाच्या कोपऱ्यापाशी आम्ही ऐक-मेकांचा निरोप घेतला. आम्ही एकमेकांचे चुंबन घेतले तेव्हा अवळून आणारी एक श्री अतिशय आश्चर्यचकित झाली.

भविष्याच्या पोटात काय आहे ?

२२ मे

पधाळ जीवन जगतो आहे. आज माझ्या मधुवृत्तीवर ढग आत्म्यासारखा झाला. माझी अंतर्वस्त्रं मी बदललीच पाहिजेत असे लिझानं सांगितलं. खर्च माझ्या अंतर्वस्त्राचं भयानक पोतेरं झालंय. हे अर्थातच खर आहे. पण पैसा... पैसा आम्ही माझेच पैसे खर्च करीत आहोत आणि आता फारसे धिल्लक उरलेले नाहीत. काम शोधायला लागेल.

२४ मे

आज नवीन अंतर्वस्त्रे विकत घेण्याचे ठरवले. पण लीझाने मला अनपेक्षित खर्चात टाकले. एका उत्तम रेस्तोरांमध्ये जेवण करण्याची आणि स्वतःला रेशमी स्टॉकिंग विकत घेण्याची तिला अचातक अनिवार इच्छा झाली. आम्ही जेवण केले आणि खरेदी केली. मला काही अंतर्वस्त्रे नाहीत !

२७ मे

ती शोपून माझे चिपाड करते आहे. शारीरिकदृष्ट्या मूर्खपुलांच्या दांड्या पेशा माझ्यात जास्त काही उरलेले नाही. ही बाई नव्हे, घुमसती आग आहे !

२ जून

आज आम्ही नऊ वाजता जागे झालो. चवडे मोडायच्या माझ्या करंटघा संवयीचा पुढील प्रमाणे परिणाम झाला.

तिने पांघरुण दूर करून बराच वेळ माझ्या पायाची पाहणी केली. नंतर आपल्या निरीक्षणाचा निष्कर्ष तिने हा असा सांगितला.

‘तुझं हे पाऊल नाही तर घोड्याचा मुंब आहे. मुंबापेक्षाही खराब ! आणि

ते तुझ्या बघड्यावरचे केस आईप !' कमालीची किल्लस आल्यासारखा तिने बांधांना सटका दिला. डोकें पांघरणात घुरकटून घेतले आणि कुडीला ती भितीकडे बघली.

मी गोंघळून गेली. मी माझी पावले दृष्टीआड केली आणि तिच्या बांधांना स्पर्श केला.

' लिझा ! '

' माझ्या बाटेला जाऊ नका ! '

' लिझा, हे मुलीच बालासच नाही. माझ्या पावलाचा आकार काही मला बदलून घेता येणार नाही. माझ्या इच्छेप्रमाणे ते काही बतवून घेतलेले नाहीत. समजलीस ? आणि लोमवुडीचं म्हणशील तर केव्हा कुठं केस उगवतील हे काही सांगता येणार नाही. ते समजलीकडे वाढतात तू मेडिकलला आहेस, तिसराचि निघाय तुला कळायला हवेत. '

तिने कूस बघवली. तिच्या बढामरंगी डोळ्यात छपी छटा होती.

' कृपा करून कोणतीतरी दुसंधीतासक पावडर बापरत आ. तुझ्या पायाला मळ्यासारखी वाण येते. '

तिचे हात नेहमी धामेजलेले असतात असा अभिप्राय मी चिकित्सकपणे स्वगत केला. ती गप्प राहिली आणि ' उदात्त ' भाषेत सांगायचे तर माझ्या आत्म्यावर एका उदास दगाची काळोशी दाटून आली. पाय आणि केस एवढेच ह्याचं कारण आहे असं नाही !

४ जून

आज मस्कबा तयारून आम्ही लोकप्रयटनाला गेलो होतो. डॉनच्या निमणें प्रदेशाची आठवण जाऊ. लिझाचे बलून तिला शोभणारे नव्हते. माझ्याबद्दल ती सतत कुत्सित अभिप्राय देत असते. आणि कधीकधी हे अभिप्राय मोठे उमंट असतात. तिच्या भाषेत तिला उत्तर द्यायचे म्हणजे आमचे संबंध तोडण्यासारखे आहे आणि हे मला नको आहे. हे सगळं असं असूनही मी तिच्यावर अधिकाधिक जाणवत होत बाललो आहे. ती पुरती शोकारलेली आहे. पण मला मज बाटेले की तिच्या आरिण्यात काही मूलभूत बदल घडवून आणण्याइतपत माझा प्रभाव खरोबर नाही. हवीहवीशी वाटणारी एक विषडलेली लहान गोर. विशेषतः अशी लहान गोर की जिने मला ज्याची केवळ ऐकीव माहिती आहे ते प्रत्यक्ष पाहिलेले आहे. घरी जालाजाला वाटेत तिने मला एका केमिस्टच्या दुकानात ओढून नेले. तीहावर

स्मित खेळवीत तिने टाळकम पावडर आणि दुसऱ्या काहीतरी अरबट भरबट गोष्टी विकत घेतल्या.

‘हृषानं घाण मरेल !’

मी दिमाखात तिला अभिवादन करून तिचे आभार मानले.

हास्यास्पद पण हे असं आहे.

७ जून

तिला डोके फारच कमी आहे, पण इतर सगळ्या गोष्टी ठाऊक !

रोज रात्री शोण्यापूर्वी मी गरम पाण्याने पाय घुतो. त्यावर ओ-द-कोलन ओततो आणि दुसऱ्या कसल्यातरी किळसवाण्या पदार्थाची पावडर त्यांना लावतो.

१६ जून

दिवसेंदिवस ती जास्तच जास्त असह्य होत चाललेय. काल तिला उन्मादाचा झटका आला. अशा बाईंबरोबर जमणे मोठे कठीण आहे.

१८ जून

आमच्यात काही म्हणता काहीही सारखेपणा नाही. आम्ही बोलतो ती भाषाही एकसारखी नाही.

आज सकाळी बेकरीत जाण्यासाठी तिने माझे खिसे पाहिले. तिला लहानशी बही सापडली. तिने त्या बहीकडे बघितले.

‘हे काय बरोबर घेऊन हिडत असतोस ?’

मला धाम फुटला. समजा तिने ती बही चाळली तर ? मी इतक्या सहज आवाजात उत्तर दिले की ते ऐकून माझे मलाच आश्चर्य वाटले.

‘हिशेबाची बही आहे इतकंच.’

बेफिकिरीने तिने ती माझ्या शिंशात कोंबली आणि ती बाहेर पडली. मला जास्त काळजी घेतली पाहिजे. दुसऱ्या माणसाला त्यातले काहीही ठाऊक नसते तेव्हाच असले प्रत्यक्ष कथन ठीक असते.

माझा मित्र बास्याच्या करमणुकीचे हे एक साधन ठरेल.

२१ जून

लिहाने मला धक्क करून टाकले आहे. ती एकवीस वर्षांची आहे. एवढे अनैतिक होण्याला तिला केव्हा सवड मिळाली ? तिच्या घरची माणसे कोणत्या प्रकारची आहेत ? मला तीव्र कुतूहल वाटणारे हे प्रश्न आहेत.

ती भयंकर सुंदर आहे. आपल्या सौष्ठवाच्या पूर्णत्वाचा तिला अभिमान वाटतो. हा निव्वळ आत्मपूजेचा सांप्रदाय आहे. दुसरे काहीही तिच्या हिशेबी

अस्तित्वात नाही तिच्याशी गंभीरपणे बोलण्याचा मी अनेकदा प्रयत्न केला आहे, देव अस्तित्वात नाही अशी कर्मठ मनातन्याची जाणी पटवून देणे लिखाणा पुनः शिक्षित करण्यापेक्षा जास्त सोपे आहे.

एकत्रित जीवन अवलम्ब आणि हारुपास्पद आहे, तरीही तोडून टाकायला मी कचरतो आहे. मला कबूल केलेच पाहिजे की काही असले तरी तो मला आवडते, तिने मला छपाटून टाकलेले आहे.

२४ जून

ते पटकन् घडून गेले, आज आम्ही एकमेकांशी मनमोकळेपणाने बोललो आणि तिने मला असे मागितले की, मी तिची शारीरिक दृष्ट्या तृप्तता कस शकत नाही, अद्याप अधिकृतरीत्या फाटलेले नाही, कदाचित थोड्याच दिवसात फाटेल.

२६ जून

तिला जर कशाची जहरी असेल तर ती म्हणजे एका बळुची ! अगदी सगळ्या बळुची !

२८ जून

तिला सोडून देण मला अतिशय मूढकील आहे.

चिखलाप्रमाणे ती मला ओढून घेत आहे, आज आम्ही चोरोचिरोची टंकदृष्ट्यावर रंगट केली, हट्टिलांतील निव्वकीजवळ ती बसली होती. 'किरबलेल्या छपरांतून उन्हे तिच्या कुरळ्या बटांवर झिरपत होते, तिच्या केसांना शुद्ध सौम्याचा रंग आहे,' तुझ्यासाठी ही एक काव्याची झलक !

४ जुलै

मी माझे काम सोडून दिले आहे, लिखाणे मला सोडून दिले आहे, आज स्मसनेचबरोबर मी विअर प्यालो, काल आम्ही थोडका प्यालो, मुशिशित माणसानी व्हावे तसे मी आणि लिखा परस्परांपासून वेगळे झालो, व्यावहारिक प्रकारे मूर्खपणा वगैरे काही नाही, आज घीत्रोबकावर मी तिला 'जोंकी बूट' घातलेल्या एका तरुण माणसाबरोबर पाहिली, माझ्या अभिवाचनाला तिने संयमाने उत्तर दिले, ही टिपणे चांबवण्याची वेळ आता झालेय, भरा आटलाय.

१० जुलै

अगदी अनपेक्षितपणे टाक हाती प्यावा लागतोय शुद्ध पाझरी उत्साहाचा स्फोट 'कुठ्याच्या मंड्याला मेलभर पाण' तशी प्रत्येक टोंपहुंदला देशभक्तीची पाण मारत आहे, इतर जण निव्वलेत, पण मला संतोष झालाय, माझ्या- 'हरपल्या मंदनवनाच्या' तळमळीने मी पोसकून गेली आहे, काल मला लिखाबद्दल

एक कामुक स्वप्न पडले. माझ्या तळमळीवर तिने खोल ठसा उमटवलेला आहे. काहीतरी थरपाखट साला तर मला आनंद वाटेल.

१ ऑगस्ट

ह्या गोंगाटाळी आणि उठाळेवीना मी विटून गेलोय. आकुळतेची जूनी भावना परत आले. अमंकाने रबराची बोडी बांधाची तसा मी ती भावना चोखतोय.

३ ऑगस्ट

मुटुकेचा मार्ग ! मी घुड्यावर जाईन. मूर्खपणा ? कमालीचा. लाज लावणेपणा ?

पण मी दुसरे काय करू जकतो ? दुसऱ्या एकाद्या अभिरुचीचा कण तरी असावा ! पण दोन वर्षांपूर्वी असली तृप्ततेची भावना नव्हती माझे वय होत चालले नाही हे नक्की ना ?

७ ऑगस्ट

गाडीत मी लिहितोय, नुकतेच आम्ही वॉरोनेझ सोडले. उद्या मी घरी असेन मी मनाची तयारी केल्वेय. धर्म, सार आणि पितृभूमी ह्यामाठी मी लवून.

१२ ऑगस्ट

काय पण माझा ' निरीप समारंभ ' केला त्यानी ! आतामानाने एक दोन प्लसे झोकली आणि तळमळीचे भाषण केले. नंतर मी त्याच्या कानात कुजबुजलो ' मूल आहान तुम्ही आन्ड्रेय कार्पोविच, ' तो अगदी चकित होऊन गेला. आणि इतका काही दुखावला की त्याचे गाल हिरवे पडले. मग तुच्छतेने फिस्कारला, ' आणि तुम्ही स्वतःचा शिकलेले म्हणवता ! पाच साली आम्ही फटकारून काढले त्यातलेच तुम्ही एक नव्हत ना ! ' मी उत्तर दिले की ' खेदाची गोष्ट की मी ' त्यातला ' नव्हे ! ' बडिलानी अभू डाळले. शेबडशा नाकाने माझा मुका घेण्याचा प्रयत्न केला. विचारे प्रिय बाबा ! माझ्या जागी हुवे होते. माझ्याबरोबर चला असे मी घट्टे मुचवले तरी एकदम थांबून उद्गारले, ' पण मग होतीच काय ? ' उद्या मी स्टेशनकडे निघणार.

१३ ऑगस्ट

इकडे तिकडे न कापलेली गव्हाची रोते. टेकड्यांवर गोंडस मारमोत. कोझमा कपूचकावच्या शास्त्रावर कुलचिन्ह म्हणून चडवलेल्या मचिन काढांतील जर्मनात आणि त्याच्यात बिलक्षण साम्य आहे. कोणा एकेकाळी मी गणित आणि इतर यथायं शास्त्रांचा विद्यार्थी होतो. तेव्हा मी असा ' युद्धवीर ' होईन असा विचारही मला शिवला नाही. रेजिमेंटमध्ये गेलो की कक्षाकांशी मी बोलून बघेन.

२२ ऑगस्ट

मार्गावरील एका स्टेशनात युद्धकैद्यांचा पहिला गट मी पाहिला. खेळाडूंचा हंग असलेल्या एका देखण्या ऑस्ट्रियन अंमलदाराला बंदीबस्तात स्टेशनाच्या इमारतीकडे चालवले होते. फ्लॅटफॉर्मवर फेरफटका करणाऱ्या दोन तरुण स्त्रीयानी त्याच्याकडे पाहून स्मित केले. न थांबता त्यांच्याकडे पाहून तो लवून नेटके अभिवादन करू शकला आणि त्यांचा त्याने उडता मुका घेतला.

कैदी असला तरी स्वच्छ दाढी केलेली होती. ऐंढार होता. त्याचे तपकीरी बूट चमकत होते. तो निघून जात असताना मी निरखून पाहिले. तरुण देखणा गडी, मोहक स्नेहाळ चेहरा. लढाईत भेटला तर त्याच्यावर प्रहार करायला हात उचलणार नाही.

२४ ऑगस्ट

निर्वासित, निर्वासित, निर्वासित... निर्वासितांनी आणि सैनिकांनी प्रत्येक मार्गावरील गाड्या गच्च भरून गेल्यात.

पहिली इस्पितळाची गाडी नुक्तीच निघून गेली. ती थांबली तेव्हा एक तरुण सैनिक उडी मारून बाहेर आला. त्याच्या चेहऱ्यावर पट्टी बांधलेली होती. आम्ही एकमेकांशी बोलू लागलो. कुलपी गोळ्याने तो जखमी झाला होता. इतपर आपल्याला बहुतेक फौजेत चाकरी करावी लागणार नाही ह्याचा त्याला भयंकर आनंद झाला होता. त्याच्या डोळ्याला इजा झाली होती. तो चक्क हसत होता.

२७ ऑगस्ट

मी माझ्या रेजिमेंटमध्ये आहे. रेजिमेंटचा कमांडर मोठा उमदा म्हतारा गडी आहे. डॉनच्या खालच्या खेड्यातील कझाक. इथे रक्ताचा वास जगदी जाणवू शकतो. परबाचे दिवशी आम्ही आषाढीवर जाऊ अशी वधता आहे. माझा तिसऱ्या स्वबाहुनचा तिसरा जुमला आहे. कानस्ततिनोव्हस्की खेड्यातील हे कझाक आहेत. रटाळ मंडळी आहेत. एकच गमत्या आणि गाणारा आहे.

२८ ऑगस्ट

आम्ही कूच करतोय. आज बाहेर बराच गोमाट उडालाय. दूरवर भेष-गर्जना चालल्यासारखी वाटतेय. पावसाचा अंदाज करण्यासाठी मी हवा सुद्धा हुंगून पाहिली. पण आकाश निळ्या साटिनसारखे आहे. फौजी रसोई-गाडीच्या चाकाला खेड्याचा पाय घसटला आणि तो लंगडू लागला. सगळंच नवं आणि नवखं आहे. कशापासून प्रारंभ करावा, कशाबद्दल लिहावं? काही कळत नाही.

काल लिहायला वेळच मिळाला नाही. आता मी जिनावर मांड घेतल्या घेतल्याच निहीत आहे. गवय्यांमळे माझ्या पेन्सिलीला काही प्रयत्न करून कसरीतच प्रयोग करावे लागत आहेत. आम्ही तिभेजण गवताच्या त्रैणीच्या गाडीबरोबर चाललो आहोत.

बाकीची गोरे आता गवताचे भारे आवळून बांधीत आहेत आणि पोटावर उघडा पडून मी काल काय घडलं त्याची उशीरानं नोंद करीत आहे. काल सार्जंट तळीकोशिकांवर आम्हा सहा जणांना टेहळणीवर पाठवले. (हा सार्जंट मला तिरस्काराने 'कॉलेज कुमार' म्हणून हाक मारीत असतो. 'अरे ए कॉलेजकुमार, तुझ्या घोड्याचा नाव निसटलाय, दिसतय का नाव?') एक दोन बेचिराण खेड्यातून आम्ही फेरफटका मारला. अतिशय उकाडा होत होता. घोडी घामानं डबडबली होती. तसेच आम्हीही. उरहाळघात कसाकाला सजंजी तुमनां घालायला खरं म्हणजे लावू नये. खेड्याच्या बाहेरील खंदकात मी माझ्या आयत्यातला पहिला मुडदा पाहिला. एक जर्मन खंदकात पाय सोडून पाठीवर उतारणा पडला होता. एक हात अंगावली मुडपलेला. दुसऱ्या हातानं बंदुकीची घालेखणी आवळलेली. जवळपास कुठेही बंदूक नव्हती. भयानक दुःख ! त्याचा विचार केला की माझ्या सणज्यातून खंड सणक जाते. तो असा दिसत होता की जणू काही खंदकात पाय सोडून बसला होता आणि विश्रांती घेण्यासाठी त्यानं जणू आपली पाठ टेकली होती. करड्या रंगाचा गणवेश आणि पोलादी शिरस्त्राण. आतलं कातडी अस्तरही दिसू शकत होतं. ह्या पहिल्या अनुभवानं मी इतका मुन्न होऊन गेलो की त्याचा चेहरा काही मला आठवत नाही. त्याच्या पिबळघा कपाळावर चाललेल्या मोठ्या पिबळघा मुंभ्या आणि अर्धगोळीत निस्तेज डोळे एवढेच लक्षात आहे. तिथून घोड्यावरून जाणारे येणारे कसाक अगावर. कसाच्या निशाण्या करीत होते. त्याच्या गणवेशाच्या उजव्या भागातील रक्ताच्या लहानशा टिपक्याकडे मी पाहिलं. उजव्या कुशीत काडतूस घसून आरपार गेले होते. घोडा पुढं नेता नेता माझ्या लक्षात आलं की, काडतूस जिणून बाहेर आलं होतं तिथं गणवेशावरील डाग आणि जमिनीवर गोठलेले रक्त ह्यांचे आकार सूपच मोठे होते आणि गणवेशाच्या फाटून चिड्या झाल्या होत्या.

सहारून मी तिथून घोडा पुढं नेता. तेव्हा हे असं घडलं.

'टबाळ' म्हणून ज्याचं टोपण नाव पडलेलं आहे, त्या वरिष्ठ सार्जंटने एक

घाणेरडी मोष्ट सांगून आमचं 'नैतिक धर्म' सावरण्याचा प्रयत्न केला पण त्याचे स्वतःच ओठही धरधरत होतं.

खोड्यापासून दोन अडीच फळांगावर आम्ही एका जळालेल्या कारखान्यापाशी आलो. वरती धुरानं काळवंडलेल्या बिटांच्या भिती तेवड्या होत्या. त्या रस्त्यानं सरळ जाण्याला आम्हाला भीती वाटली. कारण रस्ता राखेच्या डिगान्यासून पलीकडे मला होता. तेव्हा आम्ही त्याला बळगा घालून जायच ठरवलं. रस्ता सोडून आम्ही बाजूला होताच कारखान्यातून कुणीतरी आमच्यावर गोळीबार सुरू केला. हे कबूल करायला मला शरम वाटते. पण त्या पहिल्या बाराच्या आवाजाने मी जिवातून जवळ जवळ कोसळलोच. मी खोंगिराची मूद हातात एकवली आणि आंतरिक प्रेरणेनं डोक खाली झुकवून लगामाला झटका दिला. आम्ही घोडी पिटाळीत तो जर्मन पडला होता त्या खंदकावरून दोडत गेलो आणि खेडं मागे पडेल्यांत आमच्या जिवात जीव नव्हता. नंतर आम्ही घोडी मार्गं बळवली आणि पायउतार झालो. दोघाना घोड्यांजवळ ठेवून आम्ही इतर चौघेजण परत त्या खंदकाकडे गेलो. खंदकातून जाण्यासाठी आम्ही अंगाची मूटकुळी खाली बाकवली. दूर अंतरावरून मला त्या जर्मनाचे पिबळघा आखुड बुटातील पाय बांधावरून लोंबताना दिसत होते. त्याच्या जवळून जाताना मी श्वास काँडून धरला. जणू काही तो झोपी गेला होता आणि माझ्या चावुलीने तो जागा होण्याची मला भीती वाटत होती. त्याच्या अंगाखालचे गवत आले आणि हिरवे होते.

आम्ही त्या खंदकात दबा धरून बसलो आणि थोड्याच मिनिटात त्या जळालेल्या कारखान्याच्या पडझडीमागून नऊ जर्मन भालाईत थोड्यावर बसून बाहेर पडले. त्यांच्या गणवेशावरून ते भालाईत असल्याचं मी सांगू शकत होतो. त्यापैकी एकजण अंमलदार असल्याचं उघड होतं. धरधरीत आवाजात तो काहीतरी ओरडला. आणि ती संबंध तुकडी आमच्या दिशेनं घोडी फेकीत निघाली.

गाडीत गवत भरण्यासाठी पोरं मला हाका मारताहेत. मला जायला हवं.

३० ऑगस्ट.

प्रयमच मी माणसावर कधी गोळी झाडली त्याचं वर्णन मला पूर्ण करायचंय. ते जर्मन भालाईत आमच्यावर चाल करून आले, हिरव्या पालीसारखे त्यांचे गणवेश, त्यांच्या शिरःस्त्राणांचे चकाकते घंटाकृती घाट, टोकांवर पताका फडफडणारे त्यांचे भाले हे मला अजून दिसतंय.

गर्द कुमायती थोड्यावर ते स्वार झालेले होते. कोणत्या तरी कारणानं माझी नजर फिरत खंदकाच्या बांधाकड गेली आणि एक हिरवा कंच भूमेरा माझ्या

दुष्टीस पडला. माझ्या टांगघादेखत त्याचा आकार वाढत वाढत गेला आणि तो अवाढव्य दिसू लागला. एकाद्या दैत्याप्रमाणे गवताची पाती बाजूला झगारीत तो माझ्या कोपराच्या दिशेने झोकाड्या घेत आला. बांधाच्या कोरड्या भुवभुशीत चिखलावर मी कोपर टेकलं होतं. माझ्या फर्गोलाच्या बाहीवर तो बडला आणि सरसरा सरपटत बंदुकीवर बडला तिघून तो झोळण्याकडं गेला. त्याच मार्गक्रमण मी व्याहाळीत होतो. एवढ्यात 'टवाळा' चा गरजता आवाज माझ्या कानी पडला, 'कायर ! काय झालंय काय तुला ?'

मी कोपर अधिक ठामपणे रोडलं. डावा डोळा घच्च मिटून घेतला आणि मला असं जाणवलं की माझं दिल फुगत फुगत त्या हिरव्याकंठ भुंगोऱ्याएवढं अजस्र झालं आहे. करड्या हिरव्या फर्गोलाच्या पादवंभूमीवर माझ्या बंदुकीच्या माशीतील नेम निशाणं हेळकाबत होती. मी घोडा दाबला आणि माझ्या काढतुसांची बिबूळ सेव माझ्या कानी पडली. माझ्या जेजारी 'टवाळा' गोळी चालवत होता बंदुकीची माशी मी खूप खाली धरली असली पाहिजे कारण काढतुस एका गवताच्या भुवक्याला चाटून गेलं आणि धुळीची पांमळी उठली भाणसाचा नेम धरून मी झाडलेली ती पहिलीच गोळी होती. नेम निशाण न धरता मी शिलेखर्ची रिकामी केली. आणि मी घोडा दाबला तरी जबाब जेव्हा येईना. तेव्हाच मला वर नजर करून जर्मनांकडे पहावे लागले. त्याच शिस्तवारीनं ते परत दौडत चालले होते. अंमलदार पिछाडीला घोडा फेकीत जात होता. ते नऊ जण होते. अंमल-दाराच्या घोड्याचा कुमामती चौक आणि त्याच्या भालायती शिरस्त्राणाचे पोलादी तकटही मला दिसत होली.

२ सप्टेंबर

टॉलस्टॉयच्या 'युद्ध आणि शांतता' ह्या कादंबरीत एकमेकांविरुद्ध ठाकलेल्या सैन्यादरम्यानच्या रेपेबडल सांगणारा एक परिच्छेद आहे. ही अज्ञाताची रेषा असते. मृतापासून सजीवाना विभागणारी अशी ही रेषा असते. निकोलाय रोस्तोव जिथं चाकरी करीत आहे ते स्वबाहुन चाल करून जातं आणि रोस्तोवला मनःश्चक्षुपुढं ही रेषा दिसते. हा परिच्छेद आज मला विशेष ठळकपणे आठवत आहे कारण आज पहाटे जर्मन हुस्नारांच्या एका तुकडीवर हल्ला चढवला.

पोलत तोफखान्याच्या पाठबळावर त्यांच्या सैनिकानी आमच्या पायदळाला भंडावून सोडले होते. आमचे काही लोक- २४१ व्या आणि २७३ व्या पायदळ रेजिमेंटचे लोक- मी पाहिले. मला वाटतं ते बबराट होऊन धूम ठोकत होते. तोफखान्याचे मुळीच पाठबळ नाही अशा अवस्थेत हलत्यावर दामटल्यानं ते

अजरशः गलितधैर्यं आले होते. यनिमाच्या आग्वेलाने त्यातले एक तृतीयोज्ञ टाकले होते आणि जर्मन हुस्मार उरलेल्यांच्या पाठीवर येत होते. नंतर रानातील मोठ्या तळ्यांत राखीव म्हणून उभे असलेले आमचे रेजिमेंट त्या घुमाळीत सोडण्यात आले. ते प्रकरण माझ्या हे असं लक्षात आहे.

पहाटे दोन ते तीनच्या दरम्यान आम्ही तिथेचि थंडघातून कूच केले, पहाट होत होती. गर्द काळोख होता. ओट आणि देवदाराच्या सूचीपणे गंधान हवा भारावलेली होती. स्ववाहुनबारी रेजिमेंटचे आगेकूच चालू होत. आम्ही रस्ता सोडून शेतात घुमलो. ओटवरचे दाट वटहारे आपल्या टापांनी उधळीत जाताना घोडो फुफुटत होती.

अंगावर फर्गॉल असूनही गारठा जाणवत होता. रेजिमेंटला त्यांनी बराच वेळ शेतातून चालवत ठेवले होते. एक तास उलटल्यावर घोडा फेकीत एक अमलदार आला आणि रेजिमेंटच्या कमांडरच्या हाती त्याने एक हुकूम दिला. आमच्या म्हालाप्याने नाखूष स्वरात तो हुकूम रेजिमेंटकडे पोचता केला आणि काटकोन करून आमचे रेजिमेंट रानात घुमले. अरुंद वाटेवर आमची पहल दाट जूटीने जात होती. डावीकडे कूट तरी मारामारी चालू होती. आवाजावरून पाहता मोठ्या संख्येचा जर्मन तोंफळाना सरवती करीत होती.

तोफेच्या धमाम्याने हवा कंपित होत होती. आणि असे भ्रामत होतं की आमच्या डावीकडील त्या मग्नित देवदार वनालाच आग लागली आहे. उजाडेपर्यंत आम्ही फक्त ऐकत होतो. जयजयकाराचा एक आवाज बर उठला. शबल विदीर्ण प्रकारचा जयजयकार आणि नंतर मजीनगनच्या स्वच्छ घणाघातात ओबलेली तीरबत्ता ! त्या क्षणी माझे डोकं गरगरत होतं. एकाच गोष्टीचा मी विचार करू शकत होतो आणि ते चित्र सर्वथेव आणि दुःखदपणे मुस्पट होतं. ही गोष्ट म्हणजे आगेकूच करणाऱ्या आमच्या पायदळाचे चेहरे.

सपाट कौजी टोप्या घातलेल्या त्यांच्या भोंगळ करड्या आकृत्या आणि धारदीप्त घरणीला त्राहाटीत जाणारे त्यांचे बेडव मीनिकी उंच बूट माझ्या मनःचक्षू-पुढे मला दिसत होते आणि त्या सजीव घामेजणाऱ्या देहाचे रूपांतर मूढघात करण्यासाठी उद्युक्त झालेल्या जर्मन मजीनगनसुचे ग्रेडक खरखरीत 'हास्पधनी' मला ऐकू येत होते. त्या दोन रेजिमेंटची पार निखदणी हाऊन त्यांनी घूम टोकली. नंतर जर्मन हुस्माराचे रेजिमेंट त्यांच्यावर तुटून पडले. सातशे किंवा त्याहून कमीच मांडावरून आम्ही त्यांच्या भगलेवर आलो. हुकूम देण्यात आला. आम्ही चटकन सफाबंदी केली. एकाच वेळ हुकूम मला ऐकू आला 'आगे बढो !'

लगाम बसल्यासारखं क्षणभर त्यानं जणू आम्हाला मागं खेचलं. मंतर आम्ही चौखूर पुढे उचललो. माझ्या धोंड्याचे कान डोवयाला इतके सपाट चिबटले होते की बोटं घालूनही ते उचकटता आले नसतं. मी मागं वळून पाहिलं. माझ्या मागं रेजिमेंटचा कमांडर आणि दोन अंमलदार होते. होय हीच ती रेवा. सजीवाना मूर्तापासून विभागणारी रेवा. इथंच होती ती पागलपणाची महान घटिका !

हुस्सार गडबडले आणि मागे फिरले. माझ्या डोंड्यादेखत आमच्या स्ववाडून कमांडर चेनिस्सोकन एक जर्मन हुस्सार खाडला. सहाऱ्या स्ववाडूनच्या एका कझाकानं एका जर्मनाला माठलेला आणि बेभानपणे त्याच्या धोंड्याच्या चौकावर धाव घातलेला मी पाहिला. वर उडून खाली कोसळताना त्या तलवारीवरून कातडीच्या धोंडोट्या ओघळत हास्या. हे अतक्मं होतं ! त्याला कोणतंही नाव नव्हतं ! परत येताना मी पाहिलं की चेनिस्सोवचा चेहरा तंद्रीत आणि आनंद आवरून धरलेला होता. माणसाचा नुकताच खून पाहून आत्मानंतर जीना ऐवजी पत्ते खेळायच्या मेजापाशीही ती असाच बसला असता, स्ववाडून कमांडर चेनिस्सोव फार उच्चावर बघेल ! एक लायक माणूस !

४ सप्टेंबर

आम्ही विश्रांती घेतोय. दुसऱ्या सैन्यदळाची चौथी डिव्हिजन आघाडीवर आणली जात आहे. कोबीलिनो ह्या लहानशा गावात आमचा मुककाम आहे. आज सकाळी अकराच्या रिसाला डिव्हिजनची आणि उराल कझाकांची झपटघानं पथकं गावातून गेली. पश्चिमेला धुमरचकी चालू आहे. अखंड धमामा. जेवण झाल्यावर मी आघाडीवरील इस्फितझाकडे गेलो. जखमींची गाडी नुक्तीच आली होती. स्ट्रेंचर वाहणारे एक मोठी गाडी खाली करीत निघत होते. मी त्यांच्या जवळ गेलो. एक उंच भगव्या कोठाचा सैनिक एका अडलीच्या मदतीने नुकताच खाली उतरला होता.

'हे कसे काय वाटतं कझाका ?' मला उद्देशून तो म्हणाला, 'माझ्या गाडीत वाटाणं घातले त्यांनी !' कव्याच्याचे चार बार घुसलेत !'

'पिछाडी मोठा उडाला की काय ?' त्याच्या अडलीनं त्याला विचारलं.

'कसलो डोंबलाची पिछाडी ? मीच पिछाडीला आगेकूच करीत होतो !'

एका झोपडीतून एक नर्स बाहेर आली. मी तिच्याकडे नजर टाकली आणि माझ्या हातापायातील त्राण एकदम इतकं गेल्यासारखं झालं की, एका गाडीचा मला आधार घ्यावा लागला. तिचं लिझाशी असलेलं साम्य अतन्यसाधारण होतं. तेच डोळे, तसाच लांबट चेहरा, नाक, कोस तिचा आवाजसुद्धा तसाच होता का

माझ्या कल्पनेचे खेळ चालू होते ? आता मला असे वाटतं की भेटेल त्या बाईच तिच्याशी मला साम्य वाटेल.

५ सप्टेंबर

ठाण्याला बांधलेल्या घोंडघाती दिवसभराची चारावैरण खाल्लेय आणि आम्ही पुन्हा जाघाहीकड निघालोय. शारीरिकदृष्ट्या मी कोमळप्याष्या बेतात आहे. शिंगवाला घोंडघावर मांड घेण्याचा हुकूम आजवतोय गोळी घालून ज्याचा जीव घेण्याला मला आनंद वाटेल असा हा एकच माणूस आहे !

रेजिमेंटच्या मुख्य ठाण्याकड संदेश घेऊन स्ववाजून कमांडरने प्रिगरी मेलिखो-वला पाठवला होता. लढाई नुक्तीच झाली होती. त्या भागातून घोडा फेकीत जाणाऱ्या प्रिगरीला हमसडकेच्या कडेला एक मेलेला कक्षाक पडलेला दिमला. टापांचे शळगे पडलेल्या रस्त्याजवळ आपले विंगट कुरळघा केमांचे मस्तक टेकवून तो पडला होता.

प्रिगरी पायउतार झाला आणि नाक मूठीत धरून त्याने प्रेताची तपासणी केली. (मयत इसमाला कुजून घाण सुटलेली होती) तुमानीच्या क्षिणात त्याला ही वही, कापिंग पेन्सिलचं थोटूक आणि एक पसा मिळाला. त्याने मोलदानीचा पट्टा काढून घेतला आणि आधीच सडायला लागलेल्या त्या फटफटीत भिजट चेहऱ्याकडे तजर टाकली. कानशीले आणि नाकाची दांडी काळी पडू लागली होती. पिळवटत्या व्यथतेने कपाळावर तिरकस उठून राहिलेल्या आठीत धुळीची पुटे जमू लागली होती.

मयताच्या क्षिणात मापडलेल्या तलम हातकमालाने प्रिगरीने त्याचा तो चेहरा झाकून टाकला आणि मधून मधून घोबून भागे वळून बघत तो मुख्य ठाण्याकडे निघून गेला. मुख्य ठाण्यावर असलेल्या कारकुनांच्या हाती त्याने ती वही दिली. ती वाचण्यासाठी कारकुनांनी कीडाले केले. त्या माणसाचे आयुष्य आणि त्या आयुष्यातील पायिव इच्छा ह्यांची त्यांनी हमून टर उडवली !

१२.

ऑगस्ट महिन्यात अकराव्या रिसाला डिव्हिजनने मुसंड्या मारून गाव ! मागून गाव सर केला आणि महिलाअखेर काभेनडा-स्वामिलोवा गावाभोवती

डॉन संय वहातच आहे / २६८

त्यानी बुधजबंदी उभारली त्याच्या पाठोपाठ इतमार येत होता. महत्वाच्या माक्याच्या शेतावर पायदळ पक्काची जमवाजमव करण्यात आली. अंमलदारांची पक्के आणि बाडबिस्ताराच्या गाड्या रेल्वे जंक्शनवर जमा झाल्या होत्या.

वास्तिक समुद्रापामून आषाढी चावकाच्या जीवघेण्या फटकाऱ्याप्रमाणे पसरली होती. लष्कराच्या मुख्य ठाण्यावर एका प्रचंड लढाईचा मनमुढा पित्त होत होता. सेनानी नकाशे पुढे मांडून डोळेफाड करीत होते. जामूदस्वार लढाईचे हुकूम घेऊन घोडी फेंकीत ये जा करीत होते. लक्षावधी सैनिक आपल्या मरणाकडे पावले टाकीत चालले होते.

गनिमाच्या रिसाल्याची प्रचंड कौज गावाच्या बाटेने येत असल्याची वर्दी टेंडळणी ह्शमानी आणली. रस्त्याच्या बाजूने असणाऱ्या रानातून कक्षाकाच्या तुकड्या आणि गनिमाचे रजवाली हूलस्वार ह्यांच्या चकमकी चालू होत्या.

आपल्या भावाची भेट झाल्यापामून प्रिगरी मेलिखोवने दुःखद विचार संपुष्टात आणण्याचा आणि जिताची पूर्वीची निवृत्तीवरत मिळवण्याचा प्रयत्न केला होता. पण त्याचा काही उपयोग नव्हता. राखीबदळाच्या दुमऱ्या संपर्कातून जी कुमक मजबूती घेण्यात आली त्यात अलेक्सेई उन्मुपिन नावाचा कक्षाक प्रिगरीच्या जुमल्यात भरती करण्यात आला. उन्मुपिन उंच, काहीदा गोल खांचाचा, अरेराची दाभाडाचा आणि छपरी कार्टिमकी मिशाचा होता. त्याचे आनंदी निर्भय डोळे नेहमी हसत असत. ती टकल्या होता. त्याच्या कोनदार कवटीच्या काठानेच काय ते तुरळक गुलाबी केंस होते. त्याच्या आयमनाच्या पहिल्याच दिवशी त्याचे 'सूत्रवया' हे टोपण नाव पडून गेले.

बोदीच्या भवताली लढाई झाल्यानंतर ह्या रेजिमेंटला एक दिवसाची उमंत मिळाली. प्रिगरी आणि उन्मुपिनचा मुक्काम एकाच झोपडीत होता. त्याचे लीकरच संभाषण सुरू झाले.

'तुला ठाऊकाय मेलिखोव ? तुझा पिसारा सडत चाललाय !'

'पिसारा सडत चाललाय म्हणजे ?' प्रिगरीने आठवा घालून विचारले.

'वरपासून खालपर्यंत तू निर्जीव झालायस ! जसा आजारातून उठल्यासत !'

आपल्या भांड्याना ते वीरण देत होते आणि शेवाळे माजलेल्या हुगहुगत्या कुपाटीकडे पाठी करून ते धूर सोडीत उभे होते. चारा चाराच्या रांगानी हुस्सार रस्त्यावरून घोडी घेऊन चालले होते. कुपाटीपाशी मुडदे पडलेले होते. कारण ऑस्ट्रियनानी माघार घेतली तेव्हा खणाखणी झाली होती. जळालेल्या यद्ददी

देवळाच्या पडझाडीतून जळालेला वास येत होता. कलत्या दिवसाच्या समृद्ध रंगा-
वलीत ते गाव म्हणजे संहार आणि विषादजनक रितेपणाचे एक प्रचंड चित्र होते.

'मला काय धाड भरलेली नाय !' असे म्हणून प्रिगरी उन्मुपिनकडे न
बघता युकला.

'तू खोट बोलतोयस् ! मला डोळे आहेत बघायला !'

'वरं ! काय दिसतय तुझ्या डोळ्यांना ?'

'तू घाबरून गेलायस ! मरणाला तू घाबरलायस !'

'मूर्खायस् तू !' आपल्या बोटांची नक्के किलकिल्या तजरने न्याहाळीत
प्रिगरी तिरस्काराने म्हणाला.

'मला सांग ! तू कुणाला तरी ठार मारलयस का ?' उन्मुपिन छडा
लावीतच होता.

'हो ! त्याचं काय ?'

'त्या भारानं मन दबून गेलंय का ?'

'मन दबून गेलंय ?' प्रिगरी कडकटपणे हसला. उन्मुपिनने म्हातातून
तलवार बाहेर काढली.

'तुम्ही मुंडी छाटली तर आवडेल ?'

'पुढं काय ?'

'काडीची खंत न वाटता मी तुला ठार मारीन ! मला दयामाया काय
नाय !' उन्मुपिनचे डोळे हसत होते पण त्याचा आवाज आणि त्याच्या नाक-
पुड्यांची आधाशी धरधर ह्यावरून प्रिगरीने हे जाणले की तो मनापासून बोलतो
आहे.

'तू चमत्कारिक आहेस.. ! तू रागटी आहेस !' उन्मुपिनचा चेहरा एकटक
न्याहाळीत प्रिगरी म्हणाला.

'हद्द ! तुझं दिल पातळ आहे ! हा वास ठाऊकाय तुला ? बघ !
वईतील एक जुने बचंचे झाड उन्मुपिनने निवडले आणि तजरने अंतराचा अंदाज
घेत तो घेत त्या माडाकडे गेला. आगळी संद मनगटे असलेले त्याचे लांब पिल्लदार
बाहू निश्चळ खाली लोंबले होते.

'बघ !' त्याने सावकाश तलवार वर उचलली आणि भयंकर क्षक्तिनिची
तिला अचानक तिरपा झटका दिला. भूमीपासून चार फूट अंतरावर संपूर्ण विलग
होऊन शोपडीच्या जिडक्या खरबडत आणि मिती ओरबाडत ते बचंचे झाड
कोसळून पडले.

‘बधितलंम हे ? शिकून ये ! बाकलानीय नावाचा एक आतामान होऊन गेला. कधी ऐकलयम् का त्याच नाव ? त्याच्या तलबारीच्या पास्यात पारा मारलेला होता ! उचलायला अवजड ! पण तिनं तो एका घोड्याचं दोन घोडे काढायचा ! हे असे !’

नवीन बाराचें कठीण तंत्र दिकायला मिगरीला बाराच वेळ लागला. ‘तु आहेस दणकट ! पण तलबार पेलायला मूर्खीपण ! हे असं हवं !’ भयानक दावर्तानिशी तलबारीचा तिरपा बार करीत उन्मुपितने त्याला घडा दिला. ‘बेडर-पणानं माणूस खोड ! माणूस कणकेगत मऊ असतो !’ त्याच्या डोळ्यात ह्रास्य आले. ‘का ? नू कशाला ? ह्याचा घोड घालत वसू नको ! तू कशाकायस ! प्रदनाच्या फंदात न पडता माणूस खांडायचं तुझं काम ! लढाईत गनिम ठार मारणं हे पवित्र काम आहे ! मारलेल्या प्रत्येक माणसागणिक देव तुझं एकैक पाप-साप मारला तर पुमर्ती-तमं पुमर्त जाईल ! जडर पडल्याखेरीज प्राण्याला मारू नको ! पण माणूस साहीगा कर ! तो जंगली आहे ! गळिच्छाय ! धरत्री तो बिखारी करतो ! कुण्याच्या मुतागत जगतो !’

मिगरीने हरकती घेतल्या तेव्हा उन्मुपितने कपाळाला आठपा घातल्या आणि हट्टीपणाने तो गुळणी धरून बसला

मिगरीला हे पाहून आश्चर्य वाटले की सगळी घोडी उन्मुपितला भिऊन असत. तो त्याच्या जबळ गेला की घोडी कान टवकारीत आणि माणूस नव्हे तर जणू कुणी स्वापद येतंय अशा प्रकारे एकमेकाना भिकतून उभी रहात. एकदा एका रानमाजत्या दलदलीच्या जागेवर पायउतार होऊन हल्ला चढवायचा स्वभावातला प्रसंग आला. घोडी बाजूला मोकळ्या रानात नेण्यात आली. घोड्याचा ताबा घेण्याची कामगिरी व्याख्यावर सोपवण्यात आली त्यात उन्मुपिन होता. पण त्याने साफ नकार दिला.

‘उन्मुपिन ! तुझी घोडी का नाव नेत रे मडव्या ?’

‘ती मला भितात ! देवाच्यान भितात !’

उन्मुपितने उत्तर दिले. त्याचे डोळे नेहमीप्रमाणे लकाकत होते.

घोड्याची उस्तवारी करायची आपली पाळी तो कधीही करायचा नाही. स्वतःच्या जनावराबाबत त्याला ममता होती. पण मिगरीच्या असे लक्षात आले की, तो जबळ येताना दिसला की त्याच्या घोड्याची पुटे शरधरत आणि अस्वस्थ-पणे तो चाळवाचाळव करू लागे.

‘मला हे सांग की घोडी तुला का भिंतात ?’ मिमरीने त्याला एकदा प्रश्न केला.

‘मला माहीत नाय !’ खांदी उडवून त्याने उत्तर दिले. ‘त्यांच्या बाबतीत मी तसा दयाळू आहे !’

‘ती शिगलेल्या माणसाला ओळखतात आणि त्या बाबततात. पण तू तर नेहमी ताळाबाबर असतोस !’

‘माझं दिल कठीणाय ! त्यांना ते जाणवतं मला वाटतं.’

‘तुझं दिल लाडव्याचं आहे. किंवा तुला दिल नायच ! आहे तो एक फतर.’

‘शक्याय !’ उन्वुपिनने खुपीने मान्य केले.

देहळणीच्या कामावर जूमल्याची रवानगी करण्यात आली होती. ऑस्ट्रियन सैन्यातून पळून आलेल्या एका चेकने रशियन लष्करी अधिकाऱ्याला माहिती दिली होती की, गनिमाच्या फौजेने पवित्रा बदललेला आहे. त्याने रशियन लष्कराला प्रतिहत्त्याची आणि वैज्याची रेजिमेंट जिघून गेलीच पाहिजेत त्या रस्त्यावर सकत नजर ठेवण्याची सूचना दिली.

राजाच्या कडेकाठावर अमलदाराने एका सार्जंटच्या हाताशी चार कझाकाना ठेवले आणि तो स्वतः पुढच्या टेंबल्यापलिकडे असलेल्या गावाकडे इतरांना घेऊन दौडत गेला. मिमरी, उन्वुपिन, मिषा कोशेबोई आणि आणखी एक कझाक ह्यांना सार्जंटजवळ ठेवण्यात आले.

तुटलेल्या देवदारापाशी हे कझाक धूर काढीत पडले होते आणि सार्जंट डोळ्याला दुर्बीण लावून मुलूख ग्याहाळीत होता शिळोप्याच्या गप्पा भारीत अर्षा तास ते तिथे पडले होते. उजवीकडून कुठूनतरी भडोमाराना अखंड धमामा कानी येत होता. थोड्या पावलांच्या अंतरावर कापणी राहून गेलेले, कणसातून दाणे झाडलेले रायचे शेत वाऱ्यावर हुलत होते. मिमरी सरपटत रायच्या शेतात शिरला. अजून जी भरलेली होती अशी कणसे त्याने निवडली आणि ती घालून तो दाणे दातात रगडू लागला.

दूरवर असलेल्या मळपातून घोडेस्वारांचा एक घोळका बाहेर पडला आणि जुला मुलूख ग्याहाळीत यबकला. थोड्या वेळाने तो घोळका परत ह्या कझाकांच्या दिशेने निघाला.

‘बहुधा ऑस्ट्रियन !’ सार्जंट श्वास रोखून उद्गारला.

‘कुठं?’ सिलागतेकहने दबकून विचारले.

‘ते काय रानांतून येतायत. उजवीकडे बघ!’

घोडेस्वारांची एक टोळी दूरच्या विरळ रानझुडपातून बाहेर पडली. जंगलातील काडपट्टीवरील शेताची ते टोळणी करीत होते. नंतर ते त्या कसाकाऱ्या दिशेने येऊ लागले.

‘मेलिखोव!’ सार्जंटने हाक मारली.

प्रिगरी सरपटत त्या झाडावयंत गेला.

‘ठीक! त्यांना जरा जवळ येऊ द्या अन् मग घरा त्यांच्यावर फेंक. पोरान्, बंदुका तयार ठेवा.’ सार्जंटने घांढलीने पुढे म्हटले.

उजवी घकून स्वार चालले होते. चौथेजण दबास रोखून झाडाखाली पडले होते.

‘आउकत कायनाल!’ बाऱ्यावर एक तरणा खणखणीत आवाज ऐकू आला. प्रिगरीने मुन्ही बर उचलली.

सहा हंगेरियन हुस्सार घोळका करून होते. उरावर पांढऱ्या फांसदधा असलेले देखणे कमील त्यानी धारण केले होते. एका समंद काळघा देवजादावर माड घेतलेला आणि हातात काडबीन धरलेला त्यांचा नाईक शांतपणे हंसत होता.

‘शुक्र!’ सार्जंट दबवया आवाजात म्हणाला. झाडांनून फेंक दुमदुमत सुटली.

‘काय झालं?’ देवदारामागून कोणेबोईने दबकून मारलेली आरोळी आली.

‘अरे ए ए ड राडिच्यानू गप्! गप् रहा!’ त्याचा आवाज दस कर्कश होता. हुस्सारांनी एका रांगेत घोडी शेतात पिटाळली. त्यांच्यापैकी एकाने त्यांच्या नायकाने—हूवेत बार काडला. घोडघांच्या मंडळोळाला मिठी मारून हाच्या हाताने टोपी दाबून घरणारा घोबटचा हुस्सार मागे पडला.

सर्वांच्या आघी उन्धुपिन ताडकन् उडी मारून उठला रायच्या शेतातून घडपडत तो घाबत सुटला. आपल्या मागीमाग ती बंदूक फरफटत नेत होता. मुमारे शंभर एक माडांवर त्याला तंगदधा झाडीत घडपडणारे कोसळलेले घोडे आडळले. जवळच एक हंगेरियन हुस्सार खाली पडल्याने दुखावलेला गुडघा जोळीत उभा होता. उन्धुपिनकडे पाहून तो काहीतरी ओरडला आणि झरणा-मतीची निघाणी म्हणून त्याने माघार घेत जाणाऱ्या आपल्या साथीकडे बघत दोन्ही हात हवेत उंचावले.

हें सगळें इतक्या झटपट पडले की उन्धुपिन आपला केंद्री घेऊन माघारी येईपर्यंत काय पडत आहे त्याचे आकलन होण्याला प्रिगरीला कुरमत्तच आली नाही.

‘ए माइर बल ! काड ते !’ हुस्साराची समशेर घसमूसळेंपणाने खंचीत उन्वपिन त्या हुंमेरियनावर लेंकमला.

ती कोंडी घाबरटपणे हुसला आणि आपली समशेर खशीने हुबाली करण्यासाठी चाचपडत गट्टा सोडवू लागला. पण त्याचे हात थरथरत होते आणि ते बबकल त्याला सोडवता येईना. मिगरीने सावघमिरीने त्याला मदत केली. ती हुस्सार म्हणजे भादरलेल्या वरच्या ओंठाच्या कोपऱ्यात तीळ असलेला गुबगुबीत गालाचा तरुण पोरमा होता. मिगरीकडे पाहून त्याने आभारादाखल स्मित केले आणि मान हलवली. आपले हत्यार काढून घेण्यात आल्याबद्दल त्याला आनंद झालेला दिसत होता. जिसे चाचपडत त्याने कातडी खंची बाहेर काढली आणि काहीतरी पुठपुठत त्याने कझाकांच्या पुढे तंबाखू केली.

‘आपला पाहुणचार करतोय !’ सार्जेंट स्मित करून म्हणाला आणि मिगरेटचा कागद गोधू लागला.

‘परदेशी तमाखू ओढून घ्या !’ सिलान्तिएव खिदळत म्हणाला.

त्या हुस्साराची तंबाखू घेऊन कझाकानी मिगरेटी बळव्या आणि ते थूर सोडू लागले. ती कडक काळी तंबाखू चटकन त्याच्या डोक्यात शिरली.

‘त्याची बंदूक कुठाय ?’ आघाशीपणे मिगरेटचा दम मारीत सार्जंटाने विचारले.

‘ही पहा !’ आपल्या पाठीमागे असलेला टाके घातलेला पिबळा झोळणा उन्वपिनने दाखवला.

‘त्याला स्वबाहुनकडं नेलेलं बरं ! त्याला काय म्हणायचंय ते त्याना ऐकायचं असत !’

‘पोरानु, कोण घेऊन जाईल ह्याला ?’ आपल्या गडघावरून नजर फिरवीत सार्जंटने विचारले.

‘मी घेऊन जातो !’ उन्वपिनने चटकन उत्तर दिले.

‘ठीक ! बल मीघ इयून !’

आपले काय होणार ते त्या केशाने ओळखल्याचे उघड होते कारण ती कमन्यूमे हुसला. आपले जिसे उलटे करून त्याने कझाकाना काही तुकडे पडलेला मऊ चाकलेटे देऊ केली.

‘रुसिन इरब... रुसिन... निरुत आवास्त्ररस !’ चाकलेटे पुढे करून अंजामळासारखे अविर्भाव करीत तो सत-पप करू लागला.

‘हत्यारं आहेत का काही ?’ सार्जंटने विचारले,

‘तयल काही अकड तकाई करू नको ! तुम्ही माया नाय समजत आम्हाला !
पिस्तुलाय ? ठो, ठो... ठो ?’ सार्जंटने पिस्तुलाचा कार्बनिक घोडा दाखला
केंद्याने जीराने मान हुलबली

‘नाय हाय ! नाय हाय !’

त्याने खुफीने स्वतःची झडती घेऊ दिली. त्याचे मागे राल थरथरत
होते. त्याच्या फाटलेल्या गुडघ्यातून रक्त ओघळत होते. त्याच्या गुलाबी
कातडीवर मुन्या साराचे हिरवे निळे पळ होते, अर्बड बडबड करीत चेहरा
पिळवटून त्याने हातसमालाने रक्त टिपले. त्याची टोपी धोडघापाशी पडली
होती ती आणण्यासाठी आणि त्याचे ब्लॅकट, त्याच्या कुटूंबाचे फोटो ठेवलेली बही
आणण्यासाठी तिकडे ‘जाऊ का ?’ असे त्याने विचारले. तो काम म्हणतोय ते
समजावून घेण्याची सार्जंटने शिकस्त केली. शेवटी त्याने हुताश होऊन हात
साडला.

‘चल नीच ह्याला घेऊन !’

उन्मुपिननं आपला घोडा धरला आणि वर मांड घेतली. पाठीवर बंदूक
नीट आडवी बसवीत त्याने केंद्याला अचळ येण्याची खूण केली.

‘चल ए धोंदाड शिलेदार ! तुम्ही आई घातली भडव्या !’

त्याचे स्मित पाहून प्रो/साहूने मिळालेल्या त्या हुंमेरियनानेही स्मित केल
आणि धोंडघाच्या बाजूकडे तो येऊ लागला. घसट करण्याचा प्रयत्न घेणून त्याने
उन्मुपिनचा गुडघा धोपटला. पण त्या कक्षाकाने त्याचा हात उग्रपणे छटकून
टाकला आणि लगाम खेचले.

‘चल ! चालायला लाग ! तखरे नाय पायजेंत !’

तो कैदी ओसाळून बाजूला झाला आणि गंभीर चेहरा करून बाजूने चालू
लागला. पुनः पुन्हा तो मागे वळून इतर कक्षांककडे बघत होता. त्याच्या पिंप्या
केंसाचा तुरा टाळूवर उरसाहाने उभा राहिला होता. त्यामुळे पिंपरीच्या आठवणीत
त्याची प्रतिमा उमटून राहिली ती अशी— खांद्यावरून उडणारा त्याचा फर्गोल
त्याचा पिंपट केंसाचा तुरा, त्याची आत्मविश्वासयुक्त धीमी चाल.

‘मेलिखोब, जा ! त्या धोंडघाची जीन फंडाळी उतरव !’ सार्जंटने
हुकूम सोडला आणि बोट भाजेपर्यंत ओडलेल्या सिपरेटचे टोक खेदाने
खूकून टाकले. पिंपरी त्या पडलेल्या जनावराकडे गेला. त्याचे जीन त्याने उतरवले
आणि मग कोणत्यातरी अनिश्चित कारणाने जवळ पडलेली टोपी त्याने उचलली,
टोपीचे अस्तर त्याने हुंगले. सबंग सावणाचा आणि घामाचा गंध त्याला जाणवला.

त्या तुम्हाराची टोपी डाव्या हातात भिगूतपणे धरून त्याने थोड्याचार्ता सरंजाम साड्याकडे नेला. उकिडवे वसून कडाक दुलंग्या खुंदाळू लागले, जिनाची अपरिचित धाटणी न्याहाळू लागले.

'त्याच्या जवळची ती तंबाखू छान होती ! त्याच्याकडून आपण आणशी मागून घ्यायला हुकी होती !' मिलान्तेव हळहळला.

'हा हा ! हे बरीक खराय ! तंबाखू मस्त्याय !'

'मिठाईच्या लाळेगत घशातून उतरतंय-!' त्या आठवणीने सार्जेंटने मुस्कारा सोंडला आणि तोंडातील धुकी गिळून टाकली.

थोडीच मिनिटे उलटली असतील एवढ्यात देवदारातून थोड्याच मस्तक अवतीर्ण झाले आणि उन्मुपिन दोडत आला.

'आ ? पळाला काय ?' चाबकून उडी मारत सार्जेंट उद्गारला.

चाबक नाचवीत उन्मुपिननं थोडा पुढे आणला. मग पायउतार होऊन त्याने खाद्याना आळोखे पिळोखे दिले.

'त्या ऑस्ट्रियनचं काय केलंम ?' त्याच्या जवळ येत सार्जेंटने विचारले.

'काय हवंय ?' उन्मुपिन त्याच्यावर शेकसला आणि म्हणाला, 'पळून गेला ! पळून जायचा प्रयत्न करीत होता !' दात विचकीत उन्मुपिन म्हणाला, 'आम्ही खुल्या रानात आलो न त्यानं-! तेश्हा चिरफाळून टाकला !'

'झोटे बोलतोयस !' धिगरी ओरवला, 'काही कारण नमला तू त्याला ठार मारलंस !'

'ओरवायला काय झालं ? तुझा काय संबंध ?' आपली घंघ नजर धिगरीच्या चेहुऱ्यावर रोखून उन्मुपिननं विचारलं.

'का डय ?' धिगरी हळू हळू उठत होता. त्याचा हात जमिनीवर काहीतरी चाचपडत होता.

'जरूर नाय तिथं तुझं नाकाड खूपमु नको ! कळल ?' उन्मुपिन उग्रपणे म्हणाला.

धिगरीने झटकन बंदूक उचलली आणि खाद्यावर टकली थोडा शोधणारी त्याची बोटे धरधरत होती आणि त्याचा राखी नेहुरा क्षुब्ध होऊन गेला होता.

'ए ! बाब ए !' त्याच्या दिशेने पाव येत सार्जेंट दरडाडून आरड्या गोंळी उडव्याआधी त्याने बंदुकीला धक्का दिला. झाडावरची फांदी छाटून काडतूनस मुसटत निघून गेले.

'इव काय घाललय ?' कोशेवोईने फुसफुसत विचारले.

मिलातिएवचे दाभाज लोंड लायले आणि तोंड बासून ती निदवळ वसून राहिला.

मार्जेटाने प्रिगरीच्या छातीला हात लावून बकलले आणि त्याच्या हातातील बंदूक हिसकावून घेतली. फक्त उन्मूषित माथ आपला पवित्रा न बदलता उभा होता. त्याचे पाव फाकलेले होते. डावा हात पट्ट्यावर टेकलेला होता.

'परत झाड !'

'जीव घेईत तुम्हा !' त्याच्या अंगावर धावून जात प्रिगरी ओरडला.

'हा हा ! पुरे ! काय तमाशा आहे ? कोर्टमार्शल होऊन गोळी खायच्याय ? हात खाली घे !'

प्रिगरीला मागे बकलून आणि हात आडवे पसरून तो ह्या दोन गडघ्यांच्या मधोमध उभा राहिला.

'खोटे बोलतोयस ! तू काय माझा जीव घेतोयस ?' असे म्हणून उन्मूषितने रिमत केले.

मोतबेळी घोड्यावरून परत येताना बाटेत पडलेला त्या हुस्माराचा मुडदा मर्बाच्या आधी प्रिगरीने पाहिला. इतरांच्या पुढे त्याने घोडा पिटाळला आणि भेदरलेल्या घोड्याचे लगाम खेचीत तो टक लावून खाली बघू लागला. मध्यली येडाळावर सहाड हात पसरून तो पडी पडला होता. चेहरा पालछा होता. पत-शाहीच्या पानासारखे पिवळे तळवे वर बळून उघडले होते. पाठीमागून पडलेल्या धमंकर चावाने खाद्यापासून पट्ट्यापर्यंत त्याची दोन खोडीली झाली होती.

'दोन तुकडे केलेत !' मुडपलेल्या डोक्यावरून एकीकडे झुकलेल्या त्या मयताच्या कोमाच्या सोनेरी झुबक्याकडे पाहून दुष्टी टाकीत जवळून घोड्यावरून जाता जाता मार्जेट पुटपुटला.

मुडघ्याच्या अंगावरून कक्षाक विमूटपणे स्वयंभूतच्या मुख्य ठाव्याकडे घोडी हाकीत गेले.

संध्याकाळच्या सावल्या मध्य झाल्या होत्या. एक काळा कुलारलेला डग पश्चिमेकडून वाऱ्यावर वाहत चालला होता. जवळपासच्या देवणातून केदाळ बाजेरा दमटवणा आणि कुजलेला वास येत होता. एक लाल बगळा घुमत होता. घोड्याच्या वळाड सामान्याची लुळलुळ, समशरीची रिक्कीवर मधेच होणारी खणखण, किंवा घोड्याच्या टापालाची येणाऱ्या देवदाराच्या कळांची करकर

हृषानीच काय तो त्या पेंमुळलेल्या नीरवतचा भंग होत होता. मृत्या रानातून मावळल्या सूर्याची लालबुंद दीप्ति देवदासच्या बंध्यावर ओघळली होती.

उन्मुपिन अखंड मिसरेटी ओढीत होता. चूट्टा खंबीरपणे पकडून धरलेली त्याची थोराड बोटे आणि काळेजलेली नखे तरल स्फुलिंगात उजळत होती.

जमिनीवरील विरळ होणाऱ्या मायंजळायाच्या अनिवंचनीय शोकात छटा उठावदार आणि गहिऱ्या करून वग रानाच्या डोक्यावरून निघून गेला !

१३.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी गावावरील हल्ला सुरू होणार होता. दोन्ही फळघा-
वर रिसाला घेऊन आणि काही रिसाला पथके राखीव ठेवून पायदळाने पहाटे
आगेकूच करायचे होते, पण कुठेतरी कुणीतरी घोडचूक केली; दोन पायदळ
रेजिमेंट्सू वेळेवर येऊ शकली नाहीत. दोनशे अकराव्या बंदूकधारी रेजिमेंटला
डाव्या फळीकडे मारकण्याचा हुकूम देण्यात आला आणि दुसऱ्या एका रेजिमेंटने
चालू केलेल्या बेराव डावात हे बंदूकधारी रेजिमेंट स्वतःच्याच बतारीच्या
आगवर्षावात साफ झाले. त्या वेळी गोघळात मनसुबे उधळले गेले आणि
हल्ल्याची इतिश्री फज्ज्यात जरी नव्हे तरी अपेक्षात होण्याचा धोका उद्भवला.
पायदळाचे अशाप्रकारे धूरदळण चालू असता आणि कुणाच्या तरी हुकमावरून
खबळीत घातलेल्या तोका बांधानी बाहेर स्नेचून आणीत असताना अकराव्या
रिसाला डिव्हिजनला आगेकूच करण्याचा हुकूम देण्यात आला.

परंतु त्यांना ज्या जागी हुशार पविण्यात ठेवण्यात आलेले होते ती सगळी
रानजमीन आणि दलदलीची जागा असल्याने लंब्याचोड्या आघाडीनिशी हल्ला
चढवणे शक्य नव्हते आणि काही ठिकाणी कशाकाना जुमले बांधूनच आगेकूच
करावे लागले. बाराव्या रेजिमेंटच्या चौथ्या आणि पाचव्या स्वजाडूनना रानात
राखीव म्हणून ठेवण्यात आले होते आणि एकंदर आगेकूच झाल्यानंतर थोड्याच
मिनिटात धूमश्चक्रीचा धमामा आणि बिदीर्ण करणारा कललीळ त्यांच्या कानी
आला.

प्रदीर्घ वरधरता जयनाद चालू होता, मधून मधून कशाक बोलत होते.

‘मुटले आपले !’

‘मिथाले !’

‘मशीनमनचा काय धडाका आहे !’

‘आपल्या जबाबाना खूप मारतायत !’

‘आपल्या गर्जना ऐकू येत नैत !’

‘म्हणजे जवळ येतायत !’

‘थोडा वेळ उरलाय !’

‘आपल्यालाही उतराचं लागणार !’

दोन स्वबाहुनना उघडल्या रानात हारीने उभे करण्यात आले होते. देव-
दाराच्या दणकट बुड्यात ते मुरकटले गेले होते आणि त्यामुळे जंगजोड कधी
चालू आहे, ते त्यांना समजत नव्हते.

एक पायदळ कंपनी तरातरा गेली. एक तरतरीत चलाख बिसणारा ‘एन्.
सी. बी.’ पिछाडीच्या रांगात रेंगाळत सरसरीत आवाजात ओरडला,

‘रांगा मंभाळा !’

आपला सर्वजण खणखणवीत तो कंपनी दणादणा तिघून गेली आणि
आलंझरच्या साडीत दिसेनाशी झाली.

आता दूरवरून झाडातून तो सकंय जयनाद ऐकू येत होता. मगच तो खंडित
होत होता. गाढ शांतता पसरली.

‘गोचले बहुतेक तिघवर !’

‘हा हा ! भिडले बहुधा ! खांडतायतू एकमेकाना !’

कसाकानी कांन ताणून टक्कारले पण त्यांना जास्त काही ऐकूच येईना.
उजव्या कळीवर ऑग्ट्रियन तोफखान्याने चालून येणाऱ्या फौजेवर धडाका घारलेला
होता. त्या धमाक्यात मधून मधून मशीनमनचा पुरटा ऐकू येत होता.

मिगरीने आपल्या जुमल्याकडे धळून नजर टाकली. कसाक बाबरटपणे
चाळवाचाळव करीत होते, घोडी गोमाशानी सतावल्यागत बेचैन होती. उन्पुपिनन
आपली टोपी सोपीर मुदीवर अडकवली होती आणि तो आपले टक्कल पुशीत
होता.

मिगरीच्या बाजूला जमणारा मिथा कोसोकोई आपल्या परसदारच्या
तंबाखूच्या मिगरेटचे तावातावाने झुरके घेत होता. रात्रभर जामरण कैत्यानंतर
दिसाचे तसे आजूबाजूचे वस्तुमान अगदी सुस्पष्ट आणि अतिशयच खरेखुरे होते.

ह्या स्वबाहुनना तीन तास रात्रीच ठेवण्यात आले.

आगमार आत्ता बांबत होती तर आत्ता जास्तच बरक्या दिवत उठत होती. डोक्यावरून एक विमान धरधरत गेले खूप उंचीवरून त्याने घोडावेळ फिरट्या घातल्या आणि अधिक उंचीवर ओप घेत ते पुर्वेच्या दिशेने निघून गेले. विमानविरोधी तोंकांनी भडीमार सुरू करताच फुटणाऱ्या गोळ्यांचे दुधी फुलारे आकाशाच्या निळाईत ठिपके काढीत गेले.

हुपारी त्यांना लढाईवर पाठवण्यात आले. तंबाखूचे सगळे साठे सल्लास होऊन गेले होते. सगळे गडी उत्सुकतेने व्याकुळ झाले होते तेव्हा भर हुपार होण्याआधी घोडावेळ एक अडली हुकूम घेऊन घोडा फेकीत आला. चौथ्या स्वबाहुनच्या कमांडरने आपले गडी चटकन बाजूला काढले प्रिगरीला असे भासले की ते आगेकूच करीत नसून माघारच घेत आहेत. त्याचे स्वतःचे स्वबाहुन सुमारे दोन मिनिटे रानातून बेतरतिबिने घोडी पळवीत होते रणधुमाळीचा आवाज अधिकाधिक जवळ येत चालला होता.

त्यांच्यापासून फारसा मागे नसलेला तोफखाना झपाट्याने भडीमार करीत होता. कानठळपा बसवणाऱ्या गर्जना करीत गोळे अडबडत्या हुवेतून घडाडत चालले होते. अरुंद रानवाटेमुळे स्वबाहुनची सफाबंदी मोडली गेली आणि सदेवर ते बाहेर पडले ते विस्कळीत होऊन. सुमारे दोन अडीच फर्लाखावर हंगेरीयन हुस्मार रशियन तोफखान्याच्या बाधानीना खाडीत होते.

'स्वबाहुन, सफेबस्त हुशार!' कमांडर गरजला. कक्षाकानी हुकमाची पुरती तामिलीही केली नाही एवढ्यात पुढचा हुकूम आला.

'स्वबाहुन, समशेर तय्यार! एल्गार-! शुक्र-! !'

तारपटीची एक निळी बिजली झळकली. चपळ दोडीतून कक्षाकानी चौखूर दोड सुरू केली.

तोफखान्याच्या पार उजव्या झगलेवर जबरजंग वाहणाऱ्या घोड्यांना आवरायला सहा हंगेरीयन हुस्मार गुंतले होते. तोफखान्याच्या चवताळलेल्या घोड्यांचे कायदे एक खेचत होता, दुसरा आपल्या मात्याच्या काठीने त्यांना बडबोत होता. तर इतर अराब्याच्या चाकांचे आरे ओडत खेचत होते आखूड शेंपटीच्या आममुली घोडीवर मांड घातलेला एक अंमलदार हुकूम सोडीत होता. कक्षाक दृष्टीला पडताच हुस्मारानी पटापट घोड्यांवर उड्या घातल्या.

'आणखी जवळ! आणखी जवळ!' आपल्या उघळलेल्या घोड्याची लय प्रिगरी मोजीत होता. चौखूर दोडत असताना क्षणभर त्याचा एक पाय रिकबीतून निसटला आणि जिनात अमुरक्षित वाटून आंतरिक भयाने तो पुढे बाकला आणि

ही लोबती रिकीब पावाने शोधू लागला. पावाची पकर गवसल्यावर त्याने बर पाहिले तो त्याला आपल्यासमोर जबरजंग तोकेंचे सहा घोडे दिसले. सर्वांत पुढच्या घोड्यावरील गाडोस्वाराच्या सदऱ्यावर रमत आणि मेढूचा दिडकावा झालेला होता. त्या जनावराच्या गंडखोलावर तो त्याला मिठी मारून पडला होता. अंगावर दाहारे आणणारा टापांचा खरखरीत आवाज करून पिगरीच्या घोड्याने त्या मेलेल्या तोपचीवर आपले खूर घातले, उलचलेल्या किराची जवळ आणखी दोवेजण पडले होते. बीधा तीड खाली घालून आराब्यावर पाळचा पडला होता. सिलातिप्व नुबताच पिगरीच्या पुढे होता. हुंगेरियन अमलदाराने नेम घेऊन गोळी घातली. वाऱ्याला मूठीने पकडीत कवळीत ती कक्षाक कोसळला. पिगरीने लगाम खेचले आणि तलवार जास्त चांगली चालवता यावी म्हणून डावी घालून त्याने अमलदाराजवळ येण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याचा काबा अमलदाराने ओळखला आणि कोषरात हात मुडवून त्याच्यावर गोळी चालवली. विस्तुलातील भांडार संपल्यावर त्याने समशेर काढली. कसलेल्या दांडपट्टेवाल्या-प्रमाणे त्याने तीन कडाक्याचे प्रहार चूकवले. पिगरीने करकरा दांत खात त्याच्यावर चौथ्यादा शंभर घेतली.

त्याची घोडी आता जवळजवळ शेजारीशेजारी दोडत होती. आणि पिगरीने त्या हुंगेरियनाचा घोडून दाडी केलेला राखी माल आणि त्याच्या गळपट्टीवर शिबलेला त्याच्या रेजिमेंटचा नंबर बघून घेतला. हुलकावणी दाखवून त्याने त्या अमलदाराचे लक्ष काढवले आणि आपल्या वाराची दिशा बदलून तलवारीची पुतळी त्या हुंगेरियनाच्या काशाच्या पाखात खुपसली. नेम घेऊन त्याने दुसरा घाव त्याच्या मणक्याच्या किंचित बर मानेवर घातला. त्या अमलदाराने हातातून समशेर आणि लगाम सोडून दिले. मागे कुणीतरी चाबल्यागत त्याने छाताड पुढे फेकले आणि खोमीरमुदींघकून तो खाली कोसळला. भयंकर हावसे वाटून पिगरीने त्याच्या डोक्यावर प्रहार चढवले आणि त्याच्या कानावरील हाडाचा तलवारीने चुराडा केला.

पाठीमागून डोक्यावर वसलेल्या भयानक प्रहाराने पिगरीची गुड छितावली गेली. तोंडात रक्ताची जळजळीत सारट चब त्याला जाणवली आणि आपण कोसळत असल्याचे त्याने ओळखले. एका वाजून कापलेल्या पिकाचे चवडे राहिलेली धरती गरगरत त्याच्या अंगावर उमळून आली. जमिनीवर त्याच्या देहाचा जो जबर आघात झाला त्याने क्षणभर त्याला भानावर आणले. त्याने दोळे उघडले. त्या डोळ्यात रक्ताचे लोट ब्रहात आले. पावाचा दणदणाट आणि

घोड्यांचे घोर निजवास त्याच्या कानावरून जात होते. शेवटचे त्याने डोळे उघडले तेव्हा त्याला घोड्याच्या कुळलेल्या नाकपुड्या आणि कुणाचे रिकोबीतील पायदुष्टीस पडले. 'संपल !' हा शामक विचार त्याच्या मनातून सापामत बळवळत गेला. एक गर्जना आणि मग काळीकुट्ट दून्यता !

१५.

ऑगस्टच्या मध्याला येवघेनी लिस्तनिस्तकीने असे ठरविले की, आत्ता-मानच्या हुजुरातीच्या रेजिमेंटमधून कक्षाकांच्या लढ्या फौजेच्या एकाद्या रेजिमेंटकडे बदलीसाठी अर्ज करायचा. त्याने औपचारिक अर्ज सादर केला आणि तीन आठवड्यात त्याला त्याच्या हक्केप्रमाणे नेमणूक मिळाली. सेंट पीटर्सबर्गहून प्रयाण करण्यापूर्वी त्याने बडिलाना लिहिले,

पपा,

— आतामान रेजिमेंटकडून लढ्या फौजेकडे बदली होण्यासाठी मी अर्ज केला आहे. आज माझ्या नेमणुकीचा हुकूम मला मिळाला असून दुसऱ्या पलटणीच्या कमांडरपुढे दाखल होण्यासाठी मी आघाडीकडे जाण्याला निघत आहे. माझ्या निर्णयाने तुम्हाला बहुदा आश्चर्य वाटेल. पण मला माझ्या कारणांचा खुलासा करायचा आहे. माझ्या आजूबाजूच्या परिस्थितीचा मला उबग आलेला आहे. कवामती, खिजमतगारी, छविना ह्या सगळ्या वाटाळाकरीने माझ यात शिवशिव लागलात. मला त्याचा पुरता बीट आलाय. मला जिवंत काम हवय. आणि वाटले तर असे म्हणा की, शीघ्र याजबिण्याची माझी इच्छा आहे. १८१२ च्या युद्धापासून ज्यांनी रशियन शस्त्रांचे वैभव वाढवले आहे त्या लिस्तनिस्तकीच्या खानदानांनी रक्ताचा हा आवाज आहे असे मला वाटते. मी आघाडीवर जात आहे. मला तुमचे आशीर्वाद चाबेत.

बादशहाच्या स्वारीने मुख्य ठाण्याकडे प्रयाण करण्याआधी गेल्या आठवड्यात मी त्यांना पाहिले. त्या पुढ्याची मी पूजा करतो. मी वाड्यात हुजूर रखवालीवर उभा होतो. माझ्या अंगावरून जाताना त्यांनी स्मित केले आणि माझ्याकडे डोळ्यांनी खूण करीत त्यांच्याबरोबर असणाऱ्या रौद्रजियानकांना ते

इंद्रजीत म्हणाले, 'माझा पराक्रमी राजावा! असला भिडू घेऊन मी विलहेल्मचा हात धर करीन !'

शाळकरी मुलीसारखी मी त्याची पूजा करतो. माझ्या बघाला अठरावीस वर्ष उलटून गेली असली तरी हे कबूल करावला मला लाज वाटत नाही. बादशहाच्या उज्वळ नावाला काळीमा कासनाच्या वाड्यादरील कंठघांती मी भयंकर शुभ्य होऊन गेलोय. माझा स्वावर विदबास नाही. माझा विदबास बसूच शकत नाही. माझ्यादेखत मलिकाजानबद्दल कुचाळकीचे शड काढल्याबद्दल अलिकडेच एक दिवस कॅप्टन प्रोमोवला मी जवळ जवळ गोळीच घातली होती. मी त्याला म्हणालो की हा अपमयणा आहे आणि बेठबिगाराचं रक्त ज्यांच्या नसातून वाहत आहे असल्याच माणसांचा हो गलिच्छ बदनामी करण्यापर्यंत अप्रत्यात होऊ शकतो इतर अनेक अंमलदारांसमोर हा प्रसंग घडला. बेभान होऊन मी माझे पिस्तूल काढले आणि त्या हलकटापायी मी एक काढतूस बाया घालवणार होतो. पण माझ्या साथीनी माझे हत्यार काढून घेतले. ह्या गटारात माझे आयुष्य दिवसेंदिवस अधिकाधिक करटे होत चालले आहे. हुजुरासीच्या रेजिमेंटमध्ये-विशेषतः अंमलदारात अस्मल देशप्रेमच नाही. आणि हे उच्चारण्यानं कुणीही भयचकित होईल पण राजधराच्या-बद्दलही प्रेम उरलेले नाही. हे कुळवंत तव्हेत तर कंगाल आहेत. ह्या रेजिमेंटमधून निघून जाण्याचा हाच खरोखरी माझा खुलासा आहे. ज्यांच्याबद्दल मला आदर नाही अशा लोकांशी मी संबंध ठेवू शकत नाही.

तर हे सगळे असे आहे. माझ्या असबद्धतेबद्दल मला कृपा करून क्षमा करा. मी गडबडीत आहे. माझ्या सामानाची बांधाबांध करून मला निघाले पाहिजे. पपा, प्रकृतीला जपा, आषाढीवरून मी तुम्हाला सविस्तर पत्र पाठवेन.

तुमचा

येबगेनी

सकाळी आठ वाजता बाँदाच्या गाडीने पेत्रोपाद 'सोडले. लिस्तनित्स्की 'दोस्तो' करून स्टेशनवर गेला. लुकलुकत्या पारव्या निळ्या दिव्याचे पेत्रोपाद त्याने मागे टाकले होते.

स्टेशनत सैनिकांची सर्दी आणि गोंगाट उडाला होता. ह्यालाने लिस्तनित्स्कीची सूटकेस आत आणली आणि बोडी नाणी हातावर पडल्यावर त्याने 'ह्या तरुण सभ्यगृहस्थाचा प्रवास सुखाचा होवो' असे अभिष्टचिंतन केले

टोप-१) इ. स. १९१४ त मॅट पिट्सबर्गचे पेट्रोपाद असे नामकरण करण्यात आले.

लिस्तनिस्कीने आपला समोर पट्टा आणि कोट काढून ठेवला आणि आपल्या आगेवर एक फुटाफुटाची रेशमी काँतेसिमन दुलई पसरली. खिडकीजवळ जागी माणसाचा खप्पट चेहरा असलेला एक पाद्री बसला होता. त्याने घडणू आणि आपलेले खाद्य पदार्थ एका लहान टेबलावर ठेवलेले होते. आपल्या अंबाडीसारख्या दाढीत अडकलेले खरकटे तुकडे शाटकीत त्याने आपल्या समोर बसलेल्या, शाळेचा गणवेश घातलेल्या कृश काळनेल्या मुलीला ताकपोळे देऊ केले.

‘घे थोडंसं बेटा !’

‘मेहरबानी ! नको मला !’

‘अग, लाजू नको ! तुझ्यासारख्या बारीक मुलीनं खूप खायला हवं !’

‘मेहरबानी ! नको मला !’

‘कदाचित आपण थोडंसं घ्याल साहेब ! घेता ?’

लिस्तनिस्कीने त्याच्याकडे कटाक्ष टाकला,

‘तुम्ही मला उद्देशून म्हणताय ?’

‘हो हो, आपल्यालाच !’ त्या पाद्रीचा चे उदास डोळे भेदकपणे पहात होते आणि त्याच्या झुकलेल्या मिशांआडून त्याचे पातळ ओठ तेवढे स्मिताने बिलग झाले.

‘नको ! धन्यवाद ! मला काही खासची इच्छा नाही !’

‘आपण चूक करता आहात. खाण्यात काही पाप नाही. आपण सैन्यात आहात काय ?’

‘होय !’

‘प्रभू आपल्याला सहाय्य करो !’

येवगेनीचा डोळा लागत असताना त्या पाद्रीचा बा रसाल आवाज कुठूनतरी दूरवरून आल्यासारखा त्याला वाटत होता आणि त्याला असा भास होत होता की निमकहराम कॉप्टन प्रमोवच बोलतोय.

‘माझ्या कुटुंबाला भिळणारं उत्पन्न अगदी तुटपुंज आहे बघा ! तेव्हा लष्करात उपाध्याय म्हणून चाललोय. रशियन लोक श्रद्धेशिवाय लढू शकत नाहीत ! आणि तुम्हाला ठाऊक आहे वर्षोवर्षीं श्रद्धा वाढत चाललेय ! अर्थात काही चूकार लोक आहेत. पण ते शिकलेल्या वर्गात आहेत ! जेतकरी देवाला घट्ट धरून आहे !’

त्या पाद्रीचा खर्ज येवगेनीचा जाणीवतेचा ह्याच्यापुढे भेद करू शकला नाही. येवगेनीचा डोळा लागत होता. लाकडी छपराला दिलेल्या रंगाचा वास

तेवढा त्याला जाणवला बाहेरून कुणीतरी, औरडरले ' लगेज गेल ! मला मोघर सुतक काही नाही ' ' कसलं लगेज गेल ? ' येवगेनीच्या मनात विचार आला आणि इथेच आणिवेची दोरी तुटून गेली. दोन रात्रीच्या जागरणानंतर उत्तेजक शोप त्याला लोटली होती.

गाडी पट्टीप्राड पासून जेव्हा चांगली पंचवीस सर्वांस मेल पुढे आली तेव्हा तो जागा झाला. चाकोची लयबद्ध खडखड चालू होती. डबा हाकत हुलत होता. गंजारच्या डब्यात कुणीतरी गात होते. दिव्याने लांबट जांभळट सावल्या पडल्या होत्या.

लिस्तनिस्कीला जे रेजिमेंट देण्यात आले होते, त्याची जबर हानी झालेली होती. त्यामुळे आघाडीवरून ते काढून घेऊन त्यांची जनडारे बदलणे आणि गमावलेला सरंजाम भरून काढणे जरूर होते. रेजिमेंटची मुख्य लष्करी कचेरी बेरेझन्यागी ह्या मोठ्या बाजारपेठ असलेल्या शहरापास होती. लिस्तनिस्की कोणत्या तरी अनाम स्टेशनवर खाली उतरला. ह्याच स्टेशनात रणांगणावरील जखमी लोक खाली उतरवण्यात येत होते. ते काम ज्याच्या अवस्थारीत होते त्या डॉक्टरजवळ ह्या जखमींच्या मुक्कामाच्या ठिकाणाची त्याने चौकशी केली. त्याला असे समजले की हे जखमी लोक नैऋत्य आघाडीवरून त्याच स्वतःच रेजिमेंट जिथे लढत होते त्या रणांगणाकडे बदली करण्यात येत होते. त्याला असेही समजले की, जखमींची इस्पितळगाडी बेरेझन्यागी-इवानोव्का-क्रिस्तोव्हिनस्कोये ह्या मार्गाने जाणार आहे. तो छिप्पाळ लालबंद डॉक्टर आपल्या नजीकच्या वरिष्ठाबद्दल अत्यंत नाराजीने बोलून होता. विव्हिजन्तल स्टाफच्या अंमलदाराना शिब्या देत होता. आपली दाढी तो हाताने हिमकत होता. चापाच्या चण्याच्या आडचे त्याचे डोळे समघगत होते आणि यदुच्छया ओळख झालेल्या माणसाच्या कानात तो आपला काविली क्रोध ओतीत होता.

' तुम्ही मला बेरेझन्यागीला घेऊन जाऊ का ? ' लिस्तनिस्कीने त्याला मध्येच आडवून विचारले.

' होय ! बसून घ्या इस्पितळ गाडीत लेफ्टनंट ! ' त्याने मान्यता दर्शवली आणि लिस्तनिस्कीच्या कोटाचे बटण सलगनीने पिरपाळीत आपल्या तक्रारीचा धडाका चालू केला.

' कल्पना करा लेफ्टनंट ! सगवासे मीलाबर आम्ही घुरांच्या डब्यात प्रवास केला तो इथं येऊन उडारायला ! कोणत्या वेळी ? तर माझ्या इस्पितळाची जिथून

बदली झाली त्या भागात रक्ताचे पाट वहातायत अशा वेळी ! आमच्या मदतीची सक्ती जर अगळेले शेकडो जणही तिथे आहेत.

'रक्ताचे पाट' हा शब्द डॉक्टर डेव्हाने तोंडी लावल्यासारखा परत परत बोलून उच्चारित होता.

'ह्या तंत्रेवाईक पणाचे काय कारण असावे असं आपल्याला वाटतं ?'

'काय कारण ?' आपल्या चाचाच्या जडझाडीवरील भुवया डॉक्टराने तूकळतेने उंचावल्या आणि तो गरजला, 'बेबंदशाही, अनाथोदी, कर्माडिम स्टाफचा मूर्खपणा ! हेच कारण ! बदमाश वरच्या जागांवर जाऊन बसतात आणि सगळा बटुधाबोळ करून टाकतात ! नालायक ! सार्थी अक्कल मुद्धा नाही ! रुखो-जपानी युद्धाच्या वेरमाएवन लिहिलेल्या आठवणी लक्षात आहेत ? तर तेच सगळ्या परत चाललेय फक्त त्यापेक्षा दुपटीने खराब !'

लिस्तेनिस्कीने त्याला सलाम केला आणि तो रेंवल्यात जाऊन बसला मोबरे लाल माल थरथरणारा तो कोघाविष्ट डॉक्टर त्याच्या मामामाग केकाटत येत होता.

'आपण युद्ध हुरणार सेप्टेमेंट ! जपान्यांबरोबर एक युद्ध आपण हुरलो पण वहाणपण काही शिकलो नाही ! आपण फक्त फुडारक्या माराव्या ! बस्स !' हळ्याच्या कडेने तेलाच्या तडगाचे इंद्रधनुष्य उठलेल्या लहान लहान डबक्यावरून उडव्या मारीत निराशने मान परोपरीने हलबीत तो चालला होता.

ती आषाडीवरील इस्पितळ गाडी बेरनियामीच्या जवळ येईपर्यंत मांजाबले होते. जमीनीत राहिलेले पिकांचे चवडे वाऱ्यावर गदगदत होणे पश्चिमेला दगाची दाटी होऊ लागली होती. अगदी वरच्या उंचीवर त्याचा रंग गर्द नाकरमानी काळा होता. चालच्या बाजूला त्याचा तो भयानक रंग जाऊन बदलल्या छटानी त्याचे गूलजार जांभळधूम परावर्तन वरच्या नभस्तरावर उमटले होते. नदीच्या बांधाजवळ साचलेल्या पाषाणच्या बर्फाळ जळाप्रमाणे पक्षीमध जमा झालेल्या मेघराक्षी बाजूला पडल्या होत्या. त्याच्या फटीतून सूर्यास्ताच्या किरणांचे कुमुबी आडर लोटले होते त्यामुळे दीप्तिचा उच्चवळता-पक्षा उलगडला जाऊन खाली रंगाची यक्षमाळ मुकली गेली होती.

रस्त्याच्या कडेला असणाऱ्या खंदकात एक मेलेला घोडा पडला होता. अमत्कारीकपणे वर फेकलेल्या त्याच्या एका मुखावरचा नाल चमकत होता. त्याच्या अंगावरून इस्पितळ गाडी रजडत गेली तेव्हा लिस्तेनिस्कीने टाक लावून

त्या मंडपाकडे पाहिले. त्याच्याबरोबर जाणारा अडली त्या घोड्याच्या घोटावर बसून उडगारला.

'हादडलमेय घेरण ! आहलेय बसाममा !' त्याने स्वतःला सावरून घेतले. ती परत घुंकण्याच्या वेतात होता पण मीजण्यापोटी त्याने घुंकी गिळून टाकली आणि बाहोला तीड पुसले. 'हे इथं पडून राहिलंय पण त्याला पुसून टाकण्याची कुणाला धिक्कीर नाही ! रक्षित्यांचा स्वभावच असा ! जर्मन वेगळे आहेत !'

'त्याचं तुला काय ठाऊक ?' येवगेनीने गैरवाजची रागाने विचारले. अहमम्यता आणि तुच्छता दर्शविणाऱ्या त्या अडलीच्या निवांत वेहण्याबद्दल त्याचे मन ठेवाने काठोकाठ भरून गेले होते. सप्टेंबर महिन्यात वेतात उरलेल्या पिकांच्या चवड्यांभत तो माणूस भुरा आणि दया होता, आधाडीकडे येताना येवगेनीने ज्यांचा उल्लेख केला होता त्या हजारो जंतूकरी मैनिंकात आणि ह्यात काहीही करक नव्हता. ते सगळे विटलेले आणि मलूल वाटत होते. त्यांच्या चाऱ्या, निळ्या, हिरव्या किंवा ज्या कोणत्या असले त्या रंगाच्या डोळ्यात सुस्तपणा दाटलेला होता. त्यांना पाहून त्याला पार झिजून गेलेल्या तांब्याच्या प्राचीन नाण्यांची तीव्रतेने आठवण होत होती.

'युद्धाआधी तीन वर्षे मी जर्मनीत रहात होतो !' अडलीने संघर्षाने उत्तर दिले. त्याच्या वेहण्यावर जी अहमम्यता आणि तुच्छता होती त्याचीच छटा त्याच्या आवाजातही होती. 'केनिजबर्ग' मध्ये एका चिडटाच्या कारलान्यात मी नोकरीवर होतो !' गाठघाळ लगामाचा हाटका घोड्यावर आपटीत तो अडली सुस्तपणे सांगू लागला.

'तोंड आवर !' लिस्तेनस्कीने उघडपणे कर्मावले. आणि तो परत त्या घोड्याच्या डोक्याकडे पाहू लागला. त्याच्या शेडीची बट त्याच्या डोळ्यांवर बिस्कटून पडली होती आणि उन्हाचे पिवळ्या पडलेल्या दातांची रांग त्याने विचकली होती.

त्याची एक तंगडी उंचावून कमानीसारखी वाकली होती. सुंब किंचित चिरफाळला होता पण मदिन्यात मुलायम उशी-निळसर चमक होती. त्याची तंगडी आणि सुरेख ताशीव नेवर ह्याबद्दल घोडे ताज्या दमाचे आणि उत्तम वाणाचे असल्याचे त्या लेपटनंटेने जाणले.

त्या लाचबळत्याच्या रस्त्यावरून त्याची गाडी पुढे गेली. पश्चिमेकडील रंग विटून गेले. बाऱ्याचा झोत उसळून त्याने डम विखरून टाकले. कळस वळलेल्या वाटघडीच्या गिरजाचराच्या मनोऱ्याप्रमाणे त्या मृत घोड्याच्या तंगडीची कुणरेवा

त्याच्या मागे उंचावली होती. येथेमीने मागे वळून परत तिकडे नजर टाकली. एवढ्यात किरणाचा पिसारा अचानक त्या घोड्याच्या अंगावर पडला आणि कुमती रोमावलीची ती तंगडी एखाद्या निष्पर्ण फांदीला अद्भुत पालकी फुटावी तशी दिसू लागली.

ही इस्पितळ गाडी बरेजिनियासीत शिरली तेव्हा तिला जखमी सैनिकांच्या गाड्या भेटल्या, पहिल्या रेकल्याचा घनी एक प्रीड बेलोरशियन होता. लगामाची अंबाडी हाती घेऊन तो घोड्याच्या डोक्याजवळून चालला होता. बोंडक्या डोक्याला पट्टी बांधलेला एक कझाक रेकल्यात पडला होता. आपल्या कोपरावर तो रेकला होता. पण पायाचे तुकडे चाबत आणि तोंडातून काळे बरबट थुंकून टाकीत त्याने शांतपणे डोळे झाकून घेतले होते. त्याच्या बाजूला एक सैनिक पडला होता. त्याची फाटलेली तुमान भिजलेल्या रक्तामुळे कुंणावर भयंकर आक्रमून तटतटली होती. डोके न उचलता तो भयंकर शिथीमाळ करीत होता. त्या माणसाचा सूर ऐकता ऐकता लिस्तनित्स्की भयभीत होऊन गेला. कारण तो सूर अगदी काकुळतीने आळवणी करणाऱ्या एकाद्या भक्तासारखाच होता. दुसऱ्या रेकल्यात पाच सहा सैनिक एकमेकांजोवारी पडले होते. त्यातला एक जण हर्षोन्मादाने क्षपाटल्यागत दिसत होता. त्याचे डोळे अस्वाभाविकपणे तेजस्वी आणि घमघमालेले दिसत होते. तो एक गोष्ट सांगत होता. '...असं दिसतंय की त्याच्या बादशहाचा वकील इकडे आला होता आणि त्यानं मुलुखाची तयारी दाखवत्येय ! गोष्ट अशी की एका सचोटीच्या माणसानं मला हे सांगितलं. मला वाटतं की तो काही बंडल मारीत नव्हता !'

'मला वाटतं बंडलच होतं !' दुसऱ्या एकानं शंकेखोरपणे सांगून टाकले. नुकतेच खवडे होऊन गेल्याची साक्ष देणारे आपले घणीत डोके त्याने हलवले.

'पण कदाचित खरंच तो इकडे आला असेल !' घोड्याला वाठ देऊन बसलेल्या तिसऱ्या एका माणसाने बोलला काठक्या 'मृदु' बोलीत म्हटले.

पाचव्या रेकल्यात तीन कझाक आरामात बसले होते. लिस्तनित्स्की त्यांच्या अंगावरून जात असताना त्यांनी त्याच्याकडे शांतपणे रोखून पाहिले. त्यांच्या उघडळकट चेहऱ्यावर अंमलदाराविषयीच्या आदराची नावनिशाणी नव्हती.

'नमस्ते कझाकानू !' लेफ्टनंटने त्यांना अभिवादन केले.

'नमस्ते हुजूर !' गाडीवानाच्या अगदी जवळ बसलेल्या बंदेरी मिसांच्या कझाकाने मगळून उत्तर दिले.

‘कुठलं रेजिमेंट ?’ त्या कझाकाच्या जांघावरील निळ्या कितीचा तंबूर बांधण्याचा प्रयत्न करीत लिस्तनिस्कीने बोलणे चालू ठेवले.

‘बाबाब !’

मध्या कुठाने गुप्त रेजिमेंट ?’

‘आम्हाला ठाऊक नाही !’

‘असं ! जखमी कुठे झाला ?’

‘त्या खेड्याजवळ-! इथून जवळच आहे !’

कझाक आपसात काहीतरी कुजबुजले आणि कधीतरीच पट्टी गुंडाळलेला आपला हात दुसऱ्या हाताने धरीत एकाने रेकल्यातून खाली उडी टाकली.

‘एक मिनिट हुजूर !’ अतवाणी पावाने तो रस्ता जोलाडून आला. काड-मुमाने फाडलेला हात चांगल्या हाताने जपत तो येत होता. त्याच्या हाताची जखम पिकायला लागल्याच्या खुणा दिसत होत्या.

‘आपण व्येजेनस्काया गावचे ना ? आपण लिस्तनिस्कीच ना ?’

‘होय !’

‘आम्हाला वाटलंय ! हुजूर, आपल्या जवळ काही बिडीकाडी आहे का ? किस्ताच्यानू आम्हाला काहीतरी द्या ! तलफेन मरायला लागलोत !’ तो रेकल्यावरोबर त्याची रंगीत बाजू हातात पकडून चालत होता. लिस्तनिस्कीने सिगरेटची डबी काढली.

‘एक डझन घाल का आम्हाला ? आम्ही तिथेजण आहोत, बर !’ कझाकाने काफुळतीचे दिसत कफून म्हटले.

त्या मड्याच्या हंद पिघट तळव्यावर लिस्तनिस्कीने आपली डबी रिकामी केली आणि विचारले, ‘रेजिमेंटचे बरेच जखमी झाले का ?’

‘दोन डझन !’

‘भारी नुकसानी ?’

‘आमच्यापैकी बरेच मारले गेले ! जरा माचिस घ्या हुजूर ! फार फार मेहरबानी !’ कझाकाने सिगरेट जिलमावली आणि मागे पांढून रहात तो ओरडला,

‘तुमच्या बाडीजवळच्या तातारस्कीचे तीन कझाक मारले गेले ! आमचे बरेच कझाक मारले त्यांनी !’ आपला शाबूत हात त्याने हलवला आणि आपला रेकला गाठायला तो निघून गेला. पट्टा सुटलेला त्याचा फर्गोल बाऱ्यावर उडते होता.

लिस्टनिस्कीच्या नवीन रेजिमेंटच्या कमांडरचे ठाणे एका पादप्राच्या घरात होते. इस्पितळाच्या गाडीत उदारपणे जागा दिलेल्या डॉक्टराचा चौकात आल्यावर लिस्टनिस्कीने निरोप घेतला आणि चालता चालता गणवेशावरील घूळ झटकित तो रेजिमेंटचे ठाणे शोधायला निघाला. पहारा बदलण्यात गडलेला एक अगदी लाल दाढीचा मारजेंट मेजर संध्याना घेऊन त्याच्या जवळून पावले टाकीत गेला. त्याने तडफदार सॅल्यूट ठोकला आणि लिस्टनिस्कीच्या प्रदनाचे उत्तर म्हणून ते घर खुणेने दाखवले. आघाडीपासून दूरवर असणाऱ्या सर्वच लष्करी ठाण्यांप्रमाणे ती जागा अगदी निवांत आणि सुस्त होती. कारकून मंडळी मेजावर बाकली होती. एक प्रोड कॅप्टन 'फील्ड टेलिफोन'वर हुमत होता. खिडक्याजवळ माशा गुणगुणत होत्या. एक अडली यवगेनीला रेजिमेंट कमांडरच्या खाजगी खोलीकडे घेऊन गेला. हनुवटीवर वण अमलेला एक उच्च कर्नल उंबरठ्यापाशी त्याला भेटला.

'मी रेजिमेंटचा कमांडर !' त्याने लिस्टनिस्कीच्या प्रदनाचे उत्तर देऊन बंडपणे त्याचे स्वागत केले. आणि त्याला आत खोलीत येण्याची सूचना केली. दार बंद करून कर्नलने शब्दातील आत आविर्भावाने आपल्या केंसांवरून हात फिरवला आणि मूढ एकमुरी आवाजात तो म्हणाला,

'तुम्ही निघाल्याचं ब्रिगेड स्टाफनं मला काल कळवलं खाली बसा !'

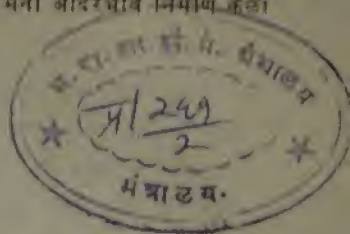
ह्या आघाडीच्या चाकरीबद्दल त्याने यवगेनीला प्रश्न विचारले. राजधानीची ताजी बातमी विचारली. प्रवासविवास कसा झाला ह्याची विचारपूस केली. पण त्यांच्या अल्प संभाषणात त्याने आपले आत डोळे लिस्टनिस्कीच्या डोळ्यांवरून एकदाही हलवले नाहीत.

'आघाडीवर बरंच सोसल्यासारखं दिसतंय ह्यानं. अगदी पार थकून गेलाय.' यवगेनीच्या मनात सहानुभूतीने विचार आला. त्याचा मुद्दाम भ्रमनिरास करण्यासाठीच की काय त्या कर्नलने आपल्या तलबारीच्या परजाने नाकाची दांडी खाजवली.

हं ! लेफ्टनंट, तुम्ही तुमच्या बांधव अंमलदाराशी ओळखी करून घेतल्या पाहिजेत ! मला माफ करा ! गेल्या तीन रात्री मी झोपलेला नाही ! ह्या अंधार कोठडीत पत्ते खेळणं आणि क्षिगणं ह्याखेरीज उद्योगच नाही !

लिस्टनिस्कीने 'सॅल्यूट' केला आणि आपला तिरस्कार स्मिताखाली लपवीत तो दाराकडे वळला. कमांडिंग अंमलदाराच्या बरोबर झालेल्या पहिल्या भेटीबद्दल नाराजीचे विचार घोळवीत तो बाहेर पडला. त्या कर्नलची आत मूढा

आणि त्याच्या हनुवटीवरील व्रण हृषानी आपल्या मनी आदरभाव निर्माण केला
हृषानी त्याला कुत्सीत मोज वाटली !

24.

स्तौर नदी उत्तरून जाऊन शबूला पिछाडीकडून गाठण्याची कामगिरी त्या दिव्दिजनवर सोपविण्यांत आली होती.

घोड्याच दिवसात रेजिमेंटच्या अगुदाराचा लिखित निष्काळा सराफ झाला आणि लडाईच्या वातावरणात तो चटकन खेचला गेला. त्यामुळे त्याच्या अंतर्दामी शिरून बसलेली आराम आणि संतुष्टतेची भावना निघून गेली.

नदी उतरून जाण्याची कारवाई तडफेने उरकण्यात आली. आपल्या जर. घरावर पनिमाने केलेल्या दरोबस्त मजबूतीचा ह्या दिव्दिजनने बराचसा धुव्वा उडवला आणि मुख्य दलभाराच्या पिल्लाडीला ते येऊन थडकले. मादियार शिसाल्याच्या सहाय्याने ऑस्ट्रियनानी प्रतिचढाई सुरू करण्याचा प्रयत्न केला पण कुलुषी गोळ्यांचा भडोमार करून कक्षाक तोंकसाऱ्याने त्यांना उधळून लावले. बेलकतीबीने माघार घेणाऱ्या मादियास स्ववाहुताची कमरभ्याच्या मशीनगनच्या करोळीत ससेहोलपट होऊन कक्षाकानी त्यांचा पाठलाग सुरू केला.

आपल्या रेजिमेंट बरोबर लिस्तिनस्की प्रतिचढाईवर गेला होता. माघार घेणाऱ्या गनिमाला त्याचे द्विविधजन जास्तच रेटत होते. त्याच्या हाताखालच्या जुमल्यातील एक कक्षाक मारला गेला आणि चार जखमी झाले. त्यापैकी एक तरुण चौचदार नाकाचा गडी आपल्या मेलेल्या घोड्याच्या अंगाखाली नेंगरला. बरकरणी शांत असणाऱ्या ह्या लेफ्टनंटने त्याच्या जखमून घोडा नेताना त्या कक्षाकचे मंद बरबरीत निव्वळटणे न ऐकण्याचा प्रयत्न केला.

तो खाद्यात प्रायः अन्न होता आणि अवलून घोडी नेणाऱ्या कडवाकाची काकळत भाकत होती.

'भावान्, मला मोडून जळि नका ! मला पोषाखालून बाहेर काढा— !
भावान्— !'

त्याच्या मद व्यक्त आवाजाची अस्पष्ट माद ऐकू येत होती, पण इतर

कजाकोच्या उमाळत्या मनात येथेची एवढीही ठिणगी पडत नव्हती किंवा पडलीच तर त्याला निश्चुरपणे पुढे हाकलणाऱ्या, पोयउतार होण्याला मजजाय करणाऱ्या डबळाकडलीने ती चुरमळून टाकली जात होती. तो जुमळा पाच मिनिटे दुबण्या चालीने पुढे जात घोडघाना दम खाऊ देत होता. सुमारे चारक फलीपावर विस्कळीत मादयार स्ववाङ्मय संपूर्ण भाषार भेत होती त्यांच्यात मधून मधून गनिमाच्या पायड्याचा करडा निळा गणवेश दृष्टोत्पत्तीस पडत होता. ऑस्ट्रियन सामानसुमानाची गाडी एका टेकडीच्या माथ्यावरून रसइत चालली होती. फुटलेल्या गोळ्याचा मार्ग राहिलेला धूर त्या गाडीच्या डोंवपावर तरंगत होता. डावीकडून एक तोकळाना त्या गाडीवर भडीमार करीत होता आणि त्याचा वृम्म वमामा येतावर पसरून जंगलातून प्रतिध्वनित होत होता.

बटालियनचे नेतृत्व करणाऱ्या मार्जंटमेजरने चौकचालीचा हुकूम सोडला आणि ती तीन स्ववाङ्मने तुफान दोडीने उसळली स्वारांच्या माडीपासून धोडी हलकावत होती आणि पिवळट गुलाबी कुलांच्यागत त्यांच्या तोंडचा फेस उघडला जात होता.

रेजिमेंटने रात्रीचा एका खेडेगावात मुक्काम केला. त्या सारा अमलदारांची एकाच खोरातत गर्दी झालेली होती. शिणबटा आणि मुक यानी मलितवाच झालेले ते अमलदार ओपण्यासाठी आडवे झाले. फौजी रसोई आली ती मध्यरात्रीला. कनिष्ठ चुंबीव रक्षाचे गाडगे घेऊन आला. त्या वमचमीत बासाले अमलदारांना उठवले. ओपने सुजीर झालेले चेहरे घेऊन लढाईत दोन दिवस पडलेल्या फौज्याचे उठ्टे काढीत ते आधाशी तिःशब्दपणे जेवू लागले. उसीरा झालेल्या जेवणानंतर त्यांची पूर्वीची हापड निघून गेली आणि वाळक्या गयतावर फगौल पसरून ते गण्या मारीत धूर काढीत पडून राहिले.

ज्युनिअर कॅप्टन कालमिकोव एक मुखगुबीत ठेगणा अमलदार होता. त्याचा तोंडबळा आणि नाव त्याच्या मंगोल वंशाची साक्ष देत होते. तावातावाने हातबारे करीत तो म्हणाला,

‘हे युद्ध आपल्यासाठी नाय ! मी चारघे वय उशिरा जनमलो. प्येतर ठाऊकाय ?’ स्ववाङ्मन कमांडर तेरसिस्सेवला तो सांगत होता. ‘प्यो’ तर ऐवजी तो ‘प्ये’ तर असे ठासून म्हणत होता. ‘ह्या युद्धाचा शेवट पहायला काही मी जगत नाय !’

‘तुझं ज्योतिष राहू दे.’ आपल्या कॉकेशन चुग्यांजालून तो बोलला.

'ह्या ज्योतिषाच्या कोपटी नव्हत ! माझा हा शेवट आधीच ठरलेलाय ! मी कुठकर आहे ! इथं मी कालतू आहे ! आज आपल्यावर भडीमार चालू असतांना मी अमिष्टपणे बरबरेत होतो. गज्जीम दिसत नाय हे आपल्याला सहजच होत नाय. मला काटणारी वळघडी भावना हे एक प्रकारचे भयनाय ! कित्येक वेळांवरून त्यांनी तुमच्यावर भडीमार करायचा आणि माळरागावर शिकारी मार्ग लागलेल्या माळडोकासारखे पुध्दी पीडी पेटोत रहायचे !'

'कुपालकाल मी एक ऑस्ट्रियन गर्नालहोफ बघितली. सध्याग्रहस्थ हो, तुमच्यापैकी कुणी वाहूचलेय का ?' इंग्रजी पद्धतीने छाटलेल्या आपल्या तांबूस पिचक्या मिनीवर बटकुलेले इथ्यानील भांग्याचे खरकटे चाटोत कॉलेज आतामान चुकोवने विचारले.

'काय कयालीच 'काम' आहे ! त्या मलक्या, सगळी यंत्रणा बिलकूल लाजबाब !' रथनाचा दुसरा डबा आतापर्यंत रिकामा केलेल्या कॉलेज चुकोवने उत्साहाने उत्तर दिले.

'मी वाहूचलेय ! पण आपल्याला काही सांगता द्यायचे नाय. लोकमान्याचा संबंध येतो तिथं मी अगदी ठोंक्या आहे ! मला आपली ती इतर सोंफेसारखीच मोठी वाटली ! नळा जरा मोठा आहे इतकच !'

'जुन्या काळी पुरातन पद्धतीम लडले त्यांचा मला ह्या वाटतो !' कालमि-
कोव लिहिलेतिस्कीकडे वळून सांगू लागला. 'धर्मयुद्धात आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांवर चाब धाज्याचा आणि तलवारीन त्याचे दोन तुकडे करायचे, असकं युद्धतंत्र आपल्याला समजत ! पण हे जे काय आहे ते संतान जाणे !'

'पुढं जी युद्ध होतील त्यात रिसाह्याला काही काम नसेल ! रिसाह्याला हिक्कू मिळेल !'

'तो मुळी राहुशारन नाय !'

'काही सांगवत नाय !'

'त्यात मुळीच शंका नाय !'

'पण माणसाच्या जागी तुम्हाला यंत्र नाय आणता सेणार ! तु आपला उभीच दुसऱ्या टांकाळा आतोवस् !'

'मी माणसांचे सांगत नाय ! मोड्यांचे सांगतोय. त्यांची जागा मोटार सायकली किंवा मोटारगाड्या घेतो !'

'मोटारीचं 'स्वबाडून' म्हणे !'

'हा सगळा मूर्खपणा आहे !' कालमिकोव मध्येच तावालावाने म्हणाला,

‘एक आचरट कल्पना ! अजून खूप वर्ष सैन्य घोड्याचाच वापर करतील दोन तीनशे वर्षांनी युद्ध कधी होतील कुणाम ठाऊक ! पण आज रिसाला !’

‘सबध आघाडीवर अलंग खणलेले असल्यावर रिसाला घेऊन काम करणार ? मांग ! ना !’

‘तो अलंग पार करेल ! अलंग ओलांडून जाईल ! आणि गनिमाच्या पिछाडीला छापे घालील ! हे असेल रिसाल्याचं काम !’

‘बेवकुफ !’

‘तेव्हा बघून घेऊ !’

‘सोपा आता !’

‘ए पुरे आता. जाणोव आहे का नाय ? दुसऱ्यांता ओपायचंय !’

बादविवाद राहून गेला आणि घोरण्यांनी त्याची जागा घेतली. कुबट यताचा तय बाय घेत लिस्तनिस्की आपल्या पसरलेल्या फर्गोलावर उतारणार पडला होता.

‘बूनचुक नावाच्या स्वयंसेवकाशी तुम्ही बोलून पहायला हवं.’ त्याच्याजवळ जाडवा होत येवगेनीच्या कानात कालमिकोव कुजबुजला. ‘तो तुमच्या जूमल्यात आहे. मोठा विलक्षण माणूस आहे.’

‘कोणत्या अर्थाने ?’ कालमिकोवकडे पाठ बळवित लिस्तनिस्कीने विचारले. रशियनकरण झालेला तो कझाक आहे. मॉस्कोत रहात होता. साधा कामगाराय ! पण यंत्राच्या कामात रस घेणाराय ! अब्बल दर्जाचा मशीनगन चालवणाराय !’

‘ओपू या !’ लिस्तनिस्कीने सुचवले.

‘ओपू या !’ दुसऱ्याच कोणत्या तरी गोष्टीचा विचार करीत कालमिकोवने त्याचे म्हणणे मान्य केले. आणि ओशाळगतीने बेहऱ्याला घडघा पाडून तो म्हणाला, ‘लेफ्टनंट, माझ्या पावलाना पैशांच्या बासाबडूल मला माफ करा हे ! गेले पंधरा दिवस मी मोजे बदललेले नाहीत ! धामान नुसते कुजायला लागलेत ! अत्यंत गलिच्छाय हे ! कुणाकडून तरी पायमोज्यांची जोडी घ्यायला हवी !’

‘काही हरकत नाही !’ ओपी जाता जाता लिस्तनिस्की पुटपुटला.

कालमिकोवने केलेला बूनचुकचा उल्लेख लिस्तनिस्की पूर्णपणे विसरून गेला होता. पण दुसऱ्याच दिवशी योगायोगाने त्याची ह्या स्वयंसेवकाशी गाठ पडली. पहाटेला टेहळणी गस्तीवर जाण्याचा आणि शक्य झाल्यास डाव्या कमराच्या वर आगेकूच करीत राहिलेल्या पाददळ रेजिमेंटशी संपर्क प्रस्थापीत करण्याचा

हुकूम त्याला रेजिमेंटच्या कमांडरने दिला. अर्ध उजेडातून आवाडातून ठेचकाळत आणि झोपलेल्या कक्षाकांच्या देहाना अडथळत लिस्तनिस्कीने अमत्याचा सार्जंट सोबून काढला आणि त्याला उठविले.

'माझ्याबरोबर टेहळणीवर जायला मला पाच गडी हवेत. माझा घोडा तयार कर. चलयी !'

पाच मिनिटांनंतर एक ठोसर बाट्याचा कक्षाक खोपटाच्या दाराशी आला, लिस्तनिस्की चट्टापेटीत चट्टा ठेवीत असताना तो माणूस म्हणाला,

'हुजूर ! सार्जंट मला आपल्याबरोबर सोडत नाय कारण माझी पाळी नाहीय. आपण जायला परवानगी घाल का ?'

'तुम्ही बडोतीची वेळ झाल्येय का काय ? का तुझ्या ज्ञानने काही चूक झाल्येय ?' अंधारात त्या माणसाचा चेहरा बघून सैन्याचा प्रयत्न करीत लिस्तनिस्कीने विचारले.

'तम काहीच नाय !'

'ठीकाय ! तू येऊ शकतोय' लिस्तनिस्कीने निर्णय दिला. ती कक्षाक आप्यासाठी बळला तेव्हा त्याला त्याने हाक मारली,

'अरे ए ! सार्जंटाला म्हणाव... !'

'माझ आडनाव बुनचुक आहे !' तो कक्षाक मनेच म्हणाला.

'स्वयंसेवक ?'

'होय !'

आपल्या सोंधळातून स्वतःला बावळून घेत लिस्तनिस्कीने त्याच्याशी बोलण्याचा ढंग बदलला.

'ठीक ! बुनचुक, सार्जंटला कृपा करून सांगा... ! ओह ठीक आहे ! मी स्वतःच सांगेन !'

काळाख विरु लागला होता. संत्री आणि मोर्चे ओलांडून आपल्या सैनिकाना पाठीवर घेऊन लिस्तनिस्की नकाशावर दाखविलेल्या खेड्याच्या दिशेने बाहेर पडला. थोडे अंतर कापल्यानंतर त्याने हाक मारली,

'स्वयंसेवक बुनचुक !'

'हुजूर !'

'कृपा करून तुमचा घोडा माझ्या बाजूला आणा !'

'आपले गावठी जनावर बुनचुकने लिस्तनिस्कीच्या जातिवत घोड्याच्या बाजूला आणले.

‘तुम्ही कुठल्या खेड्याचे?’ त्या माणसाच्या चेहऱ्याची बाजू म्याहाळीत लिस्तनिस्कीने विचारले.

‘मोवोचेर्कासस्काया’

‘स्वयंसेवक म्हणून सामील होण्याला तुम्हाला असं कोणतं निकडोचं कारण घडलं ते सांगाल का?’

‘जरूर!’ अगदी किंचित स्मित करीत बूनचुकने उत्तर दिले. त्याच्या हिरवट डोळ्यांची अपलख नजर कडवी आणि खिळली होती.

‘युद्धाच्या कलेबद्दल मला कुतुहल आहे. त्या कलेवर मला प्रभुत्व मिळवायचंय.’

‘त्यासाठी लष्करी विद्यालयं स्थापलेली आहेत.’

‘आहेत ना!’

‘मग? तुमचं कारण काय?’

‘मला आधी प्रत्यक्षात त्याचा अभ्यास करायचाय! पुस्तकी रीत मग शिकता येईल!’

‘युद्ध सुरू व्हायच्या आधी काय करीत होतात?’

‘कामगार होतो!’

‘कुठं काम करीत होता?’

‘पिटर्सबर्ग, रोस्तोव आणि तुलाच्या शस्त्रकारखान्यात! मशिनगन तुकडी-कडं माझी बदली करावी म्हणून अजें करायचा माझा विचार आहे!’

‘मशिनगनची तुम्हाला काही माहिती आहे?’

‘ब्रिटिश, मॅडसेन, मॅक्डोनाल्ड, हॉचकिंस, व्हायकर्स, लुईस आणि इतर अनेक मशिनगन्स मी हाताळू शकतो.’

‘ओहो! मी रेजिमेंटच्या कमांडरला सांगतो ह्याबद्दल.’

‘कृपा करून सांगावं!’

बूनचुकच्या डोंगर बांध्याकडे लिस्तनिस्कीने परत नजर टाकली. तो पाहून त्याला बुचाच्या झाडाची आठवण झाली. त्या माणसात खास असे काही नव्हते, फक्त खंबीरपणे आवळलेले दाभाड आणि घेत आव्हान देणारी नजर ह्या गोष्टी त्याच्या भोवतालच्या सर्वसामान्य कक्षाकांच्या घोळव्यातून त्याचे वेगळेपण सूचित करीत होत्या. तो स्मित करायचा पण अगदी क्वचित. ओठाच्या फक्त कोपऱ्यात ते स्मित असे आणि तेव्हासुद्धा त्याचे डोळे निवळत नसत. त्यातील विलगपणाची सूक्ष्म चमक तबोच कायम असे. डॉन काठच्या तुसडघा, करडघा,

दिसाल मातीत एक उध पोळादी दणकटपणा असलेले बुचाचे वाडते, जप दी तमाच निविकार, संयमी !

घोडावेळ न थोळता ते पुडे जात होते. बुनचुकने आपला संद तळवा खोमीराच्या सोलवटलेल्या मुदीवर ठेवला होता. लिस्तनित्स्कीने एक चुट्टा निवडला आणि बुनचुकच्या काडीवर तो शिळगवताना त्या माणसाच्या हाताला येणारा घोड्याच्या सामावा निकट वाम त्याच्या नाकात शिरला. त्याच्या तळव्याची मागची बाजू पिंगट केसानी झाकून गेली होती. ते हात थोपटावेत अशी आकस्मिक इच्छा लिस्तनित्स्कीला झाली.

कडक तंबाखूचा धूर पितून तो म्हणाला, 'आपण रानापरीत पोचलो की पुन्ही आणि एक कझाक झाडीकडच्या वाटेने जा ! कळलं ?'

'होय !'

'चारेक फलांग जाऊनही आपलं पायदळ भेटलं नाही तर मायं फिरा !'

'ठीकाय !'

त्यानी दौड सुरू केली.

रानवाटेच्या थळणावर कोवळी बर्चची झाडे हारीन उभी केली होती. त्यांच्या पलिकडे खुरटलेल्या देवदारांचा पिपळटपणा, मधून मधून उमटलेली जंगली झाडंझुडपं आणि ऑस्ट्रियनच्या सामानसुमानाच्या गाड्यांखाली चिरडलेली झाडझाड हे पाहून नजर थकून जात होती. दूरवरच्या लोकवाऱ्याच्या धमाम्माने उजवीकडची धरणी थरकापत होती. पण बर्चच्या झाडापाशी अनिर्वचनीय दातता होती. मुलाबी छटेचे गवत झपाटगाने होणाऱ्या रंगारस्ताचा उमाळा आलेल्या थारदीय रंगाने न्हाऊन निघाले होते. लिस्तनित्स्की बर्च जवळ थांबला आणि पुर्वीक काढून रानापलिकडे असणारे टेबळे त्याने न्याहाळले. त्याच्या तलवारीच्या मधुरंगी परजावर एक मधमाशी येऊन बसली.

आपल्या डोळ्यांनी बुनचुकाने ती मधमाशी दाखवली आणि लिस्तनित्स्कीने स्मित केले.

'तिचा मध कडू असलं नाही का ?'

त्याला उत्तर दिले ते बुनचुकने नव्हे. दुरधरच्या देवदारांच्या राईतून एका दयाळ पक्षाच्या भेदक तोतऱ्या टाहीने नीरवता उडवत झाली आणि बर्चच्या झाडातून काडतुसांचे कारंजे उसळले. त्याने एक फांदी कडकडत लिस्तनित्स्कीच्या घोड्याच्या मानेवर कोसळली.

त्यांनी मोहरे फिरवले आणि आरडाओरड करून चावूक ज़ीडीत त्यांनी घोडो पिटाळली. ऑस्ट्रेयन मजिनगनने आपला उरला मुरला दाकगोळा त्यांच्या पाठीवर झाडला.

ह्या पहिल्या भेटीनंतर लिस्तनिस्कीचे स्वयंसेवक बुनचुकबरोबर अनेकदा बोलणे झाले. त्या माणसाच्या झोळ्यात तळपणाऱ्या दुर्दैव्य इच्छाशक्तीने तो प्रत्येक वेळी भारस्वागत झाला. एवढ्या सामान्य दिमणाऱ्या माणसाच्या चेहऱ्या-आड कोणते अगम्य रहस्य लपवलेले आहे. त्याचा काही त्याला शोध लागेना. आपल्या करारी ओठांच्या कोपऱ्यात दाबलेल्या स्मिततेने बुनचुक नेहमी बोलायचा आणि त्याने लिस्तनिस्कीचा असा ग्रह झाला की एका जिकिरीच्या मार्माचा शोध घेत जाताना तो काहीतरी निविचल नियम अंमलात आणित आहे. बुनचुकची बदली मजिनगन कंपनीकडे झाली. एका आठवड्यानंतर आषाढीच्या मागच्या बाजूला हे रेजिमेंट विश्रांती घेत असताना लिस्तनिस्कीने स्वबाबून कमांडरकडे जाताना त्याला गाठले. एका जळालेल्या मांभराच्या भितीजवळून हाव्या हाताचा पंजा हुलबीत बुनचुक चालला होता.

‘अरे ! स्वयंसेवक !’

त्या कक्षाकाने डोके वळवले आणि सँव्यूट केला.

‘कुठं निघालात ?’ लिस्तनिस्कीने विचारले.

‘माझ्या कमांडरकडे !’

‘म्हणजे आपली बाट एकच आहे तर !’

‘तराय !’

त्या उच्चस्त खंडेगावालील रस्त्याने ते काहीवेळ न बोलता चालत होते.

अद्याप शाबूत राहिलेल्या इमारतीभोवती लोकांची ये जा चालू होती. घोडेंस्वार अंगावरून घेत जात होते. रस्त्याच्या मधोमध फीजी-रसोईचा धूर निघत होता. निच्या जवळ कक्षाकानी रांग लावली होती. हुबेत झुंझुं पाऊस होता.

‘हं मग ? युद्धाची कला शिकताय का नाही ?’ आपल्या किंचित मागे चालत असलेल्या बुनचुककडे तिरप्या नजरेने बघत लिस्तनिस्कीने विचारले.

‘होय ! शिकतोय !’

‘युद्धानंतर काय करायचा विचार आहे ?’ बुनचुकच्या हाताकडे कोणत्यातरी कारणाने नज्जर टाकीत लेपटनंटने विचारले.

‘काही जणांच्या बाबतीत ते पेरतील तसं उगवेल... ! पण मी बघेत ... !’ बुनचुकने उत्तर दिले.

‘ह्या बाबण्याचा काय अर्थ समजावा?’ डोळे आकुंचित करीत ती पुढे म्हणाला,

‘तुम्हाला म्हण ठाऊक आहे ना? ‘बाब्याची पैरणी करणाराना बाबळाचं पीक लागतं, हे असंघाय!’

‘पण तू कोव्हा सध्या बाजूला ठेवून बोलतं तर?’

‘हे तर अगदी स्वप्नाय! माफ करा! मी झपून जावीकडे वळतोय!’

दोघीच्या हाथणाला त्याने बोटांचा स्पर्श केला आणि तो बळून चालता झाला. जेव्हा उडवून लिस्तेनितस्की त्याच्या पाठघोऱ्या आकृतीकडे बघत उभा राहिला.

‘आपण जगावेगळे आहोत असं दाखवण्याचा हा मनुष्य प्रयत्न करतोय का हा कुणी छदिष्ट आहे?’ उद्देगाने त्याने स्वतःला प्रश्न केला आणि कर्मांडूरच्या गानदार राहूतीत प्रवेश केला.

१६.

राखीबाचा दुसरा आणि तिसरा सका एकत्र बोलावून घेण्यात आला. खेड्यांतील समझेजण गवत कापणीला किंवा सुमीच्या ऐन हंगामात विकाची कापणी करायला जावेत तसा डॉन काठच्या खेड्यात मुकमुकाट होता.

परंतु त्या वर्षी तरतुदीवर जहरी पीक आले होते, भरण माणसाच्या पाचलांचा मायोसा घेत घेत होते. अनेक कसाकांच्या बायका आपल्याला सोडून कऱ्यामाठी बोटच्या माध्याने आक्रोश करीत होत्या, ‘अरे माझ्या लाडक्या डॉन! आता मी कुणाकडे रे पाहू?’

ह्या लाडक्याची घिरे चौकेर उलबळी जात होती. कसाकांचे रक्त सोडत होते. निजिब डोळ्याचे कसाक चिरनिडा घेत कुजत पडले होते आणि त्यांच्या अंत्ययात्रेची ओकणीत अग्निदुषा, पोलह, प्रशिया इथले तोंफजाने किचकळत होते. त्यांच्या बायकांची आणि आयांची आक्रंदने पूर्वैकडोल वारा त्यांच्या कानापर्यंत पोचवीत नव्हता.

कसाक सयाजाचा बहर खेडी सोडून निघून गेला होता. रणांगणाची कीड आणि भयानकतेत तो झडून चालला होता.

सप्टेंबर महिन्यातील एका सुखद दिवशी मलायम कापसाळ घाग्याच्या दुधाळ उन्हाचे कोळिष्टक तातारस्की खेड्यावर लोंबले होते. वैद्यक्य कोसळलेल्या स्त्रीने करावे तसे पांढऱ्या फटकटीत पडलेल्या मुर्याचे र्श्मित वाटत होते. उग्र आणि अक्षत नीलाकाश तुमड्यासारखे निल्ले आणि गविष्ट दिसत होते. हॉनच्या पलिकडच्या रानावर काविली पिवळपण चढले होते. चिनार वृक्षावर निस्तेज लकाकी होती. ओकचे वृक्ष किरविलेली पाने ढळत होते. फक्त आल्डरच्या झाडा-नेच भपकेदार हिरवेपण टिकवले होते. त्यातील दणकटपणा दयाळ पक्ष्यांच्या तीक्ष्ण नजरेला मुखवीत होता.

त्या दिवशी जंगजोड लष्करी कचेरीतून पांतिलेय प्रोकोफिएविचला पच आले. दुन्या ते पोस्टात जाऊन घेऊन आली. पोस्टमास्तरने ते तिच्या हाती देताता आपले म्हातारे टक्कल पुढे झुकवून खंदाने दौंढी हात फाकले.

'हे पत्र उघडल्याबद्दल देवाच्या नावानं मला माफ करा. तुमच्या बडिलाना म्हणावं की फिर्स सिदोरोविचने पत्र उघडलं. मूळ कसं चाललयं ते जाणून घेण्याची माझी अतिशय इच्छा होती. मला माफ करा आणि मी काय म्हणालो ते पांतिलेय प्रोकोफिएविचना सांगा' ती भांबावून गेलेला दिसत होता आणि नाकाला लागलेल्या चाईच्या डागाचंही त्याला भान नव्हते. काहीतरी अगम्य पुढपुढ करीत तो दुऱ्याबरोबर पोस्टातून बाहेर आला. 'माझ्यावर रागावू नका. आपली ओळख आहे म्हणून मी असं केलं.'

मनात आशका दाटून आलेली दुन्या घरी परतली आणि उराजबळ ठेवलेले ते पत्र बराच वेळ चाबपडत गोधू लागली.

'जलदी जलदी !' आपली दाढी उपटीत पांतिलेय खेकसला.

ते बाहेर काढून ती घपापत सांगू लागली,

'पोस्टमास्तरनं मला सांगितलं की, त्यानं हे पत्र वाचलं. तुम्ही त्याच्यावर रागवायचं नाही असं म्हणाला.'

'मग दे त्याला ! प्रिगरीचं आहे का ?' म्हातान्याने विचारले. त्याचा शुब्ध प्वास तिच्या चेहऱ्याला जाणवत होता. 'प्रिगरीचं आहे का पित्रोचं आहे ?'

'नाय बाबा.. अक्षर माझ्या ओळखीचं नाय !'

'वाच ते !' बाकाकडे मुक्किलीने तुक्तु पेट इलितिचना ओरडली. अलीकडे तिच्या पायांना मूज पेट होती. म्हणून चाके लावल्यासारखी ती डकल चालीने चाले.

मतालिया ज ताडातून घाबत आली आणि मान कलती करून बुद्धाभ्यासी उभी राहिली. आपले कापरे तिने उरावर टावून घेतले होते, तिच्या ओठातून एक स्मित उन्हासारखे थरारले, आपल्या कुण्यासारख्या सेवेबद्दल आणि निष्ठेचे अक्षिप्त म्हणून प्रियरोकडून निरोप घेण्याची किंवा पत्रात आपल्याबद्दल ओझरता तरी उन्हेल असण्याची तिला आशा वाटत होती.

‘दाव्या कुठाय?’ इलिनियना कुजबुजली.

‘चूप!’ पातिलेय खेकसला. दुन्याकडे बघून ती म्हणाला, ‘बाब!’ (भागने त्याचे डोळे बटारलेले होते.)

‘मला आपल्याला असे कळविणे आहे’ ती बाबू लागली नंतर प्राकावर बसलेली ती खाली घसरली आणि बिचाळली, ‘बाबा! आई...! अय आई व...! प्रिशा... मारला गेला!’

अधमेत्या जरेनिअमच्या पानात गुरफटून गेलेला एक मुगा आवेशाने गुं गुं करीत खिडकीवर धडाका घेत होता, आवाजात एक काँबडी संतुष्टपणे कलकलत होती. दारातून एक लणखणीत बालिश हास्याचा आवाज आला.

मतालियाच्या ओठावर अडूनही ते थरथरते स्मित होते पण ती नखशिखान्त थरथरून गेली. पातिलेय उठून उभा राहिला. त्याच्या मानेला अंगावरून वारे गेल्यागत झटकें येत होते, बेभान दिडमूडतेने ती दुन्याकडे टक लावून बघत होता.

त्या पत्रात लिहिले होते—

मला आपल्याला असे कळविणे आहे की, आपला मुलगा प्रियरी पातिलिएविच मेलिखोव, बाराव्या डीन कक्षाक रेजिमेंटमधील कक्षाक दिमाक १६ सप्टेंबर रोजी कामेनका-स्मिलोवी गावाजवळ झालेल्या लढाईत ठार झाला. आपल्या मुलाला शूराचे मरण आले. भकून न येणाऱ्या आपल्या हामीत एवढेच आपल्या मनाचे साठवने असू द्यावे. त्याची लाजगी थीजवस्तू त्याचा आज पिचो मेलिखोवच्या हवाली करण्यात येईल. त्याचा थोडा रेजिमेंटकडे राहिल.

ज्यू. कॅ. पलकोवनिकोव

जोसे स्क्वाडून कमांडर

जंग फीज

दि. १८ सप्टेंबर १९१४

हे पत्र आल्यानंतर पातिलेय अचानक कोमेजून गेल्यासारखा झाला. दिवसेंदिवस तो लक्षात यावा असा म्हणतारा दिसू लागला. त्याची भयानक अखेर जवळ येत चालली होती. त्याची स्मृती नाहीशी झाली आणि मनाचे भान हरपून

गेले. तो पोक काढून चालू लागला आणि त्याच्या चेहऱ्याला लोंबडी कळा आली त्याच्या मनावर पडलेला ताण त्याच्या डोळ्यातील दुःखार्त चमक अग्नत करू लागली.

देवपुतळ्याखाली त्याने ते पत्र ठेवून टाकले. दिवसातून अनेकदा पडवीत जाऊन तो दुन्याला खूप करून बोलावून घ्यायचा.

'इकडे ये,' ती त्याच्याजवळ आयची.

'प्रिगरीबड्लचं ते पत्र आण.'

त्याची बायको जिथे शोक करीत बसलेली असे त्या चाफेलणीच्या दाराकडे मग्न दृष्टी टाकून तो म्हणे, 'जशी काय स्वतःशी वाचस्वेषम असं हळू वाच !' मग धुतपणे डोळे मिचकावीत तो म्हणायचा, 'हळू वाच ! नायतर आईला मारी बाईट !'

आपल्या आसवाना आवर घालीत दुन्या पहिले वाक्य वाचायची मग उकिडवा बसलेला पातिलेय आपल्या प्रचंड मुंबासारखा पिगट हात उंचावून म्हणे, 'ठीक ठीक ! पुढचं मला ठाऊकच ! पत्र परत घेऊन जा आणि जिथून काढलंम तिथं ठेवून दे. हळूच नायतर आई.. !' मग तो दटावल्यागत पापण्याची उघड-जाप करायचा. जळालेल्या झाडमालीगत त्याचा संबंध चेहरा पिळवटून जाई.

तो पिकू लागला. तळपत्या पिकलेल्या केसांची बेटे डोक्यावर दिसू लागली आणि दाढीतून सफेद तंतू लोंबू लागले. तो खादाडही बनला आणि बकाबका अन्न गिळू लागला.

मृतात्म्याला शांती लाभावी म्हणून प्रार्थनेचे धर्मविधी झाल्यानंतर नऊ दिवसांनी मेलिल्लोवने फादर विस्सारिओनला घारातीर्थी पडलेल्या प्रिगरीला श्रद्धांजली वाहण्याच्या भोजनासाठी बोलावले.

पातिलेय भराभरा आणि आभाशीपणे त्वात होता. जेवया त्याच्या दाढीत अंगठ्यासारख्या अडकत होत्या. गेले काही दिवस त्याला चित्तेने न्याहाळणाऱ्या इलिनचनाना ते पाहून रडू कोसळले.

'बाबा ! तुला काय झालंय रे ?'

'आई ?' आपली घुमर नजर घाळीतून वर उचलत म्हातारा दबकून उद्गारला. इलिनचनाने हात झटकल्यासारखा केला आणि डोळ्यांवर हातकमाल दावून तोंड फिरवले.

'बाबा, तीन दिवस उपास केल्यासारखं त्वातय !' दाऱ्या रागेजून म्हणाली. तिचे डोळे चमकत होते.

‘मी खातोय ? ठीक ! ठीक !! ठीक !!! त्रास खाणार.’ संकोचून गेलेल्या पॉर्तिलेयने उत्तर दिले. त्याने मेजाच्या आजूबाजूला नजर टाकली. नंतर ओठ घट्ट आबळून आणि कपाळाला आठवडा घालून विचारल्या प्रश्नांची उत्तरेही न देता ती थूप बसून राहिला.

‘धीर धर प्रोकोपिएविच ! एवढं दुःख करून काय होणार आहे ?’ जेवण आटोपल्यावर फादर बिस्मारिआनने त्याला उभारी आणण्याचा प्रयत्न केला. ‘शिगरीस मरण पवित्र मरण होतं. देवाची अमर्यादा करू नको म्हाताऱ्या ! आपल्या शारसाठी आणि पितृभूमीसाठी तुझ्या मुलाला काढघाचा मुकुट लावला. आणि तू ..हे पाप आहे. देव तुला माफ करायचा नाही.’

‘अमदी खराय, फादर !’ ‘तूराचे मरण आलं,’ त्याच्या कमंडरने असंच लिहिलं होतं.’

पाद्रीच्या हाताचे घुबून घेऊन तो म्हातारा दारकसावर टंकला आणि ते पत्र आल्यावासुन प्रथमच त्याला रडू कोसळले. त्याचा देह गडगडा हलत होता.

त्या दिवसापासुन त्याने स्वतःवर परत ताबा मिळवला आणि त्या प्रहारातून तो थोडामा भानावर आला.

प्रत्येकजण आपापल्या प्रकारे आपल्या जखमेवर कुकर घालीत होता. शिगरी मारला गेला असे दुःखा किचाळत्याचे नतालियाने जेव्हा ऐकले तेव्हा ती धावत आवाडात गेली. ‘मी जीव देते. माझं सगळं संपलं.’ ह्या विचारान ती आगीत सापडल्यागत भंरभंर झाली. ती घडपडत दान्याच्या बाहूत जाऊन कोसळली आणि मग आनंदी दिलाशाने तिला घेरी आली कारण त्यामुळे जाणीव परत येण्याचा आणि काय घडलेले आहे त्याची बिदारक आठवण तिला होण्याचा क्षण पुढे ढकलला गेला होता. मृदधून्यतेत तिचा आठवडा गेला आणि वास्तवाच्या जमात ती जी परतली ती बदलून गेलेली, अधिकच निमूटलेली आणि निबिड वस्त्रेधाने घासलेली !

एका अद्भुत प्रेताने मेलिल्याचाचे चर झपाटून टाकले आणि जिवंत माणसे त्याच्या घुमसत्या वामात दवागोच्छ्वास करीत होती—!

प्रिगरीच्या मृत्यूची बातमी आल्यानंतर बाराव्या दिवशी मेलिखोव कुटुंबाकडे एकाच डाकेने पित्रोची दान पत्रे आली. दुसऱ्याने ती पोस्टातच बाचली आणि बावटलीत सापडलेल्या देठाप्रमाणे ती घाबत घरी आली. नंतर झोकाड्या ज्ञात ती कुपाटोला घेऊन बांबली. खेड्यात तिने एकच मोघळ उडवून दिला आणि दुष्प्रतेची एक अनिवार्य भावना तिच्याबरोबर घरात आली.

'प्रिशा जिवंताय ! आपला लाडका जिवंताय !' घर गाठायला अजून थोडा अंतर असतानाच हुंदके देत ती आकंठू लागली.

'पित्रोने लिहिलेय- प्रिशा जखमी झाला, पण मेला. नाय तो जिवंताय ! जिवंताय !'

दिनांक २० सप्टेंबरच्या पत्रात पित्रोने लिहिले होते,

'बाबा आणि आईस सा. न.

मला सांगायचंय की, जो देवाघरी गेला म्हणून आपण समजून बालला होतो तो आपला प्रिशा देवाच्या दयेने जिवंत आणि खुशाल आहे आणि आपणही प्रभूच्या दयेने खुशाल असावे अशी आम्ही शुभेच्छा करतो.

कामेनका-स्त्रूमिलोवा गावाच्या जवळच त्याचे रेजिमेंट लडत होते आणि हल्ला चढवताना त्याच्या जुमल्यातील कझाकाना असे दिसले की, एका हॅमरियन हुस्साराने त्याला लाडला आणि प्रिगरी घोड्यावरून कोसळला. त्यानंतर कुणाला काहीच ठाऊक नव्हते. पण त्यांना बिचारले तेव्हा ते मला काहीच मागू शकले नाहीत पण नंतर मिशका कोर्बोईकडून मला असे कळले की रात्र पत्रेपर्यंत प्रिगरी पडलेला होता. मिशका जामूद म्हणून आमच्या रेजिमेंटमध्ये आला होता. प्रिगरी रात्री शुद्धीवर आला आणि सरपटत निघाला. आकाशातील चादण्यांच्या दिशेवरून वाट सोडून तो सरपटत होता. सरपटता सरपटत तो आमच्या एका अंमलदाराजवळ आला. हा अंमलदार मोठ्या लागून पोटात आणि पायात जखमी झाला होता. त्याला उचलून घेऊन तो सुमारे चार मैल फरफटत आला. ह्यामुळे प्रिगरीला सेंटर्जॉज क्रॉस देण्यात आला असून कारपोरलच्या जागेवर त्याला

नवती देण्यात आलेलेय. हे अस आहे. त्याची जखम विशेष काळजी करण्यासारखी नाय. डोळ्यावरील कातडीची तेंबडी त्याला जखम झालेय. पण घोंड्यावरून खाली कोमळपाने ती बेसुद्ध पडला. ती आवाडीकडे परत आल्याचही मिशाने मला सांगितले हे पत्र इथेच संपवता माफ करा मी जिवात बसून हे लिहीत आहे.

आपल्या दुसऱ्या पत्रात पित्रोने घरच्या लोकांकडे स्वतःच्या बागेतील मुक्या बेरी मागितल्या होत्या. आपल्याला बिसक नका आणि अधिक पत्रे पाठवा असे त्याने लिहिले होते.

ह्याच पत्रात घिगरीची त्याने निर्भर्तना केली होती. कारण त्याला असे कळले होते की घिगरी आपल्या घोंड्याची निगराणी नीट ठेवीत नाही. त्यामुळे पित्रो रागावला होता कारण बस्तुतः तो घोडा त्याचा होता. घिगरीला पत्र घाला म्हणून त्याने बडिलाना लिहिले होते.

'मी घिगरीला कसाकाडून कळविले आहे की स्वतःच्या घोंड्याची करेल तशी ह्या घोंड्याची नीट निगराणी न केल्यास जेव्हा आमची भेट होईल तेव्हा मी त्याला धरून हाणीन. भले त्याला भेट जाईं कौंस मिळाला असेल !'

नमस्कार आदीर्वादाच्या न संपणाऱ्या घाडीने पत्र संपले होते. पायशाच्या घेंबाने सारबलेल्या ओळीतून कटुता आणि दुःखाची भावना ओठबगे कठीण नव्हते. आवाडीवरही पित्रोचे काही बरे चालले नसल्याचे उघड दिसत होते.

म्हातारा पंतिलेय अत्यंत अनुकंपनीय दिसत होता. आनंदाने तो मुच झाला होता. दोन्ही पत्रे हातात घेऊ घेऊन ती मागात गेला आणि ज्याला ज्याला म्हणून वाचता येत होते त्याला धाबवून त्याने सवतीने ते पत्र वाचामला लावले. आठपतेने नव्हे पण वेळाबळेच्या आनंदाने तो खेड्यात फुसारम्या मारीत व्हडत होता.

'आहा ! भाऊा घिगरी म्हणजे काय वाटला ?' घिगरीच्या पराकामाचे पित्रोने जिथे वर्णन केलेले होते त्या परिच्छेदापर्यंत वाचणारा अदबळत येऊन पोचला की हा आपले हात उघे उभारायचा.

'आपल्या खेड्यात कौंस मिळविणारा हा पहिला !' तो अभिमानपूर्वक जाहीर करायचा आणि कुपणपण ती पत्रे ताच्यात घेऊन आपल्या टोपीच्या अस्तरात कोबायचा आणि दुसऱ्या एकाद्या वाचकाच्या घोंड्याचे निघायचा !

आपल्या दुकानाच्या निडकीतून त्याला पाहून सेवई मोखीवमुखा बाहेर जाले आणि टोपी काढून हातात घेत म्हणाले,

‘एक मिनिट आत ये प्रोकोफिएविच !’

आत गेल्यावर त्याने त्या म्हातार्याचा तळवा आपल्या पुढगुबीत गोठ्या हातात घ्यावा आणि ते म्हणाले, ‘तुम्हें अभिनंदन! अभिनंदन करतो तुम्हें ! अशा मुलाचा तुला अभिमान वाटला पाहिजे, आत्ताच पेपरात त्याच्या पराकमाबद्दल बातचीत होती !’

‘पेपरातचण आलंय ?’ पांतिलेयच्या बशाला कोरड पडली आणि तो घटाघट घुटके घेऊ लागला.

‘हो ! आताच मी वाचलं !’

मोखीवनी फळीवरून सर्वोत्तम तुर्की तंबाखूचे पाकीट खाली काढले आणि कागदाच्या एका पिशवीत काही महागडी चॉकलेटे ओतली. त्यांचं बजनबजन करण्याचीही त्यांनी पर्वा केली नाही. ती तंबाखू आणि चॉकलेटे पांतिलेयच्या हाती देऊन ते म्हणाले,

‘ग्रिगरी पांतिलेविचला पार्सेल पाठवाव तेव्हा माझे नमस्कार कळवा आणि हे पाठवा त्याला !’

‘अरे देवा ! प्रिशाचा केवडा गौरव ! सर्वच खंड त्याच्याबद्दल बोलतय. आतापर्यंतचा माझा सगळा अट्टाहास...’ दुकांनाच्या पायऱ्या उतरताना म्हातारा पुटपुटत होता. त्याने फरंकन् नाक शिकरले आणि गालावरची आसवे बाहीने पुसली. ‘म्हातारा होत चाललोय ! बटकन् डोळ्याला पाणी यायला लागलंय ! वारे पांतिलेय ! जिवगीन तुझं काय करून टाकलं ! एकेकाळी मारगोटीमारखा टणक होतास ! आठ पुढाचे ! बजन पिसागत पाठीवर मारून नेत होतास. पण आता . ह्या प्रिशा प्रकरणांनं घोळवलंन् !’

चॉकलेटांची पिशवी छातीशी दाबून तो रस्त्याने लंगडत चालला होता आणि रेवणावर फडफडणाऱ्या टिटवीप्रमाणे त्याचे विचार पुन्हा पुन्हा ग्रिगरी-भोवती घिरट्या घेत होते. पित्रोच्या पत्रातील शब्द त्याच्या मनात घोळत होते. ग्रिगरीचे सासरे कोर्जुनोव रस्त्याने येत होते. त्यांनी पांतिलेयला हाक मारली. ‘ए सोयऱ्या ! जरा थांब !’

युद्ध जाहीर झाल्यापासून ही दोन माणसे एकमेकांना भेटलेली नव्हती. ग्रिगरी घर सोडून गेल्यापासून त्याच्या दरम्यान बंदाबलेले, अवघडलेले सर्वत्र निर्माण झाले होते.

ग्रिगरीपुढे नतालियाने लाचारी परकरल्याबद्दल आणि बापालाही तशीच लाचारी सोसायला भाग पाडल्याबद्दल मिरोन नतालियावर हट झालेले होते.

टीप : १) ‘एक पुढ म्हणजे छत्तीस पोंड

‘मटकी कुत्री !’ घरात ते नतालियाला तिच्या घालायचे. ‘मासरच्या लोकांकडे जाण्यापेक्षा तिला थरो रहायला काय झालं ? जसं काय तिथं चार घास जास्त मिळतायत ! तिच्या मूर्खपणामुळेच तिच्या बापाला असला लाज-लावणेपणा आलाय ! गावात होकं घर काढायची सोय नाही !’

मिरोन सरळ पातिलेयकडे गेले आणि आपला ओकरंगी हात त्याची खसकन पुढे धरला.

‘कसं कायय ?’

‘देवाची दया !’

‘खरेदी करायला गेलाता घाटत ?’

पातिलेयने आपला मोकळा उजवा हात पुढे करीत मुंडी हलवली. ‘आमच्या गुराला हा नजराणा आहे ! त्याच्या कर्तुकीबद्दल सेगेंई प्लातोनीविचनी पेपरात वाचलं न त्याला ही चाकलेट न् तबाखू पाठवलेय !’ तुझ्या बहादुराला माझा नमस्कार कळवून ही भेट पाठव ! असं मागून पुढं तो म्हणाला, ‘त्याला पुढंही असाच पराक्रम कर म्हणायं’ त्याच्या डोळ्याला पाणी आलं ! ‘ठाऊकाय ?’ म्हाताऱ्याने अभिमानाने सांगितले आणि आपल्या शब्दांनी मिरोनचे काय मत होते ते अजमावण्यासाठी तो एकटक त्यांच्या तोंडाकडे बघू लागला.

मिरोनच्या पिंढट पापण्याखाली काळोखी पसरली आणि त्यातून त्याच्या चेहऱ्यावर एक छवी स्मित उमटले.

‘अस्स !’ ते केकाटले आणि रस्ता ओलांडण्यासाठी बळके. पातिलेय तरातरा ती पिशवी उघडून रागाने धरधरत त्याच्या पाठोपाठ गेला.

‘हं ! हे बे ! चाकलेट लाऊन बघ ! मद्यासारखी गोडायत !’ तो तुच्छतेने म्हणाला,

‘लाऊन बघ ! जावयाच्या बतीनं तुला देतोय. तुझी जिदगी काय फारशी गोड नाय तेव्हा हे असू दे ! एक दिवस तुझ्या मुलाला हा मान मिळेल ! बरीक, मिळेलच असंही काय नाय !’

‘माझ्या जिदगीत लुडबुड कळू नको. ती काय आहे ते मला उत्तम ठाऊकाय !’

‘एकच बे ! माझ्यावर मेहेरबानी कर !’ मिरोनच्या पुढं धावत जाऊन पिशवी बाचकरीत पातिलेय नाटकी सौजन्याने त्याच्या पुढे झुकला. बाकडेघा बोटांनी तो चाकलेटाची बांदी उलगडत होता.

‘चाकलेटाची आम्हाला संवय नाय.’ मिरोनने त्याचा हात छटकून थाकला

'परक्यानी दिल्ल्या भेटी आमच्या दाताना मानवत नाहीत पोरासाठी भीक मागत हिडणं सोमलं नाय तुला. गरज पडली तर माझ्याकडं येऊ शकतास. जाब्यासाठी तरी दिलं असतं. आमची नतालिया तुमचं अन्न खास्येय. तुमच्या दारिद्र्यात आम्ही मदत दिली असती !'

'खोटारडेपणा करू नकोस. आमच्या घरात कधी कुणी भिकेसाठी हात पसरलेला नाय. तू फार जागाऊ आहेस ! फारच जागाऊ ! तुम्हाला एवढी श्रीमंती आल्येय म्हणूनच तुमची पोर आमच्या घरी आली.'

'बाब !' मिरोन करडेपणाने म्हणाले, 'आपल्या भांडणात काही अर्थ नाय तुझ्याशी भांडावं म्हणून तुला हटकलं नाय. तुझ्याशी एका कामाबद्दल मला बोलायचंय.'

'बोलण्यासारखं आपलं काही काम नाहीय.'

'होय ! आहे ! दकडं ये !' त्यांनी पातिलेयची बाही पकडून त्याला बाजूच्या गल्लीत खेचले. खेड्यातून चालत ते माळरानावर आले.

'ह ! बोल ! काय कामाय ?' पातिलेयने राम निवळलेल्या मवाळीच्या मुरात विचारलं

कोर्नुनोवच्या डागाळलेल्या चेहऱ्याकडे त्याने तिरपा कटाक्ष टाकला आपल्या लांब कोटाचे टोक हातात मोळा करून मिरोन एका नालव्याच्या तालीवर बसले आणि आपली जुनी तंबाखूची चंची त्यांनी बाहेर काढली.

'हे पहा प्रकोफिएव्हिच, भांडकुदळ कोंडझामारखा तू माझ्या अंगावर का आलस ईश्वर जाणे ! मस्य गोष्ट अशी आहे की परिस्थिती काय फारशी चांगली नाय. मला हे जाणून घ्यायचंय!' त्यांच्या आवाजात राकट खरखरीत मूर आला, 'तुम्हा पोर नतालियाचं किती दिवस हंमं करून ठेवणाराय ? हे मला सांग !'

'हे तू त्याला विचार ! मला तको विचार !'

'त्याला विचारण्याचं माझं काम नाय ! तुझ्या घराचा तू मालक आहेस न मी तुझ्याशी बोलतोय !'

आपल्या हातात अद्याप धरून ठेवलेली चाकलेटे पातिलेयने चट्टा जावळली आणि त्याच्या बोटातून चिकट द्रव सिरपू लागला. तालीवरच्या भिंग्या चिखलात त्याने आपला तळवा पुसला तुर्की तंबाखूचे पाकीट उघडून त्यातली चिमूटभर तंबाखू घेऊन तो शांतपणे चट्टा वळू लागला. नंतर त्याने ते पाकीट मिरोनपुडें धरले. कोर्नुनोवने आडेवेढे न घेता ते घेतले आणि मोसोवने एवढ्या उदारपणे

दिलेल्या लुबाखूचा चूट्टा घळला आणि ते घर सोडू लागले. त्याच्या हाक्यावर एक मोठील शूझ घुलून पयोघर मरतोत फुलारला होता त्या दिवसे उंचावलेला कोठ्याचा एक ताळूक लुबु वाऱ्यात घरघरत होता.

दिवस मावळामला आला होता. सप्टेंम्बर महिन्यातील निव्वळता, निवांततेत आणि अनिर्वचनीय माधुर्यात, पंगुळकी होती. आकाशाचे ऐम धीप्माचे तेज हुरपले होते आणि त्याला घूसर कवरा रंग आला होता. सकरचदाची पाने कुठून आली होती देव जाणे आपला गर्द अंजिरी रंग स्थानी नालव्यात विखरून टाकला होता. टेकडीच्या उंच सखल कांबाळघावर वाट अद्भुत होऊन मेळी होती आणि श्रित्तिजाच्या हिरव्याकांच स्वप्नधुर घाग्यापलीकडे असणाऱ्या अजाताच्या प्रदेशाकडे येण्याला ती व्यचं लुणावत होती. आपली खोपटी आणि निर्याची चाकोरी ह्यात अडकलेली माणसे आपल्या श्रमात खरत होती. मळणीच्या जमोनीवर ओत वलांत होत होती आणि ती वाट, ती निर्मनुष्य व्याकुल एकरी, त्रित्तिजाला ओलाटून अद्भुतात आहूवली होती. बारा ती तुडवीत होता. पांतीळीचे लोट उठवीत होता.

‘नरम लंबाण आहे ही ! गवतामारखी !’ घुराचा लोट सोडोत मिरान म्हणाले.

‘नरमाय पण संतोष देणारी आहे !’ पांतिलेयने अर्धवट स्कार दिला.

‘मला उत्तर दे पांतिलेय !’ जरा शाल घुरात कोर्नुमोवने म्हटले आणि आपला चूट्टा घुरगळून विझवला.

‘आपल्या पणात प्रिगरी काही लिहीत नाय. आता तो जखमी झालाय.’

‘ऐकलय मी !’

‘पुढ काय होणार मला माहीत नाय. एकादवेळी मारलाही जायचा ! मग काय ?’

‘पण हे असं कस चालेल ?’ मिरानने स्वयत्तेने आणि व्यक्तिपणे डोळ्याची उघडझाप केली.

‘पोर विचारी थड ना कुमारी थड ना यवाण, ना थड ना डळडळीत विषबा ! ही नामुस्कीची गोष्टाय ! हे असं होणारय हे ठाऊक अगतं तर मध्यस्ताला दारात पाऊल टाकू दिल तसत ! अरेरे... ! पाव्हण्या ! पाव्हण्या ! प्रत्येकालाच आपल्या पाराच दुखाय ! रक्ताच नातं वेगळं, जोडलेले संबध वेगळे !’

‘मी तरी काय करू ?’ पांतिलेयने आपला कावरेबावरेपणा आवरीत

उत्तर दिले. 'सांग मला ! तुला काय वाटत ? माझा पोर घर सोडून गेल्याने मला आनंद वाटला ? त्यात काय माझा फायदा झाला ? तुम्ही लोक... !'

'पत्र लिहून कळव त्याला !' मिरोन बजावू लागले. त्यांच्या हाताखालून नालव्यात शरणागती धुळ आणि त्यांच्या ओठातून येणारे शब्द ह्याची गती सारखीच होती. 'त्याला एकदाच सोडामोक्षाचं सांगू दे !'

'त्याला पोर झालंय त्या... !'

'आणि हिच्याकडूनही होईल त्याला पार !' विवर्ण होत कोशुनोव कडाडले. 'माणसाला हे असं वागवता होय ? आ ! ह्यापूर्वीच तिनं जीव द्यायचा प्रयत्न केला ! जन्माची पांगळी झाली... ! तिला तुडवून जमिनीत गाढायचीय का ? आ ? त्याचं काळीज ! त्याचं काळीज... !' एका हाताने आपली छाती ओरबाडीत आणि दुसऱ्या हाताने पातिलेयच्या कोंटाचे टोक हिसकोत मिरोन फुत्कारले, 'त्याचं काळीज काय लाडग्याविडग्याचंय आहे ?'

पातिलेयने झाकलून तोंड फिरवले.

'पोरीनं त्याच्यावरून जीव ओवाळून टाकलाय ! त्याच्या खेरीज तिला दुसरं आयुष्यच नाय ! तुमच्या चाकरीची ती काय बेटबिगार आहे ?'

'आम्हाला पोटच्या पोरीपेक्षाही ती जास्ताय ! चुप बस !' पातिलेय कडाडला आणि तालीवरून उठून उभा राहिला.

निरोपाचा नमस्कारही एकमेकाना न करता ते दोघे दोघ दिशाना चालते झाले !

१८.

आपल्या नित्याच्या पात्रातून बाजूला लोटले गेले की जीवन नाना ओघळा-निघळ्यातून बिघुरले जाते. ह्या दगलबाज आणि नागमोडी जुतऱ्यातून त्याला कोणते वळण मिळेल त्याचं भाकीत बतवणे कठीण असते. आतल्या मासळीचे बघे बघून घ्यावे असा रेंतीच्या तालीवरून त्याचा भापझिरा बाज झुळझुळत जाईल तर उद्या त्याचा गाढा आणि धोघावता ओघ वाहू लागेल.

एकाएकी नतालिया अशा निर्णयाप्रत आली की, यागोदनीएला आविस्निया-
कडे आयचे आणि पिंगरी मला परत दे म्हणून तिला सांगायचे. तिच्यापुढे पदर
पसरायचा.

कशामुळे तरी नतालियाला असे वाटत होते की, सगळे काही आविस्नियावर
अवलंबून आहे तिला फक्त आपण विचारायचे की, पिंगरी परत येईल. आणि
त्याच्याबरोबर तिचे पूर्वीचे सुखही परत येईल. हे शक्य आहे का विवा ह्या
विलक्षण विनंतीला आविस्निया काय उत्तर देईल ह्याचा विचार करावला ती
तयार नव्हती. आत्मनार्थी लोकांने काढून दिले हा नियम वरत देण्या लेंबर
अंमलात आणायचे ठरवले.

महिनाअखेर पिंगरीचे पत्र आले. आपल्या आईवडिलांना नमस्कार लिहून
पुढे त्याने नतालियाला नमस्कार आणि शुभेच्छा कळविल्या होत्या. हे लिहिण्यास
त्याला उद्युक्त करणारे कारण कोणतेही असो पण नतालियाला हवी असलेली
प्रेरणा मिळाली आणि येत्या रविवारी यागोदनीएला कायची तिने तयारी केली.

'कुठं निघालीस नतालिया?' आरशाच्या तुकड्यात आपले रूप एकाप्रतने
न्याहाळणाऱ्या नतालियाकडे बघत दुन्याने विचारले.

'माझ्या माणसाना भेटायला जायचे.' नतालियाने खोटेच सांगितले.
आयुष्यात प्रथमच आपण अंक विलक्षण लाचारीचा, भयंकर नैतिक कमांडीचा
धोका पत्करतो आहेत ह्या जाणिवेने तिच्या तोंडावर रक्त उमळून आले.

'एकदा तरी सध्याकाळी माझ्याबरोबर फिरायला चल!' दाऱ्याने मुचविले.
'आज सध्याकाळी येतेस?'

'मला माहीत नाय! पण मला नाय वाटत घाबरा!'.

'अग जोगिणी! आपले नवरे बाहेर गेले म्हणजेच आपली पाळी येते
हो!' दाऱ्या डोळे मोडोत म्हणाली आणि खाली वाकून आपल्या नवीन फिकट
निळ्या स्कर्टचा भरतकाम केलेला काठ न्याहाळू लागली. पिचोने प्रयाण केल्या-
पासून दाऱ्या खूपच बदलून गेली होती. तिचे डोळे, तिच्या हाकचाळी, तिच्या
चालण्याचा ङंग ह्यातून पाचत्य प्रकट होत होते. रविवारी ती मन लावून नटपट्टा
करायची आणि सध्याकाळ टळून गेल्यावर उशीराने परत पायची तिचे डोळे
मल्लूळ झालेले असत ती चिडून गेलेली असे नतालियाकडे ती पाहणाऱ्या सांगायची.

'हे मेल भयंकरच नाही काय? सगळे भले कसाक ते घेऊन गेलेत!
खेड्यात ठेवलीत फक्त पोरखोर न् म्हणतारे कीतारे!'

'वरं मग? तुमं काय विचडलं?'

‘म्हणजे काय ? मंड्याकाळचं मन रमबायला कुणीच नाही. एक दिवस एकटीच गिरणीकडं गेले तर आहे ! आपल्या सासरेबुवांबरोबर इथं काहीच गंमत नाही !’ आणि पाखंडी निलंज्जपणे तिने नतालियाला विचारले, तुला कसं ग कळाकाशिबाम इतके दिवस काढवतात ?’

‘जळलं चुईं लक्षण ! तुला काही लाजबिज आहे का नाय ?’ नतालिया शरपून गेली.

‘तुला काही इच्छा होत नाय ?’

‘तुला होश्वेयसं दिसतंय !’

‘अर्थात होते !’ दाऱ्याचा चेहरा लालबुंद झाला. ती हसली तशी तिच्या भुवयाची घनुष्ये घराऱली. ‘का म्हणून लपवू मी ? आत्ता— ह्या मिटाला एखाद्या म्हाताऱ्याला सुद्धा तापवीन न सतावून सोडीत ! कल्पना कर ! पित्रो गेल्याला दोन महिने लोटले !’

‘दाऱ्या, स्वतःच्या दुःखाचा पाया घालश्वेयस !’

‘बस कर ! आली मोठी गरती म्हातारी ! तुम्हा खालमुंडघाता आम्ही चांगल्या ओळखून आहोत ! तुम्ही कधी कबूल नाय करायच्या !’

‘कबूल करायला काही नाहीच माझ्यापाशी !’

दाऱ्याने तिच्याकडे खटघाळ तिरपा कटाक्ष टाकला आणि आपल्या कणीदार लहानशा बाबत्या दातांनी ओठ रगडले. ‘परवा त्या आतामानचा मूलगा तिमीकडे मानितोव माझ्याबरोबर बसला होता. मुरवात करायला तो भितीय हे मी ओळखलं ! नंतर हुळूच त्याने माझ्या दंडाखाली आपला हात सरकावला, त्याचा हात थरथरत होता. मी नुस्ती सोबीत, वाट बघत बसले होते ! मंताप यायला लागला होता ! पोरसारखा पोरया तरी अमावा ! पण बोंबडं होतं मेलं ! सोळा वर्षांच्या वर एक दिवसाचा नसेल ! मी न बोलता आपली बसले होते ! हा आपला पंजा आवळतोय ! आवळतोय ! कुजबुजत कसा म्हणतो, ‘भामच्या मांगरात चल !’ तेव्हा मग दाखवला त्याला इंग, ती आनंदाने हसत होती. तिच्या भुंकुटी थरथरत होत्या. तिच्या अर्धोन्मीलित नेत्रातून हास्याची कारंजी उमळली होती. ‘असा तासडलाय त्याला ! उडो मारून उगी राहिले नु ओरडले. तू राडिच्या, अगल्या तसल्या ! काल नाही मेल्या अंडघातून बाहेर पडलास तर मला कूम लावायचे मुचले होय ? कालपर्यंत तर मेल्या अथरुण भिजवत होतास !’ खूप भादरपट्टी काढली त्याची.’

नतालियाच्या बाबतीत दाऱ्याची वृत्ती अलीकडे पालटली होती. त्याचे संबंध साधे सरळ आणि खेळीमेळीचे झाले होते. आपल्याहून लहान जावेबद्दल

तिळा काटणारी अग्रीती गेली होती आणि हरप्रकारे वेगळ्या अवस्थामा त्या दोघी गुण्या-गोविंदाने नास्त होत्या.

नताळियाने कपडे केले आणि ती बाहेर पडली दाण्याने तिला काटकातबळ पाठले.

‘रात्री मी आले की मला दार उघडशील?’

‘आज रात्री मी माझ्या माणसांच्या घरीच राहणाराम!’

कंमळ्याने नाक खानवीत दाण्या विचारात गडली आणि तिने मान हलवली. ‘बर ठीकच! दुम्याला मला सांगायचं नव्हतं पण सांगायला लागणार!’

जापल्या घरच्या लोकाना भेटायला जाते, असे इलीनचवाला सांगून नताळिया बाहेर पडली. चौकातील बाजारातून रकले खडखडत परत आलले होते. ती बाजूच्या गल्लीत बळली आणि चाईचाईने एकडी चढू लागली. माथ्यावर ती बळली अन् तिने मागे बघितले. बंडे उगट्या ग्हात होते. सकेता दिलेली लहान लहान घरे डळडळीत पांढरीकेंक दिसत होती. गिरणीच्या चौडाळ छपरावर उग्न तळपत होते आणि त्या पत्र्याला वितळलेल्या धातुची बकाकी आली होती.

१९.

यागोदनीएची पुरुषमाणसेही युझाने खुद्दून गेली होती. बेनियामिन आणि तिलोन मंळे होते आणि ती बास्रू जास्तच सुस्त, दक्ष आणि पूर्वीपक्षा जास्त शुक्रशुकाट असलेली काटत होती. बेनियामिनच्या ऐवजी आनिमनिबा सेनानी-साहेबांची जाकरी करीत होती आणि विशाल बुडाच्या लूकेरिबाने स्वयंपाक करणे आणि कोंबडघाना दाणापाणी देणे ही कामे स्वतःकडे घेतली होती. म्हातारा साक्षका घोड्याची सरबराई करीत होता आणि फळबामेची निगराणी ठेवत होता. एकच नवीन चेहरा आला होता. तो निकितितच नावाचा म्हाठारा कक्षाक होता. त्याला मोतदार म्हणून घेव्यात आले होते.

यंदा म्हातार्या लिस्तनिस्तकोने कमी पेरणी केली होती आणि लफ्फराला नगद म्हणून बीत घोडी देऊन वाडीच्या गरजेपुरती तीन चार मागे ठेवली.

होती. माळडीगांवी पारथ करण्यात आणि बरमोई कुर्वा घेऊन गिकारीला आण्यात तो वेळ घालवीत होता.

आक्सिनियाला प्रिगरीची केवळ कधीतरी आणि त्रोटक पत्रे येत आतापर्यंत आपण खुशाल आहोत आणि रगाड्यातून चाललो आहात असे त्याने लिहिलेले असे. तो जास्त दणकट झाला होता किंवा आपल्या दुर्बलतेबद्दल तिला कळविण्याची त्याची इच्छा नव्हती. कारण आपली कीर्ती चाकरी कठीण आणि रक्ष आहे अशी कौणतीही तक्रार तो चुकूनही स्वतःकडून होऊ न्यायचा नाही. त्याच्या पत्रात एक असा थंड सूर असे की लिहायलाच हवीत म्हणून जणू काही तो ही पत्र लिहीत होता असे वाटावे. फक्त एकदाच त्याने लिहिले होते की, 'मी सतत आघाडीवर आहे. लढायचा आणि पाठीवर सतत मरण वागवायचा मला वीट आलेला आहे.' प्रत्येक पत्रात तो आपल्या मुलीची चौकशी करायचा, तिच्याबद्दल लिही म्हणून आक्सिनियाला सांगायचा. 'माझी ताव्युना कधी मोठी होत्येय आणि ती कशी दिसत्येय त्याबद्दल लिही. ती मोठी झालेली आणि लाल झपा घालून आलेली अलिकडेच मला स्वप्नात दिसली.'

हा विरह आक्सिनिया घेवार्ने मोसत असलेली दिसत होती. प्रिगरीबद्दल तिला वाटणाऱ्या सर्व प्रेमाचा वर्षाव ती त्या अर्भकावर करीत होती. ही पोर प्रिगरीचीच आहे ह्याची खात्री पटल्यानंतर तर विशेषच ! प्रत्यक्षात ह्याचा निबिबाद पुरावा मिळालेला होता. मुलीच्या जावळ्याचा तांबूस विवळट रंग जाऊन ते काळे कुरळे झाले होते. डोळ्यांचा रंग काळ्या छटेवर गेला होता आणि त्याच्या गती बिचोळ्या झाल्या होत्या. दिवसेंदिवस ती अधिकाधिक आपामारखी दिमू लागली होती. तिचे स्मितमुद्रा मेलिझाव वंशासारखे-प्रिगरी-सारखे रासयुत होते. आता आक्सिनियाला त्याची प्रतिमा लेकीत निःसंशयपणे दिमू लागली होती आणि तिच्या भावना जास्तच गाढ बनल्या होत्या. स्तिपानच्या तृणास्पद तोंडवळ्यात आपलेल्या मुलीच्या चेहऱ्याचे ताव्य जाणवून ती पूर्वी पाळण्यापासून दबकून मागे वळायची. आता तसे नव्हते.

पण दिवस सरपटत चालले होते आणि प्रत्येक दिवसाच्या अखेरीस आक्सिनियाच्या उरात एक दाहक कटूता साचत होती. आपल्या लाडक्याच्या जिवाची चिंता तीक्ष्ण मुईप्रमाणे तिच्या मनात घुसत चालली होती. रात्रदिवस ती तिची पाठ मोडत नव्हती. कामाच्यावेळी आवकून घरलेली भावना रात्री मगळे बांध उघडस्त करायची निःसंशयपणे रडत, आपल्या हृदयाती पोर जागी होऊ नये म्हणून हात

बाजीत तळमळत तडफडत पडलेली असे. शारीरिक वेदनेने सनाच्या बेवना पारण्याचा तिचा प्रयत्न असे. उरलेली आसने ती पोरीच्या दुपट्यात हाळीत असे. तिच्या पोरकट बाबडेपणाचा वाटे, 'हो मिशाची पोर आहे, त्याच्यासाठी मी कित्या तळमळत्येय ते त्याच्या काळजाला जाणवले पाहिजे.'

राज अशी चालवून ती सकाळी जी उठे ती निर्दोषपणे मारहाण झाल्या-गारणी ! तिचे सगळे शरीर ठणकत असे. तिच्या घमण्यातून बांदीचे घण अखंड टोक्त रहात ओठांच्या कोपऱ्यात दगं रेंगाळलेला असे. त्या तळमळीच्या जागरणामुळे आविसनिया निबर दिसू लागली.

एका रविवारी घम्याला त्याहरी बाडून झाल्यावर पावलापावर ती उभी होती, तेव्हा एक बार्ड फाटकाकडे येताना तिला दिसली. तिच्या हांडीच्या पांढऱ्या कमालाखालचे डोळे विलक्षण परिचित वाटत होते, त्या बार्डने फाटक उघडले आणि ती आवाडात शिरली. नतालियाला ओळखल्याबरोबर आविसनिया पांढरी फटक पडली. मंद पावले टाकत ती तिला सामोरी गेली. आवाडाच्या मधोमध त्या एकमेकींना भेटल्या. नतालियाच्या बुटांवर घुळीचा दाट चर जसा झालेला होता. ती चबकली. श्वमाने राकट झालेले तिचे मोठाले हात तिच्या दोन्ही बाजूंना लोवत होते. तिला घाप लागलेली होती आपली ग्रणित मान सरळ करायचा ती प्रयत्न करीत होती, पण ती न साहय झाल्याने ती तिरप्या नजरेने बघतच असे वाटत होते.

'मी तुझ्याकडे आलेय आविसनिया.' आपल्या ओठावरून कोरडी पडलेली जीभ फिरवीत ती म्हणाली.

घराच्या गिडक्याकडे आविसनियाने चटकन नजर टाकली आणि न बोलता ती नतालियाला आपल्या खोलीकडे घेऊन गेली. नतालिया तिच्या मागोमाग गेली. तिच्या हळक्या कानाना आविसनियाच्या झग्याची फडफड अस्वाभाविक कर्कश वाटत होती. 'माझ्या कानाना काहीतरी झालंय, गरमीमुळे असेल,' विचारांच्या इतर खुबीबरोबर हाही एक वावरलेला विचार तिच्या मेंदूला पामून गेला.

आक्सिनियाने दार लावून घेतले आणि एप्रनखाली हात चरून खोलीच्या मधोमध उभी रहात एकूण प्रसंगाची मूर्ते तिने स्वतःच्या हाती घेतली.

'कशाला आलीस तू ?' तिने बोट्या आवाजात अगदी कुजबुजत्यागत विचारले.

‘मला पाणी हवेय !’ खोलीत एकडे तिकडे बारीक नजर टाकीत नता-
लियाने उत्तर दिले.

आक्सिनिया वाट बघत थांबून राहिली. नतालिया बोलू लागली. आपला
आवाज बडवायला तिला कष्ट होत होते.

‘माझा नवरा तू माझ्यापासून काढून घेतलास ! ! माझा प्रियरी मला
परत दे ! माझे आयुष्य तू विस्कटून टाकलंस ! माझी अवस्था बघ... !’

‘तुझा नवरा हवाय तुला ?’ आक्सिनिया दात खाऊन बोलू लागली.
दगडावर पायसाचे थेंब हळू हळू पडावेत तसे तिचे शब्द येऊ लागले, तुझा नवरा
हवाय तुला ? कुणाला तू विचारल्येस ? आलीस का तू ? ह्याचा फार उशीरा
विचार केलास ! फार उशीरा !’

छथोपणाने हसत, सर्वत्र देह हलवीत आक्सिनिया नतालियाच्या अगदी निकट
गेली. आपल्या मनिमाच्या चेहऱ्याकडे रोखून पाहताना ती तिचा उपहास करीत होती.
कायदेशीर पण टाकलेली, अवमानित, दुःखाने विदीर्ण झालेली ती बायको इथे
उभी होती. आक्सिनियाच्या आणि प्रियरीच्या जी आठ आली होती, जिने
त्यांना एकमेकांपासून तोडले होते, आक्सिनियाच्या काळजाला मर्मभेदक यातना
जिने दिल्या होत्या तीच ही ! मरणातिक तळमळीने आपले प्राण कटाक्षी आलेले
असताना ही एक दुसरीच— ही नतालिया, प्रियरीला कुरवाळीत असत्येय आणि
—जंकाच नाही— आपल्याला हसत्येय— ही... ही अपेशी परित्यक्ता गृहिणी !

‘मी त्याला सोडून द्यावा म्हणून तू मला पांगायला आलीस होय ?’
आक्सिनिया धपापू लागली. ‘अग सरपटत्या सपिणी ! आघी तूच प्रिना माझ्या-
पासून छिनावून घेतलास ! तो माझ्याजवळ रहात होता हे माझीत होतं तुला !
कसाला त्याच्याशी लग्न केलंस ? मी फक्त माझा होता तो परत घेतला ! तो
तो माझाच ! त्याच्यापासून मला गोर झालंस ! पण तू !’

बाबटळीसारख्या ठेपाने नतालियाच्या डोळ्यात रोखून पाहिले वेडेवाकडे
हातबारे करीत शब्दांचा उकळता घोघोकार तिच्या मुखातून निघू लागला.

‘घिना माझाय ! आणि तो मी कुणालाही देणार नाय. तो माझाच... !
ऐकलंस का... ? माझा ! चल् चालती हो ! निलाजरी कुत्री ! तू त्याची बायको
नव्हंस ! पोरीपासून तिचा बाप तुला छिनवायचाय होय ? आणि तू आघी का
नाहीस आलीस ? बोल ना ! आघी का नाही आलीस ?’

नतालिया बाजूला जाऊन बाकडघावर बसली. डोकें जाली करून तिने
तोंड हातानी झाकून घेतले.

‘तू तुझ्या नवऱ्याला सोडून दिल्यास ! अशी किचकळ नकोस !’

‘मला प्रियाखेरीज कुणी नवरा नाय ! कुणी नाय ! अजय मुनिचेत कुडे नाय !’ आत घुमसणान्या रांतापाला वाट सापडत नाही असं जाणवून आविस्मयाने नतालियाच्या डोईच्या कमालातून निघटलेल्या काळ्या केसांच्या घटेकडे नजर रोखून बसली.

‘तुझी गरज आहे का त्याला ?’ ती कडाडली. ‘तुझी पाकडमान बघून घे जरा ! तुला काय वाढलं की तू मुरतोय तुझ्यामाठी ? तू पडद्याकट होतोय तेव्हाच त्यानं तुला टाकली आणि तुझ्या पांढळीकड तू बघणाराय होय ? मी प्रियाला देणार नाय ! एवढंच मला सांगायचंय ! जल चालायला लाग !’

आपल्या धरट्याचा बचाव करताना गतकाळच्या सवें मातनाचा सूड घेताना आविस्मयाने हिरव झाली तिला स्वतःला हे दिसत होतं की मान किचिन कालती असली तरी नतालिया पूर्वीएवढीच देखणी होती. नतालियाच्या टबटबीत गालांना आणि ओठाना काळाचा स्पर्श झालेला नम्रता तर हिच्या स्वतःच्या डोळ्याभोवती मात्र मुरकुत्यांचे जाळे झालेले होते आणि हे सगळं नतालियापायी.

‘विचारल्यानं तू परत मिळेल अशी मला काही आशा होती असं तुला वाटतं ?’ दुःखाने खुंद झालेली नजर बर काढीत नतालियाने विचारले.

‘मग कशाला आली होतीस ?’

‘माझ्या तळमळीनं मला ओढून जाणलं !’

त्या आवाजानी जागी होऊन आविस्मयाने मुलीने अंधकणात चाळवा-चाळव केली आणि टाही फोडला. आईने पोर घेतली आणि निडकीकडे तोंड करून ती बसली. त्या अर्भकाकडे बघताना नतालियाचे माथ नु माथ धरधरत होते. एका कोरड्या पेटव्याने तिचे नरवें आवळले गेले. त्या छकुऱ्या चेहऱ्यातून प्रियरीचे नेत्र तिच्याकडे चौकसपणे रोखून बघत होते.

रडत आणि झोकाड्या खात ती फाटकाकडे निघाली. आविस्मयाने तिला निरोप घेतला नाही. एक दोन मिनिटानी माधका झोझीत आला.

‘कोण बाई होती ती ?’ त्याने अर्धदट जाणव्याचे उबड होते.

‘आमच्या खेड्यातली कुणी होती !’

दोनेक मॅज नतालिया चालत माधारी गेली आणि मग एका जंगली काटेरी झुडपाखाली बसली. कमलाही विचार न करता आपल्या तळमळीने ती मुर होऊन पडली होती. त्या अर्भकाच्या चेहऱ्यातून रोखून बघणारे प्रियरीचे उदास काळे डोळे तिला मतत स्वतःपुढे दिसत होते !

लढाईनंतरची रात्र इतकी ठमठसीत होती की, दृष्टीला काळोखी आगमनाच्या वेदनेप्रमाणे प्रिगरीच्या स्मृतीवर तिचा कायमचा ठसा उमटून राहिला. पहाट फुटायला थोडा अवधी असताना तो शूद्धीवर आला पिकाच्या टोचणाऱ्या खुंटातून त्याचे हात बाळबले गेले आणि मस्तकात भिनणान्या वेदनेने तो विव्हाळला. प्रयत्नाने त्याने हात उंचावला. भुवईपर्यंत नेला आणि रक्त थिजलेल्या केसांच्या त्याला स्पर्श जाणवला. त्याच्या बोटांनी जलमेला स्पर्श केला तेव्हा त्याला असे वाटले की, तिचे लालबुंद धगधगीत अंगारच ठेवलेला आहे. नंतर दात झाऊन तो पाठीवर वळला. गोठवती घंडी लागलेल्या एका माडाची पाने त्याच्या डोक्यावर किणकिणत सळमळत होती. अस्मानाच्या गर्द निळषा पाहवंप्रमीवर त्या काळषा पानांची स्पष्ट रेखाकृती उमटली होती आणि त्यातून बादण्या नमकत होत्या. प्रिगरी अपलख नजरेने टक लावून बघत होता आणि त्या बादण्या म्हणजे व्हाळषांना लागलेली विलक्षण, निळसर मोनेरी फळेच आहेत असे त्याला वाटत होते.

आपल्याला काय झालेले आहे ते ओळखून आणि अनिवार्य प्रयासहत्तेची जाणीव होऊन तो दात खात रांगत जाऊ लागला. वेदना त्याला खेळवीत होती. त्याला उचलून आपटीत होती. अंतःकांडे आपण रांगत चाललो आहोत असे त्याला वाटत होते. त्याने बळेबळे मागे वळून पाहिले. ते काळेकुट्ट झाड मुसारे पत्रास पावले दूर उभे होते. एकाचा तो एका मुड्यावरून रांगत गेला मयताच्या खडखडीत भकाळी गेलेल्या पोटावर त्याने कोपर व्हावले. रक्तस्त्रावाने तो गळून गेला होता. एकाद्या अज्ञान अर्थका-प्रमाणे तो रडू लागला आणि मृदू हरपू नये म्हणून दहिवरात मिजलेले मक्कत दांताखाली रगडू लागला. एका उलघून पडलेल्या किराचीचा आधार घेऊन तो उभा राहिला. बराच वेळ दगमगत तो उभा होता आणि मन चालायला लागला. त्याच्या अंगात परत प्राण शिरू लागले. जास्त खंबीरपणे तो पावले टाकू लागला पुढेकेडे सरकणाऱ्या सप्तर्षीच्या ताऱ्यावरून आपली दिशासुद्धा त्याच्या ध्यानात येऊ लागली.

गनाच्या कडपट्टीवर एकाएकी इशान्याची गर्जना ऐकून ती घबकला.

‘ठैरो ! गोळी झाडून !’

विस्तुलाचा खटका त्याने ऐकला आणि जावाजाच्या दिशेने त्याने नजर टाकली. एक मनुष्य देवदाराला रेलून उभा होता.

‘कोणायस तू ?’ स्वतःचा आवाज दुसऱ्याच कुणाचा तरी असावा असा ऐकत त्याने विचारले.

‘रजियन ? अरे देवा ! इतडे ये !’ देवदाराबबळचा मनुष्य जमिनीवर पसरला. प्रिगरी त्याच्याबबळ मेली.

‘खाली जाक !’

‘जवय नाय !’

‘का नाय ?’

‘मी पडलो तर परत उठता येणार नाय. माझ्या डोईला जखम झाल्येय.’

‘कुठल्या रेजिमेंटचा तू ?’

‘बारावे डॉन कझाक !’

‘मला मदत कर कझाका.’

‘मी पडेन हुजूर !’ त्या माणसाच्या सोपाबरील माकुलाबकन ती अंमलदार असल्याचे ओळखून प्रिगरीने उत्तर दिले.

‘निदान तुझा हात तरी दे !’

प्रिगरीने त्या अंमलदाराला हात देऊन उठवले आणि ते बरीबर चालू लागले. पण प्रत्येक पावलागणिक ती अंमलदार त्याच्या दंडावर अधिकाधिक रेलू लागली. कपारीतून ते मददेवर आल्यावर ती प्रिगरीची बाही पकडून धुणाला.

‘सोडून दे मला कझाका ! मला जखम झाल्येय !... पार पोटातून गेल्येय !’

त्याच्या जापाच्या चकत्याबाबबे डोळे मिस्तेज विमत होते आणि त्याच्या उषड्या तोडातून ती चरचरीत फसफसत होती. त्याला मूर्च्छा आली पण प्रिगरीने त्याला फरफटत नेले. परत परत तो खाली आदळत आणि परत परत उठत होता. दोनदा त्याने आपला बोजा टाकून दिला आणि ती पुढे चालू लागली. पण दोन्ही वेळा परत माघारी आला आणि त्याने ती उचलली. ओपेत चालावे असा तो घडपडत चालला होता.

अकरा वाजता त्यांना एका गर्दीी भुशमाने उचलले आणि मलमपट्टी करण्याच्या ठाण्याकडे नेले.

दुसऱ्याच दिवशी ग्रिगरी त्या ठाण्यातून निघटला. एकदा रस्त्याला लागल्यावर त्याने डोक्याची पट्टी ओरबाडून काढली आणि हायवे वाटून ती रक्तात मिजलेली पट्टी हलवीत तो चालू लागला.

‘कुठून आलास तू?’ ती रेजिमेंटच्या ठाण्यावर आल्यावर त्याच्या स्वाडगून कमांडरने चकित होऊन विचारले.

‘मी डघूटीवर परत आलोय हुजूर!’

स्वाडगून कमांडरकडून आल्यावर ग्रिगरी आपल्या जुमल्याच्या मार्जेटला भेटला

‘माझा घोडा ! कुभायती ... ! कुठाय तो?’

‘तो ठीकाय पोरा ! ऑस्ट्रेयनाचा घुव्या उडवल्यावर लगेच त्याला आम्ही धरला पण तुझं काम ? तुला स्वर्गात जाणा मिळावी म्हणून आम्ही प्रार्थना करीत होतो !’

‘तुम्ही धाई केलीत !’ उग्रट स्मित करून ग्रिगरी म्हणाला

रेजिमेंटच्या फतव्यात पुढील एक उतारा होता.

‘घोडेस्वाराच्या नवव्या रेजिमेंटचे कमांडर लेफ्टनंट कर्नल गुस्ताव ग्रीसबेर्ग त्याचे प्राण वाचविल्याबद्दल बाराव्या डॉन कक्षाक रेजिमेंटच्या मेजिस्ट्राक ग्रिगरी त्याला कारपोलच्या आमेवर बढती देण्यात येत आहे आणि सेंट जॉर्ज क्रॉस चौथा वर्ग ह्वासाटी त्याची शिकारस करण्यात येत आहे.’

ग्रिगरीच्या स्वाडगूनने कामेनकाहनुमिलीबा इथे दोन दिवसांचा मुक्काम केला आणि आता ते परत फूच करण्याची तयारी करीत होते. आपल्या जुमल्यातील कक्षाक ज्या घरात वस्तीला होते ते घर ग्रिगरीने दाखून काढले आणि आपला घोडा पहायला तो निघाला. त्याचा टावेल आणि आत चालायचे काही कापडे त्याच्या दुलमोडून गायब झाले होते.

‘माझ्या डाळघाईकत पळवले ग्रिगरी !’ मिना कोझेबीईने ओशाळगतीने कबुली दिली. ‘इथं वस्तीला आलेल्या पायदळाची गर्दी उडाली होती, त्यांनी ते पळवले !’

‘पळवू दे ! ठेवून घ्या म्हणावं पडव्याना ! मला नवडो डोक्याला पट्टी बांधायची होती.’

‘माझा टावेल चे !’

ते उभे होते त्या मांगरात उन्मुपिन आला. आपले आणि प्रिगरीचे जणूकाही कधी भोडण झालेच नव्हते असा त्याने आपला हात पुढे केला,

‘नमस्ते मेलिखोव ! अजून जिशा आहेस तर !’

‘आहे थोडाकार !’

‘तुझं डोकं समळ रक्ताळलय ! पुसून घे !’

‘पुशीन सबहीन !’

‘तुला काय उपाय केलाय बघ रे !’

त्याने बळेंच प्रिगरचे डोके बळबळे आणि तो शोकसला, ‘आपले केस का त्यांना कापू दिलेस ? काय अवतार दिसतोय तुझा ! डावतराची तुला काही मदत नाय व्हायची ! पोच तुला बरा करतो !’

प्रिगरीच्या समोरीची वाट न बघता त्याने आपल्या सोळहानीतून एक काडतून बाहेर काढले, ते तोडून उचडले आणि जातली काळी दाक हातावर ओतली.

‘मिशा, कातिणीचं घर शोधून आण !’

आपल्या समोरीच्या पुतळीने कोणेबोईने आडघाचे एक कातिणीचे घर काढले आणि ते उन्मुपिनला दिले. त्याच समोरीने उन्मुपिनने थोडी माती उकळून काढली ती घाती, ते कातिणीचे घर आणि दाकची मुकटी एकत्र काढवून त्याने ते मिश्रण दाताखाली जाबले-चघळले आणि त्या बिकट द्रवाचा लेप रक्ताळलेल्या अखमेवर लावला आणि त्याने स्मित केले.

‘तीन दिवसात ठीक झोळून आईल !’ त्याने जाहीर केले, ‘बघ मी तुझी काळजी घेतोय इथं आणि तू माच मला ठार मारलं असतंय !’

‘माझी काळजी घेतल्याबद्दल मेहेरबानी ! पण तुला ठार केवळ असतं तर माझ्या मनावरच एक पाप कमी झालं असतं !’

‘किती थोडसट रे तू पोरा !’

‘असेन ! माझं डोकं कसं दिसतंय ?’

‘अर्ध्या इंचाची खोल जखमाय ! त्याची आठवण राहिल !’

‘मी त्यांना विसरायचो नाय !’

‘विसरतो म्हणून तरी विसर पडायचा नाय ! आस्तिव्यन आपल्या तल-बारीना नीट धार करीत नाहीत तेव्हा जखम भर हा डान राहणार तिथं !’

‘नशीबवान आहेस प्रिगरी ! त्याचा तिरपा वार बसला म्हणून ठोक !’

नाय तर तुला ह्या परकी मातीत पुरायला लागला असता !' कोशेबोई हसून म्हणाला.

'माझ्या टोपीचं काय करू ?' आपली मार खाल्लेली रक्तात भिजलेली टोपी गोघळून हातात उलट मुलट करीत ग्रिगरीने विचारले.

'दे फोकून ! कुठ्याना होईल खायला !'

'खाद आली रे पोरोनु ! चला घेऊन चला !' घराच्या दरातून आरोळी आली.

कसाक मांगरातून निघून गेले. पाठमोऱ्या ग्रिगरीकडे पाहून आणि डोळ्यांच्या कवड्या दाखवीत त्याचा घोडा खिकाळला.

'तुझ्यासाठी तो झुरत होता ग्रिगरी !' कोशेबोई ग्रिगरीकडे पाहून म्हणाला, 'मला आश्चर्य वाटायचं ! काही खायचा नाही ! सतत आपला खिकाळत रहायचा !'

'मी रांगत येत होतो, तेव्हा त्याला हाळचा घालत होतो !' ग्रिगरी सद्गदीत आवाजात म्हणाला.

'माझी खात्री होती की तो मला सोडून जायचा नाय. आणि त्याला घरण नव्हत्या माणसाला सहजामुहूर्ती जमायचं नाय हेही मला ठाऊक होतं !'

'खराय ! आम्ही फास टाकून त्याला कसाबसा पकडला !'

'चांगला घोडाय ! माझ्या भावाचा-वित्रोचाय !' आपले डडडबलेले डोळे दिमू नयेत म्हणून ग्रिगरी पाठमोरा झाला.

ते घरात गेले. पुढच्या खोलीत एका क्षिप्रगच्या साटेवर योगीर मारकोव ओपला होता. चरघनी किती गडबडीने घर सोडून पळून गेले होते ह्याची तेथील अनिर्वचनीय बजबजपुरीने निःशब्द साक्ष पडत होती. फुटलेल्या भांड्यांचे तुकडे, फाटलेले कागद, पुस्तके, कापडाच्या चिड्या, मुलांची खेळणी, जुने बूट, विखुरलेले पोठ ह्या सगळ्यांचा जमिनीवर नसता गदारोळ झाला होता.

येमिलियान योशेव आणि प्रोखोर झीकोव ह्यांनी खोलीच्या मधोमध थोडी जागा करून घेतली होती आणि ते जेवत होते. ग्रिगरीला पाहताच प्रोखोरचे वासरागत डोळे जवळ जवळ खोबणीतून बाहेर पडायच्या वेतात होते.

'ग्रिशा ! अरे कुठून टपकलास तू ?'

'आकाशातून !'

'पळ ! त्याला खाद घेऊन ये ! डोळे फाडून बघत बसू नको !' उन्मुपिन गरजला.

‘एका मिटात ! कोप्यावरच उड्याल आहे !’

तोडातला घाम चघळीत प्रोखोर दरवाज्याकडे धावला. शिमरी श्रांतपणे आपल्या जागेवर बसला होता. ‘आधीच जेवण केव्हा झाले होते तेही आठवत नाय !’ तो औशाळमतीने हुमला.

तिमच्या जुमल्याच्या तुकड्या गावातून चालल्या होत्या. पायदळ, सामाना-मुमानाचे रिकले, रिताला ह्यानी अर्धे रस्ते व्यापून टाकले होते. चौकातून तुंबा झाला होता आणि घराच्या बंद दरवाजातूनही रहदारीचा वांगटा आत शिरत होता. रस्त्याचे माडेने आणि ‘प्रेक्षणीकाशा’चा वाडगा घेऊन प्रोखोर घटकत परतला.

‘खाद कशात ओतू ?’

ते कशासाठी आहे हे माहीत नसल्याने घोडीने एक लष्पीचे भांडे उचलले ते तो म्हणाला, ‘हे दांडघाच भांडे !’

‘तुझ्या भांड्याला पाण मारतेय !’ प्रोखोर कपाळाला आठघा घालून म्हणाला.

‘हरकत नाय ! ओत सगळं स्यात ! वाटून घेऊ !’

झोकोवने त्या मांड्यात टोपली उपडो केली. भोवताली पोवळघाच्या रंगाची तुपाचा तवंग आलेली आटीच दाट खोर बदबवा खाली पडली. ते गंधा मारीत जेवू लागले.

‘पलिकडच्या घरात पहाडी घोडनाळा बटालियन आहे !’ आपल्या तुमानीवर पडलेल्या तेलकट ढागावर धुंकी पापटीत प्रोखोरने बातमी दिली. ‘आपल्या घोड्याचा ते दानावरण देतायत ! त्याच्या वारंट आफिमराने पेपरात बाबलंय की जर्मनीचे दोस्त पाय लावून पळतायत !’

‘आज सकाळी तु इथं पायला हवा होताय मेलिखोव !’ बिरीचा वकाणा तोडात घेऊन उन्मुपिन पुठपुठला, ‘खुद्द डिझिजन कमीडरन आमचे आभार मानले ! त्याने आमची पाठ चौपटली आणि हंगेरियन हुस्माराचा धूषा उडवून बतारी बचावल्याबद्दल आमचे आभार मानले ! हुस्मारांनी तोका जवळ जवळ पळवल्या होत्या. ती म्हणाला, ‘कझाकानो, झारला आणि देशाला तुमचा बिमर पडायचा नाय !’

‘हे असाय !’ बाहेर मोळीचा आवाज झाला आणि मशिनगनचा दुरटा मुक झाला.

‘बाहेर या !’ फाटकाजवळून कुणीतरी गरजले.

आपले चमचे टाकून देऊन कक्षाक बाहेर धावले. डोंब्यावर भयंकर धरधराट करीत एक विमान झालच्या उंचीवर येऊन धिरटपा घडलीत होते.

‘कुपाटीखाली आडवे व्हा ! एका मिटात ते बांबू टाकतील ! जेजाराच्या घरात बतारीचा तळाघ !’ उन्पुविन ओरडला ‘कुणीतरी आऊन यांगोरला उठवा ! नरम गादीत मारला जाईल तो !’

‘रायफली आणा !’

काळजीपूर्वक नेम धरून पावलाणावरून उन्पुविनने निशाण चालवले.

सैनिक रस्त्यातून पळत होते. काही कारणाने त्यांनी मुंडकी खाली झुकवली होती. पलिकडच्या आवाडातून घोड्यांची खिकाळणी आणि करडे हुकूम येत होते. आपल्या बंदुकीचा काडतुसाचा चाप प्रिगरीने संपूर्ण उडवला आणि कुपाटी. पलिकडं नजर टाकली. बांधांनी घाईने एक तोफ मागेरांत चाकावरून ढकलून नेत होते. आकाशाच्या खुपणाऱ्या निळाईकडे किलकिल्या डोंळघानी बघत त्याने धरधरणाऱ्या झडपणाऱ्या पक्षाकडे नजर रोखली. त्याक्षणी त्याच्यापामून काहीतरी खाली पडले आणि उन्हात लसूकन चकाकले.

विदारक गर्जेने घर हादरले. कक्षाक पावलाणाच्या बाजूने दबून बसले. पलिकडच्या आवाडात एक घोडे प्राणातिक वेदनेने खिकाळू लागले. दाळच्या घुराची झणझणीत लाट कुपाटीवर तरंगत गेली.

‘सपाट झोपा !’ पावलाणावरून धावत येत उन्पुविन किचाळला. प्रिगरी त्याच्या मागेमागे ताडकून उडाला आणि कटंजनापाशी ते आडवे झाले. विमानाचा अँस्पुमिनिअमचा एक भाग झळकला. शेपटी एकीकडे फिरवीत ते वळत होते. रस्त्यावरून कुणीतरी फेरी झाडत होते तोकाचा घमामा ऐकू येत होता. बंदुकीच्या मुटलेल्या गोळीचा आवाज येत होता. आपल्या बंदुकीच्या शिलेखणीत प्रिगरीने ताज्या काडतुसाचा चाप नुक्ताच सरकावला होता. एवढ्यात विदारक स्फोटाने तो कटंजनापामून सहा फूट फेकला गेला. मातीचे एक हेकळ त्याच्या टाळक्यात दाणकन आदळले आणि त्याच्या डोंळघात सगळी माती गेली.

उन्पुविनने त्याला पायावर उभा केला. डाव्या डोंळघातील बांबू वेदनेमुळे प्रिगरीला काही दिसेना. कपटाने त्याने उजवी पावणी उघडली तेव्हा निम्मे चर कोसळलेले त्याला दिसले. बिटाचा अस्ताव्यस्त खच पडला होता. त्याच्यावर गुलाबी पांसाळीचा ढग तरंगत होता.

तो रोखून बघत उभा असताना येगोर झारकोव पावलाणाखालून सरपटत बाहेर पडला. त्याचा संबंध चेहरा म्हणजे एक ‘आक्रोश’ झाला होता. खोबणीतून

बोले बाहर आरवाने त्यातून रक्ताभ्रंशे लोट वाहत होते. डीके खाद्यावर दाबून तो सरपटत होता. काळे पांढर जाणारे आपले ओठ त उघडता हंबरत होता।

त्याच्या पाठीपाठ माहीत काढलेला त्याचा एक पाय कातडीच्या एका घाभ्या-बरोबर आणि जळालेल्या तुमानाच्या खांदीटीबरोबर फरफटत घेत होता. मग तो टाकू पावला आणि तो एका कुशीला कलंकला. बिटा आणि शेणाला सदा पातलेल्या त्या उघड निव्हर जमिनीत त्याने मुस्काट दाबून घरले होते. त्याच्याकडे जाण्याचा कुणीही प्रयत्न केला नाही.

‘त्याला उचला!’ अजून डाव्या डोळ्यावर हात दाबून घरीत प्रिगरी किचाळला

पायदळाचे लोक आवाजात घाबत आले. टेलिकोन ऑपरेटर असलेली दोन बाकांशी माझी फाटकाशी येऊन पोवली.

‘चलते रहो!’ अजून चोडा फोकीत जाणारा अंमलदार सरजला. ‘आ बासून उभ राहू नका!’

दोन बायका आणि लांब काळा कोट घातलेला एक म्हातारा तिचे आले. शारकीवच्याभोवती बटकान लहानशी गर्दी गोळा झाली. त्यांच्यात रेडारंटी करून पुढे गेलेल्या प्रिगरीला दिसले की, त्याचा द्यासोचल्ल्यास अद्याप चालू होता. अद्याप तो केंकाटत होता. त्याच्या शरीराला भयंकर कंप सुटला होता.

‘उचला त्याला! माणसं आहात का सैतान?’

‘बोवलेतोय कदाला?’ पायदळातील एका उंच मॅनिकाने त्याला फटका-रले. ‘उचला त्याला, उचला त्याला’ अन् कुठे त्या? ती सरायला कागळाय दिसत नाही?’

‘दोन्ही पाय गेलेत!’

‘रगत बचा!’

‘स्टेबलवाले कुठे गेले?’

‘ते काय दिव लावणारंत?’

‘अजून धुळीवर आहे!’

पाठीमागून उन्वपिनने प्रिगरीच्या साद्याला स्वरी केला.

‘त्याला हलवू नको!’ तो कुजबुजला. ‘त्या बाजूला चल नू बघ!’

बाहीला सलून त्याने प्रिगरीला ओढले आणि गर्दी बाजूला रेटली. प्रिगरीने एक नजर टाकून घेतली. नंतर साद्याला पोक काढून तो फाटकाकडे बघला. शारकीवच्या पोटाखाली गुलाबी आणि निळा आतडी बाकाळकी होती. बाजूत एक

लोळागोळा फुगारत होता त्या पलीकडे अवस्था लागलेल्या माणसाचे हात जमीन खरबडत होते.

'त्याचं तोंड झाकून टाका !' कुणीतरी मुचवले.

भारकोवने एकाएकी एका हातावर स्वतःला उंचावले. खांद्याच्या दोन पात्यांच्या मधोमध लोंबेपर्यंत त्याने डोके मागे फेकले आणि खरखरीत अमानुष आवाजात तो किचाळला,

'भाऊ, मारून टाका मला ! भाऊ ! बघत काय उभे राहिलात रे ? जाहू ! जाहू ! भाऊ मारून टाका मला !'

२१.

रेल्वेचा डबा हळूवार आंदुळत होता आणि त्याच्या चाकांच्या नादात जोजावते पेंगुळले-पण होते. कंदिलानून प्रकाशाची पिबळी फीत ओपळली होती. बूट काढून आणि पायांना मोकळीक देऊन ताणून आडवे होण्यात, आपत्त्यावर कोणतीही जबाबदारी नाही ही जाणीव होण्यात आता जिवाला कोणताही धोका भेडसावीत नाही आणि मरण दूरवर राहिलेले आहे ही जाणीव होण्यात एक सुख होते. चाकांची बदलती खडखड ऐकण्यात विशेष सुख होते. कारण त्याच्या प्रत्येक गिरकीगणिक, इंजिनाच्या प्रत्येक खेचेगणीक आघाडी अधिकाधिक दूर पडत चालली होती घिमरी आपल्या मोकळ्या पायांचे चवडे एकमेकांवर चोळीत आणि ताज्या स्वच्छ कपड्यांनी अवघ्या देहाला सुखवीत चाकांचा आवाज ऐकत पडला होता. त्याला असे वाटत होते की एक घाणेरडी कात आपण टाकून दिली आहे आणि निष्कलंक स्वच्छतेने एका नवीन जीवनात प्रवेश करीत आहोत !

त्याच्या डोळ्या डोळ्यांतील वेदनेनेच केवळ त्याच्या शांत प्रज्ञात आनंदात स्पष्टय येत होता. मधून मधून ती वेदना नाहोशी होत होती पण परत अचानक उमळून यायची. त्याने डोळा जळू लागे आणि बांधलेल्या पट्टीखालून अनिच्छया पाणी वाहू लागे.

कामेनका स्त्रुमिलोवो ह्या गावच्या फौजी इस्पितळात एका तरुण यहुदी

डॉक्टराने त्याचा डोळा तपाहून कागदाच्या कपड्यावर काहीतरी लिहिले.

‘तुम्हाला पिछाडीच्या इस्पितळात जावला हवं. तुमच्या डोळ्याची अवस्था अतिशय खराब आहे.’

‘डोळा आईल काय डॉक्टर?’

‘असं का तुम्हाला वाटतं?’ पिगरीच्या स्वरातील अनावृत भय ओळखून डॉक्टराने हुमत विचारले. ‘पण त्याच्यावर इलाज करून घेतलेच नाहीत कदाचित ऑपरेशन करावं लागेल. आम्ही तुम्हाला पेट्रोप्राइ किंवा मॉस्कोला पाठवतो.’

‘मेहेरबानी!’

‘घाबरू नका! तुमचा डोळा ठीक होईल!’ त्याने पिगरीच्या नाखावर थाप मारली आणि हळूच त्याला झोराड्यात ओढले. चळता चळता त्याने बाह्या वर हुमडून ऑपरेशनची तयारी सुरू केली.

बराच देळ वाट बसितल्यानंतर पिगरीला इस्पितळाच्या गाडीत जागा मिळाली. ती प्रसन्न शांतता उपभोगीत तो दिवसच्या दिवस पडून राहिला होता. डब्याची लांबलचक माखळी ओढण्यासाठी गाडीचे पुरातन इंजिन जावली सधं शक्ती पणाला लावीत होते. ते मॉस्कोजवळ आले आणि रात्री मुक्कामाला पोचले. गंभीर ‘केमेंस’ स्टुचरवर घालून नेण्यात आल्या. ज्यांना चालता येत होते त्यांचा घोळका फळाटावर जमवण्यात आला. गाडीच्या बरोबर झालेल्या डॉक्टरने पिगरीचे नाव पुकारले आणि त्याला एका नर्सच्या ताब्यात देऊन त्याने तिला सूचना दिल्या. डॉ. स्नेग्न्वोव्ह त्यांचे नेत्र रुग्णालय, कलपाचनयु मल्लो.

‘तुमच्याजवळ काही सामानबिमान आहे का?’ नर्सने विचारले.

‘कसाकाजवळ काय सामान असेलसं वाटतं? एक फर्गॉल आणि एक फोजी बॅली! बस.!’

‘माझ्या मागोमाग या!’

आपल्या कपड्यांची फडफड करीत नर्स त्याला स्टेशनबाहेर घेऊन गेली. पिगरी अनिश्चिताने तिच्या मागोमाग चालला होता. ते एका गाडीत बसले. त्या प्रचंड शहराचा गॅंग्वाट, ट्रामच्या घंटाचा ठणठणाट, विजेच्या दिव्याची निळसर दीप्ती ह्याचा त्याच्या मनावर विदारक परिणाम झाला. गाडीच्या मागे तो रेळून बसला होता. गजबजलेल्या रस्त्यात चौकसपणे बसत होता आणि बाजूला बसलेल्या श्रीच्या शरीराची उद्दीपित करणारी ऊब जाणवून त्याला चमत्कारिक वाटत होते. मॉस्कोत शरदऋतू आला होता. प्रचंड मागावर झाडांची पाते रस्त्याबरोबर

दव्याच्या उजेडात पिवळट चमकत होती. रात्रीच्या हवेत हिवळघाचा गारठा होता. फरसबंदी चकाकत होती. डोक्यावरच्या चांदण्यात शारदीय नितळता आणि बंडपण होते. शहराच्या केंद्र भागातून ते एका निर्मनुष्य मल्लीत वळले. दगडी फरसबंदीवर घोडघाचे माल खडखडत होते. लांब निळा कोट घातलेला मोतहार आपल्या उंच आसनावर हुलत होता आणि लगामाची टोके आपल्या घोडी पुढे तो नाचवीत होता. दूरवरून एंजिनाची शिट्टी ऐकू येत होती 'कदाचित डॉनकडे गाडी निघाली असेल !' तळमळीने पराण्या लागलेल्या ग्रिगरीच्या मनात विचार आला.

'झोप आली काय ?' नसने विचारले.

'नाय !'

'आपण लोकरच तिथे पोचू !'

'काय हवं ?' गाडीवाल्याने मागे वळून विचारले.

'लोकर हाक !'

लोखंडी अडवणामागे डबक्यातील पाणी चमकत होते. कठबेबंदी केलेल्या एका पडतोऱ्याकडे आणि त्याला बांधून ठेवलेल्या तावेकडे ग्रिगरीची नजर गेली. हवेत दमटपणाचा वास होता.

'इथं पाणीसुद्धा गजाआड ठेवतात ! आमच्या डॉनसारखं नाय !' ग्रिगरीच्या मनात विचार तरळून गेला. गाडीच्या रबरी घाबाखाली पाने करकरत होती.

तीन मजली घरासमोर ते थांबले. ग्रिगरीने खाली उडी मारली.

'हात द्या मला !' त्याच्याकडे वाकून ती नर्स म्हणाली, तिचा लहानसा मऊ हात त्याने हातात घेऊन निळा उतरायला मदत केली.

'तुम्हाला सैनिकाच्या घामाचा वास येतोय !'

टापटिचीचा पोशाख केलेली नर्स प्रवेशद्वाराकडे जात शांतपणे हसलो आणि तिने घंटी वाजवली.

'त्या तिकडं काही दिवस काढायला हवेत तुम्ही नर्सबाई, मग तुमच्याही अंगाला आणखी कसली घाण येईल !' दबलेल्या रागाने ग्रिगरीने उत्तर दिले.

दारवानाने दार उघडले. सोनेरी मुलामा दिलेल्या कठडघाचा जिना चढून ते पहिल्या मजल्यावर गेले. नर्सने परत एकदा घंटी वाजवली मग पांढरा एप्रन घातलेल्या बाईने त्यांना आत सोडले. तिथल्या एका गोल मेजाजवळ ग्रिगरी

बसून राहिला. पांढरा एघन घातलेल्या त्या बाईजबळ ती नसे काहीतरी कुज-
बजली त्या बाईने काहीतरी लिहून घेतले.

कांय नि ठंड बोळकांडीच्या हुतर्का असणाऱ्या दरबाजापाशी निरनिराळ्या
रंगाचे चप्पे घातलेले लोक दिवत होते.

‘कोट काढा !’ पांढऱ्या एघनबाल्या बाईने सांगितले.

काही मिनिटांनी एक अडली आला. त्यानेही पांढरे कपडे घातलेले होते.
त्याने प्रिगरीचा कोट घेतला आणि तो त्याला ग्हाणीघराकडे नेऊन गेला.

‘सगळे कपडे काढा !’

‘कदासाठी ?’

‘तुम्हाला आंधोळ करायला हवी !’

प्रिगरी कपडे काढीत ग्हाणीघरात बघाजूला विस्मयाने बसत होता.
ताबदानाच्या लिहल्या ग्हाणीघराला बसवलेल्या हात्या, त्या ताबदानावर
बाहेरून बर्फ मोठून बसला होता. अडलीने टबात पाणी भरले. त्याने तयमान
मोजले आणि प्रिगरीला अत पाऊल टाकायला सांगितले.

‘हे टब माझ्या कामाच नाय.’ आपला काळेजलेला पाय टबात ठेवीत
प्रिगरी पुढेपुढला.

जमसमून बांधील करण्यात अडलीने त्याला मदत केली. भग त्याने त्याला
टविल, कपडे, सपाता आणि करवा पट्ट्याचा पायबोळ कसा दिला.

‘माझ्या कपड्यांचा काय ?’ प्रिगरीने चकित होऊन विचारले.

‘हय असेपर्यंत तुम्ही हे कपडे घालायचे, इस्पितळातून काढून टाकल्यावर
तुमचे कपडे तुम्हाला परत मिळतील.’

मितीला बसवलेल्या आरशाजबळून तालाना प्रिगरीने स्वतःला ओखळले
नाही उंच घष्टी, काळमेला बेहरा, ठंघटलेली गालफडे, पालाबरील आरकत दळे,
दाढी मिशांचे झुडतर, अपावर पायबोळ कडा, पट्टीबाली वडपले मेलेले काळे केस—
ह्या माणसाचे पुढीलच्या प्रिगरी भेलिखोबशी फक्त सुदूर साध्य होते. ‘आस्त तरुण
मालोय मी !’ मनात विचार येऊन त्याने स्वतःचीच म्हातान रिमत केले.

‘सहाय बाई ! उजवीकडचा तिसरा दरबाजा !’ चपरासाने त्याला
सांगितले.

त्या प्रसस्त गुप्त खोलीत प्रिगरीने प्रवेश करताच इस्पितळाचा झमा
घातलेला पाद्री अर्धवट उठल्यासारखा झाला.

‘कोण, जेवारी का ? आनंद झाला आपल्या भेटीनं. एकमेकाना आपली

मोबत होईल मी झाराईस्कचा.' धिंगरीपुढे खर्ची करीत घ्याने मनमिळाऊपण सांगून टाकले.

घोड्याच मिनिटानी थोराड, सुमार चेहऱ्याच्या एका विशाल नर्सने दरवाजा उघडला.

'मेलिखीव, आम्हाला तुमचा डोळा बघायचाय?' खोल खर्जाच्या आवाजात ती म्हणाली आणि त्याला वाट करून देण्यासाठी बाजूला सरकून उभी राहिली.

२२.

आघाडीच्या नैऋत्येला दणदणीत रिसाला हल्ला चढविण्याचा लष्करी कचेरीने निर्णय घेतला. गनिमाची फळी फोडायचा, त्याचे दळणवळण तोडायचा आणि पिछाडीकडून झपाट्याने धाडी घालून त्याच्या सैन्याची दाणादाण उडविण्याचा ह्यात डाव होता. ह्या मनमुढ्यावर लष्करी अधिकाऱ्यांची फार मोठी मदत होती आणि रिसालाचा जंगी फौजफाटा ह्या प्रदेशात एकवटण्यात आला. यवगेनी लिस्तनिस्कीचे रेजिमेंट ह्यात होते. ऑगस्टच्या अठ्ठावीस तारखेला हल्ला सुरू होणार होता. पण बादली पावसाने तो दुसऱ्या दिवसापर्यंत पुढे ढकलावा लागला.

चढाईची तयारी म्हणून विस्तीर्ण प्रदेशावर डिव्हीजन फैलावण्यात आले.

सुमारे पाच साडेपाच मैलावर उजव्या फळीच्या पायदळाने गनिमाच्या आग्नेयाला आकषित करण्यासाठी चुणुकेचा हल्ला चढवला. एका रिसालाचा काही भाग हुलीच्या दिशेने रवाना करण्यात आला.

लिस्तनिस्कीच्या रेजामेंट समोर गनिमाची नाव निशाणी नव्हती. सुमारे पाच सव्वापाच कौस अंतरावर यवगेनीला निर्मनुष्य अलंगओळी दिसत होत्या. आणि त्यांच्या मागे बाऱ्यावर बहात जाणाऱ्या निळसर पहाट घुब्यात रायचे शंत झुळझुळत होते. हस्याची तयारी चालू असताना गनिमाला त्याची वार्ता कळली असली पाहिजे कारण रातारात तो सुमारे चार मैल मागे सरकला होता. हल्लेखोरांना सत्तावण्यासाठी मशीनगन्सच्या जंग्या तेवढ्या त्याने मागे ठेवल्या होत्या.

माराबलेल्या जलघरांआडून सूर्य वर येत होता. ती संबंध कंदरा मलईदार

विशळघा घुनघात न्हाऊन गेली होती. अडाई मुळ करव्याचा हुकूम आला आणि रेजीमेंटसुनी कूब केले. हुजारी घोड्याच्या टापांनी असा घनवंशीर बांध आला की तो जणू काही भुंगभोतून येत होता. बोडे बोखूर उघडून नवे म्हणून लिस्तेनित्स्की लढास लागत होता. पाच एक फर्लांग काटले गेले आणि हुमका करणाऱ्या दळभाराची सफेबस्ती घाण्याच्या ओताजवळ आली. राय अर्ध पुढेघाटून जास्त उंच फाफावले होते आणि रानवेळीचे आणि रानमधलाचे गवयण माजलेले होते त्यामुळे रिमाल्याचे आगेकूच कमालीने जिकिरीचे झाले होते. त्याच्या पुढेघात रायचे लालेलाळ तुरे झळत होते. त्याच्या मागे ते टापांनी तुडवून बोळा मोळा होऊन पडले होते. असल्या प्रकारची स्पेट घुमारे दोन अडीच मैल केल्यावर घोडी अडखळू आणि खामाने उबडवू लागली. पण तरीही मनिमाची अद्याप नायनिजाणी नव्हती लिस्तेनित्स्कीने आपल्या स्वघाटून कमांडरकडे नजर टाकली. कॉप्टनच्या बेहमावर मृतिमंत निराशा पसरली होती.

चार मैलांच्या मर्याकर जिकोरीच्या स्पेटोने घोड्याची शक्ती शापून घेतली. काही घोडी स्वाराच्या मांड्याखालीच कोसळली. अगदी दणकटातील दणकट जनावरेही धडपडत होती. चालते राहण्यासाठी आपली सर्व ताकद ती पणाला लावीत होती. आता आस्त्रियन मशिनगन्स आपले काम बजावू लागल्या. काड-तुसांचा पारा वर्षात त्यांनी उधळला. बंदुकीची कराटी मूळ झाली. त्या प्राणघातक आग्नेयाने विनीचे सके नेस्तनाबूद करून टाकले. सगळ्यात आधी कच लाऊन माने वळले ते भालाइताने रेजिमेंट. कलाकाले रेजिमेंट विशकळीत झाले. मशिनगन्सच्या काडनुसाच्या धुवाधाराने त्यांना असे घिटले की पडराट उडून त्यांची पळावळ मुळ झाली. हावकमांडरच्या अक्षम्य तुलवजीपणाने ह्या असा धारण पल्लेदार हुमत्याचा संपूर्ण पराभव होऊन तीन तेरा बाजले. काही रेजिमेंटचे निम्मे मनुष्यवळ आणि बोडे काही आले. एका लिस्तेनित्स्कीच्या रेजीमेंटचे चारशे कडाक आणि सोळा असलदार ठार किंवा जखमी झाले.

लिस्तेनित्स्कीचा स्वतःचा घोडा मांडीखाली पारला गेला. तो स्वतः डोवघात आणि पादात जखमी झाला. एका सार्जंट मेजरने घोड्यावरून उडी घेतली. त्याला उचलून आपल्या लोभिराच्या मुदीवर टाकला आणि त्याला घेऊन तो दीडत मागे पळून गेला.

त्या विहिजनाचा सेनावर्ती स्ट्राक कर्मल मोठोबाबेब ह्याने त्या हुल्ल्याची अनेक छायाचित्रे घेतली आणि नंतर ती काही असलदारांना दाखवली. एका जखमी लेफ्टनंटने त्याच्या सोबाड्यावर मुद्दा हाणला आणि त्याला स्वतःला रद्द कोसळले.

नंतर कडाक पोळीवाचेबऱ्या अंगावर घावून गेले आणि त्याची त्यांनी जवळरे लोबबली त्याच्या मूढ्याची बराच वेळ त्यांनी धिटबना केली आणि अखेरीस रस्त्याच्या कडेला असणाऱ्या खंदकाच्या चिखलात त्याची ते मडे फेकून दिले. ह्या ठळठळीत नामुद्दकीच्या चढाईची ही अशी इतिश्री झाली.

बांसांमधील इस्पितळालाून यवगेनीने आपल्या बडिलाना लिहिले की, आपल्याला रजा मिळालेली असून आपण यागोदनोएला परत येत आहात.

म्हाताऱ्याने खोलीत स्वतःला कोडून घेतले आणि दुसऱ्या दिवशी तो प्रक्षुब्ध अवस्थेत बाहेर पडला. तुरकी चालीची घोडी 'द्रोक्षकी' ला गुपण्याचा त्याने निकतितचला हूकूम सोडला. आपली ग्याहरी त्याने उरकली आणि तो द्रोक्षकीत बसून व्योव्हेनस्कायाला गेला. तिथून त्याने पोराला तारेने चारणे रुबलस पाठविले आणि लहानसे पत्र पाठवले.

लाडबया,

तुम्ही अग्निदोखा तुला मिळाली ह्याचा मला आनंद होतो. कुळवंताची जागा तिथेच आहे. राजबाड्यातून नाही. तू अतिशय मस्कोटीचा आणि हुशार असल्याने मुर्दाब मनाने येण्या जेलीत बसणे तुला जमणार नाही. आपल्या घराण्यात कुणी तसे केलेले नाही. ह्याच कारणाने तुझे बाजीबा दुजूर मर्जीतून उतरले आणि यागोदनोएत त्यांनी देह ठेवला. बाजशहाच्या मेहेरनजरेची त्यांनी आशा केली नाही की वाट पाहिली नाही. यवगेनी, स्वतःची काळजी घे आणि बरा हो.

लक्षात ठेव की जगात तूच माझे सर्वस्व आहेस. तुझ्या आल्याने आशीर्वाद कळविले आहेत. ती खुशाल आहे. माझ्याबद्दल म्हणशील तर लिहिण्यासारखे काही नाही. मी कसा जगतो ते तू जाणतोसच. आधाडीवर जे काही चाललंय ते कसं काय चालू शकतंय ? मामान्य अवकल असलेली माणसं आपल्याकडे नाहीत हे शक्य आहे का ? वतमानपत्रातील बातघ्यांवर माझा विदवास नाही. त्या सगळ्या घापा असतात असा माझा मतकाळचा अनुभव आहे. यवगेनी, आपण ही मोहीम हुरण्याची शक्यता आहे का ? मी घरी तुम्ही जातुरतेने वाट बघत आहे.

म्हाताऱ्या लिस्तनिरस्कीच्या आयुष्यात लिहिण्यासारखे खरेच काही नव्हते. पूर्वीमारलेच ते रकडत चालले होते. मजुरीचे दर वाढले होते आणि दाखची चणचण होती इतकेच. ह्या मालकाचे मद्यपान वाढले होते. तो जास्त चिडखोर आणि निमित्तखोर झाला होता. एक दिवस त्याने आक्सिनियाला बोलावून घेतले आणि तक्रार केली.

‘तू तुम काम करीत नाहीस काळ नाष्टा संवसार का होता ? कांतीचा ग्लाम नीट घुतलेला का नव्हता ? परत असं ज्ञान तर कामावरून काढून टाकीन. मला येदीपणा आहत नाही, ऐकलस ?’

आविमनियाने आठ पट्टू आवळून घरले आणि तिला रडू कोमळले.

‘निकोलाय अलेक्सिएविच ! माझी पोर आजारी आहे. तिच्याकड बघायला मला वेळ द्या. मला तिला सोडून जाता येत नाय !’

‘काय झालंय पोरीला ?’

‘ती मुदमरायेयमं वाटत !’

‘काय ? झालताय ? आधी का नाही बोललीस मूर्ख ? बाबत जा न निकितिचला म्हणायं नाही घेऊन थोडेन रुकावाला जा न डॉक्टरला घेऊन ये पळ !’

आविमनिया घाबरा बाहेर गेली. म्हातारा आपल्या खोक खोख्या स्वरान मडीमार करीतच होता.

‘मूर्ख बाई ! मूर्ख बाई ! मूर्ख !’

दुसऱ्या दिवशी सकाळी निकितिच डॉक्टरला घेऊन परत आला.

त्या बेहोश तापलेल्या पोरीला त्याने तपासले आणि आविमनियाच्या वनवण्याला उत्तर न देता ती सरळ घालकाकडे गेला. म्हाताऱ्याने बाकोखणीत त्याची धेट धेतली.

‘हं ! काय झालंय पोरीला ?’ बेफिकिरीने मानेला सहका देत डॉक्टरच्या नमस्काराचा स्वीकार करीत त्याने विचारले.

‘लाल ताप, हुजूर !’

‘बरी होईल का ? काही आजा ?’

‘कारण पोरी, ती मरामला लागतये, तिचं बघ तरी पहा !’

‘मूर्ख आहेस !’ म्हातारा काळानिळा हाऊन म्हणाला. ‘बैचक कजाला शिकलास ? बरी कर तिला !’ डॉक्टर समोर उभा असताना त्याने पाडकन दरवाजा लावून घेतला आणि तो दिवाणखान्यात गेल्याबरो बाजू लागला.

दारावर टकटक करून आविमनिया आत आली. ‘थोडेन रुकावाला बघायला डॉक्टरला बोटे हुबेत !’

म्हातारा टांचेवर सरकून बसला.

‘त्याला म्हणायं की तू मडठोबा आहेस ! पोर बरी झाल्याशिवाय त्यान हो जागा सोडून जायचं नाही म्हणून मागं त्याला ! त्याला एक खोली दे !’

मनसोक्त चार त्याला ! पण त्याने ज्ञाता कामा नये !' आपली हाडे तिचालेली मूठ परजीत तो ओरडला.

डांगा टाकीत तो खिडकीपाशी गेला आणि मिमिटभर त्याने बाटाने तबला वाजवला. नंतर दायीच्या कडेवर बसलेल्या आपल्या मुलाच्या बालपणातील फोटोसमोर तो उभा राहिला. दोन पावले मागे सरकून तो रोखून त्या फोटोकडे बघत उभा राहिला. जणू काही ते मूल त्याला ओळखूच येत नव्हते असा तो बघत होता.

आपली पोर आजारी पडल्याबरोबर आक्सिनियाने मनाशी खूणगाठ बांधली की नतालियाला आपण उणेदुणे बोललो म्हणून देव आपल्याला शिक्षा करतोय. पोरीच्या जिवाच्या भयाने चूर होऊन तिचा स्वतःवरचा तावा सुटला. ती भूमिपटागत इकडे तिकडे करू लागली. तिच्याने काम होईना. 'नाय, देव तिला घेऊन नाय जायचा !' हा रसरसलेला विचार तिच्या डोळ्यात सतत घुमत होता. पोर मरून व्हायचे ती विश्वास ठेवत नव्हती. आपल्या सर्व शक्तिनिशी ह्वावर विश्वास न ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होती. अंतिम दया दाखवण्याची-पोरीचे प्राण दाखवण्याची-देवाची कडणा बेमानपणे भाकीत होती.

पण तापाने तो चिमणा जीव गुदमरत होता. पोर ताठ उताणी पडली होती. तिच्या मुजलेल्या घशातून पचाम घरघरून घवापत येत होता. डॉक्टर दिवसातून चारदा तिच्याकडे येऊन जात होता. माझ्याकाळी नोकरांच्या बराकीच्या पावलाणावर उभा राहून शरद झुजुतील विजुरलेल्या थंड ताराकडे बघत धूर काढीत उभा रहात होता.

रात्रभर आक्सिनिया बिलाग्यापाशी गुडघ्यावर बसून होती. पोरीच्या घरघरीने तिचे कळीज पिळवटत होते.

'आई...!' ते करपून गेलेले चिमणे ओठ कुजबुजले.

'माझ्या पिल्ला! माझ्या बछडे!' ती विव्हळू लागली, 'माझ्या कुला! नकां ग जाऊ ताच्या ! इकडे बघ वेल्हाळे ! तुझे इवले इवले बोलो उघड ! काळ्या काळ्या डोळ्यांची लाडली माझी ! देवा रे !'

मधून मधून ती पोर आपल्या मुजलेल्या पापण्या उघडायची आणि लालबुंद डोळ्यांची घरघरती नजर तिच्याकडे टाकायची. आई आघाशीपणे त्या नजरेकडे बघत होती. ती नजर आत्मगत, तळमळणारी शून्य होत होती.

आईच्या मिठीत तिचे प्राण गेले. त्या इवल्यांना मुखाने शेवटचा 'आ'कार केला. क्षटका येऊन तन् गदगदली. चिमूकले माये आईच्या बाहूवर पडले

चिमूकल्या 'मेलिलोव' नेत्राची विस्मयचकित उदास नजरने टक लागली !

तळपाकाठी असणाऱ्या जुन्या चिनार वृक्षाखाली म्हाताऱ्या मासकाने लहानशी कबर खणली. शवपेटिका त्या कबरीकडे गेली आणि अस्वाभाविक गडबडीने ती मातीने झाकून टाकली. त्या चिखलाळ हिमाजवळून आक्सिजनाचे केल्ले उठते हृषाची सूपवेळ मासिकपणे तो बाहू बघत राहिला. जास्त वेळ पावणे अवश्य झाल्यावर त्याने फरंकन नाक शिकरले आणि तो तबेल्याकडे निघून गेला. त्याने ओडीकोलनची एक बाटली आणि 'संदोषीकरण' केलेल्या मद्याचा बंधू गव्हाणीतून काढला. ते मिश्रण उजेडाकडे उंच घडन तो पुटपुट होता,

'आठवण म्हणून ! चिमण्या जिवाला स्वर्गाच्या राज्याचे दरवाजे खुले होऊ देत ! देवता मेलेवे !' त्याने ते पिऊन टाकले आणि झारवलेल्या मुळ टामाटोचा चावा घेत मस्तक आवेशाने घुमळले. नंतर दिव्यधपणे त्या बाटलीकडे बघत तो म्हणाला.

'मुला चिमूक नको लाडले आणि मी तुला कधी विमरणार नाही !' त्याच्या डोळ्यातून पळपळा अशु बाहू लागले.

तीन आठवड्यांनंतर घबगेनी लिस्तेनिस्कीने आपण पराकडे विचारवाजी तार पाठवली. त्याला आणण्यासाठी तीन घोड्यांची 'त्रोयका' गाडी स्टेशनावर पाठविण्यात आली. गाडीवरील प्रत्येकजणाची अखीरलेने नाबालाब बालाजी होती. विलायती कोबरे आणि कादंब मारण्यात आले. म्हाताऱ्या मासकाने एक वेडी मोलली 'जरी मेदवानीच्या' कार्यक्रमापूर्वी कसून तयारी करण्यात आली. आदल्या दिवशी कामेन्साला गाड्या पाठविण्यात आल्या त्याच्या मालका रात्री देऊन पोचला. गोठवणारा पाऊस पडत होता. शिब्यामुळे डबक्यातून चिमूकले पळपुटे किरण पडत होते. मंदा झळझळवीत पोडी पावलाणाली आली. बंद टपाच्या गाडीतून नावतूनच झालेला घबगेनी हसत हसत बाहेर आला. मावला घरम पाणकोट मासकाच्या जगावर केले किचित लमड्याने घबगेनी पायच्या चकून गेला.

वाटेतील सूर्या उडवीत त्याचे बडील त्याला येटायला घाबरे.

जवळ परात आक्सिजनाचे पाने मांडली आणि आणि त्याला येडाकडे बालावण्याला ती गेली. तिने दाराच्या लिटून पाहिले. म्हातारा मुसाला मिठ्या मारीत त्याच्या आवाचे मुके घेत होता. म्हाताऱ्याच्या मळपाची ओबणारी कालती

परवरत होती. थोडे मिनिट बांबून तिने परत पाहिले. आता जमिनीवर एक मला माठा नकाशा पसरून यवगेनी गुडघ्यावर बसला होता. म्हातारा पादपमधून फकाफका धुराचे लोट मोडीत होता. खुर्चीच्या हातावर बोटांचे माघे आपटोत होता आणि संतप्त गर्जना करीत होता.

‘अरे अलेक्सीएव ? हे शक्य नाही. माझा विद्वान बसत नाही.’

नकाशाबकून बोटे फिरवीत यवगेनीने शांतपणे बटवून दिल्यात उत्तर दिले.

म्हातारा आपल्या धीरमभीर आवाजात म्हणाला, ‘असं अमेळ तर सर-मेनापतीची बूक आहे ! दूरदृष्टीच्या नावानं भोपळा ! हे बघ यवगेनी, रूसी-जपानी मोहिमेतलं असंच एक उदाहरण तुला सांगतो. सांगू दे मला ! सांगू दे मला !

आक्सिनियाने दारावर टकटक केले.

‘अरे पान घेतलीमुझा ? आलोज !’

म्हातारा बाहेर आला तो उद्दिष्टित आणि आनंदी दिसत होता. त्याचे डोळे टक्कटवीतपणे चमकत होते. आदल्याच दिवशी जमिनीतून काढलेली मशाची बाटली त्याने संपवली. त्या बाटलीच्या शेवाळाने हिरवटलेल्या लेबलावर १८७९ हा आकडा अस्पष्ट दिसत होता त्याला बाहोत असताना आणि त्याच्या आनंदी मुद्रा न्याहाळताना तिला आपले स्वतःचे एकाकीपण जास्तच तीव्रतेने जाणवत होते एक निराश्रु तळमळ तिला छळत होती. पोर मेळ्यानंतर तिला रडावेने बाटत होते पण अश्रू येईनातच. एक आक्रोश तिच्या कंठाशी आला होता पण तिचे डोळे कोरडे होते आणि ह्या दगडी शोकाने ती दुप्पट भारावून गेली होती. लूप घेऊ ती. सोपून राही. पेंगुललेल्या शून्यतेत ती दिलासा शोधित होती. पण सोपेतही पोरीची हाक तिला ऐकू येई. ते अर्भक बाजूला सोपलेले आहे अशी तिची कल्पना व्हायची. आणि कुशीला बळून ती अंथरून बाचपणू लागायची. ‘आई...आई !’ अशी कुजवून ऐकू येऊन ‘माझ्या लाडले !’ असा जवाब तिच्या गारठलेल्या ओठातून येत असे. दिवसांच्या जूलमी प्रकाशातमुझा तिला कल्पनेत असे बाटायचे की पोर आपल्या मांडीवर आहे आणि तिचे कुरळघा जावळ्याचे मस्तक घोपटायला आपला हात जातोय असे तिच्या ध्यानात येई.

आपल्या आगमनानंतर तिसऱ्या दिवशी यवगेनी म्हातार्या साशकाबरोबर तबेल्यात चांगली रात्र पडेपर्यंत बसून होता. पूर्वीच्या काळी डॉन कझाक कम स्वच्छंदी जीवन जगत त्याबद्दलच्या रटाळ गोष्टी साशका त्याला सांगत होता

नेऊ बाजता उदगेनी तिघून बाहेर पडला. आवाजातून जोराचे धारे मुरले होते. पायाखाली राड लसलसा रपकत होती. विवळधा मिठाचा पाडा चांद इगतून हुंदडत होता त्याच्या प्रकाशात घबगेनीने आपल्या बडधाळाकडे नजर टाकली आणि नोकराच्या बराकीकडे तो बळला. पाबलाणापाशी विंगरेट पटविण्यासाठी तो थांबला क्षणभर विचार करीत उभा राहिला. मग खांदे उदवून ठामपणे पायच्या खडू लागला. माकघमिरीने त्याने कोवडा उचलून दार उघडले आणि आविमनियाच्या खोलीत जाऊन काही उजळली.

‘कोणाय?’ अंगावर ब्लॅकेट ओढून घेत तिने विचारले.

‘मीच आहे!’

‘मी एका मिनिटात कपडे करते!’

‘तसरी घेऊ मकी! मी उगीच मिनिट दो मिनिट थांबणारे!’

त्याने आपला ओझुरकोट काढून फेकून दिला आणि पलंगाच्या कपड्या तो बसला.

‘तुम्ही लहानमी पोर गेली तर...!’

‘होय ती गेली!’ प्रतिस्वनि उमटाचा असा तिने उद्गार काढला.

‘तू खूप बदलून गेल्येस! पोर गमावल्यानं तुला काय वाटलं असेल ते मी ओळखू शकतो! पण मला वाटतं तू अर्थ स्वतःचा उल्लंघन मांडलायस! तुझ्याच्यानं काही तिका परत आणता येणार नाही! आणि पोर गहायच्या दुष्टीनं तर तू अगदी तरुण आहेस! स्वतःला सावर आणि झालेली नुकसानी ‘मानून’ घे! काही झालं तरी तू काही सर्वस्व गमावलेलं नाहीस! मगळं आयुष्य तर पुढंच आहे!’

आपल्या आवाजातील लज्ज झेळवीत त्याने तिका हात दाखवा आणि लाढाने तरीही अस्मिकारयुक्ततेने तो बीपटला कुजबुजाने असा त्याने आवाज खाली आणला आणि आविमनियाचे मूढमरते रडे घेऊन तो तिच्या सोळा माळाचे आणि शोळधाचे मूके घेऊ लागला.

अनुकंपा आणि प्रेमळपणा हृद्यानी बांधिच मन शरण जाणारे असले. आपल्या वैफल्याने खचून गेलेली आविमनिया आपण काय करतोय हे न जाणवून तीस आणि शीर्षकाळ मुल्लावस्थेत असलेल्या घासनानी त्याच्या स्वाधीन झाली! पण मुखाची अभूतपूर्व सहायक आणि पागळ लाट ओसरल्यावर ती घाणावर आली आणि तिच्या तोंडून भेदक किकाळी उमटली!

विवेकाची आणि शरमेची सर्व जाणीव नष्ट होऊन तिने फक्त कामसात

अर्धनग्न अवस्थेत पावलापाकडे धाव घेतली. दार तसेच उघडे ठाकून घबगेनी तिच्या पाठोपाठ गडबडीने आला. ओल्हूरकौट अंगावर ओढून घेत तो चालता झाला.

घराच्या गच्चीकडे जाणाऱ्या जिऱ्याच्या पायऱ्या चढून जाताना त्याने हुरगान आणि तुष्टतेने स्मित केले.

आपली मऊ गुदगुबीत छाती चौळीत बिलाऱ्यावर पडल्या पडल्या त्याच्या मनात विचार येत होते—

‘मी जे काही केले ते सचोटीच्या माणसाच्या दृष्टीकोनातून लोखंडास्पद आणि अनैतिक आहे. प्रिगरी—! माझ्या शेजाऱ्यावर मी दरोडा घातला. पण काही झालं तरी आघाडीवर मी माझे प्राण धोक्यात घातले होते. काढतूम किंचित उजवीकडे झालं असतं तर माझ्या मस्तकातून आरपार गेल असतं आणि आज किड्या मुंग्यांच्या भक्षस्थानी पडलो असतो. आलेला प्रत्येक क्षण उत्कटतेन जगण आजकाल माणसाला भाग आहे. मला काहीही करण्याची मुभा आहे.’

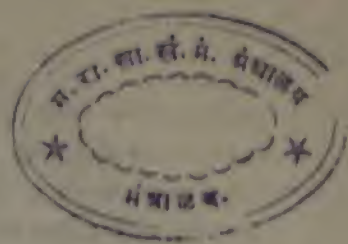
आपल्या स्वतःच्याच विचारांनी तो क्षणभर भगभीत झाला. पण हल्ल्याबा तो भयानक क्षण, आपल्या ठार झालेल्या घोड्याच्या अंगावरून आपण कसे उठलो. आणि गोळी लागून परत कसे कोसळलो त्याचे चित्र त्याने त्याच्या कल्पनेने स्वतःपुढे परत साकार केले.

झोपी जाता जाता त्याने ठरवून ठाकले. ‘उद्या घेत भरपूर आहे पण ही वेळ विश्रांतीची आहे.’

दुसऱ्या दिवशी सकाळी जेवण घरात आपल्याबरोबर आक्सिनिया एकटीच आहे असे पाहून तो तिच्याजवळ गेला. त्याच्या चेहऱ्यावर ओशाळे हसू होते. पण भिंतीत अंग चोरीत हात पुढे पसरवून, त्याला बटके घावे असे तो कुजबुजली, ‘चालता हो सैताना !’

आपले अलिखित अधिनियम जीवन माणसाला पाळावला भाग पाडीत असते. तीन दिवसांनी घबगेनी रात्रीचा परत आक्सिनियाकडे गेला.

आणि तिने त्याला नकार दिला नाही !

२३

जेव्हा कणालयाला लागून एक लहानसा बगीचा होता. यांतूनच्या नगरवेडीवर असे अनेक छोट्याछोटी अनाकरीब बगीचे होते की, बाहेरच्या दगडी जवळपास येताना जेव्हा जेव्हा जेव्हा बगीचाच्या असा सापडत नव्हता आणि त्याच्याकडे बघताना जंगलाच्या राखट स्थातऱ्याची साठवण जाणवत तीव्रतेने आणि दुःखाने होत होती. कणालयाच्या बगिचावर पतझडीचे अधिकार्य होते. तारिणी आणि यास रंगाच्या पाचोळ्याने वाटा आकून टाकण्या, मोठ्याच्या पहाटपडीने फुले बीळांमोळा करून टाकली आणि मजताच्या पुजक्यांना हिरव्या पाणरंगात बुडवून टाकले. हवा निरप्य असेल त्या दिवशी मध्यम मॉस्कोच्या गिरजाघरातून येणारे बंटांनाच तेवत रोमी पायलाटेवरून हिडत फिरत. हवा जेव्हा खराब असेल (आणि त्या वर्षी असे पुष्कळ दिवस होते) त्या दिवशी ह्या लोकांतून त्या लोकांत हिडत किंवा स्वतःच्या आणि एकमेकांना कंटाळवीत गुपचुप बिल्ल्यात पडून रहात.

कणालयात नागरी रोम्यांची मंख्या जास्त होती आणि जलमी सैनिकांची मोठ्या एकाच लोकीत करण्यात आली होती. असे पाचजण होते. उंचापुरा आणि लाल तोंडाचा, निळ्या डोळ्यांचा, नीटस कापलेली दाढी टोचलेला यान वारेडकिस हा लाटविह्वल; ब्लादिमीर प्रातालील हवान दुसलेवर्षी हा टेवणा बारगीर; कोसोव हा सैबेरियन बंदूकधारी सैनिक; बुरदिन नावाचा एक लठ्ठलठ्ठा, बूटका, पाहूर सैनिक आणि घिमरी. सप्टेंबर-ऑक्टोबर हापास आणि एकाची भर पडली.

आपला हुपारचा चहा ते घेत असताना त्यांच्या कानी घटीचा पल्लेदार आवाज आला. घिमरीने बाहेरच्या बाजूकडील डोकावून पाहिले. तीस माणसाने दिवाणखान्यात प्रवेश केला होता. एक गर्म, एक लोब काँकियम कोट घातलेला माणूस. त्याने तिसऱ्या माणसाला बघलेलं पकडले होते. त्या माणसाचा पल्लेदार सैनिकी कपडो आणि छातीवर पडलेले गर्द तोंडचे डाय हे सूचित करीत होते की तो स्टेनोविकून नवलाच आलेला आहे.

त्याच दिवशी सायंकाळी त्याच्यावर सन्धिक्या आली. सटपट तयारी आली (सन्धिक्येची हवात उकळल्याने आवाज काढीतून घेत होते.) भय त्याला साव-

क्रियेच्या दालनात नेण्यात आले. थोड्याच मिनिटांनी इतर रांग्यांना रांग्याचा दबलेला आवाज ऐकू आला. त्याला भूल दिलेली होती आणि मोठ्याचे तुकडे शिरून ठिकच्या उडालेल्या डोळ्याचे अवबोध सर्जन काढून टाकीत असताना तो वात होता, बोध न होणाऱ्या शिष्या देत होता. शस्त्रक्रिया झाल्यावर त्याला बाईत आणण्यात आले. भूल उतरल्यावर त्याने इतरांना माहिती दिली की जर्मन आघाडीवर आपण जखमी झालो. आपले नाव मार्रांझा आणि तो मशीनगनवाला होता. चेनिगोत्र प्रांतातील तो युक्ती होता. प्रिगरीशी त्याची विशेष मैत्री झाली.

प्रिगरीची छाट त्याच्या शेजारीच होती. संध्याकाळची तपासणी होऊन गेल्यावर ते हलक्या आवाजात बराच वेळ बोलत रहात.

‘मग काय कशाक कसं काय ?’

‘नाकात दोन पाय !’

‘डोळा जाणार का ?’

‘मुया मारून घेतोय !’

‘किती मारल्या ?’

‘आतापर्यंत अठरा !’

‘दुखतंय ?’

‘नाय ! सुखतंय !’

‘डोळाच काढून टाकामला मांन !’

‘कशाला ? सगळ्यांनीच एकडोळ्या व्हायचं असं काय लिहिलेलं नाय !’

‘बराय !’

‘प्रिगरीचा काबिली नजरेचा, युक्त घरलेल्या मनाचा शेजारी सगळ्या मोठ्यावर असंतुष्ट होता. सरकार, युद्ध, स्वतःचे नशीब, कुणालयातील अध सैपाकी, डॉक्टर, जिभेवर जे येईल त्याला तो शिबीगाळ करीत होता.

‘तू, मी, आपण सगळे कशाला लढाईवर गेलो ?’

‘इतर गेले त्याच कारणांनं आपण गेलो !’

‘नीट सांग मला !’

‘बळ हट !’

‘हॅ ! तू मूर्ख ! तुझ्यासाठी परत सगळं रबंय करायला हवं आपण लढतंय ते भाडवळदारांसाठी ! समजत नाही ! भाडवळदार धडुगने कळझाड्यावरची पाखरी.’

आपल्या बोलण्याला सर्रास शिबीगाळीचा मीठमसाला लावून त्याने प्रिगरीला कठीण शब्दांचे अर्थ समजावून दिले.

'इतक्या सरासरा बोलू नको मला तुम्ही पुढेली बोली समजत नाह. मावकाश बोल !' दिगरी त्याला अडवत म्हणायचा.

'निष्क्यायला माल ! तुला वाटवाला न कळण्यासारखे काय ?'

'मावकाश बोल !'

'मी काही तेवढा झपाट्यान बोलीन नाये पोरा ! तुला वाटतं तू सारमाठी लडतोगस ! पण झार कोण आहे ? झार आहे लाट्या संभाजी ! अन् झरीना आहे शिंदे ! अन् ती दोघही आपल्या वाठीला मार ! कळत माव ? कार-खान्याचा मालक थोडका पितो आणि सैनिक उभा मारीत बसतो ! दोघांनाही कठीणच ! कारखान्याचा मालक मक्का खातो ! कामगार नेमा जातो ! हा मारभार हा असाम ! राव कसाका ! तू आपला रावत रहा ! बाणखी एक जोस मिळव-मील ! सत्तासत्तेकी ओक लाकडाचा केलेला !'

तो मुकेनी भावेल बोलायचा, पण कधीकधी खूब होऊन गेला की भरपूर दिव्यात धोळलेले वाड रंजितून मुरू करायचा.

आतापर्यंत दिगरीला अशात असलेली सत्ये तो त्याच्यापुढे प्रकट करत होता. पुढाच्या सग्या कारणाचा तो खुलासा करायचा. एकतंत्री सरकारची जळजळीत टर उडवण्याचा, दिगरी हरवती पेश्याचा प्रचलन करायचा पण जीवघेणे साधे प्रस्न विचारून मारासा त्याला खूप करायचा आणि त्याला माव्य करणे भाग पडायचे.

मगळ्यात मयंकर म्हणजे मारासाचे बरीबर आहे आणि त्याला विरोध करायला आपण पुचाट आहोत असे दिगरीला वाटू लागले होते. झार, देश, कसाक म्हणून आपलं स्वतःचं लष्करी कर्तव्य हाविदलच्या आपल्या पूर्वीच्या सर्व कल्पना हा बुद्धिमान आणि कडबट मुकेनिघन हल्लेहल्लू पण लाज्जीपूर्वक उडवून करीत आहे ही जाणीव होऊन तो भयभीत झाला. ज्यावर दिगरीचे जीवन आधारित होते ती समग्र पडती त्या मुकेनीच्या आगमनानंतर महिनाभरात घुससता राखूला होऊन गेली ती पडती आघात कुडून गेलेली होती. पुढाच्या घोर अनर्थकतेच्या वाटवीने खाल्लेली होती. तिला फक्त एक धक्का द्यायचीच काय ती जखमी होती. तो धक्का विषा गेला आणि दिगरीचे रंगडे घोघटमागीं मन गमने झाले. बाहेर पडण्याचा मार्ग धोडण्यासाठी, आपल्या बिकट पुण्याची सोडवणूक करण्यासाठी तो लटकटू लागला आणि मारासाच्या जलरात हवे ते मापवल्याने आनंदित झाला.

एकदा ग्रहर राज होऊन गेल्यावर दिगरी आपल्या विद्वान्यातून उठला

आणि त्याने माराझाला जागे केले. त्या युक्तेनीच्या छाटेच्या कडला ती चमळा. सप्टेंम्बर महिन्यातील हिरवट चंद्रप्रकाश बिडकीतून ओथळला होता. माराझाचे गाल मुरकुत्यानी सावटले होते. त्याच्या डोळ्याच्या काळ्या खांबी आईने चमकत होत्या. त्याने जांभई दिली आणि ब्लॅकटेात पायावर पाय चढवले.

'झोपला का नाईस ?'

'झोप येत नाय ! मला हे एक सांग ! एकाळा युद्ध चांगलं न दुसऱ्याला ते वाईट ! होय का नाय ?'

'बरं मग ?' युक्तेनीने जांभई दिली.

'चाब जरा !' प्रिगरी कुजबुजला क्रीडाने ती पेटून गेला होता. 'तू म्हणतोस की श्रीमंतांच्या कायद्यासाठी आपल्याला मरणाच्या वाईत हाकलले जातय ! पण लोकांचे काय ? त्यांना समजत नाय ? त्यांना मागणार कुणी नाय ? त्यांच्याकडे जाऊन असं म्हणणार कुणी नाय की 'भाऊ ह्या' अशा अशा' साठी तुम्ही मरताय !'

'कसं शक्य आहे ? ते माग मला तू मागजोल ? इथे कळकीच्या बेटातल्या कार्दोसासारखे आपण कुचुकुचु करतोय. पण माठघानं बोल ! की आहेच काढतून तुझ्यासाठी तयार ! लोक गाढ अज्ञानात आहे ! युद्धानं ते जाग होईल ! गडगडाटामागे वादळ येतंच !'

'पण त्यासाठी काय करायला हवं ? ते माग ना मला नागोबा ! माझ दिल ठंबळून काढलयस तू !'

'तुझ दिल तुला काय मागतय ?'

'काय मागतय ते मला समजत नाय !' प्रिगरीने कबुली दिली.

'माझा जो माणूस कडेलोट करू बघतो त्याचा स्वतःचाही कडेलोट होईल ! त्याच्याविरुद्ध बंदुकी चालवायला आपण भिता कामा नये ! लोकाना जे नरकात पाठवतात त्यांना आघो गोळ्या घातल्या पाहिजेत !' माराझा बिछान्यातून उठला आणि दातओठ लात त्याने हात फैलावले 'एक प्रचंड लाट उठेल आणि त्यात ते वाहून जातील !'

'तेव्हा सगळ्याची पार उलथापालथ व्हायला हवी असं तुझं म्हणण !'

'होय ! जुन्या चिघीसारखं सरकार केंकून घायला हवं ! ह्या लाट-साहेबांच्या घरादारावरून नांगर फिरवायला हवेत ! कारण आज फार दिवस ते लोकांचे मुद्दे पाहतायत !'

'आणि नवीन सरकार आल की लढाईचं काय करणार ? आपण तसेच

विदायचे, आपण माघ तर आपली पोर विदलीत ! पाणनं लोकही वर्षे अजून आण्येत तेव्हा य़ुद्धाचं मूळ कम उपदधार ?

'सुरवाहीपासून लढाया चालू आहेत हे खराब ! आणि अजमरकार आपण जलधर्मतो त्या चालू राहतील हेही खराब ! पण प्रत्येक सरकार जेव्हा काय-पारानं सरकार होईल तेव्हा ते लढणार नाहीत ! करावला पाहिजेला ते हेच ! आणि ते केळ जाईल ! त्यांच्या आईला माजी-1 ते केळ जाईल ! आणि जर्मन, फ्रेंच इतर मगळधोबी सरकार कामगार-शेतकऱ्यांचो झाली की त्यांच्याशी कसाला लढायला लागतय ? सरहद्दी नाहीत ! रामदेव नाही ! सर्वत्र जगात एकच लुबलुबत जिवशी ! ओही !' मागीलामे मुक्कारा सोडला, मिथ्याना पीळ भरित तो स्वप्नाळूपणे हुमला, त्याचे डोळे चमकत होते. 'पिशा, तो शिवस बघण्यासाठी बेंबार्देबार्न रगत मांडीत राहीन !'

पहाटेपयेंत ते बीकत होते. भुण्या भावल्या गजव्यातलंर घिमरीला मरण जाप लागून गेली.

मकाळी बीकण्याचे आपाज आणि रडण्याचा मूर ऐकून ते जमने झाले इवान वुल्फस्की विलाग्यात पाऊये डोकें कळत स्पृष्टत होता. त्याच्याशीचली वर्षे चान वारिदकित आणि कोमीत जेणे होते.

'काम झालं त्याला मळा काढायला ?' पांढऱ्यातून डोकें वर काडीत बुरदिन गुरगुरला.

'त्याला डोळा फुटलाय ! गतापासून तो मुक्ताच बाहेर काडीत होता ! तेवज्जपान जमिनीवर पडला !' कोमीकने उत्तर दिले. त्याच्या स्वरगत महाब-भूतीपेक्षा दुष्टाबाच जास्त होता.

रशियन नागरिकांचे पेंतलेला एक जर्मन कुत्रिम डोळे विकीत जमने, देशजमाची भावना डोकावल्याने तो आपला मात जेव्हाका पोचत पुरवीत जमने. परबाचे दिवशी वुल्फस्कीला काचेचा डोळा देण्यात आला होता हा डोळा असा कोडल्याने बघविण्यात आला होता की तो लव्या डोळेपासारखा निळा आणि देण्यात विस्तत होता. ते काम इतकें निधीय होतें की अगदी अवकून तिरकून पाहिले तरी तरेकल आणि अजमल हृद्यात परत करतें सारंग नमूहते.

'मी घरी जाईन !' आपल्या मर झोल्यात उचकारात तो म्हणाला होता, 'हवीं ती पोरवी घरीन ! जमने करीन ! मंतर सेवून टाकीन की अजमल डोळा काचेचा जातें म्हाणून !'

'माळा संतान करेल मुवा तम !' बुरदिन हुसत म्हणाला होता. हा बुरदिन

'दुःखा' बद्दल आणि तिचा भावा कुरतड्याच्या झुरळाबद्दल घात जसे आणि आता अपघात झाला होता. आणि हा देखणा तरुण मनुष्य एकाक्ष पांढळा गृहग्न खेड्या-कडे परत आणार होता.

'नवीन देतील तुला ! मळा काढू नको !' ग्रिगरीने त्याचे माथेन केलें.

डोळ्यांचे रिकामे भोक दाखवीत दुःखेवृक्षीने आसवांनी लडखडलेला चेहरा उघोवून वर केला. 'नाही ! नाही घायचे ! त्या डोळ्यांची किंमत तीजने कळत होती ! मला नवा कधी नाय घायचे !'

'काय डोळा पण डोळा होता ! एवढी एवढी रेंच त्यात होती !' कोमिलने सकौतुक संतोष प्रकट केला.

नाष्टा झाल्यावर वृद्धेवृक्षी नर्सला बरोबर घेऊन त्या जर्मनाच्या दुकानावर गेला. त्या जर्मनाने त्याला नवा डोळा दिला.

'अरे ! जर्मन रशियनांपेक्षा भली माणसं आहेत !' आनंदाने बोलून वृद्धेवृक्षी ओरडला. 'रशियन व्यापारी एक कोपेक सोडायचा नाही. पण ह्याच प्रकाराबद्दलही न काढता मला नवा डोळा दिला !'

ऑक्टोबर संपला. मयानक कटाळवाणे दिवस रविवार अतिशय चालले होते. सकाळी नऊ वाजता रोग्यांना चहा मिळें. ह्यात असत फ्रेंच पावाचे दोन करटे पारदर्शी स्लाईस आणि लाण्याची नळाएवढी गुंडी. जेवण झाली तरी ते भूकेनेच असत. संध्याकाळी परत चहा मिळें त्यातला 'तोच तो' पणा घालवण्यासाठी ते थंड पाण्याचे त्याबरोबर घुटके घेत. 'लष्करी वाढतील (जखमी घेतिकाच्या वाडीचे हे नाव होते) राण बदलत होते. प्रथम मेबेरियन गेला. मग लाटव्हीजन गेला. ऑक्टोबरअखेर ग्रिगरीला सोडण्यात आले. सुंदर, नेटकी कापलेली दाढी राखलेल्या हाई स्निगच्याव ह्या इस्पितळाच्या घालकाने ग्रिगरीचे हाळें तयारले आणि दुष्टी समाधानकारक असल्याचा निर्णय दिला.

पण त्याची दुसऱ्या एका इस्पितळात बदली करण्यात आली. कारण त्याच्या डोक्याची जलम अक्षानक उलली होती. आणि किंचित पिकायला लागली होती. वारांझाचा निरोप घेताना ग्रिगरी म्हणाला, 'परत भेटणार का आपण ?'

'दोन वर्षांची भेट होत नसते पण ... !'

'बराय लोकोक ! माझे हाळे उपडल्याबद्दल मेहेरबानी ! आता हाळम झालोय आणि चडकुडी झालोय !'

'रेजिमेंटकड परत गेलास की तुला मी जे मागितलं ते कझाकाना माग !'

'मागीन !'

‘ आणि गोरामोठकात येनवोवला कधी आलात तर आम्ही गोरामा तुम्हा जोडाराचा पत्ता विचार ! तुला भेटायला आम्ही वाढल ! अन्ना ! ’ त्यांनी एकमेकांना मिठ्या मारल्या.

खडबडीत गज्याकडून जोडाराचा कीपरावतत जवळी गुरकुल्या ओवळलेल्या त्या एकाच पुकेनीचे दिवस दोघकाळ विमरीच्या भ्रमणात राहिले होते.

दुमण्या इल्लितळात विमराने जहा दिवस काढले. आपल्या मनात ती अलबद वेत शिजवीत होता. मारामाच्या शिकवणीची काळीज त्याच्या अंतर्गामी आपले कार्य करीत होती. काहीहीच आपल्या जेजाण्याची ती फारच बरी बोलायचा आणि त्याच्या मने हाकचालीनून विविध गोष्टी आणि अन्नमल स्पष्टपणे प्रकट होत होती.

‘ बेबीन मदी आहे ! ’ पहिल्या तपासणीत त्याच्या अ-रक्षित नवट्याकडून पावती नडर टाकीत विमराने त्याच्याबद्दल हे मने मत झकडले.

पहिले काही दिवस विमरीच्या अंगात कणकण होती. कानात होथारे नाच ऐकत ती बिछान्यावर पडून राहिली होती.

मग एक प्रसंग पडला !

राजवराच्यातील एक बडी आधामी इल्लितळाचा मेट खावला येथार होती. सकाळी हे काळत्याबरोबर इल्लितळाच्या पदरून वयाची जोडाराचा आग लागलेल्या उदराप्रमाणे धावत उडाली. जळमाना त्यांनी नवीन मलमपट्ट्या केव्या. ठराव्या वेळेसाठी पलंगवास बघी बदलले. आणि एका तरच्या इल्लितराने ह्या बसामीच्या प्रसनाला उत्तर करी खावयाचे आणि त्याच्याची सभाषण करताना कसे बगामयचे ह्याबद्दल गोकदामा मृगना देव्याचाही प्रयत्न केला ! ही काळजी ह्यापर्वतही पोचली नाही. भंटीच्या ठरलेल्या वेळेच्या मृग आधीच त्याची काहीदण कुजबुलत बोल् लागले. दुपारी पुढच्या द्वारात पोहारीचे धिंग आवले. कारभारी आणि अमलदारीचा मेहमीचा लबाकमा वेडन ही बसामी इल्लितळाच्या कादका-लून प्रविष्ट झाली.

जळमीत एक रंगेल आणि गमरवा मदी होता. त्याने मंदर आपल्या साची हग्याना सांगितले की, ‘ त्या दिवशी ह्या कधी नव्हे अशी प्रसन्न आणि निश्चिंत होती. पण ह्या सगळ्या पाहुण्यांचा प्रवेश झाला त्या जवळी इल्लितळाबाहेर लावलेला देवकामिचा खज फडफडा फडफड लागला आणि रा-वायलीकडच्या ग्हाण्याच्या दुकानाकरीत पाटीत रंगलेल्या दुमवार कुरळ्या केसांच्या अन्ना-जाजाच्या बिचानंही कमरेत अडून त्याला मूडरा केला ! ’

आपला दर्जा आणि दरक ह्यांना शोभतीलसे नेहमीचे आचरट प्रदान विचारीत ह्या श्रेष्ठ असामीनी वाडीची फेरी केली डोळे फाडफाडून बघणाऱ्या जखमींनी उपनिबर सर्जनने दिलेल्या सूचनेवरहुकूम 'ठीकाय खाविन्द !' आणि 'तसं काय नाय खाविन्द !' अशी उत्तरे दिली. त्याच्या उत्तरांना चीफ सर्जन माण्यांची पुरवणी जोडीत होते. पट्टीवाने खोचलेला साप गवतात बळबळतो तशी बळबळ करणारे चीफ सर्जन दुरून पाहणाऱ्यालाही करुणास्पद वाटत होते. शाही आमापीनी सैनिकात लहान लहान पुतळ्या वाटल्या.

चकचकीत गणवेशातील हा जमाब आणि उंची सुगंधाची जंगी लाट ग्रिगरीच्या दिशेला वळली. दाढी वाळलेला, दुर्मुखलेला, ज्वरग्रस्त डोळ्याचा ग्रिगरी आपल्या खाटेजवळ उभा होता त्याच्या उंच गालफडावरील पिगट कातडीच्या सूक्ष्म थरथरण्यातून त्याची क्षुब्धता प्रकट होत होती.

'हेच ते !' त्याच्या मनात येत होते. 'आमच्या घरच्या खेड्या खेड्यातून आम्हाला हुसकून मरणाच्या खाईत फेकून देण्यात ज्यांना मोज वाटते तेच हे लोक ! ओह ! हुकरीचे ! मढी उचलली त्यांची ! आमच्या पाठीवरच्या ह्या उवा आहेत उवा ! हुसच्या माणसांचा घान्यदाणा आम्ही टापांवाली तुडवला आणि अनोळख्यांना ठार मारलं ते काय त्यांच्यासाठी ? पिकांच्या खूटातून मी सरपटत गेली आणि आरडलो ! आणि आमचं भय ? आमच्या घरादारापासून ह्यांनी आम्हाला तोडलं ! बराकीतून काके मारायला लावलं !' त्या जळजळीत विचाराने त्याचे डोळे फुटायच्या बेताला आले. सतापाने त्याचे ओठ थरथरू लागले. 'त्यांची माजलेली चकचकीत घोडाई पाहून घ्या ! तुमच्या आयला ! तुम्हालाच तिकडं पाठवतो ! पाठीवर बंदूक देऊन घालतो घोड्यावर ! उवाचा भारा लादतो पाठीवर ! कुजलेला पाव आणि कडी पडलेलं मांस खायला लावतो तुम्हाला !'

लवान्यशायील अंमलदाराच्या तुकतुकीत बेहण्यात ग्रिगरीची नजर घुसली आणि मग शाही असामींच्या घुशीमारम्या 'गालावर स्थिरावली.

'डॉन कझाक, सेन्ट जॉन काग ' चीफ सर्जन मानभावीपणे हुसत धुणाले.

त्याच्या मुरावरून एकाचाला असे वाटावे की कांस जिकलेला आहे तो स्वतः त्यानीच !

टीप:- १) 'मुळात उपमृगाची (Marsupials) ची उपमा लेखकाचे वापरलेली आहे. उपमृग हा कांगारूसारखा प्राणी असून त्याचे तोंड घुशीमारखे दिसते.'

‘कुठल्या गावचा?’ पुतळी हातात सरवावीत आसामीची विचारले,

‘अशेनस्कायाचा आविद!’

‘कौस कसा मिळवलाय?’

घाहो आसामीच्या स्वच्छ ओसाड होळघात कटाळा आणि तूपी रेंवाळत होती. आपला बेहरा जास्त बोलका करण्याच्या आविर्भावित त्यांनी हावी धुकुटी कृत्रिमपणे उच्चावली होती.

क्षणभर दिगरीला घडमार पडल्यासारखे वाटले आणि एक चमत्कारिक लांडीत जाणारी जाणीव त्याच्या मनात घुसली. हुल्ल्यात उडी घेताना अशीच भावना त्याला जाणवली होती. त्याचे ओठ वेडेवाकडे होऊन अगतिकपणे बरचस लागले.

‘माफ करा...! मला घाईची लागलेय...! आविद...! जरा जायला हुब...!’ पांढाड मोडल्यागत दिगरी हुलकाडला आणि त्याने खाटेखाली बोट ककन दाखवले.

आसामीची हावी धुकुटी जास्तच उंच चढली. पुतळी मकून दिगरीच्या दिशेने अर्धवट पुढे केलेला त्याचा हात बधीर, फाटवत झाला. आदराने आपल्या मांभण्या ओठांचा ‘आ’ ककून आसामी बाजूला उभ्या असलेल्या केसांच्या सेनानीकडे वळले आणि त्याचा त्यांनी इंग्रजीत काहीतरी विचारले. जाणवेल न जाणवेल अशा संकोचाने त्यांच्या लव्याजप्यातील मंडळी वस्त झाली. माकूल लावलेल्या एका तेंबापुण्या अंमलदाराने आपल्या दाख मांज घातलेल्या हातांनी डोक्याला स्पर्श केला. दुसऱ्याने डोकं झुकवले. तिसऱ्याने आपल्या शेजाऱ्याकडे बोकस नजर टाकली.

पिऊल्या केसांच्या सेनानींनी आदराने हसून आविदाना इंग्रजीत उत्तर दिले आणि आविदाना दिगरीच्या हातात पुतळी कोंबण्याची मेहूरबानी केली. त्याच्या लांबाला स्पर्श करण्याचा परमोच्च सन्मानही त्याला बहाल केला.

पाहुणे निघून गेल्यावर दिगरी अचरणात कापळाला. जशीत तीच लुपसून ती काही मिनिटे पडून राहिला. त्याचे खांदी गदगदत होते. ती रडतोंय का हसतोंय हे सामणे कठीण होते.

चीफ सजेंनच्या लोलीकडे मॅम्माचे त्याला तात्काळ फर्मान आले.

‘का रे, ए हरामखोर!’ आपली बित्त्या कायद्या रंगाची दाढी बोटाने चुरगाळीत डॉक्टरानी भडोमार सुरू केला.

‘मी हरामखोरी केलेली नाही ए सर्पा!’ डॉक्टरांच्या दिशेने टापा टाकीत

प्रिगरीने जबाब दिला. 'लढाईत तुला कुठं कधी पाहिला नाय !' मग स्वतःला आवर घालीत तो शांतपणे म्हणाला, 'मला घरी पाठवा !'

आपल्या लिहिण्याच्या मेजाआड साधार घेऊन डॉक्टर जरा शोध्यपणे म्हणाले, 'पाठवतो आम्ही तुला ! मसणात जा !'

प्रिगरी बाहेर पडला. स्मिताने त्याचे ओठ थरथरत होते डोळे लकाकत होते. शाही आसामीच्या पुढे अचोरी, अक्षय्य वतन केत्याबद्दल त्याचे अन्न तीन दिवस तोडण्यात आले.

पण वाडीतील त्याचे साथी आणि आतंगळाची व्यथा असलेला दयाळू बबर्जी ह्यानी त्याची रसद चालू ठेवली होती !

२४.

स्टेशनावरून निघालेला प्रिगरी आपल्या स्वतःच्या जिल्ह्यातील पहिल्या खेड्यात चार नोव्हेंबरच्या संध्याकाळी पोचला. यागोदनाचे काही मैलावर राहिले होते. तुरळक बरापुढून जाताना त्याच्या चातुलीने कुशी उभी राहून भूकत होती. रस्त्यावरून तो चालला असताना नदीच्या वळुंजीवाली पोर कसाक गीत म्हणत होती.

१ रानामागून चमकत आले तलवारी भाले
कसाक शंभर दौडत दौडत आले मिथीवाले
तरणा अंमलदार तयांचा बिनिवरती स्वार
पाठीवरती कसाक घेऊन दौडतसे शंभर

सणसणीत, दाणेदार स्वच्छ मुराने गाणे पुढे नेले-
चला गडघांनू भिऊ नगा या

माझ्या मागून या-

इतर गाणारानी दून लयीत सूर पकडला.

१ अलंघावरी खुशाल समळे चालून जाऊ या
जलमास त्या भिडेल पहिला

हॉन सय वहातच आहे / ४४८

कसाक पट्टा तो
मानमरातब मिळविल मगळे कीरत
मिळविल तो

प्राचीन कसाकाचे हे परिचित शब्द ऐकून प्रियरीला शब्दातील खणानु-
बंदाची उब जाणवावी असे वाटले. अनेकदा त्याने हे गाणे म्हणले होते. त्याच्या
काळजावर काटा आला आणि त्याने त्याचे डोळे ताठरले. भूरावधातून येणारा धूर
अद्यापिपणे हुंभीत तो खेड्यातून जात होता. ते गाणे त्याच्या मागोमाग येत होते.

१ अलंगारी! ह्या देहाची भित आम्ही बांधली
मद्यमाशाचे धवे अशी ती काळमुसे उघडली
हानिघडीचे कसाक छावे भले बहादुर गवी
कापित लाडित मगिन लुपशित रणात घेती उडी

'खूप पूर्वी मी हे गाणं म्हणत असे. आज्ञा आवाज गेला. जिवनीनं गाणे
अर्घ्येच तोडून टाकले. दुसऱ्याच्या बायकोशी संसार करायला मी चाललोय. एकाद्या
लांडग्याप्रमाणे स्वतःचा सांडीकोपरा नाही, स्वतःचे घरदार नाही.' मंद चकित
चालीने चालता चालता त्याच्या मनात विचार येत होते. चमत्कारिकपणे वेड्या-
बाकड्या होऊन गेलेल्या आपल्या जीवनाकडे वचून तो काटू स्मित करीत होता.

टेकडी चढून तो खेड्याबाहेर आला.

आल्यावर त्याने मागे वळून दुष्टी टाकली. आजरीला असलेल्या घराच्या
विडक्यातून टांगत्या दिव्याचा पिवळा प्रकाश दिसत होता. घरच्यावर मूत
काढणारा एक वयस्कर बाई त्या प्रकाशात त्याला दिसली.

बाटघडीच्या दमट गारठलेल्या गवतातून तो चालत होता. दुसऱ्या दिवशी दिवे
लागणीला मागोदनीयेला पोचता यावे म्हणून 'बीर' गडीच्या काठाबरील पहिल्या
मावात रात्र काढण्याचे त्याने ठरविले. आजरीच्या घरात त्याने रात्र काढली. पहाटेचा
नाफरमानी काळोख विरत्यावर तो पुढे निघाला. रात्री तो मागोदनीयेला पोचला.

कुपाटीवरून उडी मारून तो तबेल्यावर वळून गेला. माघकाच्या लोकांच्याचा
आवाज ऐकून तो खबकला.

'साक्षका आज्ञा, झोपलास का ?' तो ओरडला.

'बाब ! कोणाय ? आवाज ओळखीचा वाटतोय ! कोणाय ते ?'

टीप : १) हा काव्यबद्ध अनुवाद शब्दशः नाही. मूळच्या शब्दांना केवळ
मावार्थ लक्षात घेऊन काही जादा क्रियापदांची आणि विशेषणांची पूरक जोड
दिलेली आहे.

खाद्याभोवती आपला पुराणा कोट पांघरून साशका बाहेर आला.
'पवित्र बापहो...! प्रिशा! व्यायला! कुठून उपटलासु?'
त्यानी एकमेकाना मिठया मारल्या. प्रिगरीचा चेहरा न्याहाळीत साशका
म्हणाला.

'आत ये! विडीविडी ओड!'

'नको! आता नको! उद्या येईन.'मी...!'

'आत ये म्हणतो ना!'

अनिच्छेने प्रिगरी त्याच्या मांगोमांग आत गेला. म्हातऱ्याची ओकल्याची
उबळ धात्रेपर्यंत तो तेथील झोपण्याच्या लाकडी आटेवर बसून राहिला.

'मग काय आज, जिवंतायस! हिडता किरतायस!'

'अरे मी म्हणजे मारगोटीचा दगड! मला झीज घस काय नाय!'

'आकिसनिया कशीय?'

'आकिसनिया? देवाच्या दयेनं खुशालं!'

म्हातऱ्याला ओकल्याची जबरदस्त उबळ आली. आपली बावरली अवस्था
लपवण्यासाठी ओकल्याचे नाटक त्याने चालवल्याचे प्रिगरीने ओळखले.

'ताच्याला कुठं मूठमाती दिलीत?'

'राईत! चिनारखाली!'

'बरं! सगळी वार्ता सांग मला!'

'माझा ओकला भयंकर त्रास देतोय प्रिशा!'

'असं?'

'आम्ही सगळे जिवंत घडघाकट आहोत! मालकाच्या पिण्याला काही
ताळतंन राहिलेलं नाय! मूखं!'

'आकिसनिया कशीय?'

'ती आता घरकामाची बाई आहे! विडी ओड! माझी तंबाखू ओढून
वच! फसवलास!'

'मला आडायची इच्छा नाय! बोलणारंय का त्राऊ? मला वाटतं...!'

प्रिगरी एकदम भार देऊन वळला त्याच्या खालची खाट करकरली. 'मला वाटतं
खिशात दगड लपवावा तसा तू माझ्यापासून काहीतरी लपवतोयस! जळ फेक!'

'फेकतोय! माझ्यानं गप रहावत नाय प्रिशा! आणि गप्प राहणं
नामुष्कीचाय!'

'मांग तर मला!'

म्हातऱ्याच्या खाद्यावर लडिवाळपणे हात टाकीत
प्रिगरी म्हणाला. खाली डोंके करून तो त्याच्या बोलण्याची वाट बघत बसला.

‘तू माप सोभाळतोय !’ कडक कर्कश आवाजात सासका एकाएकी उदगारला. ‘सापाला तू दूष पात्रीत आलास ! तिचे यवमेनीबरोबर नेळ घालले !’ काय समजलास ?’

म्हणताच्याच्या घणाने डागळलेल्या हनुबटीवरून चिकट चुकीचा ओषळ गहाले गेला. त्याने ती हाताने घुसून घुमानीवर हात घासला.

‘जर मागतोयस ?’

‘माझ्या स्वतःच्या डोळ्यांनी मी पाहिलेय ! रोज रात्री तिच्याकडे जातां ! आतामुळे तिचे असेल ! जा बघ !’

‘जसा आहे तर मांमला !’ घिगरीने उलटी बोट कढाडा मोडली आणि खप वेळ ती खोद्यांना पोक काढून बसला. त्याच्या चेहऱ्याचे रंगायुं हालत बोलत होते. ‘बाई मांजरामत असते !’ सासका म्हणाला, ‘आ तिला बापटीस त्याच्या ती जवळ जाते ! त्याच्यावर विश्वास ठेवू नको !’ आपला विश्वास त्याच्या हुबानी कळू नकोस !’

त्याने बट्ट्याची गुंडाळी करून ती घिगरीच्या हाती कोंबली. ‘ओह !’

घिगरीने त्याचे एक दोन मुरके घेतले. मग ती बोटोनीं बिसवून टाकला. एक शब्द न बोलता ती बाहेर गेली.

नोकराच्या बराकीच्या खिडकीजवळ खोखोरातने धापा टाकीत ती बांदका आणि खटखट करणवामाठी अनेकदा त्याने हात उचलला. पण बापटी माकून उडवून लावल्यागत त्याचा हात दर वेळेला खाली पडला. अखेरीस त्याने जेव्हा ठोठावत तेव्हा प्रथम बोटाने टकटक केले पण मग सहनशक्ती खलाम होऊन त्याने भितीवर सेप घेतली आणि गुद्याने खिडकीवर दणादणा प्रहार केले.

आविस्त्रनियाचे मयमोत मुख जणभर खिडकीशी आले, मग तिने दार उघडले आणि ती अस्फुट किचाळली त्याने तिच्या डोळ्यापास खोल बघत तिच्या मिठी मारली.

‘केवडपान्दा ठकठक केलेस ! घाबरून गेले मी ! तू येशील हे ध्यानी-मनोही नव्हतं काडक्या... !’

‘मी तारठलोय !’

त्याचे हात मयमयल्यागत गरम होते. तरी त्याचा धिप्पाड देह आविष्टाने वरघरत असल्याचे आविस्त्रनियाला जाणवले. ती उभाचच अजडवर कळू लागली. तिने दिवा लावला. आपल्या पुष्ट मोठ्या लांबावर लवदाट झाल घेऊन ती खोलीतून इकडे तिकडे घाबरत कळू लागली. अखेरीस तिने पुन पेटवली.

‘तू येशील हे ध्यानीमनीनाय ! तुझ पण घेऊन खूप दिवस आले. मला

वाटल तू काही आता येत नस. माझं ताजं पत्र तुला मिळालं ? तुला पार्सल वाठवणार होते, पण मग म्हटलं पत्राची वाट पहावी !'

प्रिगरीकडे ती तिरपे कटाक्ष टाकीत होती. तिच्या लाल ओठांचे सतत स्मित होऊन गेले होते.

आपला फर्गॉल न उतरवता प्रिगरी बाकावर बसून होता. दाढी वाढलेले त्याचे गाल तापले होते. खाली झुकलेल्या त्याच्या डोळ्यांवर त्याच्या फर्गॉलाच्या फणाटोपीची पडद सावली पडली होती. आपली फणाटोपी तो सोडवू लागला, पण तेवढ्यात आपली तंबाखूची चंची तो चावपडू लागला. कामदासाठी त्याने निसे वुंदाळले. अमाप तळमळीने त्याने आविस्त्रियाच्या घुस्त्रावरून नजर फिरवली.

आपल्या गैरहजेरीत हिची तऱ्हेत भयंकर सुचारलयेय असे त्याला वाटले. तिच्या देखण्या मस्तकाला एक नवीन करारी तोल आलेला होता. फक्त तिचे नेत्र आणि केसांच्या मोठाल्या पिसारलेल्या अंगठ्या मात्र तशाच होत्या. पण तिचे संहारक छगछगीत सौंदर्य त्याच्या मालकीचे नव्हते. घन्याच्या लेकाची ती घरघनीण असताना ते तसे असणे कसे बरे शक्य होते !

'तू मोलकरणीसारखी दिसत नस मालकणीसारखी दिसत्येस !'

तिने दबकून त्याच्याकडे पाहिले आणि बळबे ती हसली.

आपला बिस्तरा फरफटीत प्रिगरी दाराकडे गेला.

'कुठं चाललास ?'

'चुट्टा ओढायला !'

'घोडी अंडी तळव्येत पुड्यासाठी !'

'मी आलोच !'

पावलाणावर प्रिगरीने बिस्तरा सोडला, स्वच्छ सधन्यात काळजीपूर्वक गुंडाळून ठेवलेला एक हाताने रंगवलेला कमाल त्याने बिस्तराच्या तळातून बाहेर काढला. तितोमीर मधील एका यटुदी व्यापाऱ्याकडून त्याने तो दोन फवसना विकत घेतला होता. जिवापलीकडे त्याने तो जपला होता. कधीतरी तो हा कमाल बाहेर काढायचा. त्याच्या इंद्रधनू रंगाची समृद्धी भोगायचा. आक्सिनियापुडे हा पसरला म्हणजे ती ज्याने मंत्रमुग्ध होऊन जाईल त्या हर्षातिशयाचा कल्पनेने आस्वाद घ्यायचा. दलभद्री भेट ! डॉनच्या बरच्या लोऱ्यातील सर्वात धनत्तर जमीनदाराच्या मुलाने दिलेल्या भेटोपी तो काय हुड घेऊ शकत होता ? कोरड्या हुंदक्याचा आवेग दाबून टाकीत त्याने त्या कमालाच्या लहान लहान घादोटघा केल्या आणि पावलाणाखाली त्या ठकलून दिल्या. पडवीतील बाकावर त्याने आपला बिस्तरा फेकून दिला आणि तो परत खोलीत गेला.

‘खाली बस प्रिया ! मी तुझ्या पायातले बूट काढते !’

कपटाच्या कामाशी फार दिवस फारकत झालेल्या बाबत्या मोठ्यामोठ्या हातांनी ती प्रिगरीचे अवजड पोती बूट काढायला घडपड लागली. त्याच्या मुदपा-
वर घडन बराच वेळ ती निःशब्दपणे अंध झाडीत होती. प्रिगरीने तिच्या मनसोक्त
रडू दिले आणि मग विचारले,

‘काय झालं ? मला पाहून तुला अजब नाव वाटला ?’

अंधळणावर पडल्यावर ती बटकन ओपी गेली.

जंगल फक्त लक्ष्मीय झालेली आविर्मयिदा पावलावर गेली. तिच्या
घरदलेल्या लांबाला मिठी मारून, उत्तरवाऱ्याचे शीकरीत ऐकत त्या बंडीत
जंगल घुमणाऱ्या वाऱ्यात, ती उभी होती. पहाट होईपर्यंत तिने आपला मोहरा
बदलला नाही.

सकाळी प्रिगरीने आपला फर्गल दोन्ही बांधावर टोयल्यासारखा टाकला
आणि ती वाडघाकडे गेली. लोकरीचे जाकीट आणि पिबळी आस्वासान टोपी
घालून म्हातारा बनी पावलाणावर उभा होता.

‘अरे, हा तर सेंट जॉर्ज रिमाले कस्तुर ! मर्दे आहेस दोस्ता !’ प्रिगरीला
मलाम करून त्याने हस्तादोलनासाठी हात पुढे केला.

‘रूप दिवस राहणार काय ?’

‘दीन जाठबडे हुजूर !’

‘तुझ्या पोरीला आम्ही मूढमाती दिली, दुरेव... !’ दुरेव आहे !’

प्रिगरी मग्न होता.

हातावर दास्ताचा चडवीत यजमेनी पावलाणावर आला.

‘प्रिगरी ? कुठून आलास रे ?’

प्रिगरीचे डोळे झाकोळले, पण त्याने स्मित केले.

‘मास्कोहून आलोय रजा घेऊन !’

‘कम कायाय ? तुझ्या काय डोळ्याला अजब झाली ?’

‘जी हुजूर.’

‘झालं होतं कानावर माझ्या ! काय उमदा जवान झालाय नाय पपा ?’

लपटनेटने प्रिगरीकडे पाहून मान हलवली आणि मोतहाराला हाका मारीत
ती तबेल्याकडे बघली.

‘निकितिच ! पोती !’

धीरगंभीरपणे निकितिचने बोडा नूपण्याच काम पूर्ण केले आणि प्रिगरी-
कडे दुष्मतासारखी नजर टाकीत म्हातार्या अशहच तुरी चाकीच्या मोडपाची

ओठाळी घेऊन तो त्याला पावलापाशी घेऊन आला. हुलबया 'होशकी' च्या बाकाबाली जमिनीवरचा बर्फ करकरीत होता.

'हजूर, जुन्या काळची आठवण म्हणून आमली गाडी मला चालवू द्या !' यवगेनीकडे वळून आजूबी स्मित करीत प्रिगरी म्हणाला.

'बिचाऱ्याला काही ओळखायला आलेलं नाही !' मनुष्टपणे स्मित करणाऱ्या यवगेनीच्या मनात आले. एक भिंगाआडचे त्याचे डोळे लकाकले.

'बहोत अच्छा ! मार उठी !'

'अरे, काय आहे काय प्रकार ? अजून आलामुढा नाहीस तर बायकोला सोडून निघालास ? तिची आठवण झाली नाय का काय ?' म्हातान्या लिस्त-निस्तीने मायेने स्मित करीत विचारले.

प्रिगरी खिकाळला. 'बायको म्हणजे काय अस्वल नाय ! ती काय जंगलात पळून जात नाय !'

गाडीवानाच्या जागेवर तो चढून बसला. बसण्याच्या जागेखाली आसूड डकळला आणि लगाम हाती गोळा केले.

'आहा ! आपल्याला घुमवून आणतो यवगेनी निकलाएबिच.'

'नीट हाक ! मग बक्षिशी देईन !'

'माझ्यावर आधीच आपले एवढे उपकार आहेत ! आपले फार फार उपकार झाले ! जेवू घातल्याबद्दल... ! माझ्या आभिनिन्याला जेवू घातल्याबद्दल ! तिला पाकरतुकडा चारल्याबद्दल... !'

प्रिगरीचा आज्ञाज एकाएकी फाटला आणि एक अधुक दुःखद आर्णका लेफ्टनंटला छळू लागली. 'हॅट ! त्याला काय ठाऊकाय ? काहीमुढा ठाऊक नाही. ठाऊक होईलच कस ?' असा विचार करीत मागे रेलून त्याने चुट्टा पटबला.

'फार उशीर लावू नको !' म्हातान्या लिस्तनिस्तीने पाठमोऱ्या गाडीकडे ओरडून सांगितले.

बाकाबालून सुईसारखी तीक्ष्ण हिमधुळ उडत होती.

प्रिगरीने घोड्याच्या मुस्कटातील लगाम हिमकले आणि भयंदाट वेगाने त्यांना पिटाळले.

पधरा मिनिटात ध्यानी टेंबा पार केला आणि वाडा दृष्टीआड आला.

वाटेत लागलेल्या पहिल्याच बोडक्या रानात प्रिगरीने खाली उडी घेतली आणि बसण्याच्या जागेखालच्या आसूड बाहेर ओढून काढला.

'काय झालं ?' लेफ्टनंटने कपाळाला आठघा घालून विचारलं.

'सांगतो काय झालं ते !'

पिगरीने आमूड मरमरा फिरवून विकट, शक्तिनिशी तो, जेपटनेटच्या बोबाडावर आणला.

मग आमूडाची वाडी पकडून त्याच्या दाडघाने त्या अंमलदाराला उठण्याचीही सवड न देता तीकावर, हातावर पिटून काढला. त्याच्या एक भिगी बघण्याचा कवचा उडून लिस्तनिस्तकीच्या भुवईवर त्याने कापले आणि रक्ताची लहानशी धार त्याच्या डोळ्यात वाहू लागली. प्रथम आपले तोंड त्याने हाताने झाकून घेतले पण त्या प्रहाराचा सपाटा वाडला. तो उभी माकून उठला. रक्ताने आणि त्वेपाने त्याचा चेहरा बिदुर होऊन गेला होता. त्याने स्वतःचा बचाव करण्याची कोसोश केली पण पिगरी घाने मरकला आणि त्याच्या मनमटावर एक तडाखा हाणून त्याचा हात त्याने खिळखिळा करून टाकला.

'हा आविस्मनियाचा ! हा माझा ! आविस्मनियाचा ! आणखी एक आविस्म-
नियाचा ! हा माझा !'

आमूड सणाणत होता, तडाखे बदाबद बसत होते.

अखेरीस पिगरीने यवनेनीला उचलून रस्त्याच्या खडखडीत चाकोरीत फेकून दिले. त्याला रस्त्यावर पालका जातला आणि आपल्या मातखिळघाच्या बुटांनी त्याला हिडवणें तुडवला.

जास्त मारण्याची ताकदच जेव्हा उरली नाही, तेव्हा तो गाडीत चढून बसला आणि निर्दयपणे थोडघाना चाबकाने फोडीत वाडघाकडे पिटाळले.

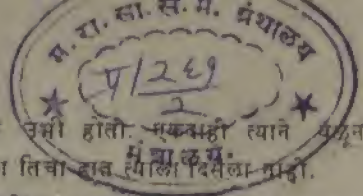
टोळकी त्याने फाटकाशी उभी केली. तो आमूड बाहेर काढला, आपल्या बटणे मुटलेल्या कमोलाच्या टोकावर अडखळत मडपडत त्याने नोकरांच्या बराकीकडे धाव घेतली.

दार कडाडविशी उचडक्याबरोबर आविस्मनियाने वळून पाहिले.

'नागण ! किताळ रांड !' आमूडाने झीळ घालीत तिच्या श्रीमूलाला विळला जातला.

धावा टाकीत पिगरी आवाजात धावला. मातकाच्या प्रहाराकडे सक्षम न देता तो वाडीतून बाहेर पडला. पाचेंक कळीत तो गेला असेल तेवढ्यात आविस्म-
नियाने त्याला माठला. कमकमत धावा टाकीत तो निमूटपणे त्याच्या बाजूने चालत राहिली. मधूनच तो त्याची बाही खेचण्याची, रस्त्याच्या फाट्यावर वाटचडीच्या शेड्यारंवाच्या मिरजाचरापाशी जलमावर ती विलक्षण दुरत खरात म्हणाली.
'पिशा, मला माक कर !'

त्याने ओंठ वळून दात विचकले, आरे पुढे झुकवून कमोलाची काँवर वर ताठ करून ओंठून घेतली.

आकिमनिया गिरजाघराशी तशीच उभी होती. मक्याची त्याने पकळत पाहिले नाही. त्याच्या दिशेने लांब झालेला तिचा हात त्याला दिसेलच नाही.

तातारंस्कीच्या बर असलेल्या टेकडीच्या माथ्यावर आल्यावर त्याच्या काहीतरी लक्षात येऊन त्याला आश्चर्य वाटले. त्याच्या हातात अजूनही तो आमूड होता. त्याने तो फेकून दिला आणि डांगा टाकीत तो खेड्याकडे निघाला.

खिडक्यांच्या तावदातावर दाबून घरलेले चेहरे त्याला पाहून चकित होत होते. वाटेत त्याला भेटणाऱ्या बायका तो जाताना नम्रतेने झुकत होत्या.

त्याच्या स्वतःच्या आवाडाच्या फाटकाशी एक शेलाटे, काळघा डोळ्यांचे सौंदर्य त्याच्याकडे घावत आले. त्याच्या गळघात तिने हात टाकले आणि त्याच्या छातीत तोंड खुपमले. दोन्ही हातांनी तिचे गाल दाबत त्याने तिचे मस्तक बर केले. दुन्याला त्याने ओळखले.

पांतिलेय प्रोकोफि एविच लगबगीने लंगडत पावलाण उतरून आला आणि घरात आपल्या आईने मोठघाने गळा काढल्याचे प्रिगरीला ऐकू आले.

डाव्या हाताने त्याने बापाला कब घातली. दुन्या त्याच्या उजव्या हाताचे मुके घेत होता.

पावलाणाची अगदी व्यथादायक ओळखीची करकर ! आणि प्रिगरी पडवीत आला ! पिकत चाललेल्या त्याच्या आईने अल्लड पोरीसारखी त्याच्याकडे घाव घेतली. पोराळा घट्ट मिठी मारून त्याच्या फर्गालाचे पदर तिने आसवात भिजवून टाकले. आपल्या आईच्या मायेत ती जे काही असंबद्ध पुटपुटत होती त्याला शब्दरूप देणे अशक्य होते.

सोक जाऊन पडू नये म्हणून दाराला घट्ट बिलगून उभी होती नतालिया. तिच्या फिकट चेहऱ्यावर एक व्यक्तिस्मित होते. प्रिगरीने घाईलीत आणि प्रभिष्टागत तिच्याकडे जी नजर टाकली तिने घायळ होऊन ती जमिनीवर कोसळली.

रात्री बिछान्यात पडल्या पडल्या पांतिलेयने बायकोच्या बरगडीत डोमले आणि तो कुजबुजला,

‘हळूच जा न् बघ दोष एकत्र झोपलेत की नाही ते !’

‘फलंगावर मी त्याचा बिछाना घातलाय !’

‘पण तरी जा न् बघ... ! जा बघ !’

हलीनिचना उठली आणि चाफेखणीच्या दाराच्या फटीतून तिने डोकावून बघिले.

‘एकत्रायत !’

‘ठीक ! ईश्वराची वया ! ईश्वराची वया !’ असे केकाटत आणि कोपराच्या आघारावर देह बर उबलीत त्या म्हाताऱ्याने अंगावर क्रुसाची निशाणी करून घेतली !

★ ★ ★

